

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISK TIDSSKRIFT

HISTORISK TIDSSKRIFT

12. RÆKKE · BIND II

Udgivet af

Den danske historiske Forening

ved dens bestyrelse

under redaktion af

Svend Ellehøj

KØBENHAVN
ROSENKILDE OG BAGGER
1966-67

HISTORISK TIDSSKRIFT
Bispetorvet 3, 1167 København K
Copyright © 1967
by Den danske historiske Forening

Printed in Denmark
Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S
København

INDHOLD

	Side
Arkæologi og kulturforskning. Af kandidatstipendiat, mag. art. JØRGEN JENSEN..	1
Summary	29
Mellem vikingetid og Valdemarstid. Et forsøg på en syntese. Af professor, dr. phil. AKSEL E. CHRISTENSEN	31
Summary	54
Christiern den andens landlov. En undersøgelse af håndskriftet AM 804 4to. Af amanuensis, mag. art. & cand. jur. MOGENS RATHSACK	293
Summary	334
Odense-privilegiet af 1527. Af seminarieadjunkt, cand. mag. ERIK SJØBERG	337
Summary	361

Småstykker

»Vinlandskortet«. Af lektor, cand. mag. FINN GAD	57
Summary	87
En håndbog fra 1462 for studerende ved universitetet i Rostock. Af universitetslektor, dr. phil. JAN PINBORG	363
Zusammenfassung	373
Peder Vinstrups tale ved Christian 4.s kroning. Et teokratisk indlæg. Af stud. mag. FREDERIK P. JENSEN	375
Summary	393
Aksen OKW-OKM. Af universitetsadjunkt, cand. mag. IB DAMGAARD PETERSEN	91
Summary	118

Oversigter

Partidannelsen i den sene romerske republik. Af amanuensis, cand. mag. JENS ERIK SKYDSGAARD	395
Det senromerske samfund. Af amanuensis, mag. art. TORBEN DAMSHOLT	407
Studiet af internationale konflikter efter 1945. Af amanuensis, cand. mag. OLE KARUP PEDERSEN	123

Nekrologer

Waldemar Westergaard. Af professor, dr. phil. POVLE BAGGE	139
Gottfrid Carlsson. Af overarkivar, dr. phil. HENRY BRUUN	140
Axel Linvald. Af professor, dr. phil. POVLE BAGGE	143

Anmeldelser

H. P. CLAUSEN: Hvad er historie? Anm. af professor, dr. phil. POVL BAGGE	147
PENTTI RENVALL: Den moderna historieforskningens principer. Anm. af amanuensis, cand. mag. INGE SKOVGAARD-PETERSEN	431
ROLF TORSTENDAHL: Källkritik och vetenskapssyn i svensk historisk forskning 1820–1920. Anm. af amanuensis, cand. mag. INGE SKOVGAARD-PETERSEN	159
Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt. Anm. af fhv. overarkivar, dr. phil. HOLGER HJELHOLT	181
OLAF OLSEN: Hørg, hov og kirke. Historiske og arkæologiske vikingetidsstudier. Anm. af professor, dr. phil. AKSEL E. CHRISTENSEN og professor, dr. phil. C. J. BECKER	435
TROELS DAHLERUP: Studier i senmiddelalderlig dansk kirkeorganisation. Anm. af professor, dr. phil. NIELS SKYUM-NIELSEN	165
Malmø rådstueprotokol (stadsbok) 1503–1548. Udg. ved ERIK KROMAN i samarbejde med LEIF LJUNGBERG og EINAR BAGER. Anm. af fhv. arkivar, mag. art. EMILIE ANDERSEN	453
Lunds stifts landebok, utg. av K. G. LJUNGGREN och BERTIL EJDER. Anm. af førstebibliotekar, cand. mag. SVEND GISSEL	458
SUNE DALGÅRD: Dansk-norsk hvalfangst, 1615–1660. En studie over Danmark-Norges stilling i europæisk merkantil expansion. Anm. af amanuensis, cand. mag. NIELS STEENSGAARD	167
Ludvig Holbergs tre levnedsbreve 1728–1743. Ved A. KRAGELUND. – A. KRAGELUND: Ludvig Holberg citatkunstneren. Holberg og den yngre Plinius. – E. SPANG-HANSEN: Fra Ludvig Holbergs unge dage. Hans strid med Andreas Højcr. Anm. af bibliotekar, cand. mag. HARALD ILSØE	469
KRISTOF GLAMANN: Otto Thott's Uforgribelige tanker om kommersiens tilstand. Et nationalekonomisk programskrift fra 1735. Anm. af landsarkivar, cand. mag. JENS HOLMGAARD	478
FRIDLEV SKRUBBELTRANG: Det indvundne Danmark. Anm. af landsarkivar, cand. mag. JENS HOLMGAARD	483
HARALD BEHREND: Die Aufhebung der Feldgemeinschaften. Die grosse Agrarreform im Herzogtum Schleswig unter Mitwirkung der Schleswig-Holsteinischen Landkommission 1768–1823. Anm. af universitetslektor, dr. phil. FRIDLEV SKRUBBELTRANG	170
AXEL LINVALD: Kong Christian VIII. Før Eidsvoldgrundloven. – Kong Christian VIII.s breve 1796–1813. Udg. ved AXEL LINVALD under medvirken af ALBERT FABRITIUS. Anm. af professor, dr. phil. GEORG NØRREGÅRD	176
Statsrådets forhandlinger 1848–1863. Udg. ved HARALD JØRGENSEN. Anm. af arkivar, mag. art. NIELS PETERSEN	488
Tre venstremænd. En brevveksling mellem Frede Bojsen, Klaus Berntsen og Niels Neergaard. Udg. ved HARALD JØRGENSEN. – Frede Bojsens politiske erindringer. Udg. ved KRISTIAN HVIDT. Anm. af amanuensis, mag. art. LORENZ RERUP	507
VIGGO SJØQVIST: Danmarks udenrigspolitik 1933–1940. Anm. af amanuensis, cand. mag. OLE KARUP PEDERSEN	511
CARL-AXEL GEMZELL: Raeder, Hitler und Skandinavien. Der Kampf für einen maritimen Operationsplan. Anm. af kandidatstipendiat, cand. mag. HANS KIRCHHOFF	187

Nyt fra historisk videnskab

Kongresser og møder

Den 12. internationale historikerkongres, Wien 1965 (AKSEL E. CHRISTENSEN) ...	197
Den 3. internationale kongres for økonomisk historie, München 1965 (NIELS STEENSGAARD)	199
Den 1. nordiske fagkonference om historisk metodelære, Århus 1965 (INGE SKOVGAARD-PETERSEN)	200
Den 2. nordiske fagkonference om historisk metodelære, Voksenåsen 1966 (ERLING LADEWIG PETERSEN)	203
Universitetskursus i Sveriges historie, Uppsala 1966 (CLAUS BJØRN OG JAN KANSTRUP)	204

Hjælpe midler

Vejledende arkivregistraturer XII. Rentekammeret. I. Danske og norske afdelinger 1660–1848. Ved JENS HOLMGAARD (KNUD VOSS)	525
Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm og hjælpe midlerne til dets benyttelse. En oversigt. Af HARALD JØRGENSEN (TROELS DAHLERUP)	526
Jyllands brevkiste. Landsarkivet for Nørrejylland 1891–1966 (GRETHE ILSØE) ...	527
ERICH WEISE: Geschichte des Niedersächsischen Staatsarchivs in Stade nebst Übersicht seiner Bestände (JOHAN JØRGENSEN)	528
G. KITSON CLARK and G. R. ELTON: Guide to Research Facilities in History in the Universities of Great Britain and Ireland (JØRGEN TVEVAD)	528

Tidsskrifter

Arkiv. Tidsskrift for arkivforskning (GRETHE ILSØE)	529
Krigshistorisk tidsskrift (HELGE KLINT)	531
Christiana Albertina. Kieler Universitäts-Zeitschrift (JØRGEN TVEVAD)	532
Revue internationale d'histoire militaire, 1967 (HELGE KLINT)	534
A. A. G. Bijdragen 13 (FRIDLEV SKRUBBELTRANG)	535

Almindelig historie

THEODOR SCHIEDER: Geschichte als Wissenschaft. Eine Einführung (POVL BAGGE)	206
H. BUTTERFIELD: The Present State of Historical Scholarship – C. H. WILSON: History in Special and in General (POVL BAGGE)	537
C. E. HAMLE: Idéhistorie (BENITO SCOCOZZA)	539
For jysk og for dansk historie. Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 1866–1966. Red. VAGN DYBDAHL (GRETHE ILSØE)	540
ANDREAS HOLMSEN: Gard Bygd Rike. Festskrift i anledning Andreas Holmsens 60 års dag 5. juni 1966 (ÓLAFIA EINARSDÓTTIR)	540

Oldtid og middelalder

GRAHAME CLARK & STUART PIGGOTT: Prehistoric Societies (JØRGEN JENSEN) ...	208
ANDRÉ LEROI-GOURHAN, GÉRARD BAILLOUD, JEAN CHAVAILLON, ANNETTE LAMING-EMPERAIRE: La préhistoire (JØRGEN JENSEN)	541
EMILY VERMEULE: Greece in the Bronze Age (JØRGEN JENSEN)	209
ANDREW ALFÖLDI: Early Rome and the Latins – R. BLOCH: Tite Live et les premiers siècles de Rome (JENS ERIK SKYDSGAARD)	543
RUDI THOMSEN: Eisphora. A Study of Direct Taxation in Ancient Athens (OTTO MØRKHOLM)	211
OTTO MØRKHOLM: Antiochus IV of Syria (RUDI THOMSEN)	546

	Side
ERLING HARSBERG: Ostia. Roms havneby (TORBEN DAMSHOLT).....	213
JÉRÔME CARCOPINO: Dagligt liv i antikkens Rom (TORBEN DAMSHOLT).....	214
E. O. G. TURVILLE-PETRE: Myth and Religion of the North. The Religion of Ancient Scandinavia (OLAF OLSEN).....	215
THORSTEN ANDERSSON: Svenska häradsnamn (AKSEL E. CHRISTENSEN).....	548
SIDNEY L. COHEN: Viking Fortresses of the Trelleborg Type (AKSEL E. CHRISTENSEN).....	549
J. Kr. TORNØE: Early American History. Norsemen before Columbus - HELGE INGSTAD: Vejen til Vinland. Fundet af vikingernes bopladser i Nordamerika (FINN GAD).....	550
LIZZIE CARLSSON: »Jag giver dig min dotter«. Trolovning och äktenskap i den svenska kvinnans äldre historia (INGER SKYUM-NIELSEN f. DÜBECK).....	216
R. C. VAN CAENEGEM/F. L. GANSHOF: Kurze Quellenkunde des Westeuropäischen Mittelalters (KAI HØRBY).....	218
KARL BOSL: Frühformen der Gesellschaft im mittelalterlichen Europa (KAI HØRBY).....	551
GILES CONSTABLE: Monastic Tithes from Their Origins to the Twelfth Century (KAI HØRBY).....	219
ERIC JOHN: Land Tenure in Early England (ERLING LADEWIG PETERSEN).....	552
IRVING A. AGUS: Urban Civilization in Pre-Crusade Europe (ERLING LADEWIG PETERSEN).....	222
STEN KÖRNER: The Battle of Hastings, England and Europe 1035-1066 (INGE SKOVGAARD-PETERSEN).....	553
CURT WALLIN: Tommarps urkundsbok 1085-1600 (NIELS SKYUM-NIELSEN).....	223
Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae IV: 1-2, ed. J. ŠEBÁNEK et S. DUŠKOVÁ (NIELS SKYUM-NIELSEN).....	224
Villages désertés et histoire économique XIe-XVIIe siècle (SVEND GISSEL).....	225
JOHN A. F. THOMSON: The Later Lollards, 1414-1520 (TROELS DAHLERUP).....	555
GUDMUND SANDVIK: Prestegard og prestelønn (TROELS DAHLERUP).....	229

Nyere tid

Main Themes in European History from 1500 to the Present. General Editor: BRUCE MAZLISH (BENITO SCOCOZZA).....	557
ERNST W. ZEEDEN: Die Entstehung der Konfessionen (MARTIN SCHWARZ LAUSTEN)	558
SVEN ENGSTRÖM: Om tillkomsten af den s. k. Chronologia anonymi (HARALD ILSØE).....	230
CLAUDE BONTEMS, LÉON-PIERRE RAYBAUD et JEAN-PIERRE BRANCOURT: Le Prince dans la France des XVIe et XVIIe siècles (BENITO SCOCOZZA).....	231
SAM. HEDAR: En Sörmlandsbygd och dess inbyggare (HOLGER HJELHOLT).....	232
Finlands äldsta domböcker. II: Dombok för nedre Satakunta 1550-1552, utg. ved JOHN E. ROOS (TROELS DAHLERUP).....	559
KRISTOF GLAMANN: Bryggeriets historie i Danmark indtil slutningen af det 19. århundrede (NIELS STEENSGAARD).....	559
FLEMMING TOLSTRUP: Det ældste Herlufsholm 1560-1788 (ERLING LADEWIG PETERSEN).....	233
Roskilde kapitels jordebog 1568. Udg. ved J. O. ARHNUNG (SVEND GISSEL).....	235
Prince A. M. Kurbsky's History of Ivan IV. Ed. by J. L. I. FENNELL (BJARNE NØRRETRANDERS).....	236
List and Analysis of State Papers, Foreign Series, Elizabeth I, Preserved in the Public Record Office. Vol. I: August 1589-June 1590. Ed. by R. B. WERNHAM (HARALD ILSØE).....	237
C. R. BOXER: The Dutch Seaborne Empire, 1600-1800 (NIELS STEENSGAARD) ..	562
D. L. FARMER: Britain and the Stuarts, 1603-1714 (NIELS STEENSGAARD).....	563

	Side
CHARLES WILSON: England's Apprenticeship, 1603–1763 (NIELS STEENSGAARD) ..	238
KARL-FRIEDRICH OLECHNOWITZ: Handel und Seeschiffahrt der späten Hanse (JOHAN JØRGENSEN)	564
Breve fra og til Ole Worm. I. 1607–1636. Oversat af H. D. SCHEPELERN, under medvirken af HOLGER FRIIS JOHANSEN (SIGURD JENSEN)	239
STURE PETRÉN, STIG JÄGERSKIÖLD, TORD O:SON NORDBERG: Svea hovrätt (INGER SKYUM-NIELSEN, f. DÜBECK)	242
Viborg landstings dombøger 1616. Sagsreferater og domskonklusioner. Udg. ved POUL RASMUSSEN (TROELS DAHLERUP)	244
JØRGEN STHYR: Kobberstikkeren Albert Haelwegh (POVL ELLER)	246
STELLAN DAHLGREN: Karl X Gustav och reduktionen – KURT ÅGREN: Adelns bönder och kronans. Skatter och besvär i Uppland 1650–1680 – SVEN A. NILSSON: På väg mot reduktionen. Studier i svensk 1600-tal (ERLING LADEWIG PETERSEN)	565
Boupteckningar i Uleåborg stad 1653–1800, utg. af ALF BRENNER (†) (JOHAN JØRGENSEN)	569
Polska Akademia Nauk, Instytut Historii: Polska w okresie drugiej wojny północnej – ADAM KERSTEN: Stefan Czarniecki 1599–1665 (KARL-ERIK FRANDSEN)	247
JONAS HEDBERG: Kungliga Finska artilleriregementet (HELGE KLINT)	250
H. G. JUDGE: Louis XIV (NIELS STEENSGAARD)	569
JOSEPH J. MALONE: Pine Trees and Politics. The Naval Stores and Forest Policy in Colonial New England 1691–1775 (OLE FELDBÆK)	252
BREDO L. GRANDJEAN: Dansk ostindisk porcelæn. Importen fra Kanton ca. 1700–1822 (OLE FELDBÆK)	570
LOUIS DERMIGNY: La Chine et l'Occident. Le commerce à Canton au XVIIIe siècle, 1719–1833 – LOUIS DERMIGNY (éd.): Les mémoires de Charles de Constant sur le commerce à la Chine (OLE FELDBÆK)	571
PHYLLIS DEANE: The First Industrial Revolution (NIELS STEENSGAARD)	253
W. O. HENDERSON: Britain and Industrial Europe 1750–1870 (NIELS STEENSGAARD)	255
JOHS. LUNDE: Handelshuset bak Garman & Worsø. Jacob Kielland & Søn (AAGE RASCH)	256
L. JAY OLIVA: Misalliance. A Study of French Policy in Russia during the Seven Years' War (JØRGEN SCHOUBYE)	257
VINCENT T. HARLOW: The Founding of the Second British Empire, 1763–1793 (OLE FELDBÆK)	573
PAUL P. BERNARD: Joseph II and Bavaria. Two Eighteenth Century Attempts at German Unification (JØRGEN SCHOUBYE)	259
T. H. BEAGLEHOLE: Thomas Munro & The Development of Administrative Policy in Madras, 1792–1818 (BENEDICTE HJEJLE)	575
B. W. CLAPP: John Owens. Manchester Merchant (BIRGIT NÜCHEL THOMSEN) ..	578
JEAN VIDALENC: La restauration (1814–1830) (JOHNY LEISNER)	261
NICHOLAS MANSERGH: The Irish Question, 1840–1921 (JOHNY LEISNER)	261
SAMUEL C. CHU: Reformer in Modern China. Chang Chien, 1853–1926 (NIELS AMSTRUP)	580
G. KITSON CLARK: The Making of Victorian England (KNUD LARSEN)	581
HÅKAN BERGGREN och GÖRAN B. NILSSON: Liberal socialpolitik 1853–84 (VAGN SKOVGAARD-PETERSEN)	262
SARVEPALLI GOPAL: British Policy in India, 1858–1905 (BENEDICTE HJEJLE)	582
ÅKE HOLMBERG: African Tribes and European Agencies. Colonialism and Humanitarianism in British South and East Africa 1870–1895 (OLE KARUP PEDERSEN)	585
PER FUGLUM: Ole Richter. Statsministeren (VAGN SKOVGAARD-PETERSEN)	587
STIG HADENIUS: Fosterländsk unionspolitik. Majoritetspartiet, regeringen och unionsfrågan 1888–1899 (VAGN SKOVGAARD-PETERSEN)	264

Nyeste tid

TORSTEN BURGMAN: Svensk opinion och diplomati under rysk-japanska kriget 1904–1905 (OLE KARUP PEDERSEN)	267
JARL TORBACKE: Journalistik på osäkra villkor. Den liberala Afton-Tidningen och dess föregångare (NIELS THOMSEN)	588
MICHAEL BALFOUR: The Kaiser and his Times (JOHNY LEISNER)	268
GERHARD RITTER: Das deutsche Problem (INGA FLOTO)	270
GERHARD RITTER: Staatskunst und Kriegshandwerk III (HOLGER HJELHOLT)	271
JOHN TERRAINE: The Great War 1914–1918 (HELGE KLINT)	274
ALISTAIR HORNE: Verdun 1916 (HELGE KLINT)	275
OLAV RISTE: The Neutral Ally. Norway's Relations with Belligerent Powers in the First World War (OLE KARUP PEDERSEN)	276
HAROLD NICOLSON: Peacemaking 1919 (INGA FLOTO)	591
CHRISTOPHER LASCH: The American Liberals and the Russian Revolution (INGA FLOTO)	278
HANS WIESLANDER: I nedrustningens tecken. Intressen och aktiviteter kring försvarsfrågan 1918–1925 (KNUD LARSEN)	279
PAUL GUICHONNET: Mussolini et le fascisme (IB DAMGAARD PETERSEN)	591
C. V. BRAMSNÆS: Erindringer (POVL BAGGE)	282
ALLAN NEVINS: The Place of Franklin D. Roosevelt in History (INGA FLOTO)	284
ORON J. HALE: The Captive Press in the Third Reich (NIELS THOMSEN)	592
ERNEST K. BRAMSTED: Goebbels and National Socialist Propaganda 1925–45 (IB DAMGAARD PETERSEN)	593
E. M. ROBERTSON: Hitler's Pre-War Policy and Military Plans 1933–39 (IB DAMGAARD PETERSEN)	595
BJØRN SVENSSON: Derfor gik det sådan 9. april (HANS KIRCHHOFF)	284
Den illegale presse 1940–45. En antologi. Redigeret af LEO BUSCHARDT, ALBERT FABRITIUS, MORTEN RUGE, HELGE TØNNESEN (OLE KARUP PEDERSEN)	286
JACOB KRONIKA: Midt i fjendens lejr. Slesvigske dagbogsblade fra Hitlerkrigens Berlin (HANS KIRCHHOFF)	597
WALTHER HUBATSCH: Kriegswende 1943 (HANS KIRCHHOFF)	598
NILS ANDRÉN & ÅKE LANDQVIST: Svensk utrikespolitik efter 1945 (OLE KARUP PEDERSEN)	287
F. ROY WILLIS: France, Germany, and the New Europe 1945–1963 (OLE KARUP PEDERSEN)	600
KURT MARKO: Sowjethistoriker zwischen Ideologie und Wissenschaft. Aspekte der sowjetrussischen Wissenschaftspolitik seit Stalins Tod, 1953–1963 (BJARNE NØRRETRANDERS)	289
SVEN ALLARD: Ryskt utspel i Wien (BERTEL HEURLIN)	290
CARL GUSTAV STRÖHM: Zwischen Mao und Chruschtschow. Wandlungen des Kommunismus in Südosteuropa (BENITO SCOCOZZA)	602
Foreningsmeddelelser. Den danske historiske Forening i årene 1965 og 1966	603
Den danske historiske Forenings vedtægter	605
Navneregister. Ved amanuensis, mag. art. KAI HØRBY	607
Rettelse	630

Arkæologi og kulturforskning

AF

JØRGEN JENSEN

I STORE DELE af sit udviklingsforløb har den arkæologiske forskning siden sin udskillelse fra det 19. århundredes historiserende videnskaber været løsgjort fra den traditionelt afgrænsede historieforskning. Selv om dansk arkæologi på et tidligt tidspunkt indledte et nært samarbejde med andre videnskabsgrene,¹ var det i hovedsagen den naturvidenskabelige tilknytning og forholdet til filologien, der karakteriserede dens udøvere. Et nært tilknytningsforhold til de forskningsgrene, hvis metodiske grundlag i udstrakt grad er det samme som arkæologiens, har derimod kun sjældent været at bemærke. Så længe den historiske forskning fortrinsvis samlede sig om studiet af politisk historie, var forholdet let forklarligt: de to forskningsgrenes kildemateriale afveg på så væsentlige punkter fra hinanden, at der ikke kunne blive tale om andet end overfladiske kontakter. Efter at historieforskningen fra slutningen af det 19. århundrede mere udtalt har orienteret sig mod et studium af historie i videre forstand, herunder ikke mindst den åndelige og materielle kulturs historie, er situationen imidlertid blevet en anden. En række nyorienteringer har, som det nedenfor skal vises, i de senere år opløst gamle problemstillinger men samtidig skabt nye.

Skal man orientere sig i den aktuelle situation, vil man naturligt spørge efter forudsætningerne. Det er imidlertid vanskeligt at tegne et billede af udviklingen inden for europæisk arkæologi; skildringen vil let samle sig om nogle få, markante personligheder – for Danmarks vedkommende om forskere som Rasmus Nyerup (1759–1829), C. J. Thomsen (1788–1865), P. O. Brøndsted (1780–1842), J. J. A. Worsaae (1821–1885), Chr. Blinkenberg (1863–1948) og Sophus Müller (1846–

¹ Først og fremmest i de bekendte »køkkenmøddingkommissioner«, af hvilke den første nedattes 1848. Medlemmer var geologen G. Forchhammer, zoologen Iapetus Steenstrup og arkæologen J. J. A. Worsaae.

1934). Det er imidlertid karakteristisk for de nævnte forskere, at de i modsætning til europæiske arkæologer som f. ex. Oscar Montelius (1843–1921) og Gustav Kossinna (1858–1931) kun i ringe grad har været skoledannende. Derved har dansk arkæologi i nogen grad undgået de store ideologisk betingede udsving, men også den har dog som historieforskningen i almindelighed været nøje præget af samtidens filosofiske holdning til studiet af fortiden.

Selv om indflydelserne måske ikke i alle tilfælde står særlig skarpt, kan man i fagets tidlige faser konstatere en afhængighed af den historisme, der i 1800-tallet prægede store dele af videnskaben, og da den arkæologiske arbejdsmetode, især kildekritikken, grundlægges i en række afgørende arbejder i slutningen af det 19. århundrede, er det overvejende den positivistiske indstilling, der præger synspunkterne.²

Måske i noget større omfang end det var tilfældet inden for den almindelige historieforskning, oplevede dele af arkæologien en kraftig påvirkning fra de positivistiske forsøg på at gøre kulturvidenskaben eksakt og bringe den i overensstemmelse med normerne for naturvidenskabelig forskning. Endnu i dag er påvirkningen følelig; heri ligger f. ex. forklaringen på, at diskussionen omkring den typologiske metode øver så stærk en tiltrækning på skandinaviske arkæologer.³

I fagets tidligste fase er billedet ret sammensat og præget af mange forskellige tendenser. Kunsthistoriske retninger brydes med andre, hvis inspirationskilde var så forskellige deldiscipliner som numismatikken, germanistikken og andre historiske eller filologiske studier, og i Danmark blev arkæologien først forholdsvis sent selvstændigt repræsenteret inden for universitetet ved ordinære professorater.⁴ Allerede på det tidspunkt var udformningen af den moderne arkæologiske forskning dog fastlagt i sine hovedtræk. For den nordeuropæiske arkæologis vedkommende formuleredes en stillingtagen til vigtige metodespørgsmål omkring 1870–80, bl. a. gennem diskussionen mellem Sophus Müller og Oscar Montelius omkring typologien⁵ – og som omtalt under kraftig påvirkning af det positivistiske videnskabssyn. Med typologien udformedes bl. a. en kildekritisk teknik, ved hjælp af hvilken man bestræbte sig

² Fra dansk side publiceredes af Sophus Müller: *Mindre Bidrag til den forhistoriske Archæologis Methode*, Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, 1884.

³ Nyeste bidrag til diskussionen er M. P. Malmer: *Metodproblem inom järnålderns konsthistoria*, Acta Archaeologica Lundensia, Ser. in 8°, nr. 3, 1963.

⁴ Et ordinært professorat i klassisk arkæologi oprettedes 1916 ved Københavns Universitet. Nordisk arkæologi blev repræsenteret ved et lektorat i 1929 og ved et professorat i 1941.

på at opstille eksakte data vedrørende forhistorien, som så senere i den arkæologiske fremstilling skulle ordnes i sammenfattende synteser. Imidlertid finder man i disse tidlige, metodisk-teoretiske overvejelser tydelige påvirkninger fra den del af historieforskningen, som netop i de samme år i en række systematiserende arbejder udformede grundtrækene af den kildekritiske teknik, og den europæiske arkæologis udvikling afspejler i det hele taget en række af de bevægelser, man finder i historieforskningen.

Da den arkæologiske forskning på grund af sit kildemateriale i stor udstrækning er nægtet adgang til kundskab om historiske personligheder og historiske begivenheder, har man tidligt rettet opmærksomheden mod andre aspekter af historien, nemlig de kollektive fænomener som samfundsstrukturer og kulturelle sammenhænge. Selv om denne situation i udstrakt grad er fremkaldt af kildematerialets art, er den dog også betinget af fremkomsten af de talrige samfundsvidenskaber, der i løbet af dette århundrede har set lyset i Europa og Amerika. Netop denne udvikling har medført, at man mange steder har haft vanskeligt ved at bestemme den arkæologiske forskning i forhold til nabo-disciplinerne; det afspejles med tydelighed i den forskelligartede placering faget indtager inden for forskningsinstitutionerne i de enkelte lande. Udviklingen har dog langt fra altid bevæget sig ad lige baner, et forhold f. ex. tysk arkæologi kan fremvise talrige eksempler på.

I 1895 fremsatte den østpreussiske forsker Gustav Kossinna, der var uddannet som germansk filolog, en række synspunkter på udnyttelsen af forhistorisk arkæologisk materiale.⁶ Med udgangspunkt i de antikke beretninger søgte han at bestemme »germanernes« bosættelsesområde på grundlag af de jordfundne levn. Kossinnas virke faldt i et tidsrum, hvor den positivistiske indstilling og den historiske metodes fremtrængen fremkaldte en kraftig udvidelse af forskningens område, bl. a. rettede man nu også blikket mod centraleuropæiske barbarfolk som keltere og germanere.⁷ Alligevel forblev Kossinna upåvirket af samtidig historie-

⁶ Først og fremmest i Sophus Müllers afhandling: *Den svenske Typologi, Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1884. Se endvidere Oscar Montelius i *Antiquarisk Tidskrift för Sverige* VI, 3, 1880–82, og samme: *Om tidsbestämning inom bronsåldern*, 1885.

⁷ Første gang i et foredrag i Kassel 1895, publiceret i *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde* 6, 1896. En bibliografi over Kossinnas tidligere arbejder foreligger i *Mannus* 10, 1918, s. VIII ff. En sammenfattende oversigt, bl. a. med polemik mod Ed. Meyer, formuleredes i G. Kossina: *Die Herkunft der Germanen*, 1911.

⁸ Bl. a. i K. Müllenhoffs delvis posthumt udgivne *Deutsche Altertumskunde* 1–5, 1870–1900.

forskning, og en kritisk efterprøvelse af de antikke overleveringer var ham stort set fremmed. Derimod kan man tidligt hos Kossinna iagttage en påvirkning fra den tysksprogede etnologi, der i de år grundlagde den såkaldte kulturkredslære, især fra Fritz Graebner (1877–1934), som i 1911 udgav et systematisk værk om kulturkredse og den særlige metodiske fremgangsmåde ved disses påvisning.⁸

Gustav Kossinnas arbejder førte inden for arkæologien til omfattende teoridannelser efter etnologisk forbillede. Udgangspunktet var de antikke beretningers omtale af Rhinen som grænse mellem keltere og germanere. Kossinna sluttede heraf, at de jordfundne levn øst for Rhinen måtte være germanske, medens de, der fandtes vest for floden, måtte være keltiske. De etniske begreber, der indgik i denne opfattelse var imidlertid helt og holdent produkter af det 19. århundredes nationale tænkning og i ikke ringe grad politisk farvede størrelser.

Fulgt af talrige elever udviklede Gustav Kossinna snart synspunkter, efter hvilke store dele af det arkæologiske fundstof i Nord- og Mellem-europa skulle tolkes. Fundene blev set i lyset af snart historiske, snart filologiske begreber, også for perioder, hvor de pågældende begreber havde mistet enhver mening. Uden nogen sinde at være i stand til at påvise en umiddelbar sammenhæng mellem de jordfundne objekter og de anvendte historisk/filologiske tolkningsbegreber opbyggede Kossinna-skolen snart en europæisk forhistorie, der med sin dogmatiske holdning til problemerne kom til at sætte sig dybe spor i forskningen. Med et udtryk af V. Gordon Childe, der en overgang selv anvendte de kossinnaske principper, søgte man at skabe en forhistorisk pendant til den konventionelle politisk-militære historie, hvor kulturer var sat i stedet for statsmænd og folkevandringer i stedet for slag.⁹

Selv om den nationalistiske udnyttelse af Gustav Kossinnas synspunkter snart åbnede forskningens øjne og gav plads for en sundere skepsis, kan man ikke se bort fra, at store dele af europæisk arkæologi i dag fortsat er præget af den tyske skole, f. ex. finder man dens synspunkter inden for dele af polsk arkæologi, hvor man anvender dem side om side med marxistiske fortolkningsprincipper.

Medens en reaktion mod Kossinna-skolen først sent brød afgørende igennem i tysk arkæologi,¹⁰ kunne man i store dele af den angelsaksiske

⁸ F. Graebner: *Die Methode der Ethnologie*, 1911. Jvf. også tidligere arbejder i *Zeitschrift für Ethnologie* 37, 1905.

⁹ V. Gordon Childe i *Antiquity* XXXII, 1958, s. 70.

¹⁰ Den vægtigste kritik formuleredes af en af Gustav Kossinnas elever, Ernst Wahle: *Zur ethnischen Deutung frühgeschichtlicher Kulturprovinzen*, *Sitzungsberichte der*

forskning se en anden orientering. Årsagen hertil skal muligvis søges i, at man i den angelsaksiske historieforskning, især den amerikanske, på et ret tidligt tidspunkt opponerede mod den traditionelle europæiske historieskrivning. »New History« bevægelsen fra begyndelsen af dette århundrede bragte afgørende nye tanker ind i historieforskningen og bevirkede en langt bredere kulturhistorisk præget orientering. Man rettede i udstrakt grad opmærksomheden mod udforskningen af sociale sammenhænge, og samarbejdet mellem historieforskningen og de beslægtede samfundsdiscipliner blev bl. a. stærkt betonet af den amerikanske historiker Charles A. Beard (1874–1948). På denne baggrund er det muligt at forstå det meget forskelligartede billede, angelsaksisk arkæologi frembyder i forhold til den af tysk tradition prægede europæiske arkæologi. Den angelsaksiske synsmåde har vundet indpas i studiet af den nære Oriens forhistoriske kulturer, især med amerikaneren Robert A. Braidwoods omfattende studier over de tidligste agerbrugssamfund. Den mest markante repræsentant for den kulturhistoriske retning er dog englænderen V. Gordon Childe (1892–1957), der som Beard arbejdede under stærk indflydelse af marxistiske teorier.¹¹

Childe var som Kossinna oprindelig filolog, og set under den synsvinkel frembyder hans videnskabelige udvikling interessante træk. Med udgangspunkt i den etnologisk påvirkede del af forskningen søgte han i sine første arbejder at bestemme indoeuropæernes oprindelse ved at fortolke det arkæologiske materiale ud fra massive folkevandringsteorier, men frigjorde sig via marxistiske synspunkter på samfundsudviklingen fra disse, i europæisk forstand traditionelle tolkningsforsøg. Senere, gennem studiet af de nærorientalske kulturer, udvidede Childe til stadighed sit syn på arkæologien og nåede til at påpege en række træk af kollektiv betydning, nemlig visse økonomiske »revolutioner« med rod i ændringer af næringsmiddelproduktionen. Den kraftige stigning i befolkningsskiven, som Childe mente at kunne aflæse af de arkæologiske fund fra de store floddale, satte han i forbindelse med opkomsten af nye erhvervsgrupper, klasser af specialister, som samledes i bysamfund (byrevolutionen). Fra dette forhold sluttede han videre til, at også agerbrugernes klasse måtte være udsprunget af en revolution (den neolitiske revolution)

Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Phil.-Hist. Kl. 1940/41 (1941). En vurdering af Kossinnas betydning for tysk arkæologi findes i R. Hachmann, G. Kossack og H. Kuhn: *Völker zwischen Germanen und Kelten. Schriftquellen, Bodenfunde und Namengut zur Geschichte des nördlichen Westdeutschlands um Christi Geburt*, 1962.

¹¹ En interessant oversigt er formuleret af Childe selv i *Antiquity* XXXII, 1958, s. 69 ff. Dansk oversættelse bragt som nekrolog i *Kuml* 1957, s. 180 ff.

og lagde derved grunden til en række senere udbyggede synspunkter på udviklingen i den nære Orient,¹² som senere har fået omfattende betydning for store dele af den engelsksprogede forskning. I sine forsøg på at tolke arkæologiske iagttagelser søgte Childe at dokumentere den udvikling, »hvor mennesket stadig forøgede sin kontrol over den ikke-menneskelige natur gennem anvendelsen af videnskab, så arten kunne mangfoldiggøres og lejlighedsvis udkrystallisere love og politiske institutioner, religioner og kunst«. ¹³ Dermed søgte Childe at stadfæste arkæologiens status mellem de historiske discipliner.

V. Gordon Childes indsats lå ikke så meget inden for de arkæologiske detailstudier, men snarere i de varierende forslag til tolkninger og tolkningsmetoder, han bragte i sine værker. Vigtigt er i denne sammenhæng, at arkæologien nu orienteres mod et studium af samfundsstrukturer og kulturelle sammenhænge. I videste forstand rettes dens opmærksomhed mod emner med relevans til menneskets sociale adfærd.

SOM DET ER FREMGÅET af den ovenstående, nødvendigvis forenklede fremstilling, er det i hovedsagen angelsaksisk forskning, der har peget på, at arkæologien må rettes mod det bredt samfundsmæssige, og dermed har placeret faget som en historisk disciplin i den moderne betydning af begrebet historieforskning. At lægge et skel mellem historien og forhistorien vil være meningsløst, og som det i det nedenstående skal belyses, er historikerens og forhistorikerens kilder metodisk set af samme art. Også for historikeren spiller »stumme kilder« en væsentlig rolle, og de problemstillinger, hvormed begge søger at nærme sig deres materiale, må i udstrakt grad være de samme.

Med udgangspunkt i en sådan opfattelse skal der i det følgende forsøges en orientering i en problemstilling af forholdsvis ny dato; en systematiserende betragtning af arkæologiens arbejdsmetode og dens placering i forholdet til andre faggrupper skal forsøges. Det vil være målet at belyse nogle grundtræk af såvel kildekritikken som teoridannelsen for derved at karakterisere træk af den moderne arkæologi. Betragtninger af denne art er sjældne inden for dansk arkæologisk forskning. Selv om fagets arbejdssituation ofte har kaldt på teoretiske overvejelser, har man i hovedsagen koncentreret sig om spørgsmål vedrørende den kildekritiske procedure, medens den egentlige teoridannelse kun i ringe grad har været genstand for undersøgelser. Det er da også for-

¹² V. Gordon Childe: *New Light on the Most Ancient East*, 1. udg., 1935.

¹³ *Antiquity* XXXII, 1958, s. 74.

ståeligt, at den praktiske udformning af arkæologien er gået forud for refleksionerne over dens logiske struktur, og det må desuden tages i betragtning, at arkæologien er ung som videnskab.

Inden for skandinavisk arkæologi har en bestemt holdning ofte modvirket metodologiske overvejelser. Der tænkes her på den såkaldte arkæologiske intuitionisme, der fremtræder som en parallel til lignende fænomener inden for historieforskningen.¹⁴ Med sit grundsyn på forskningen har intuitionismen givet udformningen af fagets metodiske principper et meget karakteristisk præg. I sin ofte citerede og i mange henseender udmærkede skildring af den typologiske metode giver den svenske forsker Nils Åberg (1888–1957) en fremstilling af selve den intuitionistiske holdning.¹⁵ Det fremhæves, at man kan skelne mellem »falsk« og »ægte« typologi, men at en opstilling af regler for en skelnen ikke er mulig. Åberg hævder videre, at grundlaget for en udøvelse af den ægte typologi er »kunstnerisk indføling«, og at det materiale, der behandles, så at sige »grupperer sig selv«. Dette er kort fortalt den intuitionistiske grundholdning: forskeren hævder, at han uden begrebsmæssige mellemled kan forstå sit materiale, at det så at sige klassificerer sig selv, og i sin ekstreme form hævder intuitionismen at kunne lade læseren genopleve de oplevelser, forskeren har haft ved sin indfølelse opfattelse af stoffet. Ganske vist er der her tale om ekstremer, men det må ikke overses, at intuitionismen fortsat spiller en væsentlig rolle i f. ex. skandinavisk arkæologi.¹⁶

Den væsentligste indvending, man kan rette mod intuitionismen, er, at den forveksler den måde, hvorpå erkendelse psykologisk opstår, med selve erkendelsesresultatet. Intuitionen spiller en meget stor rolle ved tilblivelsen af de videnskabelige teorier, og i den henseende er Åbergs skildring også instruktiv: ethvert fremskridt inden for videnskaben kan siges at være begrundet i, at sammenhænge, man ikke tidligere har haft opmærksomheden henledt på, pludselig går op for en. Men konstateringen af disse sammenhænge hviler på et rationelt erfaringsgrundlag (hvilket Åberg i virkeligheden også skildrer), og intuitionen får ingen indflydelse på forskningsområdets logiske struktur. Det viser sig i det øjeblik, man skal demonstrere resultatet: i den situation er det klart, at den

¹⁴ F. ex. hos E. Troeltsch: *Der Historismus und seine Probleme*. Das logische Problem der Geschichtsphilosophie, 1922, s. 38, og J. Landquist: *Människokunskap. En studie över den historiska och den konstnärliga kunskapen*, 1920, s. 193 ff.

¹⁵ Max Ebert: *Realexikon der Vorgeschichte*, Bd. 13, 1929, s. 502 ff.

¹⁶ Jvf. bl. a. diskussionen hos M. P. Malmer: *Metodproblem inom järnålderns konsthistoria*, s. 22 ff.

historiske erkendelse som enhver anden må være forbundet med et logisk, begrebsmæssigt apparatur. På ét punkt henviser intuitionismen imidlertid til noget væsentligt: den viser, at man i kulturforskningen med særlig interesse vender sig til menneskelige handlinger og deres motivation.

Også andre forhold har bevirket, at metodologiske arbejder i dansk arkæologi siden Sophus Müllers afhandling fra 1884¹⁷ har hørt til sjældenhederne. Et dybtgående skel mellem den specielle arkæologiske undersøgelse og den sammenfattende fremstilling har hyppigt kunnet iagttages, og de teoretiske betingelser for detailstudiernes indordning i større sammenhænge er følgelig ofte blevet overset. For en generation af danske arkæologer, der næppe havde kendskab til andre historie-teoretiske tanker end Kr. Erslevs, faldt det måske også naturligt at undgå sådanne overvejelser. Erslev gjorde gældende, at inden for »Historieskrivningen hører den strenge Videnskab op og afløses af jævn Menneskeforstaaelse« og hævdede samtidig, at historieskriveren stiller sig anderledes til sandheden end den strenge videnskab.¹⁸ Erslev skelnede – efter nutidig opfattelse uberettiget¹⁹ – mellem historieskrivning og historievitenskabelig forskning og anså det for rimeligt, at man meddelte »den videnskabelige Undersøgelse og Resultaterne hver for sig«. Samtidig med at han påpegede, at »ingen Historiker, der behandler et blot nogenlunde omfattende Emne, i Virkeligheden kan ledsage sin Fremstilling med udtømmende Bevisførelse«, mente han at have fastslået, at historieskrivningen på væsentlige punkter må savne karakter af videnskab, at den i det højeste kan gengive de resultater, videnskaben er kommet til.²⁰

Erslevs skelnen mellem historievitenskaben og det, man i dag vil opfatte som dens litterære udformning (i modsætning til den egentlige belletristik), synes at være blevet overtaget af store dele af dansk arkæologi. Måske for at understrege fagets videnskabelige karakter etableredes en adskillelse mellem den specielle arkæologiske undersøgelse og den sammenfattende fremstilling, idet man overså, at skellet ikke bør drages mellem detailstudium og syntese, men mellem belletristik på den ene side og videnskabelig forskning, som metodisk set ikke lader sig opdele i en mere og en mindre videnskabelig del, på den anden side.

En del af begrundelsen for den foretagne adskillelse må sikkert søges i arkæologernes fornemmelse af kildematerialets utilstrækkelighed. På en

¹⁷ Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1884, s. 12 ff.

¹⁸ Kr. Erslev: *Historieskrivning. Grundlinier til nogle Kapitler af Historiens Theori*, 1911, s. 12 ff.

¹⁹ P. Bagge: *Om historieforskningens videnskabelige karakter*, *Historisk Tidsskrift* 10. rk. V, 1940, s. 335 ff.

²⁰ Anf. værk, s. 18.

lang række områder er der spørgsmål, som stoffet ikke tillader at besvare. Men hvor tilfældige og ufuldstændige kilderne end er, så giver de dog ikke nogen begrundelse for den skarpe skelnen mellem de to arter af fremstillinger. Det gælder talrige videnskabsområder, at det forhåndenværende materiale enten er for stort til at udtømmes fuldstændigt eller for mangelfuldt til at dækkende information kan opnås. Hvis manglerne imidlertid kompletteres ved hjælp af metodisk forsvarlige operationer, vil man stadig kunne honorere de krav, der stilles til forskningen om videnskabelig pålidelighed.

Samtidig med at skellet detailforskning/sammenfattende fremstilling uddybedes i dansk arkæologi, undlod man at belyse de teoretiske problemer, der naturligt måtte rejse sig i forbindelse hermed. Derved gjordes faget mere sårbart over for angreb udefra, idet dets udøvere kun sjældent formulerede et forsvar, når berettigelsen af deres tolkningsforsøg blev draget i tvivl.²¹ Paradoksalt nok synes denne sårbarhed til dels at have sin begrundelse i, at arkæologerne af deres videnskab krævede en arbejdsmetode og en sikkerhedsgrad, som er fremmed for såvel arkæologien som de øvrige historiske videnskaber.

SKAL MAN REDEGØRE for grundtrækkene i den arkæologiske metode, vil det være naturligt at begynde med de forskellige synspunkter, der kan anlægges på kilderne, idet disse selvsagt danner udgangspunktet for al arkæologisk forskning, og ethvert udsagn må kunne verificeres i forhold til dem. Hverken i arkæologien eller historieforskningen i almindelighed skaber forskeren selv kilderne, omend de kilder, arkæologien hyppigst anvender, måske nok i visse henseender er mere afhængige af forskerens problemstilling end f. ex. den skrevne kilde; som kilde kan man ikke blot betragte de fremdragne objekter, men også omstændighederne ved selve fremdragelsen, og medens objektet er en mere eller mindre bestandig størrelse, er fundomstændighederne afhængige dels af den øjeblikkelige forskningssituation, dels af de spørgsmål, som forskeren stiller. Således oplever kilden en begrænsning i værdi i forhold til den omhu og viden, hvormed den er fremdraget. Med et udtryk af Sophus Müller forstyrres en sammenhæng af vidnesbyrd, som aldrig mere kan tilvejebringes, hver gang en udgravning finder sted.²²

²¹ Bedst kendt er Vilh. Grønbechs med megen vægt førte angreb i Dansk Teologisk Tidsskrift VI, 1943. Fra arkæologisk side formuleredes dog et svar i denne sammenhæng af P. J. Riis: Kan man grave historien op af jorden?, Studier fra sprog- og oldtidforskning 212, 1949.

²² Sophus Müller: Vor Oldtid, 1897, s. 690.

Medens historieforskningen oprindeligt udviklede sin kildekritiske teknik på grundlag af den filologiske metode, måtte arkæologien naturnødvendigt fra begyndelsen gå andre veje og udformede således en række specielle metodiske hjælpemidler. I tidens løb har de to forskningsgrenes syn på kilderne imidlertid nærmet sig hinanden. Som det allerede er betonet begrænser man sig i historieforskningen ikke længer til anvendelsen af skriftlige kilder, netop fordi man nu i udstrakt grad søger at belyse aspekter af fortidens liv, som samtidens skribenter måske helt overså. Dermed orienteres man langt bredere mod et kildemateriale, der kan søges i f. ex. astronomiske, geologiske og botaniske sammenhænge. En moderne definition af begrebet kilde bestemmer det således som »et konkret foreliggende observationsdatum, opfattet som en rest, et spor eller et produkt af en fortidig situation, som kan udnyttes til at prøve eller begrunde svar på historiske fænomener« (Ottar Dahl).²³ Det skulle her være klart, hvorledes den arkæologiske forskning har emneområde fælles med historieforskningen, og arkæologiens delvise særpræg er alene givet ved anvendelsen af en række tekniske hjælpemidler, der benyttes til at aftvinge kilderne relevante svar. Her er der imidlertid blot tale om en forskel i teknik, og det forhindrer ikke, at arkæologen principielt står over for sine kilder på samme måde som historikeren.

Den tyske arkæolog H. J. Eggers har i en desværre ikke helt klar fremstilling²⁴ skildret de komplicerede interrelationer, der består mellem forskeren og hans materiale. Kilderne og forskningssituationen beskrives i et system med tre faser. Nederst er den såkaldt »levende kultur«, dvs. den historiske virkelighed. Derefter følger »den døde kultur«, dvs. de dele af »den levende kultur«, som har holdt sig »under eller over jordoverfladen indtil vor tid« – kort sagt den mængde rester og spor, den historiske virkelighed har efterladt. Øverst følger så »den genfundne kultur«, dvs. de dele af den døde kultur, som er genfundet i nutiden og udgør det forhåndenværende kildemateriale. Det er Eggers' opfattelse, at arkæologien ved hjælp af heuristikken skal søge at skabe sig et overblik over 2. fase for derefter ved en analyse af denne at nå frem til en rekonstruktion af 1. fase, den historiske virkelighed.

Selv om Eggers' fremstilling af ovennævnte procedure i visse henseender må betragtes som diskutabel, peger den dog på et afgørende træk, nemlig den komplicerede og middelbare forbindelse forskeren har til den

²³ Ottar Dahl: Terminologi og systematikk i kildeteorien, *Historie, Jyske Samlinger* VII, 1966, s. 5.

²⁴ H. J. Eggers: *Der römische Import im freien Germanien*, 1951, s. 1 ff.

historiske virkelighed. Den understreger, at der ikke er identitet mellem kilderne og den historiske virkelighed, og at den sidste har afsat sig en begrænset mængde spor, som aldrig vil kunne forøges. At arkæologien tilmed næppe nogensinde når frem til en afdækning af 2. fase i dens fulde omfang, dvs. får adgang til alle de relevante kilder, er af mindre betydning; det væsentlige er, hvilken mængde oplysninger man ved sin problemstilling kan opnå på grundlag af 3. fase, de forhåndenværende kilder. Hvad Eggers forstår ved, at man kan nå frem til 1. fase, den historiske virkelighed, er ikke ganske klart. Det må i hvert fald ikke overses, at forskeren kun kender den historiske virkelighed gennem sin bearbejdelse af kilderne, dvs. at man ikke, som Eggers synes at mene, kan rekonstruere den historiske virkelighed; man kan blot ved udvælgelse ordne de teoretisk set udtømmelige informationer i en helhed, som ikke kan iagttages umiddelbart. Udvælgelsen sker ved, at forskeren tager sit udgangspunkt i en bestemt problemstilling, og denne bliver afgørende for, hvilke informationer der tillægges betydning. Dette forhold gælder al empirisk videnskab, og for arkæologien såvel som for historieforskningen betyder det, at vi ikke må forveksle fortiden med den opfattelse, vi har af den.

Foruden at man her rører ved vanskelige erkendelsesteoretiske problemer, har man også forklaringen på den dagligdags påstand, at hver generation af arkæologer skriver forhistorien om. Kilderne er det eneste udgangspunkt for kontrol af vore forestillinger om fortiden, da selve den historiske virkelighed ikke længer eksisterer. Når relationerne mellem vor opfattelse af kilderne og kilderne selv er af så vital betydning for forskningsprocessen, bliver den indledende problemstilling også afgørende for resultatet. Via en betragtning af kildernes repræsentativitet, dvs. en vurdering af deres tilknytning til den historiske virkelighed, prøver man altså at aftvinge dem de flest mulige svar med relevans til den givne problemstilling.

En første systematiserende oversigt over de historiske, herunder også de arkæologiske, kilder finder man hos J. G. Droysen (1808–1884), der i 1852 ved universitetet i Jena begyndte sine forelæsninger over »Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte«.²⁵ Droysen henviste med sine synspunkter til den arkæologiske forskning, der i løbet af det 19. århundrede langsomt begyndte at udvikle sig i Nord- og Mellem-

²⁵ En kortfattet udgave af forelæsningerne er udgivet af J. G. Droysen under titlen: Grundriss der Historik, 1868. En publikation af Droysens manuskript er foretaget af R. Hübner under titlen: Historik, 1936.

europa. I sine forelæsninger nævner Droysen som historiske kilder dels »det, som er overleveret fra den fortid, vi søger at opnå forståelse af (Überreste), dels det, som er overgået i menneskenes forestillinger, og som er overleveret i erindringen (Quellen), dels en forbindelse af begge former (Denkmäler).«²⁶ I forelæsningerne belyste Droysen yderligere, at han ved »Überreste« bl. a. forstod det materiale, som omfattes af »die ganze Diziplin, welche neuster Zeit als Prähistorie namentlich bei historisierende Naturforschern so beliebt geworden ist . . .« Som eksempler nævnes gravfund med flintredskaber, ophobninger af rester af vegetabiliske og animalske næringsmidler, grave med bronzeredskaber etc.²⁷ Droysens bemærkninger fik imidlertid ingen væsentlig betydning for tysk arkæologi, som på det tidspunkt var kraftigt præget af filologiske eller kunsthistoriske tilknytninger.

Hos Kr. Erslev (1852–1930) finder man senere det synspunkt, at enhver kilde også er en levning, og der skelnes i stedet mellem 1) levninger af fortidsmenneskene selv og af den natur, der har omgivet dem, 2) fortidsmenneskenes frembringelser af enhver art, som endnu er bevarede, 3) nutidslivet forsåvidt det tillader tilbageslutninger til, hvad der er sket i fortiden.²⁸ Man ser her igen »arkæologiske kilder« opfattet side om side med f. ex. skriftlige kilder.

Fra arkæologisk side har man imidlertid ikke ment at kunne anvende Erslevs inddeling, idet man følte det som »upraktisk, at han henregnede skriftdokumenter og museumsstykker til samme kategori af kilder.«²⁹ I stedet er der henvist til den for arkæologerne traditionelle skelnen mellem materielle og immaterielle kilder. Nu kan en sådan opdeling imidlertid ikke stå for en nærmere kritik: at en kilde betegnes som »materiel« tjener ikke til at belyse dens væsen som kilde, de informationer, man får fra en »materiel« kilde, er lige så immaterielle som dem, man får fra f. ex. et skriftdokument. Det vil således være rimeligt at vende tilbage til Erslevs inddeling.

Kr. Erslev bemærker, at det nok er størsteparten af de historiske kilder, der falder ind under hans anden gruppe: fortidsmenneskenes frembringelser af alle arter, som endnu er bevaret; men han skelner her med et lidt uheldigt udtryk mellem »talende« og »stumme« kilder. Uden i øvrigt at ændre begrebsbestemmelsen har man af sproglige grunde

²⁶ J. G. Droysen: Historik, s. 37 ff.

²⁷ Sst., s. 38.

²⁸ Kr. Erslev: Historisk Teknik. Den historiske Undersøgelse fremstillet i sine Grundlinier, 1911, s. 10.

²⁹ P. J. Riis: Kan man grave historien op af jorden?, s. 8.

foreslået betegnelserne ændret til meddelende/ikke-meddelende.³⁰ Med disse betegnelser menes, at en meddelende kilde »indeholder en eller anden Meddelelse fra Frembringeren, det være sig i Ord eller Billede«, medens den ikke-meddelende kilde ikke indeholder nogen formuleret meddelelse. I den forbindelse peger Erslev på, at en meddelende kilde kan betragtes både som levning og beretning, medens en ikke-meddelende kilde kun kan betragtes som levning. Ved betegnelsen »levning« karakteriserer man kilden som en til vor tid bevaret rest af historiens begivenheder og tilstande, medens man ved »beretning« forstår et hvilket som helst udsagn herom, således at forskeren i dette tilfælde kun middelbart orienteres om fortidens begivenheder og tilstande.³¹ Det er værd at bemærke, at Erslev pegede på, at skellet mellem levning og beretning ikke ligger i kilden selv, men at det er udtryk for historikerens holdning til kilden, dvs. at det er baseret på de tilknytninger forskeren etablerer mellem kilden og problemstillingen.

Det skulle af det ovenstående være klart, at man ikke på grundlag af kildematerialets art kan skille arkæologien ud fra historien. Nok benytter arkæologien sig fortrinsvis af ikke-meddelende kilder, men den kan dog i særlige situationer få adgang til relevante meddelende kilder. Omvendt betjener historikeren sig almindeligvis af meddelende kilder, men de ikke-meddelende kilder spiller en stadig større rolle. Denne situation finder sit udtryk i en bemærkning, der ganske vist på anden baggrund er fremsat af Kr. Erslev i »Historisk Teknik«: »trykkede af Historiens uendelige Studieomraade har mange søgt en snævrere Afgrænsning af Historien: man har villet indskrænke den til at være politisk Historie, man har villet udelukke de saakaldte uhistoriske Folk o. s. fr. Intet af disse Forsøg er dog lykkedes, og heller ikke kan man afgrænse Historien på langs ved at udelukke de Tider, der betegnes som »forhistoriske«.³² Det er kun vor sprogbrug, som antyder en adskillelse; denne lader sig ikke begrunde ud fra kildematerialet.

Langt den overvejende del af arkæologens arbejdsmateriale består således af kilder af samme art som dem, den øvrige del af historieforskningen benytter under betegnelsen ikke-meddelende kilder, og som følgelig kun har værdi som levninger. Som alle kilder sættes de i relation til deres ophavssituation for at afgive information om den historiske virkelighed og strækker sig fra håndværksprocesser og færdigvarer til

³⁰ Ottar Dahl i *Historie, Jyske Samlinger VII*, 1966, s. 5.

³¹ Kr. Erslev: *Historisk Teknik*, s. 9.

³² Sst., s. 6.

stednavne, sprogformer, sociale normer og rene naturfænomener, for så vidt disse kan udnyttes til at prøve eller begrunde svar på historiske problemer.

Stillet over for problemerne med at fastslå disse kilders autenticitet har arkæologien udviklet et nøje samarbejde med andre videnskabsgrene især inden for de naturvidenskabelige fag. Som allerede antydnet under omtalen af H. J. Eggers' trefasede arbejdssystem er problemet om kilderne repræsentativitet ikke helt ukompliceret for arkæologen. Når en kilde skal etableres, dvs. et objekt udgraves, vinder kilden naturligt i værdi jo flere oplysninger, der kan indsamles. Et løsfundet objekt er langt mindre værd som kilde end et sagkyndigt udgravet objekt, for hvilket fyldige udgravningsoplysninger foreligger. Et arkæologisk objekt kan kun udgraves én gang, og udgravningen er i visse henseender forbundet med ødelæggelse af sider af kildens værdi. Arkæologens arbejds metode må her som udtrykt af Sophus Müller være »den samlede iagttagelses metode«. ³³ Jo fyldigere en viden arkæologen nærmer sig sit objekt med, jo flere informationer afgiver kilden også, men det er vel at mærke en proces, som kun kan foregå én gang, nemlig under udgravningen. Forskeren søger altså at nærme sig kilden, så den fremtræder i sin autentiske form, en handling, der naturligvis kun er teoretisk mulig, idet den er afhængig af det forhåndenværende udstyr og de opstillede teorier. Arkæologen vil hyppigt komme ud for, at en kilde er blevet værdiløs eller har mistet i værdi, fordi den blev tilvejetragt under andre forudsætninger end dem, han selv sidder inde med. Den skriftlige redogørelse for udgravningsarbejdet må da underkastes en almindelig historisk kildeanalyse. Teoretisk adskiller denne situation sig ikke fra andre historikers, men i praksis er arkæologens forhold til kilderne ofte langt mere sårbart end historikerens. Arkæologen skaber ikke selv sine kilder, men han påvirker kraftigt deres værdi.

Den omfattende betydning begrebet historisk kilde har fået i nyere tid, har naturligt medført en udvidelse af selve kildeanalysens omfang. Den tekstkritiske metode, som den anvendes i snævrere forstand i ældre historieforskning, spiller stadig en rolle, også for arkæologien, og får i enkelte situationer fornyet betydning, således som det er sket efter tolkningen af den græske linearskrift B. Med den er grænsen for de litterært belyste tider i Europa ført tilbage til midten af 2. årtusind f. v. t. De samme forhold gør sig gældende i forsøgene på at udnytte romerske forfatteres skrifter til belysning af de mellemeuropæiske folkeslag i tiden

³³ Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1884, s. 181.

omkring vor tidsregnings begyndelse. Det må imidlertid fastholdes, at man her bevæger sig i specialområder.

Ofte mere kompliceret er kildeanalysen i de tilfælde, hvor man som almindeligt i arkæologien ønsker at belyse kollektive fænomener og bl. a. udnytter kildestoffet til at opnå information om forhold, som samtiden måske ikke var sig bevidst. Her indtager de ikke-meddelende kilder en central plads, og analysen af dem får sit særpræg derved, at de kun kan ses under synspunktet levning. Velkendt er arkæologens udnyttelse af importvarer til at fastlægge handelsforbindelser, anvendelsen af forhistorisk keramik til at påvise bebyggelsesforhold, anvendelsen af særlige jordbundsforhold, evt. påvist ved luftfotografering, til at påvise agerbrugssystemer, etc.

Det vil ikke være muligt at foretage en opregning af de forskellige kildetyper. For dem alle gælder det imidlertid, at analysen tager sigte på at placere dem i forhold til den rejste problemstilling og vurdere deres repræsentativitet, dvs. afgøre i hvilket forhold de står til tilblivelsessituationen. Det første trin i undersøgelsen må derfor være den relative eller absolut-kronologiske placering af kilden. Ved hjælp af en række specielle metoder som iagttagelse af stratigrafi, opstilling af typologiske scrier etc. søger forskeren at placere kilden i forhold til den tid, han ønsker at belyse. I denne forbindelse træder en række vigtige hjælpe-discipliner i funktion, især naturvidenskabelige ved bestemmelse af radioaktivt kulstof-14, mosegeologiske undersøgelser etc. Det må imidlertid betones, at i kildeanalysen kan så at sige enhver videnskabsgren i den givne situation yde bistand – arkæologiske udbredelseskort kan vanskeligt udnyttes uden bistand fra den historiske geografi, teksterne ikke uden bistand fra filologien. Et særligt problematisk område af den arkæologiske kildeanalyse er anvendelsen af statistik, som tager sigte på at klarlægge typiske og atypiske sider af det ofte overvældende fundstof og dermed bidrager til at belyse kildernes repræsentativitet.

Medens en del af historikerens kildeanalyse ofte må koncentreres om bedømmelsen af kildens ægthed, er arkæologen i den situation, at de ikke-meddelende kilder, som udgør størsteparten af kildematerialet, altid forholder sig umiddelbart til den historiske virkelighed. Som M. P. Malmer har fremhævet, er det kun for den meddelende kildes vedkommende et spørgsmål, om den kendte sandheden, eller om den måtte eller ville sige den.³⁴ Den ikke-meddelende kilde er på sin vis altid sand (selv om man naturligvis kan komme ud for bevidste forfalskninger). Denne

³⁴ M. P. Malmer: *Metodproblem inom järnålderns konsthistoria*, s. 13.

direkte tilknytning til den fortidige virkelighed gør imidlertid ikke analysen af de ikke-meddelende kilder uproblematisk. Bemærkningerne om, at kildeanalysen tager sigte på at placere kilden i forhold til den rejste problemstilling, leder dels hen til, at betingelsen for, at forskeren kan opnå informationer af kilden, er, at der er formuleret en problemstilling, dels til, at de informationer man opnår, nøje er begrænset af gyldigheden af de hypoteser man går ud fra. Som det senere skal beskrives, ordner de spørgsmål, man kan stille kilden, sig i en art hieraki, der har forbindelse med problematikken omkring kildens repræsentativitet, dvs. med antallet af hypotesemuligheder. Er de spørgsmål, man stiller kilden, f. ex. en stenøkse, af teknologisk art, bliver sikkerheden ved svaret relativ stor. Søger man derimod oplysning om intentionerne bag kildens tilblivelse, f. ex. om den religiøse tanke bag en gravform eller den økonomiske betydning af et tempelanlæg, vokser usikkerheden betydeligt. Nogen éntydig relation mellem en handling og dens motiv finder man så at sige aldrig.

Denne mangetydighed hænger sammen med, at vidt forskellige aspekter af tilblivelsessituationen afspejler sig i en kildes form. Enhver kilde kan sættes i forhold til et stort antal problemstillinger, men søger man udelukkende at begrænse sig til spørgsmål, hvor den ikke-meddelende kildes forhold til den fortidige virkelighed er helt éntydigt, når man sjældent ud over de rene eksistensdomme.

Af disse meget summariske bemærkninger skulle det fremgå, at arkæologen i sin kildeanalyse principielt må forholde sig til sit materiale på samme måde som historikeren. Det er givet, at den informationsmængde, arkæologen kan aftvinge de ikke-meddelende kilder, er langt mindre end den, de meddelende kilder frivilligt eller ufrivilligt giver fra sig. Men almindeligvis er de ikke-meddelende kilder den eneste kontakt vi har til den forhistoriske virkelighed. I princippet er det imidlertid værd at fastholde, at uanset kildens art er informationerne afhængige af den indledende problemstilling, og dette forhold understreger den nære sammenhæng, der også for arkæologien består mellem kildeanalyse og teoridannelse.

SÅ SNART man når ind på problemerne vedrørende den arkæologiske teoridannelse, viser det sig, at man her bevæger sig i områder, hvor detaljerede undersøgelser næsten helt mangler. Endvidere implicerer teoridannelsen ofte vanskelige erkendelsesteoretiske problemer, der hyppigt forårsager, at forskerne standser i mere eller mindre ufrugtbare

problemstillinger. Den ældre forskning, dvs. Sophus Müller og hans samtid, anlagde en forholdsvis ureflekteret betragtning på forholdet mellem datakonstateringen og teoridannelsen. Dette kom klarest til udtryk i de arkæologiske typebegreber; en type defineredes helt enkelt som en form, der erfaringsmæssigt havde vist en vis konstans.³⁵ Først de senere års teoretiske diskussioner, specielt omkring forsøgene på at skabe morfologiske beskrivelsessystemer for oldsager, har klarlagt, i hvor høj grad typebegreberne er afhængige af den problemstilling, hvormed forskeren nærmer sig sit materiale.

Udviklingen har således inden for arkæologien ført til en stadig stærkere understregning af, at de arkæologiske kilder ikke umiddelbart kan danne grundlag for en konstatering af selv simple kendsgerninger, men at der som allerede skildret består en kompliceret interrelation mellem forskeren og den kilde, undersøgelsen gælder. Tager man for sig f. ex. en stenøkse, kan man sige, at den for vor betragtning besidder en række egenskaber, og at den konstellation, hvori disse egenskaber forekommer, gør øksen til et stykke individuel virkelighed. Dette er imidlertid i sig selv ikke nok til at karakterisere den som historisk fænomen; enheden af egenskaber har stenøksen til fælles med en hvilken som helst anden sten, der derved også kan betegnes som et stykke individuel virkelighed. Først når man anskuer øksen under anvendelse af et historisk begreb, f. ex. tolker den som en redskabstype og dermed som resultat af en bestemt fortidig situation, kan man sige, at genstanden bliver til et historisk fænomen, en omdannelse, der foregår uden at dens reale egenskaber forandres. Dette forhold svarer nøje til den situation, man finder i historieforskningen, når historikeren via fortolkninger etablerer historiske data ud fra kilderne.

I praksis spiller disse forhold en stor rolle for arkæologen, når de ovenfor omtalte typebegreber skal formuleres. Den nære sammenhæng, der består mellem problemstilling og type-klassifikation, forårsager, at forsøgene på at karakterisere et fænomen ved direkte beskrivelse eller direkte domme ikke fører frem; forudsætningen for at karakterisere fænomenet er, at de historiske begreber er til stede hos betragteren, at der er formuleret en problemstilling. Forskeren indordner altså fænomenet i en videre sammenhæng, i første række ikke i en abstrakt systemsammenhæng, men derimod i en mindre omfattende, individuel sammenhæng. Det må derfor siges, som M. P. Malmer har påpeget, at såvel arkæologiske redskabstyper som fundkombinationer metodisk svarer til

³⁵ Sophus Müller: *Vor Oldtid*, s. 693.

konkrete historiske situationer.³⁶ Den logiske struktur i vor betragtning af et løsfundet objekt er den samme som ved et sammensat fænomen, selv om udsagnsværdien naturligvis kan være stærkt forskellig. Videre tiltager omfanget af fortolkningen, jo mere sammensat det givne objekt er. Man må imidlertid konstatere, at det er meget sjældent, at man i forhistorien møder data, hvor tolkningen er af uvæsentlig betydning. Det samme gælder i historieforskningen, så snart man når ud over rene eksistensdomme. Teoridannelsens egentlige problem består da i at redegøre for, hvorledes man skal ordne de fortolkede data.

Den engelske arkæolog Stuart Piggott skildrer, hvorledes arkæologien konstruerer, hvad han med en analogi fra naturvidenskaben kalder modeller.³⁷ Disse modeller er abstrakte produkter, der udtrykker det indbyrdes forhold mellem en række fænomener, nøjagtig som man har set det i f. ex. fysikken. Man kan anvende mere end én model ad gangen, og de kan alle være frugtbare. I etableringen af sådanne modeller ligger både vurdering og udvælgelse, kun et udsnit af de tilgængelige data anses for relevante i forholdet til modellen, som inden for arbejdsprocessen også fungerer som forskningsprogram. Til principperne for opstillingen og værdien af de enkelte modeller skal der senere vendes tilbage; afgørende er her, at man overalt i arkæologien ved meddelelse af resultaterne betjener sig af sådanne konstruktioner. Den enkleste arkæologiske model er baseret på en klassifikation af en række materielle genstande og deres fremstillingsteknik, f. ex. er treperiodesystemet med sin betoning af henholdsvis sten-, bronze- og jernproduktion en sådan model. Med et udtryk af Max Weber (1864–1920) kan de betegnes som ideal-typiske konstruktioner.³⁸ Weber understreger, at man må betragte idealtyperne som tankemæssige konstruktioner til måling og systematisk karakterisering af individuelle sammenhænge, og de må således ikke forveksles med artsbegreber, som man finder dem i naturvidenskaben; de fungerer tværtimod som midler til at bestemme fænomenernes individuelle særpræg.

Etableringen af disse ideal-typiske konstruktioner er beskrevet af englænderen C. F. C. Hawkes.³⁹ Han påpeger, at man kan opdele de arkæologiske data i kategorier alt efter den foreliggende problemstilling, dvs. efter hvilke spørgsmål man ønsker besvaret. Man kan da begynde

³⁶ M. P. Malmer: *Metodproblem inom järnålderns konsthistoria*, s. 20.

³⁷ Stuart Piggott: *Approach to Archaeology*, 1959, s. 1 ff.

³⁸ Max Weber: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, 1922, s. 180 ff.

³⁹ C. F. C. Hawkes: *Archaeological Theory and Method*, *The American Anthropologist*, vol. 56, 1954.

med spørgsmål, som f. ex. vedrører teknikken i redskabsfremstillingen og det forhistoriske samfunds dagligdags aktiviteter. Problemet om kildernes repræsentativitet er da forholdsvis enkelt. Ad den vej kan man konstruere, hvad man kan betegne som teknologisk-evolutionistiske modeller, og det har allerede været nævnt, at treperiodesystemet, som benyttes i store dele af europæisk arkæologi, er en sådan model. Derefter følger spørgsmål, som vedrører erhvervsformen og de basale økonomiske forhold. Problemerne omkring kildernes repræsentativitet er da øget, men man kan dog fortsat ret ligetil opnå sine svar, ofte ved relativt simple eksistensdomme, ved konstatering af f. ex. tamdyr- og/eller vilddyrsknogler i et fundmilieu, aftryk af korn i lerkar, tilstedeværelse af smelteovne på bopladsen etc. Efter denne gruppe af spørgsmål følger andre, hvor kildernes repræsentativitet er langt vanskeligere at bedømme: man ønsker oplysninger om, hvorledes strukturen i et givet samfund var, hvorledes relationerne mellem dets enkelte dele var, f. ex. hvorledes arveretten fungerede, og hvorledes ægteskabssystemet var struktureret – altsammen spørgsmål, som blot er de første, en etnolog ville stille under studiet af en folkegruppe eller anden social enhed. Usikkerheden ved svarene er nu vokset betydeligt, idet forbindelsen mellem kilden og den historiske virkelighed, man søger at belyse, er mere problematisk. Disse spørgsmål leder så over i en sidste gruppe, som vedrører, hvad man normalt kalder den åndelige kultur, herunder f. ex. religiøse forestillinger og deres udtryk i riter og lignende. Det er her helt indlysende, at svarene nu har en stor usikkerhedsmargin, da man søger oplysninger om f. ex. intentionerne bag en kildes fremkomst – en vanskelighed man træffer overalt i historieforskningen, da der så at sige aldrig består en éntydig relation mellem resultatet af en handling og motivet til handlingen. Handlingsresultatet vil næsten altid være usikkert som kilde til viden om motivet.

Det skulle allerede her være klart, at den ovenstående opdeling er baseret på problematikken omkring kildernes repræsentativitet. Alt efter hvor i de fire kategorier man stiller sine spørgsmål og finder sine svar, kan man konstruere sine modeller; men jo højere man når op i systemet, des mere sammensatte bliver modellerne også, des mere omfattende tankeoperationer fordrer deres konstruktion. Det ses her, hvor afgørende nyt et udgangspunkt arkæologien fik med opstillingen af treperiodesystemet i begyndelsen af forrige århundrede. Med det blev opstillet en teknologisk-evolutionistisk model, baseret på en langt bredere overensstemmelse med kilderne end tidligere mytiske og reli-

giøse modeller. Af andre modeller har man i de senere år set f. ex. den af Robert A. Braidwood opstillede for udviklingen i den nære Orient.⁴⁰ I modsætning til ældre udviklingsskemaer, der er baseret på ret uensartede elementer, opstiller Braidwood de enkelte faser i sit system på grundlag af det forhistoriske samfunds erhvervsform. Ældst er de såkaldte »Food Gathering and Collecting Communities«, derefter følger »Incipient Village Communities«, og udviklingen afsluttes med »Urban Civilizations« – dvs. den fase, hvor »byrevolutionen« er gennemført. Der er her tale om en erhvervsøkonomisk model, baseret på et udvalg af data fra den anden kategori i det lige omtalte system. De arkæologiske data anvendes her som elementer i opbygningen af ideal-typiske konstruktioner, der kan betegnes som beskrivelser af varierende komplikationsgrad.

Det er indlysende, at værdien af de nævnte konstruktioner må være stærkt varierende alt efter, på hvilket plan man opbygger dem. Hvis man som f. ex. H. Frankfort i et arbejde fra 1951⁴¹ anskuer den tidlige udvikling i henholdsvis Mesopotamien og Ægypten i lyset af enkle teknologiske og økonomiske modeller, viser udviklingen sig at gå ad næsten parallelle baner, dvs. fra sten- til metalkultur, gennem en forbedring af agerbrugsteknikken, som betinger fremkomsten af større faste bosættelser og til sidst byers fremståen. Konstruerer man derimod modeller på et andet niveau, dvs. højere oppe i systemet af fortolkede data, viser der sig ikke lighed men forskel i udviklingen mellem de to kulturområder. Her gælder det, at en mere kompliceret model, som f. ex. omfatter udviklingen af de religiøse institutioner, også er bedre egnet til at fange fænomenerne i deres individuelle særpræg.

De ideal-typiske konstruktioners værdi består altså deri, at de fungerer som karakteriseringsmidler ved bestemmelsen af historiske fænomener. Deres opbygning sker ved, at man udvælger én eller flere sider af det sammensatte fundbillede og sammenføjer dem til anskuelige billeder – til modeller. En sådan model af f. ex. den erhvervsøkonomiske udvikling i den nære Orient er ikke konstrueret ved, at man har fremstillet et gennemsnitsbillede af det foreliggende materiale, den er derimod skabt som regulær konstruktion, en anskuelig model af »ideen« i de kendte samfund fra det tidsrum. Man kan sige, at den rene ideal-typiske konstruktion aldrig forekommer i virkeligheden, den er, som

⁴⁰ Robert A. Braidwood og Gordon R. Willey: *Courses Toward Urban Civilization*, Viking Fund Publications in Anthropology, no. 32, 1962.

⁴¹ H. Frankfort: *The Birth of Civilization in the Near East*, 1951.

navnet angiver, en anskueliggjort idé, og den anvendes til at karakterisere det fundkompleks, man står over for. Modellen benyttes til at udskille visse, i den sammenhæng væsentlige træk ved kildematerialet, således til bestemmelsen af én eller flere af det givne fundkompleks' ideer. Men det må aldrig glemmes, at den ikke kan omfatte hele den realitet, den udspringer af.

Som det ovenfor blev bemærket, kan man konstruere flere forskellige modeller eller ideal-typiske konstruktioner på grundlag af det samme materiale, og de kan alle være lige rigtige, ingen af dem behøver at ligne hinanden, og ingen af dem behøver at eksistere i virkeligheden. Man benytter kort sagt modellerne til at søge angrebepunkter for mulige vurderinger af fænomenkomplekset.

At der er flere teoretiske muligheder, må lede opmærksomheden hen på et vigtigt træk: man må ikke tro, at modellerne anskueliggør den »egentlige« struktur i f. ex. det samfund, man har for sig, og man må frem for alt ikke tro, at modellerne umiddelbart viser os de kræfter, som er afgørende for det givne samfund. En fejltagelse, som hyppigt sker i arkæologien, er, at man tror med modellen at have fået hold om de ideer, der beherskede menneskene i en given epoke, at man så at sige har rekonstrueret fortidsmenneskets idémæssige virkelighed. Men som allerede bemærket, består der kun sjældent éntydige relationer mellem resultatet af en handling og ophavssituationen.

Der kan her være grund til at henvise til de forsøg, der med udspring i et positivistisk videnskabssyn inden for studiet af primitive folk og undertiden også inden for arkæologien er gjort på at opløse det sociale livs komplicerede fænomener ud fra synspunkter om deres psykiske betingelser, dvs. forsøg på at anvende psykologien som forklaringsgrundlag for kulturhistoriske fænomener. Her støder man igen på en uendelig variationsbredde af tilregningsmuligheder, og man vil næppe nogensinde kunne opstille en slags samfundslivets kemi.⁴²

De her skildrede konstruktioner betegner altså systemer, hvor et udvalg af historiske data er ordnet og bragt i indre sammenhæng. De udgør således mere eller mindre sluttede helheder af udsagn af forskellig art. Det blev bemærket, at disse enheder ikke nødvendigvis er sammensatte af kategorier, som stod i direkte forhold til fortidsmenneskets idéverden, hvilket svarer til, at man heller ikke inden for den øvrige del af historieforskningen nødvendigvis må skildre en epoke i de samme kategorier, hvori den opfattede sig selv.

⁴² Se bl. a. V. Gordon Childe: *Piecing Together the Past*, 1956, s. 56.

Andre problemer knytter sig imidlertid til de nævnte konstruktioner. Det blev bemærket, at deres udformning rent praktisk stod i et vist forhold til kildernes repræsentativitet. Det giver imidlertid ikke nogen forklaring på, hvorfor man giver dem netop den pågældende form. Man kunne forestille sig, at de nævnte konstruktioner kunne være rene fantasiprodukter uden forbindelse med den virkelighed, de foregiver at afbilde. Dette blev således påstået i den kritik, der i forrige århundrede især fra tysk side rettedes mod sten-, bronze- og jernalderinddelingen. Man må erkende, at det er meget vanskeligt at begrunde den reference, en model har til den fortidige virkelighed. Kun i begrænset omfang er det muligt at foretage en simpel henvisning til kilderne. Så længe konstruktionen er baseret på mange, men også meget enkle data, som det f. ex. er tilfældet med treperiodesystemet, er sandsynligheden for overensstemmelse med den fortidige virkelighed relativt stor. Modellens konstruktion er da også meget enkel og vil kun i begrænset omfang være egnet til at fange de historiske fænomener i deres individuelle særpræg. Så snart man når frem til konstruktioner af mere sammensat natur, dvs. modeller, hvis konstruktion er baseret på kilder med flere hypotesemuligheder, øges vanskelighederne ved at angive kriterier for hypotesens sandhed tilsvarende. Man kan ikke direkte sammenligne de ideal-typiske konstruktioner med den fortidige virkelighed, da denne som tidligere betonet kun er tilgængelig gennem forskerens fortolkning af kilderne. For arkæologien betyder det, at hypoteser, der er baseret på f. ex. slutninger fra et tempelanlægs arkitektoniske konstruktion til dets økonomiske eller rituelle funktion, er behæftede med en meget stor usikkerhed, fordi en direkte verifikation på grundlag af kildematerialet ikke er mulig.⁴³ Den eneste mulighed for en afprøvelse af sandhedsværdien synes at ligge i bestemmelsen af kildernes repræsentativitet og vurderingen af den indbyrdes overensstemmelse mellem de enkelte påstande i hypotesen.

Disse bemærkninger leder naturligt over i problematikken omkring de udvalgssynspunkter, der anvendes, når historikeren konstruerer sine modeller. Den tyske sociolog og metodeteoretiker Max Weber er en af dem, der mest indgående har beskæftiget sig hermed.⁴⁴ Weber peger på, at grunden til kulturvidenskabernes mærkværdige situation er den kendsgerning, at begrebet kultur er et værdibegreb. Under synspunktet kultur

⁴³ M. A. Smith: *The Limitations of Inference in Archaeology*, *The Archaeological News Letter*, vol. 6, no. 1, 1955.

⁴⁴ Max Weber: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, s. 181.

er det kun en mindre del af virkeligheden, der interesserer os. Den transcendentale forudsætning for enhver kulturvidenskab, siger han, er ikke, at vi opfatter en bestemt kultur eller kultur i det hele taget som noget værdifuldt, men at vi er »kulturmennesker«, altså begavet med evne og vilje til at tage stilling til verden. Det væsentlige er, at vi sætter tingene i forbindelse med værdier. Denne forbindelse med værdier betyder ikke, at vi vælger et ganske bestemt værdisyn og udelukker alle andre, men det betyder, at vi principielt ser fænomenerne under synspunktet værdi. I denne klare formulering giver Weber udtryk for, hvad han forstår ved kulturvidenskabelig objektivitet, idet han påpeger, at objektiviteten er afhængig af det valgte forskningsperspektiv. Inden for rammerne af det givne perspektiv er den kulturvidenskabelige objektivitet på sin vis indiskutabel. Det kan ikke nægtes, at Webers opfattelse i visse henseender rummer farlige muligheder, idet den kan give plads for en helt vilkårlig subjektivitet i valget af forskningsperspektiv. Sider af tysk historieskrivning har også indirekte afsløret netop denne fare. Vanskeligheden består imidlertid i, at man kun ved at henvise til forskningens praksis kan formulere en stillingtagen til Webers teorier.

Der har i det ovenstående været taget stilling til nogle af retningerne og synspunkterne i den moderne arkæologi. Det er søgt fremhævet, at man ikke blot kan diskutere de enkelte teorier inden for deres egne rammer, men at man også kan diskutere selve udgangspunktet for teoridannelsen. Der har været plæderet for den opfattelse, at nogle teoridannelser er af større værdi end andre, fordi der bl. a. findes et bredere materiale at bygge på, fordi problemstillingen og de valgte kategorier bedre »forklarer« de historiske fænomeners individuelle særpræg, og fordi der i fortsættelse af dem kan formuleres nye, frugtbare forskningsprogrammer. Med skildringen af nogle af hovedretningerne inden for den nyere arkæologi har der også været lagt vægt på selve forsknings-traditionen, som f. ex. i tysk og angelsaksisk arkæologi hyppigt har vist sig at være bestemmende for den enkelte forskers valg af metode. Konklusionen heraf må blive, at Webers fremstilling af teoridannelsen ikke fuldstændig dækker forskningens praksis; de faglige normer og vurderingen af de heuristiske muligheder synes i udstrakt grad at være retningsgivende for valget af forskningsperspektiv. Det er således næppe en helt vilkårlig subjektivitet, der ligger bag arkæologens valg af udgangspunkt for undersøgelsen, idet bl. a. vurderingen af udvalgssynspunkternes operationelle værdi, dvs. afgørelsen af om de fortsat kan give anledning til nye, frugtbare hypotesedannelser, spiller så afgørende en rolle.

Den bestandighed, hvormed man i nordeuropæisk arkæologi har benyttet f. ex. treperiodesystemet som udgangspunkt for hypotesedannelsen, synes at vise, at der i et vist omfang kan tales om rationelle betingelser for arkæologens valg af forskningsperspektiv, betingelser som har deres baggrund i såvel forskningstraditionen som i den indhøstede erfaring.

AF DEN OVENFOR givne beskrivelse af de arkæologiske modeller skulle det fremgå, at de har et dobbelt aspekt, dels et beskrivende dels et forklarende. Uanset hvordan arkæologen fremstiller sine iagttagelser, er der tale om en sådan dobbelthed: han fremstiller dem bl. a. med henblik på den kronologiske placering og med henblik på den forklarende funktion. Det er i betragtning af arkæologens hele arbejdssituation ikke mærkeligt, at man ofte har villet overse den forklarende funktion eller ønsket at afsvække dens betydning. Ganske vist er det et almindeligt fremkommende krav til udforskningen af fortiden, at den skal fastslå kausalsammenhænge, men en almindelig skepsis, som kan have meget forskelligartede begrundelser, får hyppigt arkæologen til blot at henvise til, at visse fænomener »hænger sammen«. Hyppigt er det i beskrivelsen af typologiske serier, man finder sådanne udtryk. Her ses undertiden en bestræbelse på at skildre f. ex. stilfænomener med analogier fra biologien ud fra antagelsen af en indre udviklingskraft, som kan tiltage og aftage til forskellig tid.⁴⁵ Deri ligger ofte et forsøg på ved hjælp af omskrivninger at udelukke årsagsbegrebet. Det er dog værd at fastholde, at enhver slutning om en kilde, det være sig en stenøkse eller et hvilket som helst andet historisk fænomen, forhold til ophavssituationen, beror på en årsagsforklaring. Fra kilden slutter man til årsagerne til dens tilblivelse.

På den anden side kan man i store dele af arkæologien se en bestræbelse for at fastlægge f. ex. naturforholdenes indflydelse på udviklingsforløbene. Man søger at formulere regler for, i hvilken grad den ikke-menneskelige omverden spiller ind i de individuelle forløb, og selv om man også her fortrinsvis betjener sig af udtryk som »betingelser«, »forudsætter« og lignende, kan det ikke overses, at der i praksis foreligger en stræben mod kausalforklaringer i studiet af fortiden. Hyppigt er denne del af forskningen da også overbevist om, at den bevæger sig i områder, hvor lovbundet udvikling lettere lader sig påvise. Man har heri undertiden søgt et middel til at betone arkæologiens videnskabelige væsen. Mange sådanne forsøg – forholdet til psykologien har ovenfor været

⁴⁵ Nils Åberg i Max Ebert: *Realexikon der Vorgeschichte*, Bd. 13, 1929, s. 508 ff.

strejfet – bunder i en positivistisk videnskabsholdning, og der er næppe grund til at tro, at den forhistoriske forskning bliver mere videnskabelig, blot fordi dens område nu også omfatter f. ex. den ikke-menneskelige omverden.

Problematikken har konkret betydning for arkæologen, når han beskæftiger sig med den marxistisk påvirkede forskning, hvor kausalforklaringer og lovmæssighedsbetragtninger ofte flyder sammen. Når man f. ex. i sovjetarkæologien ser forhistoriske udviklingsforløb beskrevet efter en udviklingsteori, der i sidste instans er baseret på Lewis H. Morgans (1818–1881) teorier, er der tale om en holdning, hvor kausalitetsforklaring og henvisning til lovmæssighed er uadskillelig. Selv om Morgans teorier i dag i almindelighed anses for uholdbare inden for vestlig etnologi, har den teoretiske problemstilling også i Vesteuropa en vis betydning for arkæologien, bl. a. fordi den en overgang var en vigtig inspirationskilde for V. Gordon Childes tolkningsforsøg. Childe overtog fra den marxistiske terminologi betegnelserne »Savagery«, »Barbarism« og »Civilization«, som han for udviklingen i den nære Orient knyttede til de kronologiske faser, palæolitikum/mesolitikum, neolitikum og bronzalder. Imellem de enkelte faser mente han at kunne placere henholdsvis »agerbrugsrevolutionen« og »byrevolutionen«. I vesteuropæisk arkæologi er det dog sjældent, at årsagssammenhænge skildres med explicit henvisning til generelle udviklingslove.

Det er imidlertid også en fejltagelse at tro, som man undertiden ser det hævdet i sovjetarkæologien, at forskningens mål er at begrunde sådanne udviklingslove. Arkæologien må som den øvrige historieforskning være rettet mod konkrete individualiteter, medens man til hjælp for udforskningen heraf opstiller mere eller mindre begrænsede generaliseringer. Sådanne generaliseringer er ikke klart afgrænsede fra de såkaldte love, som er ubegrænsede generaliseringer, men det bør fastholdes, at de inden for historieforskningen er midler, ikke mål. Jo mere man nærmer sig de ubegrænsede generaliseringer, des mere fjerner man sig fra historieforskningens mål og jo vagere bliver udsagnene. Arkæologien kan da i sin skildring ikke fremstille fænomenerne under hensyntagen til deres hele nuancerigdom.

Dette forhindrer imidlertid ikke, at lovmæssighedsbetragtningen har betydning for den arkæologiske forskning. Som omtalt går der ikke nogen skarp grænse mellem de modeller, arkæologen opstiller i de ideal-typiske konstruktioner, og de ubegrænsede lovmæssighedsbetragtninger; og de sidste kan da også i visse tilfælde få praktisk værdi. Etnologen Émile

Durkheim (1858–1917) har påpeget, at sådanne love, f. ex. økonomiske, ikke kan påvises ad empirisk vej, hvorimod man kan påvise, at et samfund vil handle efter en given lov, såfremt det søger at fremme »sine sande interesser«. ⁴⁶ Man anvender i så tilfælde loven til at forestille sig, hvorledes et rationelt handlende samfund vil handle i en bestemt typisk situation (med rationel handlen menes handlen i overensstemmelse med den af forskeren opstillede lov). Men som det var tilfældet med de idealtypiske konstruktioner, benyttes også lovmæssighedsbetragtningen til at bestemme, i hvilken grad det faktiske forløb falder ind under eller afviger fra loven. Denne proces fører til, at man klarlægger de faktorer, der rent faktisk bevirkede den givne udvikling. Lovmæssighedsbetragtningen fungerer altså her som karakteriseringsmiddel til forklaring af fænomenerne i deres individuelle særpræg. Denne funktion svarer til den beskrivelse Carl G. Hempel har givet af lovmæssighedsbetragtningen i historien, idet han opfatter lovene som en slags forklaringskisser (explanation sketches), der i forskningsarbejdet skal udfyldes yderligere med relevante data for at blive fuldt dækkende forklaringer. Udfyldningen fordrer videregående empiriske undersøgelser, for hvilke skitsen angiver retningen. ⁴⁷

At ville benægte lovmæssighedsbetragtningens værdi i forbindelse med historisk forskning ville således næppe være rigtigt, da den givetvis har praktisk betydning for opstillingen af de årsagsforklaringer, som spiller så omfattende en rolle i studiet af fortiden. Imidlertid hører man ofte indvendinger imod anvendelsen af kausalforklaringer i kulturforskningen. Med henvisning til, at kulturforskningens objekt er den menneskelige adfærd og fænomener i relevans hertil, hævdes det, at man må regne med et vist moment af irrationalitet. Den menneskelige adfærd siges at være præget af enkeltindividets eller gruppens »frie vilje« til undertiden at handle uden for de fastlagte adfærdsmønstre, og kulturforskningen bør derfor tage hensyn til sådanne irrationelle momenter i sine forklaringer. Hertil er at bemærke, at man kun kan tillægge et individ en »fri vilje« i det omfang, det handler efter motiver, dvs. i den grad, dets handlinger er rationelt bestemte; men det er netop disse handlingsmotiver, det er kulturvidenskabens mål at klarlægge. Da arkæologien som historieforskningen i almindelighed er rettet mod et studium af menneskelig adfærd under forskellige synsvinkler, må årsagsforklaringen naturligt også spille en vis rolle her.

⁴⁶ Émile Durkheim: *Les règles de la méthode sociologique*, 1885, s. 85 ff.

⁴⁷ Carl G. Hempel: *The Function of General Laws in History*, *Journal of Philosophy* 39, 1942, s. 35 ff.

På samme måde som det kunne fastslås, at lovmæssighedsbetragtningen havde betydning i teoridannelsen, kan man også sige, at årsagsforklaringen spiller en væsentlig heuristisk rolle, at den har betydning i den procedure, der går ud på at fremskaffe relevant kildemateriale. Den skildring, der er givet af kildekritikken, har peget på, at man i tolkningsarbejdet slutter fra resultatet af handlingen til den situation, der frembragte handlingsresultatet. Netop her ligger en af kausalforklaringens væsentligste anvendelsesmuligheder. Fra kilden slutter vi tilbage til årsagerne til dens tilblivelse og får derved afgrænset det interessefelt, problemstillingen skal rettes imod. Ad denne vej kan man opspore nye kilder med relevans til det givne udgangspunkt. En sådan anvendelse af kausalsammenhænge er betingelsen for opstillingen af de forskningsprogrammer, arkæologien betjener sig af, når systematiske udgravningsarbejder skal planlægges. Som eksempel kan nævnes afgrænsningen af det økologiske milieu, inden for hvilket man kan forvente at finde nyt kildemateriale, således som man har set det i årene efter den 2. verdenskrig, hvor dele af forskningen har koncentreret sig om at påvise betingelserne for overgangen til næringsmiddelproducerende samfund i den nære Orients frugtbare floddale.

I EN OVERSIGT som den her givne vil der måske mere være peget på vanskeligheder end på løsninger, men det skulle dog være understreget, at kendskab til den metodiske struktur i en videnskab kan være til stor hjælp under forsøgene på at afgrænse dens arbejdsområde og definere den i forhold til nabodisciplinerne. Af det allerede sagte skulle det imidlertid også være fremgået, at noget skel ikke lader sig drage mellem historieforskningen i almindelighed og arkæologien i særdeleshed. Mål og midler er i begge fag i udstrakt grad de samme, selv om situationen måske ikke så helt sådan ud, da arkæologien grundlagdes som videnskab. Samtidig med vort århundredes orientering af historieforskningen mod det bredt samfundsmæssige, mod forsøgene på at forstå mennesket i dets sociale sammenhæng, er arkæologien imidlertid blevet placeret på linie med en lang række andre deldiscipliner, der søger at beskrive den menneskelige adfærd i forhold til det omgivende samfund. Forholdet til etnologien og andre samfundsvidenskaber har kun antydningvis kunnet strejfses, men ved at se bort fra arkæologiens mange specialstudier og i stedet holde sig til de metodiske grundtræk har det vist sig, at noget specifikt historisk ofte kan være svært at påpege. Ganske vist interesserer historieforskningen sig så at sige kun for emner, som lader sig datere til bestemte tidspunkter, medens en lang række samfundsvidenskaber, f. ex.

sociologien, mindre er interesseret i den tidsmæssige faktor; men i praksis er skillelinien svær at trække. Deri ligger også forklaringen på, at moderne etnologer kan føre så livlige diskussioner om, hvorvidt etnologien skal drives i historisk perspektiv eller ikke.⁴⁸ Samme forhold er imidlertid også baggrunden for, at den enkelte historiker normalt har meget vanskeligt ved at redegøre for, hvori enheden i den mangesidede historieforskning består. Den forsker, der efter at have beskæftiget sig med en enkelt af arkæologiens mange specialstudier, søger at se de indhøstede resultater i en større sammenhæng, finder ofte, at en sådan næppe eksisterer. De talrige kulturhistoriske deldiscipliner synes at skjule helhedsmønstret, og samtidig stiger også forskerens skepsis mod at lade sine resultater indgå i sammenhænge, der ligger fjernt fra deres egentlige kontekst.

Denne følelse hersker ikke alene inden for videnskaben, man ser den også udtrykt uden for, f. ex. hos en forfatter som Hermann Broch, der erklærer, at videnskaben i dag ikke formår at skabe totaliteter, men må overlade det til kunsten, samtidig med at han påpeger, at i vor »mere radikalt specialiserede tidsalder er en belletristisk pseudo-videnskabelighed blevet umulig«.⁴⁹

Det er derfor ikke uforståeligt, at arkæologien som andre videnskabsgrene er begyndt at analysere sit eget væsen, og den eneste farbare vej synes at være: ud fra kendskab til grundmønstret i den historiske erkendelse stadig at søge en helhedsopfattelse opretholdt. Dette må navnlig gælde forsøgene på at redegøre for vekselvirkningen mellem den individualiserende og den generaliserende erkendelse, en problematik, som siden Heinrich Rickerts (1863–1936) banebrydende arbejder⁵⁰ i stadig højere grad er trådt i focus for forskningens interesse, ikke alene i kulturvidenskaben men også i naturvidenskaben.

Nu er ovenstående bemærkninger intet andet end et begrænset orienteringsforsøg, og at redegøre for problematikken er lettere sagt end gjort. Det er helt indlysende, at metodiske overvejelser hverken kan løse de konkrete problemer, forskerne bliver stillet over for, eller undgå at forholde sig overfladisk til mange erkendelsesteoretiske problemer, der rejser sig i forbindelse hermed. Ved at søge at redegøre for strukturen i den historiske erkendelse kan man imidlertid i visse tilfælde håbe på at afdække de historiske forklarings indre struktur og dermed bestemme deres rækkevidde.

⁴⁸ Se f. ex. E. E. Evans-Pritchard: *Essays in Social Anthropology*, 1962.

⁴⁹ Hermann Broch i efterskriften til »Die Schuldlosen«, 1950.

⁵⁰ Heinrich Rickert: *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung*, 1902.

SUMMARY

SINCE its separation from 19th century historizing sciences archaeology has, in Northern Europe, been but weakly connected with usual historical research. While early historical research concentrated on the study of political history, archaeology—on account of the nature of its source material—had to emphasize the solution of special tasks, at the same time often being highly dependent on contemporary historico-philosophical attitudes. Two basic views in European and American research may illustrate this. In Germany G. Kossinna tried to create a counterpoint to conventional politico-military historiography by drawing from his source material conclusions about ethnic groupings. In so doing, however, he made use of concepts that were largely the products of 19th century national thought. In reaction to this, and influenced by the “New History” movement, England and America gave birth to a more culturally-orientated group of scholars; their attempts at interpretation were directed mainly towards the inquiry into social structures and relations. The result was an archaeological re-orientation, a number of questions about method being raised at the same time.

In Scandinavia attempts at a systematic survey of archaeological methods have often been hampered by the so-called archaeological “intuitionism”. Classification and typology have been maintained to demand artistic intuition, source material thus becoming the object of non-conceptual treatment. The objection is that with “intuitionism” the psychological process of perception is mixed up with the result of perception. Each step forward in the field of research begins with the realization of relations not previously realized, but the ascertainment of such relations is based on the rational use of empirical methods; thus intuition is without importance as regards the logical structure in the field of research.

While the historian will often have to pivot the analysis on the authenticity of the source material, the archaeologist finds that non-communicating sources, which form the main part of the material, always bear a direct relation to historical reality. Archaeological analysis is not without problems, of course, since like all source analyses it aims at placing the source in relation to the problem raised, i. e. evaluating its representativeness. Any source may encourage a number of approaches, since widely differing aspects of the conditions of origin are reflected in its form. The information obtained is therefore dependent on the initial approach; no source will form the direct basis for the ascertainment of even simple facts. The close connection between source analysis and the formation of theory is thus emphasized.

The formation of theory begins with the setting-up of models, characterized as thought-structures devised for the assessment and systematic description of the individual relations. In the formation of such structures a kind of hierarchy of possible approaches will emerge. The simplest questions concern technological aspects; they may form the basis of technological-evolutional models (e. g. the three-period system). Questions concerning trade and basic economic conditions are more complicated. Even greater difficulty is presented by questions about the structure and the so-called cultural levels of a specific society. The

aim is to reveal the intention behind the coming into existence of the source, and the problems of representativeness are stressed.

The models mentioned serve a double purpose: they are meant partly to describe and partly to explain. The explanatory function has often been underrated; any conclusion about the relation between a source and its origin, however, must rely on a causal relation: from the source deductions on the causes of its origin must be made. This fact is of importance in connection with Marxian archaeology and its application of universal laws. Like usual historical research archaeology must concentrate on the study of concrete individual phenomena. The broader the generalizations, the greater the distance from the aim of historical research, and the feebler the statements. The application of general laws is not, however, entirely without importance as regards archaeological research, as there can be no nice distinction between models and unlimited generalizations, "laws". Such ideas prove useful in the establishing of the degree of concurrence or distance of the actual process from the rule, and in this way the factors that determined the development in question are revealed. Thus general laws fulfil a function as explanation sketches which have to be filled in during the research work with all the relevant data in order to become satisfactory explanations. The filling in of such sketches demands empirical investigation along lines stuck out by the sketch itself.

Explanations of causality are important, not only for the formation of theory, but also for heuristics. From the source conclusions are drawn about the origin and, as a consequence, limits are set to the specific field of interest which must be approached. In this way access to new sources that have a bearing on the point of departure is obtained.

The close agreement between archaeological and historical methods that has been outlined ranks archaeology with the several branches of knowledge that endeavour to describe human conduct in a given context. Of special prominence in this set of problems is the relation between individualizing and generalizing perception. A study of this relation must be carried through before attempts can be made at revealing the inner structure of archaeological explanations, thereby defining their application.

Translated by ERNST DUPONT

Mellem vikingetid og Valdemarstid

ET FORSØG PAA EN SYNTESE

AF

AKSEL E. CHRISTENSEN

I AARET 1911 udkom i Lund et nu klassisk værk, hvis indhold virkede lige saa ejendommeligt som titelen lød besynderlig for samtiden. Bogen var *Kritiska undersökningar i Nordens historia omkring år 1000*, og dens forfatter var *Lauritz Weibull*, den senere historieprofessor i Lund. – I 1915 fulgte en slags fortsættelse: *Kritiska undersökningar i Danmarks historia från Sven Estridsens död till Knut VI*. Det var dog kun undertitelen; hovedtitelen lød kort og godt *Saxo*. Atter figurerede navnet *Weibull* paa titelbladet, men fornavnet *Lauritz* var udskiftet til *Curt*, den senere historieprofessor i Göteborg.

Disse to arbejder af brødrene Weibull danner epoke. Sammen med et par afhandlinger af *Halvdan Koht*, den senere historieprofessor i Oslo, om en nyvurdering af den historiske sagalitteratur (*Sagaenes opfatning av vår gamle historie*, 1913, *Norsk historieskrivning under kong Sverre*, 1914, og *Kampen om makten i Noreg i sagatiden*, 1917)¹ betød de et radikalt brud i vor opfattelse af den ældste nordiske middelalder. Deres indsats kan i korthed udtrykkes saaledes, at de detroniserede Sakse og Snorre som de store sandhedsvidner om vor ældste historie. De skrællede traditionens glorificerende og vildledende gevækster bort og afdækkede det meget spinklere, men mere gedigne og ægte kildegrundlag bagved.

Denne rensning af begivenhedshistorien og dens kilder blev i det følgende aarti efterfulgt af et positivt oprydningsarbejde, med nye syntetiske fremstillinger af Nordens ældste historie, hvor man ud fra de relativt faa, men faste kendsgerninger, der holdt stand over for kritikken, foretog en rekonstruktion af den historiske sammenhæng, samfundsmæssigt saavel som politisk. Hovedmændene for de nye synteser var for den nordiske sammenhæng især *Curt Weibull* (*Sverige och dess nordiska*

¹ (Norsk) Hist. Tidsskr. 5. rk. II og IV samt Edda II, genoptrykt i *Innhogg* og *utsyn*, Kristiania 1921.

grannmakter under den tidigare medeltiden, 1921, og *Sveriges och Danmarks äldsta historia*, 1922) og specielt for Danmarks vedkommende Erik Arup med 1. bind af hans *Danmarks Historie* fra 1925.

Arups var ikke alene den første, men den er stadig den eneste større Danmarkshistorie, hvor de ældste afsnit er skrevet ud fra moderne principper. I stærkeste kontrast til Saksens dramatiserende kongehistorie har Arup formaaet at indpasse de relevante kilders vidnesbyrd – eller som han selv yndede at udtrykke det: kendsgerningerne bag kilderne – i en rigt facetteret og levende samfundshistorie. Arups ældre samtidige forkætrede hans synspunkter, men de yngre accepterede dem, og de er stort set stadig raadende. Men nu, en menneskealder senere, er der grund til at efterprøve, om eller i hvor høj grad hans konkrete skildring stadig er gyldig. Ser vi bort fra alle enkeltheder og holder os alene til hovedlinierne i hans helhedsbetragtning, kan vi nu se, hvor stærkt Arup har været præget af sin egen generations videnskabelige verdensopfattelse, navnlig positivismen med dens optimistiske tro paa, at videnskaben havde de bedste muligheder for at finde frem til virkeligheden, efterhaanden som man afdækkede de lovmæssigheder, der gemte sig i evolutionens principper.

Ud fra denne grundanskuelse afstak Arup en jævnt stigende udviklingslinie for det danske samfund, fra det svagt organiserede og lokalt stærkt udstykkede samfundsliv i vikingetiden til den fast organiserede rigsdannelse under Valdemarerne og den fuldt udbyggede stat under haandfæstningernes forfatning. Vikingetogene lindrede overbefolkningen, men berørte ellers kun i ringe grad de smaa hjemlige bondesamfund, dog at de hjemvendende takket være de hærtagne trælle vel betød et ikke ringe kulturtilskud. Nordboerne var i det hele taget primitive folk paa den europæiske kulturs overdrev. Deres handel organiseredes udefra, først af friserne, siden af tyske købmænd i Westfalen og Sachsen, og først ved Lübeck og Hansestæderne indlemmedes Norden fast i det europæiske handelsliv. Kongemagten var svag, uden militær styrke og andre magtmidler af betydning yderst nødtørftigt organiseret og uden væsentlige samfundsfunktioner, indtil den langsomt udbyggedes under indflydelse fra kirken, der samtidig højnede kultur- og samfundslivet. Den kirkelige enhed etableredes længe før statsenheden.

DETTE UDVIKLINGSSKEMA, der dengang forekom saa naturligt og overbevisende, lader sig imidlertid vanskelig forene med forskningens nuværende resultater. Vor opfattelse af nordisk vikingetid er blevet en anden,

saa at den fortsatte, jævnt stigende vækst gennem det 11. og 12. aarh. ikke mere lader sig opretholde. Ved et skæbnens lune blev det arkæologien, der kom til at rette grundskuddet mod Arups udviklingssyn. Det var nemlig en af Arups største fortjenester, at han som ingen anden dansk historiker før ham anvendte arkæologiens resultater som vigtige præmisser for sin rent historiske samfundsbeskrivelse; men til alt uheld skete det netop paa en tid, hvor arkæologien ved nye fund og forfinede metoder stod i begreb med at forny sig radikalt. Derved forrykkedes det arkæologiske grundlag for Arups teser og gjorde hurtigt visse afsnit forældede. For kontinuitetsproblemet er det tilstrækkeligt at standse ved et enkelt fund, der i sine konsekvenser maatte omstyrte Arups opfattelse totalt, nemlig Poul Nørlunds udgravning af Trelleborg. Den foreløbige meddelelse om fundet kom i 1936, kun ti aar efter Arups Danmarks-historie. Allerede her blev den lige saa mærkelige som mægtige fortidslevning bestemt som et kolossalt militært vikingetidsanlæg, som det med dr. Nørlunds egne ord var »fristende at kalde et sjællandsk Jomsborg«. ² 25 aar efter at Laur. Weibull med metodisk konsekvens havde manet sagaernes Jomsborg i jorden, stod altsaa en dansk arkæolog i begreb med at grave et tilsvarende anlæg ud af Danmarks jord.

Dog, een svale gør ingen sommer. En halv snes aar stod Trelleborg som et enestaaende, aldeles fremmedartet og uforklarligt monument, der hverken arkitektonisk, arkæologisk eller historisk lod sig passe ind i vor øvrige viden om nordisk vikingetid. Men siden fremdroges andre tilsvarende anlæg af jorden: i slutningen af 1940'erne afdækkede arkitekt C. G. Schultz det mægtige Aggersborg ved Limfjorden, som arkæologerne tidligere havde opfattet som en halvkredsvold og forklaret som en stor bonde- eller tilflugtsborg; i det følgende aarti føjede Schultz yderligere Fyrkat ved Hobro og Nonnebakken i Odense til, og endnu flere kan vel ventes. ³ Nu er det ikke mere muligt at afvise disse Trelleborge fra dansk vikingetidskultur; i al deres monumentale haandgribelighed udgør de tværtimod et centralt og uafviseligt element i vor viden, et kardinalpunkt, naar vi vil forsøge at forstaa og forklare nordisk vikingetid. Det maa ogsaa understreges, at Aggersborg ubestrideligt og Nonnebakken sandsynligvis er forbundet med dansk kongemagt.

For at vurdere, hvad disse anlæg betyder historisk, er det nødvendigt at fremdrage visse hovedtræk af arkæologernes resultater. Som hoved-

² Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1936, s. 55–66, citatet s. 64 f.

³ C. G. Schultz: Aggersborg, Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1949, s. 91–108; Olaf Olsen: Fyrkat, Nationalmuseets blå Bøger, 1959.

eksempel tages selve Trelleborg, det først fundne anlæg, der tillige er det eneste fuldstændigt udgravede, systematisk opmaalte og udførligt publicerede,⁴ selv om det langt større Aggersborg og især det noget mindre Fyrkat i kraft af de indvundne erfaringer er undersøgt med finere teknik og sikrere resultater.

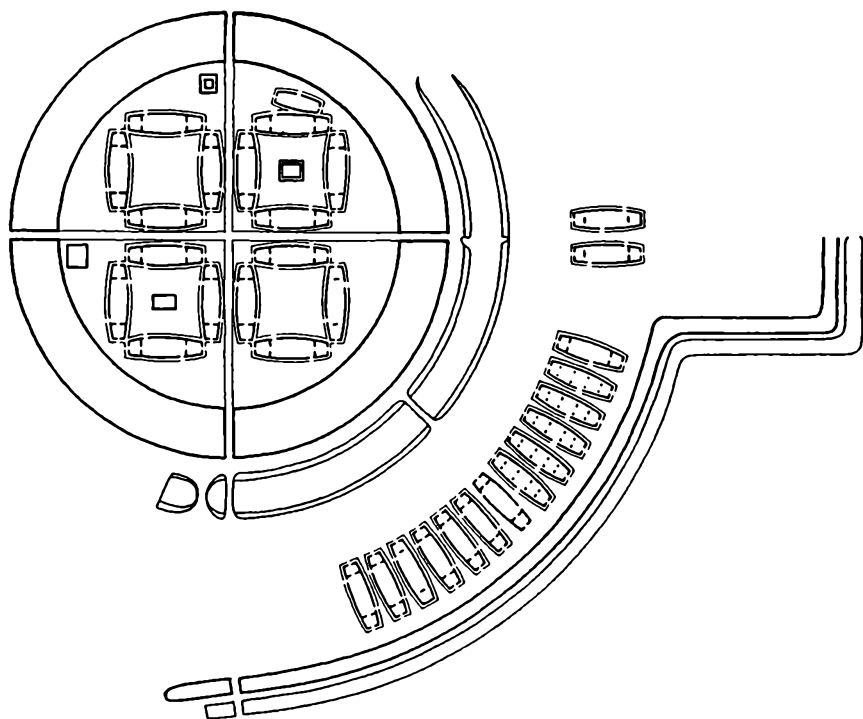
Trelleborg er placeret i vinkelområdet mellem to aaløb, der forener sig til en sejlbar aa. Det er et nøje planlagt dobbeltanlæg, konstrueret efter et sindrigt geometrisk system ud fra eet fælles centrum, saaledes at volde og grave følger koncentriske cirkellinier. Den indre, sluttede hovedvold har fire porte, solret placeret og indbyrdes forbundet med to hinanden vinkelret krydsende hovedgader, der deler inderområdet i 4 dobbeltsymmetriske kvadranter, hver med 4 ens huse i kvadrat. Husene har buede langvægge, der udgør dele af ellipser med brændpunkter i alsekvadraternes hjørnepunkter. – De 13 af forborgens 15 huse er placeret radiært og saaledes, at ydergavlene ligger paa en cirkellinje med en radius, der er nøjagtig dobbelt saa stor som den indre voldlinies. – Hele anlægget er konstrueret i faste mål, med en romerfod paa 29,33 cm som enhed, saaledes at de indre huse er 100, de ydre huse 90 fod lange; ringvolden har en indre diameter paa 234 fod og en tykkelse paa 60 fod, mens afstanden fra centrum til de ydre huses ydergavl er 468 fod. Anlæggets forbavsende matematiske nøjagtighed fremgaa af en omhyggelig opmaaling af Geodætisk Institut, der viser, at afstanden fra centrum til yderhusenes gavle hinsides vold og grav kun varierer mellem 137,21 og 137,45 m eller mindre end 2 mm pr. meter.

Fyrkat og *Nonnebakken* har samme geometriske konstruktionsplan som Trelleborgs indre voldanlæg, men noget mindre dimensioner: en huslængde paa 96 romerske fod mod Trelleborgs 100 og en indre vold diameter paa 120 m mod Trelleborgs 137.

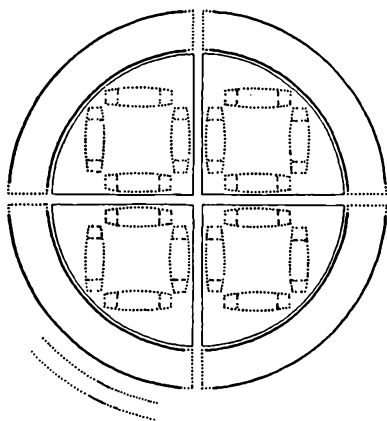
Aggersborg er til gengæld langt større; den har 48 huse inden for volden, idet hver kvadrant rummer 3 firlængede gaarde, og hvert hus er 110 romerske fod langt. Den indvendige diameter bliver dermed ikke mindre end ca. 240 m.

Men hvad betyder nu disse nyfundne anlæg for vor opfattelse af vikingetiden? Det er i denne sammenhæng vigtigt at understrege ikke blot deres mægtige *dimensioner*, men nok saa meget deres fuldenkte geometriske *form* og matematiske *præcision*. For dette indebærer – som Aggerborgs udgraver, arkitekt Schultz har udtrykt det – at man nøje maa have fulgt »et fast indarbejdet militært reglement«, der er gennemført konsekvent, uden hensyntagen til det naturlige terræn. Resultatet kan kun være naaet »ved stram disciplin og overlegen kyndig ledelse«, hævder arkitekten videre og overfører med rette dette til ogsaa at gælde

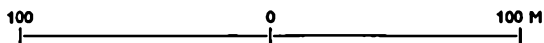
⁴ Poul Nørlund: Trelleborg, Nordiske Fortidsminder IV, 1, 1948.

TRELLEBORG

NONNEBAKKEN I ODENSE

Grundplaner 1:3000. Hustomterne paa Nonnebakken er ikke lokaliserede, men den sandsynlige beliggenhed skitseret. Tegning af Holger Schmidt. Efter Olaf Olsen i Scandia XXVIII.

»vikingetogenes forbløffende resultater« i almindelighed.⁵ Det er nemlig sagen. Disse anlæg forudsætter en saadan magtkoncentration i forbindelse med organisatorisk evne og en saadan højtstaaende teknisk kultur, at alle tidligere forestillinger om Danmark i vikingetiden fuldstændig revolutioneres.

Der er stadig mange uløste spørgsmaal knyttet til Trelleborgene: husenes konstruktion, anlæggenes bygherre, datering og formaal, deres plads i den konkrete historiske sammenhæng m. m.⁶ Anlæggene er udtalt militære, velegnede til forsvar og som tvangsborge ved siden af det formaal, som dr. Nørlund foretrak: uddannelseslejr og vinterkvarterer for vikinger.⁷ Det er foreløbig haabløst at vælge mellem mulighederne, men Trelleborgene er haandgribelige og tvinger os til at acceptere en Trelleborg-kultur som en realitet, der i sig selv maa indgaa centralt i vor vurdering af vikingetiden, selv om vi samtidig maa indrømme, at den er vanskelig at give forklaring paa. – Foreløbig staaer Trelleborgene som et isoleret dansk fænomen. Det er utænkeligt, at denne fulden type kan være udsprunget fix og færdig som Athene af Zeus's pande; men hidtil har det ikke været muligt at paavise sikre forløbere eller paralleller. Husenes form og tømmerkonstruktionerne i huse og jordvolde lader sig nok indføje som et højdepunkt i udviklingen af nordisk bygningskultur,⁸ men den præcist organiserede geometriske anlægsplan maa nødvendigvis have sit udspring i en kultur med en højt udviklet teknisk-matematisk tradition. Dr. Nørlund pegede tøvende paa den romerske lejr, tilflugtsborge paa Öland og rundborge i England, men springet er for stort til, at man kan søge de umiddelbare forbilleder her. Det vil i det hele taget næppe være muligt at finde militære anlæg i Vesteuropa med tilsvarende kvaliteter; ogsaa de nordfrisiske og sachsiske rundborge, som Vilh. la Cour siden har peget paa,⁹ savner den nødvendige præcision og matematiske symmetri. Den norske kunsthistoriker H. P. L'Orange har som et fjernt forbillede henvist til Araber-

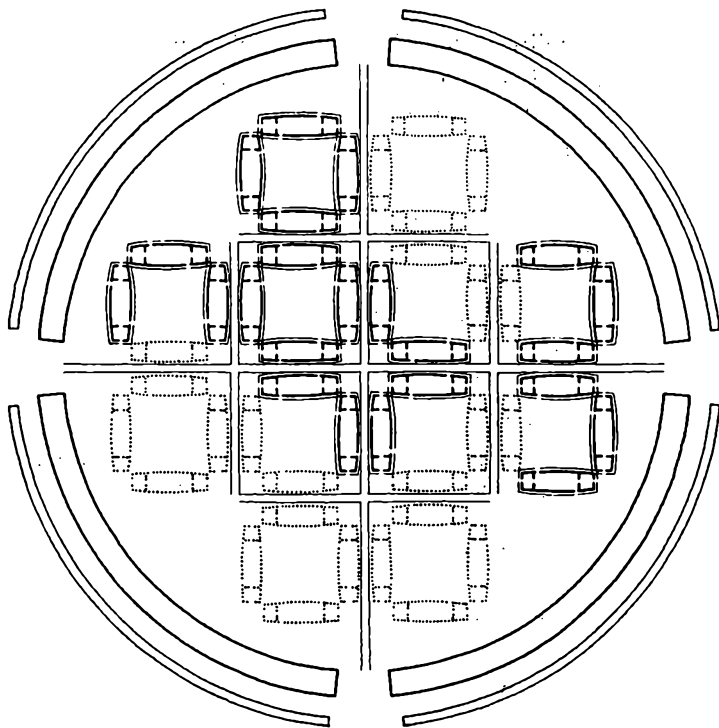
⁵ Schultz, *anf. arb.*, s. 92 f.

⁶ Jfr. Olaf Olsen: *Trelleborg-problemer*, Scandia XXVIII, 1962, s. 92–109 (med henvisn. til tidl. litt.), og samme: *Typehuset på Trelleborg*, Skalk 1965, nr. 4.

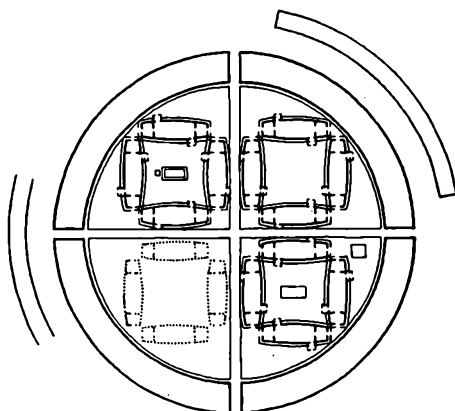
⁷ Nørlund: *Trelleborg*, s. 161 f.

⁸ Nørlund sst. s. 151; Olaf Olsen: *Trelleborg-problemer*, s. 94; Elna Møller: *Træbygningskunsten. Fra stenalder til middelalder*, Danmarks Bygningskunst, red. af Hakon Lund og Knud Millech, 1963, s. 9–37. Sidstnævnte vil endog udstrække den hjemlige tradition fra bygningskonstruktioner til anlægstype, som kan skyldes »en blændende indsats« af »en genial hjerne« hos en nordbo!

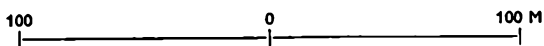
⁹ Vilh. la Cour og Hans Stiesdal: *Danske Voldsteder*. Hjørring Amt, 1963, s. 243–81 (excurs).

AGGERSBORG

FYRKAT

Grundplaner 1:3000. Ikke udgravede hustomter er markeret ved prikket kontur.
 Tegning af Holger Schmidt. Efter Olaf Olsen i Scandia XXVIII.

rigets mægtige rundby Bagdad,¹⁰ og det er ikke umuligt, at vi trods den betænkelige afstand i rum og tid maa søge inspirationen der. Men indtil videre staar vi uden forbindende mellemed; slaviske anlæg som Biskupin ved Poznan i Polen¹¹ savner ikke de mægtige dimensioner, men som alle andre den matematiske plankonstruktion.

Naar det imidlertid efter min opfattelse er mest sandsynligt, at det er via vore østlige kulturforbindelser, vi til sin tid skal hente forklaringen, hænger det sammen med to ting. Dels er det alene indenfor byzantinsk og arabisk kultur, vi kan vente at finde den nødvendige matematiske tradition, og dels har man samtidig med den første Trelleborg-forskning, men uafhængig af den, kunnet sætte nordisk vikingetids handelsliv og kulturforbindelser ind i en større sammenhæng, saa den har faaet et stort verdenshistorisk perspektiv. Udgangspunktet for denne nyopfattelse var den belgiske historiker Henri Pirennes tese fra o. 1920 om, at den arabiske ekspansion i 7. og 8. aarh. afbrød den tusindaarige Middelhavshandel og dermed kulturforbindelserne mellem Orient og Occident. Pirennes tese udløste i de følgende aartier et væld af diskussion og forskning i tilknytning hertil. Mangt og meget i Pirennes opfattelser er blevet modificeret, og navnlig har man peget paa, at kontakten mellem Øst og Vest antog nye veje. I denne sammenhæng er det tilstrækkeligt at anføre Sture Bolins afhandling fra 1939 med den talende titel *Muhammed, Karl den Store och Rurik*,¹² fordi den klarest og mest konsekvent, men i fuld harmoni med anden, ogsaa senere forskning, forbinder det almene aspekt med det nordiske vikingetidsproblem. Med sin indtrængende mønthistoriske metode dokumenterede Bolin, at der var fuld parallellitet mellem Østens og Vestens møntsystemer, og ved en sammenligning af de nordiske møntfund og især udbredelsen af Araberrigets saakaldte kufiske mønter med Frankerrigets møntfund og deres præg af Karolingernes feudale møntsystem kunde han vise, at vejen via Østersøen og de russiske floder var blevet en hovedlinie for udvekslingen af varer mellem Vesteuropa og Araberriget, senere ogsaa Byzans. Hertil svarer resultaterne af de arkæologiske undersøgelser af det svenske Birka, det danske Hedeby-Dannevirke-kompleks, det norske Kaupang (Skiringsal) samt nu ogsaa ved Limfjorden vikingetidsbopladserne ved Lindholm og Aggersborg (under rundborgen). Det frem-

¹⁰ Trelleborg – Aggersborg og de kongelige byer i Østen, Viking XVI, Oslo 1952, s. 307–31.

¹¹ Z. Rajewski: Arkæologisk forskning i Biskupin, Kuml 1958, s. 21–42.

¹² Scandia XII, 1939, s. 181–222.

gaar klart, at disse pladser har været andet og mere end stationer for en transithandel paa fremmede hænder, som man tidligere mente; de har ogsaa været sæde for lokal produktion af vigtige varer i forbindelse med fjernhandelen. Især takket være møntfundene kan man nu arkæologisk udstikke forløbet af denne vigtige søhandelsvej fra Østersøen til Rhinmundingen og langs de russiske floder. Ad disse veje og paa egne skibe – ogsaa handelsskibe (jfr. Roskildefjordsfundene) – naaede nordboerne helt frem til de orientalske kulturlande.¹³ Arabiske historikere omtaler nordiske købmænd, kaldet *rus*, paa besøg i Bagdad med franske sværd, og fra Byzans bevidnes besøgende nordboer, tidligt som købmænd i henhold til handelstraktater, siden især som skattede medlemmer af den kejserlige livvagt, varæger.¹⁴

Lad mig sammenfatte. Den nordiske vikingetid har været noget andet og mere end tilfældige og løst organiserede hærgningstogter og landnam fremkaldt af overbefolkning. Tværtimod betegner vikingetiden i kraft af heldige konjunkturer et højdepunkt for Norden, militært, politisk, økonomisk og merkantilt. De højt udviklede vikingeskibe har ikke blot baaret vikingekrigere og »farmænd«-pirater, men ogsaa driftige handelsfolk med kostbare ladninger. Der har i vikingetiden eksisteret mægtige riger, ikke faste nationalstater i Saksens forstand, men hurtigt skiftende magtdannelser, der som et hovedformaal har ønsket at beherske handelsvejene i deres længste udstrækning. Paa Karl den Stores tid har et dansk rige kunnet maale sig med hans i militær henseende, og siden var saadanne nordiske riger endog til tider de frankiske og angelsachsiske riger overmægtige. Har deres kulturtrin end i mange henseender haft et primitivt og barbarisk præg, har de dog i teknisk og organisatorisk henseende været de vestlige riger overlegne, og de har vel i disse aarhundreder haft en tættere kontakt med de østlige kulturcentre i Araberriget og Byzans end disse.

MED KNUD DEN STORES og hans sønners nordisk-engelske rige ophører vikingetiden i Norden rent faktisk omkring aar 1040, eller – om man vil – i 1066 med Harald Haarderaades mislykkede Englandstogt og normannerhertugen Vilhelm Erobrerens erobring af England, dog at reminiscenser af vikingementaliteten kan spores endnu en snes aar.

¹³ Jfr. min afhandling Birka uden Frisere, Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, Årbog 1966 = Maritime Studier tilegnet Knud Klem, 1966.

¹⁴ Om de nordiske forbindelser mod øst især Holger Arbman: Svear i Österviking, Stockh. 1955, passim.

Netop i denne periode regerede i Danmark Knud den Stores søstersøn Svend Estridsen, og hans fysiognomi lønner det sig at studere nærmere. Han er en overgangsskikkelse, en ejendommelig Janus-skikkelse, med eet ansigt, der viser tilbage, og eet, der peger fremad.

Vi møder ham for det første som vikingehøvdingen, ikke blot i hans ungdom, da han forgæves søgte at erobre England og siden indtraadte i den svenske kong Anund Jakobs hird, men ogsaa siden, da han forlængst var i fredelig besiddelse af det danske rige. Under aarene 1069, 1070 og 1075 meddeler den angelsachsiske krønike, hvorledes den danske konge, hans broder og sønner paa gammel vis togtede til England for at hæрге og erobre, og endnu ti aar senere, i 1085, om sønnen kong Knud den Helliges sidste dødfødte plan om at genoprette det kombine-rede vikingerige paa begge sider af Nordsøen.¹⁵

I *Necrologium Lundense's* mindeord over kong Svend træffer vi derimod den kongegerning, der repræsenterede fremtiden. »Svend Magnus var« – hedder det – »den allerkristeligste konge, ved hvis ihærdighed Danmark deltes i 8 bispedømmer«, og nekrologiets kongeliste opfører ham meget betegnende som den første i rækken af de »rettroende konger« (*nomina regum catholicorum*), der udmærkede sig ved deres iver for at udbrede den rette tro, og som fromt hengivne byggede og doterede mange kirker kongeligt.¹⁶ Det er ikke tomme eller overdrevne klerkeord, men i virkeligheden et beskedent udtryk for kongens indsats for at højne og selvstændiggøre sin danske kirke som et integrerende led i en ny samfundsform.

Takket være Adam af Bremens kirkehistorie kan vi ret nøje følge det politiske spil mellem Svend Estridsen og den samtidige ærkebiskop Adalbert af Hamburg-Bremen. Ganske vist kan magister Adams augustinske tankegang og sprogbrug i forbindelse med hans stærke, til tider helt fordrejende tendens gøre det vanskeligt i detaljer at bestemme virkeligheden bag ordene. Det kan synes særlig vanskeligt for dette spørgsmaal, hvor en ejendommelig komposition bryder den kronologiske sammenhæng, mens opfattelsen af hovedpersonerne, konge som ærkebiskop, samtidig skifter mellem lys og mørke. Men erindrer man sig, at værket ud fra det augustinske historiesyn er skrevet som et »spejl« eller en formaning til Adalberts efterfølger, ærkebiskop Liemar, til hæ-

¹⁵ English Historical Documents II, ed. David C. Douglas, London 1953, s. 150 f., 157 og 161.

¹⁶ *Necrologium Lundense*, ed. Laur. Weibull, Lund 1923, s. 69 og 45.

der for Bremerkirken og specielt til ære for missionen (*legatio gentium*), lader visse grundforhold sig udlede med sikkerhed.¹⁷

Først et par ord om den danske kirkes stilling. Kristendommen var kommet til Danmark og Norden sydfra. Ansgar fik gjort Norden til en missionsmark for det nyoprettede ærkesæde i Hamburg-Bremen, og da den danske kirke hundrede aar senere nyorganiseredes i forbindelse med Harald Blaatands omvendelse, skete det under Hamburgs og de tyske Ottoners auspicer. Men til Adams store fortrydelse gled Nordens kirkelige forbindelser i Svend Tveskægs og Knud den Stores tid bort fra den sydlige linie og ind i den store øst-vestlige vikingetidslinie; de kom under angelsachsisk indflydelse, selv om en formel løsrivelse fra det tyske ærkesæde ikke fandt sted.

Ved Svend Estridsens tiltræden var den danske kirke meget svagt organiseret, med kun een jysk og een østdansk biskop. Nu blev den reorganiseret og fuldt udbygget. Der hersker uenighed om, hvorvidt man skal tildele kong Svend eller ærkebiskop Adalbert hovedæren. Mens Arup understregede Adalberts betydning, gjorde Laur. Weibull kongemagten til den ledende og hævdede, at vilkaaret for samarbejdet med Hamburg var »kongens direktorium over kirken«, og kirkehistorikeren Hal Koch har understreget dette synspunkt.¹⁸ Linierne kan imidlertid trækkes klarere op og føres endnu videre.

Det er evident, at det er kong Svend der har taget initiativet. Tidligt i sin regering har han opnaaet pavelig velvilje overfor sin plan om at oprette et selvstændigt nordisk ærkesæde, idet Adalberts besynderlige og gammelmodige patriarkatsplan med et nordisk ærkesæde under Hamburgkirkens umiddelbare tilsyn maa karakteriseres som et rent defensivt kunstgreb. Modstødet lykkedes, for saa vidt som forholdene forblev ved det gamle; men Svend Estridsen forstod at udelukke ærkebisen fra al reel indflydelse paa den danske kirke. Naar mester Adam ved nyorganisationen af den danske kirke udtrykkeligt skriver, at det

¹⁷ Om Adam af Bremen-forskningen se Sture Bolin i Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder V, 1960, sp. 283–89 m. henvisn.; af disse især Erik Arup: Kong Svend 2.s Biografi, Scandia IV, 1931, s. 59–63; Sture Bolin: Kring mäster Adams text, Scandia V, 1932, s. 221–29, og Aage Trommer: Komposition und Tendenz in der Hamburgischen Kirchengeschichte Adam von Bremens, Classica et Mediaevalia XVIII, 1957, s. 207–57.

¹⁸ Erik Arup: Danmarks Historie I, 1925, s. 167 ff.; Lauritz Weibull: Nordisk historia II, Stockh. 1948, s. 19–26 (fra 1914) og s. 440 ff. (fra 1946); Hal Koch: Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder I, 1936, s. 41–51, og i Den danske Kirkes Historie, red. af Hal Koch og Bjørn Kornerup, I, 1950, s. 107–13.

var kongen, der »delte« de gamle stifter, og ham der »indsatte« de nye bisper, om end »med ærkebispens samtykke«,¹⁹ kan man trygt regne med, at ærkebispens rolle ikke er blevet undervurderet. Ogsaa i fortættelsen bekræfter Adam af Bremen, at Adalberts ihærdige forsøg paa at vinde indpas i Danmark ikke nød fremme, og vi ser, at de strandede paa kongens modstand. Naar de vrangvillige danske bisper ikke vilde adlyde og trods appel til paven ikke vilde indfinde sig ved ærkesædet, er det givetvis kongen der staar bag. For hør blot Adams kommentar til ærkebispens indbydelse til de danske bisper om at give møde ved ærkesædet; det skete »støttet til pavens fuldmagt og i haab om kong Svends beredvillige hjælp«. Det har utvivlsomt været dette bristede haab, der foraarsagede, at mødet aldrig fandt sted. Mest talende er dog fremstillingen af, hvorledes »den meget kloge danerkonge« fraaadede ærkebispens og fik ham til at frafalde en planlagt missionsrejse til Norden; begrundelsen gik ud paa, at »de barbariske folk lettere kunde omvendes af personer, der talte deres eget sprog«, altsaa var nordboer.²⁰ Saa smukt udtrykte Adam den kendsgerning, at kong Svend holdt ærkebispens ude fra indrejse til hovedomraadet i hans kirkeprovins.

Rigets frigørelse fra det tyske ærkesæde har dog ingenlunde betydet ønske om isolation; tværtimod har kong Svend fra først til sidst arbejdet for en snæver og direkte tilknytning til paven i Rom, og han har stort set altid mødt velvilje paa højeste sted. Ganske vist manede pave Alexander II (1061–73) en overgang den danske konge og hans bisper til at anerkende Adalberts myndighed som ærkebiskop og pavelig legat, men snart blev tonen anderledes, og de danske bisper fik pavens forsikring om, at ingen, hverken ærkebiskop eller patriark, kunde afsætte en biskop uden pavens udtrykkelige tilladelse.²¹ Saavel Alexander II.s som Gregor VII.s breve fra 1070erne til den danske konge udstraaler en saadan velvilje og hjertelighed mod kongen, at den langt overgik normal høflig brevstil fra Kuriens, og indholdet af brevene kan vanskeligt tolkes anderledes, end at kun en haarsbred skilte ønsket om et eget dansk ærkesæde fra at blive virkelighed.²² Det var sikkert alene kong Svends død (1074), der denne gang udskød den formelle gennemførelse af en selvstændig dansk eller nordisk kirke.

Nu er det evident, at pavestolen den gang som siden af rent politiske

¹⁹ Adam af Bremen, ed. Bernh. Schmeidler, bog III, kap. 33 og 25.

²⁰ Adam III, kap. 74 og 72; jfr. Dipl. Dan. 1. rk. II, nr. 6.

²¹ Adam III, kap. 75; Dipl. Dan. 1. rk. II, nr. 5.

²² Dipl. Dan. 1. rk. II, nr. 11, 13 og 17.

grunde – af hensyn til dens hyppige modsætningsforhold til den tyske konge eller kejser – var stærkt interesseret i at have en hengiven og kraftig forbundsfælle i ryggen paa Tyskland; men pavebrevens tone af respekt og højagtelse for kong Svend kan dog ikke forklares ved det alene, bl. a. fordi den stærkest kommer til udtryk i breve til hans søn og efterfølger, Harald Hen.²³ – Et enkelt træk fra denne brevveksling er vigtigt til karakteristik af kong Svend. Pave Gregor skriver til ham: »Jeg ved, at du fremfor andre fyrster er erfaren i boglig viden«. ²⁴ Det kan næppe være tomme ord, for det var paa den tid ikke naturlig smiger til en nordisk konge. Karakteristikken svarer i øvrigt ganske til Adam af Bremens tale om den kundskabsrige konge med indsigt ikke blot i sit lands historie, men ogsaa i teologiske spørgsmaal.²⁵ Vil man herefter stadig tvivle om kong Svends lærdom, kan der henvises til Harald Haarderaades skjalde, der kendetegnede hans kongelige danske modstander ikke blot som den tapre, men ogsaa som den vise.²⁶ Overfor denne skjaldeironi maa enhver skepsis forstumme. Men dette betyder, at den nordiske vikingekonge maa have vendt sig mod den vestlige kultur og livsform og personligt tilegnet sig den. Kong Svends bestræbelser for at opnaa en selvstændig plads for den danske kirke i tilslutning til paven har været baaret ikke blot af politiske motiver, men ogsaa af personlig tilskyndelse eller indstilling.

DER HAR VÆRET dvælet længe ved Svend Estridsens kirkepolitik. Det er sket, fordi den udgør en hovednøgle til forstaaelse af det skifte i dansk politik og samfundsliv, der indledes af ham, og som fortsættes og fuldføres af hans sønner og efterfølgere. Vi kan følge denne omstilling ad mange baner. Det er i Svend Estridsens tid, at overgangen fra vikingerige til nationalstat indledes; den markeres i sagalitteraturen af den sagnomspundne fredsslutning mellem den danske og den norske konge i 1064 og af den ejendommelige grænselægning mellem Danmark og Sverige i kong Svends og kong Emund den Slemmes tid.²⁷ Kongedøm-

²³ Sst. nr. 17 og 20.

²⁴ Sst. nr. 11 (*peritia litterarum*).

²⁵ Adam III, kap. 54. Adam fremhæver Svend Estridsens *sapientia*, hans kendskab til Nordens forhold og fortid og skriver, at han var *scientia litterarum eruditus*; i øvrigt faar kongen gentagne gange tillagt adjektiverne *veracissimus*, *prudētissimus* og *scientissimus*.

²⁶ Den norsk-islandske Skjaldedigtning, ed. F. Jónsson, I B, s. 378 (Steinn Herdisarson: Nizarvísur str. 7).

²⁷ Curt Weibull: Den älsta gränsläggningen mellan Sverige och Danmark, Hist. tidskr. f. Skåneland VII, 1917–21, s. 1–18; Ivar Lindquist: Västgötalagens litterära bilagor, Lund 1941, s. 63–95 med tekst s. 75 ff.

met skifter karakter; den rene hærkonge forsvinder, og kongen faar samfundsmæssige funktioner efter vesterlandsk forbillede, saaledes som vi kan spore det i væksten af de kongelige virksomhedsomraader under Svendssønnerne fra Harald Hen til Niels, den første konge, der indførte *dei gratia*-formlen i sin kongetitel. Knud den Hellige var den sidste danske konge af vikingetype, men det lykkedes hans broder Erik Ejegod, korsfarerkongen, at forvandle ham til kongehelgen ved anvendelse af angelsachsiske munke og lærdes ideologiske medhjælp. Kulminationen naas med Valdemarernes stærke, gudumiddelbare kongedømme, der indledes med den dobbelte kirkefest i Ringsted 1170, hvor kongefaderen Knud Lavard helgenkaaredes og kongesønnen Knud kongekronedes til arvekonge – den første kongekroning i Danmark.

Alt imens indbyggedes kirken stadig stærkere i det danske samfund i retning af de kanoniske normer. Mester Adam er fuld af misbilligelse over de kirkelige forhold i Danmark, hvor »bisperne sælger velsignelsen, mens folket ikke betaler tiende«. ²⁸ Den danske kirke har altsaa været en nationalkirke med mange afvigelser fra Romerkirkens forskrifter, og paven har sikkert forlangt visse reformer som betingelse for oprettelse af et dansk ærkesæde. Alt mens man i Roskilde og Lund ved opførelse af katedraler af format og ved udbygning af domkapitler med rigt forsynede prælater synes at have kappedes om at tilkæmpe sig ærkesædet, ²⁹ førtes forhandlingerne med pavestolen videre. Harald Hen roses af paven for sin hengivenhed overfor og uforbeholdne anerkendelse af Romerkirken, og dertil specielt for iver efter at skaffe sig indsigt i den rette kirkeskik, ³⁰ men først under Erik Ejegod var man i 1103 naaet saa vidt, at paven sanktionerede, at der oprettedes et ærkesæde i Lund – antagelig paa betingelse af at der indførtes en fast tiendeordning og andre tilnærmelser til de kanoniske krav. Gennem hele det 12. aarh. fortsatte man med indrømmelser overfor romersk kirkeskik, og selv om fuld overensstemmelse med kanonisk ret aldrig opnaaedes, kunde dog den stærkt gregorianske ærkebiskop Eskil omkr. 1170 anerkende den skaanske kirkelovs kompromis med national ret, og en menneskealder senere kunde ærkebiskop Andreas Sunesøns synodalstatutter endog op-

²⁸ Adam III, kap. 74.

²⁹ Jfr. C. G. Schultz i Danmarks Kirker. Københavns Amt III, 1951, s. 1269–75, om udbygningen af Roskilde domkirke og kapitel i Svend Estridsens og biskop Svend Nordmands tid (ca. 1074–88), før Asser dannede kapitel i Lund.

³⁰ Dipl. Dan. 1. rk. II, nr. 19 og 20.

naa pavelig anerkendelse, om end ikke officiel stadfæstelse, da der forekom visse afvigelser fra den kanoniske norm.³¹

Paa det økonomiske omraade kan skiftet bedst spores indenfor møntvæsenet. Omkring aar 1000 forsvinder de kufiske dirhemer fra de nordiske skattefund, og bortset fra enkelte byzantinske mønter gaar sølvstrømmen snart den modsatte vej; vore møntfund rummer nu fortrinsvis angelsachsiske og vesttyske mønter, der sammen med frisiske mønter ogsaa finder vej langs floderne langt ind i Rusland. Under Svend Estridsen bliver det endelig den indenlandske mønt, i talrige lokale mønttyper efter angelsachsisk og byzantinsk forbillede, der kommer til at dominere de danske møntfund. Og saa – »som ved et trylle-slag« (Sture Bolin) – forsvinder de udenlandske mønter o. 1075 praktisk talt fra de danske møntfund til fordel for danske mønter, og i modsætning til tidligere er det enkelte møntfund nu næsten udelukkende sammensat af ganske faa mønttyper fra samme konge.

Sture Bolin har givet os forklaringen paa dette ejendommelige omslag.³² Det betyder ingenlunde, at Danmark isoleredes økonomisk fra omverdenen, men at man i Danmark ophørte at anvende værdimønt og i stedet tilegnede sig det vesteuropæiske pengesystem siden Karolinger-tiden, den saakaldte »feodale« mønt. Dette indebar, at alene møntherrens tidsbegrænsede, underlødige mønter havde gyldighed indenfor hans omraade, og det til en tvangskurs, der gjorde møntregale og ud-møntning til et indbringende skatteobjekt, men samtidig gjorde mønter uegnede til tesaurering. Saaledes blev Danmark altsaa ogsaa økonomisk indlemmet i Vesteuropas kulturkreds.

Indenfor kunst og lærdom sætter omstillingen til vesteuropæisk kultur ogsaa ind i sidste halvdel af det 11. aarh., tydeligst indenfor bygningskunsten. Efter Adam af Bremens opgivelse var den svagt organiserede danske kirkeprovins allerede paa hans tid forbavsende rigt udstyret med kirkebygninger: 300 kirker i Skaane, 150 paa Sjælland og 100 paa Fyn³³ – og vel tilsvarende mange i Jylland. Praktisk talt alle disse har været trækirker, stavkirker efter nordisk byggeskik, saaledes som det i stadigt stigende antal bevidnes ved udgravninger i de danske landsbykirker. Men under Svend Estridsen sætter opførelsen af monumentale

³¹ Dipl. Dan. 1. rk. IV, nr. 112; jfr. nr. 65 (synodalstatutterne).

³² Skattpenning och plogpenning i medeltidens Danmark, Nordiska historikermötet i Göteborg 1951, Lund 1962, s. 47–65; genoptr. i Ur penningens historia, Lund 1962, s. 133–53; citatet ovenfor henholdsvis s. 59 og 146.

³³ Adam IV, kap. 7; tallene skal næppe tages bogstaveligt.

stenkirker ind, mens kun en enkelt eller to kan bevidnes fra den forudgaaende periode. Kongen selv og kongens moder byggede stenkirker, sønnerne fortsatte, og biskopperne og stormændene fulgte deres eksempel. En række landsbykirker henføres til tiden forud for aar 1100, selv om det først blev det 12. aarh., der blev den store kirkebygningstid. Man byggede først af natursten, siden midten af det 12. aarh. efterhaanden ogsaa i tegl efter lombardisk mønster. Initiativet til dette brud med gamle nordiske byggetraditioner var hjemligt, men inspirationen hentede man fra de europæiske kulturcentre. I visse tilfælde maa forbillederne søges i Rhinegnene, men langt hyppigere i England og det flandersk-normanniske omraade, sidenhen ikke sjældent i det egentlige Frankrig eller endog i Italien.

Kun sjældent fulgte man forbillederne slavisk, men man omformede de fremmede arkitektoniske elementer og samarbejdede dem med de hjemlige traditioner til en karakterfuld dansk kirkestil. Det er karakteristisk, at vi ved en række af de ældste stenkirkers udformning, specielt ved søjler, portaler og karmsten, finder tydelige mindelser om ældre nordisk træskærerkunst, ligesom ornamentale træk fra vikingetidens runestene kan ses videreført i stenkirkernes skulpturelle udsmykning.³⁴

I det hele taget sporer man den samme brydning mellem det nye vesteuropæiske indslag og det hjemligt gamle i kirkernes inventar og indre udsmykning. Kalkmalerierne³⁵ opviser det stærkeste kulturbrud. Disse freskomalerier er en helt ny form for billedkunst, og vi kan ikke som i de norske stavkirkers billedrids følge de europæiske motivers indtrængen i hjemlige mønstre og gammel teknik. Vi møder straks den fuldt udviklede internationale byzantinske stil, i begyndelsen snarest i engelsk udformning, senere ogsaa i nordfransk og lombardisk. Ganske vist er der paavist slægtskab mellem kopierne af de demolerede fresker fra Jelling kirke, der er vore ældste (o. 1100), og nogle kopier fra Hildesheim, men det kan fuldt saa vel skyldes fælles forbilleder som direkte efterligning.

Samspillet mellem fremmed og hjemligt er foreløbig bedst oplyst for de saakaldte »gyldne altre«. Disse pragtfulde, med forgyldt kobber belædte træskaarne altre, der fra omkring aar 1100 til slutningen af Valdemarstiden har haft et centrum i Danmark og Kattegatsomraadet, er

³⁴ M. Mackeprang: Jydske Granitportaler, 1948, s. 329–34; jfr. s. 37 f., 229 og 269 ff.

³⁵ Poul Nørlund og Egmont Lind: Danmarks romanske Kalkmalerier, 1944, bl. a. s. 57–61, 107–12, 135 f. og 148.

indrængende studeret af vor eminente kender af denne periodes kunststil i europæisk sammenhæng, Poul Nørlund. Som resultat af sine komparative analyser har han paavist, hvorledes kulturpaavirkningen skiftede, først fortrinsvis engelsk, siden især fransk og rhinlandsk, men ogsaa normannisk-nederlandsk. »Det er den ældgamle forbindelse mellem den engelske og danske kirke, det er prælaternes og pilgrimmenes rejser gennem Frankrig og endelig handelssamkvemmet med Nederlandene og de rhinske stæder, som genspejler sig i disse vekslede faser«. Men hvorledes omformedes disse paavirkninger? Om Lisbjergmesteren, den anonyme træskærer bag et af vore ældste altre, »med intime berøringspunkter med engelsk kunst«, skriver dr. Nørlund, at han »er voxet op i gammel-nordiske værkstedstraditioner, hvis overlegne ornamentkunst han saa at sige har indsuget med modermælken. Den sidder ham i fingrene og præger hans gengivelser af udenlandske motiver. Har den intet kunnet lære ham ved udformningen af figurerne (der andetsteds karakteriseres som en »usikker, uerfaren plastisk kunst«), saa har den til gengæld givet ornamenterne større kraft og stærkere bevægelse, end forbillederne ejede, saaledes at man kan tale om en befrugtende sammensmeltning af gammelt og nyt, hjemligt og fremmed«. Og dr. Nørlund konkluderer: »Lisbjergmesteren er et af de faatallige overgangsfænomener mellem det 11. aarh.s særprægede nordiske stil og den romanske kunst, som ad mange veje importeredes fuldfærdig hertil i løbet af det 12. aarh.«.³⁶

De kunsthistoriske vidnesbyrd kunde eksemplificeres paa andre omraader, fx. krucifikser og døbefonte. Men lad det være nok; der savnes ogsaa stadig komparative kunsthistoriske undersøgelser for denne periode. Dog skal endnu eet omraade berøres, fordi bruddet mellem gammelt og nyt her fremtræder allerstærkest: de militære anlæg. Før aar 1100 var det forlængst forbi med at bygge fæstningsværker af Trelleborgenes monumentale, matematisk nøjagtige type; herefter træffer man de langt mere beskedne normanniske »motter«, saaledes som vi kender dem fra Bayeux-tapetets afbildninger, eller de smaa runde murede naturstenskasteller som Bastrup eller Søborgs ældste anlæg, der i Valdemarstiden suppleres med de større, meget uregelmæssige teglstensborge med tyngdepunktet i et svært centraltaarn, donjon'en, ligeledes efter vesteuropæisk forbillede.

³⁶ Poul Nørlund: *Gylde Altre*, 1926; citaterne s. 206, 73 f. og 96.

NETOP I SIT VÆRK om de *Gyldne Altre* fra 1926 – altsaa en halv snes aar, før han afdækkede Trelleborg – drog Poul Nørlund, i kraft af sin enestaaende historiske, arkæologiske og kunsthistoriske indsigt i denne periode, videre konsekvenser ud fra sine iagttagelser. Han understregede, at tiden omkring 1100 ikke blot skilte mellem to stilperioder, men mellem *to kulturopoker*, og derefter fortsætter han med tydelig adresse til tidens opfattelse af kontinuitet fra vikingetid til Valdemarstid: »thi det dybe skel i Danmarks kulturhistorie ligger ikke ved kristendommens indførelse, men i det 12. aarhundrede, da det fredelige kulturelle samkvem med Europa, som kirken banede vej for, tog saa mægtigt et op-sving«. ³⁷

Poul Nørlund saa dengang forbavsende rigtigt. Forskningen er skredet frem siden, og saa vidt jeg kan se, maa vi nu overføre Nørlunds dybe kulturhistoriske skel til alle samfundsformer og flytte det noget længere tilbage i tiden, selv om de arkæologiske og kunsthistoriske vidnesbyrd forud for aar 1100 er relativt svage. De svækkede forbindelsesveje gennem Rusland i forbindelse med Kiev-rigets fremskridende opløsning har svækket kulturimpulserne fra de sydøstlige kulturcentre, først i forhold til Araberriget, siden – fra midten af 11. aarh. – i forhold til Byzans, hvor Harald Haarderaade var den sidste store væringhøvding. Derved er nordboerne blevet tvunget til at orientere sig mod den vestlige kulturverden; men selv om denne omstilling er foretaget med stor energi, maa det givetvis have betydet en alvorlig svækkelse for Norden og Danmark. Fra i vikingetiden at have indtaget en politisk lederstilling og fungeret som en vigtig formidler af Østens kultur mod vest blev Norden reduceret til at indtage en beskedent plads i periferien af den katolske kirkes vesterlandske kulturkreds, netop som denne var ved at blive urbaniseret under indflydelse af genaabningen af den store kulturvej af arild via Middelhavet.

Det staar fast, at Norden herefter rent magtmæssigt var reduceret til sine egne landomraader, indtil Valdemarerne omkring aar 1200 oprettede deres Østersøimperium. Det er ligeledes en kendsgerning, at Danmark i aartierne omkring midten af det 12. aarh. gang paa gang var politisk haardt trængt af det tyske rige. Spørgsmaalet er, om denne underlegenhed overfor Tyskland er udtryk for en generel, en dyb og langvarig svækkelse? Og specielt om den tese er rigtig, som har været fremsat fra saavel tysk som dansk side, at »Valdemarernes storhedstid« som forudsætning har haft den økonomiske og bebyggelsesmæssige

³⁷ Anf. arb., s. 73.

ekspansion, som vesttyske købmænd og kolonisatorer, især westfalere og sachsere, indledede i de slaviske omraader i det 12. aarhundrede. Kr. Erslev formulerede og Erik Arup tilsluttede sig dette synspunkt i den sætning, der siden har været et dogme, at fremvæksten af Lübeck og de øvrige tyske Østersøbyer skaffede de danske bønder afsætning for deres landbrugsprodukter til Europas priser, mens hanseatiske historikere har villet tildele de lybske og hanseatiske købmænd æren for, at de nordiske lande blev indlemmet i den europæiske kulturkreds og økonomi.

I rapporten for historikerkongressen i Aarhus 1957 om »Hanseaterne og Norden« har Erik Lönnroth og nærværende forfatter kraftigt imødegaaet denne opfattelse.³⁸ Det dokumenteres her, at der forud for hanseaterne udfoldede sig en levende nordisk søfart og handel i Østersøomraadet, og at hanseaterne kom for sent til at faa nævneværdig betydning for fremvæksten af Valdemarernes vælde. Ret tolket viser kilderne, at de tyske byers betydning for Danmark paa det økonomiske, sociale og kulturelle omraade først sætter ind efter aar 1200, snarest først efter det politiske sammenbrud efter Bornhöved 1227. Denne dokumentation skal ikke gentages her; kun skal visse momenter i forbindelse med det generelle spørgsmaal om Danmarks stilling forud for Valdemarerne berøres.

Det er for det første vigtigt at understrege, at de gamle nordiske forbindelseslinier fra Novgorod i øst til Kanalen i vest opretholdtes efter vikingetiden. For kulturforbindelserne fremgaar det af det ovenfor fremførte: vore vigtigste vestlige kulturimpulser kom fra England, Kanalomraadet og Rhinlandene. Men det staar ogsaa klart, at disse forbindelser opretholdtes ved nordisk handel og søfart. For Svend Estridsens tid bevidner Adam af Bremen, at Norden – og især Danmark – var udstyret med »mange«, »store« eller endog »meget store« handelsbyer (*civitates*), og det fremgaar klart af hans beskrivelser, at den store handelsvej vestpaa til Frisland og England og østpaa til de slaviske og baltiske flodmundinger og videre til Byzans var paa nordboernes hænder, mens sachsiske handelsmænd kun omtales en enkelt gang i Østersøen, og da blot som netop taalte.

Da hertug Henrik Løve i 1158 grundlagde Lübeck som den første

³⁸ Det nordiske Syn på Forbindelsen mellem Hansestæderne og Norden, Det nordiske Historikermøde i Århus 1957, 1957, s. 59–77 og 99–107; jfr. Aksel E. Christensen: Scandinavia and the Advance of the Hanseatics, *The Scand. Econ. Hist. Rev.* V, 1957, s. 92–110; heri dokumentation for en del af det følgende.

tyske Østersøby, indbød han straks nordiske købmænd til at handle i sin nye by, mens den noget yngre, meget omdiskuterede Artlenburg-traktat i haab om gensidighed fornyer gotlandske – givetvis indfødte – købmænds konkrete handelsprivilegier indenfor hertugens omraade, og helt ind i det følgende aarhundrede kan man iagttagte, hvorledes tyskerne optræder i de nordiske købmænds følge saavel paa de gamle søruter som i deres privilegerede stilling i havnene. Om den nordiske merkantile kontinuitet taler ogsaa laaneordene deres tydelige sprog. Hansehistorikeren Paul Johansen har vist, hvorledes ordene for nautiske begreber i de slaviske sprog er laant fra nordisk, ikke tysk sprog, og den tyske filolog Hans Kuhn har anført, at selv hanseaternes ord for søfart og søhandel i langt højere grad er laant fra nordisk end fra frisisk; det var først langt senere, at de middel-nedertyske laaneord skyllede ind over hele Norden i hanseaternes følge.³⁹

Vidnesbyrdene om vore nære forbindelser med Vestens kulturcentre fortsætter, idet især kontakten til Frankrig og Italien synes at være blevet intensiveret. Den svenske kunsthistoriker Erik Cinthio har fremført vægtige grunde for, at det lombardiske præg i Lunds domkirke, der bryder det af Asser efter mønstre fra Kanalomraadet planlagte anlæg, er inspireret direkte fra Italien, ikke med domkirkerne i Speyer og Trier som mellemed; man har laant uafhængig af hinanden, nogenlunde samtidigt, men snarest tidligst i Lund.⁴⁰ Ogsaa vor murstensarkitektur er overført direkte fra Lombardiet i aarene omkring 1150, og bisper kappedes med kongen i anvendelsen af de brændte teglsten et aarti før man i Lübeck opførte en domkirke i træ. Eskil og Absalon var de første store kontaktmænd til Frankrig, og deres klosterstiftelser er hentet direkte derfra, fra Clairvaux, Citeaux og Paris, arkitektonisk især fra Fontenay.⁴¹ I det hele taget blomstrede der i tidlig Valdemars-

³⁹ Paul Johansen: *Novgorod und die Hanse. Städtewesen und Bürgertum als geschichtliche Kräfte*, Gedächtnisschrift für Fritz Rösig, Lübeck 1953, s. 131; Hans Kuhn i *Hansische Geschichtsbl.* Bd. 75, 1957, s. 100.

⁴⁰ Erik Cinthio: *Lunds domkyrka*, *Acta Archaeologica Lundensia* I, 1957, passim og *Sammanfattning* s. 205 f.

⁴¹ En god oversigt over danske teglstenskirker udgør stadig Francis Beckett: *Danmarks Kunst* I, 1924, s. 123–81, især karakteristikken s. 146–52. – Et sporadisk lybsk-nordtysk indslag i 1. halvdel af 13. aarh. kan spores, men datering, omfang, indfaldsvej og detaljer er meget uafklarede. Et hovedværk er Svendborg St. Nicolai kirke, der af Johan Plesner dateredes »løseligt til før 1200. Da begyndte vi allerede at bygge lybsk i Danmark« (*Scandia* IX, 1936, s. 151), mens Jan Steenberg baade før og efter har foretrukket dateringen ca. 1240 (*Studier i dansk Teglstensarkitektur*, 1935, s. 142), hvilket er tiltraadt af Aage Roussel (1240–50) (*Trap: Danmark*, 5. udg., V, 2, Svendborg amt, 1957, s. 554).

tid i Danmark i kraft af stormandssønnernes talrige studierejser til Frankrig, England og Italien en bred og fornem aandskultur uden sidestykke i det tyske naboømråde.

Karakteristisk for vore kulturkontakter er ogsaa vort tidligste bogvæsen. Den ældste bevarede bog fra dansk ømråde, Dalbybogen, er et evangelium, der antagelig gaar tilbage til Svend Estridsens tid. I ikonografi og ornamental stil viser den tydelig angelsachsisk indflydelse; kun det liturgiske indhold peger mod syd til moderkirken i Bremen, bl. a. ved indførelse af Bremerkirkens skytshelgen St. Vilhadus og enkelte andre tyske helgener.⁴² De bevarede bøger fra det 12. aarh. viser alene mod vest, fx. *Necrologium Lundense* med rhinlandsk initialstil og Colbazannalerne med engelsk figurstil.⁴³ I øvrigt er det bemærkelsesværdigt, at man fra dette aarhundrede næsten ikke kender tyske helgener. Kun St. Vilhadus nævnes et par steder; selv den nordiske kirkes første grundlægger Ansgar er i den grad gaaet i glemme, at alene mindebøgerne fra Lund lige netop anfører hans navn.⁴⁴ Ved siden af de almene og de romerske helgener er det de angelsachsiske helgener der flourer: St. Alban, St. Bodulf, St. Oswald og endnu St. Thomas af Canterbury.

Indenfor det merkantile ømråde kan ogsaa fremdrages forskellige momenter, der viser, at dansk handelsliv fortsat kunde forny sig uden om hanseaterne. Klarest fremtræder dette ved gildevæsenet, der har gamle aner i Norden. Saa tidligt som i Valdemar I.s tid kan man dokumentere, at der har eksisteret merkantilt organiserede købmandsgilder viet til kongehelgenen hertug Knud, mens tilsvarende tyske »*communitates*« eller »*universitates*« først omtales i Østersøømrådet mere end en generation senere. Det merkantile indslag maa enten være en selvstændig hjemlig udvikling eller være inspireret direkte fra de flanderske byer, der antagelig ogsaa har dannet forbillede for Skaanemarkedets organisation og inspireret nydannelser i den gammelnordiske søret. Et slaaende vidnesbyrd om, hvor ringe berøringspunkterne med vor sydlige nabo var, udviser møntvæsenet. Danske mønttyper i 12. aarh. er

⁴² Ellen Jørgensen: Greek and Latin Illuminated Manuscripts in Danish Collections, 1921, s. 10 ff.; jfr. Lauritz Nielsen: Danmarks middelalderlige Haandskrifter, 1937, s. 23 ff.

⁴³ Laur. Nielsen: anf. arb., s. 34 og 38.

⁴⁴ Ellen Jørgensen: Helgendyrkelsen i Danmark, 1909, s. 9. – Ansgar nævnes dog med helgendag (*elevatio*) den 9. sept. i *Memoriale fratrum* (*Necrologium Lundense*, ed. Laur. Weibull, s. 93) og i *Liber Daticus* (Lunde Domkapitels Gavebøger, ed. C. Weeke, 1884–89, s. 228), men uden festgrad.

stadig præget efter byzantinske og engelske forbilleder, saa godt som aldrig tyske; end ikke de mønter, der sloges af Valdemar I.s møntmester, eller dem, Valdemar II lod slaa i Hamburg og Lübeck, har tysk præg.⁴⁵

Konklusionen af det fremførte maa blive, at saavel indenfor handelslivet som kulturlivet i sin helhed har paavirkningerne fra de europæiske kulturcentre fortrinsvis været direkte og kontinuerlige til langt ind i det 13. aarh.; kulturstrømningerne fra Vesten til Norden og Østersøomraadet har fulgt parallelle, men af hinanden uafhængige veje, dels en søvej, dels en landvej via Westfalen og Sachsen, men stadig saaledes at den ydre sølinie har haft et forspring for den indre landlinie.

TILBAGE STAAR den vanskelige opgave at vurdere den politiske linie fra Knud den Store til Valdemarerne i forhold til den kulturelle. Det sikre er et fælles politisk og kulturelt vendepunkt i sidste halvdel af det 11. aarh. Det synes ogsaa sikkert, at dette skel betød en svækkelse af de nordiske positioner i forhold til vikingetiden, men langt fra nogen katastrofe. Vanskeligheden er knyttet til de første to trediedele af det 12. aarh. i forhold til den saakaldte »storhedstid« under Valdemarerne. Paa det kulturelle og økonomiske omraade bliver det vanskeligt at tale om svaghed. Det er i denne periode, at de mægtige katedraler rejser sig rundt om i bispebyerne, mens samtidig hovedparten af Danmarks landsbykirker ombygges eller nybygges i sten, en tid, hvor landets konger, bisper, stormænd og bønder kan afse vældige kapitaler fra det timelige til fremme af det evige.

Det er alene paa det politiske plan, at tvivlen kan sætte ind. Men i hvert fald den danske kirke havde velorienterede og dygtige ledere. Om Eskils og Absalons kvaliteter hersker der ingen tvivl; men saa Asser, den første ærkebiskop? Ja, han er kommet for skade at faa knyttet etiketten »bondsk som en vender« paa sig; men man skal næppe forstaa dette udpluk af den samtidige karakteristik af Asser, som indgaar i den tyske biskop Otto af Bamberg's levnedsskildring, saa konkret og kategorisk, som det er blevet almindeligt. Udtrykket maa ikke rives ud af sin sammenhæng; man maa ogsaa tage de øvrige træk fra karakteristikken med, og de er forsynet med adjektiver som retsindig, gud-

⁴⁵ Georg Galster i *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1957*, s. 18–21. – Om bydannelsens kontinuerlige vækst se forf.s artikel *Über die Entwicklung der dänischen Städte von der Wikingerzeit bis zum 13. Jahrhundert* i *Acta Visbyensia I, Die Zeit der Städtegründung im Ostseeraum, Visby 1965*, s. 166–72.

frygtig og ikke mindst kyndig, der sættes retorisk op imod det bondske.⁴⁶ Det er altsaa modsætningen mellem ærkebispens beskedne ydre fremtræden og hans indre kvaliteter der præger karakteristikken; af fortsættelsen fremgaar det, at den danske kirkes førstemand var en dreven forhandler. Og hans store indsats som primas overfor sin kirke er i hvert fald evident.

Endelig kongepolitikken. Her maa man imidlertid erindre sig, dels at svagheden overfor Tyskland kun var midlertidig og skyldtes en splittelse i kongeslægten og det nye kongedømmes tilpasningsvanskeligheder, og dels at de tyske trusler aldrig fik alvorlige følger; den danske kirke opretholdt sin uafhængighed af Hamburg, og et faktisk tysk herredømme over dansk omraade kom aldrig i stand. Og hvori bestod »Valdemarernes storhedstid«? Ikke i imperiet, for det var kun en kortvarig konjunktur, der havde det tyske riges indre opløsning som hovedforudsætning. Periodens storhed laa i stedet deri, at den indbyrdes splittelse og kongedømmets svaghed var blevet overvundet, saa konge, kirke og stormænd kunde arbejde enigt sammen. Den kulturelle opblomstring byggede paa den nærmest foregaaende periode, økonomisk formaaede landet ikke at opretholde sin tidligere styrke, og riget havde ikke ressourcer til at udbygge de erhvervede positioner hinsides Østersøen. Her maatte man nu vige for den tyske politiske og merkantile ekspansion.

Den samlede konklusion maa blive, at man skal være varsom med at fremhæve Valdemarstiden paa bekostning af mellemprioriteten under Svend Estridsen og hans sønner.

⁴⁶ Herbordi *Dialogus de Vita Ottonis*, *Monumenta Bambergensia*, ed. Ph. Jaffé, s. 822.

SUMMARY

THE FIRST decades of the present century saw a break-through within the study of the Nordic viking period and Danish early medieval history. Applying thorough methodical criticism the Weibull brothers from Lund and Halvdan Koht, the Norwegian, disestablished the authority of Saxo (Grammaticus) and Snorre (Sturlason) as the oracles of a historically true tradition. At the same time Erik Arup was taking the lead in the formation of a new synthesis on an evolutionary basis: influenced from the south the Danish society went through a slow development from the primitive level of a viking peasant-and-pirate society to European standards in "the golden age of the Valdemars" (Erslev 1898). In Arup's view trade, economic expansion, and urbanization were brought to Denmark, first by the Frisians, then by Westphalians and Saxons, and later by towns like Lübeck and other ports on the Baltic. At the same time Christianity – through the archdiocese of Hamburg-Bremen – brought not only cultural progress but also social organization to the country, the church acting as instructor and organizer for the kings. Hanseatic historiographers, first and foremost Fr. Rörig, advanced the same theory, stressing the cultural impact made in the barbaric North by the German merchants.

Within specific fields the present author has begun a re-appraisal of this theory (see the articles mentioned in notes 38, 13, and 45). Arguments are adduced that not until the end of the age of the Valdemars, did Lübeck and the other German Baltic towns come to predominate over the earlier Scandinavian trade; it is also argued that the theory of Frisian trade predominance in the North and in the Baltic in the viking period is an assumption, and that urban development in Denmark was unbroken until the end of the Valdemar period, when stagnation set in. In the present article this view is outlined in a general synthesis sketch.

In each case the point of departure for the re-appraisal is the excavation since the mid-1930s of the four grand viking fortresses: Trelleborg, Aggersborg, Fyrkat, and Nonnebakken. Their size, their ingenious geometrical planning and mathematical precision, evidence the existence towards the end of the viking period of a concentration of power and a technical level that must needs revolutionize former views on the Danish viking society. This fact, especially when taken together with the evidence provided by the research round the theory of H. Pirenne about the interruption of Mediterranean trade by the Arab expansion (especially the numismatic studies of Sture Bolin), will lead to the conclusion that the viking period constitutes a military, political, and economic acme in the North. The prejudiced accounts by the Western clergy of the Nordic seafarers stress pillage and plunder to the complete disregard of the peaceful activities, which come out very clearly in Arab and Byzantine sources. It was mainly the viking Northmen who kept open, via the Russian rivers and the Baltic, the route between Eastern cultural centres and Western Europe; on the strength of the Trelleborg culture, inspired from the East, they have surpassed other Western regions as regards technical skill and organization.

The re-appraisal of the viking period must also, of course, affect the views on the following period. The direct Nordic connection with the Orient came

to an end during the first half of the 11th century, and Denmark had to turn west and take up her place in the outskirts of the Western culture group. A pioneer in this re-orientation was Svend Estridsen (1047–74), the Danish King who is characterized as a kind of Janus, at one and the same time being the last viking king and a “learned monarch” who prepared his country to take up an independent position within the Church of Rome. If Adam of Bremen, the Hamburg-church historiographer, is interpreted with due regard to his situation and intention, clear evidence will be found that he ranked Scandinavians as superior with regard to shipping, trade, and prosperity; he considers the Danish king the initiator of the development and the independency of the Danish church. The patriarchate system planned by archbishop Adalbert, is nothing but a preventive attempt, and King Svend responded by preventing him from visiting Danish territory. A close contact with the Holy See was obtained by Svend, and at his death an independent Scandinavian ecclesiastical province had been carefully outlined, though it was not established until 1103.

The construction of a Danish national church during Svend’s reign was accompanied by an incipient re-modelling of the monarchy; this was continued by his five sons, who reigned successively until 1134. The viking idea of an army king disappears, and it is possible to follow the gradual steps in the process by which the kings adopted social functions according to the pattern of Western Europe: they establish a regular monetary system based on “feudal coinage”; they install the king as the supreme judicial authority and guarantee for peace and security in the country; they organize a royal prerogative system, etc. As generous grantors and ready protectors the kings secured the support of the church, at the same time exalting royalty by adding to it a sacral element. In 1101 King Knud “the Saint” was canonized, and in 1170 King Valdemar the First had Knud Lavard, his father, canonized and Knud, his son, crowned as hereditary king at a double ceremony in Ringsted Church, which was being re-built with the purpose of serving as the burial church of the royal family.

Art and learning, however, present the best picture of the re-orientation towards the Western civilization. In the reign of Svend Estridsen the construction of monumental churches in stone is begun; Svend’s sons, the bishops, and the magnates took up the lead, the 12th century becoming the great period of church building; the old wooden churches are replaced by stone edifices, and new churches appear; in the beginning the material is stone, but after 1150 the use of brick after the Lombardic fashion increases steadily. Initiative was indigenous, but inspiration came from European cultural centres: the Rhine and the Channel, France and Italy. Church architecture and ornamentation reflect the conflict between changing foreign influences and domestic tradition. The Romanesque frescos represent something new in the all-European style, whereas church sculpture (portals, fonts, etc.), and especially the so-called “golden altars” (gilt metal altars), in their imported motifs bespeak the ornamental power of the old Nordic workshop traditions.

It is evident that the old western trade routes along the Rhine and the Channel, and – later – the pilgrim roads to France, Italy, and the Iberian Peninsula, have yielded the Danes their cultural loans; loans from England decrease while French loans increase; loans from the adjacent Germany are peculiarly scant.

The change in cultural orientation is most striking within the field of fortification; there is no continued tradition from the technically perfect Trelleborgs to be traced in their successors, the modest "mottes" and citadels of pure Western European type.

As early as 1926 Poul Nørlund, the distinguished expert on Danish medieval culture on European background, declared that the time about 1100 separated two periods, not only as regarded style, but also as regarded civilization. Such a distinction can now be discerned not only in cultural relations but in all social structures, and it can be dated farther back in time; even Svend Estridsen reacted to the termination of Scandinavia's favourable position as an intermediary between the Orient and the Occident.

With reference to his 1957 description in *Scandinavia and the Advance of the Hanseatics* the author develops and emphasizes his refutation of the dogma that the economic, cultural, and political expansion under the Valdemars was due to the activity of German merchants and the founding of Lübeck. The German pioneers did not arrive in an un-developed area; on the contrary they found a prospering society, comprising organized trade, urban development, architecture and art with a Western European stamp, and scholarship nurtured by Western seats of learning. Evidence of this is provided by monuments and records of the time and even by German historiographers from Adam of Bremen to Arnold of Lübeck. The explanation is that Scandinavian contact with Western Europe was both faster and closer by sea than by land through Northern Germany.

The political development forms no contrast to all this. The Danish church possessed in its archbishops leaders of high mark; this holds true also of Asser, the first archbishop of Lund (bishop in 1089, archbishop 1103-37). Uncritical application of narrative sources has often thrown him in the shade of his successors; his pioneer work, however, is incontestable, and the expression "boorish as a Wend" (Herbord) is not to be taken literally, but must be interpreted in its context as wanting to contrast the simplicity of the exterior with inner qualities such as knowledge, righteousness, piety, and especially persuasiveness. Viewed from the outside Denmark may seem weak in the 12th century, but the weakness is on the surface only: i.e. the difficulties in adapting the new monarchy, and the discord in the royal family. In actual fact the Danish church kept up its independence of the supremacy of Hamburg, and the oath of fealty to the German emperor remained no more than a formality.

The final conclusion must then be that the period from Svend Estridsen to the Valdemars should not be regarded as a period of decline and weakness; on the contrary it has proved to be an age of fruitful re-adjustment, a prerequisite of the Valdemarian epoch whose grandeur must be restricted accordingly.

Translated by ERNST DUPONT

Småstykker

»VINLANDSKORTET«

AF

FINN GAD

I OKTOBER 1965 – på den 473nde årsdag for Columbus' opdagelse af Amerika – udsendte Yale University Press et stateligt værk med den sensationelle titel »The Vinland Map and The Tartar Relation«.¹ Det var især titlens første del, der havde en stærk virkning: »The Vinland Map«, et kort over det gamle norrøne Vinland! På titelbladet stod tre forfattere eller udgivere som ansvarlige for værkets indhold, *Th. E. Marston*, Curator of Medieval and Renaissance Litterature ved Yale University Library, for selve manuskriptets historie og beskrivelse, *R. A. Skelton*, Superintendent of the Map Room i British Museum, kendt for sine kartografisk-historiske arbejder, for det kartografisk-historiske ved manuskriptet og dets fortolkning, og endelig *G. D. Painter*, Assistant Keeper of Printed Books ved British Museum, for udgivelsen af manuskriptets tekster og kommentaren hertil, hvorfor han også beskæftiger sig med kortteksternes norrøne del. To af udgiverne er således englændere. Når der derfor nedenfor tales om den »amerikanske udgivelse« eller om »de amerikanske udgivere« og lignende, er det, fordi Yale University Library står som hovedudgiver, og værket er udsendt under amerikanske auspicer.

Det sensationelle ved denne publikation var offentliggørelsen af et hidtil ukendt middelalderligt kort over verden, og vestligst på dette kort ser man landkonturerne af en ø, der må repræsentere det, man senere har benævnt Amerika. Dette har som bekendt intet af de hidtil kendte kort fra middelalderen vist. Offentliggørelsen blev da også

¹ The Vinland Map and The Tartar Relation by R. A. Skelton, Thomas E. Marston, and George D. Painter for the Yale University Library, with a Foreword by Alexander O. Viator. XII + 294 sider, samt 19 plancher og 10 tekstfigurer. New Haven and London, Yale University Press, 1965. 20 \$.

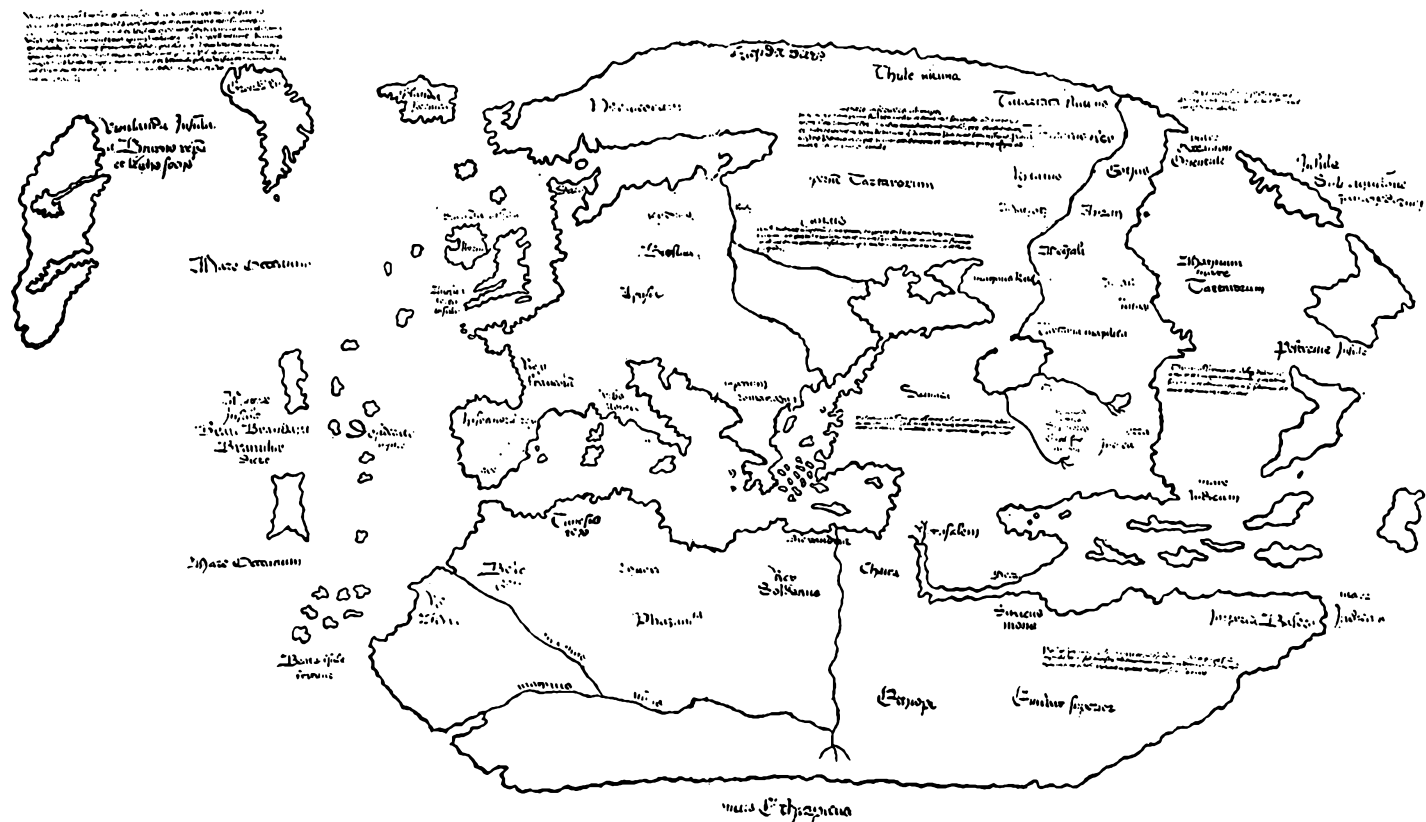

Fig. 1. »Vinlandskortet« (ca. $\frac{1}{2}$ størrelse) gengivet efter et fotografi af en Xerox-kopi af originalen, tilsendt fra Yale University Press

fulgt op af dagspressen verden over. I dagbladene herhjemme og i Grønlands-interesserede kredse var det naturligt, at ikke blot den hidtil ukendte aftenegning af »Vinland«, men også omridset af Grønland tiltrak sig den største opmærksomhed. Det var for så vidt uretfærdigt mod størstedelen af manuskriptet; for det er ikke hver dag, man finder en ganske ny beretning om en rejse til Mongoliet i 1200-tallet. Så epokegørende, som det hele fund er blevet slået op til, er det nu ved en nærmere kritisk betragtning ikke – ej heller så betydningsfuldt, som i hvert fald to af udgiverne vil gøre det til.

Håndskriftet, der i 1957/58 blev fremdraget, befandt sig i to dele, hver sit sted. I sig selv er denne historie om fundet en spændende beretning om lykkelige tilfældigheder og en vågen antikvar. Man fornemmer den stemning, der må have behersket de pågældende, da de stod med de sammenbragte manuskriptdele, der havde været adskilt i – ja, hvor mange år ved man ikke.

Man undrer sig imidlertid straks her over, at udgiverne slet ikke omtaler proveniensen af disse manuskriptdele, heller ikke om de har forsøgt på at finde frem til denne del af gådens løsning. Hvad der ligger mellem affattelses- og opdagelsestidspunkterne er således skjult i mørket. Det påhviler udgiveren i det mindste at gøre opmærksom på, hvad han ikke ved herom.

Manuskriptet omfatter to tekster, dels en hidtil ukendt beretning om John de Plano (Giovanni di Piano?) Carpinis sendelse til mongolerne 1245–47, dels en – ikke særlig god, ufuldstændig – afskrift af Vincent de Beauvais' *Speculum Historiale* (forfattet midt i 1200-tallet). Til disse to tekster er så føjet et verdenskort, der foruden den »gamle verden« omfatter Island, Grønland og Vinland, samt nogle mere eller mindre apokryfe øer såvel i Atlanten som øst for Asien.

Den palæografiske gennemgang af manuskriptet i den amerikanske udgivelse er, så vidt det kan ses, upåklagelig. Der kan vel ikke være tvivl om, at håndskriftet stammer fra det øvre-rhinske område, og at det er dateret rigtigt til omkring midten af 1400-tallet.² Der kan efter det fremførte heller ikke være tale om nogen form for forfalskning af kortet i en senere tid med tilføjelser, bevidst tegnede i en gammel stil. Håndskriftet synes »ægte« nok, og det ydre at danne en passende baggrund for et virkelig sensationelt indhold.

Af dette indhold har afskriften af *Speculum Historiale* egentlig slet ingen interesse, og skildringen af Carpinis sendefærd kun delvis, idet

² Bibliotekar og kortkurator ved Royal Geographical Society i London, G. R. Crone, kommer ad anden vej til det resultat, at kortet muligvis kan og skal dateres til efter 1486, for hvilket han ganske kort gør rede i *Encounter* februar 1966, vol. XXVI, nr. 2, s. 75 ff. Der er dog formentlig de vægtigste kriterier for, at de amerikanske udgivere har ret i dateringen.

der findes andre beretninger herom. Der synes at være en sproglig forbindelse mellem denne sidste skildring, i udgivelsen kaldt Tartar-Relationen (TR), og teksterne på kortet, som udgiverne kalder Vinlandskortet (VM). Derfor kan TR's tekst ved sammenligning med VM's tekster yde hjælp til tolkningen af disse, selvom det sproglige materiale straks må karakteriseres som lidet omfattende.

Det er selve kortet, VM, der har den alt overvejende interesse for den historiske forskning (fig. 1). Udgiverne lægger da heller ikke skjul på, at det for dem repræsenterer det mest sensationelle ved hele manuskriptet. Især gælder dette aftegningen af Island, Grønland og Vinland og de til disse to sidste knyttede korttekster. Det ville unægtelig også være kærkomment at få føjet en sikker kilde til det øvrige, såre sparsomme kildemateriale, der belyser de norrøne Atlanterhavsområders historie. To af udgiverne, R. A. Skelton og G. D. Painter, presser derfor også såvel kortets landomrids som dets tekster for al den »nærende saft«, de to appelsiner overhovedet kan rumme – og mere til.

Det ville være en træls og langsommelig vej at analysere hver enkelt dråbe saft i de to afhandlinger, hvoraf Skeltons er den mest omfattende. Det er mere formålstjenligt at gøre rede for en anden opfattelse af såvel kortet som dets tekster. Undervejs kan så R. A. Skeltons og G. D. Painters enkelte fortolkninger og argumenter drøftes.

Først de to korttekster, der her kommer i betragtning. De gengives her efter den amerikanske udgaves reproduktioner, hvilket dels er de to facsimile-gengivelser af kortet på udgavens plancher, den ene umiddelbart efter s. 18, den anden som planche VII umiddelbart foran s. 131, og dertil den forstørrede gengivelse af den længste tekst øverst på planche IV. Det betyder naturligvis et alvorligt handicap for den, der vil beskæftige sig med det tekstkritiske, ikke at have haft originalen for øje; men ikke desto mindre kan der konstateres visse fejl i transskriptionen af den længste korttekst. Det er derfor på sin plads at gengive teksterne, som de står på kortet, idet abbreviaturerne opløses (hvad de ikke er i Skeltons transskription) og sandsynlige læsemåder og korrkturer sættes i parentes.

Den korte tekst ud for omridset af Vinland er der ingen vanskeligheder med; den lyder:

Vinilanda Jnsula / a Byarno reperta / et leipho socijs /

Der er kun her at bemærke, at det formodentlig er en trykfejl, når der i transskriptionen s. 139 ud for (nr.) 66 står *Vinlanda*.

Den lange tekst nordvest for Grønland på kortet lyder således:

Volente deo post longum iter ab insula Gronelanda per meridiem ad / reliquas extremas partes occidentalis oceani maris iter facientes ad / austrum inter glacies byarnus et leiphus erissonnis socij terram nouam uberrimam / videlicet viniferam inuenerunt quam vimlandam insulam

appellaverunt henricus / Gronenlande regionumque (finitimarum) sedis apostolicæ episcopus legatus in hac terra / spaciosa vero et opulentissima in posterimo anno patris sanctissimi nostrj Pascali accessit in nomine dei / omnipotentis longo tempore mansit estiuo et brumali postea versus gronenlandam redit / ad orientem hiemalem deinde humillima obedientia superiori vo- / -luntati processit /

Uoverensstemmelserne mellem ovenstående og transskriptionen hos Skelton s. 140 ud for (nr.) 67 er ikke store. I senere oplag af værket er en åbenbar trykfejl (deindo for deinde) blevet rettet; men man kunne ønske, at andre rettelser og tilføjelser var foretaget samtidig. Således er transskribenten ikke opmærksom på den diakritiske streg, der tydeligt på reproduktionen kan ses over *e* de to sidste gange, navnet på Grønland er anført, og som kan anes, men ikke med sikkerhed konstateres den første gang, navnet nævnes. Denne streg tyder på, at der skal læses Gronenlande og gronenlandam og måske også i første linje Gronenlanda. Den samme streg ses tydeligt over det samme *e* i den større skrift tværs over Grønlandskortet, hvor der klart skal læses Gronenlanda.

Hvad formen *gronenlanda* angår, viser en gennemgang af det øvrige kildemateriale, at den formentlig er enestående. Der findes adskillige former på navnet, såsom Gronland, Gronelandia, Groenelande, Gronlondie, Gronelant, Grenelandia; men ikke VM's *gronenlanda*. Som regel er det kun i de nordisksprogede kilder, at *ø*-lyd forekommer i navnet, der almindeligvis har formen Grønland eller Grøenlant. VM's stavemåde er det rimeligst at fortolke som en indikation på tekstforfatterens løse forhold til navne i det hele taget, specielt hans tynde kendskab til nordiske geografiske navne. Island kalder han f. eks. *Isolanda*.

Af andre uoverensstemmelser imellem transskriptionerne kan nævnes, at den amerikanske øjensynlig vilkårligt har flyttet abbreviaturen i ordet *omnipotentis* fra *m* i omni- til *e* i -potentis; det er i hvert fald direkte imod teksten. Den amerikanske transskription giver endvidere Leif patronymikonnet *erissonius*, hvor man efter reproduktionen at dømme snarere skal læse *erissonnis*. Det væsentligste her er imidlertid ikke læsemåden, men latiniseringen af et nordisk Eiriksson, i begge læsemåder ildelydende. Endelig skriver man i transskriptionen *Vinilandā*, hvor der sandsynligvis skal læses *vimlandā*. Dette forhold bemærkes dog parentetisk af udgiveren, men med den efter reproduktionen sandsynligste læsemåde som den sekundære. Skal man læse *vimlandam* over for *Vinilanda* i den korte tekst, ligger der i dette atter en indikation på den usikkerhed over for navne, som tekstforfatteren synes at være behersket af. Det kan desuden også give anledning til tvivl, om tekstkompilatoren har forstået forbindelsen mellem tilstedeværelsen af vin (*viniferam*) og landets navn, hvilket omtales nedenfor.

G. D. Painter skriver s. 251 (delvis foregrebet af R. A. Skelton s. 141), at den længste tekst på kortet indeholder visse forfatteren af TR karakteristiske stående vendinger. Painter, der står som udgiver af TR's tekst, er den bedste kender af den, hvorfor hans opfattelse her følges. De stående vendinger, som altså har rent formel karakter, er efter Painter følgende: »ad . . . extremas partes«, »iter facientes«, »terra spaciosa et opulentissima« og »humillima obediencia superiori voluntati«. Dertil følger han yderligere udtryk, der synes at være gentagelser fra kortets andre tekster, nemlig »terram novam« i forbindelse med »extremas partes« og »inter glacies«, der optræder to gange.

Er det rigtigt, hvad Painter skriver sammesteds, at »we can detect the compiler (af kortteksterne) in the act of rewording his textual source«, kan vi gå videre endnu. Kompilatoren er meget betaget af kulden. Nordkysten af Asien kaldes »frigida pars«, og nordøst på kortet omtaler en tekst »Terre . . . posite sunt inter boreales glacies«. Også forfatteren af TR nævner udtrykkelig kulden, således TR 7 (s. 59): » . . . a plaga occidentali, que appellatur Nayman montuosa valde et frigiditate modum excedens«, og TR 18 (s. 71) fortælles der om hundene, der angriber tartarerne, at de ruller sig tre gange i sandet, der »propter temporis frigiditatem congelatum est«, og således forsyner sig med et håndsbredt panser.

Allerede i TR I finder vi betegnelsen »sedis apostolice legatus« på den ene af de tre rejsende fratres, senere tales der (i TR 53) om »nuncii vel legati sedis apostolice sive regum«. I TR I nævnes det, at » . . . habitabilis mundi huius machina dividitur in duas principales partes orientalem videlicet et occidentalem large sumptas secundum quod sol oritur et occidit *estivo tempore et brumali*«, og i TR 11 » . . . contra Maiorem Indiam *ad orientem hyemalem*«.

Kan man følge Painter i hans autoritative fastlæggelse af de stående formler, og i forlængelse heraf udvide antallet af dem, kan man imidlertid ikke følge ham i at se bort fra, at de er sådanne formelle udtryk, når man skal forsøge på at analysere og vurdere teksten. Det ville for øvrigt kun have kuriositetens interesse at konstatere sådanne formelle udtryk, hvis man ikke drog konsekvensen heraf i vurderingen af tekstens indhold. Det er god videnskabelig skik og metodisk rigtigst at lade sådanne åbenbare formler og stilistiske flokler ude af betragtning, når det gælder tolkningen af en tekst og vurderingen af de meddelelser, den bringer. Der kan altså intet læses om isforholdene ved Grønland ud af den formelle tekstmæssige påfyldning »inter glacies«. Når det samme må gælde de andre, ovenfor anførte vendinger, bliver der faktisk ikke ret meget positivt tilbage af teksten.

I forbindelse hermed kunne det tænkes, at tekstens positiviteter yderligere kunne reduceres ved, at udtryk kunne være hentet andetsteds fra.

Adam af Bremen beretter (IV 39): »Preterea unam adhuc insulam recitavit a multis in eo repertam oceano, quae dicitur *Winland*, eo quod ibi vites sponte nascantur, *vinum optimum ferentes*« (fremhævelserne her). Der er ikke langt fra »vinum optimum ferentes« til VM's »viniferam«. I det mindste kan oplysningen herom stamme fra Adam af Bremen, lige som opfattelsen af Vinland som en ø. Imidlertid skulle VM-kompiletoren, hvis han ikke har læst meget overfladisk, samtidig have fået begrundelsen for øens navn.

Vi vender hermed tilbage til usikkerheden i VM's stavemåde af navnet: »vimlanda – vinilanda« og udtalelsen »videlicet viniferam«, der knytter sig til det foregående »terram nouam uberrimam«. Det er *uberrimam*, der uddybes ved hjælp af *videlicet viniferam*. Opkaldelsen af øen kommer ejendommeligt haltende bagefter og kun indledet med det næsten anonyme »quam«, der henviser til »insulam« i samme sætningsforbindelse. Der skabes ingen forbindelse til »viniferam« i det foregående, ved hjælp af et »eo quod« f. eks. Man har derfor umiddelbart på fornemmelsen, at kompilatoren af teksten på kortet ikke har opfattet årsagsforholdet mellem vinen og opkaldelsen. Det vidner om et meget tyndt kendskab til den norrøne tradition og til Adam af Bremen, men tillige om kompilatorens manglende forståelse af, hvad han har fået meddelt. Det er derfor muligt, at det ikke er direkte fra Adam af Bremen, han har hentet sine meddelelser, men at han har fået dem indirekte derfra. Bemærkelsesværdigt er det imidlertid, at traditionen om Vinland som vinbærende ikke i middelalderen synes at være overleveret i *latinsk sprogform* andre steder end hos Adam af Bremen, som var velkendt i 1400-tallets tyske lande.

For øvrigt er også Grønland hos Adam af Bremen en ø. Han skriver (IV 37): »Sunt autem plures alias in oceano insulae, quarum non minima Gronland profundius in oceano sita contra montes Suediae vel Riphea juga«. Denne opfattelse var gængs hele middelalderen igennem, tilsyneladende indtil Claudius Clavus' kort i 1420'erne. Således skriver pave Nicolaus III, 1279, 31/1: ». . . quod *insula*, in qua civitas Gardensis constitit, propter malitiam maris Oceani, infra quod ipsa constitit, raro navigio visitatur«,³ ligeledes pave Nicolaus V, 1448, 20/9: »Sane pro parte dilectorum filiorum jndegenarum et universitatis habitorem *jnsule Grenolandie*, que in ultimis finibus oceani ad septentrionalem plagam regni Norwegie in provincia Nidrosiensi dicitur situata«. ⁴ Der har altså i lange tider været et svagt kendskab til øer derude i oceanet nordvestpå – også ved pavestolen.

Den længste tekst på kortet deler sig naturligt i to dele. Der er faktisk fire linjer til hver del, men skriveren har ikke haft plads nok. Den første

³ Dipl. Norv. I, nr. 66, s. 59.

⁴ Dipl. Norv. VI, nr. 527, s. 554.

del af teksten handler om Bjarni Herjulfsson og Leif Eirikssons opdagelse af Vinland. Den anden, begyndende med navnet Henricus, handler om denne biskops rejse. Selv om den latinske tekst flyder ud i ét, er de to dele indholdsmæssigt skarpt adskilte, og derfor kan de behandles hver for sig, idet de dog indirekte belyser hinanden.

Der opstår ikke væsentlige uoverensstemmelser med den amerikanske oversættelse i den rent verbale forståelse af den lange VM-teksts første halvdel. Derimod er det ikke muligt at godtage fortolkningen. Dette ligger formentlig i, at udgiverne på forhånd synes at have tillagt kort og tekster en kildeværdi, som først burde sandsynliggøres. For at kunne benytte kortteksten til støtte for kortets originalitet og klarlægge både teksters og korts kildeværdi, må det imidlertid være væsentligt først at udrede ikke blot, hvad teksten egentlig beretter, men også i hvilket forhold den står til traditionen såvel i form som i indhold.

De formelle vendinger og stilistiske prydelser må skrælles bort. »Volente deo« og »inter glacies« glider ud af sig selv. Det samme gælder »extremas partes«; i øvrigt fremgår det af kortet, at det drejer sig om de yderste egne mod vest, hvilket ikke er noget nyt; det fremgår med al tydelighed af de ovenfor nævnte pavebreve fra 1279 og 1448 samt af Adam af Bremen. Det er en lang vej, de rejser mod syd. Det beretter også den norrøne tradition, oven i købet har vi jo ruten angivet sammen med distancerne i sejltid. Det kan desuden også ses på kortet, at vejen må have været lang. Det er med andre ord alt sammen selvfølgelig, der intet som helst yder til støtte for kortet eller øger dettes, end-sige korttekstens kildeværdi.

Det fortælles i kortteksten, at det nye land, Bjarni og Leif finder, er uhyre frugtbart, nærmere betegnet vinbærende. Uden at det klart siges, at det var på grund af denne vin, fortælles det, at de kaldte den fundne ø Vinland. Det ved vi til overmål i forvejen fra traditionen, som kortteksten så nogenlunde følger, efter formålets natur yderst kortfattet.

Der er imidlertid to ejendommeligheder i denne teksthelvdel. Den ene strider direkte mod traditionen. Kompilatoren af VM-teksten slår Bjarni Herjulfssons og Leif Eirikssons rejser sammen til én. Det er hidtil uhørt. Den norrøne tradition om opdagelsen af Vinland findes som bekendt i to versioner, der indbyrdes totalt udelukker hinanden. Traditionen blander dem da heller ikke sammen. Den ene, Grønlendingaþáttur (der i den amerikanske udgave s. 210 ff. ikke klart dateres til det sandsynligste nedskrivningstidspunkt: begyndelsen af 1200-tallet), lader Bjarni Herjulfsson ved en tilfældighed opdage de vestligt liggende kyster, antagelig omkring 986, og opdigtet af Bjarnis langt senere omtale heraf begiver Leif sig ud på sin færd, der tilsyneladende sker i løbet af de nærmeste år efter 1001/02. Den anden version, Eiriks saga rauða, omtaler overhovedet ikke Bjarni, men lader Leif opdage

Vinland på hjemrejsen fra Norge år 1000. Begge nævner Leif som navngiveren; Bjarni har derimod ingen andel i navnet. Fællesrejsen er tilsyneladende skabt af forfatteren til VM-teksten eller hans meddeler. Der er intet i det norrøne middelalderlige kildestof, der blot antyder, at en sådan rejse kan være foretaget. Det er goldt at ville filosofere over en mulig tredje rejse, hvor Leif og Bjarni skulle have slået følge, således som Skelton og Painter gør det henholdsvis s. 223 og s. 255. Skelton bygger endda sin argumentation op alene på kortteksten, som han dermed a priori tillægger kildeværdi. Han overser, at der i begge kortteksterne udtrykkelig står, at Bjarni og Leif *fandt* landet (dels *reperta*, dels *invenerunt*). Det kan umuligt fortolkes anderledes, end at begge tekster anser rejsen for en førstegangs-rejse.

Måske ligger der i den korte VM-tekst en indikation for, at der er sket en sammenblanding af de to rejser under tekstfættelsen. Det fremgår af kortet (jfr. s. 58), at teksten falder i tre linjer. Den første linje – »Vinilanda Jnsula« – står lige som for sig selv, i større afstand fra de to linjer nedenunder end afstanden mellem disse to linjer indbyrdes. Desuden svinger første linje ud fra landkonturens øverste hjørne. I den næste linje står der »a Byarno reperta«. Mandsnavnet er skrevet med stort begyndelsesbogstav, og verbalformen følger umiddelbart efter. I tredje linje kommer så »et leipho socijs«, Leif skrevet med lille begyndelsesbogstav og hele udsagnet bagefter verbalformen. Det skal ikke påstås, at en sådan konstruktion er unormal; men det er dog påfaldende, at det samme udsagn er formuleret anderledes i den lange tekst: ». . . byarnus et leiphus erissonnis socij . . . inuenerunt . . .«. Parallelt hermed kunne den korte tekst være udformet: »a Byarno et leipho socijs reperta«.

Forskellen i navnenes begyndelsesbogstav i den korte tekst kan indicere, at den sidste linje er en tilføjelse. I den lange tekst er alle personnavne skrevet med lille begyndelsesbogstav, hvorimod Gronenlanda de første gange har stort begyndelsesbogstav, den tredje gang lille, vimplanda med lille, Vinilanda i den korte tekst med stort, her en slags initial. Denne usikkerhed og inkonsekvens, parret med konstruktionen af den korte tekst, bestyrker tanken om, at den korte tekst er blevet til i forskellige tempi. Sammenblandingen af de to rejser kan da være sket under affættelsen af kortteksterne, hvis meddelelser af pladshensyn skulle være så kortfattede som muligt. Først har skribenten prentet selve betegnelsen »Vinilanda Jnsula«. Derefter har han tilføjet linjen »a Byarno reperta«, hvorefter han har affattet første del af den lange tekst – eller den hele. Her slog han så Bjarnis og Leifs rejser sammen til én (af pladshensyn?), men opdagede bagefter, at han ikke havde taget Leif med i den korte tekst og føjede så den sidste linje »et leipho socijs« til denne tekst. Er dette hypotetisk, så bygger hypotesen i hvert fald direkte på, hvad det foreliggende dokument viser. Under alle omstæn-

digheder giver det foreliggende materiales elementer læseren en fornemmelse af en udpræget løshed hos den middelalderlige VM-kompilator.

Den anden ejendommelighed, der karakteriserer den længste VM-tekst, er det patronymikon, som Leif er udstyret med, og som (jfr. ovenfor) nok skal læses »erissonnis«. Hverken Skelton eller Painter ofrer dette opmærksomhed. »erissonnis« er naturligvis et forholdsvis klunget latiniseret »Eiriksson«. Ingen latinkyndig nordbo ville formentlig tage en sådan latinisering i sin mund, end mindre lade sin pennefjer skrive den. De nordiske patronymika blev sædvanligvis – også af pavestolens kancelli – oversat, når de overhovedet blev brugt. Man ville i dette tilfælde usvigeligt have skrevet »Ericsi« med eller uden vedføjet »filius«. VM-kompilatoren har ikke vidst, hvad dette Eiriksson var; han har tilsyneladende heller ikke kendt navnet Eirik (Erik), hvilket klart fremgår af det første navn i den anden halvdel af den lange VM-tekst. Det er umuligt at have et blot nogenlunde overfladisk kendskab til norrøn tradition endsige nordiske forhold uden at støde på navnet Erik. Der er altså i tekstens »erissonnis« en tydelig indikation på kompilatorens eller hans meddelers yderst perifere kontakt med norrøn tradition. Alt i alt forekommer denne teksthaldel at bygge på det spinklest mulige kendskab til den norrøne Vinlandstradition, og endda således, at denne tynde viden er behandlet vilkårligt.

Den anden halvdel af den længste VM-tekst er imidlertid endnu mere problematisk og giver anledning til de største tvivl over for den amerikanske udgaves fortolkninger. I oversættelsen til engelsk s. 140 er der visse unøjagtigheder. Således er »superiori« oversat, som om der i teksten stod superiorum; »humillima obediencia superiori voluntati« betyder klart »i den mest ydmyge lydighed mod en højere vilje«, nemlig Guds, og ikke »of his superiors«, sine foresattes vilje. Mindre væsentligt er det, at »patris sanctissimi nostri« oversættes med »our most blessed father«; det ville være rigtigere med »most holy father«. Endelig flyttes »in nomine dei omnipotentis« frem til at være knyttet til verbet »accessit«; det hører snarere til det efterfølgende »mansit«.

Meddelelsen »postea versus groningenlandam redit ad orientem hiemalem« oversættes med »and later returned northeastward toward Greenland«. Det er udtrykket »ad orientem hiemalem«, der oversættes med »nordøstpå«. Diverse leksika og tesauroi yder ingen støtte for en sådan oversættelse. Derimod anvendes tilsvarende udtryk i TR, hvor der også synes at være en forklaring på, hvad de betyder. Af anvendelsen i TR kan anføres »ex parte occidentis estivalis« (TR 4, s. 57), »contra Maiorem Indiam ad orientem hyemalem« (TR 11, s. 63), henholdsvis oversat (af Painter) med »sydvest« og »nordøst«. I TR 2, s. 55, anføres følgende: »Sciendum igitur quod secundum Tartaros et quosdam alios habitabilis mundi huius machina dividitur in duas principales partes

orientalem videlicet et occidentalem large sumptas quod sol oritur et occidit estivo tempore et brumali«. Det fremgår heraf, at forfatteren til TR har en viden om, at solen står op og går ned forskelligt efter årstiden; ellers ville han vel ikke anføre, at denne del af verden strækker sig fra, hvor solen står op og går ned om sommeren, til hvor den gør det om vinteren. Eftersom solen om sommeren på den nordlige halvkugle nærmest står op i nordøst og går ned nærmest i nordvest, må *oriens estivalis* og *occidens estivalis* betyde henholdsvis nordøst og nordvest. Vintersolen står op i sydøst og går ned i sydvest, hvilke verdenshjørner tilsvarende dækkes af *oriens hiemalis* og *occidens hiemalis*.⁵ Betydningen er altså lige omvendt af, hvad Painter mener. Denne oversættelse passer også bedre for de ovennævnte citater, henholdsvis TR 4 (jfr. note 1 til TR 4, s. 57) og TR 11 (jfr. note 5 til TR 11, s. 62). Anvendt på VM-tekstens »ad orientem hiemalem« skulle det altså angive retningen sydøst og ikke nordøst, som den engelske oversættelse angiver. Sydøst fra Grønland kan være så meget – også på VM – men rammer bedst Europa, nærmere betegnet Bretagne-halvøen, på VM.

Nu lader det til, at man i oversættelsen til engelsk har knyttet dette »ad orientem hiemalem« til det foregående »postea versus gronenlandam redit«. Ved hjælp af *versus* er der allerede angivet en rejseretning, der forøvrigt fremgår af kortet. *Sydøstpå* fra Vinland til Grønland er meningsløst. Derfor hører »ad orientem hiemalem« til det efterfølgende, der så i sin helhed skal læses: »ad orientem hiemalem deinde humillima obediencia superiori voluntati processit«. Både retningsangivelsen og den religiøst formelle afslutning er tilstrækkelig vage til, at der intet som helst konkret kan tolkes ud af det. Det er forøvrigt formelt set en nydelig afrunding, kompilatoren har lavet på sin korte tekst: han begynder med et »Volente deo«, anvender omtrent midt i teksten udtrykket »in nomine dei« og afslutter med »superiori voluntati«, hvorved der som nævnt kun kan være tænkt på Guds vilje.

I kraft af den forkerte oversættelse af »superiori« forsøger imidlertid såvel Skelton som Painter at gisne om, hvis vilje bispens bøjer sig ydmygeligen for, hvem det er, som har hjemkaldt ham. De standser her ved paven. Hjemkaldelsen skulle være sket på grund af pave Pascalis' død 1118. Det må nærmest betegnes som metodisk tomgang at filosofere over dette tema, når det hele korthus kan slås over ende ved påvisningen af en forkert oversættelse.

⁵ Det er muligt, at udtrykket er konstrueret af TR-forfatteren. Man kender dog fra såkaldt søvalderlatin udtrykket *sol oriens hibernus*, d.v.s. det verdenshjørne, hvor solen står op om vinteren, altså nærmest sydøst. Parallelt hermed kendes fra det andet århundrede *sol oriens aestivus*, d.v.s. nordøst. På samme måde forholder det sig med *occidens* og med de samme adjektiver tilføjet. Det skulle være mærkeligt, om man ikke i den senere litteratur skulle kunne finde flere eksempler herpå. Adjektiverne *aestivus* og *estivalis*, *hibernus* og *hiemalis* er parvis så nær synonyme som to ord kan være.

Den latinske tekst på VM fortæller om den rejsende biskop: »henricus Gronenlande regionumque finitimarum sedis apostolicæ episcopus legatus in hac terra spaciosa vero et opulentissima in posterimo anno patris sanctissimi nostrj Pascali accessit«. Den engelske oversættelse her lyder: »Eric (Henricus), legate of the Apostolic See and bishop of Greenland and the neighboring regions, arrived in this truly vast and very rich land«. Det er vist så galt, som det er skrevet. »in hac terra . . . opulentissima« kan for det første ikke være knyttet til »accessit«, eftersom der så burde have stået »in hanc terram . . . opulentissimam«. Verbet »accessit« står rimeligvis her absolut og betyder »kom dertil«. Dernæst kan man ikke splitte den første del af meddelelsen op på den anførte måde. Der fortælles simpelt hen – uden syntaktiske krumspring – at denne »henricus« er »Gronenlande regionumque finitimarum sedis apostolicæ episcopus«, d.v.s. »det apostolske sædes biskop over Grønland og tilgrænsende områder«. Dertil føjes så appositionelt »legatus in hac terra . . . oppulentissima«, »udsending (legat) i dette så sandt vidtstrakte og såre rige land«. Man kan ikke uden videre indskyde et »og« mellem biskop og legat, fordi det passer i ens forudfattede teori, at denne biskop skal være det apostolske sædes legat. Hvis det havde været meningen, havde det været ganske anderledes udtrykt i den latinske form.

Titulaturen, som denne biskop udstyres med, kan det være formålstjenligt at se lidt mere på. Udtrykket »sedis apostolice legatus« findes i TR 1, s. 55, hvor munken Johannes får denne titel. I note 4, s. 54, henviser Painter selv til, at Carpini i egen person angiver sin titel som »sedis apostolice nuntius«. Den titulatur er også langt mere passende. Når TR-forfatteren ændrer dette *nuntius* til *legatus* er det åbenbart hans egen opfindelse. Eftersom VM-kompilatoren anses for at være et ekko i større eller mindre grad af TR-forfatteren, er det mest nærliggende at antage, at også henricus' titel af legat beror på samme »opfindelse«. Det er dog syntaktisk i VM-teksten berøvet sit »sedis apostolice«, der i stedet for er føjet til »episcopus«.

Imidlertid drejer det sig om en biskop i 1100-tallet, hvor der ikke blev udsendt legater hvert andet år. Det er meget sigende, at de tørre bemærkninger, der findes om den biskop, der her kan være tale om, ikke med et eneste ord omtaler ham som legat, men kun som biskop. Det ville utvivlsomt have givet sig til kende i de islandske årbøger, dersom en pavelig legat havde vist sig på de kanter, når de troligt noterer sig snart sagt hver biskops og mere fremtrædende præsts ankomst og afrejse. Nej, denne legat-titel er VM-kompilatorens egen opfindelse og giver os ingen som helst ny oplysning.

Den biskop, der fortælles om, kan ganske rigtigt ikke være nogen anden end den fra de islandske årbøger og Landnámabók kendte Erik Upsi Gnuþsson. I de ældste årbøger kaldes han kun »Eirikr biskup«, senere

»Grœnlendinga biskup«. Når VM-kompilatoren kalder ham »henricus« er det, som ovenfor (s. 66) nævnt i forbindelsen med patronymikonnet »erissonnis«, fordi han ikke kender det nordiske navn Erik eller Eirikr. Han har vidst, hvorhen det snerpede (noget med -rik-), hvilket så i hans germanske øre er blevet til det for ham velkendte Henrik. Atter et bevis på kompilatorens »frie forhold« til sit emne.

Med fyld og falbelader og en smule fantasi broderer VM-kompilatoren på denne meget kortfattede norrøne tradition om biskop Eirik Upsi Gnuþsson og hans Vinlands-færd. Det er imidlertid en biskop uden stiftskirke, og derfor må VM-kompilatoren have ham fikseret på en eller anden måde, hvorpå han gør ham til »sedis apostolicæ episcopus«. Dette plejer i 1400-tallet at betyde, at den pågældende biskop er udnævnt ved pavelig provision. Der er mig bekendt ikke nogen »sedis apostolicæ episcopus« i Norden i tiden før 1400. Alle biskopper af Garðar tituleres »dei gratia episcopus Gardensis« eller »medh gudz nadh biscop i Grönlande« eller lignende, også efter det tidspunkt, da pavestolen første gang forbeholdt sig udnævnelsen af biskop i Garðar. Den udnævnelsesret, som pave Clemens VII i Avignon 1389, 7/4, forbeholdt pavestolen, blev virkningsløs. Kravet blev genoptaget og fastslået af pave Bonifacius i Rom, da han 1401, 25/2, tildelte franciskaneren Bertold Garðar stift.⁶ 1411, 13/11, providederede pave Johannes XXIII i Rom en anden biskop med titlen »dei et apostolice sedis gratia episcopus gardensis«.⁷ Bertold fastholdt dog stadig ihvertfald sin titel. Et diplom fra 1420 lyder således: »Eskillus Dei et Apostolice sedis gratia Archiepiscopus Nidrosiensis ac Bertollus eadem gratia Episcopus Gardensis«,⁸ altså den samme titulatur som i 1411. Den titel, der tillægges VM-tekstens biskop Henricus, er således knyttet til 1400-tallet. Den må stamme fra kompilatoren, og den kan ikke føres tilbage til 1100-tallets første halvdel. Der kan derfor ikke på grundlag af denne titulatur drages nogen slutninger med hensyn til biskop Eirik til supplement af den norrøne tradition. Tilbage bliver, at denne Henrik/Eirik var biskop i Grønland og tog til Vinland. At han tog tilbage igen og videre, kan lige så godt være konstruktion som alt det øvrige, kompilatoren pynter sin tekst med. Det var i alle måder utilfredsstillende – også stilistisk – dersom han skulle forsvinde ud i den blå luft, således som det desværre er tilfældet i den norrøne tradition.

Dateringen af biskoppens rejse er et springende punkt i den amerikanske argumentation. Der står i teksten, at den foregik »i vor højst hellige fader Pascalis' sidste år«. Man anser denne tidsangivelse for så præcis, at den må tages seriøst. Da Pascalis døde tidligt på året 1118, må det

⁶ Dipl. Norv. XVII, 1; 1389: nr. 138, s. 132 f.; 1401: nr. 208, s. 185 f.

⁷ Dipl. Norv. XVI, nr. 62, s. 62.

⁸ Dipl. Norv. XVI, nr. 74, s. 74.

sidste år blive 1117/18. Det stemmer hverken med årbøgenes 1112 eller deres 1121.

Der har været diskussion om disse to årstal; men man er ikke kommet sagens kerne nærmere, fordi grundlaget er de knappest mulige notitser. En del af denne diskussion refereres af Skelton. De norrøne kilder har i al deres knaphed imidlertid den fordel frem for VM-teksten, at de som led i en tradition er nedskrevet langt tidligere.

I disse kilders datering bryder så VM-teksten ind 300 år efter begivenheden og daterer den på en anden måde, ved hjælp af pavelisten; og der er tilsyneladende ingen »selvstændig« tradition bag VM-teksten. Skelton er ganske klar over det tvivlsomme ved at tage denne datering alvorlig; men han gør det alligevel, fordi han tillægger teksten en kildeværdi og en autentik, som først skulle påvises. Derved tvinges han til at forudsætte en nu tabt kilde, der skulle have en datering, som VM-kompilatoren brugte. Det vil sige, at han faktisk supponerer en selvstændig tradition bag VM-teksten ved siden af de islandske årbøger og uafhængig af dem. Naturligvis og ganske selvfølgelig må det antages, at VM-kompilatoren har haft et eller andet forlæg; men derfra til at forudsætte en tabt original, der har båret en hel anden tradition, er der dog et spring. Skelton og Painter går endda så vidt, at de forkaster de islandske årbøgers datering til fordel for VM-tekstens, skønt deres argumentation beror på konstruktioner ud i luften.

Det er umuligt at indse, at man skulle nære større tillid til VM-tekstens datering end til de islandske årbøgers, når kompilatoren nedskriver sin 300 år efter begivenheden og i øvrigt klart er bundet til sin egen tid i sine andre »meddelelser«. Tilliden til VM-teksten kan i det hele taget efter det ovenfor anførte ikke være særlig stor. Angivelsen af tidspunktet for biskop Henricus/Eiriks rejse til Grønland og Vinland er holdt nøjagtig så vag, at man fornemmer en meddeler, der angiver tidspunktet ved at referere til noget mere alment kendt. Pascalis var pave fra 1099 til 1118, en forholdsvis lang tid; blev han ikke husket for andet, var dette egentlig tilstrækkeligt. Måske har VM-kompilatorens meddeler eller forlæg haft et løst kendskab til den norrøne tradition om biskop Eirik, men tidsangivelsen for rejsen kun omtrentlig.

Udgivernes godtagelse af VM-tekstens datering foranlediger dem imidlertid til at konstruere videre på Eiriks rejse. Man går ud fra, at den er foregået i 1117, beklager den vage angivelse af opholdets varighed, der dog ikke er så vag endda, og endelig mener man, at han må være hjemkaldt umiddelbart efter Pascalis' død 1118, for så omgående at være rejst videre, måske til Rom. Således broderer udgiverne videre, hvor VM-kompilatoren holder op.

Afrejsen – fortsætter man – må være sket inden 1123, hvor Sokke

Thorersons aktion for at få en biskop til Grønland satte ind. Når man nu ved, hvor lang tid det i 1100-tallet tog at nå frem og tilbage over Atlanten til Grønland – i heldigste tilfælde et år, fordi man måtte overvintre – kan man i hvert fald ikke forestille sig det knappest mulige mål af år mellem biskop Eiriks tilstedeværelse i Grønland, hans bortrejse og dermed betingelserne for, at Sokke Thorerson kunne træde i aktion, ej heller nogen særlig ekspedit kontakt mellem pavestolen og biskop Eirik.

For at imødekomme den amerikanske fortolkning kunne man rekonstruere biskoppens mulige rejse således, idet det må erindres, at Pascalis' sidste år faktisk udløb august 1118, hvorefter det hele kan forskydes et år:

Vi sætter, at biskop Eiriks »utfærd« sker i overensstemmelse med VM-tekstens angivelse i året 1117, i hvilket år han om sommeren må være kommet til Grønland. Han har nødvendigvis måttet forblive der et år. Tidligst i sommeren 1118 har han kunnet rejse til Vinland, hvilket må være sket, før meddelelsen om pave Pascalis' død er nået frem til ham. (Det er egentlig ufatteligt, at man kan forestille sig, at pavestolen på det tidspunkt ville ulejlige sig med at meddele en så fjern biskop om pavens dødelige afgang). Det kan have taget år og dag, før denne meddelelse og hjemkaldelse er nået frem; men lad os holde os til det snærest mulige: Biskop Eirik tager til Vinland i sommeren 1118. Han opholder sig i lang tid i Vinland. VM-teksten siger ordret: »longo tempore mansit estiuo et brumali«. Denne angivelse er akkurat lige så usikker – om man vil: lige så præcis – som dateringen til Pascalis' sidste år. Skal man tage den lige så strengt, så udtrykker den tiden med et entalsudtryk, sommer- og vintertid. Man kunne tænke sig, at forfatteren ville have angivet en længere tid ved f. eks. per annos, men han indskrænker sig til *tempus* som yderligere bestemmes ved angivelsen af årstiderne.

Stadig holdende os til det snærest mulige konstruerer vi videre: Eirik opholder sig resten af sommeren 1118 i Vinland og den påfølgende vinter. Tidligst om foråret 1119 har han forladt det og er taget tilbage til Grønland, hvortil han først kan være ankommet hen på sommeren. Man kan så sætte, at han har fået meddelelsen om Pascalis' død og hjemkaldelsen på dette tidspunkt. Har det så været muligt for ham at få en skipper til at rejse, kan det måske have ladet sig gøre i 1119, men han har nok snarere måttet vente til 1120.

Her er den snærest mulige »sejlplan« skitseret og (det understreges) konstrueret. Der skal i den subarktiske sejlads meget lidt til – ikke mindst i middelalderen – at en sejlplan forskydes. Vi er atter ved det samme »problem« som ovenfor: er meddelelsen om Pascalis' død først

nået frem i 1119 eller, hvad der er lige så muligt, 1120, begynder vi at nærme os årbøgernes 1121. Det tog til en sammenligning biskop Arnald to år at nå frem til sit stift i 1126. Farvandene mellem Norge og Grønland blev ikke sejlet tyndt af hastende skibe. Mulighederne for at strække tidsangivelserne er meget vide. Hvad årstallet 1121 angår, har man været inde på at fortolke denne tidsangivelse som det år, hvori man hørte om Eiriks vinlandsfærd, hvilket bringer ovenfor anførte sejlplan endnu nærmere årbøgernes tidsangivelse. G. D. Painter antyder også (s. 260) denne mulighed (at man hørte om vinlandsfærden).

Hvordan man nu end vender og drejer det, er og bliver resultatet en eneste konstruktion, og som sådan tvivlsom. Det er såre betænkeligt at bygge en konstruktion op for at opstille et sandsynlighedsbevis for, at en i øvrigt ikke særlig værdifuld »kilde« eventuelt kan komme med en rigtig meddelelse. Tilsyneladende har de amerikanske fortolkere stirret sig blinde på VM-teksterne og kortets udseende, så de godtager dets meddelelser a priori. Dette fremgår koncentreret af bl. a. G. D. Painters udtalelser s. 251, hvor han – efter at have opregnet de tydelige formularer og formelle gentagelser – skriver: »Fortunately, however, we can confirm the main elements of the sense of the caption from independent primary sources, and conclude, in the French expression, that it »sweats authenticity«. The novel details, such as Bishop Eirik's title, the year-date of this voyage, his wintering in Vinland, his return to Greenland, and his retirement (to Iceland, Scandinavia, or Rome?) at the order of his superior are likely enough in themselves, and do not sound like inventions of the compiler, who when he invents does so for the benefit of his map and less sensationally«. Og senere, s. 255, endnu stærkere: »This sober and weighty statement, both as a whole and in detail, seems hardly open to adverse criticism. It could be dismissed as a fabrication only by an act of arbitrary incredulity, and we may take it *ex hypothesi* as authentic. When seen in its historical context it is both confirmed and illuminated«.

Tværtimod. Når slige fornemmelser skal tages i betragtning, så oser begge teksterne på VM af usikkerhed, den længste værst. Ovenfor er blevet behandlet kritisk, og set netop i forbindelse med det øvrige kildemateriale, »in its historical context«; kildeværdien er just derved blevet reduceret ned til nulpunktet. Der fortælles ikke i teksterne en smule mere, end vi i forvejen vidste, og det, der berettes ud over den norrøne tradition, er åbenbare stilistiske konstruktioner. Denne kritiske behandling er – som man vil have set – ikke sket ud fra »arbitrary incredulity«, vilkårlig mistillid.

Udgiverne har ikke set, at biskoppens titel er en 1400-tals-konstruktion, dateringen er ikke til at stole på, overvintringen i Vinland er en

selvfølgelig konsekvens af den tid, som rejsen også efter kortet at dømme måtte tage. Biskoppens tilbagerejse og tilbagekaldelse er, som ovenfor anført, tydeligvis konstruktion, men man ofrer i den amerikanske udgave s. 260 alt dette en længere, hypotesefyldt redegørelse, byggende på fejlfortolkningen af biskoppens titel og den forkerte oversættelse af *superiori voluntati*. VM-teksten hjælper os altså ikke til at komme dette dateringsproblem nærmere. VM-tekstens tidssangivelse er ikke mere præcis eller sikker end den norrøne, snarere det modsatte, affattelses-tidspunktet taget i betragtning. Det eneste, den bidrager til, er at rokke en smule ved traditionen, der i forvejen står svagt på dette punkt.

De to tekster på VM og de fortolkninger, som R. A. Skelton og G. D. Painter når frem til, er hermed kritisk gennemgået. Konklusionen må blive, at teksterne ikke yder noget som helst nyt, som kan lægges til den norrøne tradition, at de på visse punkter strider mod denne, og at de synes at være forfattet af en person med et meget perifert kendskab til den og til norrøne forhold i det hele taget. Dermed falder hele det fortolkningskompleks, som udgiverne har bygget op.

G. D. Painter meddeler i øvrigt overraskende ting vedrørende 1100-tallets nordiske kirkehistorie, henvisende til H. K. Mann »The Lives of The Popes in The Early Middle Ages« I–XVII, London 1902–31. I note 54, s. 261, vil Painter vide, at Lunds ærkestift blev oprettet 1106 – det er som bekendt to år for sent – og s. 255 skriver han: »Bishop Eirik's mission falls precisely within the period when Pope Pascal II (1099–1118) was spreading and re-organizing the papal control of Scandinavia and the Norse colonies. In 1106 (jfr. årstallet om ærkesædet i Lund ovenfor) Pascal had appointed John the first bishop of Holar, the northern see of Iceland, and the establishment of a Greenland bishopric was a natural next step«. Han fortsætter med – under henvisning til indsamling af peterspenge fra Grønland i 1200- og 1300-tallet – at erklære Roms bevæggrunde for dels hierarkiske, dels finansielle og skriver så: »– but the obligation to improve the pastoral ministrations of the Church among the little-tended Greenland flock was no doubt paramount«.

For at tage det sidste først, så finder vi her et typisk eksempel på, at man går i fare for at miste sansen for de rette proportioner, når man stirrer sig enøjet på et relativt begrænset felt. Det er ganske rigtigt, at den grønlandske menighed var både lille og lidet forsynet med sjælesørgere. Netop på grund af sin størrelse, fjerne beliggenhed og betydning både i hierarkisk og finansiell henseende var den for intet at regne i forhold til den vide og i 1100-tallet langtfra gennemdyrkede mark, som Norden i det hele taget repræsenterede. I 1100-tallet havde man ikke ret megen viden om, hvad der kunne hentes i Grønland. Det er på-faldende, at hver gang Grønland gennem hele middelalderen kommer på tale fra curien, sker det på direkte foranledning udefra, som regel fra ærkebispens i Nidaros.

Der kan ikke være tale om, at der i pavestolens begrebsverden har eksisteret

en »alt overragende forpligtelse« til at forbedre den kirkelige betjening af »den lidet røgtede flok i Grønland«. Det er dog at tillægge denne menighed for megen betydning i en større sammenhæng. Sandheden er nærmere den, at man i Rom i 1100-tallet havde yderst vage forestillinger om Norden i almindelighed og Grønland i særdeleshed.

Tværtimod at Pascalis II i sin regeringstid søgte at få kontrol med den nordiske kirke, opfatter man – i hvert fald i nordisk kirkehistorie – oprettelsen af ærkesædet i Lund som en politisk betonet gevinst, opnået under udnyttelse af pavens modsætningsforhold til ærkebispem af Hamburg-Bremen, der havde taget parti for kejseren mod paven. Frigørelsen af den nordiske kirke beror på en nordisk aktion, som paven accepterer, ikke på en pavelig aktion for at opnå kontrol over de ham så fjerne kirkeprovinser. Pavestolen var for øvrigt alt andet end stærk i Pascalis' og hans efterfølgeres tid.

Endvidere skal det anføres, at peterspenge vel blev krævet i Norden i 1100-tallets sidste halvdel, men ikke spillede nogen rolle, hvilket Painter vil hævde. Hvad Grønland angår, kan man ikke – som Painter gør det – bruge de få og langt senere eksempler på afgifter til pavestolen for derigennem at belyse curiens forhold til den grønlandske menighed 150–200 år tidligere. Disse eksempler drejer sig om dokumentarisk omtale af forskelligartede afgifter i 1276, dispensationstilladelse ved opkrævning og betaling 1279, andel i tienden til støtte for pavestolens virksomhed i Det Hellige Land 1282 og endelig 1326 om opkrævning af pengehjælp til kampen mod kættere i Italien og de dertil hørende kollektopgørelser 1327. Dette har alt i alt ikke meget med peterspenge at gøre.

Pascalis II udnævnte heller ikke Jón Ögmundarson til biskop af Hólar. Det er i sig selv en ganske anakronistisk tanke, at han skulle have gjort det. Pascalis' aktivitet i den forbindelse indskrænker sig til en dispensation for Jóns bispevielse, eftersom han havde været gift to gange. Vielsen blev foretaget af Asser af Lund, 29. april 1106.

Det kan synes mærkeligt at fremdrage disse enkeltheder, som ligger fjernt fra selve det konkrete emne. Det er gjort for blandt andet at demonstrere, hvor fjernt i hvert fald forfatterne af afhandlingerne i »The Vinland Map« er fra nordisk middelalderforskning i almindelighed og Grønlandsforskningen i særdeleshed. Den nordiske litteratur herom synes de kun at kende gennem oversættelser til engelsk, tysk eller fransk af et vist tilfældigt omfang. Det samme gælder kildematerialet, der kun citeres, hvor udgaver på engelsk foreligger, eller indirekte gennem specialafhandlingernes citater.

Der er adskillige større eller mindre – skal vi kalde det ejendommeligheder i de to afhandlingers kommentarer og fortolkninger af Vinlandskortets tekster. R. A. Skelton daterer (s. 164) Islands tilslutning til Norgesvældet til 1263; det skete året før. Han anbringer (s. 168) Flatey på Islands nordkyst 66°10' n. br. Der ligger ganske rigtigt en Flatey i Skjalfandi på nordkysten; men den Flatey, som man almindeligvis tænker på, når navnet nævnes (og som Skelton sikkert også har haft i tankerne), ligger ved Islands vestkyst, i Breiðifjörður på 65°20' n. br. Han taler (s. 175) om regelmæssig forbindelse mellem Rom og bispestolene i Island og på Grønland. For Grønlands vedkommende kender vi imidlertid

kun én biskops rejse til Rom, nemlig Jon Smyrills mellem 1203 og 1209. I forbindelse med den yderst hypotetiske konstruktion om en engelsk franciskaners eventuelle besøg i Østerbygden vil Skelton (s. 181) vide, at der kom en knarre tilbage fra Grønland i året 1364. Så vidt man fra det dokumentariske kildemateriale kan slutte, var der mellem 1349 og 1368 ingen forbindelse mellem Grønland og det øvrige Norden,⁹ men muligvis omvendt. Ganske vist bliver broder Alf viet til biskop af Garðar 1365, og dette er – sammen med nødvendigheden af officialen i Garðar Ivar Barðsons tilbagekomst – baggrunden for en hypotese om, at det ved et ankommende skib fra Grønland 1364 skulle være meddelt, at den hidtidige biskop, Arne (1314–1348/49), forlængst skulle være afdød. Vi ved kun, at Ivar Barðson må være vendt tilbage til Norge på et eller andet tidspunkt før sin død, da hans beretning efter al sandsynlighed er fortalt af ham selv i Bergen. Tidspunktet for hans hjemkomst kan der kun gisnes om ud fra en omtale af en »Ivarus Barderij«, der 25/6 1364 kaldes »canonicus duodecim apostolorum Bergensis«; om han er identisk med den grønlandske gejstlige, er dog ganske usikkert.¹⁰ Udnævnelsen af biskop Alf i 1365 forudsætter ikke med absolut nødvendighed, at der er kommet meddelelse til Norge om Arnes død. De mange år fra Arnes død til Alfs udnævnelse tyder snarere på, at man har udnævnt Alf på slump. Det var i hvert fald sket én gang tidligere (i 1343), at man havde udnævnt en biskop til Garðar, skønt Arne stadig levede og virkede, hvilket man senere fik at vide og derfor måtte forflytte den i utide udnævnte biskop. I 1365 måtte da den usædvanlig sejlivede biskop Arne være død, hvilket han altså faktisk havde været siden 1349, så man kunne vel uden alt for stor risiko udnævne en ny biskop, nemlig Alf. Det lykkedes ikke Alf at komme til Grønland før 1368, hvor det udtrykkelig siges, at man ikke havde haft biskop i Grønland i 19 år.¹¹ Siden 1346¹² har vi ikke nogen sikkert dateret ankomst af »knarren« til Norge. Man kan ikke gøre en tvivlsom hypotese til en kendsgerning.

Videre og i en helt anden forbindelse vil Skelton (s. 226) vide, at den grønlandske bisp, der blev udnævnt 1124, var suffragan under Hamburg-Bremens ærkesæde. Det er ikke rigtigt; han var selvfølgelig, som det også klart fremgår af kildematerialet, suffragan under Asser i Lund, der da også viede ham. Det er ganske vist uvæsentligt, men dog unøjagtigt, når Arnald (på samme side) benævnes biskop af Garðar; han blev viet til biskop over Grønland, og først efter hans ankomst 1126 blev Garðar udvalgt til bispens residens.

Lad dette være tilstrækkeligt. Det viser alt i alt, at forfatterne af disse afhandlinger vel har en udstrakt belæsthed, og at de kan se ud over et vældigt, men spredt materiale. De benytter imidlertid – kan det konstateres – materialet med en unøjagtighed i detaljerne. Drevet af en til tider fuldstændig løbsk fantasi rejser de de tyndest baserede hypoteser.

⁹ Isl. ann., her iflg. Grønl. hist. Mindesmrk. III, s. 30; Paul Knutssons mulige udsendelse 1355, Gl. kgl. Saml. 2432, 4°; det er dog ganske tvivlsomt, om han overhovedet kom af sted.

¹⁰ Jfr. Finnur Jónsson: Det gamle Grønlands Beskrivelse, 1930, s. 8.

¹¹ Isl. ann. i Grønl. hist. Mindesmrk. III, s. 30.

¹² Sst., s. 14.

For den kritiske læser af VM-teksterne bliver der – som før nævnt – efter alt det ovenstående sluttelig kun det tilbage, at disse tekster intet som helst nyt tilfører vores hidtidige viden, ej heller verificerer andet, end at den norrøne tradition åbenbart kunne finde vej til en person nede i det tyske, engang i 1400-tallet, og ægge hans fantasi til at tegne et kort over disse ham i øvrigt ganske ukendte egne. Den norrøne tradition bliver hverken mere eller mindre sikker, fordi den gentages, udvandes og konfunderes 3–400 år efter, at den er skabt.

Hypotetisk antyder G. D. Painter (s. 27), at det hele foreliggende værk, der tilsyneladende stadig er et fragment, skulle være afsluttet med en verbal skildring af den norrøne Atlant-tradition. Det ville have passet godt som en afrunding af hele værket, dannende en kontrabalace til TR. Indtil man finder fortsættelsen, kan dette hverken sandsynliggøres eller modsiges. Det får stå hen som mr. Painters ønskedrøm. Indtil videre må man henholde sig til det foreliggende, og dets tekster yder, som det ovenfor er vist, meget lidt, eller rettere slet intet af betydning.

Men kortet da?

Den skepsis, som en kritisk gennemgang af teksterne vækker, har man professionelt også lov til at have over for kortet, således som det allerede er antydnet. Argumentationen hos R. A. Skelton, der især behandler denne side af »The Vinland Map«, forekommer ikke overbevisende. Den bygger i høj grad på a priori-ankendelsen af de to teksters autentik. Men når man tilbageviser denne, kan man heller ikke godkende en argumentation, der henter sine elementer just fra disse tekster.

Det gælder atter her, at emnet er pustet op til sådanne dimensioner, at det ville kræve en endnu større plads at gennemgå og gendrive argumentationen i detaljer. Det kan kun blive på et par væsentlige punkter, at en kritisk behandling kan sætte ind.

Man har åbenbart under studiet af kortet stirret sig enøjlet på den forbløffende »lighed« med Grønlands konfiguration på et moderne kort af samme format og såre forenklet. Men fra at konstatere denne oversigtsmæssige lighed til at mene, at der er ganske bestemte landstrækninger, som kan genkendes på VM's Grønlands-kort, er der dog et betragteligt spring.

Dette spring foretages faktisk s. 184 i en sammenlignende figur. Det forekommer tvivlsomt, om dette kan anses for uangribelig videnskabelig metode. På denne vis mener man – for alvor – at kunne identificere omtrentlig 17 forskellige lokaliteter. Det er formålsløst at anvende argumentation over for dette; det beror på den, der ser, hvad han ser, eller rettere ønsker at se.

Det er derfor atter bedre at gøre rede for en anden opfattelse af kortets og dets konturer som helhed, blandt andet for at vise, at dette kort

kan kommenteres på en helt anden måde end den af Skelton forelagte, samtidig med at enkelte argumenter hos VM-udgiverne kan behandles.

Det er uden for al tvivl, at VM-tegneren som helhed kopierer foreliggende kort. Dette gør R. A. Skelton udmærket rede for. Der er umiskendelig lighed mellem Andrea Bianco's kort fra 1436 og VM, hvad »den gamle verden« angår. Man har heri også en terminus post quem for VM's udfærdigelse. Kopieringen er imidlertid ikke bedre, end at de enkelte landmassers form er væsentlig »rigtigere« hos Bianco end på VM. VM-tegneren medtager endvidere det asiatiske stof inden for geografien, som den skrevne rejseberetning TR yder. Det er bl. a. det, der får G. D. Painter til at gisne om en tilsvarende, men tabt fortsættelse af teksten med en skildring af den norrøne tradition. VM er over for Bianco's kort »selvstændigt« for Island, Grønland og Vinlands vedkommende, og man må holde sig til, hvad kortet her viser og beretter.

Det er vist et anerkendt faktum, at man i datiden mest tegnede på fri hånd, når man fremstillede kort af VM-typen, de såkaldte *mappæ mundi*. Kun i grove træk rettede man sig efter længde- og breddebestemmelser for kendte lokaliteter. Man interesserede sig mindre for kystlinjernes korrekte gengivelse end for landmassernes afgrænsning og forhold til hinanden, det hele anbragt inden for en cirkel. Hver korttegner havde sin streg, som enhver tegner vil have sin karakteristiske streg. VM-tegneren adskiller sig ikke her fra andre af datidens tegnere. Bianco's streg er knap så krøllet som VM-tegnerens. Denne sidste er tilsyneladende langt mindre sikker på hånden og langt mere overfladisk end Bianco. Om man vil anse den første for mere vilkårlig end den anden eller omvendt, beror på et subjektivt skøn. Begge tegner jo kort »ud af fantasien« og på skolestisk spekulativ vis.

Når det af Skelton anerkendes, at VM-tegneren er en mådelig kopist af Bianco's kort, hvorfor skulle han så være mere sikker og tro mod et eventuelt forlæg, når han skulle tegne Grønland? Når man med Skelton og Painter forudsætter, at tegner og tekstkompilator er samme person, kan der efter ovenstående gennemgang af kortteksterne tilføjes: hvorfor skulle han, der øjensynlig kun løst følger den norrøne tradition, være slavisk tro over for et eventuelt norrønt kort? R. A. Skelton mener, at VM-tegneren er tro over for et forlæg af nordisk herkomst, og han må nødvendigvis mene det, fordi han a priori tillægger VM autentik for disse egne vedkommende.

Det påstås ikke direkte, at VM-tegneren selv har været vestpå, men derimod at han må have haft en omfattende geografisk information, muligvis endda et norrønt kort som forlæg. Har der været tale om en sådan omfattende information, er det påfaldende, at ikke et eneste

stednavn er anført ud over landmassernes navne. Han kender ikke Garðar. Dertil kan det invendes, at det heller ikke vrimler med lokaliteter på kortets andre landområder, og yderligere, at Clavus på sit kort over Grønland heller ikke har kendskab til stednavne. Heri ligger der måske et indicium på, at Clavus' kort, i hvert fald delvis, kan være forlæg for VM. Men dette forkastes af Skelton, hvorom mere nedenfor, og i stedet supponeres et nu tabt norrønt forlæg. Her synes atter metoden at være problematisk. Der skal som før nævnt særdeles kraftige indicier til for at antage, at der har eksisteret et nu tabt forlæg for et dokument – også en tegning. Under alle omstændigheder er en sådan antagelse kun en udvej, man i yderste nød griber til. En sådan nødsituation foreligger ikke her, hvor det er selvskabt nød, der driver argumentationen frem. Man har ikke på det foreliggende materiale kunnet finde virkelige indicier på, at der har eksisteret et eller andet kort, helst af norrøn afstamning, som forlæg for VM's Atlantdel. Man kan ikke operere med denne faktor, når den hverken findes in concreto eller kraftige indicier klart peger derpå. For øvrigt er det højst tvivlsomt, om man overhovedet har nogen baggrund for at foregøgle sig et sådant norrønt kort. Indtil videre må det fremhæves, at korttegning ikke var nordisk skik i middelalderen. Datidens kort i øvrigt var ikke meget værd for sejladsen. Man sejlede i Norden udelukkende, i andre egne hovedsagelig, efter kursforskrifter, og den sømand, der var kendt med en kyststrækning og kursen dertil, var sin hyre værd.

Indtil videre er det første kort med nordisk afstamning Claudius Clavus Swarts. Dette kort, hvoraf der har eksisteret to versioner, findes desværre ikke mere i original, men kun i kopier. Ikke desto mindre har de hidtil i international kartografisk historie været kendt og anerkendt, ikke mindst på grund af de temmelig fyldige beskrivelser af Norden og omgivende lande helt over til Grønland. Clavus omtaler ikke Vinland, synes slet ikke at kende til traditionen herom.

Som korttegner har Clavus øjensynlig haft en fri og »stor« streg. Han erkender altid, når han ikke véd noget om en kystlinje; i så fald afgrænser han landmassen i store regelmæssige buer. Bianco og VM-tegneren laver krøllelinjer og slår et større sving hist og et mindre sving her, som det nu falder sig. Snart går svingene ud i havet, snart ind i landmassen, og således fremkommer en kystlinje med næs og halvøer, fjorde og bugter. Til tider fortønes landmassens »rigtige« form ganske af denne streg, til tider bevares den i hovedsagen. Det er et spørgsmål, hvilken metode man vil anse for »ærligst« eller mest »tro«. Det relevante i middelalderforskning er, at dette spørgsmål slet ikke kan stilles. For i kraft af den skolastiske formalisme er det rigtigt tænkte eo ipso rigtigt.

Som forlæg for VM's nordiske del forkaster Skelton, som nævnt, Clavus, idet han bruger mange sider til at reducere hans arbejder

(s. 176 f., 182 f. og 189 ff.). Form og placering (i længderetningen specielt) er efter hans opfattelse kriterier nok for, at Clavus ikke kan være forlæg for VM-tegneren. Placeringen af Grønland i forhold til den øvrige verden på det ældste af Clavus' kort, på det andet og på kopierne, er ganske anderledes end på VM.

A. A. Bjørnbo rekonstruerede på grundlag af Wienerteksten af Clavus' Nordensbeskrivelse og de kopier af hans andet kort, der fra en senere tid findes, Clavus' kort over Grønland, Island og det øvrige Norden – stadig uden Vinland, som Clavus intet ved om.¹³ På denne rekonstruktion, der må anses for at være så nær den oprindelige tegning, som det overhovedet er muligt ved en rekonstruktion, er Grønland placeret i en rimelig afstand fra de øvrige nordiske lande. Island synes ganske vist at være sat på højkant. Grønland er tegnet med længderetningen NØ–SW, sådan som det i den norrøne tradition antoges at ligge. Desuden er dette landområde tegnet som en halvø, idet man i 1400-tallet mente, at der var en landværts forbindelse mellem Norden og Grønland. Som bekendt havde Clavus et væld af danske og svenske, til dels også norske og islandske stednavne på kortet, såvel som i beskrivelserne; men i Grønland brugte han de enkelte ord i et folkevisevers, måske af egen fabrikation, som stednavne. Det er dog bemærkelsesværdigt, at Clavus kun angiver de dele af Grønlands kyster, som den norrøne tradition beretter om: Vestkysten til Diskobugten, måske Nûgssuaq-halvøen og norden derfor tegnet som en lige linje Norðrsetur, samt af østkysten strækningen fra syd og sandsynligvis til Angmagssalik, hvor en senere forskning mener, at de norrøne Kors-øer har ligget. Det er kun det kendte – altså en vis grad af sanddrthed. Kystlinjernes enkeltheder, såvel som stednavnene kendte han ikke. Landmassen er afgrænset af store regelmæssige buer på kopierne (og dermed også på rekonstruktionen).

Foretager man nu det eksperiment at tegne rekonstruktionen eller kopierne af Clavus' Grønlands-kort op med en krøllet streg, som Bianco og VM-tegneren bruger, får man et Grønlands-kort, der for de kendte områder er lige så vellignende som VM's. Omvendt giver opløsningen af VM's krøllede linje i større regelmæssige buer et meget vellignende »Clavus-kort« (fig. 2). Det er en noget uortodoks metode; men viser den ikke andet, så afslører den, hvor væsentlig den enkelte tegners streg er, og at man ikke kan se bort fra dens betydning, mindst af alt i forbindelse med frihåndstegning, der i større eller mindre grad er baseret på et forlæg, som man ændrer vilkårligt på.

Gør man endvidere det forsøg at lægge dels Clavus' landkonturer af Grønland (på rekonstruktionen), dels VM's konturer oven på et moderne

¹³ A. A. Bjørnbo og Carl S. Petersen: Fyenboen Claudius Claussøn Swart (Claudius Clavus), Nordens ældste Kartograf, 1904, Bilag 7, Tavle 2.

Grønlandskort med fællepunkt i sydspidsen og ser bort fra placeringen i forhold til verdenshjørnerne, altså lader landmasserne dække hinanden indtil der, hvor Nûgssuaq skulle befinde sig på vestkysten på begge kort, og Angmagssalik på østkysten, vil det ses, at de gamle korts kystlinjer og konfigurationer følges meget pænt ad (fig. 3). VM-tegneren går

Fig. 2. a. Rekonstruktionen af Clavus' andet kort (sort masse), tegnet op med VM-tegnerens streg. b. Skitse af det nuværende Grønlandskort. c. VM's Grønlandskort (i streg) forenklet efter Clavus' maner (sort masse).

imidlertid ud over det af traditionen kendte og ud over Clavus' kort. Han former en gevækst, der drejer mod NW, og en tilsvarende udbuling på østkysten med en lang nordgående fjord. De falder ganske uden for Clavus' kystlinje og landmasse. Men da gevæksten mod NW også falder uden for Grønlands virkelige konfiguration og uden tvivl er fri fantasi, kan de østlige tilvækster lige så godt være det, selv om de dér stærkt nærmer sig realiteten.

Man kan ikke forkaste, at Clavus' kort kan have været forlæg for VM-tegneren. R. A. Skelton tør da heller ikke blankt afvise, at der kan være en »mulighed for en eller anden slags forbindelse, måske et fælles forlæg, mellem Clavus' andet kort og VM; og skønt en sådan forbindelse, hvor svag den end er, synes os usandsynlig, fortjener den dog at blive nævnt af hensyn til videre undersøgelse for den studerende, der mener, at der kan komme noget positivt ud af den øvelse« (s. 191). Hermed være denne »øvelse« foretaget og uden brug af et »missing link« – i hvert fald med det resultat, at Skeltons postulat ikke står uimodsiget.

Placeringen af Clavus' Grønland, der mere eller mindre slavisk efter-

lignes af hans efterfølgere, er efter den amerikanske fortolkning stærkt fældende for Clavus-kortets rolle som forlæg for VM. Hvor Clavus placerer Grønland i retningen NØ-SW, placerer VM landet ret N-S. Dette er for den amerikanske udgivelse et udtryk for et realistisk kendskab til Grønlands virkelige beliggenhed. Da der imidlertid ikke er tale

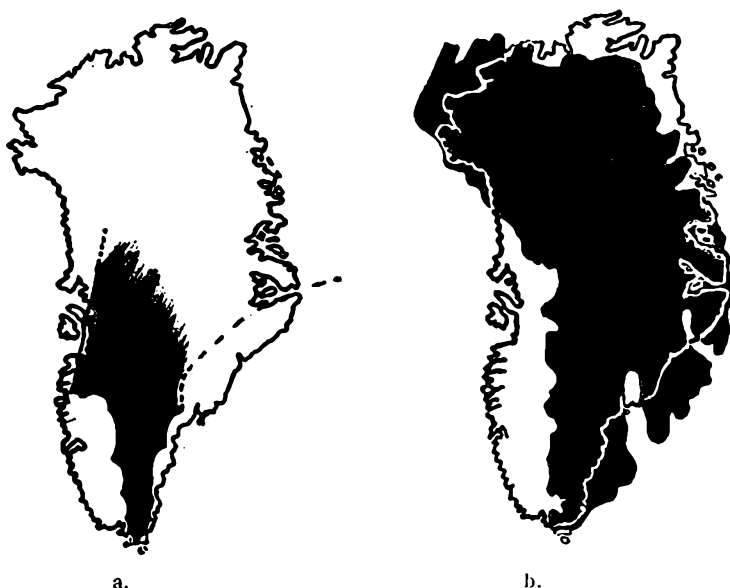

Fig. 3. a. Rekonstruktionen af Clavus' andet kort (sort) lagt oven på en skitse af et moderne Grønlandskort. b. VM's Grønlandskort (sort) oven på en til a svarende skitse af Grønlandskortet.

om gradnet på den tids kort, er placeringen i forhold til andre landområder i forhold til verdenshjørnerne en ren »kunstnerisk« sag. Hvad vil da »realistisk« sige? – Intet som helst; for placeringen beror på et subjektivt skøn. Når det imidlertid endelig skal være, så er Clavus' placering mere i overensstemmelse med den norrøne tradition end VM.

Man kunne have betragtet VM-tegnerens placering af Grønland lidt mere indgående og med mindre forudfattet mening om kortets iboende autentik. Øerne i Atlanten er på VM alle tegnede med længderetningen N-S, bortset fra Island og de mange småøer, der er lige så lange, som de er brede. Grønland og de to »Magnæ Jnsulæ Beati Brandani Branziliæ dictæ« ligger på linje oven over hinanden fra N til S. Yderst mod W ligger så det langstrakte Vinland i »naturalistisk« krøllestreg som en ø.

Den fra Clavus' kort fremefter gængse opfattelse af den landfaste forbindelse mellem Grønland i W og Norge, Nordrusland eller Nord-

asien findes ikke på VM. Dersom Clavus' kort har været forlæg direkte eller indirekte for VM, hænger denne forskel vel sammen med, at VM-tegneren ikke kunne få denne opfattelse til at stemme med sit hovedforlæg, Bianco's kort, hvor den selvfølgelig ikke findes, fordi Grønland på det totalt mangler. Det var en geografisk tradition (som Clavus faktisk bryder), at jordens landmasser var omflydt af hav på alle sider. Dette storhav forsynede alle andre have med vand. Atlanten kendte man. Var der landmasser ude i det vestpå, måtte disse landmasser nødvendigvis være øer, om traditionen skulle opretholdes. Der skulle være vand på deres »ydside« og adgang for storhavets vand til Atlanterhavet. Grønland kunne derfor lige så lidet som Vinland formes som andet end en ø. VM-teksten betegner da også Grønland som en ø, som ovenfor nævnt i overensstemmelse med traditionen. Der er ikke tale om viden, men om tradition.

Der kunne ej heller være tale om store landmasser ude i Atlanten, for hovedmassen af land var jo »den gamle verden«, mere eller mindre med centrum i Jerusalem. På ældre kort tegnede man som bekendt ligefrem landmasserne skematisk omkring Jerusalem i centrum. Det hele kort opfattedes som »indskrevet« i en cirkel.

Bianco's kort er således indskrevet i en cirkel, men han lader dog landmasserne nærme sig randen mere mod Ø og W end mod N og S. Cirkelen fungerer da som en afgrænsende ramme om hele kortbilledet. På denne baggrund kommer VM til at tage sig mere skitseagtig ud, idet tegneren ikke har givet landmasserne nogen ramme eller omgivet det med en cirkel (sammenlign i det følgende med VM, fig. 1). Jerusalem ligger på Bianco's kort noget forskudt for centrum; på VM er denne lokalitet endnu mere forskudt imod SØ. VM-tegneren har formodentlig selvstændigt, måske under delvis påvirkning af, hvad han har set hos Clavus eller fået at vide, tilføjet Atlanterhavsområderne Grønland og Vinland, samt fyldt op i tomrummene med nogle selvopfundne øer af mindre format. De store »nye« øer er placeret nøjagtig så langt mod W, at de så at sige kontrabalancerer de Ø for Asien tegnede øer. Disse sidste øer danner med deres »ydside« en klar buelinje, der fortsætter den nordligste kystlinjes svagere bue, således at der tydelig angives en elipses ene halvdel. Fortsætter man denne elipses linje videre og hele vejen rundt om kortets ydside, kommer VM's Vinilanda Jnsula smukt så nær ud mod elipsens anden stramme bue, som man kan ønske sig det.

Når denne linje skulle fastholdes, kunne Island ikke (som hos Clavus) placeres i »lodret« N-S-position, men måtte, fordi den skulle fortsætte linjen fra Skandinavien vestpå, drejes vandret Ø-W med en »finger« i form af en halvø pegende mod W over imod Grønland, lige som den

skandinaviske halvø peger imod W. Grønland placeres med længderetning N-S (jfr. det skematiske forhold til de sydfor liggende øer) og får lavet en nordkyst på tegnerens sædvanlige facon, eftersom det jo skulle være en ø. Gevæksten mod NW tegnes og svinger hele denne landmasses form ganske gratiøst mod W. Derved angives drejningen i elipsens stramme bue. Endelig antyder Vinilanda's vestkyst denne bues videre forløb. Vinilanda's nordvestkyst er tegnet vigende hen imod den linje, som Grønlands nordvestområde på kortet angiver. I god balance ligger Grønland lige så langt fra Vinland som fra Skandinavien. Der er ikke og kan ikke være tale om realistiske afstande, der lader sig udmåle og kontrollere ved hjælp af afstandsangivelserne i kursforskrifterne, hvilket Skelton ikke desto mindre gør.

Grønlands ø-form foranlediger også Skelton til at fantasere om norrøne omsejlinger af hele Grønland samt diskutere mulighederne for at forcere polarisen. Der er ikke skyggen af en antydning i det øvrige kildemateriale, der tillader en sådan konstruktion ud over al rimelighed. Tværtimod taler kildematerialet (bl. a. Kongespejlet) om besværet med isen, og kursen synes i 1200-tallets slutning og videre frem at være lagt sydligere, netop på grund af isen. Der er ingen grund til at filosofere og fantasere over Grønlands ø-form, der beror på den førstnævnte tradition og intet som helst andet.

For at gå videre med VM-tegnerens hele kortskitse, så synes det tydeligt, at han har haft visse enkle fornemmelser af balance og linjer. Det er påfaldende, at han tegner sit Vinilanda's sydøstkyst næsten parallelt med sit Grønlands sydøstkyst, således at der mellem disse og de mange øer, der ligger nær Europa og Afrika, dannes et bredt »sund«. Præcis midt i dette anbringer tegneren navnet »Mare Oceanum«. Som endnu et eksempel på hans sans for balance kan nævnes den lille ø, som han har tegnet en kende ud fra Grønlands sydspids mod SØ. Denne lille ø fungerer sammen med den grønlandske landmasses udbuling på østkysten som en kontravægt mod den noget voldsomme gevækt i NW.

Det kan over for VM-fortolkernes opfattelse ikke noksom understreges, at der bag verdenskorttegning i middelalderen i meget ringe grad ligger konkret geografisk viden. Det forhindrer dog ikke, at en korttegner kan drage *logiske konsekvenser* af en geografisk tekst og nedfælde resultatet på sit kort. Det er spekulativt arbejde ved skrivepulten i mere eller mindre kunstnerisk vellykket udformning. Det er derfor nødvendigt at betragte den tids kort ud fra deres samtids forudsætninger. Man skal ikke fortolke dem ud fra forudsætninger, som de ikke kan have haft, hvilket Skelton faktisk gør. Man skal heller ikke gribe til at forudsætte »tabte forlæg«, med mindre særdeles tungtvejende grunde foreligger.

Det forlæg, som de amerikanske udgivere fantaserer sig til, skulle helst være af norrøn afstamning, allerhelst et islandsk middelalderkort.

At der skulle have eksisteret et sådant – nu tabt – islandsk kort, mener Skelton (s. 196), dog med yderste forsigtighed, at finde støtte for i den overskrift, som Sjællands biskop Hans Poulsen Resen anfører på sit kort 1605: »Indicatio Gronlandie et vicinarum versus Septentrionem et Occidentem, ex antiqva qvadam mappa rudi modo delineata, ante aliquot centenos annos, ab Islandis, qvibus tunc erat ista terra notissima et navticis nostri temporis observationibus«.

Resens kort skulle herefter bero på »et nogle hundrede år gammelt kort, groft ridset op af islændinge, som dengang var bedst kendt med disse lande« – etc. G. D. Painter skriver ganske vist (s. 252), at »selv en biskop ikke handler under ed, når han sammenstykker et kort, og der er et motiv for mislighed (fraud) i Resens åbenbare hensigt at vise, at de nye opdagelser på den nordvestlige kyst af Amerika længe før var foregrebet af hans egne landsmænd«; men han mener dog, at omtalen af et et par hundrede år gammelt kort, tegnet af islændinge, må have ligget til grund for Resens meget grove skitse.

Rent bortset fra det faktum, at Resen ikke vidste, at det ikke var islændingene, men vestnorske søfolk, der i 1200- og 1300-tallet var »bedst kendte med dette land« og dets kyster, så er der ikke tale om »misligheder«, når en person i 1600-tallet forfatter prangende overskrifter, således som Resen her gør det. Den meget myndige biskop sad på Sjælland, da han tegnede sit kort. Blandt sine mange andre interesser og sin omfattende virksomhed som den danske kirkes primas i en såre vanskelig tid opflammedes han i årene omkring Cunningham, Hall og Lindenovs togter til Grønland af en formentlig kortvarig begejstring for disse nyopdagelser, specielt i forbindelse med traditionen om den middelalderlige norrøne bebyggelse i Grønland. Han har åbenbart haft noget af denne tradition i skriftlig form ved hånden, for så vidt godt et kort tegnet af islændinge. Spørgsmålet er blot, hvor bogstaveligt man skal tage udtrykket »antiqva qvadam mappa . . . delineata, ante aliquot centenos annos«. Resens såvel som datidens begreber om, hvad der var gammelt, var ikke de samme som vores. Derfor kan vi ikke betragte Resens ord herom ud fra vores begreber.

Udtrykkene med henholdsvis »qvadam« og »aliquot« gør det hele tilstrækkelig ubestemt. Om det er gjort bevidst eller ubevidst, kan ikke siges; men der er dog mellemstadier, mere eller mindre halvbevidst og som sådan traditionelt. Man hverken kan eller skal tage udtrykket realistisk og håndfast. Det siger faktisk intet, som man kan bygge nogen n helst hypotese op på.

Uden skygge af »forbryderisk hensigt« gjorde man grundlaget for

sine påstande »gammelt«, hvorved det fik et skær af alderdomlig autoritet. Det er blandt de rester fra middelalderens skolastiske metode, der føres langt ned i tiden og gjorde sig gældende også i 1600-tallets historiskrivning. En nutids respekt for dateringer og årstalsangivelser havde man ikke dengang. Ved at tage Resens ord for håndfast, tillægger man ham en videnskabelig nøjagtighed, som han ikke havde eller kunne have; Resens kortoverskrift er tilstrækkelig vagt udformet til, at den kan karakteriseres som bestående af barokke floskler.

Forøvrigt er der i allerhøjeste grad tale om politisk tendens, eller rettere et politisk formål med kortet i det hele taget, lige som med Stephanius' kort fra 1592. Tendensen kommer klart til orde i Lyschanders grønlandske rimkrønike fra 1608. Det var meningen at animere Christian IV til at fortsætte og udvide ekspeditionerne til Grønland, som nu var begyndt, og bringe de formodentlig endnu levende nordiske »grønlændere« under kronens beskærmelse igen. Resens kort skal derfor også tjene til at underbygge den dansk-norske kronens rettigheder i disse nordlige områder. Men når man vil tage både Resens og Stephanius' kort til indtægt for et hypotetisk middelalderligt kort over Grønland og Vinland, tillægger man disse kort mere, end de kan bære.

For sluttelig at samfatte, hvad der efter det ovenfor anførte synes at blive tilbage for VM's vedkommende, må det først og fremmest slås fast, at VM ikke er det, som den amerikanske udgivelse har prøvet at argumentere for. Der foreligger, nøgternt set, et kort over verden, ret skitse-mæssigt udformet antagelig omkring 1440. Dette er vel lige som dets tekster og de tilhørende afskrifter foretaget i det øvre-rhinske område. Afskrifterne omfatter dele af Vincent de Beauvais' *Speculum Historiale*, samt en afskrift eller selvstændig komposition af en hidtil ukendt version af Carpini's rejse til Mongoliet. Det kan ikke med sikkerhed siges, om de fundne manuskriptdele har rummet nogen fortsættelse eller tilføjelser om andre emner, bl. a. den norrøne Vinlands-tradition, og der er intet, der virkelig indicerer det. Kortet er en vilkårlig ændret kopi af Bianco's kort fra 1436, tilsyneladende delvis under hensyn til skildringen af Carpini's færd østpå. På denne kopi tilføjer VM-tegneren de landområder i Atlanten, han har fået nogle meget kortfattede meddelelser om. For Grønlands vedkommende kan der være tale om Clavus' kort som forlæg, men vilkårligt ændret efter VM-tegnerens egen almenegeografiske opfattelse og tegnet i hans egen streg. Vinlandskortet beror helt på tegnerens egen fantasi. Kortet er skitseagtigt og groft tegnet uden den gennemarbejdning, som kendetegner forlægget, Bianco's kort. Det bærer flere tekster, men yderst få stednavne. De oplysninger, som de to tekster vedrørende Grønland og Vinland bringer, synes for den længstes vedkommende at være udformet og udpyntet, bl. a. med udtryk hentet fra

TR, efter kompilatorens forgodtbefindende på grundlag af et delvis misforstået, meget tyndt og tilfældigt kendskab til den norrøne tradition om Vinland og dets opdagelse og besøget af biskop Eirik. Kortet har i øvrigt ingen kildeværdi, og teksterne bringer ingen ny viden og bidrager ikke til at verificere noget som helst af den norrøne tradition og det ældre kildemateriale. Der er ikke opnået bare antydningen af bevis for denne traditions sandhed ved fundet af VM, fordi dette alene bygger på og fabulerende pynter på den selv samme tradition, inden for de snævre rammer, som en korttekst byder.

VM viser kun, at denne norrøne tradition på en eller anden måde er nået til en korttegner i tiden omkring 1440 i det øvre-rhinske område. Dette er den eneste nogenlunde sikre nye viden, som fundet af VM-kortet har tilført den nordiske historieforskning. Alt ud over dette – ikke mindst den genopvakte frugtesløse diskussion om Columbus' eventuelle nordiske inspirationskilder – er hypoteser og hypotesers epiteser, og således mere væv end videnskab.

Kortet synes ikke at have haft nogen konsekvenser i den nærmeste samtid eller eftertid (således som Clavus' kort). Det, såvel som manuskriptets tekst, er tilsyneladende gået ind til 500 års ubemærkethed, for så i det Herrens år 1958 at dukke op som en sensation, det tog 7 år at udstyre tilstrækkeligt. Hvis den ovenfor anførte opfattelse skal ændres, er forudsætningen, at hidtil ukendt materiale og kildestof findes. »Vinlandskortet« og »Tartarberetningen« er i sig selv vidnesbyrd om, at det kan ske; men den interesse, der på nuværende tidspunkt måtte være tilbage for det foreliggende håndskrift, må koncentrere sig om skildringen af Carpini's færd. Muligvis bringer den heller ikke noget særlig nyt, hvilket visse udtalelser og udgivernes egne kommentarer og noter kunne tyde på. Søgelyset skal dog ikke her rettes imod denne skildring, ej heller mod udgivernes kommentarer til den.

SUMMARY

THE PRESENT article contains a detailed critical comment on “The Vinland Map and The Tartar Relation” published in 1965 by R. A. Skelton, Thomas E. Marston, and George D. Painter for the Yale University Library (Yale University Press). The attention is focused on the Vinland Map (VM) and connected texts.

The manuscript, known exclusively from the facsimile reproduction of the publication, is treated briefly, and it is noted that nothing is stated about attempts to find the provenance. Mr. Marston’s dating is accepted and after this the interest is concentrated on Greenland and Vinland on the VM, the texts being treated first. Certain errors and dubious readings in the publication’s transcription are demonstrated: the spelling of *Gronlandia*, the reading of *erissonis*, the patronymic, and the inconsistency of the form *Vinilandam* as against *Vimlandam*. Mr. Painter’s proof of the existence of formal expressions and borrowed commonplaces, taken partly from other texts of the map, and partly from the Tartar Relation (TR) is accepted. Furthermore the interest in the cold, common to the VM compiler and the TR author, as well as other expressions and phrases from TR, are demonstrated. It is pointed out that these expressions are empty phrases and formulas, and that they must be ignored accordingly, an attitude which is not adopted by Mr. Painter and Mr. Skelton, however. In this connection a relation between the VM and Adam of Bremen is dealt with, and it is established that an indirect connection between them is a possibility, notwithstanding the fact that the VM compiler does not clearly reveal an understanding of the name Vinland as explained by Adam and the Norse tradition. Vinland as well as Greenland are described as islands by Adam of Bremen, and it can be proved by means of some papal briefs that this was the common conception, at least of Greenland, in the Middle Ages until Clavus’s map in the 1420s. The VM compiler and cartographer moves on traditional ground.

The longest VM text beside Greenland on the map is discussed, and it is shown that it must be the VM compiler who mixes up the travels of Bjarni Herjulfsson and Leif Eiriksson—contrary to Norse tradition. The short text pertaining to Vinland is shown to have been compiled in possibly three stages, which seem to indicate that the confounding of the two travels took place during the process of compilation. Neither Mr. Skelton nor Mr. Painter pay any attention to the patronymic, *erissonis*. It has not been understood by the VM compiler; neither did he know the name of Eirik/Erik, cf. bishop Henricus for bishop Eirik later in the text. All this, as well as the inconsistencies in spelling, indicate that the compiler’s knowledge of conditions in the North was superficial.

The translation and interpretation of the second half of the long VM text contain direct errors, of which one: the translation of “superiori voluntati” is of great consequence; “superiori voluntati” does not mean “to the will of his superiors”, but “to a higher will”, i.e. “God’s will”. The expression “ad orientem hiemalem” has been misunderstood by Mr. Skelton and Mr. Painter.

The phrase is taken from TR, but is found in almost the same form in Late Latin, and it means "south-east". On the basis of the incorrect translation Mr. Skelton and Mr. Painter draw far-reaching conclusions about the relation between the curia and the bishop Henricus of the text; such conclusions, therefore, can be ignored.

The discussion returns to the beginning of the translation of the second half of the long text. The translation seems to rest on misconceptions of syntax. "legatus" is to be construed with the following "in hac terra etc.". It is not permissible to insert an arbitrary "&" between "episcopus" and "legatus". The correct translation seems to be the following: "Henrik, the bishop of the Apostolic See for Greenland and adjacent regions, emissary in this truly vast and rich country, arrived etc.". By means of parallels in Norse sources the title "sedis apostolice (gratia) episcopus" is proved to belong to the 15th century, and to have been used in connection with papal provisions to the see of Garðar after 1401. Thus the title which the VM compiler bestows on Henricus is his own invention. The same holds true about "legatus"; this is proved by the fact that the TR author exchanges "nuntius" with "legatus" as a title for Carpini. A 12th century legate would have left far more traces in the source material than the brief notices in the annals.

The VM compiler dates the bishop's voyage to Greenland and Vinland to Pope Pascalis's last year (1117/18). This, however, is incongruent with the years 1112 and 1121 in the Icelandic annals. Mr. Skelton accepts the VM dating and suspects a lost source. This is a doubtful method, since there is no obvious reason for trusting the VM dating more than the annals; after all these are closer to Norse tradition. To comply with the "American" interpretation a reconstruction of the shortest possible itinerary is given; it becomes possible in this way to get very close to the year 1121 as the year of the bishop's return from Greenland. The whole thing, however, must be regarded as supposition and, consequently, doubtful. In actual fact the VM text does not offer any further clarity. Mr. Skelton and Mr. Painter think so, however, because they find *a priori* in the maps and texts the authenticity which was to be proved in the first place. Mr. Painter's view (pp. 251 and 255 in the publication) is cited and contradicted; the authenticity is called into dispute on the basis of the evident stylistic formulas and empty constructions and the superficial knowledge of Nordic conditions in general and the Norse tradition about Greenland and Vinland in particular. Mr. Skelton's and Mr. Painter's assumptions rely on the incorrect translation of "superiori voluntati" and misunderstandings about the bishop's title and, last but not least, on their implicit faith in the authenticity of the texts.

Then follows a section in small print, directing the attention to a number of inconsistencies, possible errors, and inaccuracies in Mr. Skelton's and Mr. Painter's treatises, to some extent concerning other Nordic conditions. They seem to know Northern literature on these subjects from translations into English, German, or French only to a rather haphazard extent. The same is true about the source material, which is quoted only where English publications are available, or indirectly through quotations from special treatises. The

thoroughness and accuracy of Mr. Skelton's and Mr. Painter's investigations are called in question. Their hypotheses are characterized as being thinly based, but propounded and advanced with sometimes unbridled imagination.

The conclusion is reached that the VM texts proffer no augmentation or confirmation of the Norse tradition about Greenland and Vinland and bishop Eirik Upsi. On certain points the information obtained is at variance with the tradition. Mr. Skelton's and Mr. Painter's interpretation-structure seems to fall quite flat. The only novel thing the existence of the VM permits us to establish, is the fact that the Norse tradition about all this reached as far south as the upper-Rhine area, where it kindled the imagination of some transcriber, who then diluted and confounded it.

Then the map itself is examined according to Mr. Skelton. For a start some attention is given to the odd fact that the "astounding resemblance" between the VM Greenland and the modern Greenland maps of the same size, has really led to the belief that 17 specific stretches of land and localities can be identified. It is a likewise astounding fact that actual measurements made on the map are compared with the pilot directions, as if there might be the slightest possibility of true-to-measure cartography on a *mapa mundi* at that time. The relation between the VM map and the Bianco map is gone over again. Although Mr. Skelton states that the VM cartographer is a mediocre copyist of Bianco, and that he makes deviations from his model at random, he still wants to maintain that the cartographer is true to his original, if any, as regards Greenland (and Vinland). The question immediately arises: why? As it is taken for granted that the compiler of the VM texts and the cartographer is one and the same person, how then, it might be added, could he be suspected to be more true to his original in this respect, since his treatment of the texts is rather loose?

Actually Mr. Skelton rejects Claudius Clavus's map as the model for the VM Greenland. He finds futile any serious investigation of the possibility. Even so, an experimental attempt is undertaken with due regard to the fact that medieval cartography was made more or less free-hand and without thorough geographic knowledge (cf. figures 2 and 3). The southern part of Greenland in Clavus's map will, if the VM cartographer's line is used, be brought to resemble the VM South Greenland, and vice versa.

It is shown how the VM cartographer actually worked on a basis of certain ideas of lines and balance, in other words he worked "artistically". This can be seen from the way in which he places the three large Atlantic islands in north-south positions immediately opposite each other, Vinland towards the west, the whole thing counterbalancing the imagined islands east of Asia. The entire map may be inscribed in an ellipse, which all the "outer edges" of the land regions prove. Of necessity Greenland and Vinland have become islands, partly out of respect for the common geographic tradition, and partly because tradition about Greenland and Vinland spoke of them as islands; Clavus's map showed no more than the southernmost part of Greenland. The VM map, then, has been made free-hand on the basis of tradition.

Mr. Skelton's attempt to presume a now lost Norse model for VM's north-western part proves abortive, partly because it does not seem to have been a

Norse medieval custom to make maps, and partly because he sees in the caption of the Hans Poulsen Resen map a significance which simply is not there, and lastly because such a method must remain doubtful in all circumstances.

The map must be looked upon as being without any source value. It does not tell us anything new; neither does it verify anything but what also the texts "told": that the Norse tradition about Greenland, Vinland, and bishop Eirik had somehow some time in the 15th century found its way to Germany in a very limited version. The rest is hypotheses and epi-theses of hypotheses loosely founded, and so rather the maunderings than the critical mastery of the authors.

The interest must now be turned on TR, which is not treated here. Neither does this, however, seem to bring sensational news—if one can judge from the comments of the editors themselves.

Translated by ERNST DUPONT

AKSEN OKW—OKM

AF

IB DAMGAARD PETERSEN

CARL-AXEL GEMZELL har i sin afhandling »Raeder, Hitler und Skandinavien« (Lund 1965) igennem en dybtgående analyse af førkrigstidens strategiske tænkning i Tyskland søgt at belyse motiverne bag storadmiral Raeders ønske om erhvervelse af støttepunkter i Norge i efteråret 1939.

Han viser, at dette ønske kan føres tilbage til admiral Raeders tilslutning til en bestemt søstrategisk opfattelse, der lagde vægten på handelskrigsførelse fremfor tilintetgørelsen af fjendens flådestyrke. I denne forbindelse spillede egnede støttepunkter for krigsførelsen en betydelig rolle. Da England fra 1937/38 kom ind i billedet som en mulig modstander for Tyskland, rettedes marinens operative planlægning mod erhvervelsen af baser i Nord- og Midt Norge eller på den franske vestkyst med vægten lagt på Vestfrankrig. Baser i disse områder ville give Tyskland uhindret adgang til det frie ocean. Fra atlantehavsstøttepunkter ville den tyske krigsmarine kunne føre atlantehavskrigsførelse mod fjendens søhandelsveje, hvis beherskelse ifølge den strategiske doktrin opfattedes som afgørende for kampens udfald.

Realiseringen af disse planer ville fordrer, at den tyske land- og luftkrigsførelse indrettedes på at skabe sådanne udgangspunkter for flåden. Hermed ville søstrategien ikke alene blive et middel til realiseringen af en militær målsætning, men også et middel til at give den tyske krigsmarine en dominerende stilling i den tyske helhedsstrategi. Gemzell viser, at Raeder foruden at lade sig lede af sin søstrategiske tænkning netop arbejdede for opstillingen af en fælles operationsplan med flåden som det afgørende våben.

I sin analyse af forudsætningerne for Raeders initiativ i efteråret 1939 føres Gemzell langsomt ind på hele beslutningsprocessen i Tyskland og giver en række betydningsfulde bidrag til forståelsen af denne.* En linie, som vi her skal følge videre for at undersøge dens betyd-

* I teksten er der flere steder benyttet udtrykket »beslutningsproces«. Jeg vil i denne forbindelse understrege, at der er tale om en rent historisk artikel og at udtrykket beslutningsproces her er benyttet om et historisk sagforhold. Der er således ikke tale om nogen studie over beslutningsproces på det principielle plan, således som udtrykket opfattes inden for faget international politik. Denne lille undersøgelse er imidlertid en detalje i en række historiske undersøgelser over udviklingsforløbet i England, Frankrig og Tyskland i perioden 1939–40, der ligger til grund for mit arbejde med beslutningsprocesser inden for faget international politik.

ning for de senere stadier af planlægningen omkring interventionen i Danmark-Norge, er antydet af Gemzell i forbindelse med striden imellem hæren og Hitler i 1938.

Den tyske generalstab gjorde traditionelt krav på at forene den øverste ledelse af hæren med ledelsen af den samlede tyske krigsmagt. Dette krav førte til en konflikt med krigsministeriets ønske om at skabe en enhedsledelse for de tre værn. For dette formål ønskede ministeriet at udvide sit centrale organ »Das Wehrmachtamt« til en egentlig »Wehrmacht-Generalstab«. Krigsministeriet ønskede hermed ikke alene at overtage den centrale ledelse af de tre våbenarter, men også andre former for den moderne krigsførelse såsom handels- og propagandakrig, efterretningsvæsen m. v.

Konflikten tilspidsedes, da Hitler i forbindelse med den såkaldte Blomberg-Fritsch krise i februar 1938 gennemførte en omfattende omorganisation af den militære ledelse. Hitler overtog selv den direkte og faktiske ledelse af hele værnemagten. Som stab anvendte han i denne egenskab krigsministeriets Wehrmachtamt under den nye betegnelse Oberkommando der Wehrmacht (OKW).¹

Imod denne centrale ledelse, uafhængig af de tre værn, gjorde hæren stærke indsigelser. Vi kan følge striden igennem en lang række memoranda i 1938 og igennem Jodls dagbog. Daværende oberstløjtnant Jodl, der fra 1935 var chef for Abteilung Landesverteidigung i Wehrmachtamt, spillede her en afgørende rolle som talsmand for enhedsledelsen over for hæren. Det hedder f. eks. i et OKW-memorandum: »Im Laufe des Krieges werden immer wieder Situationen eintreten, wo der Land-, See- und Luftkrieg wieder aufeinander abgestimmt und wo die Wehrmachtteile zu einer gewissen Zusammenarbeit gebracht werden müssen, dass sie also einer Führung durch den Oberbefehlshaber der Wehrmacht bedürfen. Dass für diese Führung ein über den 3 Teilen stehender Führer mit einem unabhängigen Berater mehr geeignet ist als ein Führer oder Berater, der zugleich einen der Teile selbst führt, liegt auf der Hand«. ² »Wenn . . . Entscheidungen notwendig werden, so trifft sie der Oberbefehlshaber der Wehrmacht. Hierfür braucht er einen Stab mit Chef. Dass hierfür ein selbständiger Wehrmachtstab (OKW) mit einem unabhängigen Chef geeigneter ist, als ein von einem Wehrmachtteil abhängiger Stab und Berater, bedarf keiner Begründung«. ³

Som generalstabsofficer var det tydeligvis Jodls ambition at komme til at indtage netop denne stilling som chef for en egentlig »Wehrmachtstab«.

¹ Carl-Axel Gemzell: Raeder, Hitler und Skandinavien, Lund 1965, s. 164 ff.

² Walter Görnitz: Generalfeldmarschall Keitel, Verbrecher oder Offizier, Göttingen 1961, s. 151.

³ Sst. s. 153.

I forbindelse med Jodls midlertidige forflyttelse fra OKW skete en vis afspænding omkring disse spørgsmål i perioden fra november 1938 til krigsudbruddet, hvor han kaldtes tilbage til OKW for at udfylde embedet som chef for Wehrmachtführungsamt. Det lykkedes i løbet af denne tid ikke at udbygge OKW til en virkelig værnemagtsgeneralstab. Rent organisatorisk kom OKW derfor foreløbig til at hænge i luften.

Den 23. maj 1939 vendte Hitler ved en vigtig konference, hvor han skitserede den kommende udvikling på linie med Hossbach-konferencen i november 1937, tilbage til disse problemer. Til forberedelse af det kommende »angrebsprogram« i Europa ønskede han »einen kleinen Studienstab beim OKW«, der skulle rumme repræsentanter for de tre værnsgrene og lede »die geistige Vorbereitung der Operationen im höchsten Grade«. ⁴ Denne tanke førte imidlertid ikke til nogen udvidelse af OKW's stab.

Striden mellem OKW og OKH fandt først sin endelige afslutning i juli 1944 med et hovedsageligt af generalstabsofficerer ledet oprørsforsøg mod Hitler. ⁵

Når konsekvenserne af denne indre magtkamp fik så alvorlig en karakter, skyldes det dens snævre sammenknytning med spørgsmålet om krigsforberedelserne og udenrigspolitikken. ⁶ Som bekendt var hæren i 1938 modstander af Hitlers ønske om at indlede en ekspansiv udenrigspolitik, der indebar muligheden for en storkrig med England og Frankrig. Kampen imod disse planer gik hånd i hånd med kampen mod en selvstændig Oberkommando der Wehrmacht, der ville begrænse hærens indflydelse på den strategiske og udenrigspolitiske målsætning. Det hedder f. eks. i diskussionen fra denne tid med Jodls ord: »Die strategischen Richtlinien, wie sie bisher gegeben waren und in Zukunft gegeben werden, lassen Raum genug, die Operationen des Heeres nach eigenem Ermessen und unter eigener Verantwortung des Oberbefehlshaber des Heeres zu führen; sie lassen allerdings keinen Raum dafür,

⁴ Walter Warlimont: Im Hauptquartier der deutschen Wehrmacht 1939–45, Frankfurt a.M. 1962, s. 37, og Walther Hofer: Die Entfesselung des zweiten Weltkrieges, 1964, s. 109. – Jvf. den senere udvikling under Jodls ledelse.

⁵ OKH var en forkortelse for Oberkommando des Heeres. Den tyske krigsledelsesorganisation så skematisk således ud:

Oberbefehlshaber der Wehrmacht: Adolf Hitler		
Oberkommando der Wehrmacht (OKW)		Adjutantur (Reichskanzlei)
OKH Oberkommando des Heeres	OKL Oberkommando der Luftwaffe	OKM Oberkommando der Kr. Marine

⁶ Gemzell, s. 164 ff.

sich eigene *politische* und strategische Konzepte aufzustellen, denn diese *einheitlich* für die ganze Wehrmacht nach den Richtlinien des Führers und Reichkanzlers zu gestalten, ist ihr Sinn und Zweck«. ⁷

I sommeren 1938, da Hitler havde bekendtgjort sin beslutning om at angribe Tjekkoslavakiet, tilgik der admiral Raeder en opfordring om at tilslutte sig en samlet protest fra hærens og flådens side mod den politiske-militære målsætning. Hos Gemzell refereres denne opfordring således: »Raeder und der Oberbefehlshaber des Heeres, von Brauchitsch, sollten . . . sich bis zur letzten Konsequenz dafür einsetzen, dass eine Entwicklung, die den Bestand des Reiches bedroht, rechtzeitig gebremst wird«. Raeder tilsluttede sig *ikke* denne opfordring med måske afgørende følger for den senere udvikling. Gemzell vurderer afvisningen på følgende måde: »Diese Haltung ist vor einem bestimmten Hintergrund zu sehen: die Entwicklung auf aussenpolitischem Gebiet mit dem wachsenden Gegensatz zu den Seemächten (England) begünstigte die Marine und steigerte Raeders Möglichkeiten, seine Ambitionen zu verwirklichen«. ⁸

Set fra Raeders synspunkt skulle dette politiske skaktræk i den følgende tid vise sig i høj grad retfærdiggjort. I en længere periode, hvor Hitlers strategi lagde an på kontinentale modstandere, og hvor forholdet til England reguleredes af den tysk-engelske flådeoverenskomst, var Hitler ikke modtagelig for Raeders ønsker om en storstilet udbygning af flåden og opstillingen af en operationsplan med flåden som det afgørende våben. Fra begyndelsen af 1939 indledtes imidlertid opbygningen af en ny stor flåde, der ville sprænge rammerne for den tysk-engelske flådeoverenskomst, og som tog sigte på et opgør med England, når den tyske oprustning var fuldendt fire til fem år senere. Hermed gav Hitler marinen en ny betydningsfuld stilling i sin strategi og accepterede den maritime strategis konsekvenser i form af erobringen af støttepunkter, hvor til de øvrige værnsgrene måtte bidrage.

På et tidspunkt, hvor Hitlers nye strategiske målsætning endnu ikke var fastlagt, kunne Raeders støtte til Hitler og dermed indirekte til OKW imidlertid også tjene et parallelt formål. Vi har i Jodls memorandum set, hvorledes OKW var udset til at lede operationer, hvor de enkelte værnsgrenes indsats nøje måtte afstemmes efter hinanden. I forbindelse med marinens krigsspil spillede erhvervelsen af baser efter dette mønster en betydelig rolle. Det hedder i slutbemærkningerne til krigsspillet 1937/38: »Man musste in einem Krieg die erwähnten Inseln (der skulle tjene som støttepunkter) *durch eine gemeinsame Offensive der drei Wehrmachtteile erobern*«. ⁹ I forbindelse med vurderingen af senere

⁷ Görnitz: Keitel, s. 157.

⁸ Gemzell, s. 169 og 171.

⁹ Sst. s. 59. Fremh. af nærv. forf.

detailkrigsspil hedder det netop på dette tidspunkt (april 1938): »Wir haben in der Marine immer auf dem Standpunkt gestanden, dass die Zielsetzung der Gesamtkriegführung von der politischen Leitung ausgehen muss.«¹⁰ Disse citater er tilstrækkelige til at vise, at marinen så det i sin interesse at spille op til OKW's krav på enhedsledelse i stærk modsætning til den holdning hæren indtog. Igennem sin støtte til OKW og Hitler kunne Raeder håbe at skabe et gennembrud for sin strategiske opfattelse og dermed for udviklingen af en ny stor flåde bestemt til at være det afgørende våben i en fælles operationsplan.

Vi ser her et tema opridset, som ved krigsudbruddet over et år senere skulle blive taget op igen og gennemspillet i en ny sammenhæng: hærens opposition imod en almindelig europæisk krig med England og Frankrig som hovedmodstandere og i denne forbindelse en heftig modstand mod OKW's ønsker om, i overensstemmelse med førerprincippet, fra oven at påtvinge hæren en politisk og militær målsætning, uden at hæren havde nogen indflydelse på dens udformning, og Raeders partitagen i denne strid til fordel for OKW og Hitler.

I sin analyse kommer Gemzell ind på Hitlers egen militærstrategi. Gemzell har givet et væsentligt bidrag til forståelsen af denne ved sin påvisning af Hitlers arbejde med en »kort« krig, Blitzkrigen, baseret på overraskelsesangreb fra luften eller kombinerede luft- og landmilitære operationer, og en »lang« krig som første verdenskrig, hvor landenes ressourcer spillede en afgørende rolle. Forfattere som Burton Klein og Milward har vist, hvorledes den tyske krigsstrategi i 30'erne spillede på et øjeblikkeligt militært forspring i stedet for en oprustning i »dybden«, det vil sige udviklingen af et stort krigspotential.¹¹

Hitler forudså, at det forspring, som han havde skabt sig ved en hurtig, forceret oprustning, kunne gå tabt, og at han derfor kunne blive tvunget til at falde tilbage på den »lange« krig. Af denne grund var det magtpåliggende for ham at realisere en række nærliggende strategiske mål, før de potentielle modstandere indhentede dette forspring. Tidsfaktoren var et væsentligt element i hans strategi. Da konfrontationen med England i 1938 før Münchenforliget allerede da viste muligheden af, at England ville stille sig i vejen for disse mål, var Hitler uforberedt til en krig med denne modstander. Den tyske oprustning var foregået i første række med henblik på kontinentale modstandere. Hans flåde var lille og hans luftvåben opbygget på grundlag af mellemdistancebombere, der ikke ville kunne ramme England med vægt fra baser i Tyskland. Medens Münchenforliget skabte en midlertidig afspænding, blev modsætningsforholdet til England på længere sigt stående. Hitlers op-

¹⁰ Sst. s. 64.

¹¹ Burton H. Klein: *Germany's Economic Preparations for War*, Harvard U.P. 1959; Alan S. Milward: *The German Economy at War*, London 1965.

rustning gik derfor ind i en fase, hvor vægten lagdes på marinen og langtrækkende fly.

I sommeren 1938 fandt Hitler en foreløbig løsning på det militære problem, som han uventet var blevet stillet over for, i en plan om erobring af Holland-Belgien i tilfælde af krig med vestmagterne, hvorved han ville opnå baser nær den engelske kyst, således at hans mellemdistancebombere kunne ramme Syd- og Midtengland med fuld styrke og fremtvinge afgørelsen. I midten af 1939 anså han det imidlertid for muligt, at England allerede i 1940 ville have styrket sit jagerforsvar så stærkt, at det ikke ville kunne tvinges i knæ ad denne vej. Dermed ville den »lange« krig blive aktuel og flåden rykke frem i første række.

I sit spil om Polen regnede Hitler ikke med Englands intervention. Ved krigsudbruddet så han sig derfor siddende mellem to stole. På den ene side var hans flådeoprustning ikke fuldenendt. På den anden side var hans forspring i luften ved at gå tabt. Tid betød alt. Med vældig energi greb han tilbage til planen fra 1938, at knuse England og Frankrig i en Blitzkrig på fastlandet og i tilfælde af, at det ikke lykkedes, som minimum at erobre luftbaser i Holland og Belgien, der kunne hidføre afgørelsen mod England.¹² Hermed blev han tvunget til at opgive sin langsigtede oprustning, opgive den store flåde og koncentrere sig om hæren og luftvåbnet.

Efterhånden som vestoffensiven af forskellige grunde måtte opsættes, rykkede muligheden for den »lange« krig nærmere. Endnu 23. november rapporterede general Thomas, at føreren ville gennemføre en hurtig offensiv for at afslutte krigen. På den anden side skulle alle forberedelser igen træffes således, at man ville kunne gennemføre en 5-årig krig.¹³ På trods af stigende sandsynlighed for at den valgte stra-

¹² Denne opfattelse af Hitlers politisk-militære strategi underbygges af den vurdering, som hærens generalstabsofficer i Wehrmachtführungsstab under OKW, Bernhard von Lossberg, har givet i sit erindringsværk: *Im Wehrmachtführungsstab, Hamburg 1949*. Det hedder her side 25–26: »Hätte Hitler aber den Krieg gegen England schon für 1939 geplant oder auch nur ernsthaft in Rechnung gestellt, so hätte er die Marinering bestimmt ganz anders aufgebaut. Was nutzten dann die schweren Schiffe, die erst viele Jahre später fertig wurden . . . Die Art der Marinering beleuchtet meiner Ansicht nach Hitlers Gesamtkonzeption: 1) 1939 und überhaupt in der Zeit, in der die Rüstung noch in die Breite und nicht in die Tiefe ging . . . sollten im Zusammenspiel von Politik, Propaganda und allenfalls lokalem Einsatz der Wehrmacht europäische Nahziele erreicht werden, wobei Hitler sich zutraute, die Grossmächte aus Konflikten herauszuhalten. 2) War die Wehrmacht dagegen um das Jahr 1944 wirklich kriegsfertig, war für ihn die Zeit der grossen Entscheidungen gekommen, die der Welt ein neues Gepräge geben sollten . . . Hitlers Fernziel ist dabei zweifellos der Angriff nach Osten zur Zerschlagung Sowjetrusslands gewesen. Hätten die Westmächte sich ihm aber in den Weg gestellt, so hätte er wahrscheinlich den Versuch nicht gescheut sie in einem Blitzkrieg vorher zu erledigen«.

¹³ Gemzell, s. 252.

tegi *ikke* ville føre til det ønskede resultat (således som det i realiteten blev tilfældet) var Hitler dog låst fast af den beslutning, som han havde taget kort efter krigsudbruddet; men uden at fravige sin oprindelige beslutning måtte Hitler i vinteren 1939/40 tillægge den tyske økonomiske basis på længere sigt en stigende betydning, eftersom muligheden for, at den lange krig kunne blive ham påtvunget, var forøget. Hermed skabtes en åbning for Raeders forsøg på at interessere Hitler for Skandinavien som en vigtig forsyningsbase.

Den 27. september 1939 tilkendegav Hitler over for de øverstbefalende som sin hensigt at angribe i vest så hurtigt som muligt. Samtidig gav han visse retningslinier for denne krigsførelse. Denne beslutning var taget hen over hovedet på alle tre værnsgrene af Hitler alene. Hermed blev med ét slag striden mellem OKH og OKW med Hitler i spidsen aktualiseret igen under omstændigheder, der på mange måder mindede om forholdene i 1938. Som dengang var spørgsmålet om den udenrigspolitiske målsætning og den indre spænding mellem OKW og OKH snævert sammenknyttet. Operationsplanen udgik fra den samme strategiske opfattelse, og modstanderne var de samme. Efter Warlimonts opfattelse betød Hitlers initiativ den 27. september »im Grunde nichts weniger, als dass der Oberste Befehlshaber der Wehrmacht daran ging, nunmehr auch die Heeresführung de facto in seine eigenen Hände zu nehmen«. ¹⁴

Den efterfølgende hårdnakkede strid mellem Hitler og OKW på den ene side og hæren på den anden side var uundgåelig. Denne strid, der blandt andet medvirkede til offensivens forskydning, afgjordes i løbet af efteråret stort set til fordel for Hitler. I overensstemmelse med Jodls opfattelse fra 1938 konkluderer Warlimont: »Damit verfiel nicht nur immer mehr der Anspruch des Heeres, den massgeblichen Einfluss auf den Kriegsplan auszuüben, sondern es ergab sich auch die unmittelbare Folge, den Operationsplan nach Hitlers Konzept und entgegen der eigenen Überzeugung entwerfen zu müssen«. ¹⁵

Før vi går videre, er det nødvendigt kort at omtale OKW's indre opbygning. I spidsen for denne stab stod »Chef der OKW«, general Wilhelm Keitel. Han beskrives som lidet selvstændig, stærkt afhængig af Hitler og med sin væsentligste force på det administrative plan. OKW var opbygget af en række afdelinger, af hvilke den mest betydningsfulde var Wehrmachtführungsamt, hvis vigtigste underafdeling igen var Abteilung Landesverteidigung. I perioden efter Jodls overgang til anden tjeneste 1.10.1938 beklædte oberst Walter Warlimont dennes stilling som chef for Abt. L. Posten som chef for Wehrmachtführungsamt var efter april 1938 vakant, men skulle ifølge mobiliseringsordren overdrages den

¹⁴ Warlimont, s. 72.

¹⁵ Sst. s. 73.

nu til generalmajor forfremmede Alfred Jodl. Han kaldtes hertil 23. 8. 1939.¹⁶ Jodl var en meget stærkere personlighed end Keitel og formåede hurtigt at placere sig som Hitlers nærmeste rådgiver i operative og strategiske anliggender. Han sluttede sig formentlig både ud fra en overbevisning om Hitlers politiske og militære geni og ud fra sin ærgerrighed fuldstændigt til Hitler.¹⁷

Medens således OKW's to førende generalstabsofficerer ud fra overbevisning og natur var Hitlers faste støtter, synes oberst Warlimont at have stået på hærens side, omend hans kølige natur bidrog til at tilsøre denne kendsgerning.¹⁸ Hertil kom, at Jodls selvstændighed og hele disposition øjensynlig fik Warlimont til at træde i baggrunden. Jodl synes i vid udstrækning at være gået uden om Warlimont og at have benyttet afdelingen mere som ekspeditionskontor for mindre vigtige sager end som stab. Det hedder således hos Warlimont: »Den Namen »Arbeitsstab« . . . wandte er (Jodl) nunmehr . . . auch auf diejenigen Teile der Abteilung Landesverteidigung an, die er selbst in erster Linie zur Unterstützung bei seiner eigenen Tätigkeit brauchte«.¹⁹ I mangfoldige tilfælde forhandlede Jodl direkte med de forskellige værnsgrenes stabe uden at informere Abt. L.

Der går gennem Warlimonts omtale af disse forhold en tydelig følelse af skuffelse over den rolle, hans afdeling kom til at udfylde. Han henviser her til, at Jodl ved at undlade at lade staben få indflydelse på de vigtigste beslutninger var i overensstemmelse med et førerprincip, som sigtede på en ny form for generalstabsskole. Hele tendensen viser, at Jodl ønskede at opbygge en selvstændig stab omkring sig i sin egenskab af chef for Wehrmachtführungsamt (senere omdøbt til Wehrmachtführungsstab) uden om Abteilung Landesverteidigung.

Som mulig følge af, at værnsgrenene ikke havde fået anledning til at udtale sig om den nye operationsplan, forelå der 2. 10. i marineledelsen en opridsning fra Keitel af tre alternativer for krigsførelsen til nærmere overvejelse. 1) Angreb i vest med hele rustningsindustrien indsat til fordel for hær og luftvåben. 2) Belejring af England med vægten lagt på ubådsproduktion og produktion af langtrækkende fly. 3) Defensiv krigsførelse med vægten lagt på udbygningen af krigspotentiellet og erhvervelsen af den nødvendige råstofbasis.²⁰

¹⁶ Görlitz: Keitel, s. 214.

¹⁷ Helmuth Greiner: Die oberste Wehrmachtführung 1939–43, Wiesbaden 1951, s. 13.

¹⁸ Warlimont flere steder.

¹⁹ Warlimont, s. 60. Jvf. her Hitlers ønske den 23.5.39 om en lille studiestab i OKW, der skulle udføre »geistige Vorbereitungen« for angrebsprogrammet. Jvf. ligeledes Jodls opfattelse i det nedenfor gengivne OKW-memorandum af 19.4.38.

²⁰ Kriegstagebuch der Seekriegsleitung, Teil A, 2.10.1939; sml. Gemzell, s. 223–24.

Hitlers udtalelser den 27. viste, i hvilken retning hans hensigter gik. Raeders interesse måtte samle sig om alternativ nr. 2. Ved krigsudbruddet trådte særlige rustningsprogrammer i kraft. Marinens langsigtede byggeprogram måtte afbrydes til fordel for de enheder, der hurtigt kunne gøres færdige og til fordel for et større ubådsprogram. I overensstemmelse med den centrale rolle, som flåden havde indtaget, søgte Raeder igennem krav om et forceret byggeprogram for ubåde med prioritet over de øvrige værns behov og ved krav om uindskrænket ubådskrig at sikre flådens indflydelse som det centrale våben i krigen mod England. Den af Hitler planlagte vestoffensiv ville kræve, at samtlige ressourcer i hvert fald for en tid stilledes til rådighed for hær og luftvåben. Dersom offensiven som i første verdenskrig løb fast, ville udviklingen meget let medføre, at marinens behov varigt ville blive skubbet i baggrunden.

Raeder undersøgte umiddelbart efter 2. oktober hærens vurdering af mulighederne for at erobre flåden støttepunkter på den franske vestkyst og fandt generalstabschefen, Halder, yderst skeptisk. Som vi tidligere har omtalt, så Raeder et alternativ i baser i Norge. Her var hæren imidlertid lige så skeptisk. Endelig understregedes det, at der set fra hærens standpunkt overhovedet ikke kunne være tale om noget stort ubådsprogram, hvis der påtænkte en vestoffensiv. Raeder valgte at satse på Norge, ikke fordi han vurderede mulighederne her særligt højt, men først og fremmest fordi denne udvej ville forlægge krigsførelsen til søen og skitsere et alternativ til vestoffensiven, der gjorde luftvåbnet til det centrale våben mod England og blokerede ubådsprogrammet.²¹

Den 9.10. tilkendegav Hitler i et memorandum over for de øverstbefalende sine grunde til at starte en vestoffensiv. Samme dag udgik Weisung nr. 6 vedrørende krigsførelsen. Hermed var de tre værn stillet over for en fuldbyrdet kendsgerning. Ved en konference den følgende dag afviste Hitler Raeders krav om et forceret ubådsprogram. Hans samtidigt fremsatte krav om uindskrænket ubådskrig og erhvervelse af støttepunkter i Norge ved tysk-russisk tryk behandledes henholdende. Hitlers beslutning ramte Raeder, men førte ikke til nogen åben opposition fra hans side. Raeder kunne næppe være i tvivl om den strid, der ville komme mellem Hitler og generalerne. Set fra hans synspunkt kunne den imidlertid udnyttes. Hvis Hitler stillet over for hærens kompakte modstand mod vestoffensiven opgav denne tanke, ville Raeder stå parat med alternativet, flåden, således som han i 1938 ved at solidarisere sig med Hitler mod hæren havde skabt en vending i sin favør.

²¹ I en randbemærkning på et memorandum om erhvervelse af støttepunkter i Norge tilkendegav Raeder sin hensigt indirekte. Det hedder således: »Ob.d.M. (Raeder f.a.) betrachtet Verfolg . . . als Möglichkeit Ablenkung von Holland/Belgien-unternehmung«. Gemzell, s. 227.

På samme måde som i 1938 eksisterede der stadigvæk en fællesinteresse imellem OKM og OKW i forbindelse med den maritime strategi. Af en randnotits på marineledelsens memorandum om erhvervelse af støttepunkter i Norge med rent militære midler fremgår det, at Jodl i modsætning til Halder fandt sagen let gennemførlig. Gemzell understreger i en fodnote det betydningsfulde i denne stillingtagen, der peger frem mod det efterfølgende samarbejde. Andet sted, ligeledes i en fodnote, antyder han muligheden af, at denne stillingtagen kan have sammenhæng med modsætningsforholdet til OKH.²²

Vi kan uddybe dette ved at understrege Jodls interesse i at gennemføre aktioner, der ville give OKW egentlige operative opgaver i forbindelse med en samlet indsats af alle tre værn. Som tidligere omtalt måtte operationer af den type, som marinen ønskede i forbindelse med erhvervelse af støttepunkter, være velegnede til at understrege OKW's funktion på et tidspunkt, hvor staben hverken funktionelt eller organisatorisk havde fundet sin endelige form, og hvor OKW kun langsomt og under heftig modstand befæstede sin stilling. Denne positive holdning til operationen fra Jodls side genfinder vi udtalt umiddelbart før og under invasionen i Danmark-Norge. Men ligesom Raeder både i efteråret og vinteren 1939/40 stødte på stærke saglige betænkeligheder i sin egen stab, var det samme tilfældet for Jodls vedkommende i foråret 1940. Dette antyder, at både Raeders og Jodls interesse for sagen i første række var dikteret ud fra politiske motiver. Vi har forsøgt at sandsynliggøre en hypotese om, hvilke motiver der bestemte deres holdning.

Norgesplanerne var imidlertid ikke det eneste område, hvor et interessefællesskab imellem de to parter viste sig. Medens man fra engelsk side forberedte en aktiv økonomisk krigsførelse gennem oprettelsen af et ministerium for økonomisk blokade, eksisterede der ikke noget centralt organ for økonomisk krigsførelse på tysk side. Det blev nu i denne retning Raeder spillede op til OKW, idet han anbefalede dannelsen af en central instans for dette formål med store fuldmagter for ledelsen, der skulle bestå af en admiral, der arbejdede snævert sammen med marinen og var knyttet til OKW. Både Göring, udenrigsministeriet og en række andre instanser havde interesser på dette felt. Marinens forslag om centralisering var derfor udtryk for et forsøg på fra Raeders side at danne en akse mellem marinen og OKW, der ville øge marinens indflydelse på krigsførelsen og styrke OKW. I overensstemmelse med OKW's ønske om enhedsledelse udnyttedes dette forslag til dannelsen af et sådant organ, men med OKW og ikke marinen som den mest indflydelsesrige faktor. Dette udelukkede dog ikke et fortsat samarbejde mellem de to parter.²³

²² Gemzell, s. 227–28 note 26, s. 288 note 38.

²³ Sst. s. 239 ff.

Som vi har set kunne Raeder håbe, at striden mellem Hitler og hæren ville få Hitler til at opgive vestoffensiven og koncentrere sig om økonomisk krigsførelse med flåden (og luftvåbnet) mod England. Vanskeligheden for Raeder var, at det faktisk lykkedes Hitler at gennemtvunge sin vilje over for generalitetet. Den 23. 11., efter flere ugers heftig krise imellem OKW og OKH, udtalte Hitler sin fortsatte beslutning om at starte en vestoffensiv så snart som muligt. Generalerne bøjede sig.

Dette viste, at flåden som alternativ til hæren ikke uden videre ville påtvinge sig som en følge af omstændighederne. Raeder måtte se i øjnene, at vestoffensiven ville blive gennemført og handle derefter. I løbet af de følgende tre uger angreb Raeder problemet fra tre forskellige vinkler. To dage efter, den 25.11., drøftede man i søkrigsledelsen muligheden af, at en tysk besættelse af Holland ville foranledige englænderne til en overraskende landing i Norge. Dette argument, som indførtes i diskussionen af Raeder, kan ikke ses at være anvendt direkte over for Hitler af Raeder. Det er imidlertid sandsynligt, at Raeder her har udnyttet den akse, som bestod imellem ham og Jodl. Under alle omstændigheder skal vi se dette argument dukke op i OKW's argumentation for erobringen af Norge og her formentlig blive udslagsgivende i den senere udvikling.

Argumentationen kunne tyde på, at Raeder under de foreliggende omstændigheder sigtede mod et kompromis imellem sine egne og Hitlers planer. Som et biprodukt af vestoffensiven ville Raeder kunne sikre sig baser i Norge og måske ved en præventiv aktion få et forspring i forhold til luftvåbnet, der ville stille flåden mere lige ved det afgørende slag mod England.²⁴ Som et led i den samme argumentation kan vi muligvis se Raeders samtidige ordre om undersøgelser over invasionsmulighederne i England, der bedømtes yderst skeptisk. Hvis en invasion i forlængelse af vestoffensiven lykkedes, ville marinens rolle være så godt som udspillet. Gemzell har nøje undersøgt muligheden af, at Raeder kunne være influeret af efterretninger om engelske planer mod Norge på dette tidspunkt. Han viser, at dette næppe har været tilfældet, og fremhæver, at Raeders egen strategiske tankegang måtte gøre tanken om et engelsk modtræk af denne type sandsynlig.²⁵

Den 27. 11. fandt der i det nye organ for økonomisk krigsførelse en diskussion sted med henblik på modtræk mod Englands udstrækning af blokaden til at omfatte også tyske eksportvarer. Som et resultat heraf udstedtes Weisung nr. 9 om krigsførelsen, der lagde stærk vægt på den økonomiske krigsførelse mod England i forlængelse af vestoffensiven. Denne Weisung måtte være egnet til at understøtte det kompromis, som

²⁴ Jvf. Hitlers udtalelser den 27.9.: »Wenn wir zum Stellungskampf gezwungen werden, dann ist Erfolg nur möglich durch U-boote und Flugzeuge«. Gemzell, s. 258.

²⁵ Sst. s. 248 og 264–65, jvf. s. 181 nederst.

Raeder nu arbejdede henimod.²⁶ I en konference med Hitler den 8. december krævede Raeder støttepunkter i Norge for at afskære Englands tilførsler fra Norden og Østersøområdet. Vi har ingen efterretninger om, hvorledes Hitler så på Raeders fornyede initiativ i Norgesspørgsmålet, men vi må formode, at han ikke har ladet sig overbevise, eftersom Raeder få dage efter fandt nye argumenter over for Hitler.

Den 30. november tog Sovjet initiativet i den internationale udvikling ved at starte den finsk-russiske vinterkrig i den hensigt at udvide sit baseområde. Hermed skabtes en flydende situation, der bragte et nyt risikomoment ind i Hitlers beregninger. Dette styrkedes af Finlands appel til Folkeforbundet om at stille hjælp til rådighed mod angriberen. I denne situation optrådte den tidligere norske krigsminister Vidkun Quisling for at søge støtte for en tysk magtovertagelse i Norge. Chefen for »Aussenpolitisches Amt«, Alfred Rosenberg, partiets chefideolog, søgte at interessere Hitler herfor, men uden held. Rosenberg satte imidlertid Quisling i forbindelse med Raeder, der øjeblikkeligt så, at den opfattelse af situationen, som Quisling fremlagde, især hans oplysninger om, at England i tilfælde af, at Norge blev indviklet i krig med en stormagt (Rusland), ville besætte Norge med dettes vidende og vilje, kunne udnyttes.

Den 12.12. refererede Raeder Quislings tilbud og oplysninger for Hitler. Han understregede her, at England ved en besættelse af Norge ville udflankere Tyskland i dets handelskrigsførelse og kunne udøve tryk på Sverige, Tysklands hovedleverandør af jernmalm. Han fremhævede samtidig, at tysk besættelse af Norge ville medføre stærke engelske angreb på de tyske malmtransporter, som den tyske marine endnu ikke var voksen; et fint vink om, at flådens behov ikke fortsat kunne negligeres. Hitlers reaktion var, at han selv ved en samtale med Quisling ville vurdere sagen nærmere. På Raeders initiativ besluttede han, at dersom han fik et gunstigt indtryk, skulle OKW udarbejde planer for en »fredelig« besættelse af Norge under udnyttelse af et statskup gennemført af Quisling eller ved en regulær besættelse.

Hitlers reaktion må ses ud fra de oplysninger, der forelå for ham den 12.12. Disse var egnede til at underbygge Quislings. Det hedder således i en af de meldinger, der dagligt forelå i OKW om situationsudviklingen, dateret den 11.12.: »Eilt sehr. – Aussen- und militärpolitische Nachrichten – Norwegen: Gesandtschaft Oslo nr. 458 vom 10.12. Der Gesandte erfährt aus zuverlässiger Quelle, dass umfangreiche Mobilisierungen der norwegischen Wehrmacht in der Stille stattgefunden haben. Starke Truppentransporte sollen dauernd über Drontheim nach Norden gehen.«²⁷ I en anden melding fra den 12. 12. hedder det: » . . .

²⁶ Kriegstagebuch der Seekriegsleitung, Teil A, den 27.11. Jvf. Gemzell, s. 252.

DNB meldet Eröffnung (Völkerbunds f. a.) Tagung mit Appell finnischen Vertreters Holsti: »Lassen Sie uns nicht allein kämpfen, wir erwarten aktive Hilfe aller zivilisierten Nationen« . . . Tagung werde voraussichtlich unter franskøisisk Føhrung zu antibolschewistischer Kundgebung gestaltet werden.«²⁸ Den 14. mødtes Quisling og hans medarbejder, forretningsmanden Wiljam Hagelin, med Hitler, der gav ordre til OKW om at udarbejde planer for en besættelse af Norge.

For Hitler måtte nødvendigheden af at besætte Norge som en præventiv foranstaltning være uvelkommen. Det betød en afvigelse fra det øjeblikkelige mål, vestoffensiven, og betød desuden at de krigsvigtige forsyninger fra Skandinavien forstyrredes. Igennem hele den efterfølgende planlægningsfase betonedede Hitler sit ønske om at holde Skandinavien neutralt på linie med hans udtalelser den 9. oktober og i overensstemmelse med den henholdende behandling af Raeders ønske om at erhverve baser i Norge. Han anerkendte imidlertid de argumenter, som fremførtes for ham, at en engelsk besiddelse af Norge ville være en flanketrusel og bringe de krigsvigtige forsyninger fra Sverige i fare. Netop i denne periode, da offensiven bestandigt blev forskudt, og muligheden for at den ville løbe fast i Belgien-Holland var stigende, svandt udsigterne til, at vestoffensiven ville skaffe Tyskland erstatning fra malmlejerne i Lorraine. Dersom det kom til en stillingskrig i lighed med første verdenskrig, ville betydningen af Tysklands økonomiske basis for en længere krigsførelse være afgørende.

I modsætning til den almindelige opfattelse af Hitler som uberegnelig og impulsiv²⁹ er der god grund til at opfatte ham som køligt beregnende sine chancer og handlende ud fra en kalkuleret risiko. Dette var tilfældet ved alle hans udenrigspolitiske initiativer.³⁰ Hans kalkulerede risiko ved felttoget mod Polen var en fejlberøgning, men derfor ikke mindre velovervejet. Hans bedste strategiske våben var tidsfaktoren. En engelsk intervention i Norge kunne vriste initiativet ud af hans hænder og ved sin flanketrusel måske afgørende bringe vestoffensiven i fare. På den anden side var han udmærket i stand til at vurdere sandsynligheden for, at denne intervention ville finde sted. Hitlers holdning overfor planerne måtte bestemmes af denne vurdering. De små stater var i 1938 rent fak-

²⁷ Meldingen stammer fra »Amt Auslandnachrichten und Abwehr« under OKW, der stod under ledelse af Canaris. Den bærer betegnelsen AUSL. Nr. 0439/39 g. Ausl. I. Den foreligger i kopi indgået til »Abt. Wehrmachtpropaganda« under OKW den 12. 12. (Institut for Samtidshistorie og Statskundskab, mikrofilmsamlingen). Meldingen måtte antyde muligheden af aktiv norsk indgriben i den finsk-russiske krig.

²⁸ AUSL. Nr. 0440/39 g. AUSL. I. 12.12. indgået til Abt.W.Pr. samme dag. Institut for Samtidshistorie og Statskundskab.

²⁹ Sml. Walther Hubatsch: »Weserübung«. Die deutsche Besetzung von Dänemark und Norwegen 1940, Göttingen 1960, s. 224.

³⁰ Jvf. E. M. Robertson: Hitlers Prewar Policy and Military Plans, London 1963.

tisk af stormagterne blevet løst fra deres forpligtelser under Folkeforbundets sanktionsparagraf. Da Folkeforbundet 14. 12. erklærede Sovjet for aggressor og opfordrede medlemmerne til at yde Finland bistand, forelå der ganske vist et legalt udgangspunkt, der kunne anvendes af Frankrig og England til at få fast fod i Skandinavien. Her ville imidlertid de skandinaviske staters holdning spille afgørende ind. Hitler, der var en mester i psykologisk krigsførelse, så udmærket de vanskeligheder, der for England var forbundet med en krænkelse af de nordiske staters neutralitet. Umiddelbart efter den 14. december stabiliseredes situationen i Skandinavien i mærkbar grad. Norge og Sverige betonedede stærkt deres neutralitetsvilje, og den russiske offensiv løb fast, således at faren for en reaktion fra de skandinaviske lande ved en fuldstændig russisk besættelse af Finland svandt ind.

Den 14. havde Hitler befalet, at undersøgelsen skulle foregå med den mindst mulige stab. Årsagen kan her være det stærke krav om hemmeligholdelse, som en overraskelsesaktion mod Norge måtte indebære. Udtrykket: »Führer befiehlt, dass mit kleinstem Stab die Untersuchung geführt wird . . .«³¹ leder tanken hen på konferencen den 23.5.1939, hvor Hitler ønskede »einen kleinen Studienstab beim OKW«, der som opgave skulle have »Die geistige Vorbereitung der Operationen im höchsten Grade«.³² I en senere opridsning af forhistorien til operation Weserübung, som vi finder i marinens akter under betegnelsen »Beitrag zum Kriegstagebuch des Ob.d.M.«, dateret 22.4., hedder det: »12. XII.39 Empfang von Q. u. H. durch den Führer. In der Folge Anweisung an OKW geistige Vorbereitungen zu treffen«.³³ Der foreligger

³¹ Jodls dagbog for 13.12.1939, trykt: Die Welt als Geschichte 13, 1953, s. 62.

³² I referatet af førerkonferencen 23. 5. 1939 hedder det: »Die Studien dürfen nicht den Generalstäben überlassen werden. Die Geheimhaltung ist dann nicht mehr gewährleistet. Der Führer hat sich daher entschlossen, einen kleinen Studienstab beim O.K.W. zu befehlen, der Vertreter der drei Wehrmachtteile enthält und von Fall zu Fall die drei Oberbefehlshaber bezw. Generalstabschefs einbezieht. Der Stab hat den Führer am Laufenden zu halten und zu unterrichten. Der Studienstab übernimmt die geistige Vorbereitung der Operationen im höchsten Grade und die sich zwangsläufig daraus ergebenden Vorbereitungen in technischer und organisatorischer Beziehung«. Walther Hofer: Die Entfesselung, s. 109 nederst. (Jodls bestandige referat til Hitler i form af »Vortrag« og hans særlige udnyttelse af Abt.L's tre generalstabsofficerer lader formode, at han så sig selv i rollen som leder af en sådan lille »studiestab«. Sml. her med OKW's memorandum af 19.4.1938: Die Kriegführung als Problem der Organisation (Görlitz: Keitel, s. 156): »... man kann ... mit Hilfe des Führungsstabes des OKW. ... Strategie im höchsten Sinne des Wortes treiben ... Der Führer des Waffenkrieges und sein Stab muss sich freihalten für die grossen Fragen und Entscheidungen und kann nicht belastet sein mit dem umfangreichen Führungsapparat, der für die Leitung der Heeresoperationen nötig ist«).

³³ Kriegstagebuch der Seekriegsleitung Teil B. V, »Handakten bezüglich Anlagen zur Weserübung«. Institut for Samtidshistorie og Statskundskab.

her en forveksling af datoer for så vidt angår Quislings møde med Hitler, men dette er mindre væsentligt. Ejendommeligt er derimod udtrykket »geistige Vorbereitungen«, der igen synes at vise tilbage til konferencen den 23. maj i forbindelse med forberedelserne i december.

Den 12.12., da Raeder forelagde Hitler Quislings udtalelser, anbefalede han, at OKW skulle overdrages undersøgelsen af, hvorledes man kunne sætte sig i besiddelse af Norge. Det er bemærkelsesværdigt, at Raeder her lægger initiativet over til OKW. Som vi tidligere har konstateret, havde Jodl en interesse i gennemførelsen af aktioner af den type, som erhvervelsen af visse maritime baser ville fordre. Vi har set ham være positivt indstillet over for planerne mod Norge små to måneder tidligere. Raeders udspil betyder, at han lagde en situation til rette for OKW. Støttet til OKW ville Raeder have mulighed for at føre sine planer igennem. OKW fik på den anden side herigennem mulighed for at demonstrere sin rolle gennem udarbejdelsen af generelle operative direktiver (geistige Vorbereitungen) på linie med Hitlers tanke et halvt år tidligere, hvorigennem de tre værns indsats afstemtes efter hinanden.³⁴ Omstændighederne omkring Hitlers ordre den 14. kunne tyde på, at han selv så sagen i dette lys, hvilket ville stemme med den rolle han i de foregående måneder havde tildelt sig selv, særligt i forbindelse med de foreløbige direktiver for krigsførelsen den 27. september.

Efter Hitlers ordre den 14. satte Jodl øjeblikkeligt gang i undersøgelserne. Samme aften kontaktede han flyvevåbnets repræsentant i Abteilung Landesverteidigung under OKW, von Sternburg, og samtidig tilgik der hærens generalstab en foreløbig orientering med ønske om at få udleveret kort-materiale. Den 18. 12. diskuterede han sagen med flyvevåbnets generalstabschef. Vi kan imidlertid ikke i akterne se, at marinen har været involveret. Således som Hitlers ordre blev givet, ville det være ukorrekt at trække de forskellige generalstabe ind i planlægningen på anden måde end i forbindelse med praktiske spørgsmål som f. eks. fremskaffelse af kort-materiale. Kontakten med flyvevåbnets generalstabschef Jeschonnek den 18. kan have haft forbindelse med øremærkning af tropper og kommandosteder. I en Lagebetrachtung zur Studie Nord, som vi nærmere skal omtale i det følgende, finder vi f. eks. oplysning om, at 22. luftbårne division og 7. flyverdivision har været på tale. Samtalen kan imidlertid også have haft forbindelse med den videre operative planlægning. Det faktum, at Jodl i første omgang kontaktede von Sternburg, og at den videre bearbejdelse i januar henlagdes til en særlig stab med en general fra luftvåbnet i spidsen, kunne tyde i denne retning.³⁵

³⁴ Ved »geistige Vorbereitungen« kan ikke forstås egentlig operativ detailplanlægning. Jvf. note 32.

³⁵ Se Gemzell, s. 268 ff. Jodls dagbog 13.12.; Halders dagbog 14.12.1939, trykt: Generaloberst Halder: Kriegstagebuch, bd. I, Stuttgart 1962.

Warlimont har vurderet Jodls dagbogsnotits den 18. således, at Jodl her tilkendegav, at han ville overlade luftvåbnet den videre bearbejdelse, men at Hitler den følgende dag greb ind for at forhindre dette.³⁶ Vurderingen af Jodls dagbog den 18. og 19. er betydningsfuld for hele den her skildrede sammenhæng. Vi skal derfor anføre de to kildesteder:

18. december: Wie soll norwegische Frage weiter behandelt werden?
Jeschonnek: . . .

.....

4. norwegische Angelegenheit, . . .

.....

Führer hat Nachm. erneute Besprechung mit Norwegern.

19. december: 16.00 dem Führer vorgetragen . . .

d) Fall Norwegen (nicht aus der Hand geben).

Det kan være, at Jodl den 18. har diskuteret mulighederne for at overføre den videre operative planlægning til luftvåbnet med Jeschonnek. Det er imidlertid på baggrund af Hitlers ordre usandsynligt, at han på egen hånd ville overdrage luftvåbnet sagen. Netop den usikkerhed, der kommer til orde, tyder på, at han her ville afvente videre ordrer fra Hitler. Sætningen »Wie soll norwegische Angelegenheit weiter behandelt werden« viser på den anden side, at han må være nået så langt i sine undersøgelser, at spørgsmålet om en videre behandling var aktuelt. I lyset af dagbogsnotatet den 19., hvori det hedder, at han har holdt »Vortrag« for Hitler og derunder forelagt »Fall Norwegen«, må vi mene, at de indledende undersøgelser, som Jodl på Hitlers ordre den 14. anstillede, allerede den 18. lå færdige og i form af et memorandum kunne forelægges Hitler. Samtidig giver sætningen i parentes svaret på det spørgsmål han stillede sig (og muligvis Jeschonnek) den 18. Dette svar kan imidlertid tolkes forskelligt. På den ene side kan det tolkes, som om Hitler ønsker den videre bearbejdelse foretaget inden for OKW. På den anden side kan det opfattes, som om Hitler her simpelthen tilkendegiver et ønske om, at sagen henlægges indtil videre.

Endnu den følgende dag diskuterede Jodl med Keitel forskellige efterretningsopgaver i forbindelse med Norgesaktionen, men herefter hører vi ikke noget til sagen før den 1. januar, hvor Halder i en dagbogsnotits oplyser: »Führer hat Denkschrift Jodl angehalten«.³⁷ Hvis vi

³⁶ Warlimont, s. 86.

³⁷ Jodls dagbog 20.12., Welt als Geschichte 13, 1953, s. 64. Se endvidere Earl F. Ziemke: The German Northern Theater of Operations 1940–45, Washington 1959, s. 10–11, der her har en anden tolkning af Jodls dagbog end Walther Hubatsch i tidskriftet. Hubatsch og Ziemke synes dog at være enige om, at der var tale om efterretningsopgaver, jvf. Hubatsch: »Weserübung«, s. 356.

går ud fra, at Jodl med det memorandum (for at benytte Halders udtryk), som han forelagde Hitler den 19. december, havde afsluttet »die geistige Vorbereitung« (Strategie im höchsten Sinne des Wortes), ville der ikke være nogen grund til at tilbageholde dette fra videre cirkulation til de tre værnsgrene, der skulle foretage den operative detailbehandling, med mindre det var hensigten at henlægge sagen indtil videre.³⁸ I modsætning til Ziemke, der under henvisning til Halders notat den 1.1. mener, at sagen midlertidigt blev henlagt omkring årsskiftet, vil jeg her gøre den opfattelse gældende, at Hitlers udtalelse den 19. er udtryk for en ordre herom. Jodl synes i løbet af 3–4 dage at have tilendbragt en første operationsskitse i et område, der hidtil ikke havde været inddraget som tysk krigsskueplads, og under anvendelse af en taktik, som hidtil ikke havde fundet anvendelse i krigshistorien, og som kun marinen havde gjort studier over.³⁹ Vi skal i det følgende prøve at give en forklaring på dette forhold.

Som omtalt får vi den 1. januar i Halders dagbog igen føling med sagen gennem et notat om en samtale mellem Halder og Keitel, hvori Keitel giver en almindelig orientering om udviklingen i dette spørgsmål. Forskellige vigtige ting fremgår heraf. For det første en tydelig stabilisering af situationen i OKW's øjne. Man opfatter det således, at Rusland ikke påtænker overgreb mod de øvrige skandinaviske stater, hvorved faren for en reaktion fra Norges side, der ville begunstige en engelsk landsætning, mindskes. Med hensyn til Quisling har man øjensynlig fået rapporter, der viser, at han kun har ringe indflydelse i Norge. (Måske kan disse oplysninger føres tilbage til udenrigsministeriet, hvorfra vi har depecher på denne tid, der giver nærmere oplysninger om Quisling.) Endvidere betones Norges og Sveriges stærke neutralitetsvilje (der blandt andet var kommet til udtryk i den svenske udenrigsminister Sändlers afgang). Endelig understreges Tysklands interesse i, at Norge forbliver neutralt. Notitsen afsluttes med en oplysning om, at Jodls »Denkschrift«, hvormed efter alt at dømme hentydes til »Studie Nord«, er blevet tilbageholdt indtil videre.⁴⁰ Samtidig fastlægges forudsætningen for at det tages op igen, nemlig øget sandsynlighed for, at England vil krænke norsk neutralitet.

Indholdet af denne studie ved vi meget lidt om. Selve studien er aldrig blevet fundet, men marinens dagbog for 13. januar indeholder en kort beskrivelse af den. Det hedder her: OKW's »Studie Nord« er et første overblik over de tyske operationsmuligheder i det norske rum. (Dette svarer udmærket til Halders betegnelse »Denkschrift«). Studien

³⁸ Jvf. note 32. Halders dagbog 1.1.1940.

³⁹ Jvf. Gemzell flere steder.

⁴⁰ Betegnelsen »Studie Nord« anvendes i marinens dagbog den 13.1.1940 om OKW's operationsstudie vedrørende Norge.

begrundes med, at en engelsk besiddelse af Norge er en afgørende fare for den tyske krigsførelse. Den finsk-russiske konflikt øger den tysk fjendtlige stemning og vil være en fordel for England, hvis det skulle påtænke en aktion i Skandinavien. Den engelskvenlige ministerpræsident (sic!) Hambro vil kunne arbejde i denne retning, når stortinget bliver siddende efter den 11. januar (hvor det under normale omstændigheder skulle opløses). Vi ser her Quislings argumenter overfor Hitler og Raeder gå igen.⁴¹ Endnu et argument, som vi ikke kan føre tilbage til Quisling, men derimod til Raeder, anføres, nemlig at en tysk offensiv i vest kan tjene England som anledning til en besættelse af Norge.

Vi har tidligere set Raeder udtrykke frygt for, at en tysk besættelse af Holland skal føre til en engelsk besættelse af Norge. Tankegangen kan være legalistisk, således at forstå, at neutralitetskrænkelsen i Belgien-Holland ville tjene England som påskud til selv at sætte sig ud over neutraliteten under henvisning til, at Tyskland ikke respekterede denne, eller den kan være rent strategisk opfattet som et modtræk mod den tyske besættelse af et vigtigt område, hvorfra England kunne trues. Vi finder andet sted i et dossier omhandlende Studie Nord i krigsmarinens akter en række oplysninger, der set fra tysk side har peget på muligheden af en engelsk besættelse af Norge. Det hedder her: »Ende 1939. Hinweise in der englischen Presse, dass Norwegen und Holland/Belgien die beiden Angelpunkte eines entscheidenden Vorgehens gegen England sind und keinesfalls in Feindeshand fallen dürfen.«⁴² Her er argumentationen rent strategisk, og Raeders tidligere omtalte frygt synes ligeledes udsprunget af strategiske overvejelser. Den mest nærliggende opfattelse er, som vi skal se i det følgende, at den i Studie Nord nævnte eventualitet er opfattet rent strategisk.

Med hensyn til det politiske alternativ, Quislings statskup med efterfølgende opfordring til Tyskland om at intervenere, fortsatte planlægningen under medvirken af udenrigsministeriet og Rosenbergs Aussenpolitisches Amt. Rosenbergs Amtsleiter, Scheidt, rejste til Norge og vendte tilbage med en rapport i den første uge af januar. Denne rapport fik en noget kølig modtagelse, og Hitler udtrykte over for udenrigsministeriets repræsentant tvivl om hemmeligholdelse ved denne fremgangsmåde. Resultatet var, at forberedelserne til den politiske aktion i nogen grad blev stillet i bero for senere helt at blive opgivet. (Måske kan vi også her se en genklang af Keitels oplysning om, at Quisling ingen af betydning havde bag sig i Norge).

Næste gang vi i akterne vender tilbage til Norgesspørgsmålet er den

⁴¹ Se for eks. Gemzell, s. 268 ff.

⁴² Handakten Weserübung: Englische Vorbereitungen zur Besetzung Norwegens und Beurteilung englischer Massnahmen, Stand 10 März 1940.

8. januar, hvor udenrigsministeriets forbindelsesmand til generalstaben, von Etdorf, over for Halder anfører, at vestmagterne har tilbudt Finland assistance og vil benytte vejen over Narvik for her samtidig at skaffe sig kontrol over malmlejerne i Nordsverige. Der stilles en række spørgsmål, således om hvorvidt Norge og Sverige ville være indforstået hermed. Det oplyses endvidere, at vestmagterne skulle have tilbudt de to lande assistance i tilfælde af kamp med Rusland. Notatet slutter med en oplysning om, at Hitler ikke havde forlangt støttepunkter.⁴³ Ud fra oplysningerne er det klart, at der er tale om et tilbud, der den 27.12. blev afgivet af de allierede. Det er samtidig forståeligt, at Hitler ikke har reageret herpå. Han anså den norsk-svenske holdning for strengt neutral og muligheden for et russisk angreb på de to skandinaviske lande for udelukket.

Vi har her 1. og 8. januar indirekte konstateret, at Hitler for øjeblikket ikke anså det for nødvendigt at gribe ind, formentlig ud fra en kalkulation af risikoen for en allieret intervention. Hitlers holdning til projektet bestemtes af hans helhedsopfattelse af krigsførelsen, og kun hvis der var overvejende sandsynlighed for en allieret aktion, ville en besættelse af Norge være berettiget i denne forbindelse.

Den 10. januar blev »Denkschrift Norwegen« imidlertid aktuelt igen at dømme ud fra en notits i Halders dagbog. Det hedder her: »Gespr. mit Keitel. a) Denkschrift Norwegen. Bearbeitungsstab bei OKW. Über Dänemark hinweg. Winter? 1. Division. Op. Abt.«⁴⁴ Keitel synes her at have givet udtryk for, at studien skulle viderebehandles af en stab under OKW. Eftersom OKW ikke havde mandskab hertil, er det muligt, at henvisningen til Winter, der var oberstløjtnant i generalstaben og ansvarlig for spørgsmål vedrørende troppeindsats i vest, hentyder til, at denne er bragt i forslag fra hærens side som hærens repræsentant i OKW-staben. 1. division må hentyde til størrelsesordenen af de enheder, der skulle stilles af hæren. (Dette beskedne antal synes, som vi skal se, meget godt at stemme med de forudsætninger, der var nedlagt i Studie Nord). Indtrykket af, at Studie Nord blev aktuel igen på dette tidspunkt, bestyrkes af efterretninger, der forelå for den svenske ambassade i Berlin. I en depeche afgået den 11. januar oplyses det således: »En tysk anställd vid »Oberkommando der Wehrmacht« har till en av beskickningens medlemmer sagt följande: Situationen voro för närvarande sådan, att åtskilliga anställda vid Oberkommando räknade med, att Tyskland skulle se sig nödsakat aktivt ingripa i Skandinavien politik . . . Han nämnde vidare, att från tysk sida vissa »tekniska åtgär-

⁴³ Halders dagbog 8.1.40.

⁴⁴ Sst. 10.1.40 – Hubatsch giver (»Weserübung«, s. 357) uden kildehenvisning en vidtgående fortolkning af dette kildested, der synes grebet ud af luften.

dar« redan vidtagits för den händelse, en aktion skulle visa sig nödvändig«. ⁴⁵

Studie Nord blev oversendt til søkrigsledelsen – formentlig samtidig til de to andre værn – hvor den indgik den 13. og blev genstand for en diskussion. Her gives som supplerende oplysning, at føreren havde givet ordre til, at der skulle opstilles en særlig stab til bearbejdelse af studien. I spidsen for denne skulle stå en general for luftvåbnet, der samtidig fik til opgave at lede en eventuel operation. Stabschefen skulle stilles af søværnet og operationsofficeren af hæren (jvf. Halder Op. Abt. = Operations Abteilung). Denne beskrivelse svarer tilsyneladende ikke ganske til indtrykket af Halders notat tre dage tidligere. På den anden side er der tydeligvis tale om en særstab sammensat af officerer fra de tre værnsgrene, således som operationens særlige karakter måtte forde. (Kombineret aktion af alle tre værn). En sådan stab kunne meget vel tænkes at arbejde i snæver tilknytning til OKW. Vi kan notere, at da stabsorganisationen noget senere ændres, tales der om »Arbeitsstab im OKW«, ikke, som hos Halder, »bei OKW«. ⁴⁶

Vi har konstateret, at studien fra slutningen af december, formentlig allerede fra 19. december, blev holdt tilbage af Hitler, og at en genoptagelse ville afhænge af Englands holdning til Norge. Hvor finder vi da årsagen til, at Studie Nord igen blev taget op? Vi har set, at de allieredes tilbud om assistance ikke gav anledning til nogen ændring i Hitlers holdning. Earl Ziemke peger på muligheden af, at Hitler havde modtaget oplysninger om de allieredes démarche over for Norge den 6. januar, der indeholdt truslen om at overtage kontrollen med norsk territorialfarvand. Dette ville svare til de forudsætninger, som Keitel havde peget på for planens genoptagelse. Reaktionen på denne note var meget kraftige i Norge, men vi kan ikke konstatere, at man fra tysk side havde kendskab til dette initiativ før omkring 15. januar. ⁴⁷ I de tyske situationsmeldinger fra disse dage forekommer ikke oplysninger herom, hvilket ganske vist ikke udelukker, at sådanne informationer kan have foreligget for Hitler. På den anden side tyder de svenske efterretninger på, at man frygtede for en engelsk landgang i Narvik før man havde informationer om den engelske note og netop i dagene umiddelbart efter 10. januar. Det hedder i en depeche: . . . »yttrandet av Göring, Attolico och Bismarck hava tytt på, att man till och med räknat med ett besättande av Narvik«. ⁴⁸ Den 6. januar oplyses det i

⁴⁵ Kungliga Utrikesdepartementet. Aktstycken 37–42. Sthlm. 1947–50. von Post til Söderblom 11. januar 1940.

⁴⁶ Jvf. Hubatsch: »Weserübung«, Anhang C 1, s. 391, og Anhang H 1, s. 435. Se endvidere ovenfor note 32.

⁴⁷ Kungl. Utrikesdep. Aktst. Richert til Söderblom 17. januar. Ziemke, s. 12–13.

⁴⁸ Sst. Richert til Söderblom 15. januar 1940.

situationsmeldingen kl. 10: »DNB wiedergibt Pressestimmen verschiedener Länder über angebliche Bestrebungen zur Ausdehnung der Kriegsschauplätze . . . New York Times meldet, Allierte erwøgen seit Wochen Møglichkeit, Krieg nach Skandinavien hereinzutragen . . .«.⁴⁹ I situationsmeldingen den 10. januar kl. 10 refereres Chamberlains tale den 9.1. I referatet gengives følgende udtalelse: »Finland, dass für »gleiche Ziele wie wir« kampfe . . . konne sich auf englische Hilfe verlassen . . . «.⁵⁰

Disse meldinger er det nermeste, vi kommer en engelsk trusel mod norsk neutralitet i vort materiale før 15.1. Der foreligger ikke noget konkret, som kunne give anledning til at konstatere en nert forestaende neutralitetskrankelse. Rapporterne matte endvidere afvejes imod Sveriges meget udtalte understregning af sin neutralitet netop i forbindelse med disse avisartikler.⁵¹ Dog forela der med disse meldinger en øget sandsynlighed for engelsk indgriben, der kunne skabe større usikkerhed og frygt.

Den konkrete anledning, der på baggrund af den i meldingerne opridsede situation gav anledning til studiens genoptagelse den 10. januar, er efter min mening at finde i en anden, men meget narliggende sammenhæng. Den 10. januar gav Hitler, efter at vejret igennem måneder havde forhindret vestoffensivens igangsattelse, ordre til, at angrebet på grundlag af nye gunstige vejrprognoser skulle igangsattes 17. januar. Dermed blev det i Studie Nord nedlagte argument for en praeventiv aktion, at det tyske angreb i vest kunne foranledige England til en land-satning i Norge, aktuelt. Dersom denne opfattelse er rigtig, vil det sige, at et argument, som vi kan spore tilbage til Raeder, kom til at spille en direkte rolle ved beslutningen om planernes genoptagelse, set på baggrund af nye antydninger af britisk vilje til at gribe ind.

Efter at søkriksledelsen den 13. havde diskuteret Studie Nord, udarbejdedes efter Ziemkes udsagn i de følgende dage mellem 14. og 19. januar en udvidelse af Studie Nord. Ziemke giver et omfattende referat af denne udvidede studie. Af dette fremgår det blandt andet, at der patænkes overført enten 22. luftbårne division eller en division bjergjagere dels ad luftvejen, dels med flåden (jvf. Halder: 1. division).⁵² Karakteristisk for den udvidede studie er, at den øjensynligt udgør en del af en større studie, idet der ikke berøres planer for indsats af tropperne efter landgangen, ligesom besattelse af flyvepladser m.v. ikke narmere omtales. Studien forudsatter følgelig en helhedsplanlægning. Umiddel-

⁴⁹ AUSL. Nr. 016/40 g. Ausl. I af 6.1., kopi fra W.Pr. Institut for Samtidshistorie og Statskundskab.

⁵⁰ AUSL. Nr. 025/40 g. Ausl. I af 10.1., kopi indgaet til W.Pr.

⁵¹ Kungl. Utrikesdep. Aktst. Richert til Günther 4.1. – 13.1.1940.

⁵² Ziemke, s. 13.

bart kan dette ikke undre, da vi må antage, at Studie Nord netop behandlede aktionen under en helhedssynsvinkel. Sagen bliver imidlertid ejendommelig, når vi ved en gennemgang af de originale aktstykker, som Ziemke henviser til, konstaterer, at der er tale om forelæggelse af en studie, der den 10. jan. lå færdig i søkrigsledelsen. Ziemke har dateret studien ud fra en følgeskrivelse, hvori benyttes udtrykket »Überlegungen Studie Nord«. Selve den udvidede studie ligger som bilag, benævnt »Lagebetrachtung zur Studie Nord« med dateringen 10.1.⁵³

Vi har set, at Studie Nord først 13. jan. indgik til søkrigsledelsen. Vil det da sige, at denne studie er blevet til uafhængigt af Studie Nord? Vi er i besiddelse af et kildested, der peger i denne retning. Vi har tidligere henvist til »Beitrag zum Kriegstagebuch des Ob.d.M. (Skl.) zur Weserübung« den 22.4., der er at opfatte som et bidrag til marinens krigshistorie. Citeret mere fuldstændigt fremstilles forhistorien således: »12.XII.39 Empfang von Q. u. H. durch den Führer. In der Folge Anweisung an OKW geistige Vorbereitungen zu treffen. Ob.d.M. lässt Studie ausarbeiten, die im Januar fertig ist«.

I dette kildested gøres der en tydelig distinktion imellem Studie Nord (geistige Vorbereitungen) og marinens studie. Hermed støder vi imidlertid på den vanskelighed, at Hitlers ordre den 14. var, at den mindst mulige stab skulle anvendes, og at OKW *alene* skulle udføre dette arbejde. Studien forudsætter desuden et vist samarbejde med OKW, idet den som anført udgør en del af et hele. Marinen havde endvidere ikke autoritet til at udvælge en bestemt luftbåren division eller 7. flyverdivision (der var bestemt til at overføre en del af tropperne ad luftvejen).⁵⁴ Hvis vi derimod antager, at Jodl i sin samtale med Jeschonnek den 18. december fik øremærket 7. flyverdivision og 22. luftbårne til en eventuel indsats ville dette være en naturlig forklaring på marinestudiens oplysning. Studien skulle således være udarbejdet i perioden 18. 12. til 10.1. Udtrykket »Lagebetrachtung zur Studie Nord« tyder på, at denne Lagebetrachtung er blevet til direkte foranlediget af »Studie Nord«. Periodens længde ville stemme med denne Lagebetrachtungs grundighed, der tyder på længere tids forarbejde. Det vil imidlertid sige, at Jodls Denkschrift må have cirkuleret blandt værnsgrenene, hvilket udtrykkeligt blev forbudt af Hitler den 18. Et kryptisk kildested hos Halder peger i denne retning. Under den 1. januar, hvor Halder i en samtale med Keitel fik at vide, at føreren havde tilbage-

⁵³ Den her foretagne datering er sket ved en gennemgang af materiale fra den tyske krigsmarines arkiver, som fil. dr. Carl-Axel Gemzell venligst har stillet til min disposition. »Seekrieg 1939 – Studie Nord-West und Studie Nord« (Überlegungen Studie Nord m. bilag). Historiska Institutionen, Lund.

⁵⁴ Den stærke rivalitet mellem Raeder og Göring gør det usandsynligt, at der foreligger en intern aftale.

holdt »Denkschrift Jodl«, findes en tilføjelse i dagbogen: »O Qu I Denkschrift geben lassen«. (Bogstaverne henviser til »Oberquartiermeister für Führungsfragen«). Udtrykket »Denkschrift geben lassen« kan tydes således, at generalstaben efter Hitlers ordre om at tilbageholde studien skal aflevere en kopi af dette Denkschrift, som er havnet hos overkvartermesteren. Den 13. oplyses det i marinens dagbog: »Eingang der Studie Nord des OKW«. Marinen kan bedømt herudfra ikke officielt have modtaget studien før. Warlimont har med udgangspunkt i Halders notat opstillet den hypotese, at Studie Nord cirkulerede underhånden, en opfattelse, som på baggrund af de her anstillede betragtninger forekommer sandsynlig.

I et dossier omfattende 38 dokumenter vedrørende Studie Nord og Weserübung (ikke identisk med det af Gemzell benyttede dossier, Studie Nord-West og Studie Nord) genfinder vi »Lagebetrachtung zur Studie Nord«. Dokumentet ligger udateret som nr. 1 i en kronologisk rækkefølge. Som nr. 2 ligger en studie, Gemzell har benyttet og dateret med udgangspunkt i dens placering og annotering i mappen, Studie Nord-West og Studie Nord. Det drejer sig om: »Schutz des Küstenverkehrs Norwegen«. Af randnotitser fremgår det, at studien er gennemset af chefen for operationsafdelingen Fricke den 12.12. og af Raeder den 13.12.⁵⁵ Vi har på den anden side konstateret, at Lagebetrachtung først lå færdig 10.1. Placeringen er således ejendommelig.

Vi har tidligere henvist til, at Raeder den 25.11. vendte tilbage til Norgesspørgsmålet i et møde i søkrigsledelsen. Det hedder herom i marinens krigsdagbog: »Chef Skl. sieht eine Gefahr in der Möglichkeit, dass England bei einem deutschen Vorgehen gegen Holland eine überraschende Landung an der norwegischen Küste und Inbesitznahme eines Stützpunktes dort vornehmen könnte und ordnet Überlegungen in dieser Richtung an«. ⁵⁶ Disse »Überlegungen« kommer blandt andet til udtryk i ovennævnte »Schutz des Küstenverkehrs Norwegen«. Denne studie undersøger muligheden af at bevogte norske farvande ved mineudlægning. Dette forudsætter imidlertid tysk besiddelse af Norge, således som det direkte anføres. Det ville imidlertid være meget ejendommeligt, om man ikke samtidig med denne undersøgelse havde udarbejdet en studie over, hvorledes en tysk *besættelse* af Norge kunne ske. Vi har sandsynliggjort, at Lagebetrachtung er blevet til, efter at Studie Nord var udarbejdet. Dette udelukker imidlertid ikke, at der kan have foreligget en foreløbig studie midt i december, der senere er blevet omarbejdet i tilknytning til Studie Nord. Dette ville forklare, hvorfor Lagebetrachtung ligger som nr. 1 i det omtalte dossier. En tidligere studie kan være udskiftet med en senere. Hvis vi antager, at en sådan foreløbig

⁵⁵ Handakten Weserübung. Gemzell, s. 254.

⁵⁶ Gemzell, s. 246.

studie forelå og var blevet stillet til rådighed for Jodl, ville dette forklare den hurtighed, hvormed Jodl kunne udarbejde generelle retningslinier for en aktion af en type, som man hidtil ikke havde haft nogen erfaring med, praktisk taget uden stab, midt i en voldsom aktivitet, der hovedsageligt tog sigte på vestoffensiven.

Finder vi tegn på, at dette har været tilfældet? Begrundelsen i Studie Nord, at der består mulighed for, at England ved en tysk offensiv i vest vil foretage en landsætning i Norge, peger direkte mod Raeders initiativ over for krigsledelsen den 25.11. Selve betegnelsen Studie Nord peger ligeledes i retning af marinen, idet vi har set, at marinens undersøgelser over invasionsmulighederne i England (*Studie Nord-West*) fra efteråret 1939 og forarbejder til en invasion i Norge dateret til midten af december (benævnt *Studie Nord*) findes nedlagt i en mappe, der bærer udskriften 1939. Vi har sandsynliggjort et interessefællesskab imellem Raeder og Jodl netop i forbindelse med en aktion mod Norge. Vi ser ikke i Jodls dagbog tegn på kontakt med marinen, medens både hær og luftvåben kontaktes. Uden at vi kan slutte noget sikkert ud fra dette, ville besiddelse af marinens forarbejder på den anden side forklare manglen på kontakt med den våbenart, der ville komme til at spille den største rolle. Ud fra en helhedsbetragtning vil jeg finde det overvejende sandsynligt, at det forholder sig således.

Udarbejdelsen af denne meget grundige Lagebetrachtung zur Studie Nord er et overbevisende udtryk for den interesse Raeder fortsat havde i at fremme sagen.

Som anført var det hensigten at en general fra luftvåbnet skulle overtage ledelsen af operationen. Endnu den 23. januar var denne stab ikke blevet opstillet fra luftvåbnets side, som det fremgår af Jodls dagbog. Årsagen er nærliggende. Gemzell har påvist den meget kraftige rivalisering, der bestod imellem Raeder og Göring. Det hedder således i forbindelse med Raeders Norgesisnitativ den 10.10.: »Raeders Forderung einer bevorzugten Stellung der Marine kreuzte sich mit Görings Ambitionen, der Luftwaffe eine führende Stellung zu geben, und zwischen beiden entwickelte sich ein heftiger Machtkampf. Der Norwegen-Plan des Marinechefs vom Herbst 1939 war ein direkter Gegenstoss gegen die Forderungen der Luftwaffe auf Holland-Belgien als Sprungbrett gegen England. Er musste in den Augen der Luftwaffe eine unerwünschte Diversion sein.«⁵⁷ Vi må formode, at årsagen til, at opstillingen af staben under OKL ikke finder sted, er Görings ønske om at sabotere dette initiativ.⁵⁸ Vi kan ikke nærmere følge diskussionen omkring disse emner,

⁵⁷ Gemzell, s. 288.

⁵⁸ Jvf. Halders dagbog for 21.2.40: Stab XXI soll dem OKW unterstellt werden, um Schwierigkeiten durch Luftwaffe zu vermeiden.

men i forbindelse med diskussioner om operation Weserübung i begyndelsen af marts se, at Hitler ikke uden videre ville eller mente at kunne tilsidesætte Göring fuldstændigt.

Denne strid imellem værnene gav imidlertid OKW en uventet chance. Som vi har set, havde OKW gennemtruffet sin ret til at give generelle operative retningslinier for de tre værn. OKW havde imidlertid ikke beskæftiget sig med egentlig operativ planlægning i detaljer. Man manglede således personel hertil. Opstillingen af en egentlig Wehrmachtführungsstab (som endnu ikke fandtes), der i 1938 havde været på tale, ville have muliggjort en sådan planlægning.⁵⁹ Stillet over for værnenes manglende evne til at samarbejde om en typisk OKW-opgave kunne man på én gang løse samarbejdsproblemet og give OKW anledning til at foretage egentlig operativ planlægning ved at overføre opgaven direkte til OKW og samtidig udvide staben.

Ud fra en helhedsbedømmelse af forholdene er jeg af den mening, at det var dette, der skete den 23.1. Det oplyses i det nævnte dagbogsnotat: »Studie Nord wird auf Befehl des Führers zurückgezogen und nicht durch die Wehrmachtteile bearbeitet«. Den 27.1. bekendtgjordes det over for de tre værn, at Studie Nord herefter ville blive bearbejdet direkte under Hitler og i nær sammenhæng med den almindelige ledelse af krigen. Keitel overtog ansvaret for planlægningen, og en særlig stab oprettedes inden for OKW, hvortil de tre værn skulle stille operationsofficerer. Studie Nord omdøbtes til Weserübung.⁶⁰ Den 5. februar trådte den nye stab sammen og fik sine ordrer af Keitel. Endnu på dette tidspunkt saboterede Göring foretagendet. Jodls dagbog meddeler lakonisk: »Vertreter der Luftwaffe fehlt noch«. ⁶⁰

Den engelske flådes opbringning af det tyske skib Altmark i norsk territorialfarvand den 16. februar bragte en krise i planlægningen. Hermed var det tydeligt, at Hitler måtte tage i betragtning, at han kunne blive udflankeet, før vestoffensiven var blevet igangsat. Forberedelserne til en præventiv aktion fremskyndedes stærkt. Det besluttedes at løse Weserübung fra den snævre tilknytning til vestoffensiven, operation Gelb, og at planlægge operationen uafhængigt af Gelb. 1. marts udstedtes direktivet for operationen. Hermed løb aktionen ind i en voldsom storm. Både hær og luftvåben var imod at stille tropper til en aktion, som begge parter var imod og som ville gøre indhug på deres formationer umiddelbart før offensiven. Hertil kom, at operationens planlægning under OKW betød en tilsidesættelse af dem. Ganske særligt protesterede OKH

⁵⁹ Det er betegnende, at Wehrmachtführungsamt i 1940 omdøbtes til Wehrmachtführungsstab.

⁶⁰ Hubatsch: »Weserübung«, s. 435.

⁶¹ International Military Tribunal bd. XXVIII, 1809 – PS, s. 397 ff. Nürnberg 1948.

mod at OKW selvstændigt disponerede over tropper.⁶² Göring erklærede den 5. marts hele planlægningen for værdiløs og lavede en voldsom scene. I modsætning hertil gik marinen helhjertet ind for operationen og understregede sin vilje til at tage den store risiko, der var forbundet med denne. Hitler måtte sætte sin autoritet ind for gennemførelse, omend med ændringer som Göring krævede.

Ved den finsk-russiske fred den 12. marts blev de allierede frataget deres påskud til at intervenere i Skandinavien, umiddelbart før en allieret ekspeditionsstyrke ville være gået i land i Norge. Herefter måtte sandsynligheden for en allieret landsætning foreløbig træde i baggrunden. Hitler mente imidlertid, at englænderne ikke ville opgive deres planer om at afskære Tysklands malmforsyninger og var derfor besluttet på at gennemføre Weserübung kort før Gelb. Både Raeder og Jodl tilsluttede sig denne opfattelse.⁶³

De her påpegede forhold kaster et fuldstændigt nyt lys over de hidtil utilstrækkeligt belyste indledende stadier af beslutningsprocessen omkring den tyske intervention i Danmark-Norge, 9. april. Afgørende er her dateringen af aktstykket »Lagebetrachtung zur Studie Nord«, der hidtil af Ziemke under betegnelsen »Überlegungen zur Studie Nord« har fået en fejlagtig placering i den historiske sammenhæng.

Gemzells afhandling har betydning for vurderingen af disse afsnit af planlægningen omkring felttoget i Norge ved at have fremhævet en strategisk tankegang, i kraft af hvilken sandsynligheden for et engelsk modtræk i Norge mod vestoffensiven ville være stor. Det var formentlig medvirkende til genoptagelsen af Studie Nord i januar 1940. Ved sin påvisning af det stærke modsætningsforhold imellem Göring og Raeder kaster afhandlingen lys over omstændighederne ved etableringen af en egentlig operativ planlægning under OKW den 27.1.

Det er endvidere muligt igennem afhandlingen at spore oprindelsen til et interessefællesskab imellem Alfred Jodl, som repræsentant for OKW,

⁶² Jvf. Helmuth Greiner: Die oberste Wehrmachtführung 1939–43, s. 80: Wie aus der Weisung hervorgeht, handelte es sich bei dem Unternehmen um eine kombinierte Land- See- und Luftoperation, bei deren Planung und Durchführung das Oberkommando des Heeres ganz und der Oberbefehlshaber der Luftwaffe insofern ausgeschaltet waren, als die an dem Unternehmen beteiligten Luftstreitkräfte, die übrigens von Generalleutnant Geißler befehligt wurden, zur Durchführung der Gruppe XXI taktisch unterstellt werden sollten. General von Falkenhorst bekam seine Anweisungen von Hitler selbst, der sich dabei vom Chef des Wehrmachtführungsamtes beraten liess, und die generalstabsmässige Bearbeitung der Operation lag in den Händen der Abteilung Landesverteidigung. Aus dieser Regelung entstand in der Folge der erste sogenannte OKW-Kriegsschauplatz, auf dem das Oberkommando des Heeres keinen Einfluss auf die operative Führung seiner Verbände hatte. Jvf. ligeledes Warlimont, s. 90, og Gørlitz: Keitel, s. 228–29.

⁶³ Ziemke, s. 20–21.

og Raeder, der var bestemt af begge parters ønske om at skaffe sig øget indflydelse inden for krigsledelsen i en periode, hvor der bestod en kraftig rivalisering imellem Raeder og i første række Göring og imellem OKW og hærens overkommando. Denne akse imellem Raeder og Jodl var for så vidt en succes, som OKW her for første gang opnåede kontrol med den operative planlægning af en aktion, og Raeder herigennem opnåede at føre tanken om en besættelse af støttepunkter i Norge videre, ganske vist delvis uden om søkrigsledelsen, men i snæver sammenhæng med den maritime målsætning. I forbindelse med denne operation spillede flåden en central rolle i overensstemmelse med Raeders ønske. Samtidig forfulgtes strategiske mål, som lå i forlængelse af Raeders opfattelse. Denne tankegang spores i Hitlers slutbemærkninger den 1. april til de ledende officerer i operationen. Det hedder her: »It was high time Germany provided itself with secure routes out into the world and did not allow every generation to be subjected to British pressure. That was the fated struggle of the German people, and he was not the man to evade necessary decisions or battles«. ⁶⁴ Hitlers ønske var imidlertid i første række at beskytte sin flanke og sine forsyningslinier, og han så stort set Norgesfelttoget under denne synsvinkel.

Raeders forsøg på at gengive marinen en central rolle og som mindste mål sikre den egnede baser på linie med de af luftvåbnet ønskede ved den engelske kanal var dog set i et længere perspektiv en fiasko. Som en antiklimaks, der næsten har tragisk karakter, fulgte Hitlers beslutning den 29. april, endnu før Norgesfelttoget var afsluttet, om yderligere at indskrænke marinens byggeprogram. Det hedder hos Hubatsch: »Mit 4 Schlachtschiffen und 2 schweren Kreuzern hätte von der norwegischen Basis aus der Ozeankrieg mit nicht geringen Erfolgsaussichten geführt werden können. Doch wurde noch vor Ende des Norwegenfeldzuges am 29. April 1940 der Weiterbau des Flugzeugträgers »Graf Zeppelin« eingestellt, die in Herstellung befindlichen Neubauten, Flugzeugträger »B«, Schlachtschiff »H« und die Kreuzer »M«, »N«, »O« wieder abgebrochen. Die Ozeanflotte des Z-planes von 1937 wurde in demselben Augenblick aufgegeben, als die dafür erforderliche Seebasis in Norwegen und bald auch in Frankreich geschaffen war«. ⁶⁵

⁶⁴ Sst. s. 21–22.

⁶⁵ Anførte arbejde, s. 221.

SUMMARY

IN CONNECTION with Hitler's plan to wipe Czechoslovakia off the map by armed force in the spring of 1938, a conflict arose between him and the Army. The discord was accentuated by Hitler's simultaneous attempts at establishing, over and above the three services, an Oberkommando der Wehrmacht, which was to be dependent on him alone, and which was meant to take over the sole responsibility for the drafting of military and strategic policies. In this conflict Alfred Jodl, one of the officers in the Oberkommando der Wehrmacht, was one of the strongest advocates of the unitary command over the Army.

As a consequence of the Army attempts at changing Hitler's foreign policy, approaches were made to Admiral Raeder, the chief-in-command of the Navy. Instead of responding, however, Raeder found it profitable to make common cause with Hitler and the OKW about the unitary command and about the foreign policy. The unitary command suited Raeder's ideas of combined operations for securing points of support for the Navy. Hitler's foreign policy would oppose Germany to Great Britain, and consequently lead to the expansion of the Navy. Over a considerable period, while Hitler's strategy was levelled at Continental opponents, and while the relation to Britain was determined by the German-British Naval Agreement of 1935, Hitler was not accessible to Raeder's wishes for a large-scale development of the Navy and for the working-out of an operational plan based on the Navy as the decisive service. The beginning of 1939, however, saw the start of the construction of a large new Navy; this was incompatible with the terms of the Naval Agreement, and was undertaken with an eye to a war with Britain, when German rearmament had been completed four or five years later. Thus Hitler raised the Navy to a new and important position within the framework of his strategy; he thereby also accepted, as consequences of this naval strategy, the plan for securing points of support with the assistance of the other services.

The axis between the Oberkommando der Wehrmacht and the Oberkommando der Kriegsmarine was emphasized when the war broke out.

The Allied declarations of war forced Hitler to abandon his plan for long-term naval rearmament; instead he had to rely on a rapid use of the Army and the Air Force in a Blitzkrieg against the western powers. Raeder's attempts at reserving for the Navy a central position by demanding the priority of an intensified U-boat construction programme over the armaments of the Army and the Air Force, were overruled by Hitler. The matter had not been entirely clinched, however, when Hitler reached his decision to start a west offensive. The attitude in the Army was defeatist and sceptical as to Germany's possibilities in a great-power conflict. Once again a bitter quarrel arose between the Army and the Oberkommando der Wehrmacht over Hitler's foreign policy. A German stranglehold on British lines of supply at sea constituted a usable alternative to an offensive towards the west. As had been the case in 1938, Raeder would be likely to succeed when the stolid opposition of the Army made Hitler turn to men who were more ready to participate in the realization of the Nazi dreams. Raeder lost the first round, however. The generals complied. But before that Raeder, supported by Alfred Jodl, had already tried

to change the thrust of attack in a northerly direction. The Navy would gain no advantages from bases in Holland-Belgium, and the Army held pessimistic views of gaining as far west as Brittany or Normandy. Points in the middle or northern part of Norway would offer excellent U-boat bases for the Atlantic war. Raeder was opposed by Hitler, however. Accordingly he tried to bring into the question the aspect of prevention. On Nov. 25, 1939 he informed the supreme command of the Navy that a German occupation of Holland might result in a British occupation of Norway. He ordered investigations of measures to meet this contingency. The Winter War, which broke out on Nov. 30, 1939, changed the Scandinavian scene all at once. The heavy concentration of large forces along a broad front seemed to indicate that the Russians had no small-scale aims. What drove the nail home was the Norwegian Quisling's assertion that a secret agreement had been made between Norway and Britain, guaranteeing a British occupation of important points in Norway in case the country was drawn into a great-power war. As things were, the possibility that other Scandinavian countries might intervene in the Winter War could not be excluded. When Raeder emphasized the danger of British bases in Norway, Hitler, on Dec. 14, on Raeder's suggestion, ordered the OKW to draft plans for an occupation of Norway – with the assistance of Quisling or with sheer force.

It is interesting to note here that Raeder carefully arranged the situation for the OKW; Alfred Jodl, one of the most prominent officers of the Oberkommando, had revealed, on earlier occasions, a sympathetic attitude to Raeder's plans about Norway; furthermore he was keen on demonstrating the co-ordinating functions the OKW might have in combined operations of a Norway-occupation kind. Within few days Jodl had worked out a draft plan for an occupation, which was placed before Hitler on Dec. 19. Hitler decided to withhold the draft for the time being, however, which stresses the fact that he must have changed his view of the project shortly after his first order of Dec. 14. The reason is obvious. Plans for a preventive action by occupying Norway could not be favoured by Hitler at a time when all concentration was gathered on the Blitzkrieg towards the west. Hitler emphasizes this view over and over again in the following period. Just after Dec. 14 a considerable stabilization set in in Scandinavia. The idea of an impending Norwegian intervention seemed premature, and Norway as well as Sweden spoke in strong terms of their neutrality.

Jodl's draft plan, later in the register of the Navy called "Studie Nord", has never been found. From the description given in the naval register we learn that it contained a survey of possible German operations in Norwegian territory; its motivation was the fear that in occupying Norway Britain might exploit the growing anti-German feeling which had been aroused by the Winter War; there was also a risk, it was argued, that a German offensive towards the west might serve the British as an excuse for an occupation of Norway.

This is all we can learn about Jodl's draft plan. It is enough, however, to make us stop to think. The first argument can be traced directly back to Quisling. The second argument is, as we have seen, not Quisling's, but Raeder's. On Nov. 25 he ordered investigations with a view to this possibility to be undertaken. We know of these investigations to a certain degree. The Swede, Carl-

Axel Gemzell, Ph.D., has brought to light a couple of studies, finished by mid-December, which deal with the possibilities for protecting navigation to Germany along the Norwegian coast after a preventive occupation of Norway. It is strange that we do not find any actual occupation plan. We have seen, however, how a Raeder-argument showed up in Jodl's Studie Nord, and this is not all. The designation "Studie Nord" itself points to the Navy. The investigations made according to the order of Nov. 25 have been found in a file concerning the occupation of England (called "Studie Nord-West"), and concerning the protection of Norway after a German occupation (called "Studie Nord"). As mentioned, the only thing missing is the invasion study itself. It is remarkable that in the course of three days Jodl has managed to finish such an operation study: it dealt with an area which had never before been a German theatre of operations; its basis were tactics never before tried out in the history of war; it was compiled at a time of hectic activity over the west offensive. If we imagine, however, that by mid-December there was work done not only on the investigations mentioned about the protection of navigation in Norway, but also on an actual invasion plan, which the Navy, according to Carl-Axel Gemzell's studies, was well qualified to set up, and which was put at the disposal of the OKW – then we cannot help noticing how perfectly Raeder schemed, even exploiting Jodl's own interest in forwarding the matter. Raeder was now very close to the realization of his plans about a preventive action against Norway either before or closely connected with an offensive towards the west; this would improve the Navy's position, and would tend to draw Hitler back to the naval question again.

But Raeder was not the man to stop at half-measures in a matter of such importance. Among the naval documents we find a study called "Lagebetrachtung zur Studie Nord". It is enclosed in a letter of Jan. 19, 1940. Earl Ziemke, the outstanding American historian, has succeeded in dating the document on the basis of the letter; he regards it as an advanced adaptation of Studie Nord, which, according to the naval register, was received on Jan. 13. This is hardly credible, however, considering the great pains that have been taken over it, which evidence that it can not have been prepared in a few days. On the other hand, the name itself indicates a close relation with Studie Nord. An analysis of the contents will, moreover, reveal that the document presupposes an over-all planning of the type we must expect was to be found in Studie Nord. Finally the document contains information about certain Air and Army forces, which were earmarked for the operation, something outside the province of the Navy itself.

There seems to be evidence, then, that the working-out of the document took place between Jan. 13 and 19, but a closer analysis will invalidate such a theory. On the basis of notes and signatures on the document itself we may state as a fact that the study had been finished as early as Jan. 10, that is, even before the Navy had officially received Studie Nord from the OKW. Hence we must needs assume that Raeder had Studie Nord at his disposal long before Jan. 13.

If the conjecture is correct that Jodl borrowed a study from the Navy which he used in preparing his operational draft plan, which was presented

to Hitler on Dec. 19, there can be no doubt then that Jodl's plan was secretly sent to Raeder, and that it was on the basis of this plan he had the very meticulous Lagebetrachtung prepared in the period up to Jan. 10. Again the importance is evident which Raeder attached to this matter on which the entire future of the Navy might depend.

By letting Raeder have the operation draft Jodl actually acted *ultra vires* and went against Hitler's orders of Dec. 19 not to circulate the draft. There is a slight indication that a copy was also with the General Staff of the Army, and the Chief of the Air Force General Staff was informed at least orally. Consequently we cannot deduce anything from this fact when we come to assess the relation between Raeder and Jodl, but we can safely say that communication on the problem in question between the two departments was both fast and effective.

As mentioned earlier, the Scandinavian situation was stabilized just after Dec. 14; this made Hitler temporarily suspend all preparations. Likewise a check was made on preparations for the non-military alternative, which the OKW apparently left to the Foreign Office and Rosenberg. Some sources do show that both alternatives aroused no great interest on Hitler's part in the beginning of January. On Jan. 10 Studie Nord was resumed, however, and a decision was made to set up a staff under the OKW to elaborate the plan. The question is: what made Studie Nord topical again? Ziemke suggests that Hitler may have learnt about the British *démarche* to Norway, which contained a threat to take over control in Norwegian territorial waters. This might be construed as a menace to Norwegian neutrality, and would easily have justified the resumption of Studie Nord. It cannot be laid down as a fact, however, that Hitler knew of this initiative before Jan. 15; on the other hand we know for certain that there was a fear of a British invasion in Narvik about Jan. 10. This fear may possibly be ascribed to some foreign newspaper notices, maintaining that the Allies considered extending the war into Scandinavia, notices which appear in German situation reports from Canaris.

Such newspaper rumours would, it is true, intensify the fear of an Allied initiative in Scandinavia, but they carried no concrete information. The present author believes that the direct cause for the resumption of Studie Nord is to be found in the motivation of Studie Nord itself: a German offensive towards the west might lead to a British occupation of Norway. It was on Jan. 10 that Hitler, on the basis of favourable weather forecasts, fixed the date for the start of the offensive to Jan. 17. If this is true, it means that the resumption of Studie Nord was strategically motivated as a preventive action, instigated by Raeder, on the background of an increasing possibility of an Allied intervention in Norway.

In the naval register it is noted that the plan was to be elaborated by a special staff, headed by a general from the Luftwaffe, and with representatives from the Navy and the Army as chiefs of staff and operation officers. Such a staff constituted a novel departure, an attempt at having the three services cooperate in a combined effort which the OKW was not staffed to prepare in detail itself. In spite of Hitler's order the appointment of the staff under Luftwaffe failed to substantiate. The reason is obvious. The Luftwaffe would benefit

in all respects from the expected west offensive. A Norway campaign would mean nothing but a diversion with no real advantages for the Luftwaffe. Göring was justified in seeing in the plans an attempt from Raeder at changing the picture to his own benefit. Carl-Axel Gemzell has shown how Raeder and Göring fell out again and again over several years in a power struggle in which Göring was the stronger at the time being. Göring simply sabotaged the matter by not appointing the staff.

Jodl now saw his chance to realize his ambition about really operative staff work under the OKW. Confronted with the lack of co-operation between the services on a typical OKW project (i.e. combined operations of the three services), one might, at one and the same time, solve the problems of co-operation and give the OKW an opportunity to carry out real operational planning, by simply transferring the task directly to the OKW, at the same time supplying it with sufficient staff. Jodl's diary contains the following entry for Jan. 23: Studie Nord wird auf Befehl des Führers zurückgezogen und nicht durch die Wehrmachtteile bearbeitet. On Jan. 27 it was announced that from then on Studie Nord would belong directly under Hitler. Keitel was made responsible for the planning, and a special staff within the OKW was set up, which the three services had to provide with operation officers. Studie Nord was renamed, and was from now on called "Weserübung". The staff met and got its orders from Keitel on Feb. 5. Even then Göring sabotaged the whole thing. Jodl's diary has the following laconic comment: Vertreter der Luftwaffe fehlt noch.

It is not the intention here to describe the last phases of the actual planning. New light has been thrown on matters which have up to now been insufficiently elucidated: the initial stages of the planning of the German invasion in Scandinavia. Furthermore, a collusion of interests between Raeder and Jodl has been rendered probable, determined by their common wish to obtain greater influence at a time of strong rivalry between Raeder and, first and foremost, Göring, and between the OKW and the supreme command of the Army. The axis between Raeder and Jodl was successful to a certain degree, inasmuch as the OKW achieved its first control of operational planning (the beginning of a long series of so-called OKW-Kriegsschauplätze), and since Raeder, through this, succeeded in carrying through his ideas of points of support in Norway. In the long run, however, Raeder did not succeed in securing for the Navy the leading position it had possessed from Sept. 1938 to Sept. 1939.

Translated by ERNST DUPONT

Oversigt

STUDIET AF INTERNATIONALE KONFLIKTER EFTER 1945

AF

OLE KARUP PEDERSEN

»STUDIET af konflikterne mellem staterne er gammelt. Det indtager en central plads i den diplomatiske historie; folkeretsjuristerne har studeret stridighederne mellem staterne fra et normativt synspunkt og endelig kan måske også nævnes, at politisk filosofi har forsøgt at opstille mere eller mindre omfattende forklaringer på konflikterne mellem staterne.«¹

Denne udtalelse af professor Sven Henningsen fastslår noget væsentligt. Hvad der ved første øjekast kan virke nyt, forvirrende og ukendt, vil ved nærmere eftersyn ofte vise sig at være noget velkendt og akcepteret, der blot er blevet udstyret med en ny betegnelse. For det nærværende emne – studiet af internationale konflikter efter 1945 – er det vigtigt at holde sig for øje, at der består en lang forudgående tradition, som stadig holdes i hævd, og som stadig må anses for værdifuld og uomgængelig, hvis formålet med disse studier er rent erkendelsesmæssigt.

En analyse af studiet af internationale konflikter efter 1945 kan tage sit udgangspunkt i det store værk, »A Study of War«, som den amerikanske folkeretsforsker *Quincy Wright* udsendte i 1942. Dets værdi viser sig bl. a. derved, at det har kunnet genudsendes i sit fulde omfang 23 år senere.² I forordet til nyudgaven skriver den amerikanske professor *Karl W. Deutsch* bl. a.: »A Study of War first appeared in 1942, during World War II, much as Hugo Grotius' book *On the Law of War and Peace* appeared in 1625 during the Thirty Years' War. As Grotius' book became a basis for the study of what later became known as

¹ Forskning af international politik. Betænkning fra Nordisk udvalg vedr. forskning af international politik, herunder internationale konflikter, Nordisk udredningsserie 1965:4, Stockholm 1965, s. 18.

² Quincy Wright: *A Study of War*, Vols. I-II, Chicago 1942. Second Edition, with a Commentary on War since 1942, Chicago 1965, XLII + 1637 s. (En forkortet udgave ved Luise Leonard Wright udsendes sst. 1965).

»international law«, so Quincy Wright's book marks the beginning of much that nowadays has become known as »peace research««. Han fortsætter: »If modern civilization is to survive these all [fredsforskningsbestrebelse] will have to become much larger in the future. I believe this in fact will happen«.³

Denne placering af Quincy Wrights værk i den folkeretlige, normative tradition opretholdes dog ikke konsekvent, idet Karl W. Deutsch senere i forordet fremhæver den nye metodiske fremgangsmåde som det, der særligt udmærker *A Study of War*, sammen med den grundlæggende teori om krig, som indeholdes i værket.

Selv er Quincy Wright meget mere beskeden og i tvivl om, hvori hans arbejdes fortjenester består. Genstanden for hans undersøgelse har været »krigen« i betydningen voldelige sammenstød mellem menneskelige grupper, fortrinsvis stater. Til det formål har han gennemgået og bearbejdet et uoverskueligt antal enkeltundersøgelser af konkrete krige, med det formål at underkaste de derved indsamlede data en righoldig variation af analyser, der strækker sig fra den statistiske, sociologiske og retlige til den historisk filosofiske. I et efterskrift til nyudgaven af 1965 erkender Quincy Wright de forandringer, der er foregået med hensyn til krigens vilkår, siden han afsluttede bogen i 1942. »Quantitative changes have been of such magnitude that the relations of nations have become qualitatively different. A new world has emerged. Nevertheless, my conclusions in regard to the causes of war still seem valid«.⁴ Senere fastslår han, at »It is still true that no single cause of war can be identified. . . . It is still true, that peace results from an equilibrium among many forces«.⁵ Han udvikler denne tankegang videre: »Peace has not been made the most important symbol or goal in the policy of governments and the opinions of peoples. Particular symbols such as justice and selfdetermination, and particular drives, such as security and power, continue to urge action which produces hostilities«.⁶ Med hensyn til folkeretten gør han sig ingen illusioner, idet han skriver: »Each sovereign state still claims to be the legislator, judge and executor of its own rights«.⁷ Endelig må man med hensyn til Quincy Wrights syn på muligheden for at opnå fred gennem forskning formode, at han også på dette punkt vil opretholde sin anskuelse fra 1942, hvor han i redegørelsen for studiets formål skriver: »Planning for peace cannot take place in the armchair. It can take place only in practical action to meet international problems«.⁸ Det vil med andre ord sige, at forskning – erkendelse – i sig selv ikke er nok, men må efterfølges af praktisk, politisk handling, der uvægerligt fører sin udover ind i samme problematik som den ovenfor skildrede.

³ Anf. værk, s. XII.

⁴ Sst. s. 1512.

⁵ Sst. s. 1514.

⁶ Sst. s. 1516.

⁷ Sst. s. 1517.

⁸ Sst. s. 7.

Hovedformålet for Quincy Wright har været at erkende krigen som et samfundsfænomen – dens forudsætninger, dens forløb og følger – og til dette formål har han inddraget næsten al vor indsamlede viden om krige, som den findes spredt i en lang række enkeltstudier af konkrete krige, for dernæst at analysere og systematisere denne viden ved hjælp af så at sige samtlige samfundsvidenskabelige discipliner. At Karl W. Deutsch tager ham til indtægt for fredsforskningen viser mere om den udvikling, der er foregået inden for studiet af internationale konflikter efter 1945, end det siger noget om værdien og indholdet af Quincy Wrights bog. For Quincy Wright er international konflikt det samme som krig. At han som privatmand opfatter krigen som noget, man bør undgå og modvirke, har ikke umuliggjort det for ham som forsker at klargøre sig krigens samfundsmæssige funktion og erkende, hvad prisen er for at stræbe imod eller opnå fred.

Med Quincy Wrights værk står vi på skillevejen, hvor alle forskningsmuligheder er åbne. I hvilken retning den følgende forskning skulle gå, påvirkedes tilsyneladende langt mindre af egentlige erkendelsesmæssige, metodiske eller teoretiske overvejelser end af ændringer af vilkår og tilstande i det omgivende samfund.

Et karakteristisk eksempel i så henseende er den danske folkeretskynlige *Georg Cohns* bog fra 1945 med titlen »Kan Krig forhindres? En ny Videnskab«. ⁹ Han stiller heri forslag om etableringen af en »krigsforhindringsvidenskab«, der skal betragtes som en anvendt videnskab med det klare og ene formål at forhindre krig. Han gennemgår tidligere bestræbelser i samme retning, men finder at de alle dels har accepteret krigen som en nødvendighed – i hvert fald i betydningen forsvarskrig – samt at de i alle tilfælde er udgået fra en formodning om rationelle krigsårsager. »Man tager denne [krigen] som en kendsgerning og søger at imødegå den ved lignende midler, f. eks. krigsforhindring gennem krig, eller ved politiske skaktræk, diplomatiske forhandlinger eller militæralliancer, eller endelig ved så vidt muligt at holde sig udenfor den, isolere den gennem neutralitet«. ¹⁰ Dette har bevist sin nytteløshed (hvormed ikke tænkes på det rent erkendelsesmæssige), og i stedet er man nødt til at inddrage de irrationelle krigsårsager af psykologisk, sociologisk og patologisk art i sine undersøgelser. Cohn forestiller sig, at man på grundlag af denne viden vil være i stand til at påvirke mennesker i retning af den »désarmement moral«, der allerede var påbegyndt gennem organer under Folkeforbundet. ¹¹

⁹ Georg Cohn: *Kan Krig forhindres? En ny Videnskab*, København 1945, 194 s.

¹⁰ Sst. s. 77. En mere dybtgående argumentation for ikke-ankendelsen af krig giver samme forfatter i sin bog *Neo-Neutralitet*, København 1937, eng. udgave New York 1939.

¹¹ Sst. s. 157. Jvf. s. 119, hvor forfatteren fastslår, at »blandt biblioteks-, universi-

Cohns argumentation for den nye »krigsforhindrevidenskab« er præget af hans opfattelse af årsagerne til 2. verdenskrig, som han fortrinsvis finder i irrationelle momenter, som han forventer at videnskaber som psykologi og sociologi bedre end de traditionelle videnskaber – historie, folkeret, filosofi og politiske fag – vil kunne skaffe indsigt i. Denne opfattelse var uhyre udbredt under og efter 2. verdenskrig, hvis udbrud man kun mente at kunne forklare sig som udslag af enten en enkelt persons eller et enkelt folks mere eller mindre irrationelle billede af sig selv og omgivelserne.

Hermed anfægtedes i og for sig ikke de traditionelle videnskabers erkendelsesmæssige værdi, men først og fremmest deres værdi som grundlag for handlen og beslutninger. De havde nemlig ikke forhindret krigen i at bryde ud. Uanset om dette nu også var den opgave, forskere inden for disse fag havde stillet sig, kan man uden videre give kritikerne af de traditionelle fag ret. Århundreders forskning inden for historie, folkeret, filosofi og politik havde – og har – ikke medført nogen konstaterbar begrænsning hverken i kriges hyppighed eller omfang.

Det var denne indsigt, som fik allerhøjeste politiske tilslutning, da staterne ved undertegnelsen af UNESCO's charter gik ind for at »war begins in the minds of men«. Det var på grundlag af samme indsigt, at man begyndte iværksættelsen af det store »spændings-projekt« under UNESCO med det udtrykkelige formål at klargøre sig de irrationelle krigsårsager for desto bedre at kunne imødegå dem. Dette projekt, dets baggrund, praktiske organisation og foreløbige resultater er der omhyggeligt redegjort for i bogen »The Nature of Conflict«.¹² For nærværende formål – at følge studiet af internationale konflikter efter 1945 – er det mest bemærkelsesværdige ved dette projekt, at man aldrig nåede at komme i gang med sådanne studier. Den omtalte bog indeholder foruden redegørelsen for projektet 3 afhandlinger – skrevet af henholdsvis en psykolog og to sociologer – der alle munder ud i en tvivl om, hvorvidt det hidtil foretagne og planlagte arbejde har nogen egentlig forbindelse med internationale konflikter i betydningen konflikter mellem stater, herunder krige. Mest skeptisk er franskmænden *Raymond Aron*, der fremkommer med følgende betragtning: »A large number of studies have been undertaken at the instigation of Unesco or suggested to independent research-workers by the 'tensions' project. No one would dream of denying the value of these studies I shall merely

tets- og museumsfolk er indædte chauvinistiske og nationalistiske anskuelser sædvanligvis meget udbredt«, hvoraf man må slutte, at praktisk talt alle forskere vil være uegnede til at foretage de af forfatteren foreslåede studier.

¹² *The Nature of Conflict. Studies on the sociological aspects of international tensions*, UNESCO, Paris, 1957, 314 s. En omfattende bibliografi på ialt 1160 numre findes s. 225–310.

note two facts about which there can scarcely be any doubt: (a) The works published have had little bearing on practical contemporary analysis of the international tensions which are liable to cause wars . . . (b) Seven years after the project was approved, we are further than ever from unanimous agreement on the concepts and methods to be used«. ¹³

Uden at betydningen af det tidsmæssige sammenfald bør overdrives, er det dog bemærkelsesværdigt, at det netop var i 1957 – samme år som UNESCO's spændings-projekt blev underkastet denne vurdering – at man ved Ann Arbor universitetet i Michigan begyndte udgivelsen af et nyt tidsskrift med navnet »Journal of Conflict Resolution«. ¹⁴ Tidsskriftet har siden været mødested og talerør for en meget broget og forskelligartet kreds af konfliktforskere. Siden er UNESCO's spændings-projekt sygnet hen på grund af manglende bevillinger – der skal ydes af medlemsstaterne – og manglende deltagelse fra forskere. Til gengæld har den nationale konfliktforskning, først i USA og siden i en række andre stater, taget et betydeligt opsving og modtaget imponerende bevillinger fra såvel private fonds som regeringsmidler.

For så vidt kan man hævde, at det først er fra og med udgivelsen af »Journal of Conflict Resolution«, at begrebet konfliktforskning søges indført og bliver akcepteret. Vil man danne sig et indtryk af denne forsknings udgangspositioner, problemstillinger – metodisk og teoretisk – dens udvikling og formål, vil man med udbytte kunne gennemarbejde tidsskriftets nu ialt 10 årgange. For det nærværende formål forekommer det tilstrækkeligt at anføre nogle redaktionelle betragtninger fra tidsskriftets første hefte. Som begrundelse for tidsskriftets etablering anføres to grunde: »The first is that by far the most important practical problem facing the human race today is that of international relations – more specifically the prevention of global war. The second is that if intellectual progress is to be made in this area, the study of international relations must be made an interdisciplinary enterprise, drawing its discourse from all the social sciences, and even further«. ¹⁵

Den første begrundelse er hentet fra den omgivende verden og er i sig selv et postulat, hvori der ikke ligger nogen erkendelsesmæssig stræben. Sagen er afgjort. Det andet er en opfattelse, der kan argumenteres for, men som i sin praktiske udformning ofte har tendens til at virke i retning af et fags eller en enkelt disciplins dominans over de øvrige.

Sigtet med konfliktforskningen, således som tidsskriftets redaktion forestiller sig den, fremgår også af samme lederartikel. »We have a

¹³ Sst. s. 177.

¹⁴ The Journal of Conflict Resolution. A Quarterly for Research Related to War and Peace, Michigan 1957 ff.

¹⁵ Anf. tidsskrift, Vol. I, 1957, s. 1.

practical as well as a theoretical end in view. Although we believe that the pursuit of knowledge for its own sake is essential for the orderly and secure growth of knowledge, we are also not indifferent to its practical uses . . . Hence we take not merely conflict but conflict resolution as our focus of interest«. ¹⁶

Herfra og til at kalde sin forskning for fredsforskning er der kun et lille skridt, som da også forlængst er taget af et meget stort antal konfliktforskere. ¹⁷

Denne konfliktforskning bygger på samme tanker som de af Georg Cohn fremførte. Det er en målforskning, som i mange henseender har fjernet sig langt fra Quincy Wrights oprindelige fastslåen af krigsårsagers omskiftelighed og sammensatte natur og i meget høj grad har koncentreret sin indsats om at finde *krigsårsagen*. Til dette formål har den i meget ringe omfang haft opmærksomheden rettet mod det internationale politiske system, der betragtes som en konstrueret abstraktion, og i stedet koncentreret sig om aggressivitet og tilsvarende fænomener som fællesbegreb for levende organismer og menneskelige gruppers adfærd. I den henseende følger den stadig hovedlinierne i Georg Cohns bog – som dog formentlig er de fleste udenlandske forskere ganske ubekendt – men i sin betegnelse er den mindre klar og præcis. »Krigsforskningsvidenskab« er et mere rammende og umiddelbart meningsfyldt udtryk end konflikt- eller fredsforskning. Dette så meget desto mere, som den yderste genstand for alle konflikt- og fredsforskeres opmærksomhed netop er krigen – og i hovedsagen kun én krig, nemlig den nukleare mellem USA og Sovjetunionen. Det er denne krig, man søger at forhindre. Da den ikke er blevet udkæmpet, er det af indlysende grunde forbundet med visse vanskeligheder at foretage andet end spekulationer m. h. t. denne krigs sociale funktion, forløb og følger.

Dette forklarer måske, hvorfor forskere inden for denne gren af studiet af internationale konflikter i så ringe udstrækning har foretaget studier af konkrete internationale konflikter. I stedet har de med stor skarphed og energi kastet sig over udformningen af teorier, opstilling af nye metoder og forsøg på at anskue forholdet mellem de menneskelige grupper, der kaldes stater, fra nye synsvinkler. Som repræsentative, omend ikke fuldt dækkende, udtryk for sådanne bestræbelser kan – foruden »Journal of Conflict Resolution« – nævnes værker af Anatol Rapoport, Kenneth E. Boulding, Roger Fischer, Elton B. McNeil, Herbert C. Kelman, Otto Klineberg og Thomas C. Schelling. ¹⁸

¹⁶ Anf. tidsskrift, Vol. I, s. 2.

¹⁷ Om fredsforskningens omfang, organisation og stræben henvises til International Social Science Journal, Vol. XVII, 1965, s. 395–501.

¹⁸ Anatol Rapoport: Fights, Games, and Debates, Ann Arbor 1960, 400 s. Jvf. sammes Strategy and Conscience, New York 1964, 226 s. Kenneth E. Boulding:

Med den almindelige afstandtagen fra og mangel på respekt for det spekulative, som anses for pragmatiske historikers adelsmærke, vil det mest nærliggende – på grundlag af ovenstående analyse – være at se helt bort fra denne gren inden for studiet af internationale konflikter og i stedet haste videre mod studier af konkrete konflikter. Men historikere har vel, som andre forskere, en vis forpligtelse til at »subject their own views to the same critical analysis and testing they give to the views of others«. ¹⁹ Denne gren af studiet af internationale konflikter udgør kun en del af en større helhed, der kan benævnes den »videnskabelige« eller »naturvidenskabelige« anskuelsesmåde af sociale fænomener. For så vidt som denne anskuelsesmåde – uanset dens mange øvrige bevæggrunde – i nogen udstrækning kan opfattes som en protest imod upræcis tænkning og dogmatisme, eller mod en ofte udtalt determinisme, kan man ikke uden videre forkaste eller negligere den. Ligeledes kan man ikke uden videre forkaste et opgør med den tradition, der anser historie eller politisk videnskab for en del af belletristikken, en tradition, der blot understreger, at historieskrivning – foruden det formål at viderebringe erhvervet erkendelse – ofte tillægges formål som opdragelse, overtalelse, offentlig underholdning og opvisning af ridderlige færdigheder. ²⁰ Kritikken mod den skildrede anskuelsesmåde kan heller ikke skjule den stigende utilfredshed – også blandt historikerne selv – med den alt for udbredte begivenhedsskildring, der har tendens til at lade begivenheder forklare begivenheder. ²¹ Som provokation og opfordring til ny, gerne pinefuld gennemtænkning og overvejelse af traditionelle formodninger, udtalte forudsætninger og ofte meget løse begreber kan man næppe overvurdere betydningen af hele denne nye anskuelsesmåde for studiet af samfundsfænomener i bred forstand – og således også for studiet af internationale konflikter. Inden man forkaster eller tager afstand fra en sådan anskuelsesmåde, skylder man i hvert fald sig selv og sit fag at tage den op til analyse og klargøre for sig

Conflict and Defense. A General Theory, New York 1962, 349 s. (Også udkommet som Harper Torchbook, New York 1963). Roger Fisher (ed.): International Conflict and Behavioral Science, The Craigville Papers, New York 1964, XII + 290 s. Elton B. McNeil (ed.): The Nature of Human Conflict, Englewood Cliffs 1965, XVI + 315 s. Herbert C. Kelman (ed.): International Behavior: A Social-Psychological Analysis, New York 1965, 626 s. Otto Klineberg: The Human Dimension in International Relations, New York 1964, 173 s. Thomas C. Schelling: The Strategy of Conflict, New York 1960, 309 s. (Også udkommet som Galaxy Book, New York 1963).

¹⁹ William A. Gamson i Roger Fisher (ed.): International Conflict and Behavioral Science, jvf. note 18, s. 39.

²⁰ Jvf. Hedley Bull: International Theory. The Case for a Classical Approach, World Politics, Vol. XVIII, 1966, s. 361–77.

²¹ Jvf. J.-B. Duroselle: De l'»histoire diplomatique« a l'»histoire des relations internationales« i Mélanges Pierre Renouvin. Études d'histoire des relations internationales, Paris 1966, s. 1–16.

selv og andre, hvorfor man ikke finder den anvendelig eller frugtbar.

Det var denne fremgangsmåde *Hans J. Morgenthau* benyttede, da han så tidligt som 1945 gjorde op med forestillingen om »The Scientific Solution of Social Conflicts«. ²² Efter at have skildret, hvordan man allerede i det 19. århundrede havde udviklet en »fredsvidenskab«, understreger han den uovervindelige forskel mellem sociale og naturvidenskabelige fænomener og dermed problemer. »The latter are either solvable or they are not. When they are solved, they are solved once and for all. Social problems . . . are of a different type . . . they are never solved definitely. They must be solved every day anew«. ²³

Alligevel lader det sig næppe benægte, at denne forestilling om at kunne løse sociale problemer og den nye anskuelsesmåde af sociale fænomener også har virket inspirerende, omend i vid udstrækning især provokerende, på forskere inden for de fagområder, der traditionelt har bedrevet studier af internationale konflikter.

Det provokerende forekommer at have været den overvejende drivkraft for *Kenneth N. Waltz*, der i 1959 udsendte »Man, the State and War«. ²⁴ Han foretager en analyse af tre forskellige forestillinger om kriges årsager, ud fra den antagelse, at sådanne forestillinger eller formodninger afgørende vil påvirke en forsknings retning. Den første forestilling er formodningen om, at alle levende organismer – deriblandt mennesker – besidder en dem iboende aggressivitet, som er den egentlige krigsårsag. Det er denne formodning, der ligger til grund for tilslutning til UNESCO-charterets udsagn om, at krige starter i menneskets sind. Den anden forestilling er formodningen om, at krige har deres udspring i staternes indre systemer, således forstået, at demokratiske stater er mindre krigslystne end oligarkier, autarkier eller diktaturer, socialistiske end kapitalistiske osv. Endelig findes der efter *Kenneth Waltz*' opfattelse en tredje forestilling, som – med udgangspunkt i Rousseaus forskellige skrifter – går ud fra den formodning, at krigsårsagen ligger i det internationale samfunds anarkiske tilstand, hvor hver menneskelig gruppe, der opnår benævnelsen stat, forbeholder sig sin handlefrihed og ret til uden indblanding at afgøre, hvad der under de givne omstændigheder tjener dens interesse bedst. Efter *Waltz*' opfattelse er den tredje forestilling den mest frugtbare for studiet af inter-

²² I L. Bryson, L. Finkelstein, R. M. Maciver (eds.): *Approaches to National Unity. Fifth Symposium*, New York 1945, s. 419–43.

²³ Sst. s. 436. Jvf. samme forfatters mere udførlige argumentation i *Scientific Man versus Power Politics*, Chicago 1946, 245 s. (Også udkommet som *Phoenix Book*, Chicago 1965).

²⁴ *Kenneth N. Waltz: Man, the State and War. A Theoretical Analysis*, New York 1959, 263 s.

nationale konflikter, og han afslutter sin fremstilling med følgende konklusion: »The third image may provide a utopian approach to world politics. It may also provide a realistic approach, and one that avoids the tendency of some realists to attribute the necessary amorality, or even immorality, of world politics to the inherently bad character of man. If everyone's strategy depends upon everyone else's, then the Hitlers determine in part the action, or better reaction, of those whose ends are worthy and whose means are fastidious. No matter how good their intentions, policy makers must bear in mind the implications of the third image, which can be stated in summary form as follows: Each state pursues its own interests, however defined, in ways it judges best. Force is a means of achieving the external ends of states because there exists no consistent, reliable process of reconciling the conflicts of interest that inevitably arise among similar units in a condition of anarchy. A foreign policy based on this image of international relations is neither moral nor immoral, but embodies merely a reasoned response to the world about us«. ²⁵

Waltz' indsats kan siges først og fremmest at være en klargørelse af, på hvilket plan man arbejder, når man vil beskæftige sig med den internationale konflikt, kaldet krig, og hans arbejde tager ikke konkrete konflikter op til undersøgelse. Modsat har Carnegie Endowment for International Peace, European Centre, fundet det formålstjenligt at tage enkelte, konstaterbare konflikter op til undersøgelse, for derefter på grundlag af dem forhåbentlig at kunne drage nogle mere generelle konklusioner. I forordet til disse »Case Studies of International Conflicts«, der findes i den først udsendte studie af Jacques Freymond: *The Saar Conflict 1945–1955*, skriver centerets leder *John Goormaghtigh* bl. a.: »Undoubtedly it would be dangerous to believe that the day is near when norms of conduct could be derived from a study, even one in depth, that would make it possible to avoid international conflicts. Those responsible for this series have never been so ambitious! If they were inspired by methods appropriate to the natural sciences, they nevertheless recognized the limits of the application of such methods to the social sciences. However, the dangers which may stem from conflicts between states are so appalling and our ignorance on the subject is so great that the enterprise was worth trying. Even if no generalization emerges from it, the effort will not be vitiated, because the studies inevitably will have contributed to our comprehension of the problems of war and peace. On the practical plane, we may hope to provide statesmen with food for thought, to call their attention to the dangerous turning points in the evolution of international disputes,

²⁵ Sst. s. 238.

and perhaps to suggest certain lines of action«. ²⁶ Man møder her grundsynspunkter og tilkendegivne bevæggrunde, der nok i grad, men ikke fundamentalt adskiller sig fra dem, der blev anført af de ovenomtalte konfliktforskere. Går man imidlertid videre og betragter den fremgangsmåde og metode, som forfatterne til de hidtil udkomne studier har anvendt, bliver man slået af en meget stor og afgørende forskel.

Jacques Freymond redegør i forordet til sin undersøgelse af Saar-konflikten for, hvorledes man har anvendt betydelig tid på at drøfte teoretiske og metodiske spørgsmål og har været i forbindelse med amerikanske konfliktforskere. Men af angst for en alt for stram skematisering har man i stedet valgt en fremgangsmåde, som han selv betegner som historisk, idet han samtidig skriver om historie som fag: »... Its mission is not so much to range facts in chronological order – which is what people try to reduce it to at times – as to restore in their actuality the flow of related events, which mutually interact«. ²⁷ I sin konklusion på det meget grundige studium af Saar-konflikten fremhæver Freymond samspillet mellem økonomiske, politiske og rene magtforhold som afgørende for konfliktens opståen, forløb og foreløbige løsning. Alle var komponenter i en forklaring, der må søges inden for en større helhed – i kombinationen og samspillet af alle disse forskellige elementer. Som en enkelt meget afgørende ting mener Freymond at kunne påpege betydningen af statsmænds evne til at anskue problemerne på en ny måde og se, hvor der er muligheder for at komme videre. For det konkrete tilfældes vedkommende understreger han den rolle, som den franske regeringsleder Pierre Mendès-France spillede. »The intervention of M. Mendès-France did not achieve the results he might have expected. It had only a passing influence; Mr. Mendès-France, too, suffered the effects of the »weakness of the régime«. But the experience is nonetheless significant and rich in lessons. Does it not call attention to the liberating power of initiative?« ²⁸

Den anden enkeltstudie i serien er *Stephane Bernards* *Le conflit Franco-Marocain 1943–1956*. ²⁹ Som sociolog lægger Bernard – i modsætning til Freymond – hovedvægten på de sociale processer og udviklinger fremfor den politiske beslutning. Han forsøger at kombinere sociologisk og politisk teori, men med en forsigtig tilbageholdenhed, der giver hans afsluttende konklusion særlig vægt. »La théorie de la décolonisation du Maroc rend compte, tout d’abord, d’un phénomène spécifique:

²⁶ Jacques Freymond: *The Saar Conflict 1945–1955*, London 1960, XXVIII + 395 s., s. IX.

²⁷ Sst. s. XIX. ²⁸ Sst. s. 321.

²⁹ Stephane Bernard: *Le conflit Franco-Marocain 1943–1956*, Tome I–III, Bruxelles 1963, 389 + 286 + 352 s. Jvf. Erling Bjøls anmeldelse i *Økonomi og Politik*, 39. årg., 1964, s. 99–104.

elle n'est, en d'autres termes, applicable qu'à des conflits coloniaux du même type«. Det uddyber han nærmere derhen, at en sådan teori ikke kan være mere end »une esquisse, une reconnaissance rapide et elliptique des problèmes posés par l'enquête«. ³⁰ Det virker derfor ikke overraskende, at Bernard når til følgende opfattelse af spørgsmålet om værdien af studiet af internationale konflikter: »Aucune analyse ne saurait convaincre ceux qui ne veulent pas être convaincus dans un domaine où les faits sur lesquels s'appuie la théorie restent controversables jusqu'à ce que l'événement ait tranché. C'est pourquoi il est vain d'espérer que la connaissance des mécanismes conflictuels puisse aider, par sa seule vertu, l'humanité à surmonter les dissensions qui la divisent. Une connaissance parfaite du mécanisme des guerres n'empêcherait pas la guerre. La guerre pourrait fort bien disparaître, à l'inverse, dans un monde qui en ignorait le mécanisme«. Efter Bernards opfattelse opstår moderne konflikter ikke på grund af uvidenhed. »Ils procèdent de situations sociales vicieuses. Même si ces vices de situation étaient parfaitement connus, même si les réformes qu'ils appellent étaient matériellement réalisables, rien ne serait encore résolu . . . Pour agir sur les hommes, il ne suffit pas de savoir ce qu'il faudrait faire. Il faut encore pouvoir le faire«. ³¹

I sammenligning med Goormaghtighs ovennævnte, i sig selv meget beskedne håb om de praktiske resultater af disse studier, kan man næppe opfatte Bernards konklusion som andet end en direkte imødegåelse af disse forhåbninger. Dette berører imidlertid ikke på nogen måde studierne erkendelsesmæssige værdi, som både enkeltvis og som serie må siges at være meget stor. Her er inden for en omend ikke fast afgrænset så dog nogenlunde fælles opfattelse af, hvad der kan karakteriseres som internationale konflikter, foretaget grundige og omhyggelige studier af foreløbig to sådanne konflikter. De følgende studier vil omfatte Triest-konflikten og Cypern-konflikten, hvorefter et sammenfattende og konkluderende bind er stillet i udsigt. ³² Der er endvidere med velberåd hu udvalgt forholdsvis overskuelige konflikter, med et begrænset antal direkte implicerede stater. Summen af den viden, der skaffes inden for det enkelte studium, skulle det således være muligt at føre over på og sammen med den viden, som erhverves inden for andre tilsvarende studier, hvorved en forøgelse af vor samlede viden – eventuelt klarere erkendelse af vor meget ringe viden – om konfliktfænomenet som sådant i forholdet mellem staterne skulle være mulig.

³⁰ Anf. værk, Tome I, s. 24 f.

³¹ Anf. værk, Tome II, s. 286.

³² J.-B. Duroselle: *Le conflit Trieste* (annonceret at ville udkomme 1966) og François Crouzet: *Le conflit de Chypre*. John Goormaghtigh skal affatte det afsluttende og sammenfattende bind.

Selve definitionen af begrebet internationale konflikter kan dog endnu ikke siges at være blevet bragt meget videre ved de to fremkomne studier. Mens Freymond lægger hovedvægten på den politiske beslutning i det diplomatiske plan, har Bernard valgt de dybereliggende sociale processer som genstand for sin opmærksomhed. I nogle artikler har forfatteren til studierne over Triest-konflikten, *J.-B. Duroselle*, redegjort for nogle overvejelser i forbindelse med sin undersøgelse, som er absolut tankevækkende, omend en mere udførlig omtale nok bør afvente den samlede studies fremkomst.³³

Derimod kan det være rimeligt at anføre et andet værk, som skønt det i sit oplæg snævert begrænser sig til spørgsmålet om krig og fred, dog på flere måder afgørende yder bidrag både til definitionen og opfattelsen af internationale konflikter. Der tænkes her på den allerede omtalte franske sociolog *Raymond Arons* store værk om *Paix et guerre entre les nations*.³⁴ Afgørende i denne sammenhæng er især værkets første afsnit – *Théorie. Concepts et systèmes* – hvor Aron omhyggeligt redegør for, hvorved forholdene mellem staterne i afgørende grad adskiller sig fra forholdene mellem alle andre menneskelige grupper. Ifølge ham har international politik sit særpræg deri, at den behandler »relations entre unités politiques dont chacune revendique le droit de se faire justice elle-même et d'être seul maîtresse de la décision de combattre ou de ne pas combattre«.³⁵ Det er inden for denne politik, at man skal undersøge og analysere de internationale konflikter, hvis karakter – opståen, forløb og mulige afvikling – vil være præget af denne politiks vilkår. Hans opfattelse kan således siges at ligge på linie med både *Quincy Wrights* og *Kenneth N. Waltz'*, og det nye og muligt frugtbare i hans tankegang ligger hovedsagelig i hans påvisning af nødvendigheden af at kombinere den sociologiske og historiske fremgangsmåde og metode. Bogens andet og tredje afsnit behandler da også først den sociologiske og dernæst den historiske anskuelsesmådes konsekvenser for studiet af den internationale konflikt, som kaldes krig. I mange henseender når Aron til samme resultater som tidligere *Wright*, men Aron er mere konsekvent og klar i sin formulering, ligesom han i langt højere grad end *Wright* har haft muligheder for at inddrage udviklingen efter 1945 i sine overvejelser. I sidste og fjerde afsnit – *Praxéologie* – er Aron, efter eget udsagn, ikke længere forsker, men søger at formulere en praktisk politik – og påviser vanskelighederne herved, hvis man på én gang vil undgå krigen og søge at fastholde staterne som rammerne om menneskelig stræben og foretagsomhed.

³³ *J.-B. Duroselle: La nature des conflits internationaux, Revue française de science politique, Vol. XIV, 1964, s. 295–308, og Le »marchandage tacite« et la solution des conflits, sst. s. 739–54.*

³⁴ *Raymond Aron: Paix et guerre entre les nations, Paris 1962, 795 s.*

³⁵ *Sst. s. 20.*

Sammen med Quincy Wright, Kenneth N. Waltz og Raymond Aron giver den tyskfødte amerikanske professor *Arnold Wolfers* i sin bog »Discord and Collaboration« også udtryk for, at studiet af internationale konflikter som udgangspunkt må tage det særlige milieu, hvori disse konflikter foregår.³⁶ Wolfers er enig med Waltz og Aron i, at »it is . . . an abstraction to examine the individual apart from the corporate bodies by means of which he acts politically.«³⁷ Ikke desto mindre er han tilstrækkelig åben over for den nye konfliktforskning til at erkende, at »all events occurring in the international arena must be conceived of and understood from two angles simultaneously: one calling for concentration on the behavior of states as organized bodies of men, the other calling for concentration on human beings upon whose psychological reactions the behavior credited to states ultimately rests.«³⁸ Sit afgørende bidrag til studiet af internationale konflikter – især med hensyn til definitionen af dette begreb – leverer Wolfers i bogens andet kapitel, hvor han tager spørgsmålet om venskab og fjendtlighed mellem stater op til analyse. Han understreger vanskeligheden ved at afgøre – på et hvilket som helst tidspunkt og mellem hvilket som helst stater – om uenigheden eller enigheden er det mest fremherskende i deres indbyrdes forhold. Han advarer mod at bygge for meget på statsmændenes udadvendte tilkendegivelser af enten venskab eller fjendtlighed. »Diplomatic postures of amity or enmity do not depend on emotional conditions and may in fact contradict them.«³⁹ Han fremhæver, hvorledes der mellem stater i snævert, f. ex. militært samarbejde, kan være tale om meget store modsætninger i andre spørgsmål, og han påpeger som noget bemærkelsesværdigt ved »diplomatic amity and enmity . . . the suddenness and ease with which one may change into the other.«⁴⁰ Endelig konkluderer han, at »Most states most of the time – the new states as well as those with long diplomatic experience – maintain amical or inimical relations with others on the basis of calculations of interest rather than in response to popular sentiments whether of gratitude or resentment.«⁴¹ Det videre perspektiv i Wolfers analyse – som i de af Carnegie-fondet igangsatte enkeltstudier af internationale konflikter – er, at opmærksomheden fra énsidigt at være rettet mod den internationale konflikt, der kaldes krig, vender sig mod mange forskellige konfliktformer, som formodes at bestå til stadighed, uden at de fører til voldeligt sammenstød. Det spørgsmål rejser sig endvidere, om det så overhovedet har nogen mening at studere den internationale konflikt som et isoleret fænomen, idet den da må antages at indgå i et større mønster af mange forskellige samkvemsformer mellem stater,

³⁶ Arnold Wolfers: *Discord and Collaboration. Essays on International Politics*, Baltimore 1962, XVII + 283 s.

³⁷ Sst. s. 4.

³⁸ Sst. s. 9.

³⁹ Sst. s. 25.

⁴⁰ Sst. s. 32.

⁴¹ Sst. s. 33 f.

og blot adskille sig fra de øvrige ved dens erfaringsmæssigt vidtrækkende og med nukleare våben frygtede totale virkninger.

SOM DET ER fremgået af ovenstående oversigt over studiet af internationale konflikter efter 1945, har dette taget to retninger, som man med en grov forenkling kan karakterisere som henholdsvis »den krigsforhindrende« og »den erkendelsesmæssige«. Mens den krigsforhindrende endnu ikke kan siges at være nået ud over det rent spekulative og teoretiske og synes at have svært ved at komme i gang med et empirisk materiale til afkræftelse eller bekræftelse af de mange modelbygninger, teorier og frugtbarheden eller ufrugtbarheden i de forskellige anskuelsermåder,⁴² har det erkendelsesmæssige studium af internationale konflikter gjort betydelige landvindinger efter 1945. Blandt disse landvindinger er der især grund til at fremhæve den stadig mere dybtgående begrebsanalyse, der med Wolfers kan forekomme at virke helt opløsende, men på den anden side tvinger til yderligere skærpelse af begrebet i hvert enkelt undersøgelsestilfælde. I hvert enkelt tilfælde må man nøje overveje konfliktens genstande, dens parter og dens manifestationsmåder. En gevinst er det også, at man i stigende grad har klargjort den enkelte konflikts helt særprægede opståen, forløb og eventuelle afvikling, hvilket især skyldes sociologen Bernard. Det har tydeliggjort, at man ikke har fremsat noget meningsfyldt udsagn ved at sige, at der består en konflikt mellem to eller flere stater. Et sådant udsagn må yderligere udbygges og konkretiseres, ligesom de omgivende vilkår må klargøres, før det bliver et bidrag til erkendelse. Endelig er der grund til at fremhæve betydningen af den stigende erkendelse af konfliktens samfundsmæssige funktion. Her har især Aron og Waltz ydet en pionerindsats ved simpelthen at spørge efter generelle konfliktårsager og derefter på et højt abstraktionsniveau at påvise netop deres generalitet.

Samtidig må man gøre sig klart, at flere af de rent erkendelsesmæssige fremskridt, der er blevet gjort, er blevet inspireret eller eventuelt fremprovokeret ved den stadig mere artikulerede krigsforhindrende retning, ligesom det i stigende grad forekommer, at forskere inden for den krigsforhindrende retning akcepterer internationale konflikters nære sammenhæng med det internationale milieu. Som påvist er tankegangen bag det store enkeltstudieprojekt, der er blevet iværksat af Carnegie-fondet, ikke langt fra den, der gør sig gældende blandt forskere inden for den krigsforhindrende retning, men måden hvorpå de enkelte

⁴² Selv den længe pågående undersøgelse af krigsudbruddet 1914 synes ikke at være kommet ud over dette stade, jvf. Ole R. Holsti: *The 1914 Case, The American Political Science Review*, Vol. LIX, 1965, s. 365–78.

forskere inden for projektet udfører deres arbejde, adskiller dem dog klart fra deres kolleger inden for den krigsforhindrende retning.

Skellet ligger først og fremmest deri, at mens konfliktforskere af den krigsforhindrende retning hovedsagelig er optaget af at redde verden fra et formodet og frygtet onde, har forskere inden for den erkendelsesmæssige retning ikke set deres opgave som andet og mere end ved hjælp af alle til rådighed stående midler, ved benyttelse af mange forskellige akademiske discipliners teori og metode, at forøge vor viden om dette fænomens betydning, karakteristika og forhold til den næsten uoverskuelige mængde af sociale fænomener, der isoleret hver for sig – afhængig af anskuelsesmåde, afhængighed og stillingtagen – alle gør krav på vor opmærksomhed og kan anses for afgørende for en videreudvikling af vor viden.⁴³

Vælger man – som jeg har gjort – sit udgangspunkt i Quincy Wrights værk, er der i dette intet, der afgørende peger i enten den ene eller den anden retning. Forskere fra de forskellige retninger vil alle kunne læse Quincy Wright med udbytte og få bekræftet, at netop deres anskuelsesmåde og arbejdsmetode vil være den bedste til at forøge den viden, som Quincy Wright har samlet – således som Karl W. Deutsch gør det i forordet til andenudgaven. Hvad der har været afgørende for, om forskere valgte den ene eller den anden retning, forekommer langt mere at være ydre omstændigheder – påvirkninger fra det dem omgivende samfund – end rent erkendelsesmæssige og i den forstand »saglige« overvejelser. Den amerikanske statskundskabsforsker *Thomas Reed Powell* gjorde allerede i 1929 opmærksom på, hvor mange forskellige hensyn der kunne præge forskningens udvikling: »I think one reason why men who call themselves scholars or scientists talk so much these days about helping the world is that they like to get money to hire stenographers and get other people to work for them so they won't have to do it all themselves, and they know of big things called Foundations that have money to give away to help the world with. So if you make the Foundations think you want to help the world, you may get the Foundations to help you do what you want to do.«⁴⁴ Men dette er kun et udsagn om forskningens vilkår og betingelser og siger intet om dens muligheder for også ad andre end de traditionelle veje at opnå ny erkendelse eller forøge vor viden.

Billedet af studiet af internationale konflikter efter 1945 må blive

⁴³ En mere omfattende argumentation vedrørende vanskelighederne ved at bedrive konfliktforskning som målforskning inden for de politiske fag er fremsat i min artikel: Konfliktforskningen og de politiske videnskaber, *Økonomi og Politik*, 40. årg., 1966, s. 140–149.

⁴⁴ Thomas Reed Powell: A Comment on Professor Sabine's »Pragmatic Approach to Politics«, *Political Science Quarterly*, Vol. LXXXI, 1966, s. 52–62.

sammensat, forvirrende og i visse henseender selvmodsigende. Fastholder man den meget grove forenkling, der ligger i den opdeling i to retninger, som jeg har foretaget her, må man samtidig erkende, at udviklingen inden for den ene ikke kan forstås uden at man kender udviklingen inden for den anden. Man kan ikke afvise den krigshindrende retning som erkendelsesmæssig betydningsløs, for, som Anatol Rapoport udtalte i 1960: »Thus, the rewards to be realistically hoped for are the indirect ones, as was the case with the sons who were told to dig for buried treasure in the vineyard. They found no treasure, but they improved the soil«. ⁴⁵ Men samtidig må man understrege, at de erkendelsesmæssige fremskridt, der er blevet gjort inden for studiet af internationale konflikter, især skyldes forskere, der har fulgt Thomas Reed Powell's opfordring fra 1929: »I wonder if there isn't a pragmatic way of looking at whatever you are looking at, even if you do it all by yourself and don't go around looking up a lot of things in the outside world and don't care whether the world is going to be helped by anything you are doing or thinking about«. ⁴⁶

⁴⁵ Anatol Rapoport: *Fights, Games, and Debates*, Ann Arbor 1960, s. 360.

⁴⁶ Det i note 44 anf. sted, s. 62.

Nekrologer

WALDEMAR WESTERGAARD

4.2.1882–3.6.1963

DEN 3. JUNI 1963 døde i Californien professor Waldemar Christian Westergaard, 81 år gammel. Han var født i U.S.A. som søn af danske forældre, der få år før hans fødsel var indvandret til North Dakota fra Thy, han talte dansk med thyboens tonefald og følte sig livet igennem skønt amerikaner nært knyttet til Danmark. Han studerede historie under Orin Grant Libby ved University of North Dakota og senere under Henry Morse Stephens ved University of California, hvor han 1915 blev doktor på en afhandling om Dansk Vestindiens historie. 1925–49 var han professor i historie ved University of California, Los Angeles.

Waldemar Westergaards første publicerede historiske skrift handlede om et dansk udvandrersamfund i North Dakota (Hill Township, Cass County), og hans vigtigste arbejder har tilknytning til dansk historie. Disputatsen *The Danish West Indies under Company Rule (1671–1754) with a supplementary Chapter, 1755–1917* (1917) var det første på arkivstudier byggede værk om vore vestindiske koloniers historie og indeholder bl. a. værdifulde undersøgelser om plantagebruget, negrenes stilling på øerne og forholdet mellem planterne og kompagniet (jfr. anmeldelsen i H.T. 9. r. VII). *Denmark and Slesvig (1848–1864). With a collection of illustrative letters by Daniel Bruhn, including his letters from California and Nevada (1864–1872)* (1946, også på dansk s. å.: *Det slesvigske Spørgsmål og Krigen 1864*) har størst interesse ved de meddelte breve fra en ung deltager i den sidste slesvigske krig, som en tid opholdt sig i U.S.A. En anden dansk kildesamling af betydning navnlig for engelsk historie har Waldemar Westergaard publiceret i oversættelse med en længere indledning i bogen *The first Triple Alliance: The Letters of Christopher Lindenov, Danish Envoy to London, 1668–1672* (1947, anmeldt i H.T. 11. r. II).

Også som universitetslærer dyrkede Waldemar Westergaard især Skandinaviens og andre Østersølandes historie, og han inspirerede sine *graduate students* til at arbejde på området. Sammen med sin kollega

dr. David K. Bjork gjorde han sit universitet til et centrum for studiet af skandinavisk historie. Til studiebrug fik han på sine mange Europarejser taget hundreder af mikrofilm af kilder fra nordeuropæiske arkiver; de opbevares nu i Los Angeles universitetets bibliotek, hvis samling af nordisk historisk litteratur han også hjalp til at forøge væsentligt. Som tak for hvad han lige fra sin ansættelse som professor havde betydet for biblioteket blev han 1961 udnævnt til *Honorary Curator of the North European Collections*.

1945–46 var Waldemar Westergaard amerikansk kulturattaché i København, og han var talrige gange på kortere ophold i Danmark. Han opsøgte da gerne danske kolleger. Adskillige af os mindes med glæde samværet med den venlige, hjælpsomme og muntre gamle herre, der aldrig blev træt af at virke for den personlige og kulturelle forbindelse mellem sine forældres hjemland og U.S.A.

POVL BAGGE

GOTTFRID CARLSSON

18.12.1887–7.3.1964

DEN 7. MARTS 1964 døde Gottfrid Carlsson. Han var født 1887 i Småland. Hans studier foregik i Uppsala, og efter deres afslutning med doktorgraden 1915 fortsatte han et tiår igennem som docent ved samme universitet. Fra 1925 til 1954 var han professor i historie i Lund.

Et af Carlssons sidste værker, en samling af handlinger trykt 1961, bærer titlen *Från Erik Segersäll till Gustav Vasa*. Den dækker så godt som hele forfatterskabet. Bedst passer dog den sidste tidsgrænse, for længere tilbage end til 14. århundrede gik hans undersøgelser sjældent. Nordisk senmiddelalder og tidlig renaissance var hans felt, som han ugerne forlod. Begrænsningen hænger her intimt sammen med styrken. I en usædvanlig grad præges Carlssons skrifter af nøje fortrolighed med og minutøst studium af originalkilderne. Og vel at mærke ikke blot dem, der lå lige for i trykt form eller i svenske arkiver. Med det danske rigsarkivs samlinger fra senmiddelalderen gjorde han sig grundigt bekendt allerede før første verdenskrig, og i dennes sidste år lagde han, tilsyneladende uberørt af tidens storme, grunden til sit for en nordisk historiker enestående kendskab til tyske samlinger, der udbyggedes ved gentagne senere rejser. Selv angiver han at have besøgt tyve tyske arkiver og biblioteker, og fra disse hjemførte han, bistået af sin hustru, der selv er historiker, tusinder og atter tusinder af afskrifter.

Samlerfliden kunde synes at prædestinere den unge forsker for en fremtid som arkivmand og udgiver. Men en sådan livsbane blev ikke

hans. Ganske vist er udgaven af *Stockholms stads tänkeböcker 1483–1492* (i fire hefter, 1921–44) hans i sidetal største værk. Men ikke hans vægtigste. Det var ham ikke nok at publicere, han vilde kommentere og udnytte sine fund. Afhandlingen blev derfor hans naturlige udtryksform, og en både kvantitativt og kvalitativt væsentlig del af hans forfatterskab må som følge deraf møjsommeligt ledes frem i tidsskriftbind. Han blev en støt medarbejder, først og fremmest ved Historisk Tidsskrift, men også ved Nordisk Tidsskrift för Bok- och Biblioteksväsen, Personhistorisk Tidsskrift og ikke mindst ved Kyrkohistorisk Årsskrift. Navnlig som ung fængsledes han af kirke- og lærdomshistorien; med fuld ret motiveredes hans udnævnelse til teologisk æresdoktor i Lund 1950 dermed, at han »städse intresserat sig för kyrkohistoriens problem och i en mångfald undersökningar givit lysande bidrag till den svenska kyrkans historia«. Vejen til den politiske historie fandt han dog snart, men den førte over personalhistorien, og den intime forbindelse mellem disse to discipliner fastholdt han til det sidste, hvad de mange personnavne i afhandlingernes titler røber. Harmonisk mødtes linierne allerede i hans første større arbejde, disputatsen *Hemming Gadh* – en på intensivt arkivstudium bygget biografi af en biskop, gennem naturlig vækst i bredden udvidet til en dybtgående analyse af et par tiårs politik. Et andet højst karakteristisk træk: Carlsson slap aldrig helt et een gang optaget emne af syne. Den urolige lyst til at søge fornyelse gennem springet til et helt nyt felt må have været ham ganske fremmed. Redeligt erkendte han sine resultaters foreløbighed og tog dem op til ny prøvelse; således groede nye studier organisk frem af de første. Eksempelvis findes i disputatsen kimen til hans senere tolkning af Stockholms blodbad. En anden linie blev også tidligt afstukket. På sin rejse i Tyskland 1916–17 eftersøgte Carlsson navnlig vidnesbyrd om tyske intriger mod Gustav Vasa, og som en frugt heraf fandt han i Jena Berend v. Mehlen mod kongen rettede stridsskrift, som han udgav og kommenterede. Hertil slutter sig den store afhandling *Wulf Gylar i svensk tjänst* med flere lignende studier. Disse arbejder beskæftiger sig fortrinsvis med begyndelsen af kongens regering. I sin vurdering af Vasadynastiets grundlægger understregede Carlsson hans bundethed af traditionerne fra Sturernes tid.

Vigtigere for dansk forskning er Gottfrid Carlssons livslange system med den nordiske unions historie. Begyndelsen blev gjort så tidligt som 1911, med *Drottning Dorotheas svenska morgongåfva*. 1920 kom den forholdsvis korte afhandling om *Stockholms blodbad*. Af de to modstridende hovedkilder foretrækker Carlsson her, i tilslutning til Paludan-Müller og modsat Erslev, kannikerrelationen fra 1523 frem for kætterierklæringen af 8. nov. 1520; sammensværgelsesbrevets fremlæggelse til lagde han forholdsvis ringe vægt. Ud fra disse præmisser påtog han sig

defensoratet for Gustav Trolle; bl. a. understregede han, at den traditionelle opfattelse af denne som en hård og hævngherrig mand går tilbage til hans fjende Sten Sture og derfor ikke uden videre kan godtages.

Ti år senere forelå hans hovedbidrag til debatten om det andet af unionsperiodens klassiske stridsspørgsmål, afhandlingen *Kalmarunionen. Till frågan om rättsgiltigheten av 1397 års unionsavtal*. Anledningen var, at han i 1926 ved selvstudium af originalen var nået til en læsning og tolkning af et par udraderede ord i slutningsformlen. Af denne iagttagelse drog både han selv og hans lundensiske kollega, Lauritz Weibull, i opposition mod den ældre forskning samme konklusion, den, at brevtestens logiske sammenhæng gennem en tilføjelse på et sent stadium var brudt. Men ud over dette ene punkt nåede deres enighed ikke. Mens Weibull gav Rydbergs konceptteori en radikalt ny form, så Carlsson i det bevarede papirbrev ganske vist en oprindelig koncept; men han lagde vægten på, at denne ved tilføjelsen af en ratifikationsparagraf og gennem provisorisk besegling var ændret til et foreløbigt vidnesbyrd om mundtlige aftaler, og at disse måtte antages indgået under så højtidelige former, at de i sig selv besad bindende kraft. Et væsentligt led i hans argumentation var fremdragelsen af en række kildesteder fra de nærmest følgende tiår, hvoraf klart synes at fremgå, at unionsbrevets indhold senest fra 1415 ansås for fuldt juridisk gyldigt. Denne påvisning turde være det solideste af hans resultater; i hvert fald er den i 30'erne så omdebatterede rasur af den senere forskning næppe med urette henvist til en mere beskeden plads. Sit standpunkt til Kalmarproblemet udbyggede og modificerede Carlsson ikke blot i den efter hans og Weibulls hovedindlæg umiddelbart følgende, unødigt bitre polemik, men også ved flere senere lejligheder, udførligst i et kapitel af den lille bog *Medeltidens nordiska unionstanke* (1945).

Til at skrive en oversigt som denne var han sagligt bedre kvalificeret end nogen anden, ikke blot ved de allerede nævnte afhandlinger, men også ved mange andre, således om Engelbrekt og hans samtid; senere sluttede sig hertil monografien *Kalmar recess 1483* (1955). En anden sag er det, at populariserende fremstilling egentlig ikke lå rigtigt for Carlssons pen. Der er derfor noget ret paradoksalt i, at hans næst tænkeboken mest voluminøse arbejde, på en måde også hans hovedværk, indgår i Norstedts *Sveriges historia till våra dager*. Det er bindet III, 1, *Tidsskedet 1389–1448*, der udkom 1941. Til en vis grad var da også hans medarbejderskab ved dette værk en misforståelse. Hvor tungt det faldt ham selv, derom vidner vel det faktum, at han måtte opgive, hvad der fra først af havde været meningen, at behandle hele senmiddelalderen frem til 1523. Og henvend 600 sider om to menneskealdre, det er simpelt hen for meget for en almindelig interesseret læser. Tilmed var tilegnelsen ham

ingenlunde lettet. Fremstillingen springer lige ind i et virvar af detaljer og kildecitater, og såvel definitioner af datidens gængse begreber som enhver bredere tilstandsskildring fattes. Det er afgjort et værk for viderekomne. Men netop derfor er det sandsynligt, at det vil blive læst længere end de fleste af seriens andre bind – nemlig af faghistorikerne. Disse vil ganske vist altid komme til at sukke efter præcise kildehenvisninger; kun for de første afsnits vedkommende er der i nogen grad bødet på dette savn ved et af fru Lizzie Carlsson 1965 udgivet supplement, *Margareta och Erik av Pommern, källhänvisningar och kommentarer*, der også tager hensyn til litteraturen efter 1941. Hvad der trods enkelthedernes mylder gør bogen til mere end en række løst sammenkædede afhandlinger, er dens unionsvenlige helhedssyn. Karlskrønikens kildeværdi ansættes lavt, og mod Erslevs klassiske fremstillinger af Margrethe og Erik af Pommern polemiseres konsekvent. Selv om Carlsson næppe tilstrækkeligt overbevisende har motiveret sine radikale omvurderinger af tidsrummets tre unionsregenter (se herom nærmere anmeldelsen i dette tidsskrift, 11. r. II, s. 161–69), har han dog i så vid udstrækning suppleret og i detaljer korrigeret forgængeren, at det for den, der vil danne sig en selvstændig mening om den ældre unionstid, meget længe vil være uforsvarligt at forbigå bogen.

For så vidt der med nogen ret kan skelnes mellem to slags historisk kritik, den lærd forsigtige og den konstruktivt dristige, repræsenterede Gottfrid Carlsson afgjort den førstnævnte kategori. Den sidste var ham direkte imod, og han betænkte sig ikke på gang efter gang at angribe to af dens ypperste repræsentanter i nordisk historieforskning. Han var dem en værdig modstander. På sine gamle dage tegnede han (i Växjö stifts hembygdskalender 1958) et ypperligt, på een gang pietetsfuldt og sagligt usentimentalt erindringsbillede af sin fader, pastor Carl Oskar Carlsson i Burseryd, der i øvrigt tillige var hans lærer helt op til studentereksamen. Om denne myreflittige og mangesidigt dygtige mand udtalte ved hans død en kollega, at »hans klinga var skarp men blank«. Det samme gælder sønnen.

HENRY BRUUN

AXEL LINVALD

28.1.1886–31.10.1965

DEN 31. OKTOBER 1965 døde fhv. rigsarkivar dr. Axel Linvald efter lang tids svagelighed, 79 år gammel.

Axel Linvald var af sønderjysk bondeslægt, og Sønderjyllands historie og i forbindelse dermed historiske nationalitetsproblemer i videre for-

stand hørte vistnok altid til i kerneområdet af hans interesser. Fra sin magisterkonferens 1910 samlede han stof til en disputats om den slesvigske bondestands historie, men krigsudbruddet 1914 afbrød arbejdet og dermed i det væsentlige den specielt sønderjyske linie i hans forskning. Han udgav dog senere i Danske Magazin (1920 og 1928) et par omfattende aktstykkесamlinger med slesvigske emne og skrev en grundig og værdifuld afhandling om Novemberministeriets slesvigske politik i Festskrift til Kr. Erslev (1927). Til Sønderjylland og specielt til H. P. Hanssen og hans kreds følte han sig livet igennem knyttet.

Hans første offentliggjorte arbejder, et par afhandlinger fra studentertiden, drejede sig om kongerigske landboforhold i 18. årh. Dansk landbohistorie, som hørte til hans lærer Fridericias studieområder, kunde ikke varigt fængsle ham, men også den dyrkede han dog siden, bl. a. i en statistisk undersøgelse af fordelingen af Danmarks jord 1730–66 mellem borgerlige, danske og fremmede adelige (festskriftet til Edv. Holm 1913) og i *Bistrup. Byens Gods 1661–1931* (1932), en righoldig bog, der belyser mange sider af godsets forhold og giver interessante bidrag både til Københavns og den sjællandske bondestands historie.

En tredje gruppe af Axel Linvalds specielle studier, som tilsyneladende var ham mere kongeniale, behandler administrationshistorie, dels statens (afsnittet om *Struensee og den danske Centraladministration* i festskriftet i anledning af kancellibygningsens 200 års jubilæum 1921), dels Københavns (i Historiske Meddelelser om København, som han i sin egen skab af rådstuearkivar 1923–34 redigerede).

Hans første større centralhistoriske arbejde var *Kronprins Frederik og hans Regering 1797–1807 I* (1923). Bogen giver på grundlag af et omfattende, for en væsentlig del ikke tidligere udnyttet materiale fra danske og udenlandske arkiver en vel dokumenteret og afvejet karakteristik af kronprinsen, og underbygger i en udførlig, med nye enkeltheder fyldt skildring af styrelsen og dens mænd og regeringens sociale og økonomiske politik den opfattelse, at A. P. Bernstorffs død ikke betød et brud med reformpolitikken. At et så grundigt arbejde, fuldt af nye oplysninger, blev forkastet som disputats, fremkaldte en offentlig protest fra Kr. Erslev og følte af forfatteren som en uret, han aldrig glemte; så meget mere glædede det ham at han 1954 blev æresdoktor ved Århus universitet. Men »Kronprins Frederik og hans Regering« vandt ham i hvert fald anseelse som en af de bedste kendere af vor historie omkring år 1800, og det var naturligt at han kom til at skrive afsnittet om perioden 1766–1814 i *Det danske Folks Historie* (1928, gentaget uden større ændringer i *Schultz Danmarkshistorie* 1942).

Om begivenheder indenfor dette tidsrum handler også hans ufuldendte hovedværk *Kong Christian VIII (Den unge Prins 1786–1813)*, 1943;

Norges Statholder 1813–1814, 1952; *Før Eidsvoldgrundloven*, 1965; en del af bind III udkom 1962 som selvstændigt skrift under titlen *Christian Frederik og Norge 1814*). Til biografien slutter sig den store kildekritiske undersøgelse *Omkring Kielerfreden* (H.T. 11. r. IV, 1954) og Linvalds for Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie udgivne kildepublikationer, 1. bind af *Kong Christian VIII.s Dagbøger og Optegnelser* (1799–1814, udg. 1943) og prinsens brevveksling 1796–1813 (I–II, 1965, under medvirken af Albert Fabritius). At Axel Linvald valgte Christian VIII som emne for sit største arbejde var nok ikke uden sammenhæng med hans interesse for kongens nationale politik efter 1839, jfr. hans artikel om kongen i Dansk biografisk Leksikon; men de første bind krævede så omfattende arkivstudier og en så omhyggelig stillingtagen til navnlig den norske litteratur, at fremstillingen end ikke nåede til Eidsvoldgrundloven. Til gengæld har især værkets 2. bind med den nye og overbevisende, nuancerede og psykologisk forstående redegørelse for prinsens modning til politiker i statholdertiden før Kielerfreden vundet fortjent anerkendelse ikke mindst i Norge. Forfatteren voksede selv som forsker og skribent under arbejdet.

Axel Linvalds virksomhed som arkivmand skal ikke karakteriseres her, men det bør nævnes at han i sin rigsarkivartid 1934–56 – der blev afbrudt af halvandet års landflygtighed i Sverige 1943–45 – på forskellige måder har hjulpet forskningen. F. e. er fotograferingen af tyske diplomatiske akter vedr. Danmark 1863–1945, indsamlingen af arkivalier fra besættelsestiden, afleveringen af en række nyere privatarkiver til rigsarkivet og oprettelsen af erhvervsarkivet i Århus foregået ved hans initiativ eller med hans virksomme og praktiske bistand. På anden måde gavnede han sit fag, da han redigerede *Historisk Tidsskrift* 1932–43, og ikke mindre da han ved sin afgang som redaktør bidrog til at nyordne redaktionen og dermed til at forsone de to hidtil stridende grupper blandt danske historikere.

Linvald havde haft Aage Friis som lærer i skolen, stod ham gennem mange år nær og hørte til samme historikerkreds, men havde på adskillige punkter sine egne meninger. Som Friis var han en livlig ånd med trang også til udadvendt virksomhed, usnobbet, praktisk og klog på denne verden, ingen studerekammertype. Samtidens politik og sociale problemer interesserede ham levende, han havde lyst til journalistik og var fra 1910 medarbejder ved *Politiken*, hvor han i de unge år skrev en lang række ledere især om sønderjyske emner. Han havde let ved at slutte kontakter og fik efterhånden værdifulde forbindelser blandt fagfæller, også udenfor Danmark. Han fulgte med Friis ind i den internationale historikerorganisation, var 1926–50 medlem af *Comité internationale des sciences historiques*, fra 1947 af bureauet, og befandt sig vel i det europæiske milieu. Især lå dog det nordiske kulturelle samar-

bejde ham på sinde, og han virkede for det bl. a. som mangeårig formand for Den Letterstedtske Forenings danske afdeling. Han knyttede venskab med nordiske kolleger og fagfæller og bidrog til at mildne en gammel dansk-norsk modsætning, da han som rigsarkivar 1937 gennemførte en større frivillig arkivaflevering til Norge. Den norske gengave til os var Münchenerarkivet.

Som historiker var Axel Linvald først og fremmest arkivforsker, og han fremdrog og udnyttede meget nyt og værdifuldt materiale. Hans historiske interesser var mangesidige, men personschildringen og den politiske historie stod vistnok hans hjerte nærmest. I Christian VIIIs liv og gerning fandt han et emne, der passede godt til hans forudsætninger. At skrive kongens historie måtte være en tiltrækkende opgave for en mand med hans nordiske sympatier og sønderjyske interesser, hans forkærlighed for jomfrueligt kildestof, hans psykologiske sans og politiske forståelse. Derfor er de tre bind om Christian Frederiks ungdom formodentlig det værk, der længst vil bevare hans navn som historiker.

POVL BAGGE

Anmeldelser

H. P. CLAUSEN: Hvad er historie? Den historiske videnskabs metodiske grundspørgsmål og nyere synspunkter på historieforskningens teoretiske problemer. Berlingske Leksikon Bibliotek bd. 22. København, Berlingske Forlag, 1963. 164 sider. 4 plancher. 9,75 kr.

Interessen for historieteori synes for tiden at være meget levende. Det skyldes formodentlig bl. a. moderne filosofis stærke erkendelsesteoretiske og videnskabsteoretiske orientering, men også udviklingen i samfundsvidenskaberne, der har givet historikere verden over nye impulser til at prøve mulighederne for et samarbejde og dermed til at undersøge deres eget fags teoretiske grundlag. Det er symptomatisk at der 1960 begyndte at udkomme et internationalt tidsskrift for historieteori og -filosofi, *History and Theory*, som allerede har bragt en lang række værdifulde afhandlinger af filosoffer, historikere og samfundsforskere. På vore breddegrader har den filosofisk dannede norske historiker professor Ottar Dahls banebrydende disputats fra 1956 og hans øvrige arbejder om metode og teori stimuleret interessen for historieteoretiske spørgsmål og skærpet kravene til historikernes behandling af dem. 1965 begyndte en gruppe nordiske historikere at holde regelmæssige møder om metode og teori. Initiativtagerne var Ottar Dahl og universitetslektor i Århus H. P. Clausen (jfr. nedenfor, s. 200).

H. P. Clausen viste tidligt at han var optaget af historieteoretiske problemer og kendte til den internationale teoretiske litteratur (se bl. a. hans afhandling i Jyske Samlinger, ny rk. IV, 1957-58). Han må nu anses for den kyndigste her hjemme på området. Hans bog er led i en serie af almenlæselige skrifter, men skønt den er velskrevet henvender den sig mest til fagfolk; forf. præsenterer læserne for en række ikke lige tilgængelige moderne begreber og tankegange og bruger lovlig mange fremmedord. Til gengæld har danske historikere god grund til at påskønne hans værk. Det er et pionerarbejde, for så vidt som det er det første skrift på vort sprog der giver en fyldigere kritisk oversigt over væsentlige sider af den nyere og nyeste historieteoretiske diskussion, og redegørelsen er som helhed vel gennemtænkt, flere steder fortrinlig. Forf. refererer en lang række modstridende opfattelser i litteraturen og

behandler dem med megen finhed fra den praktisk arbejdende historikers synsvinkel. Han viser tillige at han har sin egen, oftest velbegrundede mening om de vigtigere spørgsmål. At den ikke sjældent er påvirket af Ottar Dahls anerkender han villigt, ligeså at han i modsætning til Dahl ikke har særlige filosofiske kundskaber.

Efter en indledning giver forf. en kort og god oversigt over historieforskningens og historieopfattelsens udvikling, og behandler derefter i tre kapitler henholdsvis definitionen af historie og forskningsprocessen, kilderne og kildekritikken, og teoridannelsen. Navnlig afsnittene om forskningsprocessen og teoridannelsen indeholder adskilligt der er velkomment og nyt for de fleste danske læsere, men også om kilderne har forf., delvis i tilslutning til Ottar Dahl, noget at sige som fører ud over Erslevs Historisk Teknik. På næsten hver side i bogen er der bemærkninger som man bifalder og ræsonnementer der overbeviser, men meget indbyder rigtignok til modsigelse. Jeg kan ikke samle mine indvendinger under enkelte synspunkter, og pladshensyn udelukker at nævne alle de steder hvor jeg er uenig med forf. eller må sætte spørgsmålstejn. Det følgende er blot nogle randnoter. Af hensyn til bogens udstrakte benyttelse som lære- og håndbog medtager jeg en del mere formel detailkritik, der også gælder visse af forf.s definitioner. E.m.m. er en definition nemlig ikke »kun en pædagogisk formel« (s. 44). Det er rigtigt at definitioner »ingen problemer løser«, men en upræcis definition kan føre undersøgelsen på afveje, og en ufrugtbar kan få den til at gå i stå.

Det er væsentligt og værdifuldt at forf. fremhæver forskningsprocessens enhed, vekselvirkningen mellem kilder og forsker, den »ganske komplicerede interrelation« mellem bestræbelserne for at etablere »fakta« og fortolkningen af dem (s. 97), den nøje sammenhæng mellem beskrivelse og forklaring (s. 104). På forholdet mellem forskning og skriftlig fremstilling vil han dog ikke gennemføre enhedssynspunktet; han anser de to ting for at være logisk adskilt, selv om de »i praksis kan befrugte hinanden« (s. 56f.). Da jeg ligesom forf. mener at forskningsprocessen logisk begynder med en problemstilling (hvilket i parentes bemærket ikke som mange tror er en nymodens opdagelse, den samme tanke er udtrykt bl. a. af Droysen) har jeg svært ved at følge ham her. For mig er forskningen og formuleringen af resultaterne fra første øjeblik uløseligt forbundne, og om den endelige formulering nedfældes på papiret og befordres i trykken er et praktisk spørgsmål.

I afsnittet om kilderne og kildekritikken skelner forf. s. 64 ff. mellem samtidshistorie, der kan »skabe sit eget kildemateriale« ved interviews o. l., og den øvrige historie inklusive forhistorien, som har et een gang for alle givet kildemateriale. Jeg kan ikke se at han har grund til at drage dette principielle skel, når han hævder at en kilde først bliver kilde i det øjeblik den møder en historiker med den rette viden og teknik, at

oplysningerne i kilden kun er »latent til stede« og kræver en indsats fra historikeren for at blive hentet frem. Det samme må gælde de endnu levende personer, som samtidshistorikeren udspørger, og deres latente viden. Men samtidshistorikeren anvender naturligvis – ligesom arkæologen – en særlig teknik.

Forf. erstatter Erslevs betegnelser »talende« og »stumme« kilder, som Erslev selv fandt noget gammeldags, med de mere moderne klingende udtryk symbolske og ikke-symbolske. Da dagligsprogets »symbolsk« har en anden betydning og bruges også om »stumme« kilder, foretrækker jeg dog Ottar Dahls »meddelende« og »ikke-meddelende«. Til forf.s kildeinddeling kan iøvrigt bemærkes, at en primær kilde ikke behøver at være »ophav til kendte, sekundære kilder« (s. 86). Hvad han siger om vidneværdsættelsen s. 89 f. kan suppleres med Marrou's kloge ord: Selv om jeg har konstateret at mit vidne har været til stede ved den scene han beskriver, at han har været placeret godt, sådan at han kunde iagttage den, vil jeg aldrig kunne vide om han ikke ved et uheld er kommet til at knibe øjnene sammen eller at nyse i det afgørende øjeblik (*De la connaissance historique*, 1964, s. 129). Hvad kildebennyttelsen angår, tvivler jeg på at usikkerheden i slutninger fra en kilde brugt som levning altid er størst, »når kilden sættes i relation til viljesakten, hensigten eller tanken, der har fundet udtryk« i den (s. 79). Kan det ikke være sikrere at slutte fra en plov eller en økse til hensigten med dem end til f.e. en kulturpåvirkning? Og efter min erfaring er det ofte lettere at fastslå tendensen i en berettende kilde med sikkerhed end at slutte til andre momenter i dens »ophavssituation« – for slet ikke at tale om den historiske virkelighed kilden explicit beretter om.

Mine indvendinger mod dette afsnit gælder især forf.s behandling (i det interessante stykke s. 74–84) af det gamle spørgsmål om begreberne levning og beretning. Forf. går i sin definition ud fra at det at bruge en kilde som levning er ensbetydende med at sætte den »i relation til ophavssituationen«, finde ud af hvad den oplyser om den situation i hvilken den blev til, og ikke mindst om de faktorer der kan tænkes at have påvirket dens troværdighed. Til dette formål kan historikeren åbenbart benytte alt hvad kilden meddeler om sin ophavssituation, herunder altså godvillige og explicite oplysninger. I den forbindelse drager forf. en skarp grænse mellem »de symbolske kilder, der kun kan benyttes som levninger«, og det øvrige »symbolske« kildestof (s. 75 f., 80 ff.).

Forf. er her påvirket af Ottar Dahls syn på forholdet mellem det »normative« og det »kognitive« i kilderne. H. P. Clausen siger definerende, at »kognitive kilder« giver »oplysninger om det, som er eller var virkeligt«, mens »normative kilder« giver »udtryk for ønsker eller krav om hvordan noget bør være«, eller »udtrykker vurderinger af faktiske forhold eller muligheder« (s. 81). Jeg kan ikke følge forf. i denne distink-

tion mellem (explicit) »udtryk for« og »oplysninger om« noget, eller i hans skelnen mellem det historisk virkelige og ønsker eller vurderinger, et skel der også svarer dårligt til det begreb »historisk virkelighed« han ellers opererer med (se f. eks. s. 78). Jeg kan heller ikke følge forf., når han går ud fra at der eksisterer rent kognitive eller normative kilder (selv om han »oftest« finder kognitive og normative elementer kombineret i teksterne, s. 81).

Endelig er det forvirrende for den historiker som skal bruge de to begreber i praksis, at Ottar Dahl, og såvidt jeg kan se også forf., lader kildens (d. v. s. ophavsmandens) hensigt indgå i definitionen (Ottar Dahl: Kilden har til hensigt å meddele o. s. v.; kognitive elementer = utsagn som vil gi faktiske opplysninger om et saksforhold; normative elementer = utsagn som vil gi uttrykk for ophavsmandens holdning til et saksforhold o. s. v. (Historie VII, 1966, s. 5 f.). Clausen s. 82: Inddelingen tager sit udgangspunkt i kildernes intention; jfr. s. 78 øverst). Ottar Dahls begreb »normativ« har i dets relation til ophavssituationen for mig som for H. P. Clausen (s. 83) betydning ved at indbefatte noget af det som påvirker kildens troværdighed. I den forbindelse har netop de kognitive og normative elementer, som det *ikke* var ophavsmandens hensigt at meddele, en særlig interesse. Forf. lægger da også i sine eksempler på kilders brug som levninger megen (udelukkende?) vægt på kildens »ufrivillige«, altså utilsigtede oplysninger (s. 75 f. om Saxo; s. 83 f. om Lundenekrologierne m. m.; jfr. s. 77 nederst og s. 78 øverst). Disse oplysninger omfattes ikke af Ottar Dahls definition, hvis man forstår den efter ordlyden, og vistnok heller ikke af forf.s (?), mens begge definitioner naturligvis kan omfatte implicite elementer af begge kategorier, for så vidt de er tilføjet kilden med hensigt (jeg bruger ordet »element« i en videre betydning end Ottar Dahl, f. eks. om underforståelser og camouflerede normative holdninger). De »ufrivillige« elementers betydning gør distinktionen mellem »udtryk for« og »oplysninger om« endnu mere kunstig i mine øjne. I øvrigt er der jo meddelende kilder der ikke »har til hensigt« at meddele noget til andre end ophavsmanden selv, og som ikke tilsigter »at give information videre« (s. 78 øverst), f. eks. private dagbøger eller regnskaber. Historikerens formål er at få noget at vide ved hjælp af kilderne, uanset om det var ophavsmandens hensigt at meddele det, og det er i det følgende mit synspunkt. For klarhedens skyld taler jeg nedenfor kun om sproglige historiske kilder, der meddeler et meningsindhold.

Ser jeg bort fra spontane udbrud, som vel altid vil sige noget om ophavsmandens »holdning«, og bruger jeg ordet vurdering i vid betydning som betegnende en forudsætning for at man foretrækker noget for noget andet, kan jeg ikke forestille mig en kilde, end ikke et enkelt kildeudsagn, der ikke indeholder i det mindste eet (implicit) normativt element,

nemlig ophavsmandens eller -mændenes vurdering af hvad der skal eller bør meddeles og på hvilken måde det skal ske; det har ofte ringe betydning for historikeren, men i mange tilsyneladende rent kognitive kilder er det af stor interesse. Ikke engang telefonbogen eller vejviseren er rent kognitive – nogle abonnenter giver sig finere titler end de har ret til, vejviseren medtager kun et udvalg af de bedre lejere, begge håndbøger former oplysningerne om hver enkelt af de optagne ud fra en økonomisk eller anden vurdering. Jeg kan heller ikke tænke mig at der findes rent normative kildeudsagn, og jeg er uenig med forf. om historikerens benyttelse af det normative i kilderne. »Når en kilde overvejende eller helt består af normative (evaluative) elementer, vil den kun kunne benyttes som levning, idet den sættes i relation til ophavssituationen«, siger han s. 82. Men en kun overvejende normativ kilde må indeholde kognitive elementer, så jeg går ud fra at der her foreligger en lapsus. Og forf.s og Ottar Dahls påstand om at det normative i kilderne kun kan bruges som levning, »d. v. s. til kunnskap om ophavssituasjonen« (Ottar Dahls udtryk, anf. sted), kan jeg ikke godkende.

Ophavssituationen vil altid indeholde noget som tillige hører til den historiske virkelighed udenfor ophavssituationen. Af visse påbud i Jyske Lov, der af forf. formentlig vil blive betegnet som rent normative udsagn, vil jeg slutte at der ikke blot da loven blev til, men en rum tid forinden, fandtes bønder i Danmark. Jeg slutter altså fra et »normativt udsagn« til eksistensen af noget udenfor ophavssituationen, og jeg vil mene at jeg gør det lige så direkte og med en lignende grad af sikkerhed som når jeg af et regnskab slutter at der brugtes øl og sukker i en husholdning. Efter mine begreber benytter jeg i begge tilfælde kildens kognitive side, og i hvert fald for lovens vedkommende dens »ufrivillige« oplysninger, da det jo næppe var lovgiverens hensigt at meddele samtidens landbrugere at de eksisterede.¹ – Endvidere er ophavssituationen som helhed en del af den historiske virkelighed. Når et kildeudsagn f. eks. explicit udtrykker en vurdering, oplyser det noget om en psykisk

¹ Iflg. forf.s og Ottar Dahls definition er så vidt jeg kan se »jeg syntes at freds-betingelserne var vanærende« et lige så normativt (evaluativt) udsagn som »jeg synes at freds-betingelserne er vanærende«. Begge udsagn er »udtryk for ophavsmandens holdning til et sagforhold«, og hvis det sidste udsagn ikke giver »oplysninger om det, som er eller var virkeligt«, gør det første det formentligt heller ikke. Har jeg ret i dette, vil man i memoirer kunne finde talrige udsagn, som efter de to historikers definition er normative, og som (tillige) giver oplysninger om noget udenfor memoirernes ophavssituation, f. e. forfatterens holdninger o. s. v. da han var barn. Hvis man for at komme ud over denne vanskelighed udvider begrebet ophavssituation til at omfatte »ophavsmanden og hans tid« i almindelighed, forøger man blot antallet af overvejende kognitive, »fortidsrettede« udsagn, der kun kan bruges som levninger (jfr. nedenfor), samtidig med at begrebet ophavssituation mister noget af sin intime forbindelse med kildens tilblivelse.

holdning hos ophavsmanden, og holdningen hører for historikere i almindelighed til den historiske virkelighed, optræder i vore teorier, indgår i vore årsagsforklaringer. For så vidt har det »normative« udsagn for mig en kognitiv, berettende side. Ophavsmanden kan betragtes som et – mere eller mindre pålideligt – førstehandsvidne såvel om sin vurdering som når det gælder et optrin han har overværet og fortæller om i et kognitivt udsagn. I begge tilfælde spørger historikeren: kan vi stole på hvad han siger?, og behandler altså i sin kildekritik også det »normative« udsagn som beretning (jfr. Erslev: *Historisk Teknik*, udg. 1926, s. 42 f., 52 f., 56, 85). Forf.s distinktion mellem den kritiske prøvelse af normative og kognitive kildeelementer (s. 84) forekommer mig ikke at træffe noget i denne sammenhæng væsentligt. Vurderingen og principielt optrinnet hører med til kildens ophavssituation i egentlig forstand (jfr. s. 80), hvis ophavsmanden fortæller om dem med det samme. Bruger vi de to udsagn til at belyse ophavssituationen, behandler vi dem iflg. forf. og Ottar Dahl som levninger i vore slutninger. Men vi bestemmer i så fald begrebet levning ved det vi slutter til, ikke ved det vi slutter fra, og efter min opfattelse kan vi lige så godt hævde at vi slutter fra beretninger.

Fordi ophavssituationen er et stykke historisk virkelighed, kan historikerens interesse for den gå i to retninger. Han kan interessere sig for ophavssituationen for dens egen skyld – brug af landskabslovene til kundskab om tidens samfundsforhold er et eksempel – eller betragte den som et middel til at belyse kildens troværdighed. I sidste tilfælde vil kildens normative elementer have særlig betydning (jfr. s. 83), men ikke de normative alene. I den forbindelse er der grund til at fremhæve en speciel gruppe kognitive udsagn. F. eks. støder man ikke sjældent i en dagbog på sætninger af typen: »Igår lukkede jeg først denne bog da det var ved at blive mørkt« og »Mens jeg skrev disse linier er det blevet sent og jeg er blevet søvngig« (jfr. Provst Frederik Schmidts *Dagbøger I*, 1966, s. 79, 123), eller: »De sidste linier har jeg tilføjet senere« (jfr. adskillige steder i *Kriegers dagbøger*). Sådanne sætninger er ikke mindre kognitive end f. eks. »Onsdag kl. 7 underskrev jeg med sorg fredstraktaten«, men de har intim tilknytning til dagbogens ophavssituation og kan ofte belyse bogens kildeværdi. Iflg. forf. og Ottar Dahl fungerer de som levninger, hvis vi bruger dem til at få kundskab om dagbogens ophavssituation; og jeg kan ikke se at vi kan bruge dem til andet. Hvis man vil fastholde de to historikers definition, kan man altså e.m.m. ikke opretholde det skel de sætter mellem elementer der kun kan benyttes som levninger (nemlig for forf.s vedkommende de normative (s. 82), for Ottar Dahls tillige de »fremtidsrettede« kognitive elementer), og andre meddelende elementer. Konsekvensen af definitionen bliver at en række

»fortidsrettede« kognitive, berettende elementer² kun kan bruges som levninger. Det vil gøre en kildeinddeling efter Ottar Dahls linier endnu mere indviklet, og motiveringen for at skelne mellem levning og beretning bliver endnu spinklere.

Den korte mening med denne lange udredning er, at forf.s stort set til Ottar Dahls svarende definition af hvad det vil sige at benytte en meddelende kilde som levning går på tværs af historikernes faktiske brug af kilderne og forflygtiger noget væsentligt og værdifuldt i det ældre begreb »brug af kilden som levning«. De to historikeres opfattelse afviger klart fra Erslevs. Når Erslev skelnede mellem at bruge en kilde som levning (frembringelse) og som beretning, var det fordi han ved at benytte den første fremgangsmåde mente at have et sikrere udgangspunkt og derfor anså det for muligt at nå til sikrere resultater. Modsat Ottar Dahl og (tildels?) H. P. Clausen lader han grundlaget for sine slutninger, ikke det der skal sluttes til (ophavssituationen), afgøre om en kilde bruges som levning. »Slutningen fra beretning er mindre sikker end slutningen fra frembringelse«, siger han (anf. skr. s. 75). Så kategorisk vil H. P. Clausen ikke udtrykke sig, og kan det ikke, alene fordi han vil benytte explicite normative udsagn bare som levninger. Her vilde Erslev formentlig være uenig med ham. Erslev vil åbenbart ved denne brug af en historisk meddelelse i de fleste tilfælde ikke gå ud over det H. P. Clausen kalder »ufrivillige vidnesbyrd«, eller i hvert fald det som i almindelighed er »ufrivilligt« og derfor mindre usikkert. Slutter han fra tonen i et brev at brevskriveren er glad, bruger han brevet som levning; slutter han fra en direkte udtalt glæde, benytter han det som beretning (anf. skr. s. 85; konsekvent gennemfører han dog ikke dette synspunkt, se s. 74 f.). Heraf fremgår iøvrigt at han betragter et explicit »udtryk for ophavsmandens holdning« som en beretning.

Hvis man vil bevare et specielt begreb »brug af kilden som levning«, vilde jeg foretrække at man fulgte Erslevs tendens og i hvert fald undlod at betragte explicite normative og »fremtidsrettede« kognitive udsagn udelukkende som levninger. I så fald kan jeg ikke give en definition så klar som Ottar Dahls. »Ufrivilligt vidnesbyrd« er et uheldigt ord, bl. a. fordi det anvendes om meget som ophavsmanden ikke vilde have noget imod at sige; »implicit« eller »indirekte« er ikke bedre, fordi antydninger og underforståelser kan være bevidst vildledende (hvad Erslev naturligvis er klar over, anf. skr. s. 42), og desuden er det ikke let at se en klar

² Ottar Dahl regner ikke med „samtidsrettede“ kildeudsagn. Er udsagn som »Der foregår i øjeblikket forhandlinger om...« og »Situationen er for tiden den at...« ikke »samtidsrettede«? Den slags udsagn forekommer hyppigt i aviser og ikke mindst i direkte tale, gengivet f. e. i stenografiske referater eller i film af historiske begivenheder, optaget mens begivenhederne fandt sted.

forskel på »direkte« og »indirekte« vidnesbyrd, når enhver kildebenyttelse principielt opfattes som en fortolkning; »ubevidst« eller »utilsigtet« var måske det bedste, hvis det ikke var så svært at skelne mellem hvad der er bevidst og ubevidst, tilsigtet og utilsigtet i en meddelelse. Og intet af disse udtryk passer til de sikreste og enkleste slutninger fra meddelelsen betragtet som levning eller frembringelse. Definitionen efter denne opfattelse må altså formentlig blive vag. Men det svarer godt til at det også når man bruger Ottar Dahls definition er vanskeligt at holde historikernes praktiske brug af kilderne som levninger og beretninger adskilt (jfr. Erslev s. 85 og H. P. Clausen s. 81).

Det forekommer mig at få og meget rummelige definitioner passer bedst til de glidende overgange mellem kildetyperne og i vor brug af dem. Jeg vilde derfor hellere sige at enhver meddelelse om noget materielt eller immaterielt indenfor historieforskningens område kan bruges både som levning og beretning. Derved mister det sidste ord ganske vist resten af sin allerede stærkt udvandede oprindelige betydning af fortælling og kunde passende udgå som terminus technicus. Da alle kilder er levninger, og da det er så svært at finde en tilfredsstillende definition på en særlig »brug af kilden som levning«, er også dette sidste, i gåseøjne satte begreb til meget besvær og kunde måske ligeledes uden skade forsvinde. Ottar Dahl taler i modsætning til H. P. Clausen kun om normative og kognitive »elementer« i kilderne, understreger (anf.sted s. 6) at disse elementer kan forenes i samme udsagn, og mener derfor ikke at de giver grundlag for en konkret klassifikation. Det er jeg enig i; jeg vil blot gå et skridt videre og sige at alle udsagn har både en normativ og en kognitiv side. Det gør ikke de to begreber mindre værdifulde for historikeren (jfr. s. 82).

Forf. tager i sin definition af historie klart standpunkt for sit fag som en videnskab, der beskriver socialt relevant menneskelig adfærd og ikke-menneskelige fænomener, som er relevante derfor, i deres tids- og stedbetingede individualitet, og han fremhæver at historiske problemstillinger næsten udelukkende er »rettet mod individuelle tilstande eller forløb, ikke mod generelle klasser af fænomener« (s. 52 f., 114). Det vil næppe mange af hans danske fagfæller gøre indsigelse mod, da han også vil betegne et tids- og stedbegrænset kollektivt fænomen som f. e. den engelske arbejderklasse i 19. årh. som individuelt. De fleste vil også være enige i, at der i historien tillige arbejdes med »generelle udsagn og begreber«, hvis generelle karakter oftest er begrænset i tid og rum (s. 117). Forf. mener at de historiske fænomeners lokalisering og navnlig deres datering til bestemte tidspunkter eller tidsrum kan bruges til at karakterisere vort fag i dets modsætning til de øvrige samfundsvidenskaber (s. 51 f.). Mit indtryk er at visse retninger indenfor sociologi og political

science nu i den henseende ligner historien, og f. e. i Sverige har en skole indenfor statskundskaben jo længe gjort det. På visse områder er grænsen mellem disse fag og historien derfor efterhånden blevet flydende. Økonomer, sociologer og political scientists har på deres måde, ofte med frugtbart resultat, behandlet historiske problemer, historikere er begyndt at samarbejde med andre samfundsforskere og udveksler erfaringer og synspunkter med dem til gavn for begge parter. Forf. betoner dog med rette at de historiske »data«, som har interesse for samfundsforskerne, oftest er så komplicerede på grund af sammenhængen mellem beskrivelse og forklaring – og man bør vel tilføje: har et så individuelt særpræg – at de ikke uden videre kan bruges af andre videnskaber til generalisationer (s. 104 f.). I hvert fald har kontakten med samfundsvidenskaberne yderligere stimuleret den interesse for kollektive fænomener og begrænset generelle udsagn, som den sociale og økonomiske historie og dens brug af statistik forlængst har vakt hos historikerne, og den moderne komparative historieforskning er vel tildels inspireret af sociologien. De sidste hundrede års intensive arbejde på alle historiens områder har samtidig medført at vor opfattelse af fortiden er blevet mere differentieret end før; vi ser klarere hvor forskelligt materielle og åndelige forhold har artet sig fra periode til periode, fra egn til egn. For så vidt er historieforskningens individualiserende karakter blevet bekræftet og understreget.

I polemikken s. 117 ff. mod Heinrich Rickert og mod Karl R. Popper synes forf. at ville benægte at historieforskningens objekter er »strengt individuelle«. Vil han også benægte at ethvert menneske er kvalitativt forskelligt fra alle andre? Jeg mener i hvert fald at det er det. Men jeg kan ikke se at dette, eller den omstændighed at en gruppe skifter helhedspræg når medlemmerne veksler, og at et individ påvirkes forskelligt i forskellige grupper, »i princippet må hindre en subsumption af fænomenerne under generelle begreber«, føre til antagelsen af en intuitiv erkendelsesform i historieforskningen og umuliggøre en forståelig beskrivelse af dens objekter. Selv et kvalitativt enestående fænomen som et menneske har jo nemlig talrige egenskaber der ligner andre menneskers. Jeg er enig med forf. i at et historisk fænomen kun kan beskrives rationelt ved hjælp af de karakteristika som det har fælles med andre fænomener, at det individualiserende i beskrivelsen ligger i kombinationen af kendte elementer; sådan er sproget indrettet. Men det betyder kun at fænomenets subsumption under generelle begreber aldrig kan blive absolut, at den rationelle beskrivelse aldrig kan udtømme det individuelle (hvilket jo iøvrigt også af praktiske grunde er umuligt). I den forstand gælder det at *individuum est ineffabile*. Alle historikere beskriver rationelt, i hvert fald de fleste af os må nøjes med det og finder det naturligt. Men jeg tør ikke benægte at enkelte med særlige evner intuitivt kan gribe noget af

det udsigelige og give andre et indtryk af det gennem stilens kunstneriske virkemidler.

Det meget givende kapitel om teoridannelsen behandler også udførligt historieforskningens forklaringer, og herunder naturligvis især de vigtigste, årsagsforklaringerne. Jeg er enig med forf. i at vor måde at tænke på kræver at en eller anden form for regel eller »lov« – oftest kun underforstået, vag og begrænset, meget hyppigt blot en sandsynlig regelmæssighed – indgår i den historiske årsagsforklaring, hvis vi skal acceptere den som sandsynlig eller blot muligt rigtig. Det meste af hvad forf. siger til forsvar for de historiske forklarings og det historiske begrebsapparats mangel på præcision kan jeg uden videre slutte mig til. Jeg finder det også naturligt og praktisk at betragte motivforklaringer som specialtilfælde af årsagsforklaringer (s. 134). Ofte taler historikere kun om årsager hvor det drejer sig om motiver, eller hvor i hvert fald motiver indgår som led i den kausale sammenhæng og må underforstås i forklaringen. Forf. siger at visse sociale fænomener »kan forklares, uden at der refereres direkte til enkelte individers motiveringer«, og nævner som eksempel den økonomiske krise efter 1929 (s. 47, 137 f.). Jeg vilde hellere sige: »forklares faktisk ofte« sådan. Det skyldes formentlig ikke at de enkeltes målorienterede handlinger i denne situation »føltes rettet mod noget helt andet«, for det forekommer tit ved individuelle motivforklaringer. Ved massefænomener er det praktisk umuligt at gå i detaljer, men netop fordi de enkelte handlinger var rettet mod noget andet, er en henvisning til deres motiver i en eller anden form nødvendig hvis krisen skal gøres forståelig.

Forf. skelner mellem historiske eksistensproblemer (hvad der skete o. s. v.) og forklaringsproblemer, men mener med rette at de to typer hænger nøje sammen og ikke kan adskilles i teoridannelsen (s. 98, 101). Alligevel må man hævde både at det er forklaringerne der giver historieforskningen dens egentlige eksistensberettigelse, og at det er dem der rejser de vanskeligste problemer, når man spørger om teoriernes overensstemmelse med den historiske virkelighed og om den historiske objektivitet, her forstået som muligheden for at andre end forskeren selv kan acceptere hans resultater.

Vi kan ikke sammenligne vore resultater, vore teorier om fortiden, med fortiden selv. Hvordan skal vi da sikre os at de som vi håber siger noget rigtigt om den historiske virkelighed? Overensstemmelsen mellem vore teorier kan ikke alene gøre det, og forf. peger da på kilderne og normerne for deres udnyttelse som det faste punkt: Vi kan søge at udtrykke det »vidnesbyrdene forpligter os til at tro«. Det er et mål, der lader sig nå, siger han, og »vi har formodentlig også lov til at tro, at vi ad den vej når frem til teorier med en eller anden reference til den

historiske virkelighed« (s. 107 ff.). I bogens slutning, hvor han kort og smukt, men rigtignok ikke ganske klart og eentydigt, ridser historieforskningens og historieteoriens aktuelle, noget komplicerede situation op, er han i hvert fald stedvis lidt mindre beskeden: Historien tilbyder »sandheder med reference til den historiske virkelighed«, selv om der altid vil hæfte et subjektivt element ved dem. Og fagets objektive normer og forskernes indbyrdes kontrol begrænser relativiteten i historikernes resultater (s. 55, 113 f., 151, 153).

Dette er om man vil bogens to hovedteser, og det er navnlig den sidste forf. argumenterer for. Det mærkes at det ligger ham på sinde at forsvare sit fag mod overdrevne beskyldninger for subjektivism, for det han med et lidt uheldigt udtryk kalder vilkårlighed. Samtidig anfører han ærligt en række forhold der underbygger påstanden om i hvert fald et ikke ringe subjektivt element i forskningsprocessen og en deraf følgende relativitet i vore resultater. Et enkelt sted i bogens slutning erkender han endog at »beskrivelsen af menneskenes liv og færden aldrig kan blive andet end famlende og vilkårlig« (s. 152). Spørgsmålet er da hvor man ser relativitetens grænse, for i hvert fald den sidste af de to teser i dens almindelighed vil formentlig de fleste historikere kunne tiltræde.

Det er jo ikke troen på en ubegrænset subjektivitet og bevidst vilkårlighed, der gør de mest skeptiske blandt os utilbøjelige til at tale om mere end relative historiske »sandheder«, så snart vi kommer ud over de meget enkle data. Det er den omstændighed at etableringen af en mere kompliceret teori og navnlig en egentlig syntese åbner et vidt felt for den enkelte historikers kvalitative skøn, hans vurdering og valg, og dermed for virkningen af hans personlige forudsætninger. Ikke engang om de faglige normer er der altid enighed, hvad Arups og Friis' samtidige ved så godt som nogen. Og hvor langt bærer normerne overhovedet? Kan man virkelig nøjes med den indrømmelse at »det historiske ideal om en objektiv erkendelse af fortiden . . . ikke *altid* (anmelderens kursivering) kan realiseres tilfredsstillende« (s. 152)? Når vor benyttelse af kilderne principielt er en tolkning, »oftest« med flere hypotesemuligheder (s. 106), hvor tit kan man da i mere end subjektiv forstand tale om det vidnesbyrdene forpligter til at tro? S. 112 f. nævner forf. efter Ottar Dahl (Norsk Hist. Tidsskr. bd. 39, 1959, s. 171) seks af de faktorer som bestemmer forskningens udgangspunkt, fra valg af emne og problemstilling til valg af hypoteser, og finder det ikke rimeligt at de seks faktorer skulde være afhængige af et »livssyn«. Nej, muligvis ikke alle, og »livssyn« er måske endda her et uheldigt ord. Men iflg. forf. har historikerens »kendskab til verden og menneskene« »den største betydning« for hans problemstilling, og denne »kan« påvirkes af hans livsholdning. Og når problemstillingen atter bestemmer hvilke fakta han drager frem og hvil-

ken betydning han tillægger dem (s. 60, 68, 110, 113), og når der ofte, og ikke mindst ved årsagsforklaringer, kan argumenteres for flere hypoteser, af hvilke ingen kan modbevise – må det så ikke erkendes at forskerens kvalitative vurderinger og dermed det subjektive element spiller en temmelig afgørende rolle ikke blot for de spørgsmål han stiller, men også for de svar han finder?

En historikers »kendskab til verden og menneskene« er jo nemlig ikke noget sikkert og objektivt med en vis udstrækning. Det indbefatter talrige, mere eller mindre velbegrundede formodninger og er nøje forbundet med historikerens subjektive vurderinger og holdninger. En tidligere anmelder (Lorenz Rerup i Kristeligt Dagblad 7. april 1964) har peget på at forf. kun i ringe grad beskæftiger sig med milieuts virkning på historikeren i den henseende. Erfaringen viser os at grundige og redelige forskere med forskellig national eller anden særlig milieutilknytning kan komme til temmelig forskellige resultater. Af central betydning er det at historikere svarer meget forskelligt på spørgsmålene: Hvad er et menneske, hvilke faktorer bestemmer dets adfærd, hvor stor indflydelse kan den enkeltes handlinger have på det historiske forløb? Svarene kan indgå i en sammenhængende filosofi eller verdensanskuelse eller være udtryk for læsere meninger og holdninger. Konsekvensen bliver afvigelser mellem forskningsresultaterne fra historiker til historiker og fra det ene forskningsmilieu til det andet, afvigelser som varierer fra nuancer til uforligelige modsætninger. Hvis forf. havde draget blot marxistisk historieforskning mere ind i sine teoretiske overvejelser, var det nok kommet klarere frem hvor vigtigt dette forhold er for vort problem (jfr. dog s. 13, 113, 150).

Jeg ser ikke en ulykke i det e. m. m. store subjektive element i vort arbejde. Det er med til at give historien dens rigdom og stimulere forskningen. Og det forhindrer mig ikke i at tro at stadig flere sider af fortidens liv bliver belyst fra forskellige synspunkter gennem redelige undersøgelser, selv om »sandheden om fortiden« er uopnåelig. Det udelukker heller ikke at talrige historikere inden for et meget omfattende milieu, som f. e. »den vestlige verden«, under gensidig påvirkning kan enes om mange forskningsresultater og diskutere en lang række historiske problemer rationelt. Paradoksalt nok har, tror jeg, en voksende forståelse for den meget komplicerede vekselvirkning mellem materielle og åndelige faktorer i historien (jfr. s. 153) gjort det lettere for historikerne at enes (jfr. Paul Diderichsen, H. V. Brøndsted og Povl Bagge: Videnskab og Livssyn, 1952, s. 64 ff., 72 ff.). Jeg vil også gerne tro at historieteoriens klarlæggelse af vore erkendelsesmidler og beskrivelsesmetoder kan hjælpe os videre ad den vej. Derimod tvivler jeg på at teorien kan give os et redskab til at måle vore forskningsresultaters overensstemmelse med den for bestandig svundne virkelighed (jfr. side

153). Forf. har i hvert fald ikke kunnet overbevise mig om at det er muligt.

Det foregående har næsten udelukkende været indvendinger, men mest mod noget som der kan være forskellige meninger om. Det viser at bogen ikke blot er meget oplysende, men at den også har den gode egenskab at kunne rejse diskussion. Den har vakt interesse og vundet berettiget anerkendelse også uden for Danmark. Jeg anbefaler den varmt til alle historisk interesserede her hjemme, som har en fremmedordbog ved hånden og ikke er bange for at tænke sig godt om når de læser.

POVL BAGGE

ROLF TORSTENDAHL: Källkritik och vetenskapssyn i svensk historisk forskning 1820–1920. *Studia Historica Upsaliensia*. Scandinavian University Books. Norstedts. Uppsala 1964. 426 sider. 48 sv. kr.

Så sent som i 1954, på den nordiske historikerkongres i Åbo, kunne man opleve at se de svenske historikere stå over for hinanden i to stærkt uenige grupper, en uppsvensk med Nils Ahnlund som den centrale skikkelse overfor en sydsvensk eller Weibullsk. På den ubefæstede danske student virkede ikke alene diskussionens skarphed chokerende, også dens indhold overraskede: hvordan kunne kildekritik blive genstand for en »princip-debatt« som om det drejede sig om en livsanskuelse?

Man bliver mindet om situationen under læsningen af Rolf Torstendahls disputats, selv om den kun indeholder enkelte af præmisserne til den. Når Torstendahl har valgt kildekritik som sit ene undersøgelsesaspekt og indledningsvis bestemmer den som afgørelse af kildernes troværdighed udfra pluralitet, kronologi, tendens og afhængighed, altså i den fuldt udbyggede form som den fik i den klassiske metodelære, er det nok under indtryk af den epokeskabende betydning, man har tillagt netop Lauritz Weibulls kildekritik. Det er imidlertid disputatsens tese, at det principielt nye, som Lauritz Weibull ved sin tiltrædelse af professoratet i Lund i 1919 blev den første exponent for ved svenske universiteter, ikke var kildekritik, men det empiriske videnskabssyn, der stod i modsætning til den idealistiske opfattelse af, hvad historie som videnskab er, som havde været et fællestræk for alle svenske universitetshistorikere, siden Geijer i 1817 blev professor.

Bogens disposition er kronologisk, og inden for hver generation undersøges dels kildekritikken, dels videnskabssynet, men med understregning af interrelationen mellem de to kategorier. Til de ovennævnte fire fremgangsmåder til afgørelse af kilders troværdighed føjer forfatteren en femte, der i den første del af perioden var langt den hyppigst anvendte,

sagkritikken, vurdering efter, hvad man ud fra almindelig erfaring og øvrigt kendskab til problemet må regne for rimeligt. I det store og hele er Torstendahl åben over for de skiftende tiders forskellige materialebehandling, men når han for eks. om Fryxell noterer, at tidsforholdet mellem begivenheden og kilden ikke synes at have spillet nogen rolle for ham, er der et anstrøg af noget normativt, hvilket vist er en uundgåelig følge af at iagttage fortidens historieforskning ud fra en opfattelse af kildekritikken, der hører en senere tid til.

Det idealistiske historiesyn var påvirket af den romantiske filosofi, især af Schelling og Hegel, ifølge hvilken historiens endemål var en harmoni mellem nødvendighed og frihed, og statsliv og retsvæsen blev den sfære, hvori udviklingens stadier kunne følges. Man betonedede nødvendigheden af dokumentation, men med Hegels vending skulle erfaringen støbes i aprioriske begreber. I Geijers videnskabssyn blev helhedsopfattelsen central, forstået som en kunstnerisk enhed af materialets mangfoldighed. I praksis betød det, at staten blev det princip, som enkeltforeteelserne blev sat i relation til. For Geijers elever spillede kildekritiske problemer en langt større rolle, men også de dyrkede med forkærlighed den store politik; statslivet bestemte emnevalg, kildemæssig og moralsk bedømmelse. Dog gav kun en enkelt af Geijers efterfølgere, C. Th. Odhner, den fulde idealistiske begrundelse herfor, stærkt påvirket af den svenske filosof Boström: historiens systematiske (= videnskabelige) karakter er bestemt af, at alle momenter sættes i forhold til et princip; ved at lade de ideelle kræfter, nationen, menneskeligheden og religionen, fremtræde som de egentlige drivkræfter kan historikeren vække det forgangne til live (s. 167).

Statsidealismen er det ene fællestræk for svenske universitetshistorikere før 1919, det andet er den plads de indrømmede det mulige, det sandsynlige i det historiske forløb. De gjorde det vel oprindeligt på grund af et mangelfuldt kritisk apparat, men selv da man vandt fastere kriterier for vurdering af kildernes troværdighed, holdt de fast ved det principielt (Hjärne) eller praktisk (Stavenow) umulige i at nå den fulde sandhed om fortiden.

Uden for denne herskende retning stiller Torstendahl en række historikere, der ikke havde tilknytning til universiteterne. Som den stadige genstand for Geijer-skolens kritik og derved som anledning til disse historikers omvurderinger af problemer og kilder står Fryxell, »de intressanta partikulariteter« mand, der så fortiden i lyset af dens ledende skikkelser og deres karakter. Han var empirist i den forstand at han lagde vægt på kildehenvisninger og på at finde nye oplysninger i kilderne, men kildekritiker var han, som tidligere antydet, ikke, og da han efterhånden tilegnede sig det herskende syn på staten som det ordnende princip for historieskrivningen, synes den linie, Torstendahl

drager mellem Fryxell på den ene side, universitetshistorikerne på den anden, noget hårdt optrukket, når det gælder videnskabssynet.

Man kan heller ikke blankt acceptere Torstendahls konklusion efter en redegørelse for Geijer-skolens overvejelser over forskellige kildegrubers værdi. Man skelnede mellem offentlige og private kilder og satte de første, protokoller, officielle skrivelser o. l., over de sidste, breve, memoirer, partiskrifter o. a., hvilket klart fremgår af en udtalelse af Uppsala-professoren Malmström (citeret s. 183), der både fremhæver de officielle aktstykkers ydre korrekthed og enkeltpersonernes skrifers ensidighed. Om de sidste har han i anden forbindelse sagt: »Det är genom förkärleken för detta slag av historiska källor, som man förvärfvar vanan att härleda stora händelser ur små tillfälligheter« – det samme som N. Tengberg fra Lund bebrejder Fryxell, nemlig at han af rygter og sladder i ministerrelationer og partiskrifter er blevet forledt til at søge begivenhedernes årsager i »lumpna personliga begär och småaktiga ränker« (s. 185). Dette resumerer Torstendahl på følgende måde: »Historikerns förnämsta uppgift måste vara att följa dessa idéväsens, staternas utveckling. Djupast måste han förklara och tolka alla skeenden utifrån statens historia. Om materialet gav andra förklaringar, måste de avvisas som futtiga, lumpna. De empiriska resultatet måste underordna sig den idealistiska grundsynen« (s. 212). – Men havde fortalerne for de offentlige kilders særlige værdi ikke valgt det materiale, der forekom dem mest repræsentativt for den del af historien, de studerede, og er det ikke også en form for empiri?

Noget andet er, at inddelingen i offentlige og private kilder naturligvis er alt for grov. Bogen giver en interessant skildring af, hvordan synet på de diplomatiske indberetningers kildeværdi forandrede sig, så at de gled over fra den officielle til den private gruppe og efterhånden blev helt underkendt, indtil Martin Weibull i sin undersøgelse af »Mémoires de Chanut« viste vejen til en udnyttelse af denne form for materiale.

Blandt andre »out-siders« nævnes Hans Hildebrandt, der overordnede kulturhistorien over den politiske, og Hans Forssell, der dels ønskede mere vægt lagt på socialhistorien, dog inden for statslivets rammer, dels stillede stærke krav om de historiske påstandes bevisbarhed. Det er en følge af disputatsens problemstilling, at Forssell kommer til at stå i modsætning til universitetshistorikerne, blandt hvilke han stod Harald Hjärne nær både personligt og politisk, og man spørger sig selv, om ikke den forskel i deres videnskabssyn, man her får indtryk af, hænger sammen med deres forskellige emner – Forssell interesserede sig især for administrations- og erhvervshistorie og brugte meget statistisk materiale.

Af Hjärne får man et interessant og nuanceret billede. Hans mangeårige og betydningsfulde indsats som universitetslærer bevirkede, at han i vid udstrækning udtalte sig om metodiske spørgsmål, og Torstendahl

har da også foruden hans egentlige historiske forfatterskab kunnet udnytte hans forelæsningsmanuskripter, ikke mindst to rækker holdt som »Inledning till historiens studium« i henholdsvis 1894–95 og 1908. Man noterer sig for det første Hjärnes selvstændige kildesystematik; over for inddelingen i private og offentlige kilder satte han det langt mere dybtgående skel mellem umiddelbare – »kvarlevor och alster av själva den utveckling, som skal skildras« – og middelbare kilder, der formidler viden gennem andres erfaringer; men samtidig betonedede han, at grupperingen skiftede efter problemstillingen, en parallel til Erslevs synspunkter, men ganske uafhængig af dem.¹ Interessen for materialeanalysen var særlig karakteristisk for det første stadi af Hjärnes virke, senere beskæftigede han sig i højere grad med syntesen. Han gav kontinuitetstanken en ny dimension ved påstanden om, at folkets bevidsthed om dets fortid var en virksom faktor i dets planlægning af fremtiden. Torstendahl understreger Hjärnes relativisme, der gav sig udtryk både i hans tanker om at nå den fulde sandhed om fortiden og i historikernes mulighed for at forholde sig objektivt til deres stof. Han lagde vægt på en psykologisk indføling i fortiden, men da menneskenaturen ikke var ens til alle tider, måtte den opnåede viden blive af relativ gyldighed. Sandheden var uopnåelig – ligesom objektiviteten. Æstetisk objektivitet betragtede han som direkte vildledende – det var Cæsars *De bello Gallico* et eksempel på. Historikerens personlighed ville altid gøre sig gældende i emnevalg og opfattelse, og derfor måtte den ikke skjules. Men domme måtte man ikke; objektivitet betød »helt enkelt, att vetenskapen sysselsätter sig med sitt eget föremål och ej med något annat« (s. 290). Helt kunne bimotiver dog ikke undgås, og Hjärne interesserede sig levende for at stække subjektivismens indflydelse, især i form af nationalisme, over hvilken han satte universalisme: at synsfeltet udvidedes til hele det relevante område, nordisk, germansk eller europæisk. – Fremhævelsen af Hjärnes nære tilknytning til Rankerenæssancen og hans bidrag til diskussionen med Lamprecht er et af Torstendahls væsentligste forsøg på at sætte en historiker ind i et åndshistorisk miljø.

Delvis ude af sammenhæng med skildringen af de enkelte historikers kildekritik og videnskabssyn giver bogen en udmærket fremstilling af de skiftende principper for kildeudgivelse i Sverige. Ved midten af det 19. årh. var Guizot's *Monuments inédits* forbilledet, men under stadig diskussion om, hvilke krav historikerne måtte stille til kildeudgaverne i form af nøjagtighed og kontrolmulighed, blev teknikken mere og mere raffineret med *Monumenta Germaniæ Historica* som mønster fra 1880'erne. Diskussionen om editionsprincipperne virkede skolende på

¹ Muligvis er det tværtimod Hjärne, der har inspireret Erslev til den mere udtalte relativisme i anden udgave af hans „Grundsætninger“, „Historisk Teknik“ fra 1911, se K. Fabricius i *Hist. Tidsskr.* 10. rk. V, s. 399.

kildekritikken, og således var alle elementer i den klassiske kildekritik kendt før Lauritz Weibulls gennembrud som kritisk historiker med »Kritiska undersökningar i Nordens historia omkring år 1000«, trykt i 1911. Dette er baggrunden for Torstendahls påstand om, at det ikke var på dette område Weibull skabte epoke, selv om hans enestående konsekvens og særlige indsats i traditionsanalysen med rette fremhæves.

Derimod afveg Lauritz Weibulls videnskabsyn fra det, der hidtil havde været dominerende ved de svenske universiteter, fordi det ikke indrømmede plads til andet end det videnskabeligt konstaterbare. Torstendahls kilder er her – foruden Weibulls historiske produktion fra perioden 1911–19 – de to polemiske indlæg, »Historisk-kritisk metod och nordisk medeltidsforskning« fra 1913 og »Historisk-kritisk metod och nutida svensk historieforskning« fra 1918. I det sidste gav han blandt sine tanker om forudsætningen for, at historie var videnskab, følgende retningslinier for den historiske konstruktion: »Den historiska konstruktionen har enligt min uppfattning endast och allenast att röra sig på grundval av såsom säkra ur källorna utvunna historiska fakta, den har endast att röra sig på grundval av alla dessa fakta i deras fullständighet, icke i strid utan i genomförd överensstämmelse med dem; och själva den tankeoperation, genom vilken mängden av det historisk vetbara stoffet konstruktivt ökas, slutligen att följa en sträng logiks strängasta lagar« (s. 357). Der er her mindelser om Arups Grønbech-recension fra 1914, men der er, som Torstendahl påpeger, en principiel forskel i de to forskeres opfattelse af det sidste led i historikerens arbejdsproces: den plads, Arup gav den af kildestudiet tøjlede digtekunst, lod Weibull stå åben, for der fandtes problemer og perioder, der ikke kunne behandles inden for den historiske videnskabs rammer.

I hele sit syn på »les opérations synthétiques« stod Weibull den franske metodelære i Seignobos' udformning nær, og Torstendahl har givet en klar fremstilling af denne metodeteoretiske retning, som han betegner som »uttunnad positivism«; men man kunne nok have ønsket en nærmere drøftelse af historieforskningens forhold til den filosofiske positivism, således som det sker for romantikkens vedkommende.

Lauritz Weibulls udtalelser om teoretiske spørgsmål var ikke særlig udførlige og må uddybes ved at studere hans praksis, det vil sige hans kritik af ubegrundede hypoteser og letsindige kombinationer i andres arbejder, for selv gav han sig ikke den bløttelse – som Arup – at indlade sig på synteser, med en enkelt undtagelse fra hans senere år. Derfor er det ikke underligt, at kildekritikken fik en så fremtrædende plads i eftertidens vurdering af hans gerning.

Hermed er en af forudsætningerne for den diskussion mellem svenske historikere, der blev omtalt i indledningen, fremlagt: kildekritikken var, om ikke et livsanskuelsesspørgsmål, så dog hovedelementet i den ene af

parternes videnskabssyn. Også det træk, der især vakte oppositionen mod Lauritz og Curt Weibull, nævner Torstendahl, nemlig den ødelæggende virkning på den traditionelle opfattelse af fædrelandets historie, som deres forskning fik. Det omtales også, at Lauritz Weibull ved kun at beskæftige sig med det videnskabeligt anvendelige, empiri reguleret af kildekritik i forbindelse med logisk konstruktion undlod at tage stilling til spørgsmål som den historiske sandheds gyldighed eller historikerpersonlighedens påvirkning af stoffet.

Derimod kommer Torstendahl ikke ind på, hvorfor stadig flere svenske – og danske – historikere accepterede dette videnskabssyn, på trods af at det var baseret på et temmelig snævert forskningsområde og var så mangelfuldt teoretisk udformet. Det hænger formodentlig sammen med dels brødrene Weibulls eminente logik, der som oftest gav dem sejren over deres modstandere, dels med mellemkrigstidens ideologiske situation. Den relativisme, som Rankerenæssancen og Hjärne gjorde sig til talsmænd for, indebar – hvad de selv indså og prøvede at forebygge – mulighed for en vilkårlig historiefortolkning, der satte sine hæsligste blomster i den nazistiske historieskrivning, over for hvilken mange historikere fremhævede det eksakte i deres videnskab, det, der kunne afgøres på logiske kriterier.

Det berørte problem ligger ikke alene uden for det foreliggende værks tidsafgrænsning, heller ikke dets snævre tematiske koncentration tillader en belysning deraf. Studiet af videnskabssynet hos århundredets historikere medfører omtale af visse filosofiske strømninger – det er forøvrigt ejendommeligt at notere, at der åbenbart ikke har været een marxist blandt periodens svenske historikere; undersøgelsen af kildekritikken leder til beskæftigelse med enkelte praktiske problemer såsom materialets tilgængelighed og de økonomiske forudsætninger for historisk udgivervirksomhed; men når spørgsmål som emnevalg, problemstilling og teoridannelse kun berøres sporadisk, bliver forbindelsen med tidshistorien spinkel, ikke mindst med den politiske. Historikernes virke i og for deres tid skal man ikke vente belyst i denne bog, der heller ikke ambitionerer at være en håndbog i svensk historieskrivning fra 1820 til 1920.

Inden for sin selvvalgte begrænsning har Rolf Torstendahl imidlertid ydet en imponerende præstation med sin disputats, på grund af sin beherskelse af emnet, skønt han kun har haft få forarbejder at støtte sig på, og på grund af den linie han har formået at lægge i det store og brogede materiale, en linie der måske af og til appliceres noget hårdt, men i det væsentlige virker overbevisende. Men i anmelderens øjne er hans største fortjeneste næsten, at han trods sin udprægede sans for systematik i vid udstrækning har kunnet føje sig efter tidernes og personernes forskellighed og derved give værdifulde fremstillinger både af flere

historikeres videnskabsyn og af drøftelsen af enkelte kildeproblemer, blandt hvilke hans minutøse gennemgang af Martin Weibulls analyse af »Mémoires de Chanut« bør fremhæves, fordi den illustrerer vejen ad hvilken man nåede en fordybet indsigt i kildekritikkens muligheder.

INGE SKOVGAARD-PETERSEN

TROELS DAHLERUP: Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation. Kirkehistoriske Studier 2. Række Nr. 18. København, G. E. C. Gad, 1963. 186 sider. 19,50 kr.

I middelalderens og reformationstidens Danmark var der i mange henseender ensartede forhold i Lunde og Roskilde stifter. Både verdslige og gejstlige love stod hinanden nær, og på en mængde praktiske områder var der direkte forbindelser over Sundet. Det er på denne baggrund af særlig interesse at få kortlagt visse forskelle i stifternes organisation.

Bogens første del handler om »Lunde Stifts Landdekaner«. De blev indført i tiden omkring 1200 og svarede til de sydeuropæiske »ærkepræster«, en titel der aldrig har været brugt i Danmark. Forbilledet kan have været at finde i Frankrig eller eventuelt i Nederlandene. Hensigten med oprettelsen af de nye stillinger synes at have været den, at man ville udskifte de hidtidige landprovster med mere effektive medhjælpere for ærkebiskoppen. Iøvrigt var det vistnok kun en del af deres forgængeres funktioner, som de fik under sig.

Hvert herred havde i reglen sin dekan (der efter reformationen ligesom herredsofficialen forvandlede til herredsprovst). Landdekanerne hørte til lavgejstligheden, og kun enkelte steder – f. eks. på Bornholm – var den pågældende som en slags »stordekan« normalt medlem af domkapitlet i Lund. Landdekanen toges formentlig blandt ældre, veltjente sognepræster og var »den første blandt ligemænd« over for herredets præster. Han repræsenterede i særlig grad ærkebiskoppen, skulle overvåge, at stiftets statutter overholdtes, og at stiftstyrelsens befalinger udførtes.

Landdekanen var informationsled opad til ærkebiskoppen og nedad til gejstlighed og menighed. Han førte vistnok an i de lokale gejstlige gilder (præstegilder, kalenter) og skulle møde på stiftsynoden sammen med et par andre præster. Hans andel i jurisdiktion og administration var kun beskeden, idet ærkestiftets forvaltning var stærkt centraliseret. Det vides for senmiddelalderens vedkommende, og forf. formoder, ikke uden grund, at centraliseringen kan være etableret, da landdekanerne indførtes omkring 1200.

Den anden del af bogen handler om »Generalofficialatet i Roskilde«.

En official optræder første gang i Reims 1182 og kendes med sikkerhed fra Roskilde fra 1298. Embedets fremtrængen hænger rimeligvis sammen med ønsket om en mere moderne retspleje i pagt med den stigende anvendelse af den internationale kirkeret.

I ærkestiftet fandtes der kun én official, generalofficialen på Lundegård, der i senmiddelalderen tilmed ofte var af verdslig herkomst. Roskilde stift var, set fra en europæisk synsvinkel, mere almindeligt organiseret. Til generalofficialen i stiftsbyen svarede således officialer i de enkelte herreder, oftest indsat af den prælat fra kapitlet, der havde jurisdiktionen det pågældende sted.

Generalofficialerne stod socialt set lavere end kapitelsmedlemmerne, men fik større indflydelse end disse på stiftets administration. Mange af dem var universitetsuddannede, flere naturligvis jurister. Funktions-tiden var omkring tre til fem år. Stillingen brugtes vistnok som et springbræt til en senere karriere som kannik i kapitlet. Aflønningen var ret tilfældig og kunne nok af og til gøres mere end rimeligt frugtbringende af energiske embedsindehavere.

Generalofficialen var biskoppens specielle funktionær. Han havde fra ca. 1400 dele af dennes retspleje og økonomiske administration under sig. Han dømte jævnlig på landemodet, der trådte sammen to gange årligt, men ellers regelmæssigt hver fredag i Roskilde. Det var sædvane, at hans domme udgik efter »råd« fra retskyndige assessorer, hvad forf. påviser ved talrige eksempler. Assessorerne havde ikke noget ansvar for selve dommen. I en række tilfælde var der forhenværende generalofficialer blandt disse rådgivende assessorer, og de har måske udgjort kernen i den kreds, der stod til rådighed for den fungerende generalofficial.

Rygen hørte i middelalderen under det sjællandske stift, og her fandtes en »specialofficial« som kommissær for biskoppen. Han havde særlige fuldmagter og betydelige indtægter af sit embede, som han kunne forpagte af biskoppen for en anelig sum penge.

Under generalofficialen hørte utvivlsomt også forvaltningen af den fjerdedel, som biskoppen havde i Roskilde by. Biskoppen skulle heraf have ølgæld, smørgæld, midsommergæld og meget andet – således »fødder og tunger af flået kvæg«! Al den slags må være faldet ind under den stiftsadministration, som påhvilede generalofficialen. Han havde tillige en vis tilsynsmyndighed over præstekabet og kunne f. eks. give bøder til fordrukne præster.

En lokal official på Falster, der dengang hørte til Odense stift, indsattes ved, at en udsending fra biskoppen overrakte ham embedsseglet samt grønt voks dertil. På samme måde fik ærkestiftets generalofficial Lundegårds nøgler i forvaring ved sin udnævnelse. Apropos sådanne embedssymboler er det interessant, at Børglumofficialens segl af 1335 har næsten samme billede som seglene fra hans kolleger i Paris, Basel og

Halberstadt. Det er et vidnesbyrd om internationale, kirkelige forbindelser, der kan spores i dansk lokaladministration, og som på forbilliglig måde bliver afdækket i den foreliggende bog.

At der er indløbet et par småfejl i værket,¹ har knap nok kunnet undgås med et så vanskeligt og fragmentarisk stof, som forf. har måttet arbejde med. Lidt mere omhu med de latinske citater kunne dog nok have været på sin plads.²

Der er personalhistoriske bidrag af interesse, således bringes fortegnelser over dekaner i ærkestiftet og generalofficerer i Roskilde stift. Men ellers ligger tyngdepunktet i udredelsen af de omtalte institutionelle og retlige forhold. Enhver, der kommer i berøring med dansk kirkeorganisation i middelalderen og den begyndende reformationstid, må gå til den foreliggende bog. Den afklarer nogle af de sværeste problemer i institutionernes historie.

NIELS SKYUM-NIELSEN

SUNE DALGÅRD: Dansk-Norsk Hvalfangst, 1615–1660. En Studie over Danmark-Norges Stilling i Europæisk Merkantil Expansion. København, G. E. C. Gad, 1962. 463 sider. 4 plancher. 65 kr.

»Hvalfangstens historie er først og sidst en historie om tran«. De ord, hvormed overarkivar Sune Dalgård indleder sin disputats, er ikke umiddelbart appetitvækkende, men tran var et vigtigt råstof i den førindustrielle periode, og det emne dr. Dalgård har valgt til sin disputats, den dansk-norske hvalfangst 1615–1660, er af betydelig interesse, både ud fra et snævert dansk-norsk synspunkt og i den europæiske sammenhæng. Den pludselige interesse for hvalfangsten i de første årtier af det 17. århundrede var ikke kun et nordisk, men et nordvesteuropæisk fænomen, og den dansk-norske hvalfangsts historie i denne periode er et godt eksempel på den kombination af personlig bjergsomhed og statslig vækstpolitik, der karakteriserer den europæiske merkantile ekspansion.

Til de første år af det 17. århundrede havde hvalfangst alene været drevet af baskiske fartøjer, men i årene omkring 1610 udsendtes der fra England og Nederlandene hvalfangerekspeditioner til de arktiske far-

¹ Til s. 23: Absalon var ærkebiskop fra 1178 (ikke fra 1177), og Anders Sunesen fungerede 1202–23 (ikke 1201–21). – Til s. 146: *penitentiarius* bør vel på dansk gengives ved „ponitentiar“ (ikke ved „Ponitar“).

² Til s. 83: der skal to gange læses *pro eadem causa* (ikke *causam*). – Til s. 104: der skal læses *domino officiali* (ikke *officiale*). – Til s. 123: der mangler *casus* foran *oppressionis puerorum et homicidarum*, der ellers måtte betyde „at ligge børn og manddrabere ihjel!“ – Til s. 127: der skal læses *alioquin* (ikke *aliquin*). – Til s. 155: „mened“ hedder *perjurium* (ikke *perjuria*).

vande og især til Spitsbergen, hvor tranbrændingen kunne foretages jævnsides med fangsten. I løbet af få år afløstes konkurrencen af monopoliseringsbestræbelser, de svagest repræsenterede nationer, spaniere og franskmænd, blev fordrevet, mens de sejrende, englænderne og nederlænderne, organiserede sig i nationale monopolkompagnier.

Denne udvikling vakte forståeligt nok interesse i Danmark-Norge, dels af politiske grunde, fordi Spitsbergen her ansås for at være under dansk højhed, dels økonomisk, idet fremtrædende redere og købmænd i København og Bergen havde erfaring i handel og sejlads på Nordatlanten. 1615 udsendtes de første ekspeditioner fra Bergen og København, herunder en kongelig eskadre, der skulle hævde de kongelige højhedsrettigheder. I de følgende år afsendtes en del danske og norske hvalfanger-ekspeditioner, blandt initiativtagerne var nogle af rigets mest fremtrædende foretagere. 1619–22 deltog kongen selv i fangsten, men fra 1622 begyndte et bestemt navn, Johan Braem, at trænge sig i forgrunden i den dansk-norske hvalfangst. Braems første ekspeditioner var et kløgtigt forsøg på at kombinere de sikkerhedsmæssige fordele, den dansk-norske handel havde skaffet sig, med baskisk kapital og teknisk kunnen, men forsøget strandede på den nederlandske modstand og nederlændernes håndfaste forholdsregler over for den farlige kombination. Braem trak sig i nogle år ud af direkte deltagelse i hvalfangsten, men vendte tilbage efter fra slutningen af 1630 at have fået syv års dansk-norsk eneret på hvalfangst ved Nordnorge, Spitsbergen og Island. Trods fortsatte stridigheder med nederlænderne, der fik gennemført forbud mod dansk-biscayisk samarbejde og ved udførselsforbud søgte at hindre, at nederlandsk kapital og teknik blev stillet til rådighed for danskerne, havde hvalfangsten gode år i 30'erne. Endnu i 40'erne og til midten af 50'erne dominerede Johan Braem og siden dennes broder, Goddert Braem, den dansk-norske hvalfangst, men under stadig større vanskeligheder, og hen mod 1660 ebbede interessen for erhvervet ud.

Dr. Dalgård har valgt at dele sin behandling af dette emne i to klart adskilte dele, I: *Fremstilling* og II: *Analyse*. Hertil føjer sig tre ekskursioner, og i et tillæg gives der en kronologisk oversigt over alle kendte dansk-norske hvalfanger-ekspeditioner i den behandlede periode. Det første afsnit, fremstillingen, er det mest omfattende, det rummer den kronologiske redegørelse for udredninger, rederekredsens sammensætning, bevillinger, politiske forhandlinger m. v., mens andet afsnit, analysen, behandler fangstens teknik, organisation og placering i den internationale økonomiske sammenhæng, herunder også spørgsmålet om rentabilitet og konjunkturer. Denne todeling er en acceptabel løsning på det fremstillingsmæssige problem, der altid foreligger, når et emne skal behandles med lige hensyn til kort- og langtidsfaktorer, men det kan diskuteres, om det er den bedste løsning. Det forekommer anmelderen, at det ville

være fremstillingsmæssigt heldigere først at behandle de permanente forhold og derefter indarbejde variabler som konjunkturerne i den kronologiske fremstilling. Med den her valgte disposition stiller det indledende kronologiske afsnit, netop fordi alle sammenhænge og videre perspektiver er henvist til andet afsnit, meget store krav til læserens udholdenhed og giver først fuldt udbytte ved anden gennemlæsning.

Kildematerialet, der ligger til grund for dr. Dalgårds disputats, er af en overordentlig fragmentarisk og heterogen karakter. I betragtning af den næsten totale mangel på egentlige forretningsarkivalier er det imponerende, at det har været muligt at samle et så fyldigt og nuanceret materiale om hvalfangsten. Der er god grund til at beundre den sporsans og ihærdighed, der har ført forf. fra Stockholm og til Pau og har ladet ham benytte ikke blot de mest forskelligartede arkivalier fra Christian den Fjerdes egenhændige Breve til de nederlandske notarakter, men også et monument som Skokloster-samlingernes maleri af en dansk hvalfangststation, i sin jagt på brikker til puslespillet. Det er endnu mere imponerende, at det er lykkedes forf. at samle brikkerne til et hele, således at alle væsentlige sider af erhvervet belyses, men det kan ikke nægtes, at det til tider føles, som om forf. nødtigt ville lade nogen brik gå til spil, selv om den fundne oplysning hverken var væsentlig eller sikker. Især anden del præges stilistisk uheldigt af de mange forbehold. Forsigtigheden kan være sympatisk og påkrævet i betragtning af de mange lakuner i kildematerialet, men forekommer overflødig, når det drejer sig om detaljer, der uden gene kunne have været udeladt.

De formelle indvendinger mod bogens opbygning og stil bør ikke aflede opmærksomheden fra dens virkelig store fortjenester. Det er allerede fremhævet, at det er lykkedes forf. at samle de mange brikker til et hele, det bør også fremhæves, at forf. har placeret dette hele i det endnu større puslespil, den dansk-norske økonomi under Christian 4. og den europæiske merkantile ekspansion. Påvisningen af sammenhængen mellem kronens gunstige finansielle stilling i årene omkring 1620 og den meget aktive økonomiske politik, der karakteriserede disse år, er af betydelig interesse. Det samme gælder det på flere punkter påviste samspil mellem økonomisk politik og udenrigspolitik, især naturligvis forholdet til Nederlandene og Hamborg. Metodisk mest interessant er måske kapitlerne *Forbrug og afsætning* og *Konjunkturer og driftsøkonomi*. Selv om de statistiske data ikke tillader nogen klar opgørelse af erhvervets rentabilitet til forskellige tider, argumenterer dr. Dalgård overbevisende for, at den dansk-norske hvalfangsts stagnation og tilbagegang havde sin baggrund i den tekniske og organisationsmæssige omstilling fra bayfangst til havfangst. Bayfangsten krævede faste anlæg til tranbrændingen i land og begunstigede derved de foretagender, der var permanente, kapitalstærke og politisk beskyttede. Havfangsten over-

flødiggjorde de permanente anlæg og beskyttelsesomkostningerne, den fjernede derfor monopolkompagniernes eksistensberettigelse og begunstigede de redere, hvis kapital var mobil. I Nederlandene stod nye kredse parat til at udnytte denne situation, kapitalinteressen i hvalfangst overgik fra byernes storkøbmand til en bredere kreds af passive kapitalister, der ved spredning af deres investeringer i flere partsrederier kunne udnytte og sikre sig imod de stærkt svingende resultater af de enkelte ekspeditioner. Denne udvikling kunne ikke kopieres i Danmark, hvor et tilsvarende milieu ikke eksisterede, og under den skærpede konkurrence havde den privilegerede fangst ikke de gevinstmuligheder, som den havde haft i ly af Noordse Compagnies monopol.

Dr. Dalgård gør selv opmærksom på mangelen på detailundersøgelser, der kunne danne grundlag for en velunderbygget redegørelse for dansk-norske erhvervsforhold og økonomisk politik i årene mellem Kalmar-krigen og Svenskekrigene i århundredets midte. Han har selv ved sine tidligere afhandlinger ydet væsentlige bidrag til vort kendskab til dette emne, og har med sin disputats gennemarbejdet det måske mest karakteristiske eksempel på vækstopolitikken og dens vilkår i tidens dansk-norske økonomi. Man må håbe, at dr. Dalgård vil finde tid til at fortsætte sine studier, og at han vil lade dem munde ud i den samlede fremstilling af periodens økonomiske historie, der så klart savnes.

NIELS STEENSGAARD

HARALD BEHREND: Die Aufhebung der Feldgemeinschaften. Die grosse Agrarreform im Herzogtum Schleswig unter Mitwirkung der Schleswig-Holsteinischen Landkommission 1768–1823. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins. Band 46. Neumünster, Karl Wachholtz Verlag, 1964. 152 sider. 18 DM.

Harald Behrends afhandling er opdelt i to afsnit, et kortere om slesvigsk landbrug før reformen, et længere om hovedemnet. Den meget instruktive oversigt over ejendoms- og befolkningsforhold i hertugdømmet Slesvig i det 18. århundrede er simpelthen uundværlig, hvis man skal læse de følgende afsnit om udskiftningsreformerne med fuldt udbytte. Desværre får man ikke samtidig tilfredsstillende statistiske oplysninger om jordejere, jordbrugere og jordløse landboere, men fortrinligt er det, at »Register« (s. 143–49) giver korte forklaringer på alle forekommende begreber vedrørende bebyggelses- og brugsforhold.

Man savner en oversigt over alle benyttede trykte og utrykte kilder, men fodnoterne viser, at Behrend flittigt har søgt til den ældre og nyere agrarhistoriske litteratur, tysk og dansk, lige fra Georg Hanssens bane-

brydende arbejder til Troels Finks og Ole Widdings disputatser (af nyere danske afhandlinger synes han dog ikke at kende arkivar Poul Rasmussens). De utrykte kilder er omtalt i noter s. 10 ff., navnlig arkivalier i Landesarchiv Schleswig-Holstein, hvor det flittigst udnyttede materiale er Abteilung 25, den ovennævnte slesvig-holstenske landkommissions akter, der i 100 år havde henligget i Gottorp Slots kældre, hvor en del af materialet led skade. Lakunerne har dog kunnet udfyldes med arkivalier fra centraladministrationen i København. Behrend gør i korthed rede for kildernes karakter, samt for citater og oversættelser fra dansk (nutidige, bortset fra Jyske Lov, hvor han går helt tilbage til Nikolaus Falcks højtyske tekstudgave fra 1819).

Det er ganske interessant at se, hvorledes Behrend så at sige motiverer disse studier ved at fremhæve nødvendigheden af en agrarpolitik. »Heute verlangt zum Beispiel die europäische Integration eine Entwicklung der Landwirtschaft, deren Ausmass kaum abzusehen ist und deren Bewältigung ohne wirksame Lenkung und Mithilfe des Staates unmöglich erscheint, wie die jüngste Vergangenheit bereits bewiesen hat. Eine klare agrarpolitische Konzeption sollte nicht nur auf einer kritischen Auseinandersetzung mit den vielfältigen berufsständischen und parteipolitischen Ansichten und Forderungen, sondern auch auf einer immer tiefergreifenden Kenntnis der Landwirtschaftsgeschichte beruhen. Aus dieser Sicht erhält die agrarhistorische Forschung eine Aufgabe und Verantwortung, über die sie sich sehr wohl im klaren ist« (s.12). Behrend tilføjer, at mangler ved den historiske opfattelse af landbruget, der indtil det sidste århundrede har været hovednæringsvej, kun understreger nødvendigheden af yderligere forskning. – Efter dette skulle danske landbohistorikere vel egentlig føle et vist medansvar for en ny jordlovgivning, der bryder med snart 300 års bondebrugs-beskyttelse!

Forfatteren påpeger, at fællesskabets ophævelse har formet sig højt forskelligt i de tyske lande. Indenfor det daværende danske hertugdømme Slesvig banede den storslåede opgivelse af landsherre-ejendomsretten til almindingerne vej for en nydannelse indenfor bondebruget, en middel- eller småbrugsklasse – et anerkendelsesværdigt resultat af en social befolkningspolitik, bemærker Behrend. At der var forholdsvis lidt adelsgods i Slesvig muliggjorde en stabilisering af de større bøndergårde (Vollbauernbetriebe), men respekten for bøndernes rettigheder hindrede den nødvendige arrondering af de enkelte brug.

Den rationelt gennemførte udskiftning, med sammenlægning og arrondering af den enkelte bondegårds jorder (die Flurbereinigung) er i vor tid et af de vigtigste led i landbrugets strukturændringer, et problem der må løses i sammenhæng med afviklingen af den middelalderlige landsbyform.

Behrend fremhæver, at den tyske agrarpolitik af i dag har opmærksom-

heden henvendt på det danske landbrug, hvis fremragende produktivitet for en stor del skyldes den forbilledlige udskiftning og udflytning fra landsbyerne. Han minder om, at det slesvigske landbrug spiller en særlig rolle ved de nuværende vesttyske reformbestræbelser, ikke mindst fordi hertugdømmet Slesvig indtil 1864 udgjorde en del af den danske helstat.

Afhandlingen giver en kort, men nyttig oversigt over datidens slesvigske landbefolkning. Indenfor denne stod *Feldinteressent* (Vollbürger) overfor *Halbbürger* (Kätner, Inste). Terminologien var mangfoldigere end i kongeriget. Gårdbrugernes samfund eller fællesskab blev betegnet som Bauernschaft, Bauerlag, Bondelag, Dorfschaft, Egerschop, Feldkommune, Grandelag eller Nachbarschaft. Om fællesskabets medlemmer var selvejere eller fæstebønder havde, som allerede Georg Hanssen fremhævede, ingen indflydelse på dets karakter. Ved arv og køb fandt gård-delinger sted; opdeltes gården så stærkt, at en beboer kun besad 1/16 gård, gled han vistnok oftest ud af bondefællesskabet. En særstilling havde Gaardsete og Wurtsitzer, der ikke entydigt kunne bestemmes som Feldinteressent eller Halbbürger. Der var – som utvivlsomt også i Nørrejylland – husmænd, der havde mere jord end mangan gårdmand.

Størst indflydelse havde i reglen de bønder, der besad mest jord, vel også fordi de var de største skatteydere. Bondefællesskabets beslutninger blev udført ved een eller flere »embedsmænd«: Bauernvogt, Grandefoged, Höftmann, Videfoged, Achtmann, Hegungsmann, Oldersmand og Opholtsmann nævnes. Behrend omtaler ikke nærmere de »Bauernschaftsbeschlüsse«, der svarer til vore »vider« og »vedtægter«, men henviser til Eugen Wohlhaupter: *Rechtsquellen Schleswig-Holsteins* (Kiel 1938). Her er et område, hvor også et dansk initiativ vil være på sin plads.

Kätner og Insten (husmænd og inderster) skildres som et bredt landbefolkningslag, hvis to grupper vanskeligt kan skilles ud fra hinanden. Kätner (kådnere) kunne være selvejere eller fæstere på kron-, adels- eller kirkegods. Egentlig var Hufen-, Bohls- og Stavenkätner indsidere hos gårdbrugerne, mens Dorfkätner må sammenholdes med kongerigets gadehusmænd. De kan ikke have levet udelukkende af deres småbrug (Katen) og burde vel ligesom Insten også omtales som håndværkere eller daglejere. Kun Heuerinsten er ved selve navnet betegnet som dem, der arbejdede for andre; de karakteriseres som landsbysamfundets nederste sociale lag. Var der da ingen »fattige« og »stakler« (gamle, invalider), alle de praktisk talt erhvervsløse, som kongerigske skattemandtaller og folketællinger har i så stort tal?

Nøjere tilknytning til hovedemnet har analysen af jordfællesskabet i ager, eng og på overdrev. Behrend påpeger, at der m. h. t. de enkelte bønders dygtighed og held som landbrugere kunne gøre sig store forskelle gældende, hvilket styrkede en tidlig tendens til at beholde de til-

delte jordlodder i uafbrudt besiddelse og undgå ny fordeling; varig indhegning af visse jorder forekom. Hvad engfællesskabet angik, var det kun nødvendigt at fastsætte det antal kreaturer hver enkelt »Feldinteressent« havde krav på. Ved fællesgræsningen på overdrevene blev det oprindelige jordfællesskab bevaret længst. »Feldgemeinschaft« kunne på den tid også betegne bøndernes fælles ejendomsret, der imidlertid omfattede højst forskellige besiddelsesforhold. Behrend skildrer en række kvotasystemer, der tjente til bestemmelse af de enkelte bønders brugsrettigheder, og regeringens forsøg på – af fiskale hensyn – at holde udviklingen under kontrol. Beskatningsforholdene blev efterhånden ret komplicerede; også husmænd, ja i visse amter endog inderster, svarede o. 1770 en del af plovskatten.

Den dyrkede del af landsbyernes jordtilliggende kunne variere fra under 20 til over 80%, viser eksemplerne s. 30. Landsbyer med lange, smalle agerskifter var almindelige på Gesten og i det østlige Slesvig (Gewanddörfer). Rebning foregik endnu som på Jyske Lovs tilblivelsestid, også når almindingsjord blev bragt under kultur. Alsædsbrug (Einfelderwirtschaft) fandtes især på indmarker; ved opdyrkning af almindinger opstod et græsmarksbrug (Wechselland), idet nogle jordstykker blev besået i 2 til 5 år, hvorefter de i længere perioder atter blev fællesgræsning. I det 16. og 17. årh. var der opstået en art kobbølbrug, som efter holstensk eksempel også fik indpas på adeligt bøndergods i det østlige Slesvig, ledsaget af levende hegn. Ved eksempler påvises, at en Halbhufner kunne have betydeligt mere jord end en Vollhufner i samme landsby. Ret udførligt omtales ejendomsret og brugsret til overdrev (Allmende); husmænd, der betalte skat, havde i reglen græsningsrettigheder (dog ikke på Als), indersterne derimod ikke.

Storkapitlet om jordfællesskabets ophævelse indledes med et kort rids af regeringens agrarpolitik (væsentlig efter Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland), hvorefter følger en mere indgående skildring af den slesvig-holstenske landkommissions virksomhed. Christian VII.s instruktion af 16. maj 1768 »war nach Art des 18. Jahrhunderts vom Gedanken einer enzyklopädischen Vollständigkeit geprägt«, siger Behrend. Var alle kommissionens opgaver blevet tilfredsstillende løst, ville der næppe i dag være brug for nye landbrugsreformer. Fæsteafløsning, ophævelse af livegenskabet, udstykning af domæner og alt for store bøndergårde samt nyopdyrkning og tiendeafløsning var ligesom fællesskabets ophævelse blandt hovedopgaverne. Bortset fra nedlæggelsen af de kgl. domæner, der gennemførtes på 20 år, havde disse reformer ikke nøje forbindelse med udskiftningen. – Den slesvig-holstenske landkommission stod umiddelbart under generallandvæsenskolegiet i København, og en del af dens betænkning fra efteråret 1769 gik næsten uændret igen i forordningen af 26. januar 1770, men ikke alle kommissionens ønsker blev

opfyldt (jfr. Fink, s. 180), hvilket til dels skyldtes vanskeligheder ved at komme til rette med jordbesidderne.

Ofte satte bønderne sig imod den nye jordfordeling, og landkommissionen måtte søge at tvinge dem ved administrativ praksis. Enkelte store jordbesiddere kunne have interesse af at bevare fællesskabet, men kommissionen var i højere grad end generallandvæsenkollegiet indstillet på at lette adgangen til ophævelse. – Behrend gør rede for den tekniske side af reformen, opmåling og bonitering, med det herhen hørende protokol- og kortmateriale. Boniteringen blev uensartet, idet de lokale normer var forskellige. Da disse forhold kunne få indflydelse på skatteansættelsen, bestræbte regeringen sig for at opnå en enhedsnorm. Ikke blot jordens anvendelse (agerjord blev højere ansat end overdrev), men også beliggenhed, ja endog årstid og vejrlig kunne få indflydelse på boniteringen. Speciel marsk- og gesttaksering udeblev, og den ønskede sammenlægning af andele fandt ikke sted. Man overlod fortrinsvis boniteringen til Feldinteressenten selv, der kendte forholdene bedst; kun i tilfælde af uenighed udnævnte amtmand eller landkommission boniteringsmænd.

Fordelingen af jorden i forbindelse med udskiftning skete ofte ved lodtrækning, men talrige omstridte forhold kunne give anledning til proces og ny jordomdeling. Ved privataftaler om mageskifter af jordstykker opnåede bønderne i andre tilfælde en mere tilfredsstillende ordning. Jordbesidderne varetog deres forpagteres interesser og landkommissionen tilsvarende de kongelige fæsteres. Øde gårde, som landsbybønder i mange år havde forpagtet i fællesskab, fik de nu tilbudt mod at betale plovskat. *Halbbürger* deltog som regel ikke i udskiftning af agerjorden, heller ikke i tilfælde, hvor de havde betalt skat af en plovandel. Landkommissionen værnede her gårdbrugerne mod indgreb i, hvad der måtte anses for deres ejendomsret. Fordelingsgrundlaget kunne være mark guld, otting, fjerding eller plov; andre fordelingsprincipper forekom også. Behrend viser ved eksempler, at man i de nye jordebøger tilstræbte en egalisering, således at antallet af »boniterede tønder« nøje svarede til inddelingen i 1/1, 2/3, 1/2, 1/3, 1/4 og 1/8 plov. Der kunne opstå strid om, hvorvidt jorden skulle fordeles efter skatteydelse eller den faktiske jordbesiddelse. Det sidste blev fra 1786 gældende lov, men løste ikke alle fordelingsproblemer. Husmænd og udenbys jordbesiddere fik således ikke andel i den udskiftede landsbys agerjord.

Interessant er skildringen af de mange særlige forhold, bl. a. i forbindelse med stuf, ornum og særkøb før fordelingen (også omtalt af Fink, s. 180 ff.). I spørgsmålet om reunionsretten, d. v. s. retten til generhvervelse af ejendomme, der var udskilt fra jordfællesskabet, udtalte landkommissionen sig for en fuldstændig ophævelse, mens centralregeringen ud fra fiskale overvejelser ikke kunne slutte sig hertil. Derimod gik kommissionen ligesom de stedlige myndigheder i højere grad

ind for gårdbrugernes interesser, hvor centralregeringen – som Behrend fremhæver – viste »eine ausgeprägte Kätner- und Instenfreundlichkeit«. Indførelsen af mere stabile jordbesiddelsesforhold truede med at trænge de underste befolkningslag ud af landbrugersamfundet. Takket være regeringens omsorg fik husmænd dog ofte *Abfindungsland*, især almindinger eller overdrev, hvorved der opstod talrige kolonier, Katendorfer. Behrend anfører – med henvisning til den drøftelse, der var et væsentligt led i forberedelsen af den danske forordning af 1781 – at bevislig *ret* til græsning til held for husmandsbefolkningen ikke blev det afgørende. Affindelsesarealet blev ofte sat i forhold til kvægantal (heste, hornkvæg og får omregnet til samme enhed). For Halbbürger, der ikke svarede skat, men havde ubegrænset græsningsret, gjaldt et gennemsnit af de sidste 20 år. I Hollingstedt protesterede gårdbrugerne, idet de hævdede, at indersterne hver især kun havde fået en sådan andel i fællesgræsningen, som gårdene uden for stort afsavn kunne tilstå dem; 17 inderster beregnede imidlertid »sorgfältig und gewissenhaft«, at de tilsammen havde haft en gennemsnitlig græsning omfattende 34 heste, 62 køer og 55 får, og i henhold hertil fik de 16% af græsningsarealet. Til sammenligning kan anføres, at kolonister i Ellingstedt gjorde krav på hver 4 heste, 4 køer og nogle får, men landkommissionen tilstod dem kun 2 heste, 1 ko og 2 får hver. Eksempler viser, at husmænd og inderster kunne komme op på 8–15 ha land (vistnok uhørt i kongeriget); i reglen fik de naturligvis langt fra så meget, men dog åbenbart, i kraft af en mere omfattende sædvane-græsning, betydeligt mere jord end danske husmænd, specielt på øerne. – Udflytningen, der var af vidt forskelligt omfang i de enkelte landsdele, er af Mager (*Entwicklungsgeschichte* 2, s. 245) anslået til rundt 10%.

Da landkommissionen i 1823 blev ophævet, var agrarreformen i det væsentlige gennemført. Fællesskabets ophævelse stod i Slesvig i nøje forbindelse med indførelsen af koppelbrug, hvad Behrend dog ikke indgående skildrer. (Det ligger nær at minde om, at der for kongerigets vedkommende savnes undersøgelser af bøndergårdenes drift i perioden efter udskiftningen. Ikke mindst vil det være af interesse at se, hvilken indflydelse godsejerne har haft på denne meget vigtige side af den store jordreform. I hvert fald en del godsarkiver indeholder et, ganske vist ofte ret spinkelt, materiale til belysning af dette forhold). År 1771 var endnu kun 18% af de slesvigske landsbyer nået til ende med *die Verkoppelung*, flest i Nordborg og Sønderborg og dernæst i Tønder og Flensborg amter. Gennemførelsen af denne agrarreform faldt tidsmæssigt sammen med en landøkonomisk højkonjunktur (i en landsdel med så betydelig kvægavl er det dog rigtigt – som Fink s. 186 f. i »Udskiftningen i Sønderjylland« – også at henvise til kvægsygens indflydelse). Behrend fremhæver, at regeringen i Slesvig viste sin gode vilje til at hæve bønder-

nes levestandard ved i stor udstrækning at give afkald på kronens ejendomsret til almindinger. Som en modydelse fra bøndernes side skulle den socialt svagere stillede og jordhungrende Halbbürger-befolkning forsynes relativt godt med jord. B. taler om »die so charakteristische Schaffung eines wirtschaftlich gesicherten Klein- und Mittelbauern-tums«.

Selv om »økonomisk sikret« er meget sagt og heller ikke var, hvad »die kleinen Leute« (Halbbürger) selv turde regne med, jfr. noten s. 140, forstår man udmærket forfatterens stærke understregning af, hvad det betød, at kollektiv besiddelse (eller brugsret) blev afløst af privat ejendomsret til jorden. »So wie in der Geistesgeschichte der Beginn der Neuzeit mit der Renaissance, dem Humanismus und der Reformation einsetzt, beschliesst in der Agrargeschichte die Feldgemeinschafts-auflösung das Mittelalter. Erst diese Reform schuf die materielle Grundlage für den Eintritt des Bauerntums in die moderne Gesellschaft« (s. 141).

Når Behrend til slut vender sig mod den traditionelle »idealistiske« historiefremstilling, der tillægger ophævelsen af livegenskabet (og stavnsbåndet) større betydning, og B. i stedet hævder, at for en realistisk betragtning er ophævelsen af jordfællesskabet væsentligere, må en historiker med interesse for begge reformer blidt protestere mod sammenligningen. Den er urimelig af flere grunde, men mest fordi der er en dybtgående sammenhæng, selv om man nok så meget søger at udskille jordreformen som en landbrugsteknisk bedrift for sig, uafhængig af reformtilhængernes stilling til bøndernes vilkår iøvrigt. Ligesom stavnsbåndsløsningen i Danmark forudsatte en udskrivningsreform, der sikrede det tilstrækkelige antal soldater til rigets forsvar udenom godsejerne, bærer jordreformen vidne om, at en forbedring af bøndernes kår (og i nogen grad også landarbejdernes) tillige blev et rent praktisk formål, i nøje forbindelse med det medmenneskelige syn, der til lykke for bondestanden mere og mere gennemtrængte oplysningstiden, ikke blot flertallet af skribenterne og de udpræget bondevenlige politikere, men også administrationens mænd og en række fremtrædende godsejere.

F. SKRUBBELTRANG

AXEL LINVALD: Kong Christian VIII. Før Eidsvoldgrundloven. København, G. E. C. Gad, 1965. 456 sider. Illustreret. 38,25 kr. – Kong Christian VIII.s Breve 1796–1813. Udgivet af Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie ved AXEL LINVALD under medvirken af ALBERT FABRITIUS. I–II. København, G. E. C. Gad, 1965. 366 + 293 sider. 50 kr.

Det værk, som rigsarkivar Axel Linvald påbegyndte om kong Christian 8., nåede han ikke at fuldføre. Det kan ikke undre; værket var lagt

brede an, og planen var, at det skulle ledsages af udgaver af kongens dagbøger, optegnelser og breve. Christian 8. levede i den mest brevglade tid i Danmark, da størsteparten af landets borgere kunne skrive, og teleteknikken endnu ikke var begyndt af formidle de indbyrdes meddelelser. Det foreliggende kildemateriale er derfor meget stort; man kunne næppe vente, at enkeltmand skulle nå igennem det, så meget mere som kongens fine, ja ofte gnidrede skrift ikke altid er lige let at læse, især ikke i dagbøgerne.

Alligevel nåede Axel Linvald at forelægge omfattende resultater. De to første bind af kongebiografien tillige med et stort bind, indeholdende optryk af dagbøger og optegnelser, er tidligere anmeldt her i tidsskriftet (11. rk. I, s. 483–87, og IV, s. 95–97). Ved sin død havde han et tredje bind så vidt fremme, at det kunne færdigtrykkes, og dertil føjede sig to bind udtog af Christian 8.s brevveksling fra tiden indtil 1813. Lagt sammen med Linvalds bog om Kronprins Frederik og hans Regering 1797–1807 (København 1923) bliver det til et ganske anseligt livsværk, udført ved siden af embedsgeringen. Det er forståeligt, at der til kildeudgaverne er benyttet fagfællers bistand. Ved udgivelsen af brevene fik rigsarkivaren hjælp af kongelig ordenshistoriograf Albert Fabritius, der ligeledes har fulden korrekturlæsningen og udarbejdet navneregistret til den sidst udkomne del af biografien. Illustreringen af bogen er smukt udført af forfatterens søn, museumsinspektør Steffen Linvald.

Det tredje binds første hovedafsnit, om perioden januar-februar 1814, blev på professor Halvdan Kohts foranstaltning og med støtte af Norges almenvidenskabelige forskningsråd udgivet som en slags særtryk i Oslo 1962 under titlen: Christian Frederik og Norge 1814.

Det nu fremkomne bind af biografien bærer undertitlen: Før Eidsvoldgrundloven. Foruden Christian Frederiks stillingtagen over for Norges afståelse til den svenske konge følges forskellige udviklingslinjer noget på vej: forholdet til kong Frederik 6., grundlæggelsen af en særlig norsk administration, korrespondancen med det svenske militær og sendelserne til udlandet. Tilblivelsen af den norske grundlov er ikke kommet med. I virkeligheden er det kun to-tre måneders begivenheder, der behandles. Til gengæld er det gjort med stor grundighed. Hvert aktstykke, småt eller stort, som har været at fremfinde om disse ting i Danmark eller Norge, er endevendt og drøftet. Noteapparatet er svulmet op. Mod slutningen flyder fremstillingen ud i større og større bredde og forvandles stedvis til aftryk af kildesteder med en fyldig kommentar. Det er, som om det efterhånden er blevet sværere at holde sammen på begivenhederne, og nogen egentlig slutning på bogen findes ikke. Den må betragtes som ufuldendt. Takket være den nøjagtighed, hvormed mange kildeforhold og detaljer er udredet, er man imidlertid taknemmelig for, at så meget er bragt i trykken, som sket er.

Blandt de træk, som fremdrages klarest, er Christian Frederiks opgivelse af enevælden. Linvald fremhæver, at det især var Georg Sverdrup, der overbeviste ham om det betimelige i dette skridt (s. 124). Det politiske systemskifte kom siden til nytte i argumentationen over for England, men det må antages, at det blev en belastning i prinsens forhold til den enevældige danske konge.

Med særlig opmærksomhed følger man rigsarkivarens fremstilling af Frederik 6.s indstilling til det uafhængige Norge. Nærede den danske konge sympati for Christian Frederiks planer og støttede han dem? I et forarbejde til bogen, en afhandling, betitlet »Omkring Kielerfreden«, som fremkom her i tidsskriftet (11. rk. IV, s. 165–230), søgte Axel Linvald at fremdrage beviser på, at kongen i alt fald nærede sympati for prinsens foretagende. Undertegnede anmelder optog i en artikel i Nordisk Tidsskrift (1964, s. 156–74) en diskussion om rækkevidden af denne sympati. Linvald formulerer herefter sin opfattelse derhen, at »kongen over den hidtidige fællesstat, så længe han ikke mente, at det medførte nogen fare for Danmarks fortsatte beståen som selvstændig stat, har næret fuld sympati for Christian Frederiks oprør mod Kieltraktaten. Heller ikke . . . har Norges prinsregent efter den første tids usikkerhed været i tvivl om dette kongens standpunkt og har derfor også kunnet tage det i betragtning ved fastlæggelsen og udformningen af sin politik. Det er en følge af den tidsmæssige begrænsning af forfatterens undersøgelser vedrørende Nordens historie i 1814, at han ikke nu er i stand til at fastslå, *hvortil* Frederik 6. og Christian Frederik – eller om man vil Danmark og Norge – har kunnet fastholde deres politik. I almindelighed skal det blot siges, at de i hvert fald ikke har kunnet gøre det længere end til stormagternes endelige indgriben i Norges forhold i sommeren 1814« (s. 138).

Som bevis for Frederik 6.s sympati for Christian Frederiks dåd i tiden efter freden i Kiel anføres især hans lille brev til prinsen den 7. marts 1814, der aftrykkes i bogen (s. 138–39), men hertil er føjet endnu en kilde, nemlig et udateret brev, nu i privat eje, skrevet af lensgreve Conrad Danneskiold-Samsøe, efter Linvalds formodning henimod den 1. maj 1814. En marginalnote til dette brev siger: »Kongen *har* billiget det, han [Christian Frederik] nu gør – dette ved han; thi ej alene til Brock, men til alle andre har kongen billiget, at prinsen tog Norge«.

Af alle andre kilder vides det i øvrigt, at kong Frederik 6. lige fra fredslutningen i Kiel vaklede over for spørgsmålet om, hvorledes han skulle stille sig til den norske selvstændighedsrørelse. Det er klart, at han i sit hjerte måtte sympatisere med alle de former for modstand, der kunne ydes over for Carl Johan og svenskerne; men det er ikke sagt, at han sympatiserede med Christian Frederiks opgivelse af enevælden og siden med, at han tog kongenavn. Det er heller ikke sandsynligt, at han ret

længe kunne se bort fra, at den norske modstand kunne medføre fare for Danmark. Der er tidlige vidnesbyrd om, at kongen var klar over faren. Udenrigsminister Niels Rosenkrantz indså den fra begyndelsen, og det er urimeligt, når Linvald vil se en kløft mellem kong Frederiks og Niels Rosenkrantz' synspunkter i Danmarks holdning til Norge (s. 154–55). Senere i tiden var Frederik 6. ikke ret venlig over for Christian Frederik, og det er meget tvivlsomt, hvad han kan have næret af sympati for ham henimod den 1. maj 1814. Hvor velunderrettet har Danneskiold-Samsøe været?

I øvrigt vidner grevens brev om, at der i Danmark lige så vel som i Norge var folk, der turde hævde den påstand, at når kong Frederik for sig og sine efterkommere havde afstået retten til Norge, så kunne han ikke dermed betage Christian Frederik arveretten til landet. Der har åbenbart hersket højst mærkværdige forestillinger om international ret i de to lande. Linvald indrømmer, at prinsen næppe har draget »de hårfine distinktioner, som falder eftertiden naturlige« (s. 240). Eftertiden må i alle tilfælde se den norske selvstændighedsrørelse som et højst voveligt foretagende, et forsøg på at gå imod den af stormagterne støttede europæiske orden.

Allerede på bogens første side godtager forfatteren det (norske) synspunkt, at en union mellem Norge og Sverige »var uforenelig med dets [Norges] livsinteresser«. Siden fastslås, at Christian Frederiks handlinger især havde til formål at hindre statsforbindelsen med Sverige (s. 38), og dertil hævdes, at han »var ingen fantast, snarere den kloge og kølige natur, som uden at fæste lid til luftige illusioner vurderede deres nytte for hans spil«. Helt igennem understreges prinsens indsats for Norges uafhængighed. Det siges, at ved efterretningen om landets afståelse til Sverige var nordmændene først usikre, men det var prinsens holdning, der bestemte dem til at sætte sig mod fredstraktatens bestemmelser (s. 53). Alt i alt tegnes der et billede af Christian Frederik som en meget betydelig politisk skikkelse. Der tales om hans »instinktive fornemmelse af norske følelser og evne til at give dem udtryk i vendinger, der havde slagordets styrke og virkning« (s. 69). Der tillægges prinsen en virkelig personlig indflydelse på alt, hvad der foregik.

Linvald har selv været bange for, at han skulle overvurdere sin helt; han skriver: »Det har været min stadige bestræbelse under udarbejdelsen . . . at jeg ikke skulle falde for fristelsen til at overvurdere hans betydning, endsiges give arbejdet karakteren af en »Ehrenrettung«. Jeg har været mig bevidst, at faren lå så meget nærmere, som det i særlig grad måtte blive min opgave at udnytte det righoldige historiske materiale, som han personlig har efterladt sig. Samtidig nægter jeg ikke, at det har forøget min arbejdsglæde, at jeg netop derigennem mener at være blevet i stand til bedre end hidtil at vurdere hans indsats, forstå

hans motiver og følge hans gerninger. Tillige tænker jeg, at det vil fremgå af bogen, at samtidens Danmark i højere grad, end man tidligere har vidst det, har levet med i broderfolkets kamp for frihed og selvstændighed og også – såvidt det stod i dets magt – har understøttet dets bestræbelser« (s. 21–22).

Hvad det sidste angår, så er det notorisk, at Danmark sendte de af hungersnød truede nordmænd en humanitær hjælp i form af omfattende kornforsyninger; men der foreligger intet bevis for militær hjælp af betydning, og beviserne for, hvad kong Frederik og danskerne tænkte om rørelserne i Norge, er stadig meget sparsomme. Man må her i stor udstrækning holde sig til, hvad man tør anse for sandsynligt. Hvad Christian Frederiks betydning i Norge angår, så kommer man vel ikke fra, at Linvald har ladet sig noget blænde af prinsens fremtoning – hvilken levnedsskildrer er ikke optaget af sin helt? Men det må fastholdes, at Linvald har godtgjort, at prinsen var meget aktiv for iværksættelsen af Norges uafhængighed, at han optrådte og belagde sine ord meget glansfuldt, og at han havde heldet med sig ved en god del af sine handlinger. Det er svært for danske at forene indtrykket af denne skønne, resolute og veltalende prins med billedet af den ældede, vaklende konge, der siden stod for styret i Danmark.

De senere års forskning synes dog at komme til det resultat, at Christian 8. som konge alvorligt overvejede at indføre ændringer i Danmarks styrelse. Måske vil fremtiden finde mere konsekvens i hans tankegang, end man forhen har tillagt ham.

Udgaven af kong Christian 8.s breve 1796–1813 nåede rigsarkivar Linvald at se færdig just før sin død. Den indeholder et udvalg – et ret snævert udvalg – af Christian Frederiks korrespondance, såvel afsendte som modtagne breve, indtil maj 1813, da han rejste til Norge for at overtage statholderskabet. I det første af de udkomne bind forefindes brevveksling med medlemmer af det danske kongehus og med andre fyrstelige personer tillige med brevveksling med danske statsmænd og embedsmænd, og heri træffer man en god del af kilderne til første del af biografien om Christian 8. I det andet bind er optaget brevveksling med og om Kunstakademiet og med kunstnere, forfattere og videnskabsmænd, en hel række bidrag til dansk kunst- og litteraturhistorie.

Det ses af udvalget, at Christian Frederik førte en særlig flittig korrespondance med sin fætter, kronprins Frederik, senere kong Frederik 6., især i årene 1804–07. En del af disse breve er dog udeladt, fordi de tidligere har været aftrykt i Meddelelser fra Krigsarkiverne. Særlig bemærkes blandt det aftrykte en række fortrolige skrivelser om forlovelsen og ægteskabet med Charlotte Frederikke og om skilsmissen 1810. Af prinsens korrespondance med denne hans første hustru skal prinsens egne

breve været blevet brændt, men mange breve fra prinsessens hånd er bevaret, ofte udtryk for et uligevægtigt sind. Meget rørende og i øvrigt behersket er prinsessens afskedsbrev til prinsen (s. 97–98). Udgaven indeholder også nogle af de betænkninger, som Christian Frederik skrev om politiske forhold under krigen med England. Det ses, at han på et tidligt tidspunkt gik imod forbundet med Napoleon. Af korrespondancen med faderen, arveprins Frederik, aftrykkes en lang epistel fra 1803 om skoleundervisningen.

Inden for brevvekslingen med statsmænd indtager brevene fra ejeren af Eidsvoll Jernværk, Carsten Tank Anker, næsten halvdelen af pladsen; de begynder 1801. I øvrigt forefindes en del breve fra Ove Høegh-Guldberg, deriblandt adskillige fra prinsens tidligere år. Korrespondancen om Kunstakademiet dækker årene 1808–12, og man bemærker, at den for en stor del er ført i pennen af prinsen personlig; en god del af pladsen optages af hans forestillinger til kongen om akademiets sager. Blandt de korresponderende malere træffes især Nic. Abildgaard, Peder Malling og J. P. Møller, blandt videnskabsmændene prinsens »guvernør«, professor N. I. Schow, og grev E. R. Vargas-Bedemar, desuden biskop P. O. Bugge i Trondhjem, der 1805 blev vicepræsident for Det Kongelige Norske Videnskabernes Selskab i Trondhjem. I alle tilfælde er kun de væsentligste breve eller brevuddrag taget med i udgaven.

Som det kunne ventes, er udgiverprincipperne fuldt forsvarlige. Meget omhu er anvendt på at opnå en korrekt læsning af teksterne. Hver enkelt korrespondent præsenteres i en kort indledning, og hvert enkelt brev er forsynet med forklarende noter. Et godt register afslutter udgaven.

GEORG NØRREGÅRD

Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt. Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, Nr. 17. Flensburg 1966. 655 sider. 170 illustrationer, deraf 4 kortbilag. 19,80 DM.

Få år efter Tysklands kapitulation 1945 tog nuværende rigsarkivar *Johan Hvidtfeldt* det prisværdige initiativ at få udgivet en videnskabeligt underbygget skildring af Sønderjyllands betydeligste købstads, Flensborgs, historie fra dens oprindelse og ned til vore dage. »*Flensborg Bys Historie*« blev under en tremandsredaktion (H. Hjelholt, J. Hvidtfeldt og K. Kretzschmer) udgivet af Grønseforeningen og Historisk Samfund for Sønderjylland (I–II. 1953–55). De to bd. omfatter henved 900 sider med 185 billeder. Værket talte hele 21 medarbejdere. Byens historie er naturligt nok set fra et dansk synspunkt, men man bestræbte sig selvsagt for en saglig fremstilling.

Da Flensborg også efter den 2. verdenskrigs afslutning blev ved at være tysk, fattede man 1954 i byens tyske kredse den plan at levere et modstykke til den danske Flensborghistorie. Denne plan er i foråret 1966 realiseret ved den af det byhistoriske samfund udgivne statelige »*Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt*«.

Illustrationsmæssigt må man nok give det tyske værk forrangen, hvad der navnlig skyldes det større format og det anvendte glittede papir. Mange billeder (dog kun ca. 1/4 eller 1/5) er efter sagens natur fælles for de to arbejder, men jævnfører man helsidesbilledet af borgmester A. P. Andresen, maleri af Eckersberg, i det tyske værk (s. 223) med den lille gengivelse i det danske (II, s. 51), falder den sidste igennem. Et mindre grelt forhold gælder C. A. Jensens maleri af agent Andreas Christiansen jun. (s. 246 og II, s. 99). Medens billedet af Flensborg fra slutningen af det 16. årh. (i Brauns *Theatrum urbium* IV. 1588) i det danske værk er gengivet over 2 sider (s. 136–37), findes det i det tyske som et stort sammenfoldeligt bilag og tager sig festligt ud. At man har søgt at variere billedstoffet fra det i det danske værk anvendte, er forståeligt.

Af medarbejderne ved »Flensborg Bys Historie« var nogle flensborgere, men de fleste kongerigske, betydelige specialister på de forskellige områder, der behandlede. Det tyske værk, der er skrevet af en halv snes unge flensborgere, har haft den store fordel at kunne bruge det danske, og dette citeres i noterne særdeles hyppigt. Flensborgs stadsarkivar, dr. *Hans-Friedrich Schütt*, har to store og meget velskrevne afsnit: »Flensburg im Mittelalter« og »Flensburg in der Zeit des Gesamtstaates«, medens dr. *Erich Hoffmann* skildrer »Flensburg von der Reformation bis zum Ende des Nordischen Krieges 1721«. Når dr. Schütts andet afsnit kaldes »helstatens tid«, må det bemærkes, at det ender ca. 1807. De to følgende afsnit, der omfatter tidsrummet til 1864, er behandlet af dr. *Gerd Vaagt* ud fra et udpræget tysk eller slesvig-holstensk synspunkt, men er også det tidsrum, hvor stærke nationale modsætninger brydes. Det er selvfølgelig nok også tyske synspunkter, vi møder i dr. *Horst Windmanns* afsnit: tiden 1864–1920 og i det følgende: 1920–60, der behandles af et team (6 personer) uden oplysning om, hvordan disses samarbejde har fundet sted.

Afslutningen i værket udgøres af tre afhandlinger, som det er en ubetinget glæde at stifte bekendtskab med. Først prof., dr. *Karl Weigands* gode og oplysende undersøgelse: »Flensburg als zentraler Ort« om byens »wirtschaftliche Ausstrahlungskraft . . . auf sein Hinterland in der Vergangenheit und in der Gegenwart«. Tørstige sjæle møder her både Bommerlund-snapsen og rommen. Dernæst biblioteksdirektør, dr. *Hans Peter Johannsens* sympatiske artikel om »Flensburgs kommunale Kulturinstitute« og museumsdirektør, dr. frk. *Ellen Redlefsens* interessante

gennemgang af »Meister und Werkstätten der Kunst in Flensburg«. Fra det 19. århundrede omtales her fynboen Axel Bundsen, maleren Lorens Frölich og kgl. bygningsinspektør L. A. Winstrup. At man i 1964 af færdselshensyn har nedrevet sidstnævntes stænderhus, må fra et historisk synspunkt beklages.

Det tyske værk er ikke så sagligt opdelt som det danske, men har s. 15 en emneindholdsoversigt, desuden sagregister foruden sted- og personregister. Endvidere indeholder det til slut en række valgtabeller, blandt disse resultaterne af valgene fra 1946 til 1965 til hhv. forbundsdagen, landdagen og byrådet. Ved landdagsvalget i 1947 fik den danske liste over 30.000 st. over for alle andre partiers godt 20.000. Siden har det danske stemmetal været stadigt vigende; om grundene hertil er nationale eller en særlig af økonomiske interesser betinget stemmeafgivning, kan næppe entydigt afgøres.

Det større format og den tættere skrift i det tyske arbejde gør, at der formentlig er nogenlunde samme plads til tekst i de to værker. Men indholdet er mange steder ret forskelligt. På visse punkter tør man sige, at de på en god måde supplerer hinanden, og dette kan også træffe sig, hvor et tysk synspunkt er stillet over for et dansk. På andre steder, hvor de nationale stridigheder spiller ind, gælder, at er det ene rigtigt, må det andet være falsk – i forskellig grad.

Medarbejderne ved det danske værk foretog ganske vist ret omfattende kildestudier i Flensborg byarkiv, hvor der vistes dem udstrakt imødekommelse af dr. H.-Fr. Schütts fader, den daværende stadsarkivar og udmærkede Flensborg-historiker, dr. *Otto Schütt*. Alligevel er det ikke at undres over, at byarkivet, så vidt skønnes, har leveret fyldigere materiale til det tyske værk end til det danske, når første værks hovedmand er den stedlige stadsarkivar. Af kildehenvisningerne til den tyske bog fremgår, at der er taget meget hensyn til danske historiske værker, der er af betydning for Flensborgs historie. Da denne for de 9/10 deles vedkommende tilhører Danmark, er det mange.

Det er urimeligt i dette store, smukke værk at hæfte sig ved trykfejl, der for øvrigt synes få. En meningsforstyrrende sådan findes dog s. 156, hvor der står »die Stadt« i stedet for »der Staat«. Måske bør man heller ikke for meget hæfte sig ved, at samme navn optræder med forskellig stavemåde, hvad der er flere eksempler på. Den dansksindede biskop i Slesvig Johan Skondelev (d. 1421) skrives af samme forf. snart således, snart Skondelov og snart Skondelef. At alle stednavne i hele hertugdømmet anføres i deres fortyskede form (Tondern, Hadersleben, Sundewitt, Alsen etc.), må ses på baggrund af den historiske fortyskningsproces, men hvorfor skrive »Ochsenberg« (s. 78) om Øksnebjerg på Fyn og »Nystedt« (s. 88) om Nysted på Lolland?

S. 460 hedder det, at i Danmark råder »den forestilling«, at den

sydslesvigske befolkning »nach Art und Rasse dänisch-nordisch sei und die deutsche Sprache und Kultur nur wie ein Mantel den Dänischen Kern verdecke . . .«. Men det første i denne udtalelse er ikke blot en »forestilling«, men en historisk kendsgerning. Om det andet punkt i udtalelsen kan med større ret tvistes. S. 282 kaldes Flensborgs »gamle« kirkegård, der indviedes 1813, for Nordtysklands første kommunale kirkegård, hvad der er helt uhistorisk, da Slesvig før erobringen 1864 intet havde med Tyskland at gøre.

Skønt man fra dansk side ikke har større sympati for begrebet »Slesvig-Holsten«, kan man selvfølgelig ikke benægte, at der efter 1864 kom til at bestå en preussisk provins »Slesvig-Holsten« og efter 1945 et »land« af samme navn i den vesttyske forbundsstat. Men man kan betvivle korrektheden af i et historisk arbejde at bruge denne betegnelse og beboernavnet »slesvig-holstenere« i tider, hvor disse navne ikke er dækkende. Det er, som vilde man kalde skåningerne før 1660 for svenskere. Et kuriøst eksempel på, hvor langt forkærligheden for et »Slesvig-Holsten« kan føre, findes s. 59, hvor man udnævner Christian I til »hertug af Slesvig-Holsten«. Jeg forbigår de talrige andre eksempler.

Ligesom det vilde være utænkeligt, om der ikke i et så stort værk forefandtes trykfejl, vilde det være, om man ved en nøjagtig gennemlæsning ikke stødte på urigtigheder eller større og mindre unøjagtigheder. For en ordens skyld noteres en del af disse. S. 80 anføres 1537 i st. f. 1536 som året for reformationens indførelse i kongeriget, og s. 106 lader forf. Christian III dø 1558 i st. f. 1. januar 1559. S. 128 tales om norsk og bornholmsk kobber, men bornholmsk kobber er mig ukendt. S. 224 siges, at Adam Smiths skelsættende værk »The Wealth of Nations«, der udkom 1776, publiceredes 1780.

Under revolutionstiden opstod der forskellige steder i Sønderjylland uroligheder, fremkaldt af dyrtidsår. Johan Hvidtfeldt har behandlet disse indgående i en afhandling i »Sønderjyske Årbøger« for 1945 (s. 128–169). I 1795 kom det i Flensborg til kraftige demonstrationer, og demonstranterne var kommet på den efter magistratens mening »wunderliche Idee« at kræve maksimalpriser på alle levnedsmidler. For at dæmpe uroen tilkaldtes der en større militærstyrke fra Slesvig. Den rykkede ind i Flensborg den 5. juni om morgenen, og dagen efter blev 60 skibstørre anholdt (»vorgeführt«) og foreløbig to af dem arresteret; strenge straffe fulgte for mange af urostifterne. Affæren skildres af dr. Schütt s. 230 f., men han lader først militæret rykke ind i byen den 6. juni og samtidig foretage »arrestationerne«, om man nu kan bruge dette udtryk. Medens Schütt fremstiller de revolutionære begivenheder på grundlag af arkivalier i Gottorp landsarkiv, bygger J. H. på arkivalier i Rigsarkivet og i Hærens Arkiv.

Dr. Gerd Vaagts skildring af tidsrummet 1807–1864 er, som sagt,

skrevet ud fra et udpræget slesvig-holstensk synspunkt og vidner, forekommer det mig, nærmest om, at »intet er lært og intet glemt«. Som bevis herfor må henvises til danske behandlinger af nævnte tid, og jeg nøjes her med enkelte eksempler. Først nogle urigtigheder. At det ikke var fra 1862 (s. 324), men allerede for byregnskabet 1860–61, at offentliggørelse skete, vilde han have kunnet se i Flensborg Bys Historie. II, s. 193 f. At han s. 306 kalder oberst Bonin for general B., har jeg vanskeligt ved at kritisere, da jeg selv et sted er kommet for skade at gøre det. S. 313 siges, at midt i aug. 1849 kom de »von Friedrich VII ernannten Mitgliedern der Verwaltungskommission« til Flensborg. Men Frederik VII udnævnte kun det ene medlem (Tillisch) af bestyrelseskommissionens (Landesverwaltungs) tre. Har G. V. tænkt på embedsmænd, fungerende under kommissionen, må hertil bemærkes, at sådanne hverken kan kaldes »medlemmer« af den eller var udnævnte af kongen. Når det nogle linjer senere på samme s. hedder, at Slesvig skulde regeres i kongens navn »von einer Landesversammlung«, må det sidste være trykfejl for Landesverwaltung. At Husum s. 314 anføres blandt de byer i Sydslesvig, hvor slesvig-holstenerne »unter grosszügiger preussischer Besatzung« kunde skalte og valte, som de vilde, er urigtigt. At kalde det preussiske militærs optræden for »grosszügig«, når det passivt lod slesvig-holstensk pøbel fordrive danske embedsmænd, som militæret traktatlig var forpligtet til at støtte, er dog vist ikke det helt dækkende udtryk. Og når han (s. 328) kalder den slesvig-holstenske demonstrant, rektor Lübkers forvisning fra byen, januar 1850, for »unrechtmässig«, venter man måske – men forgæves! – en lignende karakteristik af dansk-sindede flensborgeres deportation i 1848 til Rendsborg. Dansk-sindedes udskjelser på dagen for de svensk-norske troppers ankomst, den 27. august 1849 om aftenen, placeres i beretningen s. 314, som om de havde fundet sted, før den slesvig-holstenske politimester Krohn om formiddagen lod sine gendarmere rykke ud mod den skare, der på toldboden vilde modtage svenskerne; ved sammenstødet her dræbtes to mennesker, da gendarmene – ved en misforståelse? – gav sig til at skyde med skarpt.

Ved valgene efter anneksonen i februar og august 1867 til den nordtyske rigsdag var der, som bekendt, dansk flertal i Flensborg. Og i 1881, da Gustav Johannsen valgtes til rigsdagsmand for valgkreds 2 (Flensborg-Åbenrå), fik han i Flensborg ved omvalget godt 1000 st. flere end sin modkandidat. Det store danske flertal ved de første valg efter den tyske katastrofe under Hitler (billedet s. 438 viser ham på Flensborg flyveplads) er tidligere nævnt. Alligevel er der hos forf. af det tyske værk en stærk tendens til at ville reducere danskheden i Flensborg til et ringe mindretal. S. 388 hedder det, at Flensborg efter anneksonen omformedes fra en halvt dansk til »eine eindeutig deutsche Stadt« – det danske skolevæsen forbødes simpelthen! S. 397 får vi at vide, at i 1914 skulde

ingen have anset det muligt nogen sinde igen at kunne tvivle om »der deutsche Charakter der Stadt«, og s. 407 tales om den for 90 procents vedkommende tyske by.

Nu har sådanne tyske betragtninger, hvad ikke skal miskendes, selv sagt en god støtte i det sprogkifte, der begyndte i middelalderen, og som i 1. halvdel af 19. årh. gjorde Flensborg til en overvejende tysktalende by. Hvor stærkt det flensborgske dagligsprog alligevel er præget af dansk, fremgår af Karl N. Bocks disputats »Niederdeutsch auf dänischem Substrat« (1933). Flere eksempler (fra tiden efter 1864) på dette blandingsprog bringer det tyske Flensborgværk s. 399. Fra det 17. årh. anføres (s. 586, anm. 369) mange danske påvirkninger på Flensborg-tysk. Nogen stolthed over, at der mellem disse er »Sladdertasche«, føler man næppe.

Skønt de foregående kritiske bemærkninger må anses for væsentlige – og adskillige andre er udeladt – vil jeg gentage, at det gælder langt de største partier af bogen, at man læser dem med udelt tilfredshed og kan glæde sig over den livfulde fremstilling og den fylde af oplysninger, store og små, til byens historie, som man stifter bekendtskab med. Man lærer byens storhedstid i det 16. årh. at kende, hvor indvandrede westphalere svang sig op til storhandelsmænd. De dramatiske krigsbegivenheder i det 17. årh. fængsler en, og man følger i det 18. og 19. årh. i tankerne den vældige flensborgske handelsflåde på dens færd i Østersøen eller mod nord, vest og syd. Standsedes Norges-handelen brat med 1814, var der stadig udbytte at hente med Vestindien- og Grønlandsfarere. Trods flensborgernes »materialistiske« indstilling trives i det 18. årh. både teater- og musiklivet i byen, og sidst i det 19. årh. rejses ved privat initiativ det righoldige Flensborg museum. Nok forekommer værket mig i nogen grad at lide af en grundfalsk historisk indstilling, men det bringer dog ikke blot smukke billeder af førende danske fra tiden efter nationalitetskampens opståen; der gives yderligere en ordentlig omtale af dem. Af den kongetro helstatsmand, den flensborgske stænderdeputerede, agent H. C. Jensen refereres udtalelser (fra 1853) mod indførelse af dansk som officielt sprog i Flensborg, men også hans bekendelse til det danske monarki som »vort fælles fædreland«. Hans tro på, at helstaten ved kongens vilje og stormagternes garanti var fuldt betrygget, afsløredes imidlertid ved begivenhederne i 1864 som bygget på sand.

HOLGER HJELHOLT

CARL-AXEL GEMZELL: Raeder, Hitler und Skandinavien. Der Kampf für einen maritimen Operationsplan. Bibliotheca Historica Lundensis XVI. Lund, Gleerup, 1965. XVI + 390 sider med 6 kort. 45 sv. kr.

Den 10. oktober 1939 bragte den tyske flådechef Erich Raeder for første gang Norge på dagsordenen i Rigs-kancelliet, idet han henledte Hitlers opmærksomhed på den betydning det ville have for krigsmarinen, hvis man kunne sætte sig i besiddelse af støttepunkter på den norske vestkyst. Hitlers reaktion var negativ, for hans interesser og kræfter var helt bundet af felttogsplanerne mod Frankrig, og først i midten af december, da stormagtskonstellationerne stillede sig anderledes, lykkedes det for admiralen at skaffe sig Hitlers øre for et første, helt uforpligtende overslag over de tyske muligheder for at sætte sig fast i Norge.

Det er denne meget væsentlige fase i efterårets tyske militære planlægning som den svenske docent Carl-Axel Gemzell har sat sig for at belyse i disputatsen »Raeder, Hitler und Skandinavien«. Det er ikke ukendt land der her er betrådt, men Gemzell fremlægger et stort og nyt materiale, og bogen er så afgjort den betydeligste der er skrevet om emnet til dato.

Siden 1946, da den allierede militærdømstol i Nürnberg idømte Det tredje Riges storadmiral livsvarigt fængsel som ophavsmanden til overfaldet på Norge og Danmark den 9. april 1940, har initiativet den 10. oktober stået i brændpunktet for forskerdebatten¹ og dermed også for den diskussion om krigsskylden som blev Nürnbergprocessens gølge arve til efterkrigstidens historikere. Frontlinierne fulgte her i det store og hele verdenskrigen, idet man fra »vestlig« side understregede fremstødet offensive træk, mens tyskerne fremhævede dets defensive karakter. Selv havde Raeder allerede i de sidste krigsår og senere under processen stejlt hævdet, at hans udspil skyldtes sikre Abwehr-meldinger om engelske forberedelser til en landgang i Norge, og at det altså var af rent præventiv natur. Det var en opfattelse der blev fælleseje for verdenskrigen pensionerede tyske admiraler og som i 1952 fik sin videnskabelige underbygning i Skandinavienseksperten, professor Walther Hubatsch's store og grundlæggende arbejde »Die deutsche Besetzung von Dänemark und Norwegen 1940«. ² Bogen blev hurtigt standardværket såvel indenfor som udenfor Tysklands grænser, men dens apologetiske tendens og stedvis svigtende kildebehandling var mærkbar, og den kunne trods forfatterens ubestrideligt store viden om tyske maritime forhold ikke i længden tilfredsstille. Tværtimod understregede værkets flygtige be-

¹ Vedrørende litteraturen indtil 1952 se Magne Skodvin: Norge i stormaktspolitikken opp til 9. april, (Norsk) Historisk Tidsskrift 1952/53.

² Hubatsch's bog kom i 1960 med uændret tekst under titlen: „Weserübung“. Die deutsche Besetzung von Dänemark und Norwegen.

handling af oktober-initiativet nødvendigheden af en dybtgående analyse ikke blot af Søkrigsledelsens planer i efteråret og vinteren 1939, men også af admiralernes og herunder naturligvis især Raeders søstrategiske tanker i fredsårene før krigsudbruddet. Først herigennem ville Norges-initiativet få de rette proportioner og dets karakter af et offensivt eller et defensivt udspil blive bestemt. Det er Gemzells fortjeneste, at han har givet sig i lag med denne store undersøgelse og i det hele løst den på en tilfredsstillende måde.

Hovedmassen af Gemzells materiale er ikke tidligere offentliggjorte akter fra det tyske marinearkiv, der i et omfang på omkring 60.000 pakker i kapitulationsdagene faldt i de allieredes hænder og senere førtes til London som krigsbytte. Hertil kommer Overkommandoens arkiver, hvor man især hæfter sig ved materialet fra Abteilung Wehrmacht-propaganda og de meget værdifulde samlinger fra Værnemagtens oprustningskontor, Wehrwirtschaftsamts. Også dele af det i øvrigt næsten ødelagte Luftwaffe-arkiv har stået til Gemzells disposition, mens bogens sømilitære problemstilling kun i ringe grad har gjort det nødvendigt at ty til hærens og udenrigsministeriets akter. Det imponerende kildegrundlag afrundes af en række privatarkiver af mere beskednen størrelse og interesse samt af ca. 30 interviews af fortrinsvis højtstående tyske militærpersoner.

En vigtig kildegruppe for Gemzell under hans analyse af udviklingen i trediverne er krigsspillene, og han dokumenterer overbevisende, hvilken betydning Raeder tillagde dem som et led i krigsforberedelserne (s. 28 f.), men han burde i højere grad have delagtiggjort sine læsere i sine refleksioner over deres værdi som udsagn om Søkrigsledelsens faktiske strategiske målsætning på et givet tidspunkt. Krigsspillene var ikke operationsplaner, de arbejdede med en tænkt situation flere år ud i fremtiden og gennemspillede ofte med skibe der endnu lå på beddingen; også de udenrigspolitiske forudsætninger kan til tider forekomme nok så løse. Det ville have været nyttigt at få klaring over, hvilke betingelser der bestemte krigsspillet, og hvem der dikterede dem. Hyppigt synes det at have været Raeder, men skete det da af egen magtfuldkommenhed, eller var storadmiralen bundet af direktiver fra den politiske ledelse? Og hvilke andre hensyn af mere eller mindre relevant karakter kunne iøvrigt spille ind? Gemzell burde have taget disse spørgsmål op til en principiel drøftelse, og trods sin skepsis overfor interview-formens muligheder havde han sikkert med udbytte kunnet konsultere sine sømilitære vidner på netop dette punkt.

Gemzells hovedopgave har som nævnt været at undersøge »welche strategischen Ziele die Marine, oder richtiger ihr Oberbefehlshaber Erich Raeder, sich beim Ausbruch des zweiten Weltkrieges gesteckt hatte,

sowie welche Mittel er anwandte, um Hitler dafür zu gewinnen« (s. 1). Disputatsen falder dermed naturligt i to hovedafsnit.

Gemzell indleder det første med at påpege, hvorledes den britiske søkrigsteoretiker Sir Julian Corbetts ideer om handelskrigen som flådens hovedopgave efter verdenskrigen slår igennem i den tyske marinepolitik. I modsætning til den tirpitz'ske strategi, der i overensstemmelse med amerikaneren Mahans lære havde lagt hovedvægten på slagskibsflåden og søgt »die grosse Entscheidungsschlacht« i Nordsøen, omstillede man sig nu til at føre krydserkrig og bekæmpe handelsskibene i Atlanten. Corbetts tyske popularisator, viceadmiral Wolfgang Wegener, var den der skarpest formulerede opgøret med den tirpitz'ske æra og som under devisen »Atlantkriegführung von Atlantkriegsstützpunkten aus« proklamerede den nye strategiske målsætning overfor en bredere offentlighed. Gemzell gør et stort nummer ud af Wegeners betydning for den tyske flådes strategiske »revolution« og ikke mindst for Raeders egne ideer, men han synes her at skyde over målet, og jeg skal senere i en anden sammenhæng beskæftige mig mere indgående hermed.

I hvert fald fra 1932 blev handelskrigsførelsen i Atlanten anset for krigsmarinens hovedopgave. Dette drog nødvendigvis problemet om flådens uheldige udgangsposition med sig, og Gemzell følger denne diskussion og påviser på grundlag af et yderst interessant materiale, med hvilken alvor man i marineledelsen så på spørgsmålet om de manglende støttepunkter for Atlantkrigsførelsen, og hvorledes Raeder aldrig forsøgte nogen lejlighed til at frembære sine ønsker herom for Hitler og forsvarsministeriet. Indtil 1938, da Frankrig og Sovjetunionen regnedes for hovedmodstanderne i en kommende konflikt, rettede interessen sig naturligt mod Spanien, Azorerne og De kapverdiske Øer, og også en besættelse af Åland, Dagö og Ösel var med i billedet i forbindelsen med operationer mod den sovjetiske flåde i Østersøen. Derimod har Gemzell kun fundet få reminiscenser i materialet af en diskussion vedrørende sikringen af udfaldsvejene til Nordatlanten, det spørgsmål der har hans hovedinteresse. En præventivbesættelse af Færøerne blev behandlet i Marineakademiets krigsspil i 1936 og dukkede op igen i chefen for »das Flottenkommando«, admiral Carls' krigsspil i 1938. Operationen lå imidlertid tydeligvis udenfor flådens formåen, og i en tale overfor Hitler i februar 1937 slog Raeder da også klart fast, at det var nytteløst at søge Nordsøpositionen forbedret under en krig mod Frankrig. Dette kunne kun ske ved at man satte sig fast på linien Island-Shetlandsøerne-Skotland – og det var en umulighed (s. 62).

Men Gemzell er på jagt efter Norge i støttepunktsdebatten, og han har fundet en tale, holdt af Raeder under gennemgangen af vinterens krigsspil den 12. april 1938 i Kiel, hvori admiralen så vidt vides for både

første og sidste gang i akterne direkte omtaler Wegener og hans forslag om at søge operationsbasen udvidet med en besættelse af Danmark og Norge. Det sker i samme åndedrag som Raeder uden navns nævnelse kommer ind på chefen for Østersøstationen, admiral Albrechts tanker om, at man i tilfælde af en krig mod Sovjetunionen bør besætte øer i Den finske Bugt, og Gemzell finder, at Raeder med sin tale tager afstand fra den albrechtske strategi til fordel for den wegenerske. Han slutter kapitlet med den ganske vist forsigtige konklusion, at Raeders omtale af Wegener måske er et udtryk for, at flådechefen anså viceadmiralens Norgespolitik for det rette alternativ til den skyttegravsrig langs Maginotlinien, som han tidligere havde omtalt med bekymring. I hvert fald viser det, hævder Gemzell, at flådechefen beskæftigede sig med forslaget (s. 70). Jeg har svært ved at følge Gemzell selv i denne beskedne konklusion, som jeg finder baseret på en mistolkning af Kielertalen.

Ifølge Gemzell (s. 63 f.) sagde Raeder her bl. a.: »Eine Durchführung der operativen Möglichkeiten, wie sie hier im Kriegsspiel geschehen ist, bringt jeden Bearbeiter sehr schnell zu der Folgerung im Interesse der Seekriegführung an die politische Leitung oder auch an die Leitung der Gesamtkriegführung gewisse Forderungen zur Änderung der politischen Ausgangslage zu stellen, in der selbstverständlichen Erkenntnis, dass gerade bei der Seekriegführung gewisse Änderungen der politischen Lage sich entscheidend auswirken. So ist es bei der Ostsee-Kriegführung klar, dass der Besitz der Aaland-Inseln, ebenso wie Finnlands und Estlands, unsere Kriegsaufgaben gegen Russland wesentlich erleichtern und vereinfachen würde. Aus demselben Gedankengang heraus kann man den Ideen des Admirals Wegener folgen und zur Durchführung des Seekriegs zunächst die Besetzung von Dänemark und Norwegen verlangen«. Dette ville naturligvis lette søkrigsførelsens opgaver, men, sagde Raeder, man måtte ikke undervurdere de vanskeligheder der var forbundet ved at sætte sig i besiddelse af sådanne baser. Spørgsmålet var derfor, om man ikke i første omgang var bedst tjent med, at de enkelte lande – her nævner Raeder specielt Danmark, Estland og Finland – forblev neutrale; først når deres stilling blev anfægtet af fjenden, kunne man slå til. Og Raeder sluttede: »Wir haben in der Marine immer auf dem Standpunkt gestanden, dass die Zielsetzung der Gesamtkriegführung von der politischen Leitung ausgehen muss. Gerade die Kriegsspiele zeigen uns immer die innige Verflochtenheit zwischen Politik und Seekriegführung. Gerade wir müssen uns deshalb davor hüten, Forderungen an die politische Leitung und Gesamtkriegführung zu stellen, die zwar vom Standpunkt der reinen Seekriegführung als erwünscht und vorteilhaft gelten können, im übrigen aber der gesamt-politischen und Wehrmachtkriegslage nicht Rechnung tragen«.

Det er svært at se, at Raeders tale skulle lægge op til nogen valg-situation mellem på den ene side Albrechts og på den anden Wegeners tankegang. Dens formål var efter min mening overhovedet ikke at tage stilling til de to forskellige offensive stødretninger i deres strategiske brugbarhed – det ville iøvrigt også have været ejendommeligt i en tale der varede 20 minutter og var af så generel natur – men alene at slå fast overfor admiralitetet, at søstrategien må underordnes den politiske konception, et synspunkt der forøvrigt var i strid modsætning til Wegeners hovedkrav om at den politiske og militære strategi må underordnes den maritime. Vi savner fra Gemzell en analyse af, under hvilke former og for hvilket forum talen blev holdt. Selv kan jeg ikke befri mig fra den tanke, at Raeders udspil bør ses på baggrund af Blomberg-Fritsch-krisen, der to måneder tidligere havde ført til en betydelig udskiftning i militærhierarkiets top, og som sikrede Hitlers og partiets greb om Værnemagten. Raeder havde i mere end een forstand en fin fornemmelse for, hvorfra vinden blæste, og det er højst troligt at han netop benyttede denne lejlighed, hvor flådens højeste officerer var forsamlet, til at give dem en opsang og en advarsel. Eksemplet er eet blandt flere på at Gemzells kritiske sans svigter, når han rider sin tese for hårdt.

Det var i virkeligheden først krigsforberedelserne mod England, som fra sommeren 1938 aktualiserede den nordatlantiske operationsbasis. I august nedsatte Raeder en hjernetrust i O.K.M., der afstak hovedlinierne for flådeoprustningen og gennemgik hele den strategiske baggrund for en søkrig mod England. Det vigtigste resultat af udvalgets arbejde blev den såkaldte Z(iel)-Plan, der sigtede frem imod opbygningen af en stor homogen Atlantflåde inden 1945, men også mulighederne for at gennembryde den ventede engelske blokadelinie og chancerne for at erhverve Atlantstøttepunkter blev gennemdrøftet, og de stod igen i centrum for det store krigsspil mod England i vinteren 1938/39. Både dette og ekspertudvalgets overvejelser har afkastet et værdifuldt materiale, som Gemzell fremlægger i fyldige og oplysende citater. Meningerne om den rette strategi var som venteligt delte. Raeders nære militære rådgiver, chefen for Østersøstationen, admiral Carls, anbefalede således en erobring af Danmark i forbindelse med et fremstød mod Brest på den franske Atlanterhavskyst, mens et af ekspertudvalgets medlemmer, admiral Witzell, krævede en besættelse af Norge; også staben for »das Flottenkommando« var inde på samme tanke selvom det kun var som en præventivforanstaltning mod en engelsk invasion. Vigtigst er det dog, at Raeder et halvt år før krigsudbruddet klart foretrak den »franske« løsning fremfor en besættelse af Danmark og Norge. En erobring af Danmark fandt han i overensstemmelse med den rådende mening i Søkrigsledelsen unødvendig, da englænderne formentlig ikke ville trænge

ind i Østersøen, og hvad Norge angår slog han fast (s. 142): »Ich glaube . . . sagen zu können, dass ein Stützpunkt in Norwegen, selbst wenn sich die Möglichkeit ergibt, ihn durch eine Wehrmachtoperation in Besitz zu nehmen, nicht die erhoffte Entschlussfreiheit für die ozeanische Kreuzerriegführung erwarten lässt«. Derimod så han i fremstødet mod Brest en plan, der yderligere havde den fordel, at den kunne forenes med Luftwaffes ønsker om baser på hollandsk og belgisk jord.

På baggrund af bl. a. dette citat er det højst mærkværdigt, at Gemzell ikke desto mindre kan fastslå, at Norges-initiativet var »et logisk og konsekvent« udtryk for Raeders fra Wegener overtagne strategiske konception (s. 235), og at det var denne der – for at blive i Gemzells terminologi – tvang ham til at handle, dvs. sætte sig fast i Norge (s. 248). Tesen om storadmiralens elevforhold til Wegener forfølges bogen igennem med stor élan, men under så megen vold på stoffet, at den har svært ved at overbevise.

Gemzell mener således at kunne påvise, at marineledelsens nyorientering bort fra den tirpitz'ske strategi finder sted i nøje tidsmæssig sammenhæng med fremkomsten af Wegeners kampskrift »Die See-strategie des Weltkrieges« i 1926. Det er i bedste fald en meget skematisk forklaring på et nybrud i flådepolitikken som har sine rødder tilbage i et kompleks af historiske, politiske, tekniske og økonomiske forudsætninger. Gemzell ser beviset deri, at krigsspillene indtil 1925/26 endnu helt er præget af tanken om »die Entscheidungsschlacht«; han synes imidlertid at glemme, at flådeslaget endnu var målet for krigsspillet i 1928, to år efter at Wegeners bog var kommet som privattryk. Et andet argument finder Gemzell i Panserskibsprogrammet af 1927, men han er ikke i stand til på noget samtidigt materiale at overbevise om, at marineledelsen med bygningen af det første lommelagskib endeligt havde lagt sig fast på handelskrigen i Atlanten; derimod henviser han til to Raeder-udtalelser fra henholdsvis 1933 og 1937, der tværtimod at fremhæve den atlantiske målsætning med lommelagskibet understreger de begrænsede opgaver, man oprindeligt havde tiltænkt det i Nordsøen (s. 153–54). Lommelagskibet og dets to efterfølgere var da langt snarere børn af Versaillestraktatens maximumsbestemmelser for slagskibsbyggeriet og udtryk for ønsket om, at man kunne få rådighed over hypermoderne, all-round krigsskibe til indsats mod den overlegne franske sømagt. Det undrer også, at Gemzell her som andre steder som bevissted benytter historiske fremstillinger udarbejdet i marinens krigsvidenskabelige afdeling uden kommentarer endsige reservationer (s. 33 f.). Nok var der her tale om en historisk forskning, men arbejdsgiveren var nu i første række Raeder og ikke Clio, og der er næppe fra afdelingen udgået noget værk som ikke har været bestillingsarbejde og som ikke har haft sit

ganske specifikt flådepolitiske sigte. Gemzells krav om, at ethvert dokument bør vurderes på baggrund af dets tilblivelseshistorie, burde derfor også have sat sig spor i en analyse her.

Væsentligt for den rette forståelse af marineledelsens forhold til Wegener er det imidlertid at gøre sig klart, at denne kun er elev af Julian Corbett, der allerede i 1911 havde introduceret den nye lære om handelskrigen i sin »Some Principles of Maritime Strategy«. Gemzell er naturligvis klar over dette og understreger da også, at Wegener kun er original i sin omplantning af englænderens ideer til tyske forhold og i sin specielle »franske« og »dansk-norske« løsning på støttepunktproblemer (s. 18 og 24). Men han glemmer hurtigt dette forbehold og henviser i det følgende bestandig i bred almindelighed til Wegener, når han med større ret burde have citeret Corbett (se f. eks. s. 61, 97, 137 og 148). Tilsvarende kan heller ikke Raeder komme med nogen almindeligt holdt betragtning af søstrategisk natur, uden at Gemzell straks kan henføre den til Wegeners lære (se f. eks. s. 39, 41 og 48). Det skaber falske associationer hos læseren om Wegeners norske engagement, og det har da også sløvet Gemzells eget blik for, hvornår Wegener med rette kan siges at være original. Iøvrigt er Raeder ikke født »wegenerianer«, hævder Gemzell, der vil mene at hans »omvendelse« finder sted, efter at han i 1928 blev udnævnt til flådechef. Gemzell kender imidlertid ikke meget til Raeders indstilling i disse år og nøjes med at henvise til hans tobindsværk om krydserkrigen 1914–18, som den daværende Kapitän zur See arbejdede på i årene fra 1922 til 1923. Raeder skulle her endnu stå helt under indtryk af den tirpitz'ske strategi. Nu er hans opfattelse i dette arbejde betydeligt mere nuanceret, end Gemzell vil gøre det til, men iøvrigt er »Kreuzerkrieg« vel ikke den kilde man først og fremmest bør gå til, når det drejer sig om at udforske, hvad Raeder mente om verdenskrigens flådepolitik i disse år. Arbejdet var officiel marinehistorie, de to første bind i monumentalværket »Der Krieg zur See 1914–18«, og Marinearkivet stod som udgiver og sponsor. Værket var en hyldest til indsatsen under krigen og skulle bidrage til »das deutsche Volk wieder zusammenschliessen zu treuer, selbstloser Arbeit im Dienste der Gesundung des Wiederaufbaus unseres deutschen Vaterlandes«! (Kreuzerkrieg, Bd. I, s. VIII). Stedet var således næppe egnet til noget opgør med admiralstabens politik, og Gemzells argumentation virker for overfladisk og for løs her.

I februartalen 1937 var Raeder under udviklingen af sine strategiske betragtninger bl. a. inde på verdenskrigens forfejlede marinestrategi og lagde sig her tæt op ad Wegeners kritik. Gemzell foretager en sammenligning mellem talens ordlyd og tilsvarende afsnit i »Die Seestrategie des Weltkrieges« og konstaterer en »idemæssig afhængighed af Wegener som

endog kan belægges verbalt«. Han konkluderer, at Raeder hermed i praksis har vist sig som en tro elev af Wegener (s. 57). Men Gemzell synes helt at overse, at denne overensstemmelse ikke nødvendigvis behøver at udtrykke andet, end at admiralen under udarbejdelsen af sit manuskript har benyttet Wegeners bog for dens klare sprogs og præcise formuleringers skyld, og at dette ikke i sig selv konstituerer et lærer-elev forhold. Analysens konklusion afslører imidlertid, at den svenske historiker under forfølgelsen af sin tese slet ikke har haft blik for den meget nærliggende tanke, at Wegener ikke var manden bag nybruddet i den tyske flådestrategi, men kun dens talerør. Det er i hvert fald et synspunkt der ville have unødvendiggjort Gemzells krampagtige tolkningsforsøg og som burde være taget op til en undersøgelse.

Gemzells forfejlede Wegener-tese kan imidlertid ikke ødelægge det glimrende oplæg som den svenske forsker gennem fremstillingen af støttepunktsdebatten i mellemløbsårene har givet til forståelsen af Raeders og Søkrigsledelsens planer og overvejelser i krigens første måneder. Her befinder Gemzell sig i en periode der er struktureret af historikere før ham,³ og hvis hovedkilder længe har været kendte, men alligevel formår han på grundlag af sine arkivundersøgelser at føje væsentlige sider til, og han har skabt et organisk sammenhængende og i det hele overbevisende billede af Raeders vej frem mod udspillet den 10. oktober. Meget overlegent og dygtigt gennemført er således den kildekritiske analyse af traditionsudviklingen bag Raeders konferencenotat af nævnte dato (s. 293–330). Gemzell viser her, hvorledes notatet, der oprindeligt stod helt uformidlet, fra 1944 underkastes en bevidst forfalskning fra den nu afgåede storadmirals side, idet accenten forskybtes fra Norges-initiativets offensive til dets defensive træk, en udvikling der kulminerer i vidneforklaringerne under Nürnbergprocessen. Da Gemzell iøvrigt ikke i det samtidige materiale har kunnet finde spor efter de omtalte rapporter om engelske invasionsforberedelser, men tværtimod mener at kunne påvise, at Søkrigsledelsen i de første krigsmåneder regnede med en tilbageholdende engelsk holdning i Nordsøen, føles Gemzells argumentation tvingende.

Særlig vigtig og nyskabende er også den svenske historikers placering af Norgesinitiativet som led i den kamp Raeder i de sidste år havde ført med de andre værnsgrene for at vinde Hitler for en maritim operationsplan⁴. Da han i oktoberdagene må opgive forhåbningerne om, at vest-offensiven kan føres igennem til egnede støttepunkter på den franske

³ Især Magne Skodvin: *Striden om okkupasjonsstyret i Norge*, 1956, Walther Hubatsch: „Weserübung“, 1960, og Earl F. Ziemke: *The German Northern Theater of Operations 1940–45*, 1960.

⁴ Se her universitetsadjunkt Ib Damgaard Petersens afhandling: *Aksen OKW-OKM*, ovenfor s. 91 ff.

Atlantehavskyst, ser han i Norges-planen et middel til at virkeliggøre sine drømme om flådens forrangstilling og genvinde det terræn som han havde sat til, siden krigsudbruddet overraskede flådeoprustningen og umuliggjorde Z-planen. Men Raeder kommer til kort med sine ønsker, fordi Hitler tænker i andre strategiske baner end sin flådechef og tror på den »korte« krigs, d. v. s. blitz-krigens muligheder. Også her har Gemzell gennem fremhævelsen af Hitlers strategiske alternativ: den »lange« krig og den »korte« krig udvidet vort syn på dynamikken i den militære planlægning i 1939. I januar 1939, da England rykker frem som hovedfjenden, indstiller Hitler sig på den »lange« krig og sikrer flådens prioritet gennem godkendelsen af Z-planen, men krigsudbruddet og erfaringerne fra Polen får ham til at satse på den »korte« krig, hvor flyet og tanken står i centrum. Alle Raeders bestræbelser for at få Førens godkendelse af et revideret oprustningsprogram baseret på ubåds-våbenet og hans ønsker om støttepunkter i Norge bliver derfor gjort til skamme, indtil Hitler i november-december p. g. a. ubevægeligheden på vestfronten atter begynder at hælde til den »lange« krig. Synspunktet er frugtbart, omend det kræver en grundigere videnskabelig underbygning for at overbevise end den Gemzell har haft tid til at foretage.

Periodens afgrænsning kan naturligvis altid diskuteres. Jeg mener, at det er uheldigt at Gemzell lader fremstillingen slutte den 14. december med Quislings besøg i Berlin og Hitlers ja til en foreløbig undersøgelse af Norgesproblemet. Ikke blot har han dermed skabt et skel i de tyske overvejelser som ikke fandtes, for Hitler havde endnu ikke besluttet sig til noget som helst og var tøvende og vakkende lige indtil Altmark-affæren den 17. februar 1940, men han er også løbet ind i en hel række nye problemer som ikke kan anskues ud fra den anlagte tyske synsvinkel, men kun kan forstås på en international baggrund. Derfor havde den rette afgrænsning efter min mening været den 10. oktober. Nu må man kun håbe, at Gemzell i det annoncerede andet bind gennem et oplysende resumé forstår at knytte den brudte tråd sammen igen og så iøvrigt har tid og kræfter til at foretage den parallelundersøgelse af de tyske og allierede planer som vil være et sådant binds egentlige raison d'être.

Den der søger til Gemzells disputats for at hente inspiration til debatten omkring samtidshistoriens særlige metodeproblemer vil blive skuffet. Den svenske forsker står på et positivistisk grundlag og fastslår uden tøven, at hans formål har været at give et *objektivt* billede af den tyske Norgesaktion (s. 1 og 2); imidlertid dementerer hans forfølgelse af Wegener-tesen på det kraftigste, at dette skulle være muligt. Til samtids-historikere, der som han selv er ved at gå til bunds i dokumentdyngerne, har han kun det råd at underkaste ethvert aktstykke en nøje kildekritisk prøvelse (s. 2). Vi havde imidlertid gerne hørt en smule om de tanker han trods alt selv må have gjort sig under udvælgelsen af sit kilde-

materiale. Heller ikke til sine interviews har han nogen kommentarer. Det er trist, for vi står alle meget famlende på dette nyopdyrkede felt, og enhver metodisk erfaring er her af den allerstørste interesse. Gemzell, der iøvrigt har givet en yderst fyldestgørende karakteristik af sine forskellige kildegrupper og har gjort et stort arbejde for at følge deres tilblivelse og overlevering, burde også have indføjet nogle data om de optagne interviews, f. eks. om han har benyttet båndoptager, om hans referater er blevet godkendt af de interviewede og i det hele taget under hvilke former samtalerne har fundet sted. Færre end en snes gange henviser Gemzell til sine interviews og sin korrespondance, og det sker da for at belyse mindre, ofte helt perifere spørgsmål af organisatorisk, biografisk eller arkivalisk karakter (se f. eks. s. 15, 37, 132 og 340). Holdningen afslører en betydelig skepsis overfor interviewets muligheder og burde være begrundet nærmere. En undtagelse fra det almindelige billede danner kun redegørelsen for Panserskibsprogrammet, hvor Dönitz, Wagner og Weichold må rykke i marken for at støtte forfatterens tese (s. 34). Da alle tre søofficerer imidlertid i årene 1926–28 indtog underordnede poster i flåden, kan deres vidneudsagn om marineledelsens planer og motiver ikke overbevise. Ejendommeligt forekommer det også, at Gemzell må ty til generaladmiral Böhm for at få oplysninger om forsvarsministeren, general Groeners udenrigspolitiske situationsbillede i 1932 (s. 36). Böhm var det år kun afdelingsleder i marineledelsen, og Gemzell burde nok have kunnet finde en bedre kilde. Til gengæld behøver han hele 9 interviews til at fastslå det nære forhold mellem Raeder og hans stabschef Schulte-Mönting (s. 323). Eksemplerne tyder på en betydelig usikkerhed hos Gemzell i benyttelsen af dette problemfyldte materiale, og det havde ikke gjort forfatteren ringere, om han havde delagtiggjort læserne i sine bekymringer.

Trods sine svagheder er Carl-Axel Gemzells disputats imidlertid en bog med meget store kvaliteter, og dens fremkomst har betydet en væsentlig landvinding for forskningen af dette vigtige tidsforløb i den anden verdenskrigs historie.

HANS KIRCHHOFF

Nyt fra historisk videnskab

KONGRESSER OG MØDER

I UGEN fra den 29. august til 5. september 1965 afholdtes *Den 12. Internationale Historikerkongres* i Wien. Dagen før aabningen fastlagde et komitémøde de forslag, der senere vedtoges af kongressen. I stedet for den i 1963 afdøde H. F. Schmid (Østrig) valgtes I. vicepræsident A. A. Gouber (Sovjetunionen) som kongressens præsident, hvorefter han afløstes af P. Harsin (Belgien) som komiteens blivende præsident. G. Ritter traadte paa grund af sygdom tilbage og erstattedes af B. C. Shafer (U.S.A.), mens forretningsudvalget fornyedes med A. Gieysztor (Polen) og F. Engel-Janosi, der som præsident for den østrigske nationalkomité sammen med præsidenten og generalsekretæren M. François havde forestaaet tilrettelæggelsen af kongressen.

Takket være placeringen var kongressen besøgt af langt flere end nogensinde før. Wiens turistattraktioner gjorde sig stærkt gældende. Man regnede med omkring 2400 aktive deltagere foruden ægtefæller og andet følge, men deltagerlisten svarede daarligere end normalt til de faktisk fremmødte. Bortset fra aabnings- og afslutningsmøderne udgjorde universitetet med den aabne gaardhave, søjlegangene og de brede korridorer en ypperlig ramme for kongressen; derimod kneb det med at fordele de mange sektioner rigtigt i de noget triste og altmodige forelæsningsale. Overfyldning vekslede med tomhed og vidnede om, at arrangørerne ikke havde evnet at vurdere interesserne rigtigt.

Gang paa gang er det blevet dokumenteret, at historie er en vanskelig disciplin for almene internationale kongresser. Det fælles og samlende historiske realstof er for ringe i forhold til de lokale og saglige særspørgsmaal, de fælles teoretiske og metodiske problemer ikke skilt tilstrækkeligt ud fra de konkrete kilder. Den voksende specialisering og den geografiske ekspansion har yderligere understreget denne mangel paa samling og fællesskab blandt historikerne. Paa kongressen i Stockholm i 1960 blev der dels klaget over, at emnerne var saa splittede, at kongressen stod i fare for at falde fra hinanden, og dels over at emnerne i for høj grad var samlet om traditionel europæisk historie; samtidig hævdedes, at de mange specialkommissioners formøder trættede deltagerne og svækkede interessen for den store kongres. Ved forberedelsen af denne kongres havde man lyttet til kritikken og fastlagt en ny fremgangsmaade. Man henviste kommissionerne til at lade deres forhandlinger og symposier indgaa i en særlig sektion under selve kongressen, hvad der dog ikke forhindrede et par organisationer i at afholde deres møder umiddelbart forinden, komiteen for økonomisk historie i

München og militærhistorikerne endda i selve Wien. Desuden var enkeltforedrag helt bandlyste; alle kommunikationer skulde indordnes i af komiteen fastlagte emner, hvorom udpegede historikere meddelte forud trykte rapporter. Ud fra dette princip deltes kongresforhandlingerne i 4 sektioner, to med store temaer til heldagsdebat, mens den tredje var forbeholdt specialkommissionerne (med fri og selvstændig dagsorden), og den fjerde fik tildelt en række mindre emner, der paa traditionel maade deltes op i tre kronologiske og een metodisk undersektion. Af de to store sektioner angik den første saakaldte »grands thèmes«, der med ensidig hovedvægt paa den nyere tids historie spændte fra første dags nye, uoversættelige og diffuse begreb »l'acculturation« til det tilsyneladende konkrete »bilan du monde en 1815« paa kongressens sidste dag, mens den anden, kaldet »histoire des continents«, var helliget de ikke-europæiske verdensdele og spørgsmaalet »la décolonisation«.

Indtrykket af denne nye form var broget, stærkt varierende fra sektionsmøde til sektionsmøde. I det store og hele maa man dog mene, at den ikke i Wien fandt frem til nogen ideel løsning. Deltagelsen fra de oversøiske lande var (bortset fra U.S.A.) ikke nær saa stor som ventet, og bl. a. af den grund indfriede sektionen om kontinenternes historie ikke forventningerne. Den store vanskelighed at faa gode oplæg til at fortsætte i frugtbar diskussion blev kun i meget ringe grad overvundet, og denne mangel var særlig mærkbar ved »les grands thèmes«. De ideologiske udladninger mellem Øst og Vest var nok mindre dominerende end ved de tidligere kongresser, men til gengæld prægedes debatten af lange og perifere indlæg, der skar debatten i stykker. Alt for mange talere stod frem for at plædere for sin lille nationale eller personlige Hassan i forhold til et ligegyldigt eller overset punkt i rapporten – vel forberedt hjemmefra men uden relation til diskussionen. Men ogsaa bortset herfra var det ofte svært for talerne at komme paa talefod med hinanden. Det gjaldt ikke blot det monstrose og uopdyrkede emne, *acculturation*, men vel endda nok saa meget den mondiale status og struktur i 1815, hvor politiske divergenser yderligere øgede splittelsen; end ikke alle de særligt indbudte eksperter naaede at faa ordet.

Ogsaa inden for de mindre emner kunde disse perifere og ligegyldige indlæg til tider virke lammende paa diskussionen, og een ting savnede man til afveksling fra dette opbud af korte (eller lange) indlæg i forhold til rapporter, nemlig et vel disponeret foredrag af en fremtrædende historiker om et centralt emne. I dette indlægs-kaos var det aldeles velgørende at overvære den belgiske historiker F. Vercauteren's foredrag om metode og synspunkter for udforskningen af de middelalderlige byer; det var et foredrag til erstatning for en lovet trykt rapport, der ikke var blevet færdig. Den paafølgende debat var dog heller ikke her fri for de sædvanlige skønhedspletter.

Paa denne baggrund kunde det ikke undgaas, at specialkommissionernes møder blev populære. De var led i et løbende program, som regel bedre forberedte, og indlæggene mere samlede og saglige. Til gengæld bevirkede den store tilstrømning ofte, at der blev pladsnød i de tildelte alt for smaa lokaler. Kommissionen for »l'histoire des Assemblées d'Etats« led i hvert fald kraftigt under, at møderne gennemførtes i en tæt drivhusatmosfære, mens mange aabnede døren forgæves.

Der er næppe tvivl om, at det vilde være gavnligt, om man paa de kommende

kongresser indrømmede kommissionerne en mere central placering. Man bør sikkert ogsaa være mere omhyggelig ved valget af de store emner; det er tvivlsomt om et valg, dikteret af ønsket om at stimulere til forskning, er helt saa frugtbart som et centralt emne, hvor en debat allerede er i gang. Men hovedproblemet er stadig, som det altid har været, at faa diskussionen samlet om det væsentlige. Tanken om paa forhaand at udpege eksperter til at indlede diskussionen forekommer bestikkende; forsøget i Wien faldt ikke heldigt ud, men det er vel værd at prøve endnu en gang.

Wienerkongressen udfordrede nok til kritik, men den var alligevel indholdsrig. Den var anlagt efter store linier, dens rapporter samlede og videreførte forskning fra mange felter, ofte i fremstillinger af blivende værdi. Rapporterne er kongressens basis og vejviser for den enkelte, og med lidt held og taalmodighed var det ikke vanskeligt at finde frem til de diskussioner, hvor man kunde opnaa det, der er det væsentlige for kongresserne: indsigt i synspunkter og stimulanter til udvidelse af ens egen historiske horisont.

Paa kongressens afsluttende møde modtog man indbydelse fra Sovjetunionen til at lade næste kongres afholde i Moskva 1970.

AKSEL E. CHRISTENSEN

INTERNATIONALE kongresser for økonomisk historie er en ret sen tilføjelse til kongressernes frodige familie; først i Stockholm i 1960 afholdtes i forbindelse med den almindelige internationale historikerkongres den første kongres for økonomisk historie. Initiativet blev fulgt op to år senere med en kongres i Aix-en-Provence, og 23.–27. august 1965 afholdtes i München den tredje internationale kongres for økonomisk historie. Under møder i forbindelse med denne kongres blev det fremtidige arbejde lagt i mere faste rammer, idet der stiftedes en Association Internationale d'Histoire Économique med tilslutning fra ca. 50 nationale og internationale videnskabelige institutioner og sammenlutninger. Det vedtoges at modtage en indbydelse fra University of Indiana, Bloomington, USA, til afholdelsen af den fjerde internationale kongres i august 1968, og at den femte internationale kongres skal afholdes i 1970 i forbindelse med den trettende internationale historikerkongres i Sovjetunionen.

Med omkring 500 tilmeldte deltagere bekræftedes endnu engang interessen for et internationalt samarbejde i denne disciplin. München kan vel endda ikke som kongresby kaldes særlig tilløkkende, dog må det indrømmes, at der fra de tyske værter side var gjort et udmærket arbejde for at gøre rammen om kongressen så tiltalende som muligt. Derimod er det kun med visse begrænsninger, at man kan komplimentere kongressens franske sekretariat. Rapporter og bidrag var kun i undtagelsestilfælde rundsendt til deltagerne forud for kongressen, og endnu ved kongressens åbning var en del duplikeret materiale ikke ankommet; efter hvad der oplystes, fordi det sad fast i den tyske told. Ingen kan være i tvivl om de redaktionelle, administrative og økonomiske vanskeligheder, der er forbundet med udsendelsen af kongresmateriale. På den anden side må man fastslå, at det *kan* lade sig gøre, hvad f. eks. de almindelige internationale historikerkongresser beviser, og at en hurtig mangfoldiggørelse og fordeling af kongresmaterialet, selv i den mest skræbete form, mangedobler det faglige ud-

bytte af en kongres. Deltagerne må nu søge trøst i løftet om, at kongressens akter vil foreligge trykt, før de mødes næste gang.

Kongressen var opdelt i femten arbejdssektioner, hver under ledelse af en »convener«, der havde indkaldt foredrag og afhandlinger, og som eventuelt selv forelagde en samlet rapport for sektionen. Gennemført med omtanke var det en udmærket arbejdsplan, der gjorde det muligt at skabe balance mellem de formelle indlæg og den uformelle diskussion og at forfølge beslægtede problemer gennem flere dages arbejde. Meget afhang imidlertid af convenerens evne og vilje til at lægge en plan og overholde den. Flere af sektionerne overdængedes i den grad med formelle indlæg, at tiden til diskussion blev meget knap. Også til convenerens myndighed som ordstyrer stilledes der i visse sektioner meget store krav.

Sektionernes arbejdsemner viste stadig en overvægt til »historikernes økonomiske historie«, dog kunne man på flere felter konstatere nye strømninger, det gjaldt f. eks. den fremtrædende plads, man havde indrømmet demografien, og især den tydelige bestræbelse for at inddrage felter, der traditionelt opfattes som værende i det mindste på grænsen til den materielle folkekultur, som f. eks. sundhed og sygdom og byernes forsyning. Fra dansk side blev der deltaget aktivt i sektion 7 (professor Sv. Aa. Hansen og redaktør Aksel Lassen), sektion 8 (professor Rudi Thomsen) og sektion 13 (professor Kristof Glamann og amauensis Niels Steensgaard).

Det er naturligvis ikke muligt for en enkelt at give en bedømmelse af arbejdet i alle sektionerne. Særlig tilfredshed syntes der at være med ødegårdssektionen, der blev ledet af professor LeGoff fra Paris, og befolkningssektionen, der blev ledet af professor Eversley fra Birmingham. Dyrkerne af handelshistoriens klassiske århundreder mødtes i sektion 5, Foretagendernes Struktur, der blev ledet af professor Kellenbenz fra Köln, og sektion 13, Den internationale Handels Instrumenter, hvor professor Glamann fra København var convener. Begge disse sektioner udmærkede sig ved en rimelig balance mellem formelle og uformelle indlæg. Fra den sidstnævnte sektion vil man ikke mindst huske den levende diskussion mellem tre af handelshistoriens „grand old men“, Lane, de Roover og Lopez.

NIELS STEENSGAARD

JYSKE SAMLINGER indleder sin æra under det nye navn Historie med en række metode-teoretiske afhandlinger (også udgivet separat under titlen »Historisk metode i forskning og undervisning« af Jysk Selskab for Historie, adr. Erhvervsarkivet, Vester allé 12, Århus C. Pris: 12 kr.). Det hænger dels sammen med, at den første nordiske fagkonference om historisk metodelære blev holdt i Århus 20.–24. juni 1965, dels med at den ene af initiativtagerne til konferencen var universitetslektor H. P. Clausen, der sammen med professor Ottar Dahl, Oslo, under den nordiske historikerkongres i Bergen i 1964 fik organiseret et samarbejde om studiet af og undervisningen i historisk metodelære ved nordiske universiteter.

I første omgang kunne man ikke lægge nogen snævrere ramme om konferencens arbejde, men det lykkedes alligevel et udvalg, bestående af Clausen, Ottar

Dahl og docent Jörgen Weibull, Lund, at samle en række foredrag, der belyste væsentlige sider af metodelæren.

Ottar Dahl belyste »Terminologi og systematik i kildeteorien«. Han tilsluttede sig Erslevs skelnen mellem talende og stumme kilder på grundlag af historikernes brug af materialet, men foretrak betegnelserne meddelende og ikke-meddelende. Blandt de første kaldte han alle kilder, der vil fortælle noget af faktisk art, for berettende kilder; hertil hører således også for eks. regnskabsbøger. På den måde bliver imidlertid »beretninger« i gængs forstand en undergruppe under berettende kilder, og det genoprettes ikke helt af, at man kalder beretningerne for litterære eller episke kilder, for ikke alle beretninger er litterært udformede. Med denne beskedne indvending må man dog først og fremmest tilslutte sig, at »levninger« og »beretninger« ikke betegner forskellige kildearter, og her har Ottar Dahl gjort en vigtig indsats ved at gøre opmærksom på skellet mellem kognitive og normative eller evaluative elementer i kilderne. Derimod forekommer det vel radikalt, når Dahl vil udmønstre afhængighedskritikken af den historiske metodelære som et filologisk specialproblem, undtagen hvor der er tale om reale vidneforhold. For det første vil verbaloverensstemmelser o. l. ofte have betydning for vurderingen af ligheder eller forskelle i reale vidneforhold, for det andet må man ikke undervurdere de historiske landvindinger, som traditionsanalysen har gjort, og dennes vigtigste redskab er studiet af teksternes indbyrdes afhængighed. Når denne form for kritik spiller en så stor rolle i den klassiske metodelære, skyldes det dog nok, at denne blev udarbejdet på grundlag af middelalder-forskning, og Ottar Dahls betragtninger hænger vel også sammen med et ønske om at gøre metodelæren mere repræsentativ for historieforskningens problemer.

Noget tilsvarende gav H. P. Clausen udtryk for i sit foredrag om »Målsætning og hjælpemidler i metodeundervisningen«. For så vidt som en enkelt periodes tekniske problemer ikke bør dominere, må man give ham ret: når man underviser i diplomatik og sfragistik, bør man også give indblik i statistisk teknik for eks. – og enhver mere speciel undervisning i hjælpevidenskaber bør gives før det egentlige propædeutiske metodekursus. Men hvis de eksempler, der benyttes i dette kursus, skal være fordelt over alt for stort et fagområde, kommer man i konflikt med Clausens hovedkrav: at metodeundervisningen skal ske ud fra en nogenlunde explicit helhedsopfattelse af den historiske forskningsproces; for en sådan erhverver man sig først og fremmest gennem sin egen forskning. På de områder, man ikke selv har arbejdet med, er man til dels prisgivet andres problemstillinger og resultater, hvilket gør undervisningen til en demonstration, snarere end en indføring i forskningens problemer i almindelighed. På den anden side skal man nok også passe på ikke at systematisere metodelæren for stærkt for at gøre den almen-gyldig. I den elementære undervisning er det lige så uheldigt at gøre metode til en specialdisciplin som at knytte den til en begrænset del af historien eller at indskrænke den til kildekritik i betydningen troværdighedsundersøgelse.

En af de discipliner, Clausen anbefalede til historikernes bevågenhed, var vidnepsykologien, og netop dette fags mulighed som hjælpevidenskab for historien var et af de »Specielle kildeproblemer i den nyeste tids historie«, som universitetsadjunkt Henning Poulsen tog op. Ikke alene er kendskab til vidnepsyko-

logi af værdi, når man samler materiale ved at optage interviews, men det kan også være en hjælp til udnyttelse af skriftlige beretninger, ikke mindst fra kilderige tider, hvor der ofte er flere fremstillinger af samme hændelse. Her fandt Poulsen korrektiver og supplementer til det kapitel i den gamle metodelære, som Erslev kaldte »slutning til virkeligheden«. Også indlæringspsykologien kan være historikeren til nytte ved at oplyse om, hvilke faktorer der fremmer eller hæmmer erindringen. Her kan teorien om, at flere øjenvidners samstemmende forklaring støtter hinanden, modtage et nyttigt korrektiv i påpegelsen af, at de kan ligge under for en gruppeforklaring.

Medens Henning Poulsens betragtninger har særlig relevans for begivenhedshistorien, der nu til dags ikke mindst dyrkes i den allernyeste tids historie, beskæftigede Jörgen Weibull sig med større sociale sammenhænge i sit indlæg om »Kvantitative metoder i historisk forskning«. Han understregede, at den fremgangsmåde at skaffe sig massedata ved at se bort fra de individuelle særtræk og behandle dette materiale statistisk ikke er ny, men at man metodisk i overvejende grad har beskæftiget sig med materialets tilvejebringelse og kildeanalysen. I stedet ville Weibull undersøge det næste trin, de problemer, der er knyttet til udnyttelsen af det statistisk bearbejdede materiale på grundlag af en undersøgelse af forholdet mellem stemmeafgivningen og vælgerens sociale gruppering. Han havde erfaret, at de samme data med ganske små forandringer i opdeling eller gruppering kan give helt forskellige resultater. Bl. a. derfor kan korrelationskoefficienten alene ikke afgøre, hvilken af flere matematisk mulige løsninger der er den bedste – disse løsninger må vejes op mod kildebelæg af anden karakter.

Også Jörgen Weibulls foredrag blev således en studie i »slutning til virkeligheden«. Derimod havde professor Pentti Renvall et videre sigte, idet han påpegede, at historikeren både i arbejdet med kilderne og i teoridannelsen opererer med meningsfyldte helheder. Af den ældre metodelære kunne man få det indtryk, at forskningen foregår additivisk ved at den ene, i sig selv afsluttede faktor føjes til den anden, men i praksis består der altid et genetisk forhold mellem enkeltfaktorerne, og helhedsopfattelsen vil bestemme undersøgelsens gang. Synspunktet er helt berettiget og stemmer jo også smukt overens med Clausens krav til metodeundervisningen, men Renvall er nok lidt uretfærdig over for den ældre metodelære – f. eks. Erslev har også et punkt om slutning fra sammenhæng, og det er vel af pædagogiske grunde man har fremstillet forskningsprocessen i dens logiske rækkefølge. Desuden forekommer Renvalls »helheder« lovlig faste, idet han tilsyneladende regner med, at man efter at have prøvet sin helhedsopfattelse på alle relevante momenter kan blive nødt til at opgive den, men at den ellers er den samme før og efter undersøgelsen – mon ikke de fleste snarere opererer med ret åbne arbejdshypoteser, der modificeres og defineres i stadig vekselvirkning med kildestudiet? Man forholder sig også lidt tøvende over for den konsekvens, Renvall tillægger erkendelsen af de »meningsfyldte helheder«: ». . . genom det genetiska tidsperspektivet försvinner något väsentligt av den historiska företeelsens absoluta individualitet eller av engångsföreteelsens »Einmaligkeit«. Allt har något gemensamt med andre företeelser, allt är led i helheter . . .« (s. 56). Kan kontinuitetstanken ikke udmærket forliges med teorien om, at både enkeltbegivenheder og større sammenhænge – de enkelte »meningsfyldte helheder« – er knyttet til bestemt tid og sted og

ikke vil forekomme igen på samme måde? (Jvf. Povl Bagges behandling af forskellen mellem individuel og »einmalig« i dette tidsskrifts 10. rk. V, s. 379 ff.).

Konferencens mest kontroversielle foredrag var universitetslektor Sivert Langholms om »Verdielementer i historiske teorier«, både på grund af selve emnet og på grund af talerens underfundige, drillende form, der ikke skåned de tilstedeværende. Langholm antydede, at der måske kunne ligge etiske vurderinger bag emnevalg og problemstilling, men holdt sig i øvrigt til teoridannelsen. Her skelnede han mellem ægte vurderinger, der refererer til en norm uden for emnet, og uægte vurderinger ud fra hensigtsmæssighed eller juridiske eller logiske kriterier eller ud fra sammenligninger med andre størrelser inden for samme sfære. Den sidste form fandt han tilladelig, den første kun acceptabel, hvis den var udskillelig. Stod en etisk dom klart markeret, ville kun mindre »sofiseret« ånder slutte fra vurderingen til objektet i stedet for til forfatteren. Faren var de indirekte vurderinger, der blev opnået ad stilistisk vej – og Langholm gik så vidt som til at foreslå, at historikerne ligesom andre samfundsforskere burde give afkald på ønsket om at udtrykke sig prægnant eller elegant – men man var nu ikke helt overbevist om oprigtigheden bag dette forslag, i betragtning af talerens egen stil og af den beundring han røbede for historikere som Ernst Sars og Jens Arup Seip. Spørgsmålet er vel også, om den personlige udtryksform ikke er en integrerende del af den rige ånd, der åbner nye perspektiver for forståelsen af fortiden, man tænke for Danmarks vedkommende på A. D. Jørgensen og Erik Arup.

Diskussionen efter dette foredrag drejede sig om muligheden af at holde historikerens personlighed uden for forskningen. Den antog af og til en så skarp form, at det grænsede til det usaglige – et tegn på, at der er lang vej igen, før nordiske historikere er færdige med at drøfte deres fags metode: de skal for det første nå frem til en nogenlunde ensartet terminologi, dernæst synes mange at have en ret unuanceret opfattelse af forskningsprocessen, og endelig bør forskningsresultaternes gyldighed kunne være genstand for en principiel debat. Der er et rigt virkefelt for kommende metodekonferencer.

INGE SKOVGAARD-PETERSEN

DEN ANDEN nordiske universitetslærerkonference om historiske metodespørgsmål blev afholdt på Voksenåsen udenfor Oslo i dagene 18.–22. juni 1966. Som konferencens hovedemne havde man denne gang valgt »historiens plass i samfunnsforskningen«, der blev behandlet i forelæsningsform og ved diskussioner. Mest generelt sigte havde de foredrag, professor Aksel E. Christensen, professor Birgitta Odén (Lund) og docent Sven Lundkvist (Uppsala) holdt, de to førstnævnte om problemerne ved udnyttelsen af historisk-statistisk materiale. Professor Christensen illustrerede den metodiske og kritiske proces med stof hovedsageligt fra øresundstoldregnskaberne og de hollandske notarialarkiver, medens Birgitta Odén koncentrerede sig om de problemer, de forskellige kildetyper rejser, og med de metodiske begrænsninger, som på den ene side generelle statistiske undersøgelser og på den anden side individualstudier pålægger historikeren. Docent Lundkvists forelæsning beskæftigede sig særligt med

de tekniske bearbejdningsmetoder, man betjener sig af i de løbende svenske forskningsprojekter.

Mere specielt demonstrerede professor Sven Ulric Palme (Stockholm) ved en række konkrete eksempler anvendelsen – og dermed også de metodiske muligheder og begrænsninger – af interviews. Professor Knud Dahl Jacobsen (Oslo) behandlede brugen af modeller i historisk og samfundsvidenskabelig forskning, medens forskningsleder Stein Rokkan (Bergen) talte om data-arkiver i politisk-historisk arbejde. Endelig redegjorde fil. lic. Bernt Schiller (Göteborg) i en kort og nøgtern forelæsning for opbygningen af undervisningen i kvantitativ metodik i Göteborg, hvor denne undervisning indgår i et obligatorisk kursus. Dette foredrag gav anledning til en livlig, overvejende pædagogisk betonet diskussion.

Ligesom forrige års konference i Århus røbede foredrag og debat på Voksenåsen det akutte behov for gennemprøvelse af de historiske metoders rækkevidde og bærekraft. Diskussionerne synes ikke at kunne antaste de hævdundne kategorier, men tjente – navnlig gennem de erfaringer, svenske historikere har høstet i forbindelse med de social-historiske forskningsprojekter – først og fremmest til belysning af de tekniske og kritiske problemer, anvendelsen af statistisk-historisk materiale rejser for historikeren. Især synes behandlingen af det generelle statistiske materiale at rejse visse tvivl, der nødvendiggør lokale eller individuelle dybdeboringer i meget stor udstrækning, før det almene stof lader sig udnytte forsvarligt. På den anden side synes data-behandlingen at bane vej for en langt bredere masse-bearbejdelse af materiale, end det hidtil har været teknisk muligt; men også denne metodik forudsætter stadig, at den grundlæggende tilrettelæggelse foretages individuelt af historikeren, der ligeledes selv må varetage kodningen af datamaskinen med stor kritisk og saglig omhu.

Som emne for næste års metodekonference, der skal afholdes i Stockholm, valgte man de metodiske problemer omkring opinionsdannelsesprocessen, et emne, der skulle byde mulighed for en både kronologisk og sagligt meget alsidig diskussion.

E. LADEWIG PETERSEN

PÅ INITIATIV af Nordisk Kulturkommission anbefalede Nordisk Råd i 1965 regeringerne i de nordiske lande at etablere universitetskursus i de nordiske landes historie for nordiske historiestuderende i lighed med de kurser, som afholdes for modersmålstuderende. Kulturkommissionen besluttede at søge afholdt et forskørgskursus, og efter indstilling af en »expertkomité« bestående af en professor i historie fra hvert af de fem nordiske lande arrangerede Uppsala universitet et sådant kursus i dagene 6.–20. juni 1966. Emnet var Sveriges historie i 19. og 20. årh., og hvert af de øvrige nordiske lande sendte et antal deltagere, afpasset efter befolkningstal; fra Danmark deltog således 7 københavnske og 3 århusianske historiestuderende. Forsøget faldt heldigt ud, og komiteen har anbefalet, at tilsvarende kurser afholdes ved nordiske universiteter i fremtiden.

Ledelsen af kurset var lagt i hænderne på docent Carl Göran Andrae, der

på bedste måde sørgede for en vellykket gennemførelse. Kurset var lagt an på at give et overblik over den givne periode, suppleret med forelæsninger og seminarer over udvalgte emner; især var seminarerne udbytterige, fordi de gav lejlighed til en livlig tværnordisk diskussion, der gav et udmærket indblik i arbejdsforholdene i de forskellige lande. Alligevel lå det største udbytte efter vor mening i det kendskab, deltagerne fik til de løbende forskningsprojekter ved Uppsala universitet. Man søger at gennemføre en grundig gennemforskning af et givet emne ved snævert samarbejde mellem de implicerede historikere og med udstrakt anvendelse af de mest avancerede tekniske hjælpemidler. Deltagerne i kurset blev især orienteret om projektet »folkrörelserna«, der ledes af docenterne Andrae og Lundkvist i samarbejde med et antal licentianter. Formålet er at beskrive tre svenske folkelige bevægelser – arbejderbevægelsen, frikirkebevægelsen og afholdsbevægelsen – deres stiftelse og udvikling, fortrinsvis på det lokale plan. Endvidere håber man at vinde kendskab til bevægelsernes effekt på det øvrige samfund. Undersøgelser af disse »folkrörelser« er ganske vist foretaget tidligere, men det drejer sig næsten udelukkende om centralorganisationernes historie; når man imidlertid går ud til de lokale afdelinger, vil man meget ofte få et andet indtryk af den pågældende bevægelse, end centralorganisationens materiale lader ane. På det lokale plan er materialets omfang enormt, og man har valgt at undersøge en række repræsentative områder. Selv med denne indskrænkning er stoffet næsten uoverskueligt, og for at komme dette til livs betjener man sig af databehandling, således at forstå, at hver oplysning indføres på et skema, hvorefter skemaets oplysninger overføres til dataimpulser, der lagres til senere brug. Før man kommer så langt, er der forud gået et omfattende programmeringsarbejde, idet man med denne arbejds metode på forhånd må have formuleret de spørgsmål, man ønsker at stille til materialet. Selve denne materialeindsamling er endnu ikke tilendebragt, men når dette er tilfældet, agter man at søge de indvundne oplysninger kombineret ved datamaskinens hjælp, foruden at man fremover har et enestående register til de gennemarbejdede arkivalier.

Orienteringen om denne arbejds metode, som historikerne herhjemme først står overfor at skulle tage i brug, var kursets mest udbyttegivende punkt. Der måtte således arrangeres ekstra gennemgang af emnet for at tilfredsstille deltagerens interesse. Men også bortset fra dette må kurset betegnes som en succes, især ved den kontakt der blev opnået med deltagerne fra de øvrige nordiske lande. Såfremt denne kursusvirksomhed bliver en fast institution, kan den blive et udmærket supplement til de nordiske historikerkongresser, blot med hovedvægten lagt på de *historiestuderendes* specielle problemer.

C. BJØRN og J. KANSTRUP

ALMINDELIG HISTORIE

THEODOR SCHIEDER: *Geschichte als Wissenschaft. Eine Einführung*. München-Wien, R. Oldenbourg, 1965. 229 sider. 14,80 DM.

Kölnerprofessoren Theodor Schieder er formodentlig kendt af de fleste danske historikere som redaktør af *Historische Zeitschrift* og medforfatter af Gebhardts *Handbuch der deutschen Geschichte III*. Han er en udmærket skribent med betydelig pædagogisk evne og en mand med bred humanistisk dannelse, nært forbundet med historismens store tradition i tysk historieforskning fra Ranke til Meinecke, men ikke ukritisk overfor den, og villig til åbent at prøve og om muligt lære af de nye retninger i nutidens videnskab i og udenfor hans fag. Han er en af fortalere for et samarbejde mellem historien og samfundsvidenskaberne. Hans oprindelige speciale er det 19. århundredes politiske historie, men han har også arbejdet med samtidshistorie og på grænsegebetet til political science (*Staat und Gesellschaft im Wandel unserer Zeit*, 1958), han har givet bidrag til historieskrivningens historie, er Rankekender og -forsker, og beskæftiger sig gerne med åndshistorie i vid forstand. Som historiker er professor Schieder stærkt ræsonnerende, forstår både at belyse et centralt problem ved at angribe enkelte sider af det analytisk fra nye synspunkter (*Das deutsche Kaiserreich von 1871 als Nationalstaat*, 1961), og i en komparativ oversigt at bringe orden og system i en større gruppe kendte fænomener (afhandlingen *Typologie und Erscheinungsformen des Nationalstaats in Europa*, i *Historische Zeitschrift* bd. 202, 1966, er et godt eksempel).

I de senere år har han behandlet historieteoretiske og metodiske problemer i en række kortere afhandlinger eller essays (bl. a. *Der Typus in der Geschichtswissenschaft* og *Erneuerung des Geschichtsbewusstseins*, begge optrykt i *Staat und Gesellschaft*) og 1965 kom bogen *Geschichte als Wissenschaft. Eine Einführung*. Det er ikke en systematisk metodelære eller oversigt over historiens teori. I bogens større halvdel, der har titlen *Zur Einführung*, anstiller forfatteren betragtninger over fem problemer: *Der Gegenstand der Geschichte*, *Die Fragestellungen der Geschichte*, *Der geschichtliche Raum und die geschichtliche Zeit*, *Der Mensch in der Geschichte* – det centrale kapitel – og *Die Darstellungsformen der Geschichtswissenschaft*. Dette afsnit gengiver forelæsninger, og adskilligt i det vil naturligt nok forekomme kyndige læsere velkendt. Det indeholder dog så mange vellykkede formuleringer, selvstændige iagttagelser og kloge bemærkninger, at det nok er værd at læse. Den sidste del af bogen består af to »Untersuchungen« fra *Historische Zeitschrift*: *Strukturen und Persönlichkeiten in der Geschichte*, forf.s betydeligste teoretiske afhandling og bogens vægtigste kapitel, og *Möglichkeiten und Grenzen vergleichender Methoden in der Geschichtswissenschaft*.

Forf. vil belyse historikerens og historieforskningens stilling idag; men han indleder hyppigt sin analyse med et tilbageblik til ældre historikers opfattelse. Ranke, Droysen, Burckhardt og Max Weber bliver flittigt citeret. Derved opnår han både at kaste et skarpt lys over det nye i vor situation og tænke måde og at fremhæve at der trods alt er en kontinuitet i historieforskningen og -tænkningen, at de gamle f. e. kendte og arbejdede med strukturbegreber selv om de ikke

brugte ordet, at meget i deres historieteori og historiesyn har gyldighed i det mindste for adskillige af os.

En stor del af bogen handler om eller har berøring med videnskabssystematik og hvad vi plejer at kalde historiesyn. Forf. fastholder at historien som videnskab først og fremmest er individualiserende, selv om de historiske fænomener også hører til i sammenhænge af generel karakter og lader sig sammenligne med fænomener af tilsvarende art i andre tider og kulturer. Han fremhæver den stadige vekselvirkning mellem individualisering og generalisering i vort arbejde. Inspireret af Max Weber beskæftiger han sig meget med det typiske i historien, og bogens sidste kapitel viser ham som mådeholden tilhænger af en komparativ historieforskning. At den problemhistoriske monografi er historikernes foretrukne fremstillingsform i vore dage medfører efter hans mening en farlig tendens til abstraktion, der også spores i andre åndsvidenskaber. »Die Kunst des Historikers besteht nun darin, oder soll darin bestehen, überall da, wo sich das geschichtliche Erkenntnisobjekt im reinen Begriff zu verbergen droht, es in die Anschauung der konkreten Wirklichkeit zurückzuholen. Unsere Arbeit bleibt immer, auch heute in der Ära der formelhaften Begriffswissenschaften, zwischen Begriff und Anschauung, zwischen Allgemeines und Konkretes gestellt«. Han betoner individets betydning i historien, mener i tilslutning til Max Weber og modsat Durkheim og hans skole at kollektiver ikke har nogen eksistens udenfor de enkeltpersoner som bærer dem, og ser derfor ingen absolut modsætning mellem individualisme og kollektivism. Som de tre faktorer, hvis vekslende sammenspil bestemmer det historiske forløb, nævner han de ledende personer, »die das Schaltwerk der Geschichte bedienen«, massen af anonyme individer i de store samfundsdannelser, og de ikke-menneskelige forhold. Selv i industrialismens tid kan, hævder han, enkelte mennesker virke strukturskabende som Lenin, strukturødelæggende som Hitler, eller strukturbevarende som Bismarck. Han finder derfor ikke med den radikale franske historikerskole et skarpt skel mellem begivenhedshistorie og strukturhistorie, tværtimod en nær sammenhæng, som det er en af den moderne forsknings opgaver at klargøre. At vi nu er vant til at »tænke i strukturer«, håber han vil styrke sansen for den historiske kontinuitet, som den industrielle revolution, de totalitære statsformer og verdenskrigene har svækket ikke mindst i Tyskland.

Som man vil forstå benægter forf. at den enkelte i historien med al sin bundethed er absolut socialt determineret og at det faktiske historiske forløb har været det eneste mulige. Han opfatter mennesket som et både biologisk og åndeligt væsen, der har ansvar og kan pådrage sig skyld, der sigter mod såvel høje som lave mål og som kan blive umenneskeligt. Det umenneskelige, siger han med sit slægtleds erfaringer i tankerne, er åbenbart en uudrydelig bestanddel af historien og må nævnes ved sit rette navn. Han ønsker ikke en historieskrivning helt fri for vurderinger og domme ud fra historikerens egne etiske normer. Han mener dog at historikeren fremfor alt skal *forstå*, men i lighed med Meinecke finder han den ideelle retfærdiggørelse for hans arbejde deri, at historieforskningen »als einzige geistige Macht eine Anschauung von der Uermüdlichkeit des menschlichen Strebens vermitteln [kann], das auch angesichts der Unerkennbarkeit eines endgültigen Zieles nie aufgehört, sich höhere Ideale zu setzen«.

»Geschichte als Wissenschaft« kan læses som et svar på samfundsvidenskabernes og Lucien Febvres og hans disciples udfordring til en mere traditionsbundet historieforskning, et klogt svar, mere imødekommende overfor modparterne end f. e. Gerhard Ritters (se bl. a. Ritters afhandling i *History and Theory* I, hæfte 3, 1961). Også for dem der er mindre enige med forfatteren end jeg er der meget at hente i hans bog – til klaring af problemer som må beskæftige alle historikere, og til forståelse af hvordan der idag i Tyskland tænkes om historie.

POVL BAGGE

OLDTID OG MIDDELALDER

GRAHAME CLARK & STUART PIGGOTT: *Prehistoric Societies. The History of Human Society*, Vol. I. Gen. ed. J. H. Plumb. London, Hutchinson & Co Ltd., 1965. 356 sider. Illustreret. 4 kort. 50 sh.

Bogen omfatter i 13 kapitler en skildring af en række forhistoriske samfund fra istidens jægere til de mellemeuropæiske Keltene i tiden omkring vor tidsregnings begyndelse. Det bliver intet sted bemærket, hvem af de to forfattere der står bag bogens enkelte afsnit; emneopdelingen antyder dog, at Grahame Clark har ansvaret for de 7 første kapitler (palæolitisk og mesolitisk samfund), medens Stuart Piggott har skrevet de resterende 6 (agerbrugssamfund fra 9. årtusind f. Kr. til tiden omkring Kr. f.). I en 25 sider lang indledning redegør redaktøren, Cambridge-historikeren J. H. Plumb for seriens hovedtema. Det betones her, at to »revolutioner«, den neolitiske og den industrielle, har været altafgørende for menneskehedens samfundshistorie. I betragtning af den betydning disse begivenheder tillægges, er eet bind, det foreliggende, af seriens foreløbig 12 planlagte måske lovlig lidt af ofre på den første af de to revolutioner. Den bredt anlagte målsætning synes heller ikke at have været mulig at følge for bogens to forfattere. På væsentlige punkter rummer den efterfølgende fremstilling modifikationer af indledningens skematiske synspunkter.

I bogens første halvdel (Clark) lægges vægten på en erhvervs-økonomisk skildring af stenalderens jæger- og fiskersamfund. I detaljerne rummer den brede fremstilling ingen afgørende nyheder for specialisten, materialet er ajourført og ledsaget af en noget summarisk litteraturliste. Med særlig interesse læser man imidlertid kapitlet om nulevende jæger-fiskersamfund. Ved en betragtning af samspillet mellem kulturen og de ydre kår søger forfatteren en bestemmelse af grænserne for disse samfunds teknologiske udviklingsmuligheder, i sidste instans for at kaste lys over de sparsomme levn fra den ældste stenalder. Metoden er velkendt inden for arkæologien og har ofte ført til farlige analogislutninger. Det lykkes imidlertid forfatteren på overbevisende måde at demonstrere, hvorledes detaljerede økologiske studier kan være et vigtigt metodologisk hjælpemiddel i forsøgene på at nå en dybere forståelse af forhistoriske samfund. Vægten lægges på en påvisning af de primitive samfunds meget forskelligartede forsøg på tilpasning til omgivelserne, og det erkendes, at de begrænsninger, de

ydre kår forårsager, næsten udelukkende giver sig udtryk på et teknologisk plan. Ved at holde fremstillingen inden for et begrænset erhvervs-økonomisk perspektiv lykkes det således forfatteren at give en værdifuld belysning af den udvikling, der leder frem til agerbrugets fremkomst i den nære Orient.

Medens bogens første halvdel kunne begrænses til en beskrivelse af geografisk vidt udbredte men ensartede samfundsformer med fælles økonomi, gælder det samme ikke bogens anden halvdel (Piggott). Fremstillingen omfatter en række meget forskelligartede agerbrugssamfund fra bycivilizationerne i den nære Orient til de mellemeuropæiske Keltene. Samtidig bliver der imidlertid også taget hensyn til en lang række andre samfundsformer, baseret på en helt afvigende økonomi. For at fremstille de enkelte samfund i deres individualitet er forfatteren tvunget til at inddrage vidnesbyrd, der falder uden for et snævert erhvervs-økonomisk perspektiv, og opgaven er derved blevet så omfattende, at den ikke har ladet sig løse. Alligevel er det lykkedes Stuart Piggott at give en nuanceret og værdifuld oversigt over især de nærorientalske kulturer i tiden efter agerbrugets opståen. Betydningsfuld er understregningen af, at selv om de specialiserede bysamfund i Mesopotamien, Ægypten, Lilleasien, Indien og Kina havde nogenlunde ensartede teknologiske forudsætninger, så var deres samfundsstruktur så varierende, at deres fremkomst »can hardly be attributed to the inevitable working out of any common set of social, economic and technological factors« (s. 157).

Det er i den sammenhæng naturligt, at de senere kapitler om europæiske forhistoriske samfund baseret på metalproduktion må føles utilstrækkelige. Her er forfatterens store oversigt (Prehistoric Europe) fra 1965 langt at foretrække, men årsagen må søges i den uigennemførlige målsætning, der blev lagt i bogens indledning.

Bogens illustrationer er gennemgående af god kvalitet og har relevans til teksten. Videre er fremstillingen ledsaget af et grundigt stikordsregister. På trods af de ovennævnte svagheder er bogen en værdifuld indføring i de synspunkter, ud fra hvilke dele af engelsk arkæologi i dag arbejder.

JØRGEN JENSEN

EMILY VERMEULE: *Greece in the Bronze Age*. Chicago and London, The University of Chicago Press, 1964. XIX + 406 sider. XLVIII plancher. 10 \$.

Bag den noget upræcise titel skjuler sig en omfattende og ajourført oversigt over den sene bronzealder, mykensk tid, på det græske fastland. Kreta omfattes ikke af det foreliggende arbejde, men vil blive behandlet i et planlagt bind. Kykladerne er kun lejlighedsvis inddraget i fremstillingen. Inden for denne i forhold til titlen meget snævre emneafgrænsning har forfatterinden givet en skildring, der har sin styrke i en bred materialefremlæggelse, forankret i et omfattende, let anvendeligt noteapparat. Vigtige er henvisningerne til helt nye udgravningsberetninger fra f. ex. Keos, Gla, Lerna og Peristeria. Bogens svagheder er at finde i en række ofte forældede problemstillinger og i den uegale

disposition (bronzealderens første 1300 år behandles på 57 sider, medens der ofres ca. 200 sider på de sidste 400 år).

Det indledende kapitel om neolitikum på fastlandet kunne sandsynligvis have været undværet. Forbløffende tidligere dateringer af det ældste græske neolitikum (Nea Nikomideia) viser nu, at perioden må have strakt sig over mere end 3000 år. I betragtning heraf er det ikke mærkeligt, at det på 22 sider hverken lykkes at give et generelt indtryk af perioden eller at redegøre for problematikken omkring bronzealderens ældste begyndelse. Noget forhastet virker også behandlingen af den tidlige og mellemste bronzealder. Det »internationale« præg, der er over perioden Early Helladic I–II, kunne have været bedre belyst, hvis der var taget større hensyn til de senere års udgravninger i Anatolien og på visse af de ægæiske øer. En fordel havde det også været, om forfatterinden havde undgået en gentagelse af den ældre forsknings håndfaste folkevandringsteorier (»Patterned ware intruders«, s. 31). Derved kunne der også have været opnået større klarhed i den nu meget forvirrende fremstilling af den »minyiske invasion« (s. 72). Hovedproblemerne omkring den mellem-helladiske baggrund for den mykenske kultur får således ikke fuld belysning i bogens fire første kapitler, og som selvstændige afsnit er de ikke af større værdi.

Med skildringen af den sene bronzealder, mykensk tid, ændrer bogen afgørende karakter. I en række bredt anlagte kapitler gives en værdifuld fremstilling af væsentlige aspekter af den mykenske kultur. Fremhæves skal især skildringerne af paladskunsten i LH III og af de religiøse forhold. Flere fund fremlægges for første gang i bredere sammenhæng (f. ex. gudinden fra Keos), og i diskussionen omkring den mykenske religion er fortolkningerne foretaget med tiltalende forsigtighed. Væsentlig er betoningen af vanskelighederne ved at foretage slutninger angående kontinuiteten i kulten fra mykensk tid til senere perioder, og det fremhæves med rette, at Pylos, Orchomenos, Gla og Iolkos er vigtige undtagelser fra reglen om, at de store mykenske bosættelsesplaner senere blev kultsteder. Værdifuld er også betoningen af forskellene mellem minoisk og mykensk religion på trods af det udtalte stilfællesskab, her uddybes tillige den ellers ret spinkle skildring af relationerne til Kreta. Ligeledes fortjener fremstillingen af Linearskrift B teksternes problematik at fremhæves, på kyndig vis redegøres for muligheder og begrænsninger i dette helt nye kildeområde.

I brugen af en række grundlæggende begreber mærker man dog en vis usikkerhed. I den periode, hvor en centraliseret paladskonometri bliver dominerende, tales ofte om et »Mycenean empire«, men det kunne have været stærkere understreget, at det homogene indtryk, man har af mykensk kultur, næsten udelukkende stammer fra kunsten, medens f. ex. Linearskrift B teksterne ikke giver nogen information om eventuelle politiske enheder. Relationerne til det østlige Middelhavsområde kunne også have fortjent større opmærksomhed. Nok betoner forfatterinden, at den mykenske kultur var meget følsom over for forandringer mod øst, men man savner en omtale af de orientalske indflydelser, uden hvilken store områder af stilhistorien bliver uforståelig, det gælder navnlig elfenbensglyptikken. Endelig kunne man have ønsket en epilog om den mykenske kulturs undergang. De senere års værdifulde studier på netop det område (P. Ålin og V. R. A. Desborough) kunne med fordel have været indarbejdet i fremstillingen.

Der kan dog ikke være tvivl om, at Emily Vermeules skildring af det græske

fastlands sene bronzealderkultur vil være til stor gavn for såvel arkæologer som historikere og filologer. Uden at være idérig er bogen med sin informationsfylde en af de mest kvalitetsprægede af de talrige oversigter, der i de senere år er udgivet om den mykeniske kultur.

JØRGEN JENSEN

RUDI THOMSEN: *Eisphora. A Study of Direct Taxation in Ancient Athens. Humanitas III.* København, Gyldendal, 1964. 276 sider. 29,50 kr.

Med dette værk genoplives »Humanitas«, en serie af monografier over klassiske emner, som grundlagdes af Hartvig Frisch og Carsten Høeg i 1946, og hvis to første bind begge skyldtes Hartvig Frisch (*Cicero's Fight for the Republic*, 1946; *Might and Right in Antiquity*, 1949).

Som bekendt lider udforskningen af oldtidens økonomiske og sociale historie under visse elementære vanskeligheder. Et pålideligt statistisk materiale lader sig så godt som aldrig bringe til veje, og selv institutioner af fundamental betydning er vi ofte dårligt underrettet om, fordi oldtidens forfattere ikke fandt det nødvendigt at redegøre for forhold, som forekom dem og deres samtidige selvfølgelig. Resultatet heraf er, at vor overlevering som regel består af tilfældige og uklare hentydninger hos samtidige forfattere suppleret med oplysninger hos sene lexicographer, hvilke sidste altid stiller os overfor problemet, om de afspejler en pålidelig tradition eller er resultatet af lærde spekulationer.

I det foreliggende værk går forf. med stor grundighed og skarpsindighed løs på det problemkomplex, som knytter sig til den direkte skattebetaling i det 5. og 4. århundredes Athen. Det er velkendt, at man i oldtidens bystater nærrede en indgroet uvilje mod direkte beskatning og normalt forsøgte at klare sig med indirekte afgifter samt mere eller mindre frivillige kontributioner (*liturgier*) fra de mest velstående borgere. Den direkte skat i Athen, den såkaldte *eisphora*, kan defineres som en ekstraordinær formueskat, som staten udskrev lejlighedsvis til dækning af specielle udgifter, navnlig krigsomkostninger, der ikke kunne dækkes af de normale indtægter.

Kernen i Rudi Thomsens bog udgøres af kapitlerne V og VI, som behandler de principper for opkrævning af *eisphora*, som indførtes i henholdsvis 428/7 og 378/7 f. C. Af hensyn til kildematerialets natur diskuteres opkrævningssystemet fra 378/7 først (kapitel V). Ved en omhyggelig interpretation af spredte oplysninger hos de attiske talere, især Demosthenes, samt af en enkelt vigtig notits hos Polybios når forf. til følgende rekonstruktion: En almindelig formuevurdering i Attika på grundlag af selvangivelser gav til resultat, at de attiske borgeres samlede formue opgjordes til 5750 talenter. Af praktiske skattetekniske grunde forhøjedes dette beløb til det runde tal 6000 talenter. Skatteborgerne inddeltes i 400 lægder, symmorier, der hver repræsenterede en formue på 15 talenter. Heraf betales ved hver skatteudskrivning $\frac{1}{36}$ eller 25 miner, fordelt proportionalt mellem symmoriets medlemmer. Den samlede udskrivning fra attiske borgere beløb sig til $166\frac{2}{3}$ talenter, hvortil kom de bosiddende fremmede, metoikernes, bidrag på $33\frac{1}{3}$ talenter, således at en *eisphora* i sin helhed indbragte den runde sum af 200 talenter.

I kapitel VI vender forf. sig til det mere komplicerede spørgsmål om eisphora-udskrivningen i 428/7. Fra Thukydide (III, 19, 1) ved vi, at den udgjorde 200 talenter, det samme beløb som ordningen af 378/7 indbragte. Fordelingen af denne sum med $\frac{5}{6}$ til borgerne og $\frac{1}{6}$ til metoikerne var også den samme. Imidlertid viser nogle oplysninger hos lexicographen Pollux og den attiske historieskriver Kleidemos, at fordelingen af borgernes eisphora var ordnet på en anden måde end ved den senere ordning. Skatteborgerne var inddelt i 100 symmorier, som hver betalte $1\frac{2}{3}$ talent, men således at skatteskalaen var stærkt progressiv og knyttet til den gamle soloniske censusinddeling. Mens de rigeste borgere (pentakosiomedimnerne) i hver symmorie betalte 1 talent og næste skatteklasse (hippeis) $\frac{1}{2}$ talent, slap zeugiterne med $\frac{1}{6}$ talent, og theterne var helt fritaget for denne skat. Vi får således indtrykket af et relativt simpelt og let håndterligt skattesystem, hvis progressive karakter stemmer udmærket overens med vor øvrige viden om de sociale forhold i Athen på den peloponnesiske krigs tid. Det nye ved forf.s rekonstruktion er, at han anvender Pollux' og Kleidemos' oplysninger på forholdene i 428/7, mens man tidligere altid har appliceret dem på eisphoraorganisationen i 4. årh., hvorved begge systemer er blevet så temmelig uforståelige. Denne indsigt medfører også, at forf. kan give en klar tolkning af det ovenfor nævnte Thukydide-sted, hvis mening må være, at man i 428/7 for første gang udskrev en eisphora på netop 200 talenter.

Kapitel VII behandler den attiske eisphora før den peloponnesiske krig. At denne skat har været kendt før krigen fremgår af den bekendte Kallias-indskrift fra 434/3 f. C., og forf.s slutning, at den er blevet indført enten kort før eller kort efter 480, har al sandsynlighed for sig. Til støtte herfor kan anføres, at den engelske forsker A. J. Graham (*Colony and Mother City in Ancient Greece*, 1964, s. 172) har sandsynliggjort, at den attiske eisphora allerede nævnes i en indskrift fra kort efter 446/5 vedrørende etableringen af en kleruchi i Hestiaia på Euboia (*Inscriptiones Graecae I²*, 40–43).

At andre afsnit samler alt materiale vedrørende eisphora uden for Athen (kapitel IV) og behandler de ovenfor gennemgåede administrative systemers praktiske funktion (kapitel VIII–IX) skal her kun nævnes i forbifarten. I to indledningskapitler (II–III) giver forf. en udførlig oversigt over den tidligere videnskabelige diskussion af emnet, som til en vis grad gentages i de efterfølgende kapitlers detaljerede argumentation.

Sammenfattende må man sige, at det er lykkedes forf. at bringe orden og klarhed over et problemkomplex i Athens forvaltningshistorie, som tidligere henlå i kaos. Hans resultater virker nærmest indlysende i kraft af den med stor stringens gennemførte interpretation af den antikke overlevering. Vor viden om vigtige aspekter af det økonomiske og sociale liv i Athen i 5. og 4. årh. er således blevet væsentligt uddybet.

OTTO MØRKHOLM

ERLING HARSBERG: Ostia. Roms havneby. København, G. E. C. Gads Forlag, 1964. 202 s., 24 tavler, 24 tekstillustrationer, 4 kort. 25,50 kr.

I vor rejsende tidsalder er behovet for historiske oversigter eller introduktioner til de mere kendte steder og monumenter i Europa vistnok ikke helt ringe, og der er utvivlsomt et publikum for veludstyrede og kontant oplysende bøger som lektor Erling Harsbergs om Ostia, 'Roms havneby', eller rettere en af Roms vigtigste ind- og udfaldsporte i oldtiden; for det var dog først efter anlægget af den store sekskantede havn i Trajans regeringstid, at Ostia i betydning overfløj det sydligere liggende Puteoli. For historikere som flest vil denne bog kunne give den nødvendige forudviden for et besøg i ruinbyen, selvom den ikke kan siges – og heller ikke tilsigter – at overflødiggøre hverken Russell Meiggs' store monografi (Roman Ostia, Oxford 1960) eller Calzas og Beccattis lille udgravningsfører.

Harsbergs bog rummer en gennemgang af Ostias indre forhold i den ældre kejsertid, indrammet af et par korte kapitler om byens historie i republikansk tid og i den senere kejsertid. Denne stoffordeling har sin baggrund i, at langt den største del af de udgravede bygninger stammer fra de første to–tre århundreder e. Kr., og det er først og fremmest de bevarede – og delvis rekonstruerede – bygningsrester paa stedet, der er genstand for forfatterens redegørelse. Den antikke litteratur har nemlig ikke meget at fortælle direkte om Ostia, og den almindelige romerske kulturhistorie er bevidst begrænset til en nødtørfigt baggrundsorientering. Alligevel er denne bog som antydnet ikke nogen egentlig fører, selvom man vel kan have gavn af at bringe den med under en vandring i udgravningsområdet. Dens skildring af Ostias forhold og udseende i byens blomstringstid 'Fra Augustus til Konstantin den Store' er sagligt disponeret, begyndende med havne og endende med gravpladser, idet hovedafsnitene er helliget næringsliv, boligformer og religion, altsaa de omraader, hvor Ostia i særlig grad bidrager til kendskabet til romerske kulturforhold. Ikke mindst paa grund af disse afsnit har bogen interesse ogsaa ud over den lokalt antikvariske. Kapitlet om boligformer giver saaledes en udmærket oversigt over den romerske etagehusarkitektur, illustreret med de mest typiske eksempler fra Ostia og med en solid baggrund i Axel Boëthius' studier over dette emne, og dertil kommer saa i kapitlet om 'De sidste århundreder' en beskrivelse af de senantikke enfamiliehuse. Netop disse byggeformer kan intetsteds studeres saa godt som i Ostia, og det var i virkeligheden Guido Calzas udgravninger her, som først for alvor gav indtryk af den mellemste og senere kejsertids byggeformer. Forholdet mellem enfamiliehus og etagehuses hyppighed er et ganske andet end det, man kender fra Pompeii, selvom der endnu, hvor ingen af de to byer er færdigudgravede, hverken kan opstilles endelige beregninger herover eller over indbyggertallets størrelse – et spørgsmaal, som Harsberg for øvrigt ikke ofrer overvejelser. For selve Roms vedkommende opgør en officiel kilde fra det fjerde århundrede enfamiliehusene, *domus*, til ca. 1800 og etagehusene, *insulae*, til 46.000, altsaa et forhold omtrent som 1:25. Med kendskab til Ostia kan *insula* vist nu kun forstaaes som en fællesbetegnelse for adskillige typer af etagebyggeri, omfattende baade fritliggende længer og større komplekser omkring en gaard eller have, og de senantikke *domus* med deres apsissale og 'nym-

fær' udgør for øvrigt en ikke mindre broget samling, om hvis beboeres sociale stilling det ikke er helt let at udtale sig.

For den, som vil beskæftige sig med romersk bykultur i kejsertiden, er Ostias vidnesbyrd af meget stor betydning, og Erling Harsbergs bog en anbefalelsesværdig introduktion. Den er skrevet under Det danske Institut i Roms auspicer, og man tør vel haabe, at der fra samme sted vil komme flere nye og gode bidrag til den traditionsrige danske litteratur om italisk-romerske antikviteter.

TORBEN DAMSHOLT

JÉRÔME CARCOPINO: Dagligt liv i antikkens Rom. København, Stig Vendelkærs Forlag, 1965. 345 s. 14,75 kr.

Den aldrende franske historiker Jérôme Carcopinos bog 'La vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'empire' har, siden den fremkom i 1939, hørt til de mest yndede skildringer af romersk kultur og er oversat til adskillige sprog; nu foreligger den ogsaa paa dansk, i billigudgave. En af de kvaliteter, som har medvirket til dens store udbredelse, er utvivlsomt den sproglige – Carcopino er optaget blandt 'de udødelige' – og det er i god overensstemmelse hermed, at den danske oversættelse har været betroet forfatteren Aage Dons. Hans arbejde kunne dog have fortjent at være præsenteret i et bedre udstyr.

Carcopinos skildring af 'den lykkelige kejsertid's' dagligliv er sikkert allerede kendt af mange af Historisk Tidsskrifts læsere. Her redegøres ud fra saavel litterære som arkæologiske kilder for verdenshovedstadens udseende, for forsyningsmæssige, hygiejniske, sociale og religiøse vilkaar og for de daglige beskæftigelser og adspredelser. Et bærende træk i hele fremstillingen er forfatterens stadige afstandtagen fra en romantisk opfattelse af antikken, specielt den flavisk-trajanske tidsalder, som en i alle henseender straalende guldalder. Han giver en farverig skildring af Roms overbefolkning, mangelen paa komfort, de sociale modsætninger, forlystelsernes umenneskelighed og undervisningens aandløshed. Vurderingen af disse og andre forhold forstaas maaske bedst som opgør med en særlig fransk tradition, men har ogsaa betydning i den almindelige omvurdering af visse historiske begreber, som har kendetegnet de sidste menneskealdre. I flere henseender er Carcopinos bog en klassiker i nyere historiekritik.

Paa den danske udgaves første side gives nogle biografiske meddelelser om forfatteren, som dog ikke er meget oplysende. Hans kortvarige deltagelse i Vichy-regeringen som undervisningsminister forbigaaes diskret, selvom han forlængst er rehabiliteret i selve Frankrig; til gengæld hævdes det, at han døde i 1957. Det sidste ville sikkert overraske den gamle herre, som med sine 85 aar stadig er en virksom forsker og debattør.

TORBEN DAMSHOLT

E. O. G. TURVILLE-PETRE: *Myth and Religion of the North. The Religion of Ancient Scandinavia. History of Religion.* London, Weidenfeld & Nicolson, 1964. X + 340 sider. 49 illustrationer. 50 sh.

Hovedparten af vor viden om den gamle nordiske religion hentes som bekendt i de islandske håndskrifter – mest koncentreret i den ældre Edda og Snorri's Edda, mere spredt i sagalitteraturen – og dette er vel hovedårsagen til, at studiet af denne religion traditionelt er i hænderne på nordiske filologer. Professoren i Oldnordisk ved University of Oxford, E. O. G. Turville-Petre's værk slutter sig smukt til en lang række tidligere religionshistoriske arbejder af andre filologer. Det præges af forfatterens dybe indsigt i den islandske middelalders imponerende skriftlige levn og hans meget betydelige kendskab til den næsten uoverskuelige litteratur om emnet. Bogen rummer vel ikke så mange enkeltheder som Jan de Vries' store *Altgermanische Religionsgeschichte* (2. Aufl., 1956–57), men den er behageligere at læse og mere overskuelig, og med sine gode kildehenvisninger giver den en nyttig indføring ikke blot i den gamle gudelære, men også i aktuelle forskningsproblemer.

Det kan dog ikke nægtes, at historikere på mange måder må finde bogen utilfredsstillende. Det er karakteristisk for næsten hele den filologisk-religionshistoriske skole, at man ikke alvorligt beskæftiger sig med de grundlæggende kildekritiske problemer. Den historiske forskning, der i ny tid har gjort det af med så meget af den almenhistoriske tradition i den islandske overlevering, anes højst som en tordensky i det fjerne. Den filologiske kritik, der har afsløret den fiktive karakter af f. eks. Hrafnkels saga, nævnes derimod, men Turville-Petre mener trods denne at kunne fæste lid til de religionshistoriske optegnelser i sagaerne. »For the study of religious history it is not important whether Hrafnkell, the hero of the saga, worshipped Freyr in the manner described, or whether others did so« (s. 20, jfr. s. 167). Med dette kildesyn, og med henvisninger til »reliable tradition« og til hypotetiske lærde optegnelser fra Ari's hånd krydrer Turville-Petre uden skrupler sin fremstilling med fortællinger og eksempler fra sagalitteraturen. På samme måde lader han Georges Dumézil's påvisning af paralleller til nordiske myter i Indien og Iran tjene som skjold for Snorri's Edda. Rækkevidden af Dumézil's spændende iagttagelser kan vel endnu ikke siges at være afklaret, men det kan under ingen omstændigheder være rigtigt at benytte dem til at give Snorri en generel ærduelighedsattest. Så længe religionshistorikerne ikke på god historisk vis gør sig kildernes virkelige værd klart, vil studiet af det religionshistoriske materiale i den islandske middelalderlitteratur forblive en march på stedet. I emnekredsen er der talrige vanskelige problemer, som bedst løses ved team-work mellem forskere fra flere fag. En historiker bør ikke savnes her.

Som bekendt forbød den kristne kirke nordboerne at fortære hestekød, og der er den dag i dag noget suspekt ved denne spise. Af forbudet drog allerede middelalderlige skribenter den slutning, at hestekødet i den hedenske tid havde tjent som blótmad, og i de islandske sagaer findes hentydninger til denne kultskik. Turville-Petre følger også på dette punkt sagatraditionen; hestens kød »provided the dish at sacrificial banquets« (s. 249, jfr. s. 168). Men kirkens afsmag for hestekød er ikke betinget af den nordiske religions udskjelset. Forbudet mod

hestespisning er opstået i Middelhavslændene mange hundrede år før Nordens kristning. Vore hedenske forfædre har vel spist heste, når der intet bedre var i spisekammeret. Men det var ikke festmad, og fra to gode kilder, Hymiskviða og Haustlǫng, véd vi, at guderne fornuftigvis foretrak oksesteg. Den kultiske hestekødsspisning er antagelig en af de mange vidt udbredte vrangforestillinger, som systematisk historisk-kritisk forskning vil kunne fjerne fra billedet af nordisk religion og kult.

OLAF OLSEN

LIZZIE CARLSSON: »Jag giver dig min dotter«. Trolovning och äktenskap i den svenska kvinnans äldre historia. I. Skrifter utgivna av institutet för rätts-historisk forskning. Serien I. Rättshistoriskt bibliotek. Band VIII. Lund 1965. 326 sider. 21 sv. kr.

Med denne bog har Lizzie Carlsson ønsket at give en såvel rets- som kulturhistorisk skildring af ægteskabets indgåelse efter middelalderlove og andre kilder. Fremstillingens tyngdepunkt udgøres af en rekonstruktion af ægteskabsindgåelsen i hedensk tid efter gammelgermanske retsregler, d.v.s. tiden frem til kristendommens og kirkerettens indtrængen. Efter de indledende afsnit følger bogens disposition stort set de forskellige faser i ægteskabsproceduren: Trolovning, giftermål og »sængledning« eller formæling. Det afsluttende kapitel handler om morgengaven, hvis overrækkelse ikke betragtes som en formel ægteskabsbetingelse.

I indledningen gør forf. rede for, hvilke retskilder hun har støttet sig til. Hun oplyser, at hun dyrker den sammenlignende retshistoriske metode, som hun anser for den eneste farbare vej, og at Jacob Grimms arbejde, »Deutsche Rechtsalterthümer« fra 1828 er til uvurderlig nytte og stadig aktuelt på dette område. Derimod tager hun afstand fra den moderne retshistoriske retning, som har forsøgt at slå en breche i den gamle opfattelse, at alle germanske love skulle have et fælles udspring. Forf. regner bestemt med eksistensen af et germansk ursprog og et germansk urfolk. Bogen er et stort anlagt forsøg på at finde rødderne til den århundredlange udvikling, som er gået forud for de svenske landskabslove, såvel som for de andre germanske love. En nøgle til løsningen af mange spørgsmål skulle kunne findes i de norsk-islandske retsbøger, de kontinentalgermanske retsbøger, de frisiske provinslove og de tyske »Weisthümer«, som Lizzie Carlsson oversætter som »folkelig sædvaneret«. Også retspraksis benyttes som retskilde, men efter sagens natur i ringere udstrækning, idet en svensk domspraksis for størstedelens vedkommende først er kendt efter middelalderens ophør. Iøvrigt drages talrige mere poetiske end retshistoriske eksempler frem, ikke blot fra den nordeuropæiske litteraturhistorie, såsom folkeviser, krøniker, sagaer, legender, bønnebøger og den episke digtning, men også fra så fjerne kilder som den indiske vedadigtning.

Første kapitel handler om kvinden, manden og slægten. Det siges, at ægteskabet var en formueretlig aftale mellem to slægter, og at kvindens samtykke end ikke var nødvendigt i den ældre tid. Hendes fader eller formynder kunne skalte og valte med hendes liv og skæbne efter forgodtbefindende. I dette

afsnit drøftes problemet om, hvorvidt ægteskabet blev indgået ved brudekøb eller gave, og hvorvidt bruderov kunne danne grundlag for et gyldigt ægteskab. Hun følger her Jacob Grimms gamle arbejder vedrørende den germanske verden i almindelighed. For Nordens vedkommende i særdeleshed mener hun, at man kan slutte sig til bruderovet bl. a. fra Grågåsen samt fra eksempler i den episke digtning og folkeviserne.

Trolovelsen og aftalen om fæstegave og medgift var det første vigtige skridt på vejen til ægteskabet og den første ægteskabsbetingelse. Dog var trolovelsen ikke kun en blandt flere nødvendige betingelser. Hvis nemlig forbindelsen resulterede i børn, betragtedes disse som ægtebørn, blot trolovelsen vidnefast var indgået i de rette former. Trolovelsen var forsåvidt tilstrækkelig i denne relation. Selve giftermålet, det vil sige overgivelsen af bruden, foregik under højtidelige og festlige former. Det efterfulgtes af brudefærden og bryllupsfesten i brudgommens hjem. Også giftermålet var en nødvendig betingelse for ægteskabets gyldighed.

Den sidste og efter Lizzie Carlsson vigtigste ægteskabsbetingelse var dog »sängledningen«. Uden denne indtrådte de formueretlige retsvirkninger ikke. Sängledningen eller formælingen bestod i, at brud og brudgom i vidners nærvær besteg brudesengen sammen. Forf. sammenstiller de forskellige svenske landskabslove og uddrager følgende fem vigtige retsvirkninger af den pikante situation: Kvinden fik gifteret i boet (en trediedel af løsøret), ret til morgengave, manden skulle overgive den ved trolovelsen aftalte gave til giftemanden, han blev hendes værge i processuelle spørgsmål, og endelig overtog han forvaltningen af den fælles ejendom. Forf. må dog konstatere, at ikke alle landskabslove havde bevaret et rent germansk præg. Således skulle Östgötalagen afspejle kampen mellem hedenskab og kristendom, idet ægteskabsløftet, *consensus*, her var obligatorisk, mens den åbenbare gåen-i-seng-sammen ikke destomindre stadig var afgørende for ægteskabets formueretlige retsvirkninger.

Megen energi ofrer forf. på problemet om, hvorvidt denne handling var en symbolsk eller reel handling, altså om der eksisterede et krav om *copula carnalis*. Hun mener, at det første var tilfældet og underbygger sit standpunkt med en mængde eksempler fra de mest forskelligartede kilder. »Sängledningen« skulle have sin oprindelse i en almindelig udbredt gammelgermansk sædvaneret. At skikken omtales i de tysksprogede »Weisthümer«, som hun kalder folkelige retsregler med rødder i gammelgermansk ret, skulle være en støtte for denne opfattelse.

Lizzie Carlsson tager klart afstand fra den del af den moderne tyske teori, som hævder, at den symbolske karakter var resultat af en senere udvikling. Med en enestående grundighed og megen varme går hun ind for sin hovedtese. Alligevel synes mange af de enkelt eksempler, hun har fremdraget, at have udpræget social slagside, idet handlingen foregår i fornemme borgerhuse, hos højadelen, ja sågar blandt fyrster. Om de sidste – hun nævner blandt mange den unge Margrethes formæling med Håkon Magnusson og Kristian II's formæling pr. stedfortræder med prinsesse Elisabeth af Østrig – tør man formode, at også statspolitiske hensyn kan have spillet ind. At »sängledningen« desuden normalt, som forf. fremhæver, fandt sted om aftenen, frister i nogen grad læseren til at falde på den tanke, at visse kredse af den hedenske befolkning alli-

gevel kunne have forestillet sig denne handling som noget mere reelt. Ellers kunne den jo glimrende have været henlagt til et tidligere tidspunkt på dagen.

I sidste afsnit får man at vide, at morgengaven er germansk af oprindelse og intet har med kristelig tankegang at gøre. Lizzie Carlsson følger den retning i teorien, der betragter morgengaven som en *pretium virginitalis*, og hun henviser i denne forbindelse bl. a. til det faktum, at man rundt om i litteraturen finder eksempler på gaver til enker, der gifter sig påny. De får en aftengave.

Det er svært for en kun-retshistoriker at tage stilling til et arbejde, der i lige høj grad ønsker at belyse den kulturhistoriske og den retshistoriske side. Lizzie Carlsson har ydet et ekseptionelt stort arbejde med at indsamle materialer strækkende sig i tid fra Gregor af Tours (ca. 570) og til langt ind i det 17. århundrede. Hun har formået at ordne og systematisere dette stof, så det er blevet både fængslende og morsom læsning. Alligevel synes det på sin plads at fremsætte den indvending, at dette voldsomme materiale ikke bærer præg af at have været genstand for den strengeste kildekritik, således at fremstillingen på sine steder kommer til at minde om det, som L. L. Hammerich kalder »das hypothetische Recht beim vermuteten Urvolk«.

Bogen er forsynet med glimrende kommentarer og udførlige kilde- og litteraturlister samt sagregister. Den fremtræder som et interessant bidrag til belysning af forholdene i den hedenske tid og i den første overgangstid. Lizzie Carlsson lover os allerede et efterfølgende bind, som skal tage den katolske middelalderkirkes ægteskabsordning og kvindens retsstilling i almindelighed op til behandling.

INGER SKYUM-NIELSEN, f. DÜBECK

R. C. VAN CAENEGEM/F. L. GANSHOF: Kurze Quellenkunde des Westeuropäischen Mittelalters. Eine typologische, historische und bibliographische Einführung. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1964. xiv + 365 sider. 26 DM.

Teknisk indføring i arbejdet med kilderne til Vesteuropas middelalderhistorie – om også rent teknisk i sit sigte – kræver andet og mere end bibliografi og metodiske læresætninger. Foruden de forskellige arter af kildemateriale med deres muligheder og svagheder er det nødvendigt at kende den historiske udvikling af de institutioner, der har bevaret materialet til vore dage, og i hvis varetægt det henligger til udnyttelse; og endelig må begynderen forsøge at sætte sig ind i det arbejde, der allerede er gjort for at gøre kilderne tilgængelige for forskningen. I en enkelt vejledning at opfylde disse typologiske, historiske og bibliografiske krav, lykkes kun for en heldig hånd, men tjener da til at bringe materialet ind i den sammenhæng med historiske forhold, uden hvilken det ikke kan afvindes al den kundskab, der er mulig. Forståelse af de vilkår, hvorunder oplysninger er kanaliseret fra fortiden til vore dage, tillader at se historikerens arbejde som led i en proces, der i sig selv er historisk.

Denne vanskelige kombination synes i udpræget grad at være lykkedes for den introduktion, der skyldes professor F. L. Ganshofs samarbejde med sin elev og efterfølger R. C. van Caenegem, og som hermed foreligger i tysk oversættelse.

Værkets klare og logiske opbygning lader de tre første bøger behandle de middelalderlige kilders typologi (s. 9–116), de vigtigste bibliotekers og arkivers historie og opbygning (s. 117–43) og de store kildeudgavers og kildefortegnelser plan og udvikling (s. 145–256). Hvert afsnit udmunder i en detaljeret bibliografi såvel vedrørende kildematerialet selv som de tekniske hjælpemidler til dets benyttelse. Efter værkets hele plan gælder det for bog I, at den bevæger sig langt ind i kildernes egen historie (udviklingen af den middelalderlige historiografi og af diplomatikken; de retslige, administrative og økonomiske kilders herkomst og beskaffenhed), og for bog III, at den ved betragtningen af kildeudgivelser fra det 16. til det 20. århundrede nyttiggør historiografiens forhold til den almindelige åndshistorie i karakteristikken af det arbejde, der er udført. Som bog IV (s. 257–99) er tilføjet en overvejende bibliografisk oversigt over den hjælp, der bydes middelalderhistorikeren af tilgrænsende videnskaber (navnlig filologien, men også personalhistorien, stednavneforskningen og kronologien). Endelig følger som bog V (s. 301–32) en række boglister vedrørende de egentlige historiske hjælpevidenskaber (diplomatik, palæografi, epigrafik, numismatik, sigillografi og heraldik). Benyttelsen er lettet ved et fyldigt register omfattende alle forfattere og historiske personer, alle anonyme værker, tidsskrifter og skriftrækker.

I de første tre bøger ligger værkets betydeligste nytteværdi (der for skandinaviske historikere ikke bliver mindre ved, at nordiske forhold kun er sparsomt repræsenteret). Formen er så enkel, at værket kan benyttes på det absolutte begynderstadium – indholdet til gengæld så fyldigt, at det vil gøre nytte på et langt mere avanceret trin.

KAI HØRBY

GILES CONSTABLE: *Monastic Tithes from Their Origins to the Twelfth Century*. Cambridge Studies in Medieval Life and Thought, New Series, Vol. 10. Cambridge University Press, 1964. xxi+346 sider. 50 sh.

Problemet kloster og tiende fra det 7. til det 12. århundrede har central historisk interesse. Ordet *claustrum* antyder, hvilken fuldstændig udelukkelse af den omgivende verden der oprindeligt ansås for nødvendig, dersom de radikale frelseskraav skulle kunne realiseres af de få, der havde undergivet sig disse vilkår. Enhver forbindelse med den ydre verden var et brud med den eksistens, der skulle være klostrets. Dette var oprindeligt hverken et led af kirken eller af samfundet.

Hvorledes klostrenes stilling over for kirke og samfund ændres med tidens krav og når en foreløbig afklaring med Det fjerde Laterankoncilium i 1215, kommer navnlig til udtryk i forhold til den tiendeafgift, der med rod i bibelsk og kanonisk tradition blev et væsentligt grundlag for den katolske kirkes etablering. Den foreliggende afhandling er en gennemgang af dette problemkompleks med særligt henblik på pavestolens indgriben under Hadrian IV og navnlig Alexander III.

I det 7. århundrede var de fleste klostre tiendepligtige af eget arbejdsudbytte; munke modtog normalt ikke præstevieelse, og klostret var derfor ligestillet med lægfolket i afhængighed af kirkelig betjening ved sognejeftligheden – og

hjemfalden til den betaling herfor, som tienden udgjorde. Ved udgangen af det 12. århundrede var klostre normalt fritagne for egen tiende, munke var hyppigt præsteviede og udøvede sjælesorg over et omkringboende lægfolk; herved såvelsom ved gaver fra bisper og verdslige stormænd havde klostrene fået rådighed over en betydelig del af den tiende, der ydedes kirken overalt i Vesteuropa. Professor Constable har ret i, at denne udvikling »amounted to a minor revolution in economic practice, monastic theory, and canon law« (s. 3). Der er virkelig grund til at spørge efter de drivende kræfter i denne revolution, der på afgørende måde har ændret ved kirkens sammensætning og funktioner og ved klostrenes plads deri.

Værkets detailanalyse tilslører aldrig den kendsgerning, at denne udvikling ikke forløb jævnt. De to hovedkapitler, »Monastic Possession of Tithes« (s. 57–197) og »Monastic Payment of Tithes« (s. 198–306), dækker hver for sig hele den behandlede periode og udgør en imponerende eksempelsamling særlig vedrørende de talrige stridigheder, som tienden har givet anledning til. Enklest at følge – på baggrund af indledningens oversigt over tiendens teori og ældste udvikling (s. 9–56) – er den stigende anerkendelse af klostrenes frihed for egen tiende. Overalt, hvor tiendens firdeling var det herskende princip (og her er Spanien og Danmark de vigtigste undtagelser), var jo en fjerdepart af tienden reserveret for de fattige, og det er nu en meget nærliggende tanke, at klosterfolket selv er at regne for »Christi fattige«, hvem tienden bør komme til gode. Almisserne ved klostrets port til pilgrimme og fattige yder desuden tilstrækkelig begrundelse for at lade klostrene råde over denne del, i det mindste af deres egen tiende. Mere kompliceret er udviklingen af klostres ret til *decimas aliorum hominum*, hvor mulighederne for interessekonflikt mellem sognekirke, stiftsbiskop, kloster og eventuelle lægmænd er betydelig større. Her er det utvivlsomt afgørende, om klostret erhverver en sådan ret ved at præstere modydelsen (den kirkelige betjening), eller om det modtager retten som gave. Det første tilfælde er en naturlig konsekvens af den betydningsfulde nedbrydning af skellet mellem klosterordenerne og den almindelige gejstlighed; reaktionen herimod er den afstandtagen fra tiendebesiddelse og sognekirkeligt arbejde, som vi kender fra det 11. og 12. århundredes klosterreformbevægelser (interessant diskussion s. 142–151). Hvor klostre erhverver tiender som gave, vil der ofte være tale om generhvervelse for kirken af tiender, der er gået over i lægmænds besiddelse; det har været en foretrukken kompromisløsning at skænke tienden til et kloster frem for sognekirken, hvortil den egentlig hørte. Der er næppe tvivl om, at klostrene har haft pavens billigelse af denne form for tiendegaver ikke mindst under investiturstriden, hvor lægfolks rådighed over kirkelige embeder og indtægter (*simoni*) var lagt for had. Er tiendegaven modtaget af stiftsbiskoppen, har pavelig forhåndsgodkendelse næppe altid foreligget, og her kan i nogen grad lægges grund til det 13. århundredes eksemptionsstridigheder.

Betydelig interesse samler sig om bestemmelsen af den pavelige politik i tiendespørgsmålet, ikke mindst om krisen ved midten af det 12. århundrede for klostres tiendefrihed af den jord, de selv dyrker. Formularen i det pavelige privilegium: *Sane laborum vestrorum, quos propriis manibus aut sumptibus colitis, siue de nutrimentis vestrorum animalium nullus omnino a vobis decimas exigere presumat* undergår en alvorlig indskrænkning ved Hadrian IV's ændring af *laborum* til

novalium, hvorved tiendefriheden kun angår den nyopdyrkede jord, af hvilken der ikke tidligere var betalt tiende. Ved denne ændring er der utvivlsomt sket et skred i den pavelige politik, men forfatteren har sikkert ret i sin kritik af Georg Schreiber, Paul Viard og Jean-Berthold Mahn, der har villet se dette skridt som udtryk for en uvenlig holdning til klostrene i dette spørgsmål. Professor Constable forsøger at forstå det på baggrund af klostrenes stigende vanskelighed ved at håndhæve det fuldstændige tiendeprivilegium eller ved at forhindre, at tiender gled bort fra klostrenes besiddelse. At pavestolens holdning tillige har været influeret af reformbevægelserne, er sikkert også hævet over tvivl (s. 279–287).

Bortset fra denne markante ændring under Hadrian IV er bestemmelsen af den enkelte paves politik forbundet med overordentlig vanskelighed, henvist som den er til at bygge på et tilfældigt antal buller, hvis konkrete politiske baggrund ofte ligger i det dunkle. Den skarpsindige sammenfatning må spænde over stærkt divergerende yderstandpunkter og forbliver dog en konstruktion. Dette synes i udpræget grad at være tilfældet med den reaktion i den pavelige politik, som noteres under Alexander III. Forfatteren bevæger sig her med større forsigtighed end tidligere forskere; »Alexander's practice in fact varied widely, and his policy was in some ways to follow no policy« (s. 294). En sammenhæng finder professor Constable dog deri, at Alexander III udtrykkelig tager afstand fra Hadrian IV.s politik og bekræfter fuld tiendefrihed til institutioner, som Hadrian kun havde villet fritage for novaltiede, men at Alexander III tillige i hvert enkelt tilfælde ønsker at forbeholde afgørelsen for den pavelige autoritet. Forfatteren slutter sig til Maitland's karakteristik af Alexander III som »a maker of case law . . . second to no pope, unless it be to Innocent III« (s. 295).

Det er utvivlsomt korrekt, at Alexander III's politik resulterede i, at »in principle the Cistercians and the military orders were entitled to full freedom from tithes, and other monks and canons to freedom from noval tithes only« (s. 304), og at alle tiendeprivilegier herefter måtte betragtes som grundlag for forhandling, snarere end som bestemte rettigheder. Men det må alligevel betegnes som undersøgelsens alvorligste svaghed, at ikke Det fjerde Laterankonciliums regulering af netop dette forhold er taget op til selvstændig behandling. Forståelsen af fluktuationerne i den tidligere pavelige politik ville herved utvivlsomt have vundet i fasthed.

Bogens hovedfortjeneste består i redegørelsen for en række enkelte forløb til belysning af tiendens rolle i forholdet mellem klostrene, kirken og samfundet indtil udgangen af det 12. århundrede (ikke mindst de ni karakteristiske sager, der er gennemgået i Appendix, s. 310–322). Da periodens klosterhistorie – navnlig dens økonomiske aspekt – frembyder et meget broget billede, og da den almindelige kirkelige retshistorie endnu rummer store uløste gåder, kan det ikke bebrejdes forfatteren, at værket fortrin ikke består i konklusionens fasthed. Så meget større resultater lover den videre forskning, som værket er en invitation til.

KAI HØRBY

IRVING A. AGUS: *Urban Civilization in Pre-Crusade Europe. A Study of Organized Town-Life in Northwestern Europe during the Tenth and Eleventh Centuries based on the Responsa Literature. Vols. I-II.* Leiden, E. J. Brill, 1965. xii + 420 s., vi + 401 s. 54 fl.

I visse henseender kan sidste generations animerede debat for og imod Henri Pirennes teser ikke sige sig helt fri fra præg af, at man tærskede langhalm på velkendte kilder. At noget af den umiddelbart overrumplende friskhed i Pirennes synspunkter snart nok fortonede sig beror bl. a. på, at kilderne under de da givne forudsætninger ikke lod sig tolke videre, men sikkert også på den snævre margen, som de europæiske kilders fåtallighed pålagde forskningen: det hørte til undtagelserne, at man trådte stier, andre forskere ikke allerede havde trådt.

Til undtagelserne hørte – som det vil være skandinaviske fagfæller velbekendt – Sture Bolins vidtfaavnende syntese. Bolin nåede desværre aldrig selv at dokumentere sine resultater i enkeltheder, og de blev også først efter anden verdenskrig inddraget i den videnskabelige debat, omend næppe vurderet efter fortjeneste før de allerseneste år. Men trods kalifatets centrale placering i hele diskussionen kan ingen med rette hævde, at Orienten endnu har fået den konkrete plads i udforskningen af den tidlige middelalders økonomiske sammenhænge, som tilkommer det. Hvor meget ved vi endnu om årsager og konsekvenser i de regionale og sociale forskydninger, som fandt sted i det mellemste Østen i 8.-10. århundrede?

En uomtvistelig landvinding helt på niveau med Sture Bolins er det derimod, at en række forskere – ligeledes efter anden verdenskrig – i langt bredere omfang end hidtil har inddraget jødernes internationale handel i forskningens synsfelt. Et af Pirennes postulater bestod netop i, at jødiske købmænd i en vis udstrækning afløste senantikens syriske handelsmænd i Frankerriget; konsekvensen sporer Pirenne bl. a. i Agobard af Lyon's primitive antisemitisme. Om der virkelig har været tale om en afløsningsproces, således som Pirenne antog, får i denne sammenhæng stå hen; der kan jo meget vel have været tale om glidende betegnelser for Orientens handelsfolk, uanset deres nationalitet.

Af langt større betydning er det, at jødiske kilder har vist sig at indeholde rige fonds, som hidtil har været ukendt eller upåagtet i europæisk forskning. Det gælder bl. a. det uhyre omfattende Geniza-arkiv i Cairo, som tilfældigheder har spillet historikere i hænde. Med de begrænsninger, der naturligt ligger i dets specifikke proveniens, har dette materiale vist sig at indeholde et overmåde righoldigt stof til den nære Orients økonomiske historie i middelalderen. Udforskningen af Geniza-arkivet samler sig endnu overvejende om Jerusalem-professoren S. D. Goitein, der hidtil har forelagt sine resultater i en række afhandlinger, af hvilke de mest centrale nu foreligger samlet i optryk i et enkelt bind: *Studies on Islamic History and Institutions* (E. J. Brill, Leiden 1965). Men det jødiske materiale synes tillige at indeholde meget stof af speciel europæisk interesse, især hvad angår bysamfundenes vækst fra det 10. århundrede, som trods Pirennes og andres studier stadig i mange henseender synes at have fundet sted ex nihilo.

Dette store jødiske kildemateriale har overvejende karakter af responsa, juridisk og teologisk kyndige rabbineres besvarelser af forespørgsler af teoretisk

eller praktisk økonomisk art. Et omfattende udvalg af dette materiale fremlægger den amerikanske historiker Irving A. Agus i sit ovennævnte værk. Oversættelserne af disse responsa, som trods titlen udgør værkets substans, indledes af en fyldig introduktion, hvori forfatteren placerer sine kilder i den videnskabelige debat og i den historiske sammenhæng. Endvidere er hver enkelt oversættelse forsynet med meget udførlige tekniske og sproglige kommentarer.

Det er hævet over enhver tvivl, at dette kildemateriale bringer nyt ved til et ulmende bål. De jødiske responsa behandler praktisk taget alle aspekter af den tidlige middelalders bytilværelse, samfærdselsforhold, forretningsforhold, handels-tekniske former, ejendomsforhold o.s.v. Men trods udgiverens naturlige begejstring for det righoldige nye stof og trods hans indsigtfulde kommentarer, vil det sikkert være velmotiveret at tage visse forbehold overfor værket. Dels rejser oversættelsen naturligvis fortsat fortolkningsproblemer, men først og fremmest løser fremlæggelsen af kilderne – selv i udførligt dokumenteret skikkelse – ikke med ét slag alle de problemer, forskningen naturligt må rejse. Rækkevidden af det nye stof må afklares ikke ved én, men ved uhyre mange fremtidige studier.

Denne reservation fører imidlertid tillige direkte ind i dr. Agus' hovedtese: at de tidligste europæiske bysamfund samledes i jødiske samfund, der ene af alle kunde tjene som model for europæisk byliv og byorganisation, specielt i det nordvesteuropæiske flodområde, hvorom forfatterens interesse samler sig. Det er på ingen måde min hensigt at bestride, at jødiske organisationsformer på givne punkter *kan* have tjent som prototype for europæiske; men en så håndfast generalisation som den, dr. Agus fremlægger, beror uomtvisteligt på så meget af en tilsnigelse, at helheden næppe lader sig opretholde. Men såvel bogens teser som det store materiale, der her fremlægges for første gang, påkalder fornyet forskning.

E. LADEWIG PETERSEN

CURT WALLIN: Tommarps urkundsbok 1085–1600. Klostret – hospitalet – staden – socknen. I. 1085–1300. Stockholm, Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag, 1962. 340 sider. 50 sv. kr.

Udgaven er et sidestykke til »Danmarks Riges Breve«, men samlet om et enkelt kloster, præmonstratenserstiftelsen Tommerup i det sydøstlige Skåne. Det er det skånske kloster, fra hvilket der er flest dokumenter bevaret. Teksterne er alle oversat til moderne svensk. Der indledes med forskellige fælleskilder til klostrets historie, registreringer m. v., mest fra 16. århundrede. Derpå følger en kronologisk diplomrække fra 1085 til 1289. Teksterne kommenteres meget indgående og detaljeret, og bogen bliver herved en guldgrube for enhver, der er interesseret i klosterhistorie. Tabellen s. 253–58 repræsenterer noget nyt og kuriøst, idet den viser, hvor ofte visse af teksterne er påberåbt i den videnskabelige litteratur til og med 1957. Absalons testamente fra 1201 er påberåbt 185 gange og Kong Valdemars Jordebog ikke mindre end 1633 gange (mest af topografer og filologer, men dog 342 gange af historikere). En meget omfattende manuskript- og litteraturfortegnelse afslutter bogen, der skal følges af endnu to dele.

NIELS SKYUM-NIELSEN

Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae IV:1–2, ediderunt JINDŘICH ŠEBÁNEK et SÁŠA DUŠKOVÁ. Pragae, Academia scientiarum Bohemoslovenica, 1962–65.

Udgivelsen af det tjekkoslovakiske diplomatarium har strakt sig over en lang årrække. Det påbegyndtes af Gustav Friedrich, der 1904–12 udsendte de to første bind med årene 805–1230. To fascikler af tredje bind fra 1231–40 udkom i 1943 og 1962, og i dette bind mangler der nu kun én fascikel.

Med de foreliggende to fascikler af fjerde bind er dette sidste blevet fuldført og dækker årene 1241–53. Det er præget af forskellige nye principper. Materialet er opdelt i to grupper, hvoraf den første (nrr. 1–295) stort set omfatter de diplomater, der er udstedt eller modtaget af bøhmiske og mähriske personer og institutioner. De gengives med uforkortet tekst og fuldt, videnskabeligt tekstapparat. Den anden gruppe (nrr. 296–474) omfatter supplerende tekster, der kun gengives i regest. De uægte diplomater er ikke som tidligere samlet i et særligt afsnit, men indføjet i de kronologiske serier. Det betones, at tekster fra formelbøger ikke længere blandes med de øvrige diplomater, som det skete i udgavens tidligere bind. For så vidt som de ikke henhører under gruppen regester, er det tanken, at de bør udgives for sig. Tabte diplomater vil blive nævnt i et specielt afsnit allersidst i udgaven.

Teksterne i den egentlige diplomserie er kommenteret og oplyst på forbillig måde. Det angives ved hvert af diplomaterne, hvor det er facsimileret, udgivet, registreret og behandlet monografisk. Det svarer til principperne i den første række af »Diplomatarium Danicum« (inden 1250). En ny ting i forhold hertil er, at det under omtalen af de monografiske behandlinger ganske kort er meddelt, hvilke resultater monografierne indeholder. Det er fortrinsvis iagttagelser af diplomatarisk, kronologisk og palæografisk art, der her kommer på tale. Indledningerne befatter sig med dateringsproblemer og angiver, hvem der har skrevet og diceret det enkelte diplom. Ved trykningen af teksten benyttes petit og spærret petit, såfremt der foreligger et diplomforlæg, der bør markeres. Det samme sker i første række af »Dipl. Dan.«. Efter teksten bliver seglene beskrevet. Bindet sluttes af med registre og litteraturfortegnelse. Tilsvarende afsnit forefindes også i »Dipl. Dan.«, men derudover bringes der i det tjekkoslovakiske værk et glossar samt plancher med segl og skriverhænder.

Den nye form, som udgaven har fået, er bl. a. betinget af, at der forud for og samtidig med udarbejdelsen er foretaget tre indgående, diplomatariske undersøgelser af brevvesenet, som det formede sig under Přemysliderne og hos konge, adel, bisper og byer på Wenceslaus I.s tid. Det er baggrunden for de instruktive oplysninger om skrivere og dictatorer. Det skal tilføjes, at det – set med en udlændings øjne – er meget påskønnelsesværdigt, at samtlige regester, indledninger og oplysninger, ja, hele bindet, er skrevet på latin.

Det nye bind af det tjekkoslovakiske diplomatarium repræsenterer den rige erfaring, som er gjort i hjemland og udland inden for udgivervirksomheden. Men det har samtidig bragt forbedringer og fornyelser i forskellige henseender. Æren for at have bragt udgaven op på dette høje niveau tilkommer Jindřich Šebánek og hans medarbejdere.

NIELS SKYUM-NIELSEN

Villages désertés et histoire économique XIe–XVIIIe siècle. École Pratique des Hautes Études – VIe section. Centre de Recherches Historiques. Les Hommes et la Terre XI. Paris, S.E.V.P.E.N., 1965. 619 sider. Illustrationer og kort. 96 F.

Studiet af bebyggelser og jorder, der på et eller andet tidspunkt i historien – og især i senmiddelalderen – er blevet øde, har taget et vældigt opsving i årene efter den anden Verdenskrig. Det tyske historiske hovedværk på området, Wilhelm Abels *Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters*, udkom første gang i 1943, og det engelske, Maurice Beresfords *The lost villages of England*, i 1954. Et tilsvarende større arbejde fra fransk side forelå først i 1965, nemlig det af Fernand Braudel redigerede værk *Villages désertés et histoire économique*, udgivet med henblik på den tredje kongres for økonomisk historie i München i august 1965. Der er tale om et arbejde af betydelig generel interesse – således behandler bogen forholdene ikke alene i Frankrig, men også i forskellige andre europæiske lande – og der skulle være begrundet håb om, at dette historiske værk i lighed med Abels og Beresfords vil virke igang sættende ud over de nationale og faglige grænser, omend det efter hele sit anlæg ikke kan blive en klassiker.

Ved præsentationen af *Villages désertés* i München (og senere på den tolvte internationale historikerkongres i Wien) kunne Jacques Le Goff og Ruggiero Romano fra École Pratique des Hautes Études i Paris med stolthed pege på, at bogen var blevet færdig til tiden, skønt man kun havde haft et par år til udarbejdelsen; men nogle af afsnittene – og især de arkæologiske – har tydeligt lidt under det hektiske tempo. I Braudels forord hedder det da også forsigtigt, at man kun har søgt at tilvejebringe »un point de départ scientifiquement établi«. Man har ikke tilstræbt at samle al viden om emnet, ej heller en komplet oversigt over problemstillinger og forskningsopgaver. Alle redaktionelle og indholdsmæssige svagheder tiltrods rummer *Villages désertés* imidlertid partier, der er i høj grad berigende for forskningen.

Begrænsningen i værkets intentioner er, foruden med tidnøden, begrundet deri, at studiet af »forladte landsbyer« for en række landes vedkommende – Frankrig, Spanien, Italien, Grækenland – først nu søges dyrket som speciel disciplin, hvorfor de pågældende afsnit (dog ikke det franske) kaldes »explorations«, hvilket med en lidt hasarderet oversættelse kan kaldes »rekonosceringer«, medens afsnittene om de lande, hvorfra der formenes at foreligge mere velunderbyggede resultater, nemlig Tyskland, England, Skandinavien og Polen, betegnes som »bilans de recherches«. Hvad Danmark angår, må det dog siges, at Thorkild Ramskous fremstilling ikke kan gøre krav på denne benævnelse, idet den – bortset fra nogle ord om nedlæggelsen af Stokkeby (=: Stokkerup) i Dyrehaven 1670 – slutter med Vikingetiden, hvilket giver Ramskous bidrag en særstilling i forhold til værket som helhed, der netop begynder med 11. århundrede. Dette må så meget mere beklages, som Danmark jo i C. A. Christensen og Axel Steensberg har forskere, hvis registrering og undersøgelse af nedlagte landsbyer og gårde i perioden 11.–18. århundrede er særdeles værdsat, også uden for landets grænser. Den polske specialforskning karakteriseres af Alexander Gieysztor således: »Elle en est toujours à ses débuts« (s. 608). Værket er iøvrigt for så vidt ukomplet, som Nederlandene, Schweiz, Czekoslo-

vakiet og Østeuropa (med undtagelse af Polen og Grækenland) ikke behandles. Ikke-europæiske lande er ikke medtaget.

Villages désertés omfatter 6 indledende afsnit, som hvert behandler en metode- eller hjælpedisciplin: Demografi, geografi, arkæologi, luftfotografering, skriftlige kilder og stednavne. Rapporterne fra de enkelte lande, som fylder størstedelen af bogen, udviser imidlertid ikke den samme faglige alsidighed (der oven i købet er mere tilsyneladende end virkelig; fx. har Georges Duby skrevet om demografi), idet de helt overvejende er præget af historikere, under tilsyn af Ruggiero Romano, og arkæologer, under tilsyn af Paul Courbin, men ikke af geografer og demografer. Værkets lidet geografiske karakter modsvarer ikke forskningssituationen i Frankrig, og slet ikke i Tyskland og England, hvor geograferne i høj grad deltager i diskussionen, hvilket har bidraget til, at forskernes interesse nu ikke blot omfatter de forladte landsbyer og gårde (den engelske, franske og skandinaviske terminologi), men tillige deres jorder; den tyske betegnelse »Wüstungen« dækker i moderne videnskabelig sprogbrug begge dele. Der har været en tilbøjelighed til på forskningens første trin (og vel især blandt historikerne) at anse alle nedlagte bebyggelser for Totalwüstungen, hvilket har lettet beregningen af procenttal for Wüstungen, men naturligvis også gjort dem relativt høje, medens man omvendt har savnet Flurwüstungen. På det demografiske område kunne man især have ønsket en nøjere stillingtagen til J. C. Russells arbejder, først og fremmest *British medieval population 1948* (se Vill. dés., s. 536 n. 6). De arkæologiske afsnit er ret store; men de undersøgelser og udgravninger, der fortrinsvis skildres, resultatet af et fransk-polsk samarbejde med anvendelse af Courbins klassisk-arkæologiske metode (jfr. *Archéologie et civilisation* vol. 1, 1963, s. 61 ff.), havde ved redaktionens slutning kun stået på nogle måneder og bringer derfor ikke definitive resultater (dette gælder ikke i samme grad Gabrielle Démians d'Archimbauds udgravninger i Provence, der begyndte i 1961). Horisonten i de indledende afsnit og i de arkæologiske specialafsnit begrænser sig stort set til Frankrig; på det arkæologiske område danner England en undtagelse, Danmark for så vidt også.

Villages désertés rummer mange værdifulde oplysninger fra den nyere tid; men det er de middelalderlige forhold, der er bogens hovedemne, hvorfor omtalen i det følgende først og fremmest må beskæftige sig dermed. Blandt de bidrag, der behandler forholdene i enkelte lande, vækker det franske, tyske og engelske størst opmærksomhed. Abel, der har skrevet afsnittet om Tyskland, indtager som den ubestridte førstemand inden for »Wüstungsforschung« en ærefuld særstilling mellem forfatterne. Selv en fremtrædende økonomisk historiker følger han tillige nøje med i geografernes arbejde, og han sørgede ved forelæggelsen i München for, at foruden nordtyske historikere (Koppe, Prange) geografer som Anneliese Krenzlin, Helmut Jäger og Wolf-Dieter Sick supplerede hans fremstilling, der iøvrigt i sig selv viser stor hensyntagen til geografiske synspunkter. De tyske regionalstudier, der sikkert er de mest velunderbyggede i Europa, viser, at gennemsnitlig 23% af de landsbyer, der eksisterede i Tyskland (grænserne 1933) ved år 1300, forsvandt før middelalderens slutning; i de mellem- og sydvesttyske bjerg- og skovegne når man op over 40%, hvorimod der kun er få nedlæggelser i det nordvesttyske lavland (s. 520 f.). Abel forudsætter, at disse tal viser nettotabenes omfang (en anden opfattelse er fremsat

af Hermann Grees i et foredrag »Die Auswirkung von Wüstungsvorgängen auf die überdauernden Siedlungen« under et geografisk-historisk symposium om »Die Genese der Siedlungs- und Agrarlandschaft in Europa« i Würzburg i juli 1966 – en publikation herfra kan forventes), omend han ikke anser undersøgelserne for tilendebragt, og forklarer dem fortrinsvis med, at befolkningsnedgangen fremkaldte et fald i kornpriserne.

Beresford, der står for det engelske afsnit, har sammen med de øvrige medlemmer af The Deserted Medieval Village Research Group (D.M.V.R.G.) foretaget en endnu ikke afsluttet omfattende registrering og besigtigelse af forladte landsbyer; også arkæologiske undersøgelser (efter Axel Steenbergs forbillede) indgår i planen, dog kun udgravninger af landsbyer, ikke af agre. Beresfords tal for nedlagte landsbyer er ikke – heller ikke relativt – så store som de tyske, men alligevel betydelige, og han begrundet dem især med, at fåreavlen vandt frem på kornavlens bekostning; efter Abels opfattelse er kvægavlens fremtrængen i hvert fald i Tyskland sekundær. Man savnede under diskussionen i München de engelske geografer; men M. Postan var kritisk over for Beresfords statistiske resultater, og det kan – også bortset fra bl. a. kronologiske vanskeligheder – unægtelig synes betænkeligt, når D.M.V.R.G. som grundlag for registreringerne fastslår, at betegnelsen »forladt landsby« ikke kan anvendes om en lokalitet, hvor mere end en kirke, en hovedgård, en bondegård og en præstegård er tilbage af den gamle landsby (s. 533 n. 2).

Overraskelsen kommer fra fransk side. Medens Abel (s. 521) regner med, at 40.000 landsbyer blev øde i Tyskland før middelalderens slutning, og Beresford nærmer sig 2.000 (s. 534), opererer Jean-Marie Pesez og Emmanuel Le Roy Ladurie (s. 50, 242–252) med 400 nedlagte landsbyer i det nuværende Frankrig eller mindre. Abel medtager et antal ødelæggelser fra højmiddelalderen, Beresford og Pesez (hvem registreringen i Frankrig fortrinsvis har påhvilet) til lige nedlæggelser i nyere tid. Pesez og Ladurie lægger ikke skjul på, at tallene for de enkelte provinser kan undergå væsentlige ændringer ved mere dybtgående undersøgelser, men hævder med styrke, at de øde landsbyer er forholdsvis mindre talstærke og hele ødelæggelsesproblematikken dertil mere kompliceret end i England og Tyskland (s. 233). De mener, at forholdene i Frankrig motiverer et alternativ til katastrofeteorien, »chère aux historiens allemands« (s. 136), og fremhæver, at det materiale, Abel har betragtet som normgivende for Frankrig, næsten udelukkende stammer fra Alsace (s. 151). De nægter ikke, at mange landsbyer blev øde såvel her som i andre egne i senmiddelalderen og i 17. århundrede, men påviser, at der i Frankrig som regel skete en hurtig genrejsning (jfr. Robert Boutruche: *La crise d'une société. Seigneurs et paysans du Bordelais pendant la Guerre de Cent Ans*, 1947), hvorimod ødelæggelserne i Tyskland oftest blev permanente. Varige nedlæggelser af franske landsbyer forekommer ifølge Pesez og Ladurie mest i de fattigste bjerglandskaber i Alperne og Haute-Provence og rammer iverigt langt overvejende de små lokaliteter, hameaux, et fænomen, der også kendes i andre europæiske lande. Helt uventet er dette franske forskningsresultat ikke, idet Ferdinand Lot allerede 1929 fastslog, at mindre end 3% af landsognene i Frankrig blev nedlagt mellem 1328 og 1793/94 (*L'État des paroisses et des feux de 1328*. Bibliothèque de l'École des Chartes, t. 90, s. 274); men de nu fremlagte studier er langt mere

værdifulde, fordi de beskæftiger sig med enkelte lokaliteter og er kronologisk og regionalt nuancerede. Rømninger af kortere varighed forårsages ifølge Pesez og Ladurie især af forskellige landeplager, ikke mindst krigen, som fik befolkningen til at søge mod utilgængelige og befæstede steder. Jean Glénisson og Jacqueline Misraki søger på dette punkt at supplere fremstillingen ved at vise vandringerne betydning for landsbyernes genoprettelse, medens Charles Higounet behandler en række villeneuves, der snublede i starten, hvilket ligger på linje med det af Pesez og Ladurie fremførte forhold, at temmelig mange landsbyer blev øde allerede i kolonisationsperioden.

Alle de nævnte forfattere fra Tyskland, England og Frankrig bevidner pesten deres respekt i forbindelse med tilbagegangen i senmiddelalderen, omend i ulige grad og uden særlig præcision. Den i adskillige tilfælde påpegede omstændighed, at ødelæggelser allerede fandt sted i højmiddelalderen, må naturligvis tages med i betragtning, og i afsnittet om Italien antages det uforbeholdent, at en demografisk forklaring ikke er tilstrækkelig (s. 420, 441, 456), hvilket i hvert fald Beresford og de franske bidragydere – som man vil forstå – kan tilslutte sig. Naturforholdene ofres der ikke mange ord på i bogen. Duby, der som nævnt ved denne lejlighed har overtaget rollen som demograf, overlader til Marcel Roncayolo i det geografiske afsnit at omtale bl. a. marginaljorderne (s. 27) og svedjebuget ødelæggelse af jordbunden (s. 39; jfr. Michel Devèze: *Forêts françaises et forêts allemandes. Revue historique CCXXXV, 1966, s. 378*). Heller ikke klimateorien spiller nogen stor rolle i de forskellige bidrag (s. 41).

Efter udsendelsen af det store diffuse værk om Villages désertés står det klart, at den europæiske bebyggelsesudvikling ikke har formet sig så enkelt, som det har set ud til. Ikke mindst må der herske tvivl m.h.t. senmiddelalderen, den mest studerede periode. Der må skelnes mellem de lande, der rammes hårdt af nedlæggelserne, især Tyskland, England, Spanien og Syditalien, og andre, hvor stabiliteten var større; til disse kan lige så fuldt henregnes Nederlandene, Schweiz og dele af Italien som Frankrig. Af speciel interesse i Skandinavien er Halvard Bjørkviks behandling af ødelæggelserne i Norge og Sverige; Bjørkvik bygger naturligvis på sin egen og Lars-Arne Norborgs rapport til det nordiske historikermøde i Bergen (Problemer i nordisk historieforskning, 1964) og konkluderer i overensstemmelse dermed, at de vigtigste følger af agrarkrisen, deriblandt ødegårdsfænomenet, på forskningens nuværende stade må anses for at være et resultat af Den sorte Død (s. 604). På historikermødet hævdede Erik Lönnroth over for Norborg m. fl., at senmiddelalderen ikke ensidigt burde betragtes som en krisetid i Sverige.

Fortolkningen af bebyggelsesudviklingen i senmiddelalderen er på indeværende tidspunkt yderst broget og på næsten ethvert punkt behæftet med store usikkerhedsmomenter. Beresford slutter sit afsnit således: »Hélas, il faudra encore mettre à nu beaucoup de maisons paysannes médiévales avant de les voir dans le miroir de la contraction de l'Postan ou de la croissance économique de Bridbury: il n'y a pas loin des miroirs aux mirages« (s. 572).

SVEND GISSEL

GUDMUND SANDVIK: Prestegard og prestelønn. Studiar kring problemet eigdomsretten til dei norske prestegardane. Oslo, Universitetsforlaget, 1965. 341 s. 24,50 no. kr.

I 1955 ansattes lektor, cand. philol. Gudmund Sandvik af Norges almenvitenskapelige forskningsråd til at foretage en undersøgelse af spørgsmålet om ejendomsretten til de norske præstegårde, et næsten klassisk tema, som i forrige århundrede ikke mindst Absalon Taranger og Ebbe Hertzberg beskæftigede sig med, og som ikke blot i nabolandene, men Europa over gang på gang har givet anledning til såvel lærde som ikke mindst politiske disputer. Som resultat heraf foreligger nu dette værk, hvis blivende værdi især ligger i det omfattende materiale, der her fremlægges, så meget mere imponerende, som det på een gang forudsætter beherskelse af middelalderkilder, enevældens aktpakker og nutidens rigsdagsbetænkninger, domstolsvoteringer m. v., hvortil kommer, at forfatteren gør interessante sidespring ind i moderne semantik, in casu: hvad forstod de forskellige tidsaldrer ved begrebet »ejendomsret«?

Alligevel må man på forhånd stille sig yderst skeptisk til de konklusioner, som Sandvik drager (at »Staten eig dei kyrkjelege fonda og restena av det benefiserte godset derunder prestegardane«), først og fremmest fordi han ved bevidst at følge det berygtede princip, at det er »ikke frøet, men jordsmonnet«, der er det væsentlige for historikeren (mon Jens Arup Seip vilde vedkende sig den hyppige brug af hans i en konkret situation anvendte ripost?), udelukkende anskuer dette almeneuropæiske problem under en snæver, lokalbestemt synsvinkel. At der udenfor Norge findes en rig litteratur om disse emner, for eksempel i de nordiske nabolande (således skrev Schalling 1936 på officiel svensk opfordring ligeledes om dette spørgsmål), er ham, om ikke ubekendt, i hvert fald irrelevant. Og i betragtning af at norske kirkelige anliggender fra 1536 til 1814 styredes af myndigheder med sæde i København, virker det temmelig pauvert blot at blive konfronteret med nutidige danske statsretslærdes opfattelse af folkekirkens aktuelle stilling.

Næsten grotesk indsnævret virker hans middelalderafsnit på baggrund af den enorme internationale forskning, der i de sidste halvhundrede år har beskæftiget sig med for eksempel selve beneficiebegrebets og -systemets opståen og udvikling. Havde forfatteren taget hensyn til også denne side af problemet, kunde hans iøvrigt udmærkede tanke om »funktionsmønsteret« (at et aflønningssystem nødvendigvis må være bundet til tidens almindelige økonomiske struktur) have været ført nok så radikalt igennem, idet han da kunde have parallelliseret beneficiansystemet (på kirkens område) med feudalvæsenet (på verdsligt område) og derved givet det for en historiker næsten selvfølgelig svar på problemet; thi lige så lidt som vi i nutidens Europa har bevaret »lensvæsenet«, i lige så ringe grad er det nødvendigt at opretholde resterne af gejstlighedens beneficerede aflønningsformer. Men formentlig er forfatteren for bundet i sine forsøg på at bringe udviklingen ind under juridiske termini til at kunne acceptere historiens realiteter. Ikke desto mindre vil enhver, der ønsker at beskæftige sig med problemer, som har berøring med den norske kirkes økonomiske forhold, have grund til at være Sandvik taknemmelig for en omhyggelig og grundig materialesamling med udførlige referater af tidligere forskning og debat.

TROELS DAHLERUP

NYERE TID

STEN ENGSTRÖM: Om tillkomsten av den s. k. Chronologia anonymi. Särtryck ur Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundets i Uppsala årsbok 1963–64. [Uppsala 1966]. 80 s.

‘Chronologia anonymi’ er i svensk forskning betegnelsen for samme årbogsarbejde som det, Ellen Jørgensen bragte uddrag af i *Annales Danici* s. 138–41 under titlen ‘Annales Dano-Svecani 826–1415’. Den gængse også af Ellen Jørgensen hyldede opfattelse af arbejdets proveniens er, at det er blevet til i Sverige – muligvis i Östergötland – engang i Erik af Pommerns regeringstid; men dr. Engströms indgående og idérige undersøgelse giver et andet, til dels meget overraskende resultat. Vejen er en analyse af arbejdets overleveringshistorie kombineret med en sproglig og stilistisk bestemmelse. Hvad det sidste angår påvises iøjnefaldende afvigelser fra senmiddelalderlige kilder i retning af en klassisk farvet, mere ordrig prosa med antikiserende ordvalg og stræben efter korrekt syntax. Som eksklusivt tilhørende humanistlatin hæfter forf. sig ved brugen af *equus auratus* for *miles*, i nordiske kilder tidligst tidsfæstet til 1528. Overleveringshistorisk kendes ingen tekster ældre end fra midten af det 16. årh.: teksten hviler på excerpter i Peder Olsens samlinger, afskrifter fra håndskrifter i Huitfeldts og Svanings eje samt en 1700-tals afskrift (i AM 907 4°; kendt, men ikke benyttet af Ellen Jørgensen). Der er således holdepunkter for at placere arbejdet historiografisk i første halvdel af 16. årh., og det lykkes uden vanskelighed dr. Engström at vise, at de senmiddelalderlige kilder, som forskellige forskere, bl. a. Kr. Erslev, har sat i sekundært afhængighedsforhold til Chron. anon., tværtimod har været de ydende i forholdet. Men ikke nok hermed. Det er en kendt sag, at arbejdet har været udnyttet i Povl Helgesens kortfattede latinske Danmarkshistorie, følgelig må det datere sig til senest Frederik I.s tid. Spørger man efter forfatteren, er svaret: Povl Helgesen selv! Sprogligt, i mindre grad stilistisk og idémæssigt, fremføres så vægtige indicier herfor, at denne udvidelse af Povl Helgesens forfatterskab med et nyt latinsk historisk arbejde, det tredje i rækken, formodentlig vil vinde almindelig aksept.

Dr. Engström pointerer, at en række problemer omkring Chron. anonymi alias Pauli Helie er uløste, men tager bl.a. i to excuser, en overleveringshistorisk ‘Om Göran Gyttas bok’ og i en kildeanalytisk ‘Om Skibykrönikans kungagenealogi’ nogle op til drøftelse. Til den sidste en lille anmærkning. Der påpeges s. 63 ff. slægtskab med en genealogi fundet i to norsk-danske lovhåndskrifter fra o. 1540 opbevaret i henholdsvis Linköping og Stockholm. Denne genealogi findes i virkeligheden bevaret i et stort antal lovhåndskrifter fra ca. 1540–1600 samt på et løst pergamentblad i AM 32a 4° (udskilt af AM 302 fol.), som daterer sig til ca. 1525 og er skrevet med en skriverhånd, der genfindes i Eske Billes kopibog (Norges gamle Love IV, 1885, s. 475; andre lovhåndskrifter med genealogien beskrives passim i samme bind). Dermed er genealogien henført til et milieu på Frederik I.s og Povl Helgesens tid, som det formentlig vil være lønnende at underkaste et nærmere studium. Det kan tilføjes, at kansler Johan Friis 1547 har ejet en afskrift (C 28 fol. Sthlm), og at en tysk version 1545 tilstilledes hertuginde Dorothea af Preussen gennem cancellisekre-

tæren Georg Cörper (Iselin Gundermann: Herzogin Dorothea von Preussen 1504–1547, Köln u. Berlin 1965, s. 192–93). At genealogien i AM 32a og de fleste af lovhåndskrifterne fortsættes med en notits om kong Hans' kroning i Danmark og Norge peger muligvis mod et 'kong Hans-stadium' i genealogitextens interessante historie.

HARALD ILSØE

CLAUDE BONTEMS, LÉON-PIERRE RAYBAUD et JEAN-PIERRE BRANCOURT: *Le Prince dans la France des XVIe et XVIIe siècles. Travaux et recherches de la faculté de droit et des sciences économiques de Paris. Série »Sciences historiques«* no. 7. Paris, Presses universitaires de France, 1965. 285 sider. 18 F.

Den franske enevældes fremtrædende position i det 17. århundredes europæiske historie har inspireret til adskillige studier i det absolutistiske statssystemets teoretiske baggrund og begrundelse. »La faculté de droit et des sciences économiques de Paris« har med det foreliggende værk publiceret tre grundige analyser af fremtrædende statsteoretikere fra det 16. og 17. århundrede (Budé, Zampini og Saint-Simon).

Bontems gennemgår systematisk Budés værk „L'Institutions du Prince“, som dateres til 1518/19; afhandlingen er ledsaget af en nybearbejdet, let moderniseret gengivelse af Budés tekst, som der bestandigt henvises til under gennemgangen. Bontems sætter Budés aristotelisk inspirerede statstanker i relation til middelalderlig og samtidig renaissance-tænkning, samtidig med at Budés gæld til Frants den Førstes stærke monarki klart understreges. Endvidere demonstreres det, både gennem Budés egen tekst og gennem analysen, hvor langt forud for sin tid denne tænker fra den franske renaissance var. Bontems skriver således i sin konklusion: »Il n'existe, à notre connaissance, aucun auteur du XVIIe siècle qui soit allé aussi loin que Budé dans ce domaine, qui ait osé conférer au Prince des pouvoirs aussi étendus« (s. 75). Budés monark er guds spejlbillede på jorden med en i realiteten ubegrænset myndighed. Endelig får man i Budés værk et spændende indtryk af renaissance-humanistens arbejds-metode, især hans anvendelse af antikke paralleller; Bontems har tilmed forsynet sin bibliografi med en henvisning til de steder hos de antikke forfattere, som Budé citerer, således at læseren kan efterprøve citaterne hos de benyttede forfattere.

Raybauds afhandling er en gennemgang af de steder i Zampinis skrifter, hvor staten og fyrsten behandles. Raybaud akcepterer ikke det almindelige synspunkt, at den italienske og katolske Zampini, Katharina af Medicis protegé, blot var en tredierangsforfatter, der overfladisk giver udtryk for spredte ideer i samtiden. Efter Raybauds mening søger Zampini midt i huguenot-krigenes forvirring at opstille idealet af en fyrste, der kunne blive formidler af den kristne fred; det usystematiske, den løse, næsten løsagtige historiske argumentation og den ofte manglende konsekvens hos Zampini har sin årsag i samtidens uoverskuelige og kaotiske samfundstilstande. Zampinis fyrsteideal er ikke så radikalt som Budés; tværtimod understreger han kongens pligt til i visse tilfælde at

underkaste sig stændernes afgørelse. Selv om Raybaud ikke er blind for Zampinis svagheder, fremtræder hans afhandling alligevel som et forsvarsskrift; den bliver dog ikke derved mindre videnskabelig vederhæftig og slet ikke mindre læseværdig.

Den tredje og sidste afhandling af Brancourt om Saint-Simon belyser dennes konservativt kritiske indstilling til en enevælde, som allerede i årtier har været prøvet i praksis. Brancourt har nøje studeret den vidtløftige hertugs memoirer og øvrige papirer, herunder enkelte hidtil utrykte manuskripter, og fremhæver Saint-Simons betingede aksept af det absolutte kongedømme; førstens magt bør modificeres og kontrolleres af »les pairs« og »la noblesse«. Saint-Simons ideal af et konsultativt aristokratisk monarki er tydeligt inspireret af hans egen hertugelige position. På overgangen til det 18. århundrede peger Saint-Simon næppe fremad, selvom hans understregning af kongens centrale position og store magtbeføjelser ikke berettiger til at tale om en aristokratisk drøm om tilbagevenden til feudale forhold. I forhold til Budés format og Zampinis engagement virker Saint-Simons tanker mere eller mindre ligegyldige; de kan allerhøjest give et tilfældigt og snakkesaligt glimt af en uddøende gruppes forsøg på at retfærdiggøre bestræbelser på at genvinde en politisk position, som der næppe mere var reel mulighed for at opnå.

Samlet giver de tre afhandlinger et interessant indblik i fransk statsteoretisk tænkning i det 16. og 17. århundrede. Analyseernes samling i én bog er tilfældig; der går ingen »rød tråd« fra Budé over Zampini til Saint-Simon. Selv det bibliografiske apparat er uensartet og ind imellem direkte forvirrende; hér kunne meget vel have været foretaget en mere systematisk redaktion.

Alt i alt har de tre forfattere – med afhandlingen om Budé som den væsentligste – ydet et betydeligt bidrag til en yderligere kortlægning af de politiske ideer bag den franske enevældes komplicerede skabelse og udvikling.

BENITO SCOCOZZA

SAM. HEDAR: En Sörmlandsbygd och dess inbyggare. Stockholm, Norstedts, 1965. 387 s. Ill. 35 sv. kr.

Det er en udmærket forening af lokal- og rigshistorie, man finder i fhv. arkivråd i det svenske rigsarkiv, fil. dr. *Sam. Hedars* statelige værk. Bygden er det naturskønne Näshulta sogn, ikke langt fra fabriksbyen Eskilstuna. At sognets historie har fået en så kyndig skildrer, skyldes, at Hedar gennem mange år har haft sommerbolig der. Blandt de talrige gode illustrationer, bogen indeholder, træffes både fotografier, tagne af forf. selv og hans søn, samt tegninger af hans datter.

Den fyldige fortegnelse sidst i bogen over de benyttede trykte og utrykte kilder kan godt virke forstemmende på en og anden lokalhistoriker; men den kan også være opmuntrende ved at vise, fra hvor mange forskellige steder det lader sig gøre at hente stof til et sogns historie. Af fortegnelsen fremgår selvsagt, at et indgående kendskab til rigshistorien (politisk, kulturelt, økonomisk) er en nødvendig forudsætning for at sætte lokale forhold i det rette lys.

Näshulta rummer herregårdene Hedensö og Haneberg. En væsentlig part

af bogen udgør en detaljeret beskrivelse af disse gårdes og deres ejeres historie. Den første indehaves gennem et par århundreder (fra slutn. af det 16. til slutn. af det 18. årh.) af slægten Kurck, og flere af bogens biografier af dennes medlemmer har stor interesse. Således omtalen af Knut Kurck, den sidste ejer af Hedensö, der midt i 1780'erne gik i fransk krigstjeneste og efter sin hjemkomst sluttede sig til adelsoppositionen mod Gustav III; han var blandt deltagerne i sammensværgelsen mod kongen, blev arresteret, men reddede sig ved konsekvent benægtelse.

Haneberg ejedes fra midten af det 16. til slutn. af det 17. årh. af slægten Rosenhane. Af denne er Shering Rosenhane kendt for sin deltagelse i forhandlingerne om den westphalske fred og om Københavns-freden 1660. Man har tilskrevet broderen Gustav R. (d. 1684) forfatterskabet til et forsvar for litterært brug af modersmålet («Thet svenska språkets klagemål»), men bindende bevis herfor er ikke ført. Også andre skrifter har man tillagt ham. Vist er, at han forfattede den latinske »Respublica Glacialis« (om vinterfisket i Näshultasøen; trykt 1681). Den lærde retshistoriker Johan Loccenius roste i sit forord til dette skrift R., fordi han ikke fordrev sin ledige tid med »struntprat och tärningsspel eller i dryckeslag utan med vittra och bildande studier«.

I kapitlet: »Gränser och rågångar gås upp« (s. 237–61) giver Hedar en indgående redegørelse for de talrige ejendoms- og skeltrætter, der opstod, efterhånden som bebyggelse og opdyrkning tog til i det skov-, sø- og klipperige sogn. Redegørelsen er værdifuld som illustration til forhold, der må have rådet i mange andre svenske egne.

Selv om skildringen af herregårdene og deres ejere indtager en væsentlig plads i Hedars bog, omtales bondesamfundet, kirke og skole ret indgående. Bøndernes afgifter (f. eks. bast og birkebark) og erhvervsforhold er på grund af den udprægede skovegn meget forskellige fra danske bønders. I stykket om kirken møder vi bl. a. de kirkebåde, som danske bedst kender fra Siljansegnen.

To berømte svenske videnskabsmænd er fødte i Näshulta og biografes. Den ene, Jacob Jonas Björnståhl (d. i Saloniki 1779), vandt europæisk anseelse som orientalist og rejseskildrer. Den anden, A. F. Dalin (d. 1873), holdt sig til hjemlandet og dets sprog og indlagde sig stor fortjeneste ved sine ordbogsarbejder over dette.

H. HJELHOLT

FLEMMING TOLSTRUP: Det ældste Herlufsholm 1560–1788. København, Thaning & Appels Forlag, 1965. 277 s. Ill. 30 kr.

Herlufsholms historie har flere gange været genstand for behandling, første gang af overlærer H. B. Melchior (Historiske Efterretninger om Herlufsholms Stiftelse, 1. udg. 1822) og senest i anledning af skolens 400-års-jubilæum af professor Flemming Tolstrup. Men medens de ældre fremstillinger overvejende beskæftigede sig med stiftelsens personalhistorie, lægger Flemming Tolstrup op til en langt mere alsidig fremstilling. De biografiske elementer træder – bortset fra korte, fyndige og undertiden måske lovligt kategoriske karakteristikker – helt i baggrunden for de godshistoriske, administrationshistoriske og kultur-

historiske aspekter. Det vil være nærliggende at sammenstille bogen med værket om »Sorø. Klosteret, Skolen, Akademiet gennem Tiderne«, hvis emne og anlæg ligger den nærmest. Sammenligningen vil dog næppe være helt retfærdig, da Sorøbogen som samleværk ganske anderledes kunde gå i dybden, men samtidig er af noget uensartet kvalitet. Men kildemæssigt foreligger de samme muligheder; også fra Herlufsholm har vi nemlig fyldige kilder, bl. a. en lang og periodevis ubrudt regnskabsserie forud for 1660, en serie, forfatteren har kunnet øse af, omend langt fra udtømme.

Det bør straks betones, at Flemming Tolstrups bog rummer mange værdifulde, nye enkeltheder, men samtidig må det dog konstateres, at hovedlinierne ikke helt kommer til deres ret. Formentlig hænger det sammen med, at bogens anlæg er mere deskriptivt end analytisk, og at den historiske baggrundsopfattelse måske er noget traditionel; dels med at fremstillingen spaltes op i en kronologisk og en systematisk del. Kronologisk falder »det ældste Herlufsholms« historie i fire afsnit, opbygningstiden 1565–1609, blomstringstiden 1609–1660, forfaldet under den ældre enevælde og genopbygningstiden 1731–1788 under J. L. Holsteins og Otto Thotts ledelse.

Uden at gå i enkeltheder må det nok siges, at behandlingen af de ældste perioder står svagest. Skildringen af Herluf Trolles og Birgitte Gøyes slægtninges desperate kamp for at omstyrte stiftelsen indeholder næppe noget nyt; på den anden side er det vist heller ikke helt retfærdigt, blot at tolke denne strid som udtryk for primitivt, adeligt begær. Det vil være naturligt at sammenstille stiftelsen med de omtrent samtidige tilløb til stamhusdannelse, der netop blev omstødt, fordi de stred mod den frie eller normale omsætning af adeligt jordegods, som godsprivilegierne tilsikrede adelen. På tilsvarende måde kan man rette indvendinger mod behandlingen af stiftelsens økonomiske historie forud for 1660. Man kan nok – som forfatteren gør det – hævde, at arbejdet med regnskabsmaterialet fra det 17. århundrede kan være en ørkenvandring, men det er sandelig en ørken med oaser. Skellet ved 1609 – Arild Huitfeldts død – bør sikkert ikke læses altfor fast; allerede i 1580'erne mærkes tilløb til økonomisk ustabilitet, og de første årtier af 1600-tallet bærer i almindelighed præg af stagnation for kornproduktion og afsætning, symptomer, der også kan iagttages på Herlufsholm. Sammenligning af det ældste regnskab 1585/86 med regnskaberne 1611–18 synes netop at røbe forstærket interesse for øksneopdrættet til erstatning af de mindre indtægter ved kornsælget. På den anden side repræsenterer Christian IV.s senere år næppe nogen unuanceret økonomisk nedgangstid; en række omstændigheder tyder tværtimod på, at den langsigtede nedgang først sætter ind efter en kortvarig højkonjunktur – i hvert fald for de større godser, hvortil også Herlufsholm hørte – 1630–1645. Perioden 1609–1660 er da sikkert mere end skolehistorisk blomstring, og baggrunden for den stakkede blomstring både skolehistorisk og økonomisk må sikkert delvis søges i samme fænomen: trediveårskrigen.

Som helhed ligger da værkets force i dets mange nye, konkrete detaljer, dets svaghed i analytiske brist. At analysen savnes kan forfatteren kun delvis lastes for; den vil nemlig kræve langvarige og indgående detailstudier over regnskaberne, birketingbøgerne og det øvrige kildemateriale.

E. LADEWIG PETERSEN

Roskilde Kapitels Jordebog 1568. Udgivet ved J. O. ARHNUNG af Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie. København, G. E. C. Gad, 1965. XXXII + 284 sider. 20 kr.

Dr. Arhning har i mange år arbejdet med det håndskrift, AM 876 in 4:to, der ligger til grund for den ovennævnte udgave, idet han allerede benyttede det i sin disputats, »Roskilde Domkapitels Historie. I. Tiden indtil 1416«, der udkom i 1937. Arbejdet med selve udgaven har stået på siden 1957. Som tilsynsførende har fungeret C. A. Christensen og (efter Bjørn Kornerups død) Georg Galster. Disse data giver løfte om et værk præget af stor omhu og soliditet, og forventningerne skuffes ikke. Tekstgengivelse, indledning og noteapparat er af høj standard. Benyttelsen lettes af gode person- og stedregistre. Derimod har man ikke fundet et sagregister nødvendigt. Anmelderen forstår for så vidt godt dette, p. gr. a. jordebogsoplysningernes som helhed stereotype karakter, men kan alligevel ikke tilbageholde et lille hjertesuk over ikke at finde henvisninger til skov, tiende, ødejord m.m., så meget mere som jordebogens meddelelser – således om skovforekomster – på udmærket måde er suppleret i noterne.

Realkommentaren er som helhed overordentlig righoldig og ikke alene til belysning af institutionshistorien. Således meddeles det s. 207, at der af kapitelgodset svarede 1 tønde havre i gæsteri af hvert pund korn (∴ for hvert pund hartkornlandgilde), hvilket stemmer overens med anmelderens iagttagelser fra andre kilder og om andet gods i 16. århundrede (Bol og By 5 (1964), s. 21). Det står dog klart, at udgiveren i højere grad er institutionshistoriker end tidshistoriker. Dette fremgår således af, at han (s. 226) sammenligner jordebogens tiendeudbytte af Kundby og Gislinge ss., Tuse h., med udbyttet 1370 (Roskildebispens jordebog) og 1614 (kapitlets jordebog), men ikke med udbyttet 1567 (stiftsregnskabet, RA) og 1591 (Holbæk lens regnskaber, RA), som med større sikkerhed muliggør jævnførelse af jordebogens afgift med den ordinære tiendeafgift. For Kundby sogns vedkommende var kirketienden 1567 9 pund 5 skæpper rug og 9 pund byg, 1591 kirke- og krontienden henholdsvis 9 pund rug, 9 pund byg, 14 tønder havre, og 10 pund rug, 10 pund byg (mod 1370 og 1614 19 pund korn) – for Gislinge sogns vedkommende kirketienden 1567 2½ pund byg, 2½ pund rug, 5 tønder havre, 1 skæppe gryn, kirketienden 1591 3 pund rug, 3 pund byg, 5 tønder havre, ½ tønde gryn, og krontienden 1591 2 pund rug, 2 pund byg, 5 tønder havre, ½ tønde gryn (mod 1370 4 pund korn og 1614 2½ pund rug, 2½ pund byg, ½ tønde boghvedegryn). Ifølge jordebogen 1568 (s. 116) var afgiften af Kundby og Gislinge tiende sammenlagt 8 pund rug, 8 pund byg, 1 tønde boghvedegryn. At kapitlets udbytte af tienden er mindre, end man kunne vente, fremgår tydeligt af både disse to eksempler og af andre eksempler fra Volborg, Ramsø, Bjæverskov og Horns hh. (jordeb., ss. 98, 100, 221 ff.). Et gennemgående træk er det, at tiendehavren overhovedet ikke omtales, og det må efter anmelderens opfattelse betragtes som sandsynligst, at stift og krone i disse år har lagt beslag herpå og måske også på en del af hartkornetienden; det var bl. a. med henblik herpå, at de i Rigsarkivet bevarede tiendelister 1566, 1567 og 1572 blev udarbejdede (jfr. Sjællands Stifts Landebog 1567, ss. X ff.). At – som J. O. Arhning skriver – hospitalsforstanderne har søgt at udnytte hospitalstienderne også til egen fordel (ss. 221 og 223), er sikkert

rigtigt, men forklarer ikke, hvorfor de tiender, der skulle tilfalde kapitlet selv (Kundby, Gislunge), gav et så lavt udbytte (s. 227), når afgifterne 1614 så nøje svarer til provenuerne 1567 og 1591. Iøvrigt kan det noteres, at stiftsregnskabet 1567 næsten sogn for sogn viser større tal end det foregående års regnskab.

En række mere eller mindre beslægtede kilder fra årene 1566–70 tjener til at klarlægge de agrariske og kirkelige forhold på Sjælland i disse år, og kun ved at betragte dem i sammenhæng og ikke isoleret opnår man, at det rette lys kastes over hver af dem. J. O. Arhning har gennemført en jævnførelse af oplysningerne i Roskilde kapitels jordebog 1568 med Sjællands Stifts Landebog 1567, der 1956 blev udgivet af Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie; det lader sig herved bl. a. i en række tilfælde konstatere, at bønderne har erlagt hovedlandgilden til kirke eller præst, men forskellige herlighedsydelse til kapitlet (jfr. Landebogen, s. XXI). Det er for Korsør lens vedkommende tillige af interesse at sammenligne med det af C. Rise Hansen udgivne kvægskatregister 1566 (Danske Magazin 7. r. bd. 2 (1940), ss. 196–248). Hertil kommer nogle utrykte kilder, især de omtalte stifts regnskaber og nogle jordebøger over Sorø klostets gods, fra de samme år. Da også disse er af et overkommeligt omfang, vil det være ønskeligt, at de ligeledes snart må blive udgivet.

SVEND GISSEL

Prince A. M. Kurbsky's History of Ivan IV. Edited with a translation and notes by J. L. I. FENNELL. Cambridge University Press 1965. 314 sider. 63 sh.

Siden halvtredsernes begyndelse har sovjetiske historikere på mønstergyldig måde besørget udgivelse af en lang række tekster fra femtenhundredtallets Rusland, deriblandt også hovedværker i den tids begyndende politiske publicistik. Man kan derfor undre sig over, eller i hvert fald beklage, at fyrst Andrej Kurbskij er blevet totalt forbigået trods hans uomtvistelige betydning som den første celebre og artikulerede politiske »afhopper« i Ruslands historie, og skønt der i høj grad er brug for en ny og tidssvarende udgave af hans skrifter.

Denne mangel er for en vis del blevet afhjulpet ved Oxford-læreren J. L. I. Fennell's udgivelse af Kurbskijs brevveksling med Ivan den Fjerde (The Correspondence between Prince A. M. Kurbsky and Tsar Ivan IV of Russia, Cambridge University Press 1955) og nu sidst ved hans udgivelse af Kurbskijs »Historie om den moskovitiske storfyrste«. I begge tilfælde er der tale om en tekstudgave med sideløbende engelsk oversættelse og forsynet med et tekstkritisk apparat til husbehov, samt en fortrinlig realkommentar, der røber udgiverens lærdom og intime kendskab til periodens kilder.

Kurbskijs fremstilling af Ivans regeringsperiode er et polemisk skrift med dagsaktuelt sigte – måske endda med det helt præcise sigte på forskertse Ivans chancer som kandidat til den polske trone i 1573. Alene af denne grund er Kurbskijs historie naturligvis højt subjektiv. Dertil kommer, at den er skrevet i halvfjerdsere og formentlig afsluttet en halv snes år efter Kurbskijs flugt fra Rusland. De seneste ti år af den periode, han beskriver, er følgelig ikke blot farvet af Kurbskijs eget syn på begivenhederne, men også og frem for alt af de efterretninger, som han i sin udlændighed måtte forlade sig på.

Ikke desto mindre indeholder skriftet en række højt værdifulde oplysninger, som sammenholdt med andre kilder bidrager til at opklare adskillige forhold. Dets væsentlige betydning ligger dog naturligvis først og fremmest i dets rolle som tidsdokument og som udtryk for Kurbskijs tænkemåde og opfattelse, når det drejer sig om politiske anliggender. Størstedelen af Kurbskijs skrifter koncentrerer sig om religiøse emner, men her – og i brevene til Ivan den Fjerde – følger man hans kamp med de problemer, som tiden endnu ikke havde fundet klare udtryk for, endsige vedtagne løsninger på.

I denne forbindelse kan man beklage, at Fennell i sit ganske korte forord ukritisk overtager den traditionelle vurdering af Kurbskij som en konservativ, der længtes tilbage til feudaltidens gode gamle dage. Når Fennell (side ix) erklærer, at Kurbskij selv bekendte sig som en repræsentant og talsmand for den konservative opposition imod tsaren, og samtidig i en fodnote til teksten (side 21) påviser Kurbskijs venlighed overfor reformpolitikkerne, som netop bekæmpede den konservative magnatgruppe, så har han dermed nøglen til en klarere og korrektere vurdering af Kurbskijs politiske standpunkt – men lader den forblive ubrugt.

BJARNE NØRRETRANDERS

List and Analysis of State Papers, Foreign Series, Elizabeth I, Preserved in the Public Record Office. Vol. I: August 1589–June 1590. Ed. by R. B. WERNHAM. London, Her Majesty's Stationery Office, 1964. VIII + 562 s. 150 sh.

Lige siden 1856, da det engelske rigsarkiv *Public Record Office* begyndte at udsende sine store rækker af kildepublikationer, har 'calendar'-formen, den refererende gengivelse af hvert enkelt aktstykke i en serie (herhjemme at sammenligne med den for udgivelsen af Kancelliets Brevbøger anvendte udgivelsesmåde) været meget benyttet. Således også ved udgivelsen af aktstykkerne vedrørende Englands udenrigspolitik under Elizabeth I, *Calendar of State Papers, Foreign Series, Elizabeth, vol. 1–23 (1863–1950)*, omfattende tiden 1558–juli 1589. Materialets store opsvulmen som følge af den intensiverede krig med Spanien og den kraftige støtte til Henri IV.s tronkandidatur 1589 ff. har derefter gjort, at man har fundet det ønskeligt at forsøge den mere koncentrerede udgivelsesform, der nu foreligger med *List and analysis*. Først præsenteres i en 'list of papers' s. 1–90 hvert enkelt dokument fra perioden med opgivelse af opbevaringssted, datering, afsender og modtager, evt. tidligere publikation hvori det er trykt, dokumentets karakter og omfang, samt til sidst henvisning til det følgende hovedafsnit: 'analysis of papers' s. 91–454. Denne består inden for en geografisk ramme af en systematisk eller kronologisk ordnet, meget detaljeret fremstilling af de udenrigspolitiske begivenheder med løbende henvisninger til de dokumenter i listen, hvorpå fremstillingen hviler. Næsten alle dokumenterne bliver derved refereret i en eller flere sammenhænge; de ret få, som ikke er indpasset i fremstillingen, vil man som regel kunne finde omtalt i 'general index' s. 455–562, der er et kombineret emne-, person- og stednavne-register. F. eks. fortæges s. 30 i listen et brev fra G. Smith til Francis Walsing-

ham. Det er ikke refereret i analyse-afsnittet, men i index oplyses under brevskriverens navn, at han heri fortæller om sit besøg i Danmark, Prag og Hamburg, under hvilke stednavne brevet naturligtvis desuden står anført.

Det er indlysende, at en udgave som denne stiller krav til såvel udgiver som benytter. I forordet omtales, at den valgte form har tilladt en behandling af dobbelt så mange aktstykker, som hvis man havde valgt 'calendar'-formen, hvad der jo unægtelig betyder en besparelse af trykkeudgifterne. Lægger man dertil fordelene ved at man gennem analysen hurtigt kan erhverve et overblik over de enkelte rækker af forhandlinger, må det indrømmes, at dette kompromis mellem en kildeudgave og en monografi, overmåde dygtigt udarbejdet af prof. Wernham, har sine gode sider. Bagsiden er, at kundskaben om det enkelte dokumentets særlige indhold og placering i sammenhængen forflygtiges, så at det f. eks. er vanskeligt på basis af udgaven at sammenholde de engelske med tilsvarende aktstykker i udenlandske arkiver eller andre aktpublikationer. Men dette kan der forholdsvis let rådes bod på i microfilmens tidsalder. Store serier i Public Record Office er under microfilmoptagelse eller allerede microfilmet – serien State Papers Denmark 1577–1780 er således tilgængelig i films i rigsarkivet – og i dokumentfortegnelsen i 'list' vil man have en fortræffelig hjælp til at finde vej gennem disse, aug. 1589–juni 1590.

HARALD ILSØE

CHARLES WILSON: England's Apprenticeship, 1603–1763. Social and Economic History of England, ed. by Asa Briggs. London, Longmans, 1965. XVI + 413 sider. 35 sh.

Som detaljeret fremstilling af den såkaldt merkantilistiske periode i Englands økonomiske historie udfylder denne bog et længe følt savn; af større almindelige fremstillinger har man hidtil været henvist til Cunningham, der nu er ganske forældet, og til Lipson, der dels er forældet, dels aldrig har været særlig god. Retfærdigvis bør det tilføjes, at Wilson i langt højere grad end sine forgængere har kunnet arbejde på grundlag af foreliggende monografier og afhandlinger; det er slående, at kun få af litteraturlistens numre er mere end fyre år gamle.

Forf. har delt sin bog i tre afsnit omfattende perioderne 1603–1660, 1660–1700 og 1700–1763. Inden for hvert af disse afsnit behandler han i særskilte kapitler landbrug, handel, industri og håndværk, bankvæsen og finans og social og økonomisk teori. Skønt denne inddeling kan forekomme ret skematisk, er det karakteristisk for forf.s fremstillingsform, at han bestandig understreger både horisontale og vertikale sammenhænge, han er behageligt fri for kæphester eller fikse ideer med hensyn til »vendepunkter« eller »egentlige årsager«.

Som eksempel på godt og ondt på forf.s afslappede og næsten »anti-polemiske« holdning kan man nævne kapitlet om det kontroversielle emne *Economic and Social Aspects of the Great Rebellion*. Diskussionen omkring „the gentry“ refereres objektivt, men afvises i realiteten som ført på en falsk problemstilling. Til gengæld henviser forf. til de generelle krisesympotomer ved det 17. århundredes midte. Tolkningen er sober, men også utilfredsstillende. Der forelå en tillidskrise mellem kongemagt og parlament, men påvisningen heraf er næppe mere dybtgående, end om man blot påviste, at the Great Rebellion fandt sted.

Professor Wilson er ikke af den økonomisk-historiske skole, der sætter hele sin lid til modeller og statistik. Alligevel gør han meget ud af konjunkturforløbet; skønt periodedelingen er hentet fra den politiske historie, er hele fremstillingen bygget op omkring de økonomiske langtidsbevægelser i engelsk (og europæisk) økonomi, depressionen i midten af det 17. århundrede, ekspansionen i århundredets sidste årtier, landbrugskrisen i det 18. århundredes anden fjerdedel og det begyndende opsving ved århundredets midte. Interessant er især Wilson's påvisning af sammenhængen mellem konjunkturforløb og teoretisk økonomisk debat. Nogle af de væsentligste merkantilistiske indlæg blev til i de kriseprægede 1620'ere (Mun) og de lige så kritiske 1690'ere (Child). Det er ikke uden betydning, at netop disse to årtier prægedes af dårlige høstår og af hektiske eksperimenter med nye erhverv (se især ss. 182–83).

Perioden, som Wilson behandler, er den periode, i hvilken grundlaget blev lagt for den industrielle revolution, og man søger uvilkårligt under læsningen at danne sig et indtryk af den opbygning af forudsætningerne for økonomisk vækst, som vi ved må have fundet sted. Det billede Wilson tegner lader sig imidlertid ikke udtrykke i en mekanisk model, det er organisk snarere end mekanisk. Navigationsakterne, Bank of England, statslåne, befolkningsudviklingen, enclosurebevægelsen og alle de øvrige velkendte enkeltfænomener hører alle med i billedet, men intet af dem trænger sig i forgrunden, alle er indbyrdes forbundne. Der er ingen nemme slagord at hente for vækstteoretikere i denne bog, men måske så meget mere virkelig forståelse af et fritstående eksempel på økonomisk vækst.

Detaljer i vægtfordelingen kan diskuteres, men hovedbedriften er helhedsbilledet, kombinationen af den økonomiske og tekniske lærdom med bred menneskelig og social forståelse. Med sin rigdom på detaljer og sin veloplagte fremstillingsform er Wilson's bog en værdig sammenfatning af en menneskealders forskning af Englands økonomiske og sociale historie i den før-industrielle periode.

NIELS STEENGAARD

Breve fra og til Ole Worm. I. 1607–1636 (nr. 1–621). Oversat af H. D. SCHEPELERN, under medvirken af HOLGER FRIIS JOHANSEN. Udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab. København, Munksgaard, 1965. 388 sider. 30 kr.

Da Ole Worm døde i 1654, efterlod han sig en større samling breve, som han havde modtaget fra læge og lærde gennem sit virksomme liv. Desuden fandtes i hans gemmer kladder til hans udgående breve. Disse efterladenskaber opbevarede pietetsfuldt af sønnen Willum Worm og sønnesønnen Christen Worm, hvorefter de erhvervedes af samleren Frederik Rostgaard, der havde planer om at udgive dem. Det nåede han nu ikke inden sin død i 1726, men han fik overgivet dem til Hans Gram, der havde en udgave trykklar og delvis færdigtrykt, da Københavns brand i 1728 ødelagde en stor del af det allerede trykte og en del af brevene. Skønt Hans Gram levede endnu en snes år, fik han ikke trykt en ny udgave, men efter hans død erhvervede Det kongelige danske

Selskab for dansk Sprog og Historie (nu: Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie) det efterladte, og med Jacob Langebek som udgiver udsendtes i 1751 den fornemme udgave Olaii Wormii et ad eum doctorum virorum epistolæ, der rummede et udvalg på godt 1000 latinske breve til og fra Worm. Denne udgave har gennem tiderne været stærkt benyttet af historikerne, der i Worms korrespondance har fundet et vigtigt kildestof til datidens historie, naturligvis ikke mindst dens kulturhistorie. Samlingen er tid efter anden blevet suppleret med Worm-breve, som er blevet trykt i brevdgaver eller tidsskrifter. Mest omfattende er Jacob Benediktssons udgaver af Worms korrespondance med islændinge (*Bibliotheca Arnamagnæana VII*, 1948), hvori der foruden breve, som også var medtaget i udgaven fra 1751, tillige findes adskillige, som ikke var med i den. Dette værk er forsynet med indledning og noter på engelsk.

Det danske Sprog- og Litteraturselskab er nu gået i gang med at udgive en oversættelse af hele denne latinske brevskat. Værket er planlagt udsendt i 3 bind, og et første bind, omfattende tiden 1607–1636, er udsendt i 1965. Heri medtages ikke blot brevene fra 1751-udgaven, men tillige alle de Worm-breve, der kendes i offentlig dansk eje eller gennem lettilgængelige trykte kilder. Herved er de godt 100 breve fra 1751-udgaven vokset til ca. 1800. Det er dog kun 1751-brevene samt de af Benediktsson udgivne islandske breve, der bringes i fuldstændig oversættelse, resten bringes i referat.

At oversættelsen (i modsætning til 1751-udgaven) vælger at bringe brevene i kronologisk orden ligger i og for sig lige for, men bør alligevel fremhæves som den store fordel, det er. Man kan på den måde bl. a. let følge Worms personlige udvikling. Vi ser således, hvorledes han under indtryk af personlig sorg eller modgang et øjeblik ligesom går delvis i stå, men derefter hastigt griber pennen på ny og går i gang med at klare de opgaver, som melder sig. Først og fremmest gør den kronologiske fremlægning af brevmaterialet det dog lettere at følge de enkelt-sager, der behandles i brevene. Dem er der mange af, for Worm var med i meget. Ikke alene drejer brevene sig om medicinske, naturvidenskabelige, filologiske og antikvariske spørgsmål, men også om administrative, universitetspolitiske og privatøkonomiske problemer. Worm havde stor indflydelse og var en hjælpsom mand, og det både når det f. eks. drejede sig om at lægge et godt ord ind hos kansleren Christian Friis, eller hvor det drejede sig om at fremsende lægemidler og give lægeråd, eller hvor det ligefrem drejede sig om at være økonomisk mellemmand – for en student, en videnskabsmand på rejse e. lign. – og løbe en økonomisk risiko. Worm lagde mange penge ud i årenes løb, men naturligvis anstrengte han sig for at få dem igen, og når han hjalp fjerne gejstlige og lærde på Island med besættelse af embeder, fremskaffelse af litteratur, medicinsk behandling pr. post osv., har han utvivlsomt med god samvittighed modtaget de beskedne gaver i form af fårekød e. lign., de sendte ham. (Der forekommer tilfælde, hvor en mand i Worms position i vore dage ville vige tilbage for at modtage andet end en verbal tak. Datiden tog mere håndfast på dette forhold). Helst ville han have antikviteter og antikvariske oplysninger, og såvel de islandske korrespondenter som andre lades ikke i tvivl om, at professoren i København forventer, at de samler ind til ham. Man kan have helt ondt af det for den lærde Johan Rhode i Padua, der ustandselig måtte springe både for Worm og for kansleren Christian Friis,

der gav ham opgaver gennem Worm. Og ikke alene skal de samle ind; de skal også gøre det omhyggeligt. Da Steffen Hansen Stephanius fra Leyden har sendt en lidt upræcis afbildning af en runestav, får han – under elskværdige former – anmodning om at sende en præcisere, udført af en fagmand (s. 125). Men Worm var heller ikke selv bange for at umage sig for andre. At han med glæde indsamlede planter til den berømte Caspar Bauhin i Basel er helt klart, men han var også rede til at hjælpe mindre fremtrædende folk. Korrespondancen giver forklaringen på hans succes som samler: Han var rede til at gøre noget for noget.

Ved siden af det billede, brevene giver af tidens teknik ved indsamlingen af historisk materiale, kaster de også et strejflys over tidens videnskabelige arbejdsmetode, selv om man nok i så henseende skal dømmes med forsigtighed. Slet så kaotisk var datidens forskning vel trods alt ikke, som et og andet brev kunne tyde på, men meget punktvis må den have formet sig, en enkelt dissektion, lidt planteindsamling, lidt filologiske overvejelser, flagren hid og did.

For studiet af tidens politiske historie har brevene gennemgående ringe interesse. Et og andet antydes nu og da, men ofte i forblommede vendinger. Det samme gælder universitetspolitikken. Det mærkes, at Worm har spillet en rolle, konkrete oplysninger gives også, men det antydede dominerer. Personalhistorikerne vil derimod blive glade for værket, især når de får sidste bind med registret.

Til selve brevforsendelsens historie rummer samlingen vigtigt kildestof. Brevvekslingen med det fjerne Island var naturligvis vanskelig, og vi hører da også om breve og bogpakker, der går tabt på den lange sørejse eller forsinkes ved brevførernes forsømmelighed. Men bare det at få et brev sendt fra København til Bremen eller fra England til Danmark var et problem. Vi hører om, hvordan både høfornemme folk i diplomatisk ærinde og jævne folk kunne svigte som brevførere. Bedst var det, om man kunne få sine breve besørget gennem et solidt købmandshus med internationale forbindelser.

Også de problemer, datidens skribenter havde med bogtrykkerne, belyses. Vanskelighederne har åbenbart været betydelige. Bogtrykkerne var selvrådige, upræcise, sjuskede med korrektur osv.

Brevstilen er naturligvis præget af datidens gængse fraser, men i et flertal af brevene slår det saglige dog så stærkt igennem, at den blomstrende stil ikke generer nutidslæseren. Den behageligt mundrette oversættelse gør sit. Enkelte korrespondenter kan dog nærme sig det stilistisk groteske som f. eks. den floskelrige Johannes Cabeljavius i Bremen. Helt for sig står islændingen lange, stofrige breve, der viser, hvorledes disse mænd på deres ensomme gårde har hungret efter kontakt.

Det, værket byder på, er en oversættelse af brevene og ikke meget andet. Dog er de talrige bogtitler, der forekommer, verificeret og den fuldstændige titel vedføjet i parentes første gang værket nævnes. En lignende verificering er, i det omfang det har været muligt, foretaget m.h.t. de forekommende ufuldstændige personnavne. Nogen kommentar stilles derimod ikke i udsigt. Man må håbe, at også den opgave inden alt for længe må blive løst, bl. a. fordi det ikke vil være muligt i alle tilfælde at overføre datidens latinske terminologi på det videnskabelige område helt entydigt til moderne dansk. Der vil være tilfælde,

hvor flere tolkninger må være mulige, og en note ville i sådanne tilfælde være en støtte for læseren; for selv med 1751-udgaven i hånden er det ikke enhver givet at gennemskue den slags tilfælde, og man havde gerne modtaget hjælp fra de lærde oversættere. At udarbejde en kommentar bliver imidlertid så omfattende en opgave, at det er ganske rimeligt, at den løses for sig. Foreløbig skal oversættelsen hilses velkommen som en såre rosværdig bedrift.

SIGURD JENSEN

STURE PETRÉN, STIG JÄGERSKIÖLD, TORD O:SON NORDBERG: Svea hovrätt. Studier till 350-årsminnet. Stockholm, Norstedt, 1964. 409 sider. Ill. 49 sv. kr. (indb.).

Festskriftet er sammensat af tre af hinanden uafhængige studier samt en personfortegnelse udarbejdet af hovrättsfiskalen Lars-Göran Åsbring.

Den første afhandling, »Hovrättens opbyggnad 1614–1654«, (114 sider med noter og illustrationer) er skrevet af hovrättspresident Sture Petré. Den er inddelt i to hovedafsnit, hvoraf det første hedder »Hovrätten och den högsta domsmakten« og det andet »Organisation och personal«. I denne særdeles velskrevne afhandling gennemgås hovrättens udvikling i de første handlingsmættede 40 år. Hovrätten var tænkt som en permanent domstol til udøvelse af den højeste domsmagt, men meningsforskelle domstolen og kongen imellem bevirkede, at kongen ofte hævdede sin position som den højeste domsmagt. Med indførelsen af det særlige revisionsinstitut *beneficium revisionis* som et særligt retsmiddel imod hovrättens domme tabte domstolen yderligere terræn.

I andet afsnit gives en række konkrete oplysninger om selve domstolens opbygning, og man lærer i denne forbindelse, at en kollegialret var en nydannelse i datidens Sverige. Forfatteren slutter sin afhandling med en gennemgang af domstolens personel og dettes forhold – fra præsidenten og ned til det mindste retsbud. Af særlig interesse er to underafsnit, som omhandler de problemer, der var forbundet med udnævnelsen af dommere og med hele domstolspersonalets aflønningsforhold.

Det største og vægtigste bidrag til festskriftet er forfattet af professor, jur. og fil. dr. Stig Jägerskiöld. Han kalder sin afhandling »Hovrätten under den karolinska tiden och till 1734 års lag (1654–1734)« (215 sider med noter og illustrationer). Det er et systematisk gennemtænkt, pædagogisk og yderst fængslende arbejde gennemsyret af respekt for den ærværdige jubilar.

De to første af afhandlingens fem kapitler handler om henholdsvis »Hovrättens domare och advokater« og »Jurisdiktionskompetens och organisation«. De fortsætter og kompletterer Petréns afhandling på udmærket vis, selvom de på sine steder overlapper denne. Også Jägerskiöld beskæftiger sig med det centrale problem om hovrättens stilling i forhold til kongemagten og til de skiftende indehavere af denne. Iblant rettens medlemmer var der nogle, som tillige var medlemmer af rigsrådet. De formidlede en nær kontakt mellem rigsrådet og retten, hvilket bl. a. ytrede sig derved, at hovrätten i tvivlsomme sager underhånden kunne optage kontakt med rigsrådet, der i lange tider fungerede

som regering. I mangel af klar lov kunne hovrätten indhente besked hos rigsrådet om, hvad der skulle anses for at være gældende ret.

I forbindelse med omtalen af rettens betjente beskrives det særlige auskultantsystem. Auskultanterne var juridiske studerende på ulønnet volontærtjeneste ved domstolen. Til gengæld for den indsigt og erfaring, som de unge mennesker således kunne vinde, skulle de gå dommerne til hånde i det daglige arbejde. Det var en glimrende chance for de vordende jurister. Desværre viste det sig, at mange af dem ikke kunne leve op til den tillid, man viste dem. Når en sag var færdigbehandlet, vidste sagens parter inklusive det halve Stockholm aldeles omgående, hvad der var blevet snakket om. Af nysgerrighed tog de ofte sager og akter til gennemlæsning og lod dem bagefter ligge og flyde, så det kunne ske, at skrivelser kom bort. Den manglende kontrol med dem fristede også uvedkommende til at udgive sig for auskultanter og optræde på rettens vegne. En skønne dag blev det hovrätten for meget, og fra 1693 indskrænkedes auskultantvæsenet betragteligt.

Det sidste afsnit i kapitel II påkalder også interesse. Det kaldes kort og godt »Arbetsresultaten«. Forfatteren stiller her først to mere konkrete spørgsmål, dels: hvormange domme, resolutioner etc. har domstolen udfærdiget i denne periode, og dels: hvilke straffe idømtes? Med eksakte, statistiske oplysninger, så langt materialet rækker, leverer Jägerskiöld en glimrende oversigt over domstolens mangeartede aktiviteter. Et tredje og mere abstrakt spørgsmål, der i sin dramatiske udformning lyder som følger: »Var hovrätten en bloddomstol eller et redskab for en mere human retspleje? – besvares først fuldtud i sidste kapitel.

Kapitel III handler om forholdet mellem hovrätten og de retskilder, på grundlag af hvilke den skulle træffe sine afgørelser. Om de ældre retskilder, »lands- och stadslagen« fra 1300-tallet, hedder det, at de var meget utilstrækkelige, mens det om de yngre, forfatninger, kgl. resolutioner, rigsdagsbeslutninger m.v., gjaldt, at de var vanskelige at få overblik over. Efter tidens retskildelære stammede imidlertid al ret fra naturens eller Guds lov, således at visse almene sætninger i enhver ret var fælles for alle, og derfor kunne hovrätten indtil enevælden følge såvel svensk som fremmed ret, f. eks. *corpus iuris civilis*, ligesom man kunne følge tidligere afsagte domme, præjudikater. Efter enevældens indførelse skærpedes kravet til den skrevne ret, og man kunne ikke længere påberåbe sig fremmed ret.

Hovrättens adgang til at »arbitrere«, som det kaldes, d.v.s. til at afvige fra skreven ret eller fast praksis på grund af særlige omstændigheder, var efter Jägerskiölds opfattelse en nødvendig sikkerhedsventil i et retssamfund, hvor lovenes mangelfuldhed var så evident. Denne adgang tilkom kun hovrätten, hvilket undergravede underretternes reputation. Det kunne ikke skjules, at deres praksis ikke altid var i overensstemmelse med overinstansernes. Med tiden foretrak retten selv at indhente kongens samtykke til at arbitrere, og i 1684 mistede man endegyldigt arbitreringsprivilegiet.

Alternativet til arbitreringen var oprindeligt *referens* til kongen for at indhente vejledning og tilladelse til at gøre undtagelser. Med tiden blev det dog mere almindeligt, at hovrättens domme forelagdes kongen som appelinstans, eller at den dømte søgte benådning eller genoptagelse. Denne *referens* betød vel en

indskrænkning af domstolens selvstændighed, men også det positive, at retten især i straffesager formåede at få mildnet de strenge strafferegler og at vinde gehør for mere nuancerede synspunkter.

I kapitel IV gennemgås rettergangsreglerne, de gamle og deres afløser, problemerne i forbindelse med bevisvurderingen, voteringen o. a. Under afsnittet om retsprotokollen fortælles om den retshistoriske værdifulde, såkaldte *codex rationum*, hvori dommernes vota opbevaredes. Indtil 1656 var den hemmelig, og den tabte helt sin betydning i 1682, da der indførtes motiveringspligt.

Kapitel V hedder »Sammanfattande återblick«. Her gives svaret på spørgsmålet, om Svea hovrätt var en bloddomstol. Det var den efter Jägerskiölds mening ikke, tværtimod kæmpede den for humanitet og tolerance og på trods af vekslende politiske forhold for retsordenens objektivitet.

Det er lykkedes Jägerskiöld på en særdeles læseværdig måde at beskrive hovrättens udvikling i en vigtig periode både i rigets og dens egen historie. Han har meget levende skildret domstolens betydning for retsdannelsen, og han slutter af med et afsnit, hvori han tager det for en retshistoriker utraditionelle, men såre interessante skridt at sætte domstolen ind i dens samfundspolitiske sammenhæng.

Den tredje afhandling i festskriftet er forfattet af stadsantikvar, fil. dr. Tord O:son Nordberg. Han kalder sit bidrag »Hovrättens ämbetslokaler« (54 sider med noter og illustrationer). I den første tid efter oprettelsen boede hovrätten på Stockholm Slott, men på grund af ildebrande og andre ubehageligheder flyttede den i mange år omkring i de store stockholmske palæer og huse. Nordberg giver en detaljeret og interessevækkende beskrivelse af disse bygninger, deres forhistorie og indretning under henvisning til et stort illustrationsmateriale. I 1756 flyttede Svea hovrätt ind i det nyindrettede Kungshuset på Riddarholmen, det gamle Wrangelske palæ, hvor hovrätten har sæde den dag i dag. Nordberg fører i modsætning til de to andre forfattere af festskriftet sit arbejde frem til 1940'erne.

INGER SKYUM-NIELSEN, f. DÜBECK

Viborg Landstings Dombøger 1616. Sagsreferater og domskonklusioner. Udgivet af Landsarkivet for Nørrejylland ved POUL RASMUSSEN. Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg, 1965. X+390 sider. 18 kr.

De gamle dombøgers store værdi som historiske kilder fremgår ikke mindst af, at flere af vore udgiverselskaber forlængst er i gang med at udgive såvel tingbøger fra førsteinstans som selve rigsdomstolens protokoller. Hidtil har vi dog måttet savne landstingene i denne forbindelse, hvad der er såre beklageligt, dels fordi så få af rigets indbyggere overhovedet kom i berøring med rettertinget, dels fordi menigmands instans, herredstinget, overvejende beskæftigede sig med forholdsvis ligeGYldige gælds- og »politisager«. Det må derfor hilses med glæde, at Landsarkivet for Nørrejylland omgås med planer om at udgive de ældste (vist en fem) landstingsdombøger fra spredte år mellem 1569 og 1612. For tiden efter 1616, fra hvilket år der for første gang foreligger bevarede bind fra samtlige tre (topografisk inddelte) dombogsrækker, har Landsarkivet desværre ikke anset

det for muligt at tilvejebringe en udgave efter de alment anerkendte principper, hvorfor man har påbegyndt udsendelsen af et duplikeret regestværk, hvis første bind omfatter dombøgerne fra 1616.

Selve indholdet er unægtelig af stor interesse. Ikke mindst trolddomssager er talrige (mon en væsentlig baggrund for trolddomsforordningen af 1617?), og specielt vedrørende de talrige nævn, f. ex. sandemænd og de lidet kendte kirke-nævninger (der bl. a. svor om »kætteri«, dvs. blodskam m.m.), giver landstingets protokoller meget. Men skønt udgiveren synes at have udført sit arbejde med vanlig omhu og akkuratesse, er det et spørgsmål, om de valgte principper og denne »utraditionelle« udgivelsesform er heldig. Således bør det være et regestværks fortrin, at man hurtigt og pålideligt kan finde frem til sagens kerne og i givet fald se, om det til formålet er nødvendigt at gå videre til originalen, dvs. at der fordres tre ting: kortfattetthed, præcision samt udførlige registre. I nærværende udgave har udgiveren højest prisværdigt søgt at få »alt væsentligt« med, hvorved et regestværks hovedfordel går tabt. Med hensyn til registrene er det en lidet heldig løsning, at bortset fra personer med fast tilnavn (for hvilke der findes et henvisningsregister), er kun personer, som *ikke* er stedfæstet i teksten, opført i et slags personregister, alle andre må findes i et topografisk anlagt hovedregister. Det er således ikke nok at kende navnet på en troldkone; man må på forhånd kende det stednavn, som landstingsskriveren forbinder hende med. Lige så lidt er der gjort forsøg på at identificere standspersoner; under Knud Gyldenstjerne henvises således til Hald len, Tiimgård, Vestervig len og Ågård, hvorefter benytteren selv må finde ud af, at de to første henvisninger gælder Knud Axelsen, de to sidste Knud Henriksen, samt glæde sig over, at Knud Predbjørnsen endnu er for ung til at optræde.

Langt mere betænkeligt er det dog, at udgaven på et enkelt punkt bryder overtvært med teksten og i stedet forsøger en »modernisering«. Som bekendt var det ikke landstingets opgave at foretage en fornyet prøvelse af en ved en underinstans sluttet sag, men i stedet at tage stilling til en klagers (gerne lig taberen ved førsteinstans) påstand om en konkret fejl i sagsbehandlingen, dvs. at den indstævnedede part ved landstinget normalt var en underrettsdommer eller et nævn (sandemænd o. lign.), der havde afsagt en for klageren ugunstig kendelse. Uden nærmere motivering (en sådan lader sig næppe heller give) har udgiveren i stedet for at referere tekstens indhold søgt at »rekonstruere«, hvem der vilde have været sagsparter, såfremt landstinget havde fulgt nugældende procedureregler! Ikke blot må benytterne af nærværende udgave således begynde med at forsøge tilbageslutning til, hvad der egentlig står i de originale protokoller; men det bliver kun muligt at følge parternes procedure i den udstrækning, den refereres i domskonklusionen, medens største delen af referatet optages af »Sittengeschichte« m. fl. ret uvæsentlige, omend ofte pittoreske detaljer. Endelig var det vel ikke urimeligt, om et sådant første bind havde været indledet af et par bemærkninger om selve landstinget, dets organisation, funktionærer, tid og sted m.m., herunder ikke mindst det særdeles væsentlige spørgsmål, hvorvidt der på denne tid foruden selve dombøgerne førtes andre protokoller, f. ex. skøde- og pantebøger o. lign.

TROELS DAHLERUP

JØRGEN STHYR: Kobberstikkeren Albert Haelwegh. København, Gyldendal, 1965. 232 sider. Illustreret. 51,25 kr.

I anledning af Ny Carlsbergfondets formand Jørgen Sthyr's 60årsdag er hans afhandling om Albert Haelwegh, der fremkom i Kunstmuseets Aarskrift 1938, blevet genudgivet »Sthyr til ære, os til glæde«. Den er blevet forsynet med et engelsk resumé og et register. Et kort forord af Erik Fischer og en gratulationsliste anslår festskrift-karakteren. Teksten er gennemset af forfatteren, der har gjort nogle få rettelser og tilføjelser.

Et optryk af en ældre afhandling er i almindelighed langt fra noget spændende, men i dette tilfælde er der tale om en ny-udgivelse, som på afgørende måde fornyer tekstens værdi. Mens artiklen i Kunstmuseets Aarskrift naturligvis ikke havde udførlige beskrivelser og kun var illustreret med en række af de smukkeste blade, gengives her, kun med undtagelse af de rene serieværker, såsom kongeportrætterne fra *Icones Regum Daniæ* og de anatomiske tavler, alle Albert Haelweghs stik. Først på denne måde kommer afhandlingen til sin fulde ret som en grundlæggende kunstnermonografi, hvor hele materialet lægges frem til videre studium. Bogen er et glimrende arbejdsredskab, samtidig med at de usædvanlig smukt og let trykte illustrationer gør den til en såre elegant tryksag. Den vil få varig værdi både på grund af den betydning, stikkene har som dokumentation, navnlig til bestemmelse af portrætmalernes virke, og ved det samlede overblik over Haelweghs værksteds produktion, som man får ved at gennemblade bogen. Svingningerne i stikkenes kvalitet og nogle konkrete oplysninger begrundet formodningen om, at Haelwegh havde et »værksted«. Bogen må give ny kraft til eftersøgningen af de svende, som befolkede dette værksted, og man må prøve at afveje malernes indflydelse på mangfoldiggørelserne.

Der skal mod til at lave en fuldstændig udgave som denne. Men dels lærer vi af de store udenlandske foretagender (Hind, Hollstein), hvor værdifuldt og nødvendigt det er at få tingene frem, dels passer det så godt til Sthyr's tekst. Den tilførte i sin tid opfattelsen af de danske kunstbestræbelser i 17. årh. noget nyt. Det springende punkt er, hvordan vi skal formulere dommen om, på hvilket niveau de lå. Sthyr gennemførte en undersøgelse, hvis rygrad var en sammenligning mellem Haelwegh og hans fremmede læremestre og forbilleder, Suyderhoef og Soutman i Haarlem. På grund af materialets størrelse og autentiske karakter kunne Sthyr helt overbevisende angive det miljø, som var Haelweghs udgangspunkt som kobberstikker, og han kunne på en sært rolig og saglig måde slå fast, at vel var de store hollandske reproduktionsstikkere Haelweghs overmænd i visse former for elegance, men han havde også sine fortrin, en bredde og djærvhed, som i hans egenhændige værker er et plus, ikke inkompetence.

Resultatet var ikke fri for at overraske Sthyr selv (se side 11, nederste stykke). Vi har så let ved at henfalde til indholdsløse erklæringer om, at vi havde kun dværge, hvor andre havde Rubens og Velasquez, intetsigende, fordi den slags mænd var kæmper, hvor de viste sig. Derimod siger det meget, når det som her simpelthen kan demonstreres, at en mand som Haelwegh på sit felt, som reproduktionsstikker, en begrænsning han ikke drømte om at gå ud over, hævdede sig smukt ikke blot i forhold til de omgivende landes stikkere, men overfor de toneangivende i samtiden.

POVL ELLER

Polska Akademia Nauk, Instytut Historii: Polska w okresie drugiej wojny północnej. I–III. Fransk og russisk resumé. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1957. 555 s., 660 s., 219 s. 238 zł. – ADAM KERSTEN: Stefan Czarniecki 1599–1665. Warszawa, Wydawnictwo Ministerstwo Obrony Narodowej, 1963. 582 s. 98 zł.

Ligesom 300-året for Karl Gustaf-krigene blev markeret i Norden ved udgivelse af forskellige historiske værker, var dette tilfældet i Polen. Denne tid har spillet en stor rolle i den folkelige polske tradition som den epoke, hvor folket samlede sig til modstand mod fjenden og ikke blot fordrev ham fra landet men endog forfulgte ham helt til det fjerne Jylland. Henryk Sienkiewicz bidrog med sin romanserie Trilogien (hvoraf »Potop« (Syndfloden) 1886 handler om svenske-krigen) til at romantisere og glorificere periodens personer og begivenheder. Ludwik Kubala søgte med sin store serie »Szkice historyczne« – deriblandt »Wojna szwedcka (Den svenske krig) w r. 1655 i 1656«, Lwów 1914, og »Wojny duńskie i pokój oliwski (De danske krige og freden i Oliwa) 1657–1660«, Lwów 1922 – at fremstille den historiske baggrund for Sienkiewicz' romaner. Han indskrænkede sig dog hovedsagelig til at aftrykke og referere de polske kilder til den politiske historie.

Efter den anden verdenskrig har den polske historiske forskning især været optaget af at analysere den økonomiske og sociale baggrund for folkeopstanden mod svenskerne. For at give et samlet udtryk for forskningens stilling til de forskellige aspekter af periodens historie nedsatte Det polske Videnskaberne Akademi en redaktionskomité under ledelse af professor K. Lepszy, som indsamlede bidrag fra 18 polske historikere til værket »Polska w okresie drugiej wojny północnej« (Polen under den anden nordiske krig – man betegner i Polen krigen mod Gustaf Adolf som den første nordiske krig). Det fremkomne værk blev således en samling af afhandlinger uden nogen gennemgående linie eller syntese.

På trods af titlen omhandler værket ikke kun de indre polske forhold men også en beskrivelse af den internationale politik under krigen. Til den første gruppe hører to artikler af Stanisław Śreniowski: »Den polske stat i midten af det 17. årh. Økonomiske og politiske problemer som følge af oligarkernes magt«, samt »Den polske landsby i midten af det 17. årh.«. Forfatteren behandler emnet ud fra marxistiske synspunkter og fremstiller bøndernes kamp mod svenskerne som et udslag af klassekampen mod »feudalherrerne«. Han er her i fuld overensstemmelse med den historiske forskning, der var fremherskende i årene 1945–1956, men i modsætning både til de ældre historikere som Kubala, der énsidigt fremhævede adelens og kirkens betydning for kampen, og til nogle nyere historikere, der anlægger et mere nuanceret syn på problemerne. Śreniowski bygger ikke på specielle analyser af de økonomiske og sociale forhold, men fremsætter mere generelle betragtninger.

Władysław Czapliński (»Magnaternes og szlachtsaens rolle under de første år af svenskekrigen«) fremsætter på grundlag af et omfattende kildemateriale den opfattelse, at årsagen til, at magnaterne gik over til Karl Gustaf, dels skyldtes ønsket om ved hans hjælp at genvinde de tabte områder i Ukraine, dels frygten for en deling af Polen, hvorved de ville miste deres indflydelse.

Når stormændene fra begyndelsen af 1656 igen svingede over til Jan Kazimierz, skyldtes det svenskerne overgreb samt pres fra folket og kongemagten. Czapliński fremhæver, at magnaterne i almindelighed var skeptiske overfor partisankrigen og mente, at kun en regulær hær samt hjælp fra udlandet var i stand til at fordrive svenskerne. Czapliński undlader dog at tage stilling til spørgsmålet om, hvorvidt de faktisk havde ret i dette synspunkt.

Adam Kersten (»De folkelige massers rolle og deltagelse i kampene mod den svenske angriber«) slutter sig kun delvis til Śreniowski's synspunkter, nemlig for den første periode af krigen (juli-oktober 1655), hvor bønderne var de eneste, der gjorde modstand mod svenskerne på en måde, der havde karakter af både en social kamp mod adelen og en national kamp. Senere bevirkede bøndernes pres, at adelen og kirken stillede sig i spidsen for bevægelsen, der derefter antog en mere national og religiøs karakter.

Ved siden af disse artikler skal nævnes undersøgelser af krigens ødelæggelser i de enkelte landsdele, hvoraf det bl. a. fremgår, at folketallet i Mazowsze (Mazowien) faldt med 40 % og i Storpolen og Vestprovsen med over 60 % i løbet af krigen. Derudover har C. Pilichowski skrevet en artikel om plyndringerne i de polske biblioteker og arkiver, hvorfra store samlinger blev overført til Sverige, og en analyse af den antisvenske propaganda-litteratur er foretaget af Zofia Libiszowska.

En særlig gruppe i værket udgør afhandlingerne om de militære forhold. Der kan nævnes B. Baranowski: »Den polske hærs organisation og sociale sammensætning i anden halvdel af det 17. årh.«, en beskrivelse af de militære begivenheder under krigen af Stanisław Herbst og en skildring af den meget omdiskuterede belejring af klosteret på Jasna Góra i Częstochowa af Tadeusz Nowak. I modsætning til den kirkeligt inspirerede, meget udbredte opfattelse af Częstochowas befrielse som et mirakel slutter Nowak sig til Georg Westrins tese (Svensk Historisk Tidsskrift 24, 1904), at de belejrede simpelthen var væsentligt stærkere i militær henseende end belejrerne. Men han afviser dog tendenser blandt polske historikere til helt at ignorere betydningen af begivenhederne på Jasna Góra, idet han mener, at den kirkelige propaganda, som tog sit udgangspunkt i episoden, bidrog meget til at ophidse folket mod svenskerne.

Værkets afdeling om udenrigske forhold indledes med en artikel af Nowak: »Baggrunden for det svenske angreb«. I lighed med nyere svenske og russiske forskere opfatter Nowak angrebet som et led i kampen om østersøherredømmet og mener, at svenskerne foretog det først og fremmest for at forhindre Rusland i at nå ud til Østersøen.

En redegørelse for det politiske forhold til Rusland er foretaget af Zbigniew Wójcik: »Polen og Rusland overfor den fælles trussel fra Sverige«. Han undlader at behandle spørgsmålet vedrørende rivaliseringen om Ukraine og lægger hovedvægten på den traktat, der under kejserlig mægling blev sluttet i Wilna i oktober 1656 om fælles polsk-russisk krigsførelse mod Sverige. Wójcik fremhæver stærkt traktatens indflydelse på krigens udfald, men advarer dog samtidig mod at overvurdere dens betydning set i videre perspektiv, for på grund af de permanente interessermodsigelser mellem de to lande kunne traktaten kun holde så længe, det svenske pres vedvarede. Straks derefter fortsatte de polske magnater krigen mod Rusland for at genvinde deres godser i Ukraine.

Kazimierz Piwarski har skrevet to artikler: »Den fransk-østrigske rivalisering om indflydelsen i Rzeczpospolitaen« og »De svensk-brandenburgske forbindelser og det polske spørgsmål under den første nordiske krig« (hvormed han dog mener den samme krig, som værkets hovedtitel kalder den anden nordiske krig). Piwarski betragter krigen som en del af den politiske kamp mellem Habsburg og Frankrig om herredømmet over Europa, hvor freden i Oliwa må ses som en sejr for det franske diplomati. Den brandenburgske politik beskriver Piwarski ud fra den ældre litteratur og bebrejder de polske statsmænd, at de så let gav afkald på suveræniteten over Østprøjsen og afstod flere områder i Pommern til kurfyrst Friedrich Wilhelm, hvorved Polen næsten blev afskåret fra havet.

De udenrigspolitiske artikler hører til værkets svagere del. Det er ejendommeligt, at medens de polske historikere oftest behandler de indre spørgsmål ud fra økonomisk-soziale synspunkter, så dominerer den klassiske politiske historie i studiet af de internationale forhold, uden at man forsøger at inddrage økonomiske vurderinger. Endvidere kan det undre, at forfatterne til de udenrigspolitiske afsnit ikke har benyttet udenlandske arkivalier, til trods for at Det polske Videnskabernes Akademi har anskaffet store mængder mikrofilm bl. a. fra Rigsarkivet i Stockholm. Endelig må man som dansker finde det besynderligt, at Frederik 3.'s krigserklæring til Sverige i juni 1657 ikke tillægges nogen som helst betydning for krigenes udfald. De polske historikere mener åbenbart (i lighed med Frederik 3.), at Karl Gustaf på dette tidspunkt var definitivt slået.

Værkets tredje bind udgøres af en særdeles fyldig bibliografi, der medtager alle væsentlige polske og udenlandske kildesamlinger, bøger og afhandlinger om perioden, hvorved der er frembragt et uundværligt opslagsværk.

De dansk-polske forbindelser på denne tid fremstår tydeligere i Adam Kerstens imponerende biografi om den berømte feltherre Stefan Czarniecki.

Czarniecki er kendt af ethvert barn i Polen som den eneste, der forblev tro mod Jan Kazimierz under »Syndfloden«, og som senere kæmpede med sin hær mod Karl Gustaf i Danmark. Kersten har derfor haft en meget vanskelig opgave med på den ene side at fjerne helteglorien og dog samtidig lade Czarniecki beholde den plads i begivenhederne, som han rent faktisk havde. Forfatteren har ikke villet give en psykologisk skildring af Czarniecki (hvilket kildematerialet ikke tillader), men har i stedet bestræbt sig på at indsamle flest mulige kendsgerninger til at skrive en analytisk biografi, hvilket må siges i høj grad at være lykkedes. Kersten baserer sin bog på et meget omfattende kildemateriale først og fremmest fra polske men også fra svenske og tyske arkiver samt i mindre grad fra Rigsarkivet. Desuden har han medtaget samtidens flyveskrifter og aviser samt naturligvis hele den polske og udenlandske litteratur om emnet.

Efter at have behandlet Czarnieckis ungdom, hans deltagelse i krigen mod kosakkerne og svenskerne, beskriver Kersten felttoget til svensk Pommern i oktober 1657, der antagelig var ment som en diversion for Frederik 3., og endelig det i den polske tradition så berømte, og i den jyske så berygtede, felttog til Jylland 1658/59.

I en tidligere afhandling, »Wojska polskie w Danii (De polske tropper i Danmark) 1658–59« (Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska XIV, 1962), hævder forfatteren, at artikler i danske dagblade i anledning af 300-året for krigen samt Aksel Lassens bog »Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark« (1959) ikke altid har givet et objektivt billede af polakernes andel i dette brandenburgsk-østrigsk-polske felttog. Man har således lagt skylden for de udbredte hærgninger på polakkerne alene samt påstået, at det var dem, der bragte den frygtelige pest med sig. Kersten påviser, at årsagen til disse hærgninger (som var så alvorlige, at Frederik 3. en overgang bad Jan Kazimierz om at tilbagekalde hæren) var, at soldaterne sultede, fordi de fik tildelt kvarterer i områder, der i forvejen var udpiste af svenskerne, medens brandenburgerne og østrigerne fik kvarterer, der var i stand til at forsyne troppeperne. Påstanden om, at det var polakkerne, der skulle have bragt pesten med sig, afviser Kersten, da den mangler kildemæssigt grundlag.

Forfatterens kildemateriale vedrørende dette felttog består af samtidige beretninger (især Paseks erindringer) samt korrespondance mellem Czarniecki og kurfyrsten og mellem Jan Kazimierz og Frederik 3. Desuden har han benyttet prof. Wł. Czapliński's optegnelser fra Rigsarkivet, som denne foretog i 1930-erne til sin artikel »Polacy z Czarnieckim w Danii« (Polakkerne med Czarniecki i Danmark) (Rocznik Gdański IX–X, 1935–36). Hverken Czapliński eller Kersten har imidlertid undersøgt indberetningerne fra de danske krigskommissærer (bl. a. Ditlev Ahlefeldt), der i perioder fulgte den polske hær, hvilket utvivlsomt i nogle tilfælde ville have givet et tydeligere billede af begivenhederne.

Alligevel er Kerstens bog et særdeles vægtigt bidrag til denne periodes historie, ikke mindst som følge af det store og alsidige kildemateriale, den bygger på. Desværre skæmmes den af en række trykfejl og unøjagtigheder i det videnskabelige noteapparat, især hvor det drejer sig om citater på fremmede sprog, stednavne og tidsangivelser. En væsentlig hindring for dens videre udbredelse er, at den mangler et resumé på et vestligt sprog. Det havde den fortjent.

KARL-ERIK FRANDSEN

JONAS HEDBERG: Kungliga Finska artilleriregementet. Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland nr. 404. Borgå 1964. 322 sider. Illustreret. 3 kort. 17 bilag.

Efter henvend en snes års forarbejde afsluttede den svenske artillerimajor Jonas Hedberg i 1964 sit værk om det fjerde feltartilleriregiment fra den svenske storhedstid. Regimentshistorien er en statelig bog med et fyldigt og velvalgt illustrationsmateriale. Dens fire kapitler indrammes af et kort forord og en efterskrift, hvortil knytter sig et omfangsrigt biografisk afsnit, et udførligt noteapparat og en fyldig kilde- og litteraturfortegnelse; endvidere bringes en lille snes bilag omfattende oversigter især af statistisk natur som skytstabeller, cheflister, styrkelister og materieloversigter.

Hedberg havde oprindelig tænkt sig et endnu fyldigere biografisafsnit, men

dette, der med 75 sider er bogens næststørste, måtte begrænses til kun at være fuldstændigt for officerernes vedkommende, idet tilvejebringelsen af biografier for underofficerer og »tygpersonal« ville tage urimelig lang tid; alligevel omfatter afsnittet næsten 400 personer, hvoraf en betydelig del er portrætteret. Hermed har forfatteren søgt at tilgodese behovet blandt personalhistorikere og slægtsforskere især i Finland. Til biografierne slutter sig i øvrigt et meget fyldigt personregister med godt 2000 navne.

Regimentshistoriens centrale og mest omfattende afsnit er med sine 110 sider »Beredskap och krig«, hvor enhedens krigshistorie trækkes op med brede penselstrøg for de 17 år (1794–1811), hvor den bar regimentsnavn. Selv om det finske artilleriregiments traditionslinier er klare nok og går helt tilbage til 1650-tallet – gennem faste organisationsformer som Kungl. Finska artilleribrigaden (fra 1783) og Kungl. Finska artilleribataljonen (fra 1734) bar enheden kun regimentsnavnet i det nævnte korte spand af tid. Ikke mindst de beskrevne kamphandlinger i den skæbnesvangre krig 1808–09 tegner billedet af et regiment præget af et dygtigt og ansvarsbevidst befalingsmandskorps og dets hvervede mandskabs gåpåmod og artilleristiske håndslag.

Efter et par år i sin sidste garnisonsby – Gävle – blev regimentet nedlagt 1811, idet tre kompagnier overførtes til Wendes artilleriregemente og to til Svea. I øvrigt fremgår det af Hedbergs bog, at det nuværende Satakunda artilleriregiment efter den finske præsidents bestemmelse i 1957 har overtaget det gamle Kungl. Finska artilleriregementes traditioner; samtidig tildeltes 26. maj – det sidste regiments oprettelsesdag i 1794 – som Satakundaregimentets »høgtidsdag«.

Forud for det krigshistoriske afsnit er regimentets tilværelse i den finske hverdag skildret levende og tilpas bredt, uden at detaljerne tynger – i hvert fald artilleristens læsning heraf. I en lille snes underafsnit er vidt forskellige sider af det militære garnisonsliv omkring 1800 i Helsingfors, Sveaborg, Tavastehus, Lovisa og Varkaus behandlet. Hedberg skildrer meget levende den mosaik, hvoraf den artilleristiske hverdag i den tids Finland dannedes; eksempler på emnerne er: Organisationen, uniformen, artillerimateriellet, økonomiske spørgsmål, indkvartering, uddannelse og den daglige rutine.

Sidst – men ikke af mindst interesse uden for Finland – skal indledningskapitlet, »Regementets ursprung«, nævnes. Her er det lykkedes forfatteren uden at give afkald på det videnskabeligt fuldt holdbare på relativt få sider at trække baggrunden for den senere fremstilling op. Dette afsnit er samtidig det svenske artilleris historie i store træk fra middelalderen over Vasatidens og stormagtstidens artilleri frem til tabet af Finland 1809. Man læser her bl. a., at det første feltartilleriregiment i Sverige formeredes allerede år 1630, at Karl XII spolerede det svenske feltartilleri, og at dets genføder – oberst Carl Cronstedt – i 1725 skabte landets første virkelige artillerisystem, hvorefter »systemet snart kopieredes af russere, polakker og danske, og det svenske artilleri steg ikke mindst efter kampene ved Damgarten, Gadebusch og Tønningen atter til den højeste anseelse i Europa«. – Først i 1734 skete i Sverige en opdeling af artilleriet på bataljoner, der i 1782 afløstes af brigader. I 1794 opdeltes det 39 kompagnier store artilleriregiment på fire nye regimenter – de tre allerede nævnte og Göta artilleriregemente.

Major Hedberg har i forordet til sin bog anført, at han i Militärhistoriska avdelningen er i fuld gang med at udarbejde det svenske artilleris historie. Jonas Hedberg har med den her omtalte bog vist, at han forstår at videreføre svensk militärhistories ærifulde tradition – det adviserede større arbejde imødeses med forventning også i Danmark.

HELGE KLINT

JOSEPH J. MALONE: *Pine Trees and Politics. The Naval Stores and Forest Policy in Colonial New England 1691–1775.* London, Longmans, 1964. 219 sider. 35 sh.

Bogen behandler modsætningsforholdet imellem den engelske regering og New England staterne indenfor et vigtigt, men hidtil utilstrækkeligt behandlet felt, nemlig koloniernes produktion og eksport af master og skibstømmer. På den ene side møder vi en engelsk merkantilistisk politik med det formål at dirigere koloniernes produktion og kanalisere deres eksport til moderlandet, der således blev gjort selvforsynende indenfor imperiets rammer med disse strategisk vigtige varer. På den anden side møder vi koloniernes krav om en produktion, der var i overensstemmelse med deres egne interesser og om en eksport til markeder, som geografisk og økonomisk var deres naturlige aftagere.

Behandlingen hviler i overvejende grad på upubliceret engelsk materiale og belyser, udover selve modsætningsforholdet, også væsentlige sider af engelsk koloniadministration i det 18. århundrede.

Den engelske flådes næsten totale afhængighed af tilførsler fra Skandinavien og Balticum medførte tidligt en interesse for master og tømmer fra New England, »should the Danish Sound ever be closed to English ships« (1632, jvfr. s. 2). Frem for alt kunne New England eksportere de store master af en væsentlig højere kvalitet, end de nordeuropæiske leverandører formåede. Allerede i 1691 forbeholdt den engelske krone sig derfor gennem en skovlovgivning disse kæmper, og gennem det 18. århundrede foretoges en omfattende afmærkning med flådens mærke, »the broad arrow«. Denne forholdsregel imod rovdrift på skovene mødte imidlertid bred modstand i kolonierne, hvis betydeligste eksportartikel var tømmer i form af opsavede planker, og for hvilke leverance af master til den engelske flåde kun var af sekundær betydning. De fåtallige embedsmænd førte derfor en håbløs kamp for at håndhæve de kongelige forordninger overfor massiv modstand fra befolkningen. Dommere og jury i enkeltstaterne stod for de samme økonomiske og politiske interesser som de fåtallige lovovertredere, hvem det lykkedes den centrale myndigheds repræsentant, »the Surveyor-General of the Woods«, at få bragt for en domstol; vidner kunne ikke opdrives, bevismateriale »forsvandt« undervejs, og domfældelser var i realiteten umulige at opnå.

Den engelske kronens forsøg på at sikre skovene, og dermed selve produktionen af master og skibstømmer, var udtryk for en merkantilistisk politik på tværs af koloniernes interesser. Den mislykkedes derfor på grund af koloniernes modstand, og samme skæbne fik også det andet aspekt af denne politik, nemlig selve eksporten til London.

New Englands master og skibstømmer var i virkeligheden ikke konkurrence-dygtige på det engelske marked overfor de nordeuropæiske produkter. De amerikanske savværksejeres og tømmerentreprenørers interesser lå derfor i en eksport til Spanien, Portugal og Vestindien, hvor deres produkter var kurante varer, ikke mindst når aftagerne var at finde blandt Englands modstandere under en krig. The Board of Trade i London erkendte disse forhold, og under indtryk af den politiske situation i Nordeuropa kom the Naval Stores Act af 1705 til at omfatte en importpræmiering af master fra New England. Import af master af den af flåden forlangte størrelse og kvalitet var imidlertid økonomisk stordrift, og præmieringen tilfaldt derfor ikke kolonierne, men en fåtallig gruppe kapitalstærke engelske flådeleverandører. En vis forøgelse af importen kunne påvises som følge af præmieringen; men ved udbruddet af den amerikanske revolution var Englands afhængighed af de nordeuropæiske leverandører ikke desto mindre stort set den samme som 80 år forinden.

Også dette aspekt af den merkantilistiske politik må bogens forfatter karakterisere som en fiasko, og årsagerne hertil kaster samtidig et interessant lys over produktionsforholdene blandt de nordeuropæiske stater.

Frem for alt var afstanden af afgørende betydning. Engelske skibe kunne gøre to à tre farter til Sverige og fire à fem til Norge imod een til New England, og omkring 1705 regnedes fragten fra Boston til London for tre gange så høj som fragten fra Stockholm. Hertil kom endvidere den utilstrækkelige udbygning af transport- og produktionsapparatet i New England samt en følelig mangel på arbejdskraft i de tyndt befolkede kolonier. Kun krige og epidemier i Nordeuropa kunne derfor for en kortere tid gøre eksporten fra New England konkurrence-dygtig på det engelske marked.

Forfatteren giver således betydeligt mere, end hvad bogens titel lover, og hans tese, nemlig at dette hidtil upåagtede aspekt indenfor det voksende modsætningsforhold imellem England og de amerikanske kolonier nødvendigvis må inddrages i forudsætningerne for den amerikanske revolution, må betragtes som bevist.

OLE FELDBÆK

PHYLLIS DEANE: *The First Industrial Revolution*. London, Cambridge University Press, 1965. VIII + 295 sider. 40 sh. Paperback 17 sh. 6 d.

Phyllis Deane, der tidligere sammen med W. A. Cole har udsendt en velunderbygget statistisk studie over langtidsudviklingen i engelsk økonomi siden slutningen af det 17. århundrede (*British Economic Growth 1688–1959*, 1962), tilhører den skole af økonomiske historikere, der i særlig grad støtter sig til den økonomiske videnskab. I sin nye bog betoner hun straks i forordets første sætning sin tilknytning til moderne vækstteori ved at påkalde den aktuelle interesse for »the problem of identifying the route by which today's poor countries might reach the high standards of living presently enjoyed by the industrial societies«.

Denne placering er tankevækkende. Historikerne har ikke altid været villige til at knytte sig for nøje til samfundsvidenskaberne, men moderne vækstteori stiller den økonomiske historiker over for en dobbelt udfordring. Der er på den

ene side muligheden for at gøre brug af teoretikernes systematisering og terminologi, for derved at opnå større præcision i den rent historiske analyse, men der er på den anden side også forpligtelsen til at komme teoretikeren til hjælp med veldokumenterede data. En vækstteori må nødvendigvis bygge på historiske erfaringer. Det er bedre historikeren stiller sin kritiske metode til rådighed for den økonomiske modelbygger, end at han overlader til ukyndige at udfylde det praktiske behov.

I bogens ialt 16 kapitler behandles en række aspekter af engelsk økonomisk udvikling i perioden ca. 1750–ca. 1850. For hvert kapitel søger forf. at vurdere det behandlede aspekts betydning for industrialiseringen. Det er ikke muligt her at komme ind på alle disse enkeltvurderinger, der i mange henseender bryder med gængse forestillinger, et brud, der dog på mange punkter er forberedt af de seneste års betydelige tidsskriftlitteratur om den industrielle revolution. Fremhæves kan bl. a. forf.s understregning af betydningen af den første trafikrevolution, kanalbyggeriet og turnpikevejene i de sidste årtier af det 18. århundrede, hendes fremhævelse af det offentliges aktive betydning for udviklingens retning og hendes betænkelighed ved den dominerende rolle man normalt tillægger bomuldsindustrien i det engelske industrielle gennembrud.

Det billede Phyllis Deane tegner af den industrielle revolution, lader sig ikke kort referere, men kan måske karakteriseres ved en gengivelse af forf.s stilling til det omstridte spørgsmål om den industrielle revolutions kronologi. Forf. har allerede tidligere sammen med H. J. Habakkuk diskuteret den af W. W. Rostow opstillede kronologi for det industrielle take-off («The Take-off in Britain» i W. W. Rostow (ed.): *The Economics of Take-off into Sustained Growth*, 1963), og der markeret sin afstandtagen fra Rostows datering af gennembruddet til perioden 1783–1802. En så snæver datering bygger især på udenrigshandelsstatistikken, der er den bedste statistiske serie for perioden, men som vel at mærke også rummer mange faldgruber. F. eks. kan 1780'ernes ekspansion tolkes som en reaktion efter de vanskelige afsætningsforhold under konflikten med de nordamerikanske kolonier og frihedskrigen, og den fortsatte fremgang i 90'erne kan ses som en følge af at Englands værste konkurrenter under revolutionskrigene var afskåret fra verdenshavene (ss. 117–18). Men Phyllis Deane tager overhovedet afstand fra Rostow's take-off-begreb og betragter industrialiseringen ikke som en begivenhed, men som en proces, der ikke klart lader sig kronologisk afgrænse. Årtierne hen mod midten af det 18. århundrede prægedes af stagnation, omkring 1750 kan der imidlertid iagttages en vis produktionsfremgang, der dog næppe mere end holder trit med befolkningstilvæksten. Produktionsfremgangen accelererer i 80'erne og 90'erne, standser under Napoleonskrigene, men accelererer atter i 1820'erne og 30'erne (ss. 221–22). Denne kronologi knyttes sammen med Schumpeters tolkning af Kondratieff-cyklen, d. v. s. en tolkning af de økonomiske langtidbevægelser, der i særlig grad lægger vægt på de tekniske innovationers tendens til at optræde i »klynger«. Den teori Phyllis Deane opstiller for det historiske fænomen »Den industrielle Revolution« er således langt mindre dramatisk end Rostow's, men utvivlsomt langt mere acceptabel for de fleste historikere.

Phyllis Deane's bog er et godt eksempel på den nytte historikeren kan have af en solid teoretisk ballast. I dårlige tilfælde kan det føre til en ubehagelig af-

humanisering af fremstillingen, i gode tilfælde giver det klarhed og frihed for fraser. Her er kapitlerne præcist og overskueligt disponeret, de anvendte begreber definerede, og de enkeltheder, der medtages, er altid relevante. At så Mantoux eller Ashton er morsommere læsning, er en anden historie.

NIELS STEENGAARD

W. O. HENDERSON: *Britain and Industrial Europe 1750–1870. Studies in British Influence on the Industrial Revolution in Western Europe.* 2nd ed. Leicester University Press 1965. 276 sider. 6 plancher. 4 kort. 30 sh.

I denne bog, hvis første udgave forelå i 1954, har den flittige engelske økonomiske historiker W. O. Henderson samlet en række afhandlinger, hvis fælles tema er britiske foretagers, britiske teknikeres og britisk kapitals betydning for industrialiseringen på kontinentet. Flertallet af afhandlingerne har været offentliggjort tidligere, og til irritation for læseren synes de ikke at være omredigeret. Således refereres den engelske lovgivning om eksport af maskiner og emigration af teknikere gentagne gange i løbet af bogen. Bogen prætenderer ikke at være en fuldstændig behandling af emnet, flere af kapitlerne samler sig om enkelte personer som f. eks. William Cockerill og industrialiseringen i Belgien eller Prince Smith og frihandelsbevægelsen i Tyskland. Visse væsentlige områder er ikke behandlet, især hæfter man sig ved, at de nordiske lande lades uomtalt, næppe fordi de er uden interesse i den forbindelse, snarere skyldes udeladelsen sprogvanskelighederne.

Hverken bogen som helhed eller de enkelte kapitler er særlig systematisk opbygget, forf. har opsporet en utrolig mængde oplysninger, men det er ikke lykkedes ham at drage nogen generelle konklusioner om det vanskelige og i det store og hele uudforskede problem, den industrielle produktionsforms spredning fra England til Vesteuropa. På nogle punkter yder bogen glimrende illustrationer til forståelsen af denne proces, uden at det i særlig grad er fremhævet af forf. Det gælder f. eks. den aktive rolle statsmagten spillede overalt, hvor det drejede sig om at indføre nye tekniske hjælpemidler eller nye produktionsformer; her mindes man endnu en gang om, hvor kunstigt det er at sondre mellem en merkantilistisk og en liberal periode i den økonomiske politik. Det gælder også sontringen mellem opfindelser og innovationer, d. v. s. mellem det tidspunkt, hvor en teknisk nydannelse foreligger, og det tidspunkt, hvor den får praktisk betydning. Både i Frankrig og Tyskland var de afgørende engelske opfindelser som Watt-dampmaskinen og spindejennyen kendt få år efter deres fremkomst, men det varede længe før de vandt almindelig udbredelse, tilsyneladende ikke på grund af kapitalmangel eller mangel på teknisk formåen, men på grund af foretagernes manglende interesse eller behov.

På ét punkt tillader forf. sig dog at konkludere, omend hans konklusion er, at generalisering her ikke er mulig. Det gælder spørgsmålet om kapitaleksportens virkning for eksportør og importør, et spørgsmål, der jo har aktuel interesse for vurderingen af forholdet mellem udviklede lande og lande i udvikling. »There have in the past been many different kinds of relationships between highly

industrialised and non-capitalist countries. The benefits which two countries linked in this way derive from their association cannot be precisely evaluated« (s. 218).

Bogen er udstyret med en overordentlig nyttig selektiv bibliografi over litteratur om den industrielle revolution i England og på kontinentet.

NIELS STEENGAARD

JOHS. LUNDE: *Handelshuset bak Garman & Worse. Jacob Kielland & Søn.* Oslo, Universitetsforlaget, 1963. 228 s. + 30 s. noter og register. 4 plancher.

Forf., der er rektor ved butiksfagskolen i Bergen, har i nævnte bog skildret et Stavanger-hus' historie fra 1751 til 1863, en så lang levetid for et firma, at det i sig selv skulle være nok til at berettige en skildring af det. Det rent merkantile er dog ikke forfatterens hovedsigte, men derimod den omstændighed, at huset er det, som forfatteren Alexander Kielland stammede fra, og som denne har skildret i romanen »Garman & Worse«, et af hans betydeligste værker. Johs. Lunde bebuder derfor, at han vil skildre firmaet »med særlig vekt på beskrivelse av adferd og adferdsnormer«, både »bedriften og familien«, »menneskene og miljøet«.

Takket være tidligere litterære behandlinger og eksistensen af et omfattende familiearkiv – dog med få bevarede regnskaber – har der været et stort materiale at øse af. Den personalhistoriske side, især skildringen af firmaets chefers karakter og handelsmoral, har tilsyneladende haft forf.s største interesse, og det er lykkedes ham at give en træffende karakteristik af indehaverne. Den første var Jacob Jansen Kielland, der 1751 tog borgerskab i Stavanger. Han havde nogen familiekapital i ryggen, og med flid og forsigtighed drev han firmaet op, så det ved hans død 1788 var det største i den lille by. Som det var almindeligt for tidens handelshuse, gav det sig af med alle former for handel uden at specialisere sig, lige fra almindelig krambodshandel over grossisthandel til rederivirksomhed med skibe på Vestindien og Middelhavet samt nogen bankirvirksomhed. Særligt imponerende blev firmaet dog ikke i hans tid.

Sønnen og efterfølgeren, Gabriel Schanche Kielland, var betydeligere end faderen, en dygtig købmand og samtidig noget af en grandseigneur, en stor selskabsmand med litterære interesser og visse – omend begrænsede – sympatier for den franske revolution, dertil noget af en filantrop; altså en stavangersk udgave af de store handelsfyrster i Christiania og København. – I de gode tider før 1807 drev han firmaet kraftigt op, udvidede rederivirksomheden og fik interesser i sav- og teglværker. Krigen 1807–14 og pengekrisen ramte ham naturligvis hårdt, men i modsætning til mange andre og større firmaer overlevede hans hus. – Den tredje ejer, Jacob Kielland, der havde ledelsen fra 1821, arbejdede det op igen, men ikke til samme dominerende stilling i Stavangers økonomiske liv som før. I sine senere år opgav han efterhånden varehandelen og anbragte i stedet husets formue i papirer og fast ejendom, bl. a. for mere end 100.000 rd. i København. Ved hans død opløstes firmaet.

Cheferne og familie- og bymilieuet omkring dem er skildret meget anskueligt, og heri ligger vel bogens største værdi. Handelsvirksomheden er derimod ikke så udførligt fremstillet, som anm. kunne have ønsket det, og som kilderne vel kunne have tilladt det, selv om regnskabsmaterialet ikke er stort. Forf. kunne gerne have ofret mere plads på denne side af sagen og sparet nogle af de mange og lange citater, som bogen er fyldt med. Dertil kommer, at forf.s forståelse af dobbeltmonarkiets økonomiske forhold ikke synes særligt dybtgående, og at han flere steder kritikløst gengiver familietraditioner uden at forsøge at verificere dem.

Som en illustration af, hvorledes de gode tider i det 18. århundrede nåede frem til det afsides liggende Stavanger, er bogen dog afgjort af værdi, og hertil kommer dens interesse for litteraturhistorikere på grund af husets tilknytning til Alexander Kielland.

AA. RASCH

L. JAY OLIVA: *Misalliance. A Study of French Policy in Russia during the Seven Years' War.* New York University Press, 1964. VIII + 200 s. 6 \$.

L. Jay Oliva, assistant professor i historie ved New York universitet, har allerede tidligere gjort sig bemærket ved en række artikler over udvalgte emner i europæisk, særlig russisk historie. De fransk-russiske relationer under Syvårskrigen, som han i dette værk tager op til behandling, har siden slutningen af det 19. århundrede ikke været i stand til at tiltrække sig historikernes opmærksomhed. Da Albert Vandal og Alfred Rambaud skrev deres berømte værker, gjorde de det under stærk påvirkning af det franske nederlag i den fransk-tyske krig 1870–71 og i følelsen af nødvendigheden af en fransk-russisk fællesfront over for det nye tyske kejserrige. De var her eksponenter for den officielle franske politik, der fandt sit udtryk i indgåelsen af den fransk-russiske alliance i årene 1890–94. Vandals og Rambauds politiske grundindstilling kom stærkt til at præge deres vurdering af den fransk-russiske *rapprochement* under Syvårskrigen. Hemmeligheden bag Frankrigs stærkt svækkede stilling i tiden før den store revolution så de i de franske regeringers manglende vilje og evne til konsekvent at bryde overtværs med gamle politiske forestillinger og helhjetet slutte op bag den nye russiske stormagt. Ganske særlig angreb de Ludvig XV og hans hemmelige, udenrigspolitiske organisation, *le Secret du Roi*.

Det er i disse ældre franske forskeres påstand om, at Frankrig ved en direkte alliance med Rusland kunne have sikret freden i Europa og hindret sin egen magtpolitiske og diplomatiske deroute, at Oliva tager sit udgangspunkt. Oliva sætter sig som opgave »at analysere oprindelsen til, indholdet, karakteren og følgerne af den franske politik i Rusland fra 1755 til 1762« med det sigte at finde ud af, om der nogensinde i de fransk-russiske relationer i dette tidsrum var »any elements of mutuality, desirability, or durability«. Svaret på disse spørgsmål indeholdes allerede i hovedtitlen på hans værk: *Misalliance*.

Olivas hovedtese er den, at den tilnærmelse, der fandt sted mellem Frankrig og Rusland i årene 1756–61 var et hastigt og nærmest tilfældigt biprodukt af

ancen med først Østrig siden Rusland af angst for diplomatisk isolation. Disse alliancer inddrog det i Syvårskrigen, en krig, som det aldrig havde ønsket, og som det ingen interesse kunne have i at føre. Fra første færd var dets krigsmål uforenelige med dem, dets allierede havde opstillet: »Beyond the original intent to wage war on Prussia, France and Russia could not agree on war conduct, on war aims, on the necessity of peace, on the building of commerce, or on the future of Eastern Europe. The union of France and Russia was less an alliance than a contest to determine who could make the best use of whom. In contests of this nature there is usually a winner. France, at first unwittingly and then unwillingly, took the loser's part«.

Oliva har valgt at afstikke meget snævre grænser for sine arkivstudier. Af utrykt materiale bygger han udelukkende på franske arkivalier, først og fremmest den officielle, diplomatiske korrespondance mellem de tre i perioden sidende franske udenrigsministre: Rouillé, Bernis og Choiseul og de franske udsendinge i Rusland, suppleret med det franske udenrigsministeriums korrespondance med dets repræsentanter i Polen, Sverige og Danmark. Oliva er den første historiker, der så indgående har arbejdet med dette materiale. Dette er i sig selv såre fortjenstfuldt, og han har da også ved hjælp af dette materiale været i stand til på væsentlige områder at korrigere den ældre franske historikerskoles opfattelse af de fransk-russiske relationer under Syvårskrigen. Olivas hovedfortjeneste er dog, at han ud over den officielle, franske diplomatiske korrespondance i hidtil ukendt omfang har fremdraget den hemmelige korrespondance, der førtes mellem Ludvig XV og dennes ledere og hjælpere indenfor *le Secret*, og at han ved en sammenstilling af disse to ofte stærkt kontradiktoriske kildegrupper har formået at udrede det ofte uhyre komplicerede forhold mellem den officielle franske udenrigspolitik og *le Secret's* hemmelige virksomhed i Rusland og delvis i Polen i disse år.

Forfatterens begrænsning af sine selvstændige arkivstudier til franske arkiver har dog metodisk sine betænkelige sider. Trods flittig brug af ældre og yngre trykte kildesamlinger og litteratur har forfatteren hverken villet eller kunnet belyse sit emne mere indgående set ud fra Rusland og på grundlag af et større russisk arkivmateriale. Forfatteren har ingen selvstændige arkivstudier foretaget i Rusland, for slet ikke at tale om Polen, Tyskland, Sverige og Danmark. Der kastes kun i ringe grad nyt lys over udenlandske (d. v. s. ikke-franske) statsmænd og politikere. Selv de russiske diplomater og statsmænd, der optræder som jævnbyrdige medspillere i det fransk-russiske tableau, bliver mærkelig skyggeagtige. Dette bør dog ganske vist ikke uden videre lægges forfatteren til last, men det er uundgåeligt, at hans materiales manglende bredde svækker tilliden til hans hovedteses ubetingede holdbarhed. Man føler sig ikke overbevist om, at materialet helt kan bære hans vidtrækkende konklusion. At ikke uvæsentlige sider af hans resultater vil blive stående, er på den anden side klart.

Det giver også anledning til betænkelighed, når man konstaterer, hvor usikker forfatteren kan være, når han bevæger sig blot en smule uden for sit hovedemne. Efter hans egen fremstilling tillægger Choiseul det afgørende betydning at få forbedret de russisk-danske relationer ved at få gennemført et russisk-dansk mageskifte af den gottorpske del af Holsten for Oldenburg og Delmenhorst.

Ikke desto mindre synes Oliva aldrig at have gjort sig klart, at storhertugen den diplomatiske revolution og Syvårskrigen. Frankrig blev tvunget ind i allii- (den senere Peter III) kun er hertug over en del af Holsten (jvf. bl. a. s. 162).

JØRGEN SCHOUBYE

PAUL P. BERNARD: Joseph II and Bavaria. Two Eighteenth Century Attempts at German Unification. The Hague, Martinus Nijhoff, 1965. 218 s. 24 fl.

Den belgisk fødte amerikanske historiker Paul P. Bernard, instructor ved Colorado College, fortjener stor ros for sit velskrevne og dygtige arbejde over Josef II's to forsøg i henholdsvis 1778 og 1784–85 på ved et mageskifte af de belgiske Nederlande for Bayern at inkorporere Sydtysskland i Østrig. Vel har emnet så langt fra været uopdyrket, men det er første gang, at det er gjort til genstand for en samlet, systematisk undersøgelse.

Med stor flid har forfatteren udnyttet de talrige fremstillinger, kildesamlinger og artikler, der på den ene eller anden måde belyser enkeltsider eller blot kuriøse detaljer i den josefinske udenrigspolitik over for Bayern i disse år. Særlig de utrykte kildesamlinger udnyttes flittigt, idet de på forbilledlig måde kompletteres med det righoldige østrigske diplomatiske materiale, som forfatteren selv har fremdraget i arkiverne i Wien. Hvor ønskeligt det end ville have været, om forfatteren havde udstrakt sine selvstændige arkivstudier til også at omfatte hovedarkiverne i de stater, der på den ene eller anden måde blev berørt af det bayerske spørgsmål, så overbevises man dog af forfatterens fremstilling om, at intet væsentligt til belysning af den *østrigske* udenrigspolitik i det bayerske inkorporationsspørgsmål er forbigået. Ved en særdeles omhyggelig og ofte skarpsindig brug af såvel instruktioner som indberetninger søger forfatteren tydeligt og bevidst at rekonstruere de væsentlige sider af beslutningsprocessen hos de ledende østrigske statsmænd, først og fremmest Josef II selv, Marie Theresia og Kaunitz.

Denne metode muliggør en ofte overordentlig fin og nuanceret portrættering af hovedaktørerne. Skarpest står billedet af den østrigske udenrigsminister, fyrst Wentzel Kaunitz-Rietberg. Kaunitz havde, siden han som toogfyrreårig i 1753 blev udnævnt til kansler, systematisk arbejdet på at opbygge sit ry som sin tids ledende diplomat og statsmand. Bernards skildring tillader os imidlertid at trænge bag den facade, som Kaunitz selv med så stor konsekvens søgte at opretholde. Den østrigske kansler får ved Bernards demaskering træk, der gang på gang leder tanken hen på Østrigs senere besejrer, fyrst Bismarck. Kaunitz' stødvise energi, hans veksel mellem en umenneskelig arbejdsindsats og en fuldstændig negligering af selv vigtige opgaver, hans udnyttelse af sin nære tilknytning til tronens indehaver til at styrke og opretholde sin egen magtstilling, hans temperamentsfulde, uafhængige karakter, hans ekstreme forfængelighed, hans hang til hypokondri, hans primadonnaskandalescener og trusler om at trække sig tilbage fra det offentlige liv, når han ikke kunne få gennemført sin vilje, alle disse træk genfinder vi i større eller mindre udstrækning hos Bismarck. Men

dermed ophører også ligheden. Mens Bismarck ved afslutningen af sin karriere står som symbolet på Tysklands samling, kommer Kaunitz i Bernards værk til at stå som indbegrebet af det habsburgske hus' fejlslagne drømme om skabelsen af en samlet østrigsk-tysk stat under det habsburgske hus' ledelse.

At forsøgene på at inkorporere Bayern i Østrig i 1778 og 1784–85 slog fejl skyldtes ikke mindst, at Kaunitz i modsætning til Bismarck i en forbavsende grad så bort fra de reelle magtfaktorer i forbindelse med en næsten usvigelig evne hos ham til »bad timing«.

I sin gennemgang af det diplomatiske forspil til Kartoffelkrigen fremhæver Bernard de fuldstændigt absurde misfortolkninger af Preussens og Frankrigs stilling til de østrigske planer vedrørende Bayern: »The Austrian diplomats were of the opinion that they had gotten away with a clever piece of business, that their French Allies would in the last event support them, and that Frederick would make a very long face, say some unpleasant things, but in the end would accept whatever compensation was offered him«. Denne vurdering af den internationale situation var baseret på dels kendskabet til, at Frederik II var syg på dette tidspunkt, dels »the totally uncritical admiration for the talents of Prince Kaunitz«. »The astounding conclusion must be that the Austrian diplomatic corps, in the face of some rather convincing evidence in later years, shared Maria Theresia's opinion that Kaunitz was a unique and stupendously successful master of the ancient art of diplomacy«.

At katastrofen ikke endelig indhentede Østrig i dets tredje militære opgør med Frederik II var uforskyldt. Fra begge sider blev der begået alvorlige fejl, hvilket bevirkede, at krigen mindre blev et militært anliggende end et mareridt af en kappestrid om, hvis forsyninger der kunne strække længst. De preussiske tropper søgte at opretholde livet ved at plyndre kartoffelmarkerne (deraf krigens navn), mens østrigerne gik til felts mod blommetræerne.

Da planerne om en indlemmelse af Bayern, som første gang i form af et mageskifte med de østrigske Nederlande, påny blev aktuelle i 1784–85, stod Preussen i en betydeligt dårligere diplomatisk position, isoleret som det var blevet ved den hemmelige alliance, som Josef II i 1781 havde fået sluttet mellem Østrig og Rusland. Forudsætningen for, at denne ændring i det europæiske alliance-system skulle kunne udnyttes til Østrigs fordel, afhang imidlertid bl. a. af Josef II's og Kaunitz' evner til at handle hurtigt og resolut. Denne egenskab var imidlertid den, der mindst af alt karakteriserede den østrigske udenrigsledelse. Josef veg i sidste øjeblik tilbage for at provokere en almindelig europæisk krig. Dertil kom at både han og Kaunitz aldrig kunne beslutte sig til at give det bayerske projekt forrang frem for alle de øvrige planer, som de med lige så frugtbar fantasi som manglende realitetssans udklækkede i disse år. »Thus«, slutter Bernard, »as was so sadly typical of the Old Monarchy, a paramount advantage was let go more or less by default«.

JØRGEN SCHOUBYE

JEAN VIDALENC: *La restauration (1814–1830)*. »Que sais-je?« No. 1214. Paris, Presses universitaires de France, 1966. 125 sider. 2,50 F.

Den lille nyttige »Que sais-je?«-serie har nu også indlemmet et bind om restaurationstiden. M. Vidalenc har givet sin stærkt koncentrerede fremstilling en fin balance mellem den politiske, den økonomisk-social og den ideologiske udvikling. Bogen må betragtes som den bedste korte fremstilling af denne periodes Frankrigshistorie, selv om den selvfølgelig ikke kan erstatte Gaston de Bertier de Sauvignys bredere fremstilling fra 1955.

JOHNY LEISNER

NICHOLAS MANSERGH: *The Irish Question, 1840–1921*. New and revised edn. London, George Allen & Unwin, 1965. 316 sider. 42 sh.

Titlen på Mr. Mansergh's bog må siges at være delvis misvisende. Der er ikke tale om, at man finder en gennemført kronologisk eller systematisk behandling af de irsk-engelske relationer i perioden mellem O'Connell og Sinn-Fein bevægelsen. Snarere har bogen præg af at være en række ofte løst sammenknyttede essays om enkelte facetter af det irske problem, især grupperet om det nationale aspekt.

Bogen er delt i 3 hovedafsnit: 1) Ireland under the Union: The Opinions of some Contemporary Observers, 2) Reform: English Statesmen and the Repeal of Union og 3) Revolution: Domestic and External Forces. Det første af afsnittene har sit kronologiske tyngdepunkt i 1840'erne før den store hunger-epidemi og sit tematiske i forf.s kommentarer til en række samtidige, fortrinsvis kontinentale iagttageres beretninger: Beaumont og Tocqueville, Cavour og Mazzini, Marx og Engels. Af engelske iagttagere citeres egentlig i større omfang kun William Nassau Senior. Udvalget virker ikke repræsentativt, men man mærker, at det har været forf.s hensigt på denne måde at søge det irske spørgsmål belyst ud fra en liberal, en national og en social synsvinkel. Det forekommer mig ikke at dette er lykkedes tilfredsstillende. Dels volder allerede forf.s citat-teknik vanskeligheder: Direkte citater – bortset fra lejlighedsvis franske dog oversat til engelsk – veksler tilsyneladende ganske principløst med dækkede, og disse sidste har ofte en form, der gør det meget vanskeligt at se, hvornår det egentlige citat holder op og hvornår forf.s egne kommentarer begynder. Dels, og alvorligere, benytter forf. en række centrale begreber meget upræcist: »Nationalisme« dækker til tider over en vag emotionel romantik à la Herder, til andre anvendes det i en mere nøgtern, nutidig, pseudosociologisk betydning. »Klasse« er tilsyneladende en kategori, Mr. Mansergh bruger ganske ureflekteret, til tider for at betegne en økonomisk defineret gruppe, derefter til at karakterisere en status-gruppe, og undertiden synes han at have en politisk gruppering i tankerne. En hovedproblemstilling for forfatteren både i dette og i de følgende afsnit er om det irske problem dybest set var politisk-nationalt eller økonomisk-socialt. Uklarheden i begrebsdefinitionerne bevirker en uklarhed også i selve diskussionen. Mr. Mansergh's holdning til sit stof er overvejende æstetiserende, kun sjældent kritisk-analytisk. Hans trang til at give de op-

trædende aktører karakter virker noget gammeldags og ofte irrelevant, især når han, som tilfældet f. x. er med Karl Marx, tillægger dem standpunkter, de aldrig har haft. I Marx' tilfælde grovest derved, at han tillægger hans dialektiske materialisme et positivistisk-deterministisk indhold, som man kun finder hos Engels, og gennemgående kun i dennes senere skrifter.

Mere tilfredsstillende virker bogens andet afsnit, der centrerer omkring Gladstone's Home Rule forslag i 1886. Det politiske spil gennemgås kyndigt og grundigt, men afsnittet svækkes af, at forf. tilsyneladende ikke kan komme til klarhed over, om han vil betragte udfaldet som en historisk tilfældighed, med årsag i en lang række uheld, misforståelser etc., eller som noget på grund af dyberevirkende kræfter uundgåeligt. En sådan spænding er ofte frugtbar for historikeren, men hos Mansergh virker den kun som en antinomi. Foruden Gladstone's analyserer forf. Joseph Chamberlain's, Randolph Churchill's og H. H. Asquith's holdning til Irland, med den begrundelse, at de ikke var primært optaget af det irske spørgsmål, hvorfor »their attitudes afford some useful indication of the responses of political Englishmen to the peculiarities of the Irish Problem« (s. 154), et ræsonnement, der måske i sig selv kan være rimeligt, men da næppe, når denne analyse ikke suppleres af en undersøgelse af holdningen hos engelske politikere for hvem det irske spørgsmål faktisk var centralt.

Endelig har tredje hovedafsnit sit tyngdepunkt i Irland selv med en skildring af ligheder og forskelle mellem Redmond's nationalister, Griffith's Sinn Fein og Connolly's og Larkin's arbejderbevægelse. De sociale og politiske perspektiver er her trukket meget kraftigere frem end i de foregående afsnit, men stadig indskrænker analysen sig til overfladefænomenerne. Et sted (s. 288) citerer Mr. Mansergh Cambridgeprofessoren C. H. Wilson for en udtalelse om det forandrede syn på den franske revolution: »(ten years earlier), when an undergraduate was asked to write about the French Revolution he would write of Marie Antoinette, the Philosophes, Robespierre, Danton and so on. Now all this is changed. Apparently the standard essay revolves round the price of bread, the declining wage-rates of shoemenders and the falling profits of Paris wig-makers in 1789«. I princippet accepterer Mr. Mansergh nødvendigheden af at medinddrage »the socio-economic factor«. I praksis vil han hellere beskæftige sig med Parnell's skilsmisseaffære og med Yeats' romancer.

JOHNY LEISNER

HÅKAN BERGGREN och GÖRAN B. NILSSON: Liberal socialpolitik 1853–84. Två studier. Studia Historica Upsaliensia XVII. Scandinavian University Books. Stockholm, Svenska Bokförlaget/Norstedts, 1965. 267 sider. 38 sv. kr.

Bogen består af to studier i svensk socialpolitik, og begge er dele af licentiat-afhandlinger. I den første behandler Göran B. Nilsson den svenske fattiglovgivning 1853–71, i den sidste undersøger Håkan Berggren den socialpolitiske virksomhed, som S. A. Hedin udfoldede frem til midten af 1880erne.

Gennem fattiglovgivningen 1847 og 1853 blev det fastslået, at kommunen havde pligt til at sørge for sine fattige, og at den ikke kunne hindre folk, der formodedes at ville belaste fattigbudgettet, i at bosætte sig inden for dens grænser. Opstod der utilfredshed med de kommunale afgørelser i sager om fattigunderstøttelse, kunne der klages til højere instanser, nemlig länsstyrelsen, kammarrätten og øverst ecklesiastikdepartementet; herigennem var der kontrol med den kommunale administration af forordningerne.

Göran B. Nilsson har udvalgt fire år – 1856, 1860, 1864 og 1868 – for hvilke han har gennemgået alle fattigsagerne, der har været behandlet i länsstyrelserne i Uppsala og Malmøhus, i kammarrätten og i ecklesiastikdepartementet. Han har herved konstateret, at disse instanser arbejdede med stor og stigende grundighed, og at kommunerne i en række tilfælde har forsøgt at omgå bestemmelserne om, at flytningsretten ikke var begrænset. Han viser også, at de i rigsdagen fremførte påstande, at de højere instanser var overdrevent filantropiske, ikke holder stik; men det var med rette, at de opfattedes som den enkeltes værn mod den påholdende kommune, ikke mindst i slutningen af perioden, hvor de i højere grad end tidligere greb ind i valget af forsorgsformerne i kommunerne.

I 1869 blev fattigspørgsmålet atter bragt ind på rigsdagen, hvor det fremkaldte modsætninger; grunden til den politiske interesse må søges i den misvækst, der ramte svensk landbrug i 1867–68. Et komiteforslag ville indskrænke de kommunale forpligtelser til kun at gælde over for forældrelose og sindssyge, mens den øvrige fattigforsorg skulle hvile på frivillighedens princip og praktiseres uden statslig indblanding; som begrundelse fremførtes bl. a., at en erklæret ret til fattighjælp virkede demoraliserende. Forfatteren analyserer grundigt forslaget og dets behandling; han konstaterer, at der til grund for det lå både skatteyderinteresser, modsætninger mellem de kommunale ledere og statens embedsmænd, måske også en modsætning mellem land og by, og endelig en liberalistisk ideologi; modstanden kom især fra konservative embedsmænd og fra mere socialt indstillede liberale. Han understreger, at der ikke var tale om en deling efter partiliner, og at man ikke – som fremført af Herbert Tingsten – kan øjne nogen fælles liberal-konservativ ideologi bag forslaget. – Resultatet af en lang række forhandlinger i rigsdagen blev fattigforordningen af 1871; vel blev den ikke bygget på andre principper end de to foregående forordninger, men den betød en indskrænkning i de fattiges ret til hjælp, mindre indblanding fra statens side i kommunernes dispositioner, færre muligheder for den enkelte for at få støtte over for en påholdende kommune.

Håkan Berggren tager i sin studie over S. A. Hedins socialpolitiske indsats sit udgangspunkt i hans berømte lovforslag fra 1884 om bl. a. en ulykkes- og aldersdomsforsikring for arbejdere; han vil undersøge, om dette forslag stod isoleret, eller det udtrykte en holdning, der tidligere havde fundet udtryk i Hedins virksomhed.

Berggren gennemgår Hedins indsats for at hævde den arbejdsløses ret, for at skaffe mindre bemidlede støtte i juridiske spørgsmål og for at reformere straffelovgivningen, så at den skulle sigte mod en forbedring af lovovertræderen og hindre tilbagefald; også for en anerkendelse af kvindernes samt de sproglige og religiøse minoriteters retsstilling gjorde han en indsats. Hedins virke for større

social og politisk retfærdighed modsvarede af hans indsats for en større økonomisk tryghed; her behandles bl. a. hans bestræbelser for at få gennemført en direkte beskatning efter skatteevne, hans modstand mod den socialt uretfærdige indirekte beskatning og hans arbejde for en forbedring af løgelønningerne. Forfatteren gør endvidere rede for de ideer og motiver, der lå bag Hedins mangesidede virksomhed; han synes inspireret ikke mindst fra Frankrig, og her især af revolutionens friheds- og lighedsideal; derimod stod han ret fjernt fra den økonomiske liberalismes doktriner, og det understreges, at han var på vagt over for forsøg på med socialistforskrækkelse at ville hindre reformer, der krævede statsindgreb.

Hedin fulgte en socialreformatorisk linie længe før 1884. Allerede 1867 havde han i »Femton brev från en demokrat« givet udtryk for mange af sine program-punkter, der holdtes sammen af en konsekvent og national grundopfattelse: den politiske repræsentation har ansvar for alle medborgere, den må sørge for, at der skabes lige ret for dem alle, og den må gennemføre, at de har samme pligt til at deltage i det fælles forsvar; både på land og i by er der en række uløste sociale problemer – udvandringen er et symptom – men han vil skabe en opinion, så at den nødvendige ligestilling kan vindes, og det sociale spørgsmål stort set, for så vidt det beror på staten, kan løses.

De to studier i bogen er baseret på omhyggelige iagttagelser og rummer interessante ræsonnementer. Det fælles for dem er, at forfatterne behandler socialpolitiske emner og især interesserer sig for motiverne bag socialpolitikken, ikke mindst for, om der kan spores en egentlig liberal ideologi. Der er således motivering for at stille de to afhandlinger ved siden af hinanden; trods de forskelle i anlæg, der hænger sammen med, at den ene fortrinsvis behandler den faktiske lovgivning og administration, den anden fortrinsvis en enkelt pioners forsøg, støtter de hinanden. Men det ville være ønskeligt, om de to studier havde haft en fælles indledning og en fælles konklusion; dermed kunne sammenhængen mellem dem have været tydeliggjort, og deri kunne forfatterne have givet en fyldigere omtale af foranstaltninger, der sigtede til at forebygge fattigdommen; et sådant forsøg på at gøre bogens anlæg noget bredere ville passe godt til dens ganske omfattende titel.

VAGN SKOVGAARD-PETERSEN

STIG HADENIUS: Fosterländsk unionspolitik. Majoritetspartiet, regeringen och unionsfrågan 1888–1899. *Studia Historica Upsaliensia XIII*. Scandinavian University Books. Stockholm, Svenska Bokförlaget/Norstedts, 1964. 420 sider. 48 sv. kr.

Adskillige forskere har i de senere år følt sig tiltrukket af arbejdet med emner, der direkte eller indirekte har forbindelse med forholdet mellem Norge og Sverige i unionens sidste årtier; det gælder i Norge f. eks. Alf Kaartvedt i studierne over parlamentarismens gennembrud og senest Per Fuglum i værket om Ole Richter, og det gælder i Sverige f. eks. Folke Lindberg i studierne over Oscar IIs udenrigspolitik, Jörgen Weibull i bogen om forspillet til unionsopløsningen og Nils Elvander i undersøgelserne af den konservative idédebat. Et væsentligt

bidrag er desuden ydet af Nils F. Holm, der har forestået udgivelsen af Oscar IIs memoirer, hvis andet bind belyser kongens opfattelse af, hvordan eftertiden bør vurdere ham som norsk konge.

Stig Hadenius har i sit foreliggende arbejde, der i 1964 bragte ham den filosofiske doktorgrad, taget et centralt emne op, nemlig spillet bag den svenske regerings unionspolitik i 1890'erne. Han viser, hvordan majoritetspartiet, en gruppe førstekammermedlemmer, der i 1888 fandt sammen i ønsket om en protektionistisk toldpolitik og snart helt dominerede kammeret, efterhånden fik en national unionspolitik som program, i høj grad udformet af Oscar Alin, der både var politiker og professor skytteanus i Uppsala; han følger endvidere i detaljer, hvordan partiet søgte at påvirke regeringen og folkestemningen.

Kildematerialet er først og fremmest private breve; det er et meget stort materiale, forfatteren her har fundet frem i de kongeliges og de ledende politikeres arkiver, og han har udnyttet stoffet med en imponerende flid og kombinationsevne. Han har desuden gennemgået en lang række aviser, politiske tidskrifter, officielle publikationer m. m.; øjensynlig har han været i forbindelse med alt relevant svensk materiale, men man kan undre sig over, at han har kunnet nøjes med kun et enkelt norsk privatarkiv, nemlig Emil Stangs.

Hadenius går i sin fremstilling kronologisk frem. Gennem kriserne i 1890'ernes første år omkring mellemrigslovens fornyelse, omkring spørgsmålet om udenrigsministerens nationalitet og omkring det norske krav på eget konsulatsvæsen blev det klart, at det ikke længere var en protektionistisk told, men derimod en national unionspolitik, der skulle holde majoritetspartiet sammen – jo mere krisen i Norge skærpedes, des gunstigere blev stemningen i Sverige for partiet. I 1894 førte det norske venstre en valgkampagne i et stærkt unionsfjendtligt sprog og sejrede, højreministeriet indgav sin afskedsansøgning, og unionskongen kunne ikke få dannet et nyt ministerium. Nogenlunde samtidig havde Alin færdigudformet programmet i unionsspørgsmålet og fået tilslutning fra et stort antal medlemmer i majoritetspartiet. Det var et kampprogram, hvis gennemførelse skulle omskabe unionen: til gengæld for at den fælles udenrigsminister skulle være enten svensk eller norsk, skulle den norske grundlov omskrives – kongen skulle have ret til at opløse stortinget og have vetoet i grundlovsspørgsmål. Fra partiets side overvågede man nøje, at konge og regering ikke gav nordmændene indrømmelser, og man var øjensynlig indstillet på, at det kunne komme til en væbnet konflikt; af kontante resultater opnåede partiet bl. a., at mellemrigsloven blev opsagt, og endda at den kompromisvillige udenrigsminister Lewenhaupt blev udskiftet med den aktivistiske Douglas. Men en tvangsrevision af unionsgrundlaget opnåede man ikke; den 7. juni 1895 erklærede stortinget sig villigt til forhandlinger, og dermed var betingelserne for en alinsk, storsvensk politik faldet bort.

Alin og partilederen Reuterswärd gav dog ikke op. Fra 1895 til 1899 førtes en hård kamp mellem partiet og regeringen, og i denne sejrede statsminister E. G. Boström. Det er en af bogens fortjenester, at den tegner et nuancerigt billede af denne taktiske begavelse. Boström, der tidligere havde været yderligtgående protektionistisk indstillet, blev som statsminister i 1890'erne manden i midten; på den ene side holdt han kraftigt igen over for kongens tilbøjelighed til eftergivenhed i konsulatsspørgsmålet, på den anden side tog han fra 1895

klart afstand fra det alinske kampprogram. I stedet for en tvangsrevision kunne han ønske en forhandlingsrevision, og han fik nedsat en unionskomite, af hvilken Alin blev medlem. Da komiteen ikke nåede til enighed, og da flagspørgsmålet kort efter blev aktuelt, syntes der atter, i 1899, at være mulighed for en tvangsrevision; men Boström satte sig imod og fik støtte i rigsdagen. Douglas gik af som udenrigsminister, Reuterswärd og Alin forlod rigsdagen, den sidste for at tiltræde stillingen som rektor ved Uppsala universitet.

Måske kan der være grund til at understrege, at det alinske standpunkt var konsekvent. Unionen var fra sin oprindelse baseret på den personlige kongemagt; men når denne svækkedes gennem folkerepræsentationernes og ministeriernes magtudvidelse, måtte de to lande efterhånden savne effektive kontaktorganer (jfr. Nils Herlitz i Tidsskrift for rettsvitenskap 1964). Derfor måtte enten grundlaget for unionen revideres, så at de to lande fik lige rettigheder og lige pligter, og det ville ifølge Alin sige, at Norge måtte bære sin forholdsvise andel i forsvarsudgifterne, og at den fælles konge måtte have større magt over for stortinget, eller også måtte unionen opløses.

Hadenius sætter imidlertid den alinske unionspolitik ind i et videre perspektiv. Foruden en række nye enkeltheder i det politiske spil på højeste plan giver han nemlig også en udredning af, hvordan majoritetspartiet i 1890'erne søgte at rejse en folkestemning i unionsspørgsmålet gennem presse, folkemøder, foreninger m. m.; det var et arbejde, der – som det påvises – havde et videre sigte i kampen mod de radikale krav om udvidet valgret. »Då man i första kammaren stred för Sveriges rätt inom unionen var det i lika hög grad en kamp mot radikalerna inom landet som mot de norska kraven på ökad självständighet«, unionsspørgsmålet skulle være den »livsfråga«, på hvilken den sande fædrelandsven kunne prøves (jfr. herhjemme spørgsmålet om Københavns befæstning). Dertil var den velegnet, da en tvangsrevision ville mindske faren for smitte fra de norske venstrefolk og styrke kongemagtens prestige. De foreninger, der i 1890'erne dannedes med propaganda i unionsspørgsmålet for øje, blev forløbere for det kommende højre som landsparti.

Bogens styrke er, at den koncentrerer sig om et partis politik i et væsentligt spørgsmål i en velafgrænset periode; den graver dybt og langt, fra protektionisme til antiradikalisme. Forbindelserne til majoritetspartiets stilling i forsvarsspørgsmål, udenrigspolitik og toldspørgsmål op gennem 1890'erne trækkes kun sjældent frem, specielt forekommer stormagternes indflydelse på unionsovervejelserne kortfattet behandlet. Forfatteren har valgt at isolere sit emne, og bogen bevidner, at det har været frugtbart.

VAGN SKOVGAARD-PETERSEN

NYESTE TID

TORSTEN BURGMAN: Svensk opinion och diplomati under rysk-japanska kriget 1904–1905. *Studia Historica Upsaliensia XVIII*. Scandinavian University Books. Stockholm, Svenska Bokförlaget/Norstedts, 1965. VIII+282 s. Ill. 45 sv. kr.

Den kun 6 år gamle serie af historiske studier fra Uppsala universitet, som denne bog udgør et bind af, kan give anledning til nogle betragtninger over organisationen og institutionaliseringen af historisk forskning. I serien var ved slutningen af 1965 udkommet ialt 20 bind, og uanset om alle bind af alle bedømmes som den højeste form for historisk videnskab, kan man dårligt benægte, at to meget væsentlige formål er blevet opnået gennem denne serie. For det første er en lang række centrale og perspektivrige emner blevet taget op til behandling, hvorved en betydelig mængde kildemateriale er blevet fremdraget – eventuelt for senere yderligere forskning og analyse – men i hvert fald fremdraget. For det andet er en række yngre og helt unge historikere blevet optrænet i fremstillings- og behandlingsmetode under en vis disciplin, som for dem selv, som for svensk historisk forskning, vil være af stor betydning. Der er i al historisk forskning en betydelig portion teknik og rent ud håndværk, som bedst læres ved at prøve på egen hånd – men helst under tilsyn og vejledning fra ældre og mere erfarne mestre i faget.

Torsten Burgmans undersøgelse af svenske holdninger til og under den russisk-japanske krig bærer tydeligt spor af solidt håndværk og grundig optræning. Emnet er i sig selv interessant – generelt kan det formuleres som små staters reaktioner på nærliggende og vedkommende stormagters op- eller nedgang – og behandlingsmåden er titalende uprætentiøs, konklusionerne holdbare og fremstillingen veldisponeret.

Undersøgelsens materiale er hovedsagelig de svenske dagblade og tidsskrifter, hvis kommentarer og opinionsytringer sammenholdes med regeringserklæringer, rigsdagsdebatter og samtidige eller senere private ytringer i privatbreve, erindringer o. lign. Der gives indledningsvis en grundig oversigt over nyhedsformidlingens vilkår – hvordan svenske aviser blev underrettet om baggrund og udvikling af selve det ydre hændelsesforløb – ligesom der kort redegøres for opinionen i andre europæiske lande og i USA. En gennemgang og skildring af den svenske presse – dens politiske tilknytning, ejerforhold, redaktører o. lign. – giver de ydre betingelser for den følgende skildring.

I denne gøres forskellige punkter til genstand for en mere dybtgående undersøgelse. Et kapitel behandler opfattelsen af »den gule fare«, et andet svensk holdning til russisk indenrigspolitik. Reaktionerne ved krigsudbruddet behandles i afsnittet om Sveriges neutralitetspolitik, mens der i senere kapitler tages stilling til svenske holdninger til den russiske finlandspolitik og »faren fra øst«. Endelig omhandler sidste – og det største – kapitel den svenske forsvarsdebat 1904–1905.

Hermed er kun antydnet undersøgelsens hovedresultat, som vel hverken er overraskende eller uventet, men dog værdifuldt at få belagt med endnu en enkeltstudie: nemlig at svenske holdninger til den russisk-japanske krig i højere

grad var præget af disses anvendelighed i indre svensk politik end af udviklingen af selve krigsbegivenhederne i Det fjerne Østen. Der var i disse år tre spørgsmål, der dominerede svensk indenrigspolitik: forsvaret, unionen med Norge og den almindelige stemmeret. Alle tre – men især de to første – blev omend ikke påvirket direkte af så dog i argumentationen præget af udviklingen af den russisk-japanske krig, idet alle parter i den indre strid hentede de argumenter og de erfaringer fra forløbet af denne krig, som de mente ville fremme deres egne indenrigspolitiske interesser mest. Uden nøjere kendskab til Japan eller forholdene i Østasien – og uden nogen større interesse for at høre andet og mere, end hvad man selv mente at kunne anvende til indvortes brug – var den fremherskende opfattelse en uforpligtende sympati for det lille asiatiske ørige, der viste sig i stand til at tvinge det formodede stærke russiske rige – den nærliggende og altid faretruende stormagt – til en fredsslutning, der blev opfattet som en svækkelse af Ruslands stilling. Det er en rimelig, men ofte upåagtet betragtning, Torsten Burgman gør gældende, når han skriver: »Att unionsupplösningen inträffade 1905, när Rysslands nederlag mot Japan stod klart, torde icke ha varit en tillfällighet« (s. 19). Og han har ligeledes dokumentationen i orden for sin fremhævelse af, at »Kriget i Östasien fick stor betydelse för den svenska försvarsdebatten« (s. 241).

Også de storpolitiske perspektiver i den russisk-japanske konflikt berøres nu og da i undersøgelsen. At forfatteren her til tider er tilbøjelig til bagklogskab og lidt vel flotte generaliseringer skal ikke bebrejdes ham meget, da hans undersøgelse netop er anlagt med et indenrigspolitisk sigte, og det havde været en urimelig extrabyrde at gennemgå mere omfattende – og i så fald udenlandsk – materiale til bedømmelse af disse spørgsmål. Om de så ikke kunne være udeladt, er en anden sag.

For undersøgelsens hovedformål: at få klarlagt svenske holdninger til den russisk-japanske krig, som de gav sig udslag i og fik betydning for den svenske debat, er den velgennemført og af blivende værdi. Det er næsten overflødigt at tilføje, at det tekniske apparat – kildehenvisninger, redegørelse for materiale og bibliografi over benyttede værker – er i forbilledlig stand.

OLE KARUP PEDERSEN

MICHAEL BALFOUR: *The Kaiser and his Times*. London, The Cresset Press, 1964. IX + 524 sider. Illustreret. 50 sh.

I sin velafbalancerede studie giver Mr. Balfour en meget fin analyse af samspillet mellem personen Wilhelm II og hans forhold til sin samtid. Hovedproblemstillingen i den meget velskrevne bog er spørgsmålet om, i hvor høj grad kejseren kan siges at have haft en personlig indflydelse på eller et personligt medansvar for den retning, tysk politik tog i årene op imod og under den første verdenskrig.

I alt væsentligt mener forfatteren, at det er rimeligt først og fremmest at betragte kejserens person som et produkt af sit milieu. Den tyske industri var i sin »take-off«-periode (det bør måske indskydes, at forf. iøvrigt er skeptisk overfor Rostow's økonomiske begrebsapparat), og omfattende sociale forskyd-

ninger fandt sted uden at give sig udslag i væsentlige forandringer i den politiske struktur. Det preussiske aristokrati viste ikke som det engelske i den tilsvarende situation villighed til at indgå kompromis'er, og det tyske samfund lå i stigende grad under for udtalte og uudtalte spændinger, samtidig med at Bismarcks Realpolitik havde bevirket en forskydning hos bourgeoisiet fra en romantisk-liberal indstilling til en dyrkelse af retsstaten og øvrighedsstaten: »The society held up to admiration was essentially masculine, laying exaggerated emphasis on toughness, self sacrifice and discipline . . . Thus in Germany, tenderness became taboo«.

Et sådant milieu og en sådan social ethos måtte få uheldige konsekvenser for en i virkeligheden venlig og svag mand som Wilhelm. Kløften mellem hans officielle, martialske og hans private, humoristiske, til tider selvironiske holdning var enorm og måtte vel føre kejserens sind ud i den til tider neurotiske tilstand, som så mange samtidige betragtere har heftet sig ved. Han spillede en rolle, som oftest så godt, at han også selv blev overbevist: »In a large repertoire three roles were particular favourites, those of Frederick the Great, of an English milord and of Bismarck«. Men »of course, there came moments, when the illusion was rudely shattered, when the limelight and the proscenium arch . . . collapsed and the imperial poseur found himself in broad daylight, surrounded by no applauding audience, but by the coldly critical men and women whose lives he had been playing with«. I sådanne øjeblikke lurede det totale mentale sammenbrud, men Wilhelms evne til selvbedrag var stor, og under normale omstændigheder var hans drømmeverden tilstrækkelig solid til at afbøde stødene fra en ubehagelig omverden. Wilhelm var i mange henseender sin egen hofnar, og var som oftest vildt forbløffet når omverdenen tog anstød af hans practical jokes, hvad enten det drejede sig om at knibe kongen af Bulgarien i bagen eller sende præsident Krüger et lykønskningstelegram.

Mr. Balfour stiller det uundgåelige spørgsmål om, hvorvidt man kunne forestille sig en anden tysk udvikling, hvis den mere liberalt indstillede Frederik III ikke var blevet en oversprunget generation. Egentlig tror han det ikke. De grundlæggende træk i den tyske politiske og »moralske« struktur usandsynliggør, at selv en nok så velmenende kejser ville have kunnet modificere den faktiske udvikling i væsentlig grad. Og mange af de træk, der var væsentlige som udløser af den politik, der ihvertfald var medvirkende årsag til udbruddet af den første verdenskrig, var ganske uafhængige af kejserens person, heriblandt fx. den forbløffende mangel på organisation, der herskede i det tyske statsapparat, manglende koordination mellem civile og militære myndigheder etc. Men omvendt må det siges, at Wilhelm IIs karakter i sjælden grad fremmede disse tendenser. Forfatningen gav kejseren muligheder for at træffe beslutninger, eller rettere forudsatte, at kejseren var i stand hertil. Og her svigtede Wilhelm afgørende: Tysk politiks øverste organisationspunkt fungerede ganske simpelt ikke: »He was a distracting rather than a steadying influence . . . He contributed materially by his example and influence to that false assessment of values and to that unsoundness of judgement which we have identified as Germany's basic weakness. Holding a position in which he could have done much to counteract the tendencies around him, he instead gave them added emphasis. While claiming to be a leader, he in fact followed others«. Balfour's konklusion

angående samspillet mellem karakter og milieu bliver: »ça explique mais ça n'excuse pas«.

Ud over denne hovedlinie er der i Balfour's bog et væld af gode iagttagelser af tyske samfundsforhold, tyske institutioner og tyske enkeltpersoner. Bogen må betragtes som et væsentlig bidrag til udforskningen af det wilhelminske Tysklands struktur.

JOHNY LEISNER

GERHARD RITTER: Das deutsche Problem. Grundfragen deutschen Staatslebens gestern und heute. 2. neu durchgearbeitete und erweiterte Auflage. München, R. Oldenbourg Verlag, 1966. 226 sider. 14 DM.

Ritters bog udkom første gang 1948 under titlen »Europa und die deutsche Frage«, og 3.-udgaven foreligger hermed i en også i forhold til 2.-udgaven fra 1962 noget ændret og udvidet form. Der er dog ikke tale om nogen ændring i grundsynspunkterne.

Allerede i førsteudgaven præsenteredes i koncentreret form ideerne i det forfatterskab hvormed Ritter så prægnant har placeret sig i efterkrigstidens tyske historieskrivning, først og fremmest med det nu næsten afsluttede store værk: »Staatskunst und Kriegshandwerk« I-III, 1954-64. (Bind I og II anmeldt af Holger Hjelholt i dette tidsskrifts 11. rk. IV, s. 582 ff., og 11. rk. VI, s. 707 ff.). Og ønsker man en introduktion til de ideer og synspunkter, der præger Ritters forfatterskab, er »Das deutsche Problem« bogen. Ritter ser det som sin opgave at give sit bidrag til den revision af tysk historieskrivning, der måtte synes påkrævet efter 2. verdenskrig, sit bidrag til den »historisch-politische Selbstbesinnung«, der måtte synes nødvendig. Hans forfatterskab har således i høj grad et pædagogisk sigte. Det er imidlertid også et højest personligt dokument, et personligt opgør med fortiden. Men også derigennem et forsøg på at redde hvad reddes kan, og det er efter Ritters mening trods alt en hel del.

Det grundlæggende spørgsmål for Ritter er: er der en kontinuert linie i tysk historie med Hitler som kulmination? Og svaret er nej. Sammen med dette hovedtema gennemspilles en række sidethemaer, ofte i skarp polemik med både hjemlige og udenlandske historikere. For Ritter betegner Den første Verdenskrig det afgørende brud i tysk historie, nærmere dateret ved Bethmann Hollwegs fald og Ludendorffs fremtræden som på det nærmeste militær diktator. Først da sejrer den militarisme, som Hitler siden skulle glorificere.

Det er efter Ritters mening på mange punkter muligt at trække tråde tilbage, især til sider af det wilhelminske Tyskland, men disse forbindelser var på ingen måde afgørende. Det udslaggivende for det, der skete, var den moderne totale krig selv, mobiliseringen af de masser, der i sig selv var et produkt af industrikulturen. Først da gik den liberale frihedsside under, og vejen var åben for diktaturet. Derfor kan tyskeren stadig tillade sig at beundre Frederik den Store og Bismarck som sande statsmænd, som først senere tiders militaristiske propaganda satte i et galt lys. Disse synspunkter belyser Ritter gennem en række gennemtrængende analyser af tysk politik og åndshistorie fra Luther over Frederik den Store til Bismarck og Den første Verdenskrig.

Man kan diskutere Ritters theser – og de er i høj grad blevet diskuteret. Men som et dybt personligt dokument fra en fremragende historikers hånd kan bogen kun fremtvinge beundring.

INGA FLOTO

GERHARD RITTER: Staatskunst und Kriegshandwerk. Bd. III. Die Tragödie der Staatskunst. Bethmann Hollweg als Kriegskanzler (1914–1917). München, R. Oldenbourg Verlag, 1964. 707 sider. 48 DM.

Ved udsendelsen i 1960 af bd. II af Ritters værk (se H. T. 11. rk. VI, s. 707 ff.) bebudedes, at 3. bd. skulle slutte værket ved at føre skildringen frem til 1945. Skønt dette i 1964 udsendte bind er henvend dobbelt så stort som det foregående, er det imidlertid ikke lykkedes for Ritter at nå gennem mere end de første tre krigsår.

I betragtning af nævnte forhold – og af forf.s alder – kan man nære en vis tvivl om, at arbejdet vil kunne føres til ende. Men det forringer ingenlunde det foreliggende binds fortjenester. Skønt Ritter har haft megen hjælp ved sine omfattende arkivstudier, er det en imponerende forskergerning, der ligger til grund for bogen. Anmærkningerne med kildehenvisninger og drøftelse af andres opfattelser fylder hundrede sider. Og af litteraturfortegnelsen fremgår, at forf. har kunnet benytte skrifter udkommet så sent som 1964, selve bindets trykkeår, og meget vigtige bidrag til den 1. verdenskrigs diplomatiske og militære historie er netop blevet publiceret i de nærmest foregående år. Men medens G. R.s så grundige studier aftvinger fagfæller dyb respekt, vil alle læsere glæde sig over den smukke og klare fremstilling. Man indvikles ikke i lange, spegede sætningsbygninger. Klart, rammende og forståeligt giver forf. sin redegørelse for begivenhedernes forløb og sin vurdering af disse.

Som bindets undertitel viser, ligger hovedvægten på skildringen af Bethmann Hollwegs politik i de første tre krigsår og på hans divergenser med »krigshåndværkets« udovere, indtil disse i juli 1917 fremkaldte hans fald. Skildringen virker som en »Ehrenrettung« af Bethmann Hollweg, hvad bekræftes i den sympatiske karakteristik af ham, der gives på bogens tre sidste sider: »Ob ein anderer Reichskanzler, eine schroffere Kämpfernote, mehr erreicht hätte, vermag kein Nachlebender zu sagen. Sicher ist nur: dass mit der Tragödie Bethmann Hollwegs sich auch die Tragödie der »Staatskunst« in Deutschland vollendet hat«.

Adskillige steder i bogen fremhæver Ritter begivenheder, der belyser den i værkets hovedtitel angivne konflikt. Den mest skæbnesvangre blev den, der afgjordes til fordel for de militære: iværksættelsen fra 1. februar 1917 af den uindskrænkede u-bådskrig, som et par måneder efter fik Amerika til at gå ind i krigen på ententemagternes side. At Bethmann i kronrådet om aftenen den 9. januar 1917 gav efter for de militæres ønsker, betegner Ritter (s. 382) som »die dunkelste Stunde« i hans politiske løbebane og udtaler, at intet har skadet hans eftermæle mere, end at han ikke reagerede på militærets triumf over hans politik ved at tage sin afsked. Ritter prøver at forklare – forsvare – hans holdning.

At Bethmann må henregnes til de relativt nøgterne og mådeholdne tyske anneksionspolitikere, er vel uomtvisteligt. Men hvor betydelige selv hans krav var, omtales s. 44 ff.: en stærk svækkelse af Frankrig med bl. a. afståelse af ertsbækket Briey (»An dieser Annexionsforderung hat Bethmann fast bis zu seinem Sturz festgehalten«) og omdannelsen af Belgien til en tysk vasalstat, militært og økonomisk. Langt anderledes vidtrækkende anneksionsplaner formuleredes imidlertid af nationalistiske og altsynske kredse og deltes af den tyske åndselite. Ritter omtaler (s. 92) en henvendelse fra juni 1915 til Bethmann med store anneksionskrav, en henvendelse underskrevet bl. a. af 352 professorer, »z. T. mit hochberühmten Namen«. En anden »chauvinistisk« henvendelse fra universitetsprofessorer i Berlin nævnes s. 199. Der var sandelig ingen mangel på forslag om salget af »bjørnens skind«, og i takt med militære erobringer voksede anneksionsappetitten langt ud over, hvad man skulde tro var fordøjeligt.

I en vis opposition til den hamborgske professor *Fr. Fischers* meget diskuterede bog »Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18« (1961. 896 s.) fastholder Ritter, at verdenskrigen ikke begyndte som en tysk »Hegemonialkrig«, og at den tyske regeringspolitik i juli 1914 var principielt defensiv, ikke aggressiv (s. 15 og 17) – trods dens kraftige opfordringer til Østrig om at tugte Serbien, selv med fare for en europæisk krig. At betegne denne politik som »defensiv« forekommer mig ikke naturligt, og *Fr. Fischers* skildring af de pågældende begivenheder synes mig et nyttigt sammenligningsgrundlag til Ritters. Men sikkert er det, at det tyske folks store flertal ved krigens udbrud følte (fik bibragt opfattelsen af) den som en Tyskland påtvungen forsvarskrig. Ellers var den politiske borgfred med socialdemokraternes billigelse af krigsbevillingerne næppe kommet i stand.

Heller ikke Ritters afvisning af, at krigen begyndte som en tysk »Hegemonialkrig«, forekommer helt berettiget. Hele den foregående udvikling i tysk politik (og verdenspolitikken) og tysk mentalitet lagde op til at give den en sådan karakter. Herved forstås også bedre, hvad Ritter i det følgende citat forbavses over: »Nicht ohne Erschrecken blickt der Deutsche von heute, nach dem Erlebnis von zwei Kriegskatastrophen innerhalb eines Menschenalters, auf den jähen Umschlag von der Idee des Verteidigungskrieges zu der des Eroberungskrieges zurück, der sich damals bei uns vollzog – nicht im ganzen Volk natürlich, aber doch in weitesten Kreisen des Bürgertums, vor allem in der Intelligenzschicht« (s. 34).

Ritter dvæler flere steder ved den tyske nations lidenskabelige »magt- og erobringvilje« (s. 47), ved »den offentlige menings nationalisme, »militarisme« og anneksionisme« (s. 73). »Vort folks psyke«, bemærker Bethmann i foråret 1915, »er i de sidste 25 år blevet så forgiftet gennem praleri, at det sandsynligvis vilde blive forsagt, hvis man forbød dets stortalenhed« (s. 74). Sådanne udtalelser viser imidlertid, at Ritters hovedtitel »Staatskunst und Kriegshandwerk« næppe kan siges at være dækkende, da diplomatiets handlingsfrihed i høj grad indsnævredes af folkelidenskaberne.

Naturligt nok fremsætter Ritter det spørgsmål, om ententemagterne da var mindre anneksionsbegærlige end Tyskland-Østrig. Han beklager i den forbindelse, at de franske og engelske arkiver endnu ikke er fuldt tilgængelige for den tid. Om de franske krigsmål foreligger nu en i hvert fald skitsemæssig oversigt:

Pierre Renouvin: *Les buts de guerre du gouvernement français (1914–1918)* i »Revue Historique«. 1966. Det væsentlige franske krigsmål var hele tiden generhvervelsen af l'Alsace-Lorraine. Men forelå der overhovedet mulighed for, at Tyskland uden et afgørende nederlag vilde give slip på erobringen i 1870–71? Elsass-Lothringen var, som G. R. bemærker (s. 473), blevet for tyskerne »et nationalt klenodie: arv og symbol fra deres nyere histories stolteste epoke«. Denne »stolteste epoke« rummede de tre erobningskrige: 1864, 66 og 70–71, og har ikke disse medvirket til at forgifte tysk psyke?

Af kejser Wilhelm II.s »rodomontader« præsenteres vi for nogle stykker (se f. eks. s. 524: »Jede Woche Krieg wird teurer« : for ententen). Hindenburg skildres som en »facadefigur«, en folkeheros, en myte (på grund af Tannenberg), men militært hjælpeløs uden hans medarbejder og »mester«, »det brutale viljemenneske« Ludendorff (s. 69, 235 f., 248, 253 o. fl. st.). At Hindenburg i sommeren 1916 afløste general Falkenhayn efter dennes mislykkede Verdunoffensiv, var Bethmann Hollwegs værk og kan, mener Ritter, anses som den stærkeste indvending mod hans statsmandstalent. G. R. anfører en samtidig udtalelse af en officer, der – profetisk – gik ud på, at Ludendorff i sin umådelige ærgerrighed og stolthed vilde fortsætte krigen til det tyske folks fuldkomne udmattelse, og at monarkiet vilde komme til at betale regningen herfor.

En udførlig omtale giver værket af de, som tiden gik, stadig øgede modsætninger mellem Tyskland og Østrig-Ungarn såvel m.h.t. krigsførelse som anneksonskrav (bl. a. om det »befriede« Polens stilling). I skildringen af de fredsfølere og fredsforslag (Wilson's det vigtigste), der fremkom under de skiftende konjunkturer, træffes to danske navne, hvorom jeg skal gøre et par bemærkninger.

Det første er H. N. Andersen, der af R. benævnes »Staatsrat« (han var etatsråd). R. nævner ham dog kun få steder, og når han s. 552 kalder ham »Träger deutscher Friedensfühler im ersten Kriegsjahr«, kan dette næppe kaldes korrekt. Andersen var selv – i overensstemmelse med det danske kongehus – initiativtager til fredsdokumenter i England, Tyskland og Rusland. Hans »kontaktmand« i Tyskland var Hamborg-rederen Ballin. Der var tale om en almindelig fred, ikke om separatfred. En indgående redegørelse for de danske (H. N. Andersens) fredsbestræbelser gives i den hollandske (af R. i en anm. citerede) disputats: *C. V. Lafaber: »Vredes- en Bemiddelingspogingen uit het eerste jaar van Wereldoorlog I. augustus 1914 – december 1915«* (Leiden 1961), s. 189–211. H. N. Andersens fredssonderinger var imidlertid kun en lille del af hans for vort land så betydningsfulde virksomhed under 1. verdenskrig, der gik ud på at holde os uden for krigen og sikre vore handelsforbindelser. En skildring heraf gives i den som ms. i 30 eksemplarer trykte »Danmark under Verdenskrigen. Udarbejdet på grundlag af H. N. Andersen's optegnelser, breve o. a. dokumenter«. Af Frantz Dahl. Knud Fabricius. H. Stein (1926). Lafaber har ikke benyttet denne, men nævner i en anm. Vagn Dybdahls omtale og referat af den (den var utilgængelig indtil 1950) i kronikker i »Aktuelt« (16. og 18. febr. 1960).

Fra nævnte værk kunde Ritter have hentet træk til Bethmann Hollwegs karakteristik. Om Andersens samtale med denne i marts 1915 hedder det (s. 51), at han (Bethm.) omtalte, »at han muligvis havde fejlet ved at råde

kejseren til at besvare Ruslands almindelige mobilisering med en krigserklæring, men . . . han kunde ikke have handlet anderledes« (sml. Ritter: anf. arb. II, s. 333 f.). Interessant er det at sammenligne Andersens referat af sin sidste samtale med Bethmann (s. 190 f.) med Bethmanns egne meddelelser om dennes indhold (Ritter, s. 552).

Den anden dansker, der omtales, er Borgbjerg (af R. kaldet Borberg). Han var i foråret 1917 mellemmand mellem de tyske socialdemokrater og de russiske revolutionære. Om socialistkongressen i Stockholm skriver R. (s. 500), at man »geradezu von einer Mitbeteiligung deutscher Diplomatie am Zustandekommen dieses internationalen Unternehmens sprechen kann«.

Den frygt, som R. et par gange (s. 192, 320) nævner, man i Tyskland nærrede for, at Holland og Danmark skulde gå ind i krigen på ententens side, var ganske ubegrundet i betragtning af den danske radikale regering, støttet af de broderpartiet i Tyskland så nærstående danske socialdemokrater. Og hvad man i ententen forestillede sig, at den danske regering kunde ønske som oprejsning for 1864 (se s. 83, 304, 314), var vidt fjernet fra det officielle Danmarks tanker.

HOLGER HJELHOLT

JOHN TERRAINE: *The Great War 1914–1918*. London, Hutchinson, 1965. 400 sider. 263 illustrationer og 4 kort. 63 sh.

John Terraines 1. verdenskrigsbog har undertitlen: *A pictorial history*, og billedsiderne er ganske vist i overtal, men tekstsiderne skaber en udmærket og påkrævet baggrund for et større udbytte af de mange illustrationer.

»*The Great War 1914–1918*« må betegnes som et af de mest bemærkelsesværdige værker inden for den omfattende litteratur om første verdenskrig – ikke alene fordi tekst og illustrationer på ypperlig vis supplerer hinanden – men også fordi det er lykkedes Terraine i en imponerende kort form tekstmæssigt at dække alle fire krigsåre. Der er imidlertid næppe tvivl om, at billedstoffet for Terraine har været det bærende i hans idé om bogen. Han har udvalgt mere end 250 datidige fotografier, der alle er forsynet med en kort forklarende billedtekst. Den meget omfattende billedmæssige dækning af krigsperioden giver læseren et godt indtryk af krigen, som den i mange måder var, selv om det vel nok kan indvendes, at krigens menneskelige gru kunne have været fyldigere belyst. Langt de fleste af de benyttede fotografier – hvoraf flertallet stammer fra Imperial War Museum – bringes i forstørrelse, og det er kun i få tilfælde denne er drevet ud over det teknisk forsvarlige. I det hele taget imponeres man over kvaliteten af disse halvt hundrede år gamle fotografier.

Bogens tekst, der er opdelt i 15 kapitler – fra »*The lamps go out*« til »*Victory will belong to the side that holds out longest*« – fremtræder som en relativt kortfattet men alligevel ganske udtømmende kronologisk beretning om den mørke historiske epoke fra mordene i Serajevo juni 1914 til revolterne i Tyskland og våbenstilstanden november 1918. Det er noget af en bedrift at dække 1. verdenskrigs mangeartede begivenheder på mindre end 200 – om end store – tekstsider. Denne koncentration i fremstillingen gør sammen med det omfat-

tende billedmateriale værket til en velegnet introduktion til et nærmere studium af krigsperioden. Den største værdi af »The Great War« er dog nok den historiske dokumentation, som næsten hvert eneste fotografi indeholder. Her præsenteres man for epokens våben og uniformer, dens taktiske fremgangsmåder, skyttegravskrigen, de første militære aeroplaner og luftskibene, for skibstyperne og deres kampskader, de første kampvogne og en lang række af krigens militære hovedpersoner. Bogen har et alfabetisk ordnet og meget omfattende register over 31 spalter, der henviser til tekstsider så vel som billedsider og gør den værdifuld også som opslagsbog.

HELGE KLINT

ALISTAIR HORNE: Verdun 1916. På dansk ved Mogens Boisen efter »The Price of Glory, Verdun 1916« (Mac Millan & Co. Ltd. 1962). København, Gyldendal, 1966. 19 illustrationer og 2 kort. 52 kr., indb. 65 kr.

Siden originaludgaven »The Price of Glory« så dagens lys i 1962 har Det kgl. Garnisonsbiblioteks eksemplar været næsten konstant udlånt. Allerede samme år genoptryktes bogen, hvis succes er såre forståelig.

Alistair Horne er en af Englands kendteste udenrigskorrespondenter og har flere bøger til dels med militære emner bag sig. Som 18-årig gjorde han i 2. verdenskrigs sidste år tjeneste i RAF, men afsluttede sin militære karriere som kaptajn i The Coldstream Guards – forudsætninger, der er kommet Horne til god nytte ved den foreliggende skildring af en af 1. verdenskrigs oftest beskrevne episoder. Man kan kun bifalde Liddell Hart, som ved bogens fremkomst fandt den overmåde fængslende – »et i høj grad gribende billede af denne grusomme kamp og den bedste beretning herom, som jeg endnu har læst . . . den måde, hvorpå forfatteren har ordnet og præsenteret det veldokumenterede stof, er højt imponerende«.

Hidtil er Verdun-tragedien næsten udelukkende blevet behandlet af franske og tyske skribenter, og Hornes bedrift er, at han under skyldig hensyntagen til såvel fransk som tysk side, og bl. a. ved udnyttelse af hidtil upåagtede øjenvidneskildringer, har præsteret en på samme tid udførlig og fængslende redegørelse for historiens »værste« og længste slag – helvedet ved Verdun varede jo fra midten af februar til midten af december 1916.

Hornes bog skiller sig ud fra flertallet af de senere års så hyppige journalist-historiske skrivelser, bl. a. ved sin særdeles omfattende bibliografi. Fortegnelsen over vigtige kilder tæller ikke færre end 188! Selv om Horne naturligtvis i udstrakt grad og dygtigt drager nytte af hidtil offentliggjorte kilder, er det nok hans egne observationer, hans fascinerende greb på at sætte dette rystende materielag ind i en større sammenhæng og hans evne til at karakterisere begge siders hovedaktører, der hæver bogen væsentligt op over så megen anden krigslitteratur. Her føres læseren nok frem fra måned til måned gennem slagets rystende faser, men forfatteren evner inciterende at åbne videre horisonter – i øvrigt en af kapiteloverskrifterne. Franskmandenes Maginot-koncept i efterkrigstiden så vel som tyskernes panserkiletaktik i 2. verdenskrig har begge deres forudsætninger på Verduns forpestede slagmark.

Af bogens næsten 30 kapitler er de to sidste »Eftermålet« og »Epilog« nok de mest tankevækkende. Her trækkes flere højest interessante linier op til 2. verdenskrig, og der præsteres en række karakteristikker af slagets hovedpersoner, hvoraf Petain med rette har påkaldt forfatterens særlige opmærksomhed.

Bogens register bør fremhæves, fordi det ikke alene omfatter personer og stednavne men også i et vist omfang militære begreber som f. eks. attaque à outrance, limonage, rullende spærreild og flammekastere.

Hornes bog kan læses med stort udbytte, hvad enten man anlægger en militær, en litterær eller en historisk vurdering – og bogen har ingenlunde lidt ved den overførelse til dansk, som nu foreligger ved Mogens Boisen. Oberstløjtnant Boisen er forlængst anerkendt som en af vore mest fremragende oversættere – eller rettere »fordanskere«, for i det foreliggende tilfælde er der i hvert fald tale om noget langt værdifuldere end en simpel oversættelse. Som oversætter af militært præget litteratur gør næppe nogen herhjemme Boisen rangen stridig – og hans arbejde er også denne gang som helhed taget i særklasse. Men når dette er sagt, kan det ikke lades unævnt, at Boisen tilsyneladende ved oversættelsen af en række militære udtryk har haft lidt for travlt til at ramme helt præcist. Således oversættes breech block til kilemekanisme i stedet for bundskruer, og flanking galleries bliver til flankegallerier (rettere flankerings-), hvor det »danske« udtryk kaponiere burde være brugt. At gengive first-aid post ved infirmeri er vel frit – det betyder forbindeplads. Men eksempler som disse er jo ikke katastrofale – Boisen rammer aldrig helt ved siden af.

Den danske udgave af »The Price of Glory« adskiller sig fra den oprindelige på et par punkter. I den danske har man sparet halvdelen af de fotografiske illustrationer, men til gengæld bringes flertallet af dem i et større format, hvad flere vinder ved. Men efter anmelderens opfattelse burde danske læsere ikke være snydt for portrætterne af de fire tyske befalingsmænd, der hver for sig og næsten samtidig »erobrede« fort Douaumont, og de to luftfotografier af fortet før og efter artilleribeskydningen er så talende, at de savnes. Også på et andet felt fremtræder den danske udgave lettere beskåret. I efterskriften – originalens Reference Notes – er kun de indledende afsnit medtaget, medens angivelsen af hovedkilderne til de enkelte kapitler er udeladt, hvilket i hvert fald ikke øger bogens værdi som historisk arbejde.

HELGE KLINT

OLAV RISTE: *The Neutral Ally. Norway's Relations with Belligerent Powers in the First World War.* Scandia Books. Oslo, Universitetsforlaget, 1965. 295 s. 18 no. kr.

Nærværende bog er en noget udvidet bearbejdelse af en afhandling, hvorved forfatteren har erhvervet doktorgraden ved Oxford universitet. Undersøgelsens formål er at redegøre for, hvorledes Norge som neutral stat søgte at varetage sine nationale interesser i forhold til Tyskland og Storbritannien samt USA under første verdenskrig. Forfatteren udviser i selve undersøgelsens udformning en rosværdig begrænsningskunst, idet han med klar begrundelse udelader omtale af Norges forhold til andre krigsførende stater og af de indenrigspolitiske forhold. Materialet er fremdraget fra norske ministerialarkiver, tilsvarende tyske,

engelske og amerikanske og suppleret med enkelte privatarkiver, officielle publikationer, trykte brevvekslinger og erindringer samt enkelte norske aviser. En omfattende bibliografi og et udførligt noteapparat gør det endvidere muligt at efterprøve argumentationen.

I en kronologisk ramme giver fremstillingen en indgående beskrivelse og analyse af de problemer, der opstod for den norske regering i løbet af krigen. Indledningskapitlet redegør for neutrale staters status før 1914, som den var nedfældet i en række internationale aftaler. I første del skildres derefter udviklingen 1914–16, hvorefter følger anden del med en skildring af krigen sidste to år. Fremstillingen afsluttes med en konklusion, hvorefter kommer nogle nyttige tillæg med tabeller over Norges udenrigshandel og til sidst noter, bibliografi og register.

Der var for den norske regering ingen tvivl om, at det fordelagtigste ville være at holde sig uden for den stormagtskrig, der udbrød i 1914. Erfaringsmæssigt skulle dette ikke støde på større vanskeligheder, forudsat at denne krig forløb som andre krige. Alle krigsførende parter kunne formentlig se deres fordel ved, at Norge ikke blev krigsførende. Imidlertid forløb denne krig ikke som andre, idet de midler modstanderne bragte i anvendelse over for hinanden var andre og mere omfattende som følge af den skete industrialisering og hele teknologiske udvikling. Fra britisk side udarbejdede man ret tidligt planer for en økonomisk krigsførelse, som også måtte få indflydelse på Storbritanniens opfattelse af neutralitet og neutrale staters status.

Det var en ny situation, som den norske regering stod uden fortilfælde for eller erfaring i. Den økonomiske krigsførelse mod Tyskland indebar, at det var i Storbritanniens interesse med alle til rådighed stående midler at afskære Tyskland fra forsyninger af enhver art. Fra norsk side ville en direkte anerkendelse af denne interesse have været en unneutral handling, men at afvise den helt ville have udsat landet for såvel forsynings- som afsætningsvanskeligheder, som regeringen næppe heller kunne tage ansvaret for. Tyskland indtog i hele dette spørgsmål – i hvert fald for Norges vedkommende – en forstående holdning over for den norske regerings vanskeligheder, formentlig på grund af norske forsyningers ringe reelle betydning for tysk krigsførelse og i erkendelse af den britiske dominans af norsk erhvervsliv. Hvis man betragter udviklingen som et spil mellem Norge, Storbritannien og Tyskland – med de øvrige nordiske stater, USA og Frankrig som statister – bliver det ret hurtigt klart, at Storbritannien og Norge kommer til at stå alene over for hinanden. I dette spørgsmål udgjorde Tyskland ikke nogen egentlig modspiller for Storbritannien, hvad man i London var udmærket klar over. Det er slående, at det var i London – og ikke i Oslo – man overvejede, om en norsk krigsdeltagelse på britisk side ville være en fordel eller ej – vel at mærke for Storbritannien. Sagt direkte havde Storbritannien hele tiden fat i den lange ende af tovet, og den norske regering stod uden mange valgmuligheder. I realiteten og under den økonomiske krigsførelses aspekt blev den norske holdning meget hurtigt i allerhøjeste grad unneutral – til fordel for Storbritannien. At den norske regering udadtil – over for befolkningen og andre regeringer – stædigt fastholdt sin strengt neutrale holdning er både forståeligt og naturligt – og har næppe voldt Storbritannien større kvaler.

Denne udvikling og disse synspunkter fremhæves på baggrund af en detaljeret dokumentation og argumentation bogen igennem. Hvad det kniber mest med er at drage konklusionen. I forfatterens øjne tegnede spørgsmålet om neutralitet eller ikke-neutralitet i løbet af krigen sig som et moralsk spørgsmål, hvor neutralitet blev anset for noget fordægtigt, umoralsk og beregnende i forhold til den store indsats, som de krigsførende – i dette tilfælde naturligvis først og fremmest Storbritannien – ydede for at bekæmpe modstanderne, der var roden til alt ondt i denne verden – også for de neutrale stater. Han synes at overse, at denne opfattelse var en del af den britiske krigspropaganda, som i kraft af denne argumentation ikke blot kunne lægge fysisk, handelsmæssigt, men også moralsk pres på de neutrale stater for at få dem til at gøre, som Storbritannien fandt for godt. Det er formentlig klogt og velovervejet af forfatteren ikke at drage mere vidtgående slutninger ud fra sit materiale; men det ville ikke have været urimeligt og ufrugtbart at konfrontere det med andre undersøgelser og deres resultater med hensyn til neutralitet. Her tænkes først og fremmest på Nils Örviks *The Decline of Neutrality 1914–1941* (Oslo, 1953). Hans konklusion – på et ganske andet materiale, der også befinder sig på et andet plan, nemlig det idéhistoriske – er, at neutralitet er blevet umulig, fordi krigen føres mellem ret og uret – og i en sådan konflikt findes intet mellemstandpunkt. Olav Ristes materiale og hans resultater – men ikke hans konklusioner – nuancerer denne opfattelse, idet det samtidig må fremhæves, at det er de krigsførende stormagter og ikke de enkelte små neutrale stater, der afgør, hvem der i en konkret konflikt har ret eller uret.

Under alle omstændigheder er Olav Ristes arbejde – og andre tilsvarende – en uomgængelig forudsætning for en mere grundig viden om neutralitetens forudsætninger, vilkår og erkendte forfald inden for det europæiske internationale undersystem.

OLE KARUP PEDERSEN

CHRISTOPHER LASCH: *The American Liberals and the Russian Revolution*. New York and London, Columbia University Press, 1962. xvi + 290 sider. 6,50 \$.

I de senere år har en række forfattere beskæftiget sig med de idémæssige aspekter af Woodrow Wilsons udenrigspolitik, senest Christopher Lasch i den ovennævnte bog. Dennes formål er at undersøge, hvilke konsekvenser den russiske revolution fik for den idé alle liberale delte: troen på at demokratiet uvægerligt ville gå sin sejrsgang over hele verden. De liberales stilling blev således i den sidste ende et aspekt af deres stilling til krigen selv, og et meget afgørende.

Som noget meget væsentligt, hvormed Lasch har bidraget til forståelsen af den liberale reaktion på krigen, må fremdrages hans påvisning af, at da februarrevolutionen endeligt havde fjernet den værste anstødssten ved Ententen: det autokratiske Rusland, kunne de liberale omsider akceptere, at krigens mål og betingelsen for varig fred måtte være Tysklands demokratisering. Derfor kunne de nu opgive tanken om en »fred uden sejr«, krigen måtte føres igennem til den bitre ende, for at føre demokratiet til sejr.

Lasch er i sin fremstilling meget kritisk over for de liberale, en indstilling der så åbenbart bunder i en kritisk indstilling til USA i dag: den manglende forståelse for at forskellige ideologier godt kan leve sammen, den illusion, at »the American way of life« er den bedste og den sejrende.

De amerikanske liberale mødte fra starten revolutionen med oplysningstidens tankeverden som ballast, det var på denne baggrund man iagttag og tolkede begivenhederne, og resultatet blev en serie af misforståelser og stadig større skuffelser. Man forstod ikke hvad Bolschevikkerne stod for, men fastholdt til det sidste, at de nok ville blive demokratiske med tiden. Og da det ikke skete, stod man tilbage med den tabte illusion. Men det mærkværdige ved hele dette forløb er efter Lasch's mening ikke så meget desillusioneringen, som måden: det var i virkeligheden ikke liberalismen selv man tabte troen på, men Wilson. Man kritiserede ham for at have ofret de 14 punkter, men man kritiserede ikke de 14 punkter selv. Man glemte sit eget medansvar for det skete.

Lasch har opbygget sin bog på omfattende studier af såvel aviser og tidskrifter som dagbøger og breve. Det er klart, at dette billede af stemninger, tanker og meninger i en bevæget periode ofte må blive flimrende, ikke mindst når man har så meget på hjerte. Men fascinerende læsning er det.

INGA FLOTO

HANS WIESLANDER: I nedrustningens tecken. Intressen och aktiviteter kring försvarsfrågan 1918–1925. Lund Political Studies 5. Lund, C. W. K. Gleerup, 1966. XX+352 sider. 33 sv. kr.

Den, der beskæftiger sig med svensk historie i nyere og nyeste tid, må ofte konstatere, at væsentlige bidrag til historieforskningen ydes af »statsvetare« – statskundskabsforskere. Denne nære forbindelse mellem historieforskning og statskundskab, som er særlig markant netop i Sverige, må af historikeren hilses med glæde. Gennem de emner og de metoder, som statskundskaben anvender, kastes ofte nyt lys over problemer, som er centrale i historieforskningen.

Et eksempel i så henseende er Hans Wieslanders bog: I nedrustningens tecken, for hvilken forfatteren i foråret 1966 erhvervede doktorgraden ved Lunds universitet.

Afhandlingens formål har ikke så meget været at analysere motiverne til og debatten omkring nedskæringen af det svenske forsvar, men derimod at undersøge, hvorledes de samfundsgrupper, som blev berørt af nedskæringsplanerne, reagerede, og hvorledes de søgte at påvirke de politiske beslutninger. Med denne målsætning bliver afhandlingen et bidrag til belysning af et af statskundskabens centrale emner: den politiske beslutningsproces.

Den politiske proces deles traditionelt i en makro- og en mikroproces, hvor den første foregår på parlamentsplanet, mens den sidste finder sted i mindre grupper, i denne sammenhæng betegnet som lokalplanet.

For at kunne arbejde friere med historiske facts har forfatteren i sit første hovedafsnit givet en kronologisk fremstilling af forsvarsspørgsmålets behandling i rigsdagen, mens de to sidste afsnit dels behandler nogle af de grupper, som

reagerede på de stedfundne forhandlinger og trufne beslutninger, dels søger at belyse disse gruppers indflydelse på makroprocessen.

Perioden 1918–1925 var på det parlamentariske plan præget af mindretalsregeringer. Socialdemokrater, højre og de liberale havde skiftevis del i regeringsmagten, afvekslende med rene forretningsministerier. Forfatteren opstiller den i og for sig velkendte tese, at i sådanne situationer træffes de afgørende politiske beslutninger i de parlamentariske udvalg. Tesen verificeres ved en grundig gennemgang af arbejdet i de udvalg, som beskæftigede sig med forsvarssagen. En nøgleposition i rigsdagen og i udvalgene indtog det liberale parti, som imidlertid i 1923 blev splittet i to fraktioner, hvorved den politiske situation blev yderligere speget. Højre og bondeforbundet på den ene side, socialdemokratiet på den anden side bejlede til de liberale partier, hvor især »de frisindede« under C. G. Ekmans ledelse forstod at udnytte situationen. »1925 års försvarsordning kan till största delen karakteriseras som en frisinnad lösning och som et typexempel på den afgörande roll som utskotten innehade i beslutsprocessen under minoritetsregeringarnas tid« (s. 93) er forfatterens konklusion på denne del af fremstillingen.

Gennemgangen af den parlamentariske proces er foretaget med anvendelse af en i bedste forstand traditionel historisk metode. Kildematerialet er, som man kunne vente, meget omfattende og er yderligere suppleret med interviews med forskellige af aktørerne. Hovedvægten er lagt på en belysning af de skiftende udvalgs arbejde, men tillige berøres problemer som Gustav V's politiske aktivitet, især i forbindelse med dannelsen af det konservative ministerium Trygger i 1923, vurderinger af Sveriges udenrigspolitiske situation og interne stridigheder såvel i højre som i det liberale parti.

Når afhandlingen læses med historikerens øjne, må det erkendes, at man godt kunne have ønsket, at forfatteren, i højere grad end tilfældet er, havde bestræbt sig på at placere forsvarsspørgsmålet i en lidt bredere politisk sammenhæng. I betragtning af, at drøftelserne strakte sig over 7 år, og at partierne ikke fra starten lagde sig fast på skarpt formulerede standpunkter, forekommer det usandsynligt, at partierne ikke skulle have ladet deres stilling i forsvarssagen influere af stillingtagen i andre politiske spørgsmål. Det er jo netop karakteristisk for en mindretalsregering, at den er tvunget til at renoncere på visse programpunkter for at gennemføre andre. Derved sammenfiltres det parlamentariske arbejdes resultater i en grad, som gør det vanskeligt at anskue enkelte problemer uden samtidig at klargøre sig den hele situation. Forfatteren antyder f. eks. en sammenhæng mellem socialdemokratiets strategi i forsvarssagen og gennemførelsen af otte-timers arbejdsdagen, men tråden følges ikke op. Mange andre eksempler havde sikkert kunnet fremdrages.

Denne mangel på helhedssyn er imidlertid forståelig i betragtning af, at forfatteren anvender bogens 1. afsnit som en baggrund for de to følgende, hvor forskellige reaktioner på rigsdagens behandling af sagen analyseres. De grupper, som undersøges, er dels de byer, som ville blive berørt af regimentsnedlægninger eller -indskrænkninger, dels officers- og underofficerskorpset. I byerne var det især de næringsdrivende og indehavere af udlejningsejendomme, som følte sig foranlediget til at protestere, og der foretages analyser af disse forskellige gruppers politiske tilhørsforhold. Det påvises, at de næringsdrivendes organisa-

tioner i næsten alle de berørte byer havde store muligheder for at øve indflydelse i kommunalbestyrelserne, fordi der forekom personsammenfald mellem bestyrelsesmedlemmer i organisationerne og i kommunerne. Politisk tilhørte denne gruppe i hovedsagen højre og de liberale partier. Samme forhold fandtes ved undersøgelsen af gruppen: lejlighedsudlejere. Derimod ses der en tendens til, at håndværkerforeningerne havde større forbindelse med venstrepartierne. Forfatteren konkluderer: »Trots sine vänstersympatier måste dock hantverkarna betecknas som synnerligen aktiva i regementsfrågorna, vilkat visar, att de partiskiljande linjerna i försvarsfrågan spelade en mindre framträdande roll på det lokala planet« (s. 114). Dog er det forfatterens opfattelse, at de anførte eksempler »berättigar . . . inte till den generella slutsatsen, att de lokala näringsorganisationerna genomgående skulle haft mer eller mindre direkta kontakter med högern eller de frisinnade i regementsfrågorna. Mönstret för påtryckningsverksamheten är komplicerat, och andra vägar stod öppna, när det gällde att influera statsmakterna« (s. 117). Byerne kæmpede for at bevare betydelige indtægtskilder, og i denne situation måtte partipolitikken træde i baggrunden.

I behandlingen af officerstandens stillingtagen springer det i øjnene, at flådens officerer tilsyneladende næsten ikke lod høre fra sig i debatten. Årsagen var, at flåden udgjorde en vigtig bestanddel også i det socialdemokratiske neutralitetsforsvar, og at presset på flåden derfor var betydeligt mindre end på hæren. Hærens officerer fremførte med flid som oftest stærkt konservative debatindlæg, som prægedes af de nære forbindelser mellem svenske og tyske officerskredse.

Underofficerernes stilling var, på trods af at de i modsætning til linieofficererne havde slagkraftige organisationer, vanskeligere med hensyn til at kanalisere synspunkter til rigsdagen og til offentligheden. Linieofficererne havde især forbindelse med højre, mens intet parti følte sig kaldet til at varetage underofficerernes interesser. Det liberale parti og socialdemokratiet gik ganske vist ind for forsvarets demokratisering – også gennem at åbne adgang for underofficerer til at blive linieofficerer – men gruppen havde ikke samme pressestøtte som linieofficererne, bl. a. fordi underofficererne først og fremmest søgte at varetage egne beskæftigelses- og advancementsinteresser, mens linieofficererne i højere grad gav deres kampagne et idealistisk præg gennem et forsøg på at vække forsvarsinteressen hos det svenske folk.

Forfatteren konkluderer sin undersøgelse derhen, at alle de undersøgte grupper fik indflydelse på de trufne beslutninger. Byerne opnåede i enkelte tilfælde at hindre regimentsnedlæggelser, i andre tilfælde modtog de direkte eller indirekte erstatning for tabte garnisoner. Officererne fik gennemført lempelige overgangsvilkår for den gruppe, som måtte forlade de militære arbejdspladser. »Försvarsfrågans lösning 1925 var inte enbart en angelägenhet mellan regeringen och de politiska partierna. I själva verket utgjorde den ett ytterst invecklat komplex av motstridiga intressen, där företrädarna för den försvarsidealistiska riktningen utgjorde en minoritet« (s. 310). I de truede byer havde forsvarsidealismen aldrig været en fremherskende faktor, og hos officererne kom nøgterne økonomiske betragtninger ligeledes til at træde i forgrunden, da det erkendtes i hvilken retning udviklingen gik.

De grupper, hvis reaktioner forfatteren har undersøgt, handlede alle ud fra

ønsket om at forhindre en nedskæring af forsvaret. Det havde været interessant tillige at få belyst, hvorledes de ned- eller afrustningsvenlige kredse søgte at øve indflydelse på beslutningerne. Motiveringen for at medtage også sådanne grupper forekommer stærk i betragtning af, at socialdemokratiet fastholdt kravet om yderligere reduktion af forsvaret – også efter 1925. Udvalget af de undersøgte grupper er sket ud fra en vurdering af, hvilke synspunkter der har været forelagt forsvarsudvalget og findes bevaret i udvalgets arkiv, men metodisk indebærer dette valg den svaghed, at man afskærer sig selv muligheden for at behandle sådanne påvirkninger, som udøvedes overfor partierne, førend disse formulerede standpunkter i udvalgene.

På forskellige punkter er det da muligt at påpege »undladelsessynder« hos forfatteren, hvilket jo altid er let for den, der ikke selv skal bevæge sig igennem den besværlige forskningsproces. På den anden side havde man da også nødig set, at inddragelsen af yderligere materiale var sket på bekostning af den grundighed, som kendetegner afhandlingen. For netop den indicerer, hvormeget statskundskaben har lært af historikerens arbejdsform, men kan samtidig belære historikeren om, at det lønner sig opmærksomt at følge de landvindinger, som den hastigt ekspanderende statskundskab i disse år foretager. **KNUD LARSEN**

C. V. BRAMSNÆS: Erindringer. København, Forlaget Fremad, 1965. 245 sider. 36,75 kr. Indb. 48,50 kr.

C. V. Bramsnæs' erindringer er ikke af de store selvbiografier i dansk litteratur. Forfatteren er lidet introspektiv og uden større evne eller lyst til at skildre de skiftende milieuer han færdes i, eller til at give en indgående karakteristik af de personer han møder – skønt mange nævnes i bogen og får et par vurderende ord med på vejen. Han fortæller mere om ydre begivenheder og handlinger end om de spegede årsagskomplekser og skjulte motiver bag dem. Alligevel er det en fængslende bog, en naturligt og med meget lune fortalt historie om en fattig dreng, som hjulpet af et klart hoved og en usædvanlig arbejdskraft og karakterstyrke når de højeste poster i vort samfund – uden tilsyneladende at blive påfaldende imponeret af sig selv og uden at sætte sin ungdoms idealisme over styr.

Hans far, en dygtig og velbegavet mand, medlem af sognerådet og aktiv i flere foreninger, var håndværker og husmand i nærheden af Holbæk, og børnene fik lov at gå med i det lille landbrug. Flid og sparsommelighed blev tidligt en vane for Bramsnæs. Hjemmet synes at have været grundtvigsk påvirket, da det i familien var »nærmest en selvfølge« at tage på højskole. Trods beskedne kår var Bramsnæs' barndom lykkelig, og heller ikke som fattig lærling og typograf tabte han humøret eller sin livsappetit. »Vi vidste ikke dengang, at vi skulde være ulykkelige, vi havde ikke læst Karl Marx«, sagde han senere. To vintre på Askov og en tur på valsen helt ned til Ungarn og Italien udvidede hans horisont, og der var altid bøger og diskussioner med kammerater til at fylde hans fritid og forøge hans kundskaber. Han havde en glubende læselyst og en til alderdommen bevaret evne til med åbent sind og såvidt muligt aktivt at interessere sig for de forskellige ting: historie (jfr. bl. a. hans værdifulde

historiske arbejder Finanslov og Finansstyre 1894–1949 (i Danmarks Rigsdag 1849–1949 V, 1953) og Bikuben i hundrede år, 1957), kunst, skønlitteratur og klassisk musik, men først og fremmest sociale og økonomiske spørgsmål. Da han havde fået »den mærkelige idé« at blive student, var det derfor naturligt at han endte studierne som cand. polit. og senere blev universitetslektor i socialpolitik. Han blev kandidat i 1914, og da var han forlængst blevet sig bevidst som socialdemokrat og havde fået et navn og tillidsposter i og for partiet. Han havde tænkt sig en karriere i centraladministrationen, men 1918 blev han – modstræbende – landstingsmand og siden en myndig finansminister i Staunings første to ministerier. Han var en nøjeregnende vogter af statskassen, skaffede sig som finansminister strax finansiell kontrol med de andre ministerier, skar bevilinger ned med hård hånd når balancen på budgettet krævede det, og det var iflg. erindringerne ham der afgjorde at Diskontobanken 1924 ikke fik den statsstøtte, som kunde have hindret dens lukning. 1933 gik han af i protest mod Kanslergadeforligets kronenedskæring og blev s. å. nationalbankdirektør. Her slutter bogen.

Trods sin ubestridelige saglige dygtighed og trods den respekt som Stauning åbenbart nærede for ham, hørte Bramsnæs vistnok ikke til den egentlige inderkreds i partiet, og det er måske en af grundene til at hans erindringer skuffer som politisk-historisk kildeskrift. Der er nye detaljer om valutaspørgsmålet og finansstyret, en spændende fortælling om forfatterens kamp med en bankgruppe i anledning af statslånskonverteringen 1925 og en selvstændig beretning om regeringsdannelsen 1929, men der er meget lidt om interne forhold i Staunings ministerier og i partiet eller i det hele om politiske forhandlinger bag kulisserne. Hans to hjertesager, det nordiske samarbejde, som han blev interesseret i på Askov, og arbejderoplysningen, hvis organisation A.O.F. han grundlagde, skaffede et solidt økonomisk fundament og stod i spidsen for i 25 år, får kun en kort omtale. Derimod giver han en række ikke uinteressante kritiske kommentarer til Erik Scavenius' diplomati, Versailleskonferencens behandling af det slesvigske spørgsmål, Landmandsbankaffæren, Nationalbankens kreditgivning og hele ledelse, Ove Rodes valutapolitik m. m.

Som socialdemokrat var Bramsnæs lidet dogmatisk, ikke troende marxist, som økonom på væsentlige områder liberal, og hans bog er påfaldende fri for snævre partipolitiske eller klassebestemte synspunkter. Han gør sig f. e. en fornøjelse af at fremhæve det konservative frederiksbergske bystyre, som han kendte indefra, på det mere bureaukratiske københavnskes bekostning. Skønt han kunde være hård og studs havde han megen charme, og han var åbenbart i stand til uden vanskelighed at samarbejde med mænd af anden politisk observans.

Da Bramsnæs døde 1965, 86 år gammel, blev det meddelt at han efterlod sig et manuskript til en fortsættelse af erindringerne, som vilde kunne udgives. Det er såvidt det har kunnet oplyses ikke tilfældet, og man må derfor savne hans redegørelse for hans betydningsfulde arbejde i Nationalbanken (jfr. dog hans bidrag til De fem lange Aar III, 1947) og for det meste af hans internationale virksomhed, der først rigtig udfoldede sig efter 1933.

POVL BAGGE

ALLAN NEVINS: *The Place of Franklin D. Roosevelt in History*. Leicester University Press, 1965. 20 sider. 4 sh. 6 d.

Som titlen angiver, vil Nevins i denne Sir George Watson Lecture forsøge at give en vurdering af Roosevelts plads i historien. At denne er blandt de store, er for Nevins klart. Men i hvilken grad skyldtes storheden manden selv og i hvilken grad situationen, tiden? Nevins mener det sidste.

I sin analyse af Roosevelts intellektuelle udrustning fremhæver Nevins især hans hurtighed og fleksibilitet. Hans organisationsevne og hans glimtvis dristige fantasi. Han var først og fremmest en handlingens mand, og han tænkte mere intuitivt end logisk. Men netop disse egenskaber gjorde ham egnet som leder, og kombineret med en dyb religiøs overbevisning og en aldrig svigtende optimisme lod de ham bevare hovedet koldt i selv de værste krisesituationer. Hans storhed, mener Nevins, var »an effective greatness of action«: Han havde evnen til at gøre det rette på det rette tidspunkt og bruge sine evner i harmoni med tidens bedste kræfter, sådan som han viste det i krisen 1933 og i årene 1940–41. Og han havde evnen til at føre den amerikanske pragmatisk eksperimenterende metode til sejr. New Deal var netop en sådan pragmatisk kombination af politiske forandringer, den var empirisk, ikke ideologisk. Det samme er for Nevins Roosevelts udenrigspolitik. Men resultatet var for USA en ny social struktur og en ny orientering i verdenspolitikken.

For Nevins er dette væsentligt at slå fast: Roosevelt beviste endnu engang, at Amerika ikke behøver nogen ideologisk revolution for at finde nye veje.

INGA FLOTO

BJØRN SVENSSON: *Derfor gik det sådan 9. april*. København, Branner og Korch, 1965. 249 sider. 21,75 kr. Indb. 33,75 kr.

Efter 1945, hvor debatten om forspillet til den 9. april for alvor tog fat, har man altid med interesse lyttet til redaktør Bjørn Svenssons indlæg. I diskussionen, der alt for ofte stod i det politiske opgørs tegn, og som var præget af de mange voldsomme følelsesudladninger, har Bjørn Svenssons særkende stedse været den klare, nøgterne og fordomsfrie holdning til stoffet. Selv ikke uengageret og ofte skarpt polemisk i sin argumentation har han – i det store og hele svigtet af faghistorikerne – dog alene repræsenteret en kritisk-metodisk tilnærmelse til det kontroversielle emne. Allerede i 1946 kom hans første bog *Fuld besked om 9. april*, i 1957 fulgte *Mytedannelser omkring 9. april 1940*, og i 25-året for det tyske angreb har han nu udsendt sit foreløbig sidste bidrag til 9. april-forskningen. For den, der gennem årene har fulgt Svenssons skribentvirksomhed i aviser og tidskrifter, er der vel ikke noget egentlig nyt at hente i dette sidste arbejde, men det er vigtigt, at der nu foreligger en samlet oversigt over resultatet af et tyveårigt studium af 9. april-forspillets kilder og problemer, samtidig med at vi nu for første gang på dansk har fået en monografi, der behandler april-dagens indrepolitiske forviklinger på en europæisk baggrund.

Svagest i bogen står indledningskapitlets journalistiske strejftog i mellemkrigsårenes udenrigspolitiske historie. Det er dobbelt ærgerligt, fordi Svensson her har forpasset en gunstig lejlighed til at give det nødvendige internationale oplæg til Sitzkrieg-periodens ejendommelige stormagtspolitiske spil. Vi savner her den dybe fortrolighed med kilderne, som iøvrigt præger Svenssons bog.

Som andre 9. april-forskere før ham har også Bjørn Svensson måttet arbejde under det handicap, som ukendskabet til de engelske og franske dokumenter giver. Det besværliggør en mere dybtgående motivanalyse bag de allierede planer mod Skandinavien, og det må naturligvis især sætte sit præg på et så generelt holdt arbejde som det foreliggende. Svensson tilslutter sig »provokations«-teorien, d. v. s. den opfattelse, at Hitler var fundamentalt interesseret i et neutralt Norden og først lod sig tvinge til Norge af det franske og engelske pres på den skandinaviske halvø. Han udtrykker det kort og klart: »Med hensyn til Norge var det ikke Hitler, men vestmagterne, der provokerede krigen. Danmark fulgte med i købet« (s. 14). Derfor ser han heller ikke den engelske mineaktion den 8. april som primært rettet mod malmtrafikken fra Narvik, men som en finte, der skal lokke tyskerne til. Svensson påpeger, at minerne ikke som annonceret blev lagt tre steder, men kun i Vestfjorden og det i så ringe et antal, at feltet ingen praktisk betydning havde. Endelig var aktionen i sig selv formålsløs, da isen i Østersøen var i opbrud, og de tyske malmleverancer fra de svenske østersøhavne dermed stod overfor at kunne genoptages. Hypotesen er frugtbringende, og den kan i hvert fald forklare Home Fleets ejendommelige manøvrer væk fra de norske farvande den 7. og 8. april. Herom siger Svensson: »London og Paris var lige så velorienterede som Oslo og København. Men deres ønsker var andre end vore. De allierede havde ingen interesse i at få Hitler til at opgive sin aktion. Tværtimod. Det var den de håbede på. Det var den, der skulle tvinge nordmændene til at samtykke i allieret landgang i Norge« (s. 69).

Redaktør Svenssons egentlige forskningsindsats ligger imidlertid i den fremstilling han giver af aprildagene i København med sideblik til begivenhederne i de andre nordiske hovedstæder og i det danske gesandtskab i Berlin. Hovedkilderne er bilagene til Den Parlamentariske Kommissions beretning, men Svensson har også kunnet supplere med utrykt kildemateriale hentet fra brevveksling med de implicerede. Man forstår godt, at forfatteren ikke har villet tynde sin fremstilling med et noteapparat, men man havde nu alligevel gerne set nogle henvisninger til netop disse nye indslag i forskerdiskussionen. Nu forsvinder de i teksten og unddrager sig dermed mulighederne for en vurdering. I centrum for Svenssons interesse står naturligt nok de advarsler som gesandtskabet eller rigtigere marineattachéen, kommandørkaptajn Kjølens, fra den 4. april sendte hjem til regeringen i København. Det er Svenssons fortjeneste, at han påpeger, at varslene var betydeligt vagere, end eftertiden har villet gøre dem til, og at det derfor var naturligt, at man på Christiansborg ønskede at se tiden an. Et stort detektivarbejde og megen skarpsindighed er også nedlagt i undersøgelsen af kommunikationen mellem de nordiske hovedstæder i aprildagene. Svensson sandsynliggør således, at den alarmerende melding som den 5. april nåede København fra den svenske efterretningschef Adlercreutz i virkeligheden stammede fra Danmark, og at den yderligere var baseret på et urigtigt grundlag. Han slutter: »Disse cirkelløb er karakteristiske for de hektiske

april dage, hvor alle gik rundt og advarede hinanden, hvorefter man havde besvær med at finde ud af, hvad der var rygter, hvad der var gamle historier, og hvad der kunne føje nyt i billedet« (s. 108–109).

Bjørn Svenssons indgående undersøgelser af grundlaget for efterkrigsårenes mange angreb på den danske regering har naturligvis med tiden ført til en stadig stærkere frontstilling mod regeringens kritikere. Det ser vi også i dette arbejde, hvor skytset i et afsluttende kapitel om *Forsvar og Ansvar* er rettet mod militæret for svigtende situationsbedømmelse og konduite den 8. april. Generallerne gik simpelthen i baglås psykologisk set, hævder Svensson, efter dagens mange deprimerende og opslidende kampe med regeringen. Det kan nu ikke være det sidste ord i den sag, og man må håbe, at et bredere kildegrundlag end det Svensson bygger på engang vil skabe en mere nuanceret bedømmelse af hærledelsens dispositioner. Forfatteren skylder os også endnu en virkelig dybtgående analyse af de førende regeringsmedlemmers situationsforfølelse og deres motiver. Men hans bog er et vigtigt skridt frem imod en dybere forståelse af det der skete den 9. april.

HANS KIRCHHOFF

Den illegale Presse 1940–45. En antologi. Redigeret af LEO BUSCHARDT, ALBERT FABRITIUS, MORTEN RUGE, HELGE TØNNESEN. Udgivet i samarbejde med Det kongelige Bibliotek. København, Gyldendal, 1965. 564 sider. 39,50 kr.

Bogens eventuelle overskud tilfalder 4. maj-kollegierne i Danmark, hvilket utvivlsomt er en god og berettiget begrundelse for at udgive denne samling af artikler fra besættelsestidens illegale presse. Både i udstyr og øvrige tilrettelæggelse er den beregnet som en bog, man sætter sig mageligt til rette med og gennemlæser; ikke fra ende til anden, men i småbidder nu og da.

Stoffet, for hvis udvælgelse der ikke nærmere redegøres, er samlet i kronologiske afsnit – et for hvert af besættelsens år. Gennem bogens tekster kan man følge kampene 9. april, den passive, magtesløse (men af den grund ikke mindre velmente) modstand mod tyskerne, røret omkring kommunisternes internering i 1941 og gennem 1942 modstandsbevægelsens og dermed den illegale presses bevidste bestræbelser for at nedbryde grundlaget for samarbejds- eller forhandlingspolitikken. Disse afsnit optager de første 200 sider, og de følgende – frem til 1945 – tegner sig for de resterende små 400. 1943 er karakteriseret med titlen »Modstandsbevægelsens sejr over forhandlingspolitikken« og 1944 med »Under tysk terror«. Endelig samler sidste afsnit – 1945 – sig om befrielsen. Bogen afsluttes med en fortegnelse over citerede blade, hvis oplysninger gerne måtte have været mere fyldige.

Men bogen skal ikke bedømmes som en historisk kildeudgave. Noget sådant har slet ikke været tilstræbt, og hele en kildeudgaves ydre apparat og klare kriterier for udvælgelse er da heller ikke – så lidt som nogen form for register – søgt tilnærmet. Noget videnskabeligt redskab som en hjælp til en førsteorientering i den illegale presses omfattende materiale er antologien ikke, og ingen historiker eller samfundsforsker i det hele taget vil drømme om at anvende den som et sådant.

Den vil med forsigtighed og et stort arbejde – især med at placere teksterne i deres sammenhæng med øvrige samtidige samfundsfænomener – kunne anvendes til undervisningsbrug. Der kunne således laves interessante politiske analyser på de citerede blades indstilling til valget i 1943 (s. 236 ff.), hvor de stakkels vælgere får besked om at vise deres danskhed både ved at stemme, ved ikke at stemme – og fra en enkelt side – ved ikke at stemme på Det radikale Venstre. Det samme gælder diskussionen om regeringsdannelsen efter befrielsen (s. 496 ff.), hvor krav om ro og orden, opretholdelsen af enhedsfronten mod tyskerne og hensyntagen til kongens stilling svirrer mellem hinanden.

Alt i alt en nydelig bog, som imidlertid mere er anlagt på det alment interesserede og dannede publikum end på fagfolk.

OLE KARUP PEDERSEN

NILS ANDRÉN & ÅKE LANDQVIST: Svensk utrikespolitik efter 1945. Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1965. 294 sider. 19,50 sv. kr.

Traditionerne for studiet af Sveriges udenrigspolitik er store og beundringsværdige. Det bindstærke værk om svensk udenrigspolitisk historie savner ganske sit modstykke – som de tilsvarende forudsætninger – i andre nordiske lande. Det er derfor med særlig interesse, at man modtager en bog om svensk udenrigspolitik efter 1945.

Nærværende bog er ikke en fortsættelse af det nævnte værk. Dens ydre ramme og fremstillingens form er kronologisk, men den er udsprunget af et længe følt behov for en lærebog ved statskundskabsstudiet i Sverige. Bogens hovedindhold og formentlig også hovedlinje har været prøvekørt ved undervisningen ved Institutionen för Statskunskap ved Stockholms universitet, og forfatterne understreger i forordet dens karakter af experiment.

Bogen er opdelt i 4 hoveddele. Først giver Nils Andrén en kortfattet indføring i svensk udenrigspolitik efter 1945 med linier trukket tilbage til omkring år 1500 (s. 15–87). Dernæst bringes, hvad forfatterne selv karakteriserer som bogens hovedafsnit, ialt 47 dokumenter eller tekster til belysning af officielle svenske begrundelser for standpunkttagen til udenrigspolitiske problemer efter 1945 (s. 89–270). Som tredje del bringes nogle metodiske anvisninger (s. 271–84). Endelig består fjerde og sidste del af en bibliografi over litteratur, der behandler problemer i tilknytning til svensk udenrigspolitik efter 1945.

Bogens tyngdepunkt ligger således i det dokumentariske materiale, som kan benyttes enten sammen med de øvrige dele eller alene. Dokumenterne er opdelt i 5 afsnit: Alliancefrihed mellem stormagtsblokkene, Sverige og FN, Europaspørgsmålet, Sverige og Norden, og Svensk udviklingsbistand. Fordelingen mellem dokumenternes omfang er 51, 66, 32, 16 og 10 sider. Der er således kvantitativt lagt hovedvægt på Sverige og FN, Alliancefriheden følger umiddelbart efter, mens Europaspørgsmål, Norden og Udviklingsbistand indtager en nok så beskedent plads. Om der i denne kvantitative fordeling skal søges udtryk for nogen analytisk vurdering af betydningen af de forskellige områder for svensk udenrigspolitik, står ikke ganske klart.

Man fristes dog til at tro det, når man sammenholder dokumenterne med

Nils Andrén's indledende oversigt over svensk udenrigspolitik efter 1945. Dens hovedtese – der findes fremsat allerede i bogens forord – er, at »Efterkrigstidens utveckling har understrøket betydelsen av små och utrikespolitiskt alliansfria staters aktiva insatser. Sveriges läge i en av skärningspunkterna mellan öst och väst under det »kalla kriget« har givet en speciell internationell profil åt dess sätt att bevara sina egna, nationella intressen« (s. 10). Det er et hovedsynspunkt, som går gennem hele bogen – fremstilling såvel som dokumenter – og Nils Andrén's konklusion er, at den svenske alliancefrie udenrigspolitik »oppgift i dagens läge syns lika mycket ha blivit att möjliggöra för Sverige att spela en aktiv och mäklande roll på det utrikespolitiska området, eller med ett mera värdeladdat uttryck, i det internationella fredsarbetet«. Endvidere mener Andrén, at alliancefriheden »innebär en övergång från den traditionella passiva utrikespolitiken till en mera aktiv utrikespolitik« (s. 87).

Argumentationen for denne tese og konklusion hentes især fra FN. Det er derfor næppe tilfældigt, at dokumenter vedrørende Sveriges adfærd som medlemsstat af denne organisation indtager en så central placering i det aftrykte materiale. Under henvisning til det vil man kunne finde mange og ofte gentagne udtryk for svenske statsmænds vilje til at arbejde for fred, styrke FN osv. osv.

Det er forfatterens teoretiske og metodiske grundopfattelse, som de giver udtryk for i forordet, »att den bild regeringen genom sina deklamationer och beslut ger av svensk utrikespolitik i stort överensstämmer med den faktiska verkligheten« (s. 13 f.). Det er tilsyneladende også den, der ligger til grund for mange af betragtningerne i afsnittet med metodiske anvisninger. Det er en opfattelse, som i anmelderens øjne er fundamentalt farlig og ikke i overensstemmelse med vor hidtidige systematisk erhvervede indsigt i regeringers adfærd og deres stilling over for henholdsvis deres egen befolkning og andre regeringer. Uden at tærse langhalm på uklarheden i udtrykket »den faktiske virkelighed«, kan man vel næppe nå længere i et så generelt udsagn end at formode, at det billede enhver regering giver af sine egne handlinger, svarer til den opfattelse, som regeringen ønsker at andre – befolkningen og andre regeringer – skal nære om dens efter fremherskende normer høje moralske stadi. Med andre ord: enhver regering ønsker at tegne – ikke den »faktiske virkelighed« – men så gunstigt et billede som muligt af sig selv og sine handlinger.

En sådan langt mere begrænset – men til gengæld teoretisk og erfaringsmæssigt nok så underbygget – grundopfattelse ville formentlig have åbnet øjnene for visse uoverensstemmelser mellem ord og handlinger og åbenlyse selvmodsigelser i Sveriges – som i andre stater – udenrigspolitik – både før og efter 1945. Man kan med god grund stille det spørgsmål, om Sveriges placering nu også var i et skæringspunkt i den kolde krig? Om det overhovedet havde haft muligheder for at forblive alliancefrit, hvis det havde været afgørende for enten USA eller Sovjetunionen at få det ind i en alliance? For hvem eller hvad er det af betydning, at små alliancefrie stater foretager aktive indsatser? Har Sveriges alliancefrie politik været mønster eller forbillede for de nye staters ikke-engagement eller neutralisme – eller findes flere forskellige former for alliancefri politik og hvori består i så fald forskellen? Hvilke aktive indsatser til fordel for hvem eller hvad har Sverige i kraft af sin alliancefrie politik kunnet foretage sig, som andre små stater, der var stærkt alliancebundne, ikke har kunnet påtage

sig? Hvordan har Sveriges afstemningsmønster været i FN, når enten USA eller Sovjetunionen bragte direkte modsætningsforhold til behandling i denne organisation? Sådanne spørgsmål stilles slet ikke. Der stilles i det hele taget ikke spørgsmål til den officielle svenske udlægning af svensk udenrigspolitik.

Dette udelukker ikke, at der såvel i fremstillingen som i dokumenterne findes en del værdifuldt materiale. Men man tvinges ved gennemlæsningen af begge dele til at overveje betimeligheden af at ville undersøge et enkelt lands udenrigspolitik uden i nøje sammenhæng med hele det internationale miljø, som dets udenrigspolitik er afhængig af og søger at påvirke i en for det selv gunstig retning.

Nils Andrén skriver s. 83, at »Forskning och analys av den internationella maktbalansens struktur betraktas därför som en angelägen förutsättning för fortsatta insatser«. Hvis der hermed, som man fristes til at tro, menes indsatser for at give Sverige yderligere profil i international politik eller videregive det indtryk af svensk udenrigspolitik, som det naturligt må være i den svenske regerings interesse at bibringe befolkning og omverden, kan man godt forfalde til lidt mistrøstige spekulationer om en sådan forsknings og analyses erkendelsesmæssige værdi. En ukritisk forskning, der på deres pålydende godtager de forsikringer om ædel indsats til gennemførelsen af alment accepterede og derfor indholdsløse normer, som enhver regering må give udtryk for at stræbe imod, kan naturligvis opnå regeringens og magthavernes gunst i form af både bevillinger og lydhørhed. Men dens bidrag til vor erkendelse af eller indsigt i den udenrigspolitiske eller internationalt politiske problematik er af meget tvivlsom værdi.

Denne bog lever ikke op til de forventninger, man med rette kunne nære til en svensk behandling af et emne, som der findes så værdifulde og efterstræbelsesværdige traditioner for i svensk forskning. Det ville være sørgeligt, om bøger som denne skulle kunne tages som udtryk for, at de politiske fag – statskundskab og international politik – bedst trives med et nationalt engagement, som det har taget historikere generationer at søge at frigøre sig fra.

OLE KARUP PEDERSEN

KURT MARKO: Sowjethistoriker zwischen Ideologie und Wissenschaft. Aspekte der sowjetrussischen Wissenschaftspolitik seit Stalins Tod, 1953–1963. Abhandlungen des Bundesinstituts zur Erforschung des Marxismus-Leninismus (Institut für Sowjetologie) Band VII. Köln, Verlag Wissenschaft und Politik, 1964. 108 sider. 22 DM.

Det hører til trivialiteterne at slå fast, at historien i Sovjetunionen er underordnet politiske hensyn i et omfang, som vi hos os ikke anser for tilladeligt, men at det i hvert fald ikke længere er helt så slemt, som det var under Stalin. Når dette er sagt, må det vist desværre også slås fast, at Kurt Marko i sin bog om sovjethistorikernes problemer efter Stalins død ikke bevæger sig ret langt ud over trivialiteterne.

Hvis den, der i forvejen er fortrolig med emnet, ikke vil finde væsentlige nye oplysninger eller nye synspunkter i bogen, så er den dog på den anden side nyttig som en omhyggelig materialesamling, i hvis rigelige noteapparat man vil finde snart sagt al relevant litteratur om emnet ført op – vestlig så vel som sovjetisk. Der er heller ingen tvivl om, at bogens referater vil kunne tjene som en indførelse i emnets problematik.

Samtidig bør det dog ikke skjules, at forfatteren benytter sig af en så kringlevridende stil, som kun mange års ihærdige studier af den dialektiske materialisme kan inspirere til. Klarhed, endsige afklaring, savnes. Og det gør naturligvis bogen mindre anvendelig som introduktion. Når det kommer til stykket, har forfatteren sat sig mellem to stole med det resultat, at både den forudsætningsløse og den velforberedte læser må føle sig lidt snydt.

Der er formentlig to årsager til at Marko ikke har haft held til at sige noget nyt i sagen. Den første er, at han ikke konsekvent har skelnet mellem historieforskning, historieskrivning og historieundervisning. Den politisk-ideologiske binding af historien tiltager i takt med disse tre ords nævnelse, og selv om undervisningen endnu nærmest har karakter af ideologisk mobilisering, så er det tydeligt, at forskningen i stigende grad har kunnet lade sig afmønstre fra den tvungne værnepligt.

Den anden årsag er, at Marko – trods udpræget hang til filosofisk sprogbrug – kun i ringe omfang har gjort sig den ulejlighed at analysere og definere de ideologiske begreber, som spiller en så stor rolle for sovjethistorien og overhovedet for samfundsvidenskaberne i Sovjetunionen. Havde han gjort det, kunne man have haft en bog, som bragte os nærmere ind på livet af sovjethistorikernes miljø og måske gav os en del stof til eftertanke. Men den bog må vi foreløbig vente på.

BJARNE NØRRETRANDERS

SVEN ALLARD: Ryskt utspel i Wien. Forord af Bruno Kreisky. Stockholm, P. A. Norstedt & Söners förlag, 1965. 304 sider. Illustreret. 39 sv. kr. Bogen er i 1966 udkommet i tysk oversættelse.

Den svenske ambassadør Sven Allard har sat sig høje mål med sin bog »Ryskt utspel i Wien«. Den prætenderer at være et forsøg på en analyse af den sovjetiske udenrigspolitik, som skal afdække *målet* for denne politik og den skiftende anvendte taktik. Fremstillingen er centreret omkring begivenhederne i 1955, som førte frem til underskrivelsen af statstraktaten med Østrig, der gav dette land sin fulde selvstændighed og medførte besættelsestroppersnes tilbagetrækning. Men samtidig er bogen en højtstående diplomats erindringer, dels fra et længere efterkrigstidsophold i en række østeuropæiske lande, og dels fra ambassadørtiden i Wien 1954–64. Endelig forsøger forfatteren i et langt, bredt anlagt afsluttende kapitel at redegøre for den sovjetisk-kinesiske konflikts udvikling til i dag.

Bogen er velskrevet, og det er både inspirerende og spændende læsning. Den giver et indblik i og en forståelse af, hvorledes diplomatiet kan fungere og arbejde, og leverer en række oplysninger, som har en vis værdi og interesse. Som systematisk udenrigspolitisk studie kan bogen imidlertid ikke tildeles nogen

afgørende værdi. Dels forekommer forfatterens udvælgelse af, hvad der er relevant i forbindelse med værkets intentioner, ikke overbevisende, og dels er metoden ved stofudvælgelsen og benyttelsen af materialet problematisk. Allard åbenbarer ikke umiddelbart for os, hvilket materiale han har benyttet, og der findes ingen henvisninger og ingen litteraturliste. Utvivlsomt er fremstillingen bygget på egne optegnelser, dele af udenrigsministeriets arkiv, og som han selv skriver (s. 53): »dels på egne oplevelser og iagttagelser . . . dels på annat material ur utländska källor som jag fått tillstånd att utnyttja men ej kan åberopa«. Sandsynligvis af denne grund optræder tre sovjetiske diplomater i fremstillingen med de mystiske navne hr. K, hr. L og hr. M, personer, som vel iøvrigt uden større vanskeligheder kunne identificeres.

Ambassadør Allard har på en række væsentlige punkter været i begivenhedernes centrum, ikke alene som iagttagere, men også impliceret som politisk handlende: formidlet kontakter og været mellemmand for de forhandlende stormagter og Østrig. Dette giver fremstillingen et livligt og engageret præg og forlener den med et skær af at være en primær kilde til studiet af traktatforhandlingerne. Det er dog kun enkelte nye ting, der kommer frem, men forfatterens udgangspunkt har medført en øget tendens til at isolere hændelsesforløbet og lægge overdreven vægt på det diplomatiske spil bag kulisserne. Endvidere til at drage for hastige slutninger – f. eks. ved påstanden om, at udenrigsminister Kreiskys opfattelse, at en alliancefri politik var det eneste mulige for et land med Østrigs geografiske placering, skulle have sin oprindelse i de erfaringer og iagttagelser, som han havde gjort i de år, han havde tilbragt i Sverige. Mon ikke Kreiskys bedømmelse af den aktuelle, helt specielle østrigske situation har været af nok så stor betydning?

I forbindelse med selve tilblivelsen af statstraktaten med Østrig i 1955 er det forfatterens tese, at Sovjetunionens uventede og tilsyneladende uforklarlige medvirken til genoprettelsen af Østrigs selvstændighed skal søges i den nyorientering af den fra Moskva ledede kommunistiske verdensbevægelses strategi og taktik på det udenrigspolitiske område, som fandt sted i årene 1954–55. Det er rigtigt, at Sovjetunionen ændrede sin politik – en proces, som forfatteren skildrer meget sobert og indgående. Også baggrunden og virkningerne af denne proces gøres til genstand for en bredere behandling. Men afspændingsprocessen var *mere* end statstraktaten med Østrig, den var også Porkalabasens tilbagelevering, forbedringen i forholdet mellem Sovjetunionen og Vesttyskland i form af gensidig diplomatisk anerkendelse og Adenauers besøg i Moskva, det store sovjetiske nedrustningsforslag af maj 1955, som accepterede en række af de vestlige betingelser, de faktiske nedskæringer i det sovjetiske forsvar og endelig topkonferencen i Genève i sommeren 1955.

At denne afspændingspolitik skulle være et led i den kommunistiske verdensbevægelse er utvivlsomt rigtigt, men nok så relevant forekommer det at være at se denne bevægelse som en del af den nationale sovjetiske udenrigspolitik, et nyttigt redskab, som kunne tjene de sovjetiske interesser på mange måder, og ikke som et overordnet supranationalt ideologisk fænomen med umiddelbar afgørende indflydelse på den sovjetiske politik.

Interessant er forfatterens påvisning af, at Østrig en overgang blev benyttet som et kompensationsobjekt af Sovjetunionen med den hensigt at forhindre,

udskyde eller blot at begrænse den vesttyske oprustning. Spørgsmålet om det franske senats stilling til ratificeringen af Vesttysklands optagelse i NATO i foråret 1955 synes at have spillet en vis rolle for den sovjetiske forhandlingsvillighed. Men hvorfor forhandlede Sovjetunionen alligevel videre og viste sig mere og mere imødekommende, selv efter at det havde vist sig, at et genoprustet Tyskland ville blive en realitet, som ikke stod til at ændre? Forfatteren mener at kunne give forklaringen deri, at *neutralitet* – et begreb, som det fra et vist tidspunkt under forhandlingerne fra sovjetisk side blev krævet skulle være en del af det suveræne Østrigs udenrigspolitik både formelt og reelt – herefter skulle blive et udtryk for den nye sameksistenslinje i den kommunistiske taktik. Verdenskommunismen skulle se sin interesse i at angive neutralitet som en mulighed for det voksende antal stater, som ikke umiddelbart ønskede at tilslutte sig enten den socialistiske eller den vestlige lejr. Denne tolkning kan ikke uden videre afvises, men man mangler en undersøgelse af, om og i hvor høj grad Østrigs neutralisering er blevet udnyttet som propagandaobjekt. Der må også have spillet andre interesser ind: f. eks. Sovjetunionens ulyst til at se et delt Østrig med oprustede vestzoner – i analogi med Tyskland – og overbevisningen om, at det på kortere og længere sigt ville være mere fordelagtigt for Sovjetunionens interesser at have et neutralt omend oprustet Østrig – en slags Finland – midt i Centraleuropa.

Konkluderende kan det siges, at fremstillingen bærer præg af at være skrevet af en vidende, afbalanceret og charmerende personlighed, som med stor dygtighed og indsigt har benyttet sine diplomatiske talenter, og hvis erindringer, betragtninger og overvejelser er interessante og værdifulde at få lagt frem. Men »Ryskt utspel i Wien« er ikke en tilfredsstillende historisk-politisk analyse og gennemgang af begivenhederne i Østrig frem til maj 1955, endsige en acceptabel fremstilling af nogen hovedlinier i sovjetisk udenrigspolitik i efterkrigstiden. Bogen ville utvivlsomt have vundet i værdi, om den var forblevet et rent memoireværk.

BERTEL HEURLIN

Christiern den andens landlov

EN UNDERSØGELSE AF HÅNSKRIFTET

AM 804 4to

AF

MOGENS RATHSACK

CHRISTIERN DEN ANDEN er en Janusskikkelse: På den ene side en tyrann, på den anden side en vidtskuende politisk og social reformator. I hans livshistorie løber både autokratiske og samfundsreformatoriske tendenser sammen og præger et billede af en kompliceret og sammensat personlighed. Hver ny generation af danske historikere og retshistorikere har derfor med rette gjort Christiern den anden og hans politik til genstand for undersøgelser. Den autokratiske tendens kulminerede som bekendt med det stockholmske blodbad, og både Allen, Paludan-Müller, Erslev, Lauritz Weibull og sidst Skyum-Nielsen har kulegravet dette område med megen skarpsindighed. I centrum af hans indenrigske politik står hans lovgivningsarbejde, som giver et omfattende og pålideligt billede af hans politiske og social-reformatoriske intentioner. Kulminationen af dette lovgivningsarbejde finder vi i de to store rigslove: Landloven og byloven fra henholdsvis slutningen af 1521 og 6. januar 1522. De ofte meget indviklede problemer i forbindelse med overleveringen og forståelsen af dette lovgivningsværk har derfor været underkastet indgående undersøgelser af en række retshistorikere: Kolderup-Rosenvinge, som var pioneren, J. E. Larsen og Henning Matzen. Endelig har fra kirkehistorisk side J. Oskar Andersen taget stilling til visse sider af lovgivningens problematik.¹

Det gælder om hele den ældre forskning, at den har måttet arbejde ud fra andre og mindre gunstige forudsætninger, end tilfældet er i dag. I en lille, tilsyneladende uanselig artikel i Scandia fra 1934 henledte nemlig Johan Hvidtfeldt forskningens opmærksomhed på, at den Arnsmagnæanske Samlings håndskrift nr. 804 4to (herefter kaldet AM)

¹ Jfr. henvisningerne i det fig.

indeholder en afskrift af Christiern den andens landlov, som hidtil kun havde været kendt i et enkelt udkast. Håndskriftet havde tilhørt Mogens Gøye, og Hvidtfeldt hævdede, at den deri indeholdte lovtekst var den autentiske landlov, fordi Mogens Gøye havde benyttet loven på en rejse, som han på kongens vegne foretog i Jylland fra 1. marts til 10. april 1522. Oplysninger om denne rejse fandt Hvidtfeldt i et sagefaldsregister, som opbevares i Rigsarkivet i pakken »Adsk. Stk. kgl. Indtægtsregnskaber 1513–33«. ² Det er klart, at dette fund måtte være af epokegørende betydning for forskningen af Christiern den andens politik, for så vidt som der virkelig var tale om en afskrift af den endelige landlov.

Ikke mindre end 30 år skulle imidlertid gå, før den handske, som Hvidtfeldt havde tilkastet forskningen, blev taget op. Det skete i en artikel i *Scandia* 1964 af Jakob Pasternak, der her har fremlagt en detaljeret analyse af såvel de formelle som de reelle problemer i forbindelse med AM. Pasternaks undersøgelse er af stor interesse og indeholder mange værdifulde iagttagelser, og det skal understreges, at nærværende afhandling ikke kunne være blevet skrevet uden både hans og Hvidtfeldts arbejde. Pasternak når til et ganske andet resultat end Hvidtfeldt, idet han ikke mener, at AM er en afskrift af den endelige landlov, men at forlægget for AM tværtimod har været et udkast til landloven, og at dette udkast endvidere har foreligget på et tidligere tidspunkt end forlægget for det landlovudkast, som Kolderup-Rosenvinge har udgivet som den såkaldte gejstlige lov (herefter kaldet UI efter det Uldallske manuskript, som K-R har benyttet), og som indtil 1934 var den eneste kendte tekst af Christiern den andens landlov. ³

Den metode, som Pasternak har anvendt, er imidlertid næppe alle steder uangribelig, og hans resultater som følge deraf ikke alle holdbare. Jeg skal på efterfølgende sider forsøge at begrunde, hvorfor jeg mener, at det standpunkt, som Hvidtfeldt i 1934 indtog, stadig må opretholdes.

I

Sagefaldsregistret.

DET CENTRALE punkt i Hvidtfeldts argumentation for at AM indeholder en afskrift af den endelige landlov er den sammenhæng, han mener at

² Udg. i *Danske middelalderlige Regnskaber* 1. rk. I, 1953, nr. 41.

³ Spm. om det indbyrdes forhold mellem det Uldallske manuskript og P. H. Resens udg. 1684 af landlovteksten og disses indbyrdes afvigende læsemåder er uden betydning for nærv. arbejdes argumentation. Jfr. om spørgsmålet Pasternak, *anf. arb.*, s. 192, note 10, og Hvidtfeldt, *anf. arb.*, s. 160, note 1.

kunne påvise mellem håndskriftet og det omtalte sagefaldsregister. Denne sammenhæng fremgår efter Hvidtfeldt af en sammenligning mellem følgende to tekster fra henholdsvis fuldmagten i AM og sagefaldsregistrets indledning. Fuldmagten siger: »Sammeledis nar handt szaa omdragher tha skall handt haffue een medt segh, aff worth elskelighe raaedt eller en goedt mandt, medt een wor swornæ skriffwære, och høre alle fogderness reghenskaff paa wore weignæ. Och hwess brysth som ther wdj kandt befindis skall handt biwde oss thiill. Och skall samme wor skriffwære giffue for^{me} oss elskelighæ her Maghens Giødhæ och thendt andhen etc. hwer thennom etth sedill lydindis att paa thendt dag for thendt sagh etc. ther for loffuede thendt mandt wor kærsthe nadighe herræ konningh szaa møghet. Och the samme sedlæ skulle thee hwer for sigh sendhe oss besegldhæ«. Indledningen til sagefaldslisten siger: »Thette ær Erick Erickssens registher. Registher paa hwes sagefaldt myn herre wort loffuit, then stwnd her Mogens met the andre gode mend, hanum til giffne waare, oc haffwer ieg effther waar naadigste herres ordinantie giffuit them hwer eth seiddell, som ære her Mogens Gøye, Erick Erickssen (och Jens Hwass *overstregel*), anno 1522 etc.« Hvidtfeldt mener på grundlag af en sammenligning mellem disse to tekster at kunne fastslå, at det seddel-system, der omtales i begge tekster, er det samme. Heroverfor hævder Pasternak, at efter den sammenhæng, i hvilken seddel-systemet forekommer i fuldmagten, har systemet her kun relation til fogedernes regnskaber, men ikke til den forinden i fuldmagten omtalte bemyndigelse til Mogens Gøye til at overvåge, hvorvidt den ny lov overholdes, og til (evt.) at afsige dom. Tager man fuldmagtens tekst på ordene, kan Pasternak måske have ret, men man kan dog næppe udelukke, at bestemmelsen om skriverens arbejdsområde på grund af en ikke helt klar stilistisk udtryksmåde foruden at forstås i sammenhæng med den i umiddelbar tilknytning til bestemmelsen om skriverens arbejdsområde stående meddelelse om kontrol med fogedernes regnskab også skal ses i relation til den Mogens Gøye iøvrigt tillagte kompetence. Et definitivt resultat kan næppe nås på grundlag af disse to tekster alene. Spørgsmålet bliver herefter, om der kan påvises en anden, helt utvetydig forbindelse mellem AM og sagefaldsregistret.

Sagefaldsregistret er gjort til genstand for en detaljeret undersøgelse af Pasternak. Her skal kun hovedlinierne trækkes op, og enkelte supplerende iagttagelser af interesse anføres (jfr. omstående oversigt).⁴ Sage-

⁴ Indledningsvis skal bemærkes, at sagefaldsregistret ofte er vanskeligt at tyde med hensyn både til sagsforholdet og til hvilken instans der er afsagt dom i. Det resultat,

Oversigt over de i sagesfaldsregistret omtalte domme og forlig.

Sag nr.	Dato	Sted	In- stans	Sagens realitet	Domfældte personer
1.	1.3.	Hjørring	2.	»falst towgh«	Sandemænd
2.	2.3.	Hjørring	2.	»falst twog«	Ransnævninge
3.	5.3.	Thisted	1.	Voldtægt	Privatpersoner
4.	5.3.	Thisted	2.	»for een logh hand gaff«	Mededsmænd
5.		Thisted	1.	Falsk vidneførsel	Privatperson
6.	7.3.	Mors (?)	2.	»for een logh«	Mededsmænd
7.	9.3.	Vestervig	2.	»for een logh han gaff«	Mededsmænd
8.	10.3.	Vestervig	2.	»for thet thowg the giore«	Sandemænd
9.	10.3.		1.	?	Privatpersoner
10.	17.3.	Ringkøbing	2.	»for thet thowg etc.«	Sandemænd (?)
11.	21.3.	Varde	2.	»for thet herritzneffn, som swor NN plogfridt offwer med vrette«	Herredsnævn
12.	21.3.		2.	»for then herritzneffn, som swor NN plogfridt offuer«	Herredsnævn
13.	21.3.		2.	»for then herritzneffn, som swor NN plogfridt offuer«	Herredsnævn
14.	21.3.		2.	»for ran neffninge, som swor NN ran offuer«	Ransnævninge
15.	25.3.	Ribe	2.	»for ransneffningene, som swor NN ran offuer med vrette«	Ransnævninge (forlig)
16.			1.	Mened	Privatperson
17.			1.	?	Privatperson
18.			1.	Brud på tingfreden etc.	Privatperson
19.			1.	Advarsel af tyv	Privatperson
20.			1.	Falsk vidneførsel	Privatperson
21.			2.	»for kirkefridt han swor NN offuer met vrette«	Nævnsmedlem
22.			1.	Brud paa husfreden	Privatperson

som her er fremlagt, afviger paa enkelte, uvæsentlige punkter fra Pasternaks undersøgelse (jfr. s. 199–200). Mogens Gøye har, såvidt ses, i 26 tilfælde (Pasternak anfører 24) afsagt dom qua anden instans over nævn af forskellig art. Det drejer sig om følgende sager (nummereringen følger Pasternaks): 1, 2, 4, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 21, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 35, 37, 38, 39, 40, 41 og 42. I de øvrige 17 sager er ikke nævn, men privatpersoner blevet dømt (eller er indgået på forlig). Heraf er der, såvidt ses, kun to sager, hvor Mogens Gøye har dømt qua anden instans: 24 og 27. Resten af dommene er afsagt qua første instans. Grundlaget for at anse de nævnte to domme for afsagt i anden instans er den i begge tilfælde nævnte seks ugers termin, som antagelig står i forbindelse med den i Thords art. 25 indeholdte regel, hvorefter nævnenes afgørelse er endelig, med mindre den anfægtes indenfor seks uger. Anførelsen af denne seks ugers termin i sagesfaldslistens omtale af de paagældende to domme må formentlig indicere, at der er tale om en forudgående dom i første instans. Spørgsmålet er dog tvivlsomt, og det kan ikke udelukkes, at Mogens Gøye også i disse to tilfælde har pådømt nævn. Jfr. om spørgsmålet P. J. Jørgensen i Tidsskrift for Rettsvitenskap 1944, s. 105.

Sag nr.	Dato	Sted	In- stans	Sagens realitet	Domfældte personer
23.			1.	Mened	Privatperson
24.			2.	Vold	Privatperson
25.			1.	Brud paa kirkefreden	Privatperson
26.			2.	»for een vrett logh«	Mededsmand (forlig)
27.			2.	Vold	Privatperson
28.			2.	»for wold, hanom bleff offuer- sworidt«	Nævnsmedlem- mer
29.			2.	»for then ran, the swore NN quidt fore, thi thet war twiff- somt«	Ransnævninge (forlig)
30.			2.	»for een logh, som han gaff«	Mededsmand
31.			2.	»for the swore NN gaardfrit offuer«	Nævnsmed- lemmer
32.			2.	»for the 8 mend i then herritz- neffn som swore NN quidt fore then husfrit emodt 4 andre neffninge«	Herredsnævn
33.			1.	Ulovlig hævd	Privatperson
34.			1.	Herredsfogeds nægtelse af at be- segle tingsvidne	Privatperson
35.			2.	»for een log NN haffde giffuit«	Mededsmand
36.			1.	Fredløshedssag	Privatperson
37.			2.	»for een logh, the gaffue NN met vrette«	Mededsmand (forlig)
38.			2.	»for een logh hand gaffh«	Mededsmand
39.			2.	»for herwerck NN waar offuer sworidt«	Nævnsmed- lemmer
40.			2.	»for ran the soore NN quidt for«	Ransnævninge
41.			2.	»for eth vrett thowg the soore«	Sandemænd
42.	10.4.	Randers	2.	»for een vreth logh«	Mededsmand
43.			1.	Indfæstningssag	Privatperson

faldslisten oplyser os om, at Mogens Gøye i tiden fra den 1.3. til den 10.4. 1522 har berejst store dele af Jylland og i dette relativt korte tidsrum afsagt ikke færre end 43 domme (i enkelte tilfælde er der dog tale om forlig i stedet for dom), heraf hovedparten i anden instans. Af disse anden instans domme er 26 afsagt over medlemmer af forskellige nævn, sandemænd, ransnævninge, mededsmand med partsed, herredsnævn o. lign. Disse nævns funktioner, som havde en mere end 300-årig hjemmel i landskabslovene, blev af den nye rigslovgivning under Christiern den anden enten stærkt begrænset eller helt ophævet. Både landlovteksterne og byloven, der som nævnt var trådt i kraft den 6.1.1522, indeholdt

en lang række rent processuelle regler, som radikalt omorganiserede og omformede det retsplejesystem, der havde været gældende i Danmark i århundreder.

På grundlag af sagefaldslistens oplysninger dels om de steder, hvor Mogens Gøye har afsagt dom, dels om de domfældte personers hjemsted, er vi i stand til at følge ham på hans rejse og kan konstatere, at han startede den 1. marts i Hjørring, at han dernæst rejste ned over Thisted, Vestervig, Ringkøbing og Varde og den 25.3. nåede Ribe. Sagefaldslisten ophører herefter med at oplyse stedet for domsafsigelserne, men bringer i stedet for de domfældte personers hjemsted, hvoraf vi med nogenlunde sikkerhed kan slutte os til hans videre rejserute. Det fremgår, at Mogens Gøye og hans selskab er rejst fra Ribe mod øst og videre op igennem det østlige Jylland med Randers som det sandsynlige rejsemål. Når man tager i betragtning, at der indenfor de nævnte 41 dage har været seks søndage, på hvilke retshandlinger ikke kunne foregå, at overordentlig megen tid må være medgået til at tilbagelægge en rejserute på flere hundrede kilometer til hest, og at der indenfor de resterende dage er blevet afsagt 43 domme, må den præstation, som Mogens Gøye her har ydet, siges at være særdeles bemærkelsesværdig. En anden omstændighed falder ligeledes i øjnene. Når det har været muligt eller rettere sagt nødvendigt for Mogens Gøye at underkende ikke færre end ca. 28 domme (formelt set er der naturligvis ikke tale om domme, men i praksis fungerede nævnenes afgørelser som domme), tegner der sig for os et ejendommeligt billede af tidens retstilstand. Som nævnt var de 26 af de underkendte domme blevet afsagt af nævn. Disse var som ovenfor omtalt stort set blevet ophævet eller dog væsentligt begrænset i deres funktionsområde i medfør af Christiern den andens landlov og bylov. Da disse to love trådte i kraft henholdsvis senest den 22.12.1521⁵ og 6.1.1522, og da Mogens Gøye først den 10.4.1522 afsluttede sine underkendelser af nævnsafgørelser, kunne man rejse det spørgsmål, om disse nævnsafgørelser er blevet afsagt efter de to loves ikrafttræden. I så fald kunne man opstille den formodning, at afgørelserne måtte anses for stridende mod gældende ret på det tidspunkt, da Mogens Gøye foretog sin rejse. Som grundlag for at anse de af nævnene afsagte kendelser for at være afsagt efter de to loves ikrafttræden kunne anføres bestemmelsen i Thords artikler 25, hvorefter fristen for underkendelse

⁵ Landloven er trådt i kraft senest den 22.12.1521, idet den er blevet benyttet i praksis på dette tidspunkt, jfr. Pasternak, anf. arb., s. 194 med note 13, og nærv. arb. s. 315, note 24.

i anden instans af nævnsafgørelser er ansat til seks uger.⁶ Da Mogens Gøyes første underkendelse af en nævnsafgørelse fandt sted den 1.3.1522, må nævnsafgørelserne, i det omfang art. 25 i Thords artikler er blevet fulgt, have fundet sted efter 6.1.1522. Som yderligere begrundelse kunne måske anføres en almindelig retskonservatisme hos de jyske bønder, som ikke straks ved de nye, revolutionerende loves fremkomst har lagt en århundrede gammel retstradition bag sig. Således har C. Paludan-Müller påvist, at endnu i 1526 fandtes der sandemænd, som dømte om markskel, til trods for at dette var blevet forbudt i Christiern den andens håndfæstning fra 22.7.1513.⁷ Sætter vi Mogens Gøye ind i denne situation, forstår vi for det første formålet med hans rejse, som ville være at tvinge endnu eksisterende nævn ud af funktion. For det andet ville vi kunne forklare, hvorledes det har kunnet lade sig gøre for Mogens Gøye at afsige så stort et antal domme som tilfældet er indenfor så kort et tidsrum som seks uger: Hvis et betydeligt antal af de underkendte domme er blevet underkendt af rent formelle grunde, har det ikke været nødvendigt for Mogens Gøye at behandle disse sager i realiteten, men han har været i stand til at afsige en underkendelsesdom alene på grundlag af et processuelt kriterium. Og for det tredje ville vi samtidig kunne give en rimelig forklaring på, hvorfor et så relativt stort antal nævnsafgørelser er blevet underkendt i anden instans. Konsekvensen af disse betragtninger ville være, at vi ville kunne påvise, at Mogens Gøye i det mindste indirekte havde anvendt den i AM indeholdte lovtæst, in casu de nye retsplejebestemmelser, som ophævede nævnenes funktion.

Forskellige grunde taler imidlertid imod en sådan hypoteses rigtighed. I oversigten er anført, hvilke udtryk sagefaldslisten anvender for at karakterisere de pågældende 43 sager, som Mogens Gøye har afgjort. Betragter vi de ca. 26 anden instans domme, hvor afgørelser fældet af nævn underkendes, er der i visse tilfælde blot anført det rent faktiske sagsforhold, som f. eks. i sag nr. 14, hvor der står: »for ran neffninge i for^{ne} herrjt, som swor Per Skram ran offuer ock bleffue fælde«. I andre tilfælde bruges samme passus blot med tilføjelsen »mett vrette«, som f. eks. i sag nr. 15. I nogle få tilfælde er der derimod ganske klart tale om en realitetsbedømmelse i anden instans, som f. eks. i sag nr. 1 og 2, hvor det anføres, at henholdsvis sandemænd og ransnævninge har »gjort et falsk tov«. En realitetsbehandling har antagelig også fundet sted i

⁶ Jfr. Danmarks gamle Landskabslove IV, 1961, s. 410.

⁷ Jfr. C. Paludan-Müller: Jens Andersen Beldenak, 2. udg., 1837, s. 142–43. Håndfæstningen er trykt i Aarsberetninger fra Geheimearchivet II, 1856–60, s. 56 ff.

sag nr. 29, hvor der står, at sagen var »tvivlsom«. Endelig må en underkendelse af rent processuelle grunde anses for udelukket i sag nr. 32, hvor otte herredsnævninge ud af ialt 12 bliver domfældt af Mogens Gøye, hvorimod de resterende fire synes at blive frikendt. Her kan de otte naturligvis ikke være blevet domfældt, blot fordi de har afsagt dom qua nævn, når de øvrige fire, som også har tilhørt nævnet, går fri. Hertil kommer at den blotte anvendelse af ordene »med urette« på daværende tidspunkt undertiden indicerer, at en realitetsbedømmelse har fundet sted.⁸ Ligeledes er det tvivlsomt, hvorvidt den i Thords art. 25 anførte seks ugers frist er blevet efterfulgt i praksis.⁹ Endelig kan anføres endnu en omstændighed, som taler imod eller dog svækker den opstillede formodning om en rent processuel underkendelse. Sagefaldslistens primære formål har naturligvis været at tilvejebringe en fortegnelse over en række beløb, som Mogens Gøye på kongens vegne kunne indkassere. Disse beløb er bødestrafte, som de i anden instans domfældte nævn – foruden naturligvis de af Mogens Gøye i første instans domfældte personer samt de i anden instans domfældte personer, der ikke havde optrådt som medlemmer af nævn – er blevet idømt af Mogens Gøye. Kunne man tænke sig, at disse bødestrafte var blevet idømt, fordi der var blevet handlet i strid med den nye rigslovgivnings procesregler, ville disse bøder i sig selv indicere, at underkendelsen var sket af processuelle grunde. Imidlertid forholder sagen sig således, at til trods for at Jyske Lov ikke indeholder nogen hjemmel til at pålægge nævninge og sandemænd bøder, men kun taler om fortabelse af hovedlod eller boslod,¹⁰ har Mogens Gøye haft hjemmel i retspraksis gennem hele senmiddelalderen til at pålægge nævninge og sandemænd etc., der havde begået fejl, bødestrafte.¹¹ Konklusionen af de anførte betragtninger må derfor blive, at grundlaget for at verificere den nævnte hypotese forekommer utilstrækkeligt.

Spørgsmålet bliver herefter, om der foreligger nogen anden mulighed for at påvise en forbindelse mellem sagefaldslisten og AM. Inden vi går over til en undersøgelse af AM og dets enkelte bestanddele for at betragte spørgsmålet fra denne side, vil det imidlertid være praktisk at

⁸ Jfr. P. J. Jørgensen: Biskop og bedste Bygdemænd, Tidsskrift for Rettsvitenskap, 1944, s. 110.

⁹ Jfr. P. J. Jørgensen, anf. arb., s. 105.

¹⁰ Jfr. Danmarks gamle Landskabslove II, 1933, Jyske Lov II, 7 og 41, jfr. 78.

¹¹ Jfr. her Allen: De tre nord. Rigers Hist., 1864, 5. bog, 1. afsnit, s. 24, samt noter s. 420. Endv. J. E. Larsen: Samlede Skrifter, 1861, 1. afd., 1. bind, s. 529 og 530, der henviser til Kolderup-Rosenvinge: Gl. danske Domme, 1842–48, II, s. XXIII.

rekapitulere situationen: Hvidtfeldt mente at kunne påvise en forbindelse mellem sagefaldslisten og AM under henvisning til seddelsystemet. Dette har Pasternak anfægtet. Vi har derefter søgt at opstille den formodning, at underkendelsen af de 26 nævnsdomme alene var sket på et processuelt grundlag, men har måttet forlade denne hypotese. Endelig har Pasternak meget nøje gennemgået samtlige 43 domme og er kommet til det resultat, at »alle de afsagte domme er eller kan være uden forbindelse med landloven. Det gælder de domme, hvor Mogens Gøye har virket som 2. instans, især de 24 underkendelser af nævn. Alle de 43 domme er jo som nævnt afsagt på et tidspunkt, hvor landloven forlængst har været i kraft; men begge de mss vi har bevaret, AM og UI, har kapitler, som strider mod dommene, således kap. 39 i AM og tilsvarende kap. 57 i UI, der forbyder sandemænd eller nævn at sværge eller granske om drab; men dom nr. 41 går ud over sandemænd, som har svoret falsk i en drabssag«. ¹² Såvidt jeg kan se, indeholder den citerede tekst en uklarhed: Pasternak må enten sigte til de af Mogens Gøye afsagte domme eller til de af nævnene afsagte kendelser. Har hans bemærkninger relation til de af Mogens Gøye afsagte domme, som er de eneste, der er relevante for det foreliggende spørgsmål, som går ud på, hvorvidt Mogens Gøye har anvendt AM eller ej, er hans bemærkning ikke korrekt: Hverken UI eller AM har kapitler, hvis indhold strider mod nogen af Mogens Gøye afsagt dom. Har derimod den citerede tekst relation til de af nævnene afsagte kendelser, er det vel rigtigt, at både UI og AM indeholder kapitler, som forbyder nævn at afsige kendelser, men denne kendsgerning har ingen relevans overfor den foreliggende problemstilling, som udelukkende omfatter Mogens Gøyes domme, hvilket Pasternak også i indledningen af den citerede tekst anfører. Pasternak fortsætter: »Hvad angår de øvrige sager, hvor Mogens Gøye har virket som 1. instans, drejer de sig alle om forhold, som landloven (mss AM og UI) ikke kommer ind på – forsåvidt sagforholdet er tydeligt formuleret i sagefaldsregistret«.

Vort foreløbige resultat må herefter være, at det ikke er lykkedes at påvise en sikker sammenhæng mellem AM og sagefaldsregistret. Kun så meget står fast, at vi ved, at Mogens Gøye fra 1.3. til 10.4.1522 i 43 tilfælde har afsagt dom eller er indgået på forlig. Vi vender os derfor mod AM for at undersøge, hvorvidt en forbindelse mellem en eller flere af dette håndskrifts bestanddele og sagefaldsregistret lader sig påvise.

¹² Pasternak, anf. arb., s. 201.

II

Fuldmagten i AM.

HÅNDSKRIFTET AM indeholder flere bestanddele: Først kommer en prolog, som med enkelte mindre afvigelser er den samme som bylovens. Prologen går dernæst uden nogen afbrydelse over i en fuldmagt til Mogens Gøye, således at prolog og fuldmagt udgør en enhed. Derefter følger selve lovteksten, som rummer 111 kapitler. Pasternak har påvist, at kapitlerne 105–111 er et selvstændigt indskud i kap. 104. Disse syv kapitler handler om den såkaldte profos, som i medfør af fuldmagten skulle følge med Mogens Gøye og hans selskab. Endelig følger en epilog, der bortset fra en datum-formel, som savnes i AM, har fuldstændig verbaloverensstemmelse med epilogen i UL.

Betragter man uden forudfattet mening håndskriftet, må man nærmest opfatte det som en håndbog, der har været beregnet på at skulle bruges i praksis af Mogens Gøye. I så fald er det naturligvis en stødende tanke, at den i håndskriftet indeholdte lovtekst er et udkast til landloven, således som Pasternak hævder, og ikke en afskrift af den endelige landlov, således som Hvidtfeldt mener. Det er vanskeligt at forstå, hvad formålet skulle have været med at overdrage Mogens Gøye et sådant udkast, især når den umiddelbart foran anbragte fuldmagt tages i betragtning.

Med hensyn til indholdet af denne fuldmagt er det første problem, der må løses, spørgsmålet om, hvorvidt fuldmagten hjemler en bemyndigelse til at afsige dom. Hvidtfeldt besvarer dette spørgsmål bekræftende, Pasternak derimod benægtende. Det fremgår af fuldmagtens tekst, at Mogens Gøye skal optræde på kongens vegne, »att handt paa wore wegnæ schall ferdis trinth omkringh her wti landhett«. Såvidt jeg kan se, må dette indicere, at Mogens Gøye har haft den kongen gennem hele middelalderen tilkommende domsmyndighed, som havde hjemmel i lang tids ubrudt retspraksis.¹⁸ Denne fortolkning bestyrkes yderligere af den forudgående del af fuldmagtens tekst, der indleder med at udtale, at da kongen ikke selv personligt kan være til stede her i landet og erfare om loven bliver holdt . . . »ocsa paa thet ath fattighe menniske ey skulle trenghiss thill at søghe theres reth hoess oss medt kosth oc theringh, nar wii stedd hære i ander landhe, tha haffue wii beffalitt oss elskelighe her Maghens Giødhæ, ridder, wor mandt oc raadt, Danmarckis rigis marschalck, att handt paa wore wegnæ etc.«. Der tales altså om, at ind-

¹⁸ P. J. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1947, s. 519–20.

byggerne skal kunne søge deres ret hos kongen eller in casu hos Mogens Gøye, hvilket må have til nødvendig forudsætning, at Mogens Gøye på kongens vegne er i stand til at give dem deres ret, hvilket næppe kan ske uden en domsafsigelse. Endelig kan anføres som vigtigste argument for, at der virkelig er tale om en domskompetence, den bestemmelse i fuldmagten, der handler om, at en profos, »som wii ther thiill skickindis worder«, som altså specielt er beskikket Mogens Gøye, skal følge med denne »at straffe wretwished och reffzæ skalckæ«. Profossen skal med andre ord fungere som Mogens Gøyes eksekutor af loven, hvilket må have til forudsætning, at lovens overtrædelse er fastslået, hvad der igen kun kan ske ved dom. Særlig må fremhæves, at da profossen specielt er beskikket Mogens Gøye, vil det være ejendommeligt at tænke sig, at den dom, der var en forudsætning for, at profossen kunne træde i aktion, skulle afsiges af andre end Mogens Gøye selv. Til sidst skal der gøres opmærksom på, at sagefaldsregistret indeholder et utvetydigt vidnesbyrd om, at Mogens Gøye få uger efter at landloven var trådt i kraft i ikke mindre end 43 tilfælde faktisk har udøvet domsmyndighed. Da det er klart, at en sådan domskompetence måtte forudsætte en speciel fuldmagt fra kongens side, er det forsvarligt at anse den for afhjemlet netop ved den foreliggende fuldmagt. Resultatet af denne undersøgelse må herefter være, at der ikke foreligger nogen rimelig grund til at betvivle, at Mogens Gøye i medfør af fuldmagten i AM har haft en bemyndigelse til at afsige dom (og til at underkende domme afsagt i første instans).

Pasternak betvivler som nævnt, at fuldmagten bemyndiger Mogens Gøye til at afsige dom, omend han ikke kategorisk vil afvise denne mulighed. Endvidere er han af den opfattelse, at fuldmagten indeholder en meget væsentlig personel indskrænkning. Det drejer sig om forståelsen af følgende bestanddel af fuldmagtens tekst: »Thislighisthe skall handt (d.v.s. Mogens Gøye) medt thee andre szom ther tiill ordineritt och ther tiill skickedhæ flythelighen forfare, vm noghen aff wor och kronens thieners rettighet forthiess eller forsømmess, och thet taghe paa skriffther och forskicke thet thiill wor landzdommere, att handt oc the andre hielper thennem szaa møgett som logh oc reeth ær, och nar handt forfarer att landzdommere haffuer giortt ther wdj szaa møgett som rett ær, tha schall han thet wdsletthæ vtaffsyen bogh och registher«. Til forståelse af tekstens udtryk »wor och kronens thienere« henviser Pasternak s. 198 note 1 til W. Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Aarh., s. 511 ff., og fortolker på grundlag heraf det nævnte udtryk som dækkende selvejere og kronens fæstere eller blot en af delene. Pasternak

udlægger herefter det citerede tekststykke således, at selv om Mogens Gøye har været i stand til at afsige dom, så har han i hvert fald ikke været berettiget til at afsige dom over de nævnte persongrupper. Fuldmagten har derfor under alle omstændigheder været underkastet denne væsentlige begrænsning. Efter Pasternak bliver resultatet derfor, at »hvis de 43 afsagte domme ikke direkte skal stride mod fuldmagten, så kan de ikke være afsagte over kongens og kronens bønder, men kun over fæstebønder under adel og evt. kirke«. ¹⁴ Det er ganske vist ikke lykkedes Pasternak at aflæse af sagesfaldslisten, hvilken slags bønder der er blevet domfældt, men han mener dog, at det i overensstemmelse med Jyske Lov er overvejende sandsynligt, at i hvert fald de domfældte sandemænd og nævninge har været selvejere eller dog fælligsbryder, men ikke fæstere.

Helt bortset fra den kendsgerning, at det ikke kan ses af registret, hvilke bønder de 43 domme er fældet over, kan den af Pasternak givne fortolkning af det citerede stykke i fuldmagten næppe være rigtig. Som nævnt indeholder fuldmagten en almindelig beføjelse for Mogens Gøye til at kontrollere om loven overholdes og til i givet fald at afsige dom. Dette er fuldmagtens primære indhold. Den bestemmelse, som er citeret ovenfor, og hvorefter Mogens Gøye i de tilfælde, hvor han konstaterer, at »wor och kronens thieneres« (altså kronens fæsteres og/eller selvejeres) rettigheder forties eller forsømmes, skal henvise sådanne sager til landsdommerens afgørelse, indeholder ingen personel begrænsning i den Mogens Gøye tildelte fuldmagt til at afsige dom – men derimod en saglig begrænsning. Det omhandlede citat drejer sig om et helt andet spørgsmål, nemlig om de tilfælde, hvor Mogens Gøye konstaterer, at kongen og hans fæstere (evt. selvejere) ikke får, hvad der tilkommer dem. Der siges intet om, at rigets selvejere eller kronens fæstebønder skal være unddraget den Mogens Gøye som kongens stedfortræder tillagte domsmyndighed i de tilfælde, hvor han konstaterer, at disse persongrupper ikke overholder gældende ret. Hvis Pasternaks opfattelse var rigtig, ville konsekvensen være, at kongens stedfortræder, der var sendt ud i riget for at øve ret og påse lovenes overholdelse, var afskåret fra at domfælde kongens egne bønder og var henvist til blot at udøve sine funktioner overfor adelens og kirkens bønder. Meningen med den citerede tekst må være den, at sager, der drejer sig om, hvorvidt kongens fæstere (og evt. selvejere) får opfyldt deres retligt begrundede krav eller ej, af Mogens Gøye skal henvises til den neutrale landsdommer. Teksten inde-

¹⁴ Pasternak, anf. arb., s. 200.

holder således den meget rimelige bestemmelse, at Mogens Gøye som kongens stedfortræder ikke skulle være både part og dommer i samme sag; men den indeholder derimod ikke nogen regel, der fratager Mogens Gøye domsmyndigheden over kronens bønder (evt. selvejere), når de måtte have forbrudt sig mod gældende ret.

Vi vender herefter tilbage til vort udgangspunkt, som var at undersøge, hvorvidt der lod sig påvise en forbindelse mellem den i AM indeholdte fuldmagt og sagesfaldsregistret. Resultatet af den foretagne undersøgelse må være, at en sådan sammenhæng lader sig påvise. På den ene side en fuldmagt, der uden personel begrænsning bemyndiger Mogens Gøye til på kongens vegne at afsige domme, og som forefindes i et håndskrift, der efter alt at dømme må være nedskrevet omkring tiden for landlovens ikrafttræden (herom senere). På den anden side et sagesfaldsregister, der klart dokumenterer, at Mogens Gøye i tiden 1.3.–10.4. 1522 – altså godt et par måneder efter landlovens ikrafttræden¹⁵ – faktisk har afsagt en række domme, hvilket må have forudsat en fuldmagt fra kongens side. Det må herefter fastslås, at den i AM indeholdte fuldmagt er blevet benyttet i praksis. Dette må i sig selv bestyrke den formodning, at også den i AM sammen med fuldmagten indeholdte lovttekst er blevet benyttet i praksis. Næste skridt i vor undersøgelse må derfor være et forsøg på at påvise en forbindelse mellem sagesfaldsregistret og lovtteksten i AM.

III

Lovteksten i AM.

HVERKEN Hvidtfeldt eller Pasternak har kunnet anvise nogen bestemmelse i den i AM indeholdte landlovtekst, som nødvendigvis må have ligget til grund for blot en eneste af de af Mogens Gøye afsagte 43 domme. Pasternak konkluderer (s. 201) efter i detaljer at have gennemgået samtlige domme, beskrevet deres sagsforhold og sammenholdt dette med lovtteksten i AM, »at det kan ikke bevises, at der er blevet dømt efter noget kapitel i AM . . .«.

De afsagte domme lader sig inddele i tre grupper: For det første de domme, som af Mogens Gøye er blevet afsagt i første instans. For det andet de domme, som han har afsagt i anden instans, men hvor ikke nævn eller medlemmer af nævn er blevet domfældt. For det tredje de

¹⁵ Se om dette tidspunkt H. Matzen: Dansk Retshistorie, 1897, s. 258; J. Oskar Andersen: Overfor Kirkebruddet, 1917, s. 144 ff.; Allen: Særtryk af Vidensk. Selsk. Skr. 5. R. III, 1867, s. 22–23 (efterflg. henv. til Allen refererer til dette arbejde).

domme, ialt 26, der er blevet afsagt over medlemmer af forskellige nævn. Det er vistnok rigtigt, at der i de to første grupper, der omfatter ialt 17 domme, ikke lader sig påvise en dom, som er afsagt i henhold til AM. Med hensyn til dommene i gruppe tre synes forholdet imidlertid at være et andet. Som Pasternak (s. 202) gør opmærksom på, er der umiddelbart en vis lighed mellem Mogens Gøyes underkendelsesdomme og den domsfunktion, som »biskop og bedste bygdemænd« hidtil havde udøvet. I denne forbindelse citerer Pasternak, hvad P. J. Jørgensen i sin tidligere omtalte artikel i Tidsskrift for Rettsvitenskap (s. 101) har skrevet om denne institution: »Det anførte viser, at Biskop og Bygdemænds Kompetence i Slutningen af Middelalderen ikke har været strengt begrænset til at prøve Bevishandlinger, men at man undertiden ligefrem har benyttet dem som en Overinstans, for hvilken man kunde indanke de underordnede Domstoles Afgørelser. De kom herved til at optræde i Konkurrence med Landstinget, som i Datidens Lovgivning forudsattes at være den normale Appeldomstol i Forhold til Herredstingene og de med disse ligestillede Ting, men vistnok i Praksis kun spillede en ringe Rolle som saadan. Hvor almindeligt det har været at benytte dem paa denne Maade, kan dog ikke afgøres paa Grundlag af det foreliggende Materiale«.

Vender vi os herefter til lovtæksten i AM, finder vi to kapitler, der omhandler dette spørgsmål, nemlig kap. 8 og 9. Kap. 8 lyder som følger: »Item om noghen biscop haffuer tiiltall tiil noghen neffnder, tha skall oss elskelige N medt thendt, hannom fylgher, taghe fleræ gode mendt till thennom och höræ thendt sagh for thennom och skillighe thennom att medt retthæ«. Kap. 9 indeholder i sit første afsnit en bestemmelse, der forbyder biskop og bygdemænd at stævne sandemænd, ransnævninge, herredsnævninge eller noget andet nævn for sig, med mindre kongen personligt eller hans repræsentant er til stede. Meningen med disse to kapitler tilsammen er altså følgende: If. kap. 9 må biskoppen ikke stævne noget nævn for sig, med mindre kongen selv eller hans repræsentant er tilstede – men altså godt i den situation, hvor kongen/hans repræsentant er tilstede. Men netop i denne situation bliver bestemmelsen i kap. 8 aktuel: Når biskoppen har stævnet et nævn for sig, »haffuer tiiltall tiil noghen neffnder«, da skal »oss elskelige N medt thendt, hannom fylgher, taghe fleræ gode mendt till thennom och höræ thendt sagh for thennom och skillighe thennom att medt retthæ«. Forsøger vi at sætte Mogens Gøyes navn ind i kap. 8 i stedet for »N«, får vi følgende mening: Når kongens repræsentant, in casu Mogens Gøye, er til

stede, må biskoppen stævne nævn for sig (kap. 9), og når så indstævnte indfinder sig for biskoppen, da skal Mogens Gøye sammen med andre gode mænd påhøre sagen og skille dem ad med rette, d.v.s. fælde dom. Det må understreges, at kap. 9 kun giver biskoppen en bemyndigelse til at stævne – ikke til at dømme i anden instans. Hvad der efter stævningen videre skal ske i sagen, bestemmer kap. 8: Når biskoppen har stævnet eller rejst tiltale, da skal 1) os elskelige Mogens Gøye 2) sammen med den, som følger ham, 3) tage flere gode mænd til sig, 4) høre sagen for sig og 5) skille dem ad med rette, altså afgøre sagen. »Oss elskelige N«, in casu Mogens Gøye, skal med andre ord indtræde i den biskoppen og bedste bygdemænd hidtil tilkommende kompetence til at dømme nævn i anden instans. Med hensyn til, hvilken kompetence der tilkom biskoppen og bedste bygdemænd, henvises til ovenfor citerede udtalelse af P. J. Jørgensen. Der er altså direkte i loven hjemlet kongens repræsentant en adgang til qua anden instans henholdsvis at dømme og underkende nævn og nævnsafgørelser. At »Oss elskelige N« for Jyllands vedkommende har været Mogens Gøye forekommer evident. Fuldmagten indeholder, som vi har set, en bemyndigelse for Mogens Gøye til at afsige dom eller til at underkende en i første instans afsagt dom som kongens stedfortræder: »thi har vi befalet os elskelige Mogens Gøye etc.«. På samme måde skal if. fuldmagtens bestemmelser en anden person drage omkring på Fyen, Sjælland og Skåne. Jævnfører vi endvidere teksten i kap. 8 og fuldmagten med indledningen til sagefaldsregistret, hvor der står: »Registher paa hwes sagefald myn herre wort loffuit, then stwnd her Mogens met the andre gode mend, hanum til giffne waare«, ser vi fuldstændig klart forbindelsen mellem fuldmagt og kap. 8 indbyrdes og mellem fuldmagt og kap. 8 på den ene side og sagefaldsregistret på den anden side.

Hvad der er foregået i praksis er altså følgende: I. Biskoppen har i henhold til kap. 9 i AM stævnet diverse nævn for sig, hvilket han har været berettiget til, da Mogens Gøye som kongens repræsentant var til stede. II. Mogens Gøye har i henhold alene til sin fuldmagt afsagt dom i 15 tilfælde i første instans. III. Mogens Gøye har qua anden instans (i lighed med den tidligere biskoppen og bedste bygdemænd tilkommende kompetence) i henhold til kap. 8 i AM underkendt 26 domme afsagt af nævn i første instans. IV. Mogens Gøye har qua anden instans i henhold alene til sin fuldmagt underkendt to domme afsagt i første instans. Resultatet af denne dommervirksomhed fremgår af sagefaldsregistret, der oplyser, at Mogens Gøye i tiden fra 1.3. til 10.4.1522 har afsagt

43 domme, heraf underkendt 26 domme afsagt af nævn, og at han har pålagt de pågældende domfældte personer forskellige bødestraffe, herunder specielt de domfældte nævnsmedlemmer bøder med hjemmel i lang tids retspraksis (jfr. ovenfor). Begivenhedsforløbet er således perfekt hjemlet i vore kilder, dels i fuldmagten i AM, dels i kap. 8 og 9 i den i AM indeholdte lovttekst, og dels i sagesfaldsregistret. Vi kan derfor drage den konklusion, at der lader sig påvise en forbindelse mellem den i AM indeholdte lovttekst og sagesfaldslisten. Endvidere kan vi fastslå, at såvel fuldmagt som lovttekst er blevet benyttet i praksis af Mogens Gøye, og at derfor den i AM optagne lovttekst er en afskrift af den endelige landlov.

Rent logisk er det ganske vist muligt at hævde, at Mogens Gøye i samtlige domme kun har benyttet sin i generalfuldmagten hjemlede dommerkompetence uden at bruge den mere specielle (og derfor snævrere) befuldmægtigelse, som er hjemlet i AM 8 og 9. Når imidlertid henses til, at Mogens Gøye i over halvdelen af de afsagte domme (26 ud af 43) netop har domfældt nævn, for hvilke AM 8 og 9 specielt indeholder bestemmelser om tiltalerejsning og domfældelse, kan denne mulighed lades ude af betragtning. Omvendt kunne man rejse det spørgsmål, hvorvidt det er berettiget, således som det er sket ovenfor (se s. 305), at fortolke den i AM indeholdte fuldmagtstekst, som er sammenskrevet med prologen, ud fra de rent faktiske kendsgerninger, som sagesfaldslisten oplyser os om, når vi nu har konstateret, at også selve loven indeholder en domsfuldmagt, i henhold til hvilken der er afsagt dom. Hertil må svares, at bemyndigelsen i henhold til generalfuldmagten som netop omtalt er af videre omfang end den i kap. 8 indeholdte, som kun bemyndiger Mogens Gøye til at afsige dom qua anden instans overfor diverse nævn, hvorimod den almindelige fuldmagt i forbindelse med lovens prolog ikke er underkastet sådanne begrænsninger. Som vi har set, er der en lang række af de af Mogens Gøye afsagte domme, som ikke lader sig henhøre til kap. 8, men som derimod har hjemmel i generalfuldmagten. Endelig kunne der måske ud fra en juridisk betragtning rejses den indsigelse, at da AM 8 er en formel kompetenceregulering eller en processuel bestemmelse, men ikke en materiel retsregel, har Mogens Gøye ikke kunnet lægge den til grund for sine retsafgørelser, men at han blot er blevet konstitueret til dommer i henhold til en fuldmagtsbestemmelse i lovtteksten i AM. Ud fra en historisk betragtning af forholdet kan resultatet dog næppe udtrykkes på anden måde, end at Mogens Gøye i 26 tilfælde har dømt i henhold til en fuldmagt, hjemlet i AM 8, og at han

derfor i det mindste indirekte har benyttet den i AM indeholdte lovtekst på sin rejse.

Det kan samtidig tilføjes, at de vanskeligheder, som vi mødte ved forståelsen af generalfuldmagten med hensyn til dens upræcise formulering af den Mogens Gøye tilkommende dommerkompetence, lettere lader sig løse, når vi tager i betragtning, at udstederen af generalfuldmagten må antages at have haft kendskab til kap. 8 i landloven. Når hovedformålet med Mogens Gøyes rejse antagelig har været at optræde som dommer i anden instans over diverse nævn, hvilken kompetence var hjemlet i AM 8, kan dette have været medvirkende til, at den almindelige fuldmagt ikke er blevet formuleret med ønskelig klarhed. Når koncipisten har været vidende om indholdet af AM 8 og om hovedformålet med Mogens Gøyes rejse, har det været naturligt for ham at stille mindre strenge krav til formuleringen af den almindelige fuldmagts bestemmelser.

Til slut skal blot for en ordens skyld anføres, at en bestemmelse svarende til kap. 8 i AM hverken findes i Ul eller i byloven. Når en sådan regel ikke er optaget sidste sted, er grunden naturligvis den, at institutionen »biskop og bedste bygdemænd« ingen eller dog kun ganske ringe rolle spillede i købstæderne. Pasternak mener ganske vist (s. 213), at kap. 8 indgår i kap. 19 i Ul, som igen har en parallel i bylovens kap. 82. Denne opfattelse er afgjort forkert, således som det senere skal påvises (se s. 327). Optagelsen i AM af kap. 8 må ses på baggrund af den almindelige utilfredshed, der i tiden efter 1500 herskede omkring »biskop og bedste bygdemænd« ikke så meget på grund af selve institutionens eksistens og funktion som appeldomstol som på grund af den indflydelse, som kirken gennem biskoppen var i stand til at udøve på rent verdslige retsspørgsmål, især ejendomstrætter.¹⁶ Af den såkaldte »Optegnelse«, som er fra denne tid, og som må antages at indeholde et forarbejde til enkelte sider af landloven, fremgår således, hvilke motiver der har været afgørende for lovgiveren, da AM 8 blev indsat. Det hedder heri: »Item Bisperne wille, ath, hwat the dømme meth Bymendh, skall wære Logs Endhe, then menig Mand mien, ath huat ther dømmes saa wloffligh for Wild eller Gaffue skyldh, will thet icke wndgielle, men nydhe wor nadigste Herres och Rigsens Raads Dom ther paa«. ¹⁷

Hermed er første del af vor undersøgelse forbi. Tilbage står dels at

¹⁶ Jfr. P. J. Jørgensen, anf. arb. i T. f. R., 1944, s. 122.

¹⁷ Aftrykt i Danske Magazin VI, 1752, s. 359 f. Jfr. J. Oskar Andersen, anf. arb., s. 140–41.

undersøge, hvorfor der ikke i AM er anført nogen dato, hvilket Hvidtfeldt og Pasternak har givet hver sin forklaring på uden dog at nå frem til en tilfredsstillende løsning, dels at behandle den meget grundige indholdsanalyse, som Pasternak har foretaget af lovtæksten i AM sammenlignet med landlovudkastet i Ul.

IV

Den manglende datering i AM.

DEN FORKLARING, som Hvidtfeldt giver på den manglende datering i AM, går ud på, »at afskrivningen har fundet sted inden den endelige udstedelse, idet man fra regeringens side har haft travlt med at føre loven ud i livet og derfor ønsket, at Mogens Gøye skulle begynde sin virksomhed i Jylland, straks loven var trådt i kraft. At han ikke gjorde dette, men som vi senere skal se, første gang fældede dom derefter 1. marts 1522, er en sag for sig; af en eller anden grund må han være blevet forhindret i at begynde før«. ¹⁸ Det synes dog, som om Hvidtfeldt ikke selv føler sig helt overbevist om hypotesens rigtighed, idet han aller sidst i sin afhandling udtaler: »når undtages spørgsmålet om datering, er det herigennem [d.v.s. gennem at fastslå at AM er en afskrift af landloven] blevet muligt for os at løse de væsentligste af de mange tvivlsspørgsmål etc.«. ¹⁹ Pasternak følger samme tankebaner som Hvidtfeldt; han skriver herom: »Men da AM mangler datum, må man gå ud fra at dets forlæg også har gjort det, dvs. at det på det tidspunkt, da AM blev skrevet, endnu ikke var blevet udsendt som gældende lov«. ²⁰

Som vi ovenfor har set, må det betragtes som givet, at AM indeholder en afskrift af den gældende landlov. Det er endvidere konstateret, at AM er blevet brugt af Mogens Gøye på hans rejse, der begyndte den 1. marts 1522. Ser vi derfor et øjeblik bort fra den kendsgerning, at AM mangler datering, og spørger vi, hvornår AM med størst sandsynlighed kan antages at være nedskrevet, må svaret blive, at nedskrivningen har fundet sted efter lovens ikrafttræden (som senest fandt sted den 22. december 1521), men før rejsens påbegyndelse den 1. marts 1522. Det er vel endog overvejende sandsynligt, at tiden for nedskrivningen ligger nærmere 1. marts end tiden for lovens ikrafttræden, da AM jo netop blev udarbejdet med henblik på rejsen. Da formodningen med

¹⁸ Hvidtfeldt, anf. arb., s. 165.

¹⁹ Sst., s. 166.

²⁰ Pasternak, anf. arb., s. 201.

andre ord må være for, at AM er blevet nedskrevet efter landlovens ikrafttræden, rejser det spørgsmål sig, om der kan gives en rimelig forklaring på, at AM mangler datering, selv om nedskrivningen har fundet sted efter lovens udstedelse.

Dette spørgsmål fører naturligt over i et andet: Hvor kunne en datering tænkes anbragt i håndskriftet? Der foreligger her to muligheder: Enten efter prologen (således som byloven har det) eller efter epilogen (således som landlovudkastet UI har det). Det vil være nødvendigt at se nærmere på disse alternative muligheder.

Slutningen af prologen i AM lyder som følger: »Huilcken ordinantz och skickelssæ wii alworlighen wille och strengheleghen biwde, at saaa aff alle wbrødelighen holdis skall wti alle pwncther och articklæ, szom her efftherfylgger«. Disse ord har fuldstændig verbaloverensstemmelse med bylovens prolog. Efter disse ord, men før fuldmagtens begyndelse, følger i AM et indskud, der lyder således: »Och skulle alle rætthe sigh effther thiisszæ effther^{ne} artickler och icke effther loghen i tiissæ sagher som these articklær och pwncther er anrørindis. Och skall ther effther rettes och dømmess«. Disse sidste ord svarer til bylovens epilog og betyder, som Pasternak rigtigt bemærker, at modstridende lovgivning hermed ophæves. Efter dette indskud, men sammenskrevet med det, følger fuldmagtens begyndelse. Fuldmagtens tekst fortsætter, indtil selve lovtæksten begynder med den første af de 111 paragraffer. Vender vi herefter tilbage til det sidste stykke af prologen, som har verbaloverensstemmelse med bylovens prolog, og ser vi på, hvad der i byloven følger efter dette stykke, finder vi en datum-formel af følgende ordlyd: »Giffuit paa vort slot Kiöpnehaffn helge tree konningerdag, aar effther gudz byrdt tusinde femhundret uppa thet andet tiill tiuffuende. Under vort signet«. Da der som nævnt er en åbenbar sammenhæng mellem prologen i AM og bylovens prolog, måtte man også i AM efter prologen vente en datum-formel. Dette kan imidlertid af gode grunde ikke lade sig gøre, da prolog og fuldmagt (samt det lille indskud, der svarer til bylovens epilog) er sammenskrevet i eet stykke. Den eneste mulighed for at anbringe en datum-formel i forbindelse med prologen i AM ville således have været efter fuldmagten, umiddelbart før selve lovtæksten, men en datum-formel anbragt på dette sted ville ingen fornuftig mening have.

Som vi har set, består AM af tre forskellige bestanddele: En fuldmagt, landlovens tekst og syv kapitler, der alle omhandler den i fuldmagten særligt omtalte profos. Under forudsætning af, at nedskrivningen af AM har fundet sted efter landlovens udstedelsesdato, er det hævet over

enhver tvivl, at landloven har haft en i forhold til fuldmagt og profosbestemmelser uafhængig eksistens. Dette kan også med rimelighed antages om de to sidstnævnte bestanddele i deres indbyrdes forhold, selv om profos-reglerne har relation til fuldmagten. I så fald har der som forlæg for AM foreligget tre (i det mindste to) selvstændige dokumenter, nemlig en speciel fuldmagt for Mogens Gøye, en færdig udstedt landlov og en forordning om profossen. Disse tre dokumenter må alle have været daterede, og da der ikke foreligger nogensomhelst rimelig grund til at antage, at tre så forskellige dokumenter skulle være udstedt på samme dag, må de også have haft indbyrdes forskellige datoer. Men dette har medført, at skriveren af AM har stået overfor et problem, som overhovedet ikke lader sig løse: Nemlig at sammenskrive to eller tre forskellige datoer til en dato.

Der foreligger i denne situation kun to muligheder: Enten af anføre to forskellige datum-formler, hvilket forekommer unaturligt efter datidens tradition og i sig selv stødende, eller helt at undlade at anføre nogen dato. Stillet overfor dette valg har skriveren gjort det eneste naturlige: Han har foretrukket ikke at anføre nogen dato, hvilket han så meget roligere har kunnet gøre, som det drejede sig om udarbejdelsen af en håndbog, hvis ejer, Mogens Gøye, næppe kunne være i tvivl om, hvorvidt landloven var gældende ret eller ej på det tidspunkt, dette spørgsmål kunne blive aktuelt, nemlig den 1. marts 1522, da rejsen i Jylland påbegyndtes.²¹

Den anden mulighed for en datum-formels anbringelse i AM var som nævnt efter epilogen, men før registret. Nøjagtigt det samme forhold som ved en datering efter prologen gør sig gældende her, men der foreligger tillige andre grunde til, at en dato ikke er anført efter epilogen.

Epilogen i AM har fuldstændig verbaloverensstemmelse med epilogen i Ul, som har den anbragt i kap. 141. Den eneste forskel er den manglende datum-formel i AM. Pasternak har på helt overbevisende måde

²¹ Det kan naturligvis ikke strengt logisk udelukkes, at Hvidtfeldts forklaring på den manglende datering er den rigtige. Det kan heller ikke udelukkes, at det lovhåndskrift, der dannede forlæg for AM, har foreligget i endelig udstedt udgave forsynet med dato, hvorimod fuldmagten kun har foreligget i udkast uden nogen datering. I så fald ville dog en anbringelse af landlovens datering efter fuldmagten ikke alene give indtryk af, at denne forelå endeligt udstedt, men også bevirke, at datoen måtte opfattes som dækkende tidspunktet for fuldmagtens udstedelse. Skriverens problem ville altså blive af samme art som ovenfor fremstillet. Den opstillede forklaring prætenderer ikke at være den eneste mulige, men den har den fordel, at den ikke udelukker, at AM er nedskrevet efter landlovens udstedelse, hvilket i sig selv forekommer at være det mest sandsynlige tidspunkt.

godtgjort, at epilogen i AM, som begynder med ordene: »Thii maa hwer mandt her widhæ att retthæ sigh effther«, er indskrevet i AM dels i dennes kap. 104, hvor nævnte ord alene er anført, dels efter kap. 111, som er selve landlovens sidste kapitel.²² Da skriveren af AM i sin afskrift af forlægget (altså landloven) har færdigskrevet kap. 104, som er det sidste kapitel, før de særlige kapitler om profossen begynder, og som også har verbaloverensstemmelse med Ul, nemlig dennes kap. 140, er han begyndt på epilogen. Det har åbenbart været hans agt fuldstændigt at sammen-skrive den egentlige lovtekst og epilogen, hvilket ses af, at der blot ved hjælp af et punktum er markeret en afbrydelse mellem lovtekst og epilog og ikke noget afsnit, som var at vente. Efter epilogens første ti ord er han imidlertid standset op og har ligesom for at markere afbrydelsen sat en lodret streg til højre i margenen. Han har derefter fortsat sin afskrivning i kap. 105 i AM, ikke af den afbrudte epilogtekst, men derimod af det forlæg, hvori de såkaldte profos-kapitler har stået, og som udgør et særskilt indskud i kap. 104 og i AM i det hele. Først efter kap. 111, som er det sidste profos-kapitel, markeres et afsnit, hvorefter resten af epilogen følger.

Epilogen i AM er således skåret over i to dele, men til trods herfor er det lykkedes skriveren at give epilog-teksten efter kap. 111 en i sig selv hvilende stilistisk form. Forholdet lader sig bedst anskue, hvis hele den første del af epilog-teksten citeres, og den af skriveren foretagne afbrydelse markeres med en streg. Samtidig vil ordet »Thenne«, som er første ord i epilogen efter kap. 111, blive skrevet med stort T, således som i AM, hvorimod det rimeligvis i forlægget for AM har været skrevet med et lille t, eftersom ordet forekommer midt i en sætning. Epilogens indledning lyder da som følger: »Thii maa hwer mandt her widhæ att retthæ sigh effther / Thenne forschriffnæ ordinantz och skickelssæ szom forschriffwidt staaer, wille wii och strengthelighen biwdhæ att hwn aff alle andelighe och werdtzlighe, ehwat stadth werdigheydt eller skickelssæ thee wdti æræ, saa wbrødelighen wdti alle synæ pwnctther, ordt och artichller ligherwiiss som thee heer forschriffnæ staa, holdes skall etc.«. Medens den tilsvarende tekst i Ul har punktum efter ordene »szom forschriffwidt staaer«, har skriveren af AM tilsyneladende søgt at camouflere en tilsvarende sætningsadskillelse i AM: Den i AM efter de netop citerede ord anbragte streg kan læses som et komma, ligesom det første bogstav i det følgende ord »wille« kan læses som et lille w. Han har herved opnået, at sætningerne, der følger efter /, sprogligt hviler i sig selv.

²² Pasternak, anf. arb., s. 203.

Efter denne digression vender vi tilbage til spørgsmålet om dateringen. Efter epilogen skulle i analogi med epilogen i UI, med hvilken der er verbaloverensstemmelse, en datum-formel følge. Denne har i UI følgende formulering: »Giffuet paa vort slot Kiöbenhafn hellig trefoldigheds söndag, aar efter gudtz byurdt thusindne femhundrede paa eth och tiugende, vor riges og regentis uti thet syufuende aar«. I AM er imidlertid ingen dato anført, men skriveren har blot efter epilogens slutning skrevet ordet »Giffuidt« – nærmest som vi i dag ville skrive »etc. etc.«. Forklaringen på den manglende dato følger her samme linier som ovenfor. Profos-kapitlerne udgør et indskud i lovteksten, hvilket igen vil sige, at de har haft en af selve landloven uafhængig eksistens og måske har været nedfældet i en forordning med egen dato.²³ Da der samtidig ikke foreligger nogensomhelst rimelig grund til at antage, at denne forordning er blevet udstedt på samme dag som landloven (eller for den sags skyld som fuldmagten til trods for at profos-reglerne supplerer fuldmagtens bestemmelser om profossen, der skulle følge med Mogens Gøye), har skriveren været stillet overfor samme uløselige problem, som da han skulle indføre en dato-bestemmelse mellem prologen og landlov-teksten: En datering efter epilogen i AM ville nødvendigvis have relation til både landloven, fuldmagten og profos-kapitlerne, og derfor kunne en dato-formel overhovedet ikke anbringes på dette sted, med mindre alle tre forlæg var udstedt på samme dag og sted.

Konklusionen af vore betragtninger må herefter blive, at det er AM's karakter af håndbog, omfattende flere forskellige, af hinanden oprindeligt uafhængige retsdokumenter, der har medført, at AM savner en datering. Denne forklaring er fuldt ud i overensstemmelse med den i sig selv mest sandsynlige formodning om, hvornår AM er nedskrevet, nemlig i tiden op mod 1. marts – altså et par måneder eller mere efter landlovens ikrafttræden.

Hermed skulle vor undersøgelse for så vidt være endt. Vi har påvist en sammenhæng såvel mellem den i AM indeholdte fuldmagt og sagesfaldsregistret som mellem den i AM indeholdte afskrift af landloven og sagesfaldslisten. Denne sammenhæng viser klart, at AM er blevet brugt i praksis af Mogens Gøye, og at lovteksten i AM følgelig må være en afskrift af den endelige lov. Vi har til slut givet en plausibel forklaring på den manglende datering i AM, som stemmer med vor i forvejen opstillede formodning om, at AM er nedskrevet efter landlovens udste-

²³ Vi kan igen her operere med den mulighed, at forlægget, som har indeholdt profos-kapitlerne, blot har foreligget som udkast, jfr. ovf. s. 312, note 21.

delse. Tilbage står imidlertid at tage stilling til den af Pasternak foretagne, meget grundige indholdsmæssige undersøgelse af AM sammenholdt med teksten i Ul. Pasternak har ikke blot ment at kunne afvise tanken om, at AM skulle være en afskrift af den endelige landlov, men han har også ment at kunne påvise en udvikling mellem AM og Ul, der skulle indicere, at AM repræsenterer et tidligere stadium end Ul. Da der ovenfor er fremsat den opfattelse, at AM er en afskrift af den endelige landlov og således repræsenterer et senere stadium end landlovudkastet (Ul), vil det være nødvendigt at underkaste Pasternaks argumentation en nærmere undersøgelse.

V

Indholdsmæssig analyse af lovteksten i AM i sammenligning med landlovudkastet og byloven.

OPGAVEN for det følgende er altså at foretage en indholdsmæssig sammenligning mellem Ul og AM for at forsøge at afgøre, hvilken af de to tekster der repræsenterer det ældste trin. Det er nu klart, at al den stund de to tekster indholdsmæssigt adskiller sig fra hinanden, vil det være muligt at påvise en udvikling fra den ene til den anden og vice versa. Dette er imidlertid ingen løsning, men kun en uddybning af problemet. Løsningen må bestå i at påvise, i hvilken retning udviklingen faktisk er gået – om det er fra Ul til AM eller fra AM til Ul. Det er endvidere klart, at i tidsmæssig henseende kommer Christiern den andens bylov, som er udstedt den 6.1.1522, efter både Ul og AM.²⁴ Da byloven repræ-

²⁴ Muligheden for at Ul er senere end byloven kan lades ude af betragtning. Der er enighed om, at Ul er et landlovudkast, jfr. J. E. Larsen, anf. arb. I, s. 4 ff., Allen, anf. arb., s. 5 ff., og Matzen, anf. arb., s. 253 ff. I så fald må dette ligge forud for den endelige landlov (AM). Den endelige landlov er blevet benyttet i praksis den 22.12.1521 – det drejer sig om AM 37, der svarer til Ul 54 om dom på grundlag af udeblivelse. (Allen har henledt opmærksomheden på denne bestemmelses anvendelse i en af kongen den pågld. dag i Odense afsagt dom over Jørgen Friis, jfr. Allen, anf. arb., s. 21. Dommen er aftrykt i Suhms nye Saml. I, s. 372). En bestemmelse om dom på grundlag af udeblivelse er ukendt i dansk ret før Ul 54 og AM 37. Landloven må altså være trådt i kraft senest på dette tidspunkt og landlovudkastet Ul følgelig ligge før 22.12.1521 og dermed også før byloven, som blev udsendt den 6.1.1522. Udsendelsen af den endelige landlov har antageligt fundet sted sidst på året 1521, jfr. Matzen, anf. arb., s. 258. Det kan derfor ikke tillægges betydning, at Arild Huitfeldt, »Beskrivelse etc. under Christiern den Anden«, 1596, s. 208, udtaler, at »Kong Christen bleff udi dette Aar 1522 betenckt en ny Low oc Ræt at skicke offuer alt Riget«. H. anfører i fortsættelsen en række bestemmelser, som kun kendes fra Ul, men hverken fra AM eller byloven (Ul 1, 4, 13, 70 og 104). H. har imidlertid næppe anvendt det Uldallske håndskrift. Han anfører nemlig, at kongen oprettede en ny kammerret (en slags højesteret) bestående »aff tu eller tre Doctoribus« (s. 208), men den tilsvarende bestemmelse i Ul 21 (og AM 11 og byloven 77) afviger fra denne formulering, idet Ul 21 slet ingen

senterer det tidsmæssige slutpunkt på Christiern den andens rigslovgivning, vil en sammenligning med dens indhold være afgørende for bestemmelsen af de to foreliggende lovtæksters relative alder. Den af de to tekster, der ligger byloven nærmest i indhold, må også formodes at ligge byloven nærmest i tid, altså være den yngste af de to lovtækster. Disse betragtninger kan forekomme temmelig indlysende, men når de alligevel fremføres her, er grunden den, at Pasternak i et ikke ubetydeligt antal tilfælde gennemfører sin sammenligning mellem UI og AM, som om byloven aldrig havde eksisteret. Det lykkes ham derfor undertiden at påvise en udvikling mellem UI og AM, som han anvender som støtte for den alternative mulighed, som han på forhånd mener repræsenterer sandheden. Den korrekte metode vil naturligvis bestå i konse-

talangivelse har (AM 11 og byloven 77 siger begge fire doctores). H. har derfor sandsynligvis benyttet et nu ukendt håndskrift indeholdende et udkast til landloven. I så fald behøver dette ikke at have været forsynet med den datering til 26.5.1521, som det Uldallske håndskrift indeholder (og som iøvrigt ikke har relation til selve landlovudkastet, men til den forordning om vrag, som udgør de sidste kap. i UI, og som blev udsendt nævnte dato, jfr. Kolderup-Rosenvinge: Gl. danske Love, IV, 1824, s. IX ff.; datoen 26.5.1521 bliver således terminus post quem for UI), hvorfor Huitfeldts datering af landlovudkastet til 1522 antagelig beror på en opfattelse af landloven og byloven som eet lovkompleks, der først fuldførtes den 6.1.1522, da byloven udsendes. Denne antagelse må naturligvis forudsætte, at H. har haft kendskab til byloven, hvilket også er tilfældet, jfr. H.s omtale s. 209 af hvorledes skultus skulle modtage kongen i købstæderne. Denne fremstilling kan H. kun have hentet fra byloven (kap. 4). Det er uklart, hvorvidt H. selv har ment, at de bestemmelser, han omtaler for landets vedkommende, har stået i et udkast eller i den endelige landlov. For første mulighed taler hans anvendelse af udtrykket »Kong Christen bleff udi dette Aar 1522 *betenckt* en ny Low etc.«. Allens fortolkning af dette udtryk som ensbetydende med »han bestemte sig til« o. lign. kan ikke udelukke denne mulighed (se Allen, anf. arb., s. 10). For anden mulighed taler, at H. har haft kendskab til byloven, som han citerer i sammenhæng med landlovtæksten. Det forekommer inkonsekvent at citere bestemmelser i flæng fra henholdsvis et lovudkast og en udsendt lov uden på nogen måde at skelne mellem de to kategorier under citeringen. (Dateringen til 1522 må antagelig samtidig udelukke, at H. har benyttet et udkast til byloven). Hertil kommer, at henførelsen af begge lovtækster til 1522 utvivlsomt betyder, at H. selv har ment, at der var tale om et samlet udsendt lovkompleks (jfr. ovf.). Rent bortset fra H.s egen opfattelse af spørgsmålet forekommer det evident, at han faktisk har benyttet et udkast til landloven og ikke selve loven. For det første står som nævnt flere af de af H. omtalte bestemmelser ikke i AM, som må være en afskrift af den endelige landlov. For det andet indikerer H.s citering fra den af ham benyttede landlovtækst dennes karakter af udkast (jfr. H.s formulering »tu eller tre Doctoribus«, som dels i sig selv er ufærdig og dels står i modsætning til den definitive formulering i både AM 11 og byloven 77, som begge siger »fire doctores«). Iøvrigt må det erindres, at de udstedte rigslove blev brændt på Viborg ting af Frederik den første efter sejren (jfr. H.s tekst s. 210), hvorfor et privat eksemplar som Mogens Gøyes AM og blotte udkast har haft størst chance for at undgå tilintetgørelse.

kvent at foretage en sammenligning mellem henholdsvis AM og byloven og UI og byloven for derigennem at forsøge at påvise udviklingens retning.

Efter disse indledende, principielle betragtninger går vi over til den egentlige indholdsanalyse af UI og AM. Af praktiske grunde vil fremstillingen stort set følge Pasternaks, som dækker siderne 204–15 i Scandia, 1964, men for at lette oversigten vil den efterfølgende eksemplifikation blive nummereret fortløbende.

I. Kap. 1–4, 6–8, 13 og 18 i UI findes ikke i AM. De omhandler kirkens forhold og indeholder et indgreb i den kirkelige autonomi og er således udtryk for en negativ politik overfor gejstligheden qua immateriel organisation. Ved en sammenligning med bylovens tekst viser det sig, at disse bestemmelser heller ikke findes der.

For klarhedens skyld vil det være praktisk at bringe en skematisk oversigt over de første 21 kapitler i UI, som fortrinsvis handler om kirkelige forhold, og som udgør en slags enhed i lovudkastet, før de arve- og familieretlige regler i kap. 23–31 følger. Oversigten skal vise, hvilke af disse 21 kap. i UI der har en tilsvarende bestemmelse (evt. med formelle eller reelle ændringer) i henholdsvis AM og byloven. At + undertiden står i parantes, betyder, at reglen er optaget, men med formelle eller reelle ændringer.

UI	AM	Byloven
Kap. 1–8	÷	÷
» 9	+	(+)
» 10	+	÷
» 11	+	(+)
» 12	(+)	(+)
» 13	÷	÷
» 14	(+)	(+)
» 15	+	(+)
» 16	(+)	(+)
» 17	(+)	(+)
» 18	÷	÷
» 19	(+)	(+)
» 20	(+)	÷
» 21	(+)	(+)

Som det fremgår, foreligger der kun to tilfælde, hvor en bestemmelse findes i AM, men mangler i byloven, nemlig kap. 10 og 20. Iøvrigt er der fuldstændig parallellitet mellem AM og byloven, hvorimod der er

tydelig forskel både mellem Ul og AM og mellem Ul og byloven. Ul 10 handler om kirkesang og kap. 20 om landemode. Nu må det imidlertid erindres, at Ul og AM er landlovtekster, og at byloven fortrinsvis har byforhold for øje. Det er derfor nødvendigt at tage stilling til spørgsmålet, hvorvidt det overhovedet har været muligt at optage i byloven de kapitler, som findes i Ul, men som mangler i AM. Med andre ord: Hvis vi vil påstå, at AM med hensyn til bestemmelserne i Ul kap. 1–8, 13 og 18 (kap. 5 – om skoleforhold – er i modsætning til Pasternaks undersøgelse medtaget her) indholdsmæssigt ligger byloven nærmere end Ul, fordi AM og byloven mangler disse kapitler, må forudsætningen naturligvis være, at de pågældende kapitler overhovedet har kunnet stå i byloven – at der altså ligger en politisk hensigt og ikke en rent lovteknisk omstændighed bag deres manglende optagelse. Som det er nævnt, udgør de første 21 kapitler i Ul en enhed, der fortrinsvis omhandler kirkelige forhold. Kap. 5 om skoleforhold knytter sig nær hertil, idet den bl. a. omtaler stiftsbiskoppens tilsyn med skolevæsenet. Af disse 21 kapitler genfindes i byloven kap. 9, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 19 og 21, hvorimod kap. 1–8, 10, 13, 18 og 20 mangler. Nu ses der ikke at kunne foreligge nogen lovteknisk grund til i byloven at optage den første, men ikke den sidste gruppe. Disse sidste bestemmelser, som for fleres vedkommende udgør væsentlige indgreb i kirkens frihed, kunne f.s.v. alle være blevet optaget i byloven, men når de alligevel ikke er blevet det, må grunden formodes at være politiske hensyn. De samme hensyn må antages at have gjort sig gældende for AM's vedkommende, hvor de samme bestemmelser mangler – bortset fra kap. 10 og kap. 20. Det synes herefter berettiget at hævde, at der er en meget høj grad af overensstemmelse mellem AM og byloven i fælles modsætning til Ul, og at dette forhold må forklares ud fra en ændring i politisk henseende, hvor AM og byloven repræsenterer omtrent samme standpunkt.

II. Kap. 95 i Ul udtaler, at ingen af kongens bønder skal være forpligtet til at holde staldøxne hos sig for kongens embedsmænd. Den tilsvarende bestemmelse findes i AM 62, som siger, at gejstlighedens og adelens bønder ikke længere skal være forpligtet til at holde staldøxne hos sig for deres herskab, og hvis de alligevel holder nogen, skal de ikke være forpligtet til at erstatte de øxne, der evt. måtte dø hos dem. Adelige og gejstlige, som vil holde staldøxne, skal holde dem på deres egen gård. Byloven indeholder af gode grunde ingen tilsvarende bestemmelse, da den fortrinsvis omhandler bymæssige spørgsmål. En sammenligning mellem Ul 95 og AM 62 giver som resultat, at AM repræsenterer

en i forhold til Ul mere negativ politik overfor adel og gejstlighed qua material organisation eller godsbesidder til fordel for bønderne hos adel og gejstlighed.

III. Ul 101 siger, at en bonde, som fæster en gård under kronen eller hos adelen, først skal have en overenskomst med den, som han fæster hos, gående ud på, hvor længe han skal beholde gården, i 10 år, 12 år, længere eller kortere, som de kan enes om. I den tid bør han ikke udvises, så længe han overholder sine forpligtelser. Den tilsvarende bestemmelse findes i AM 68, der giver fæstebonden, hvad enten han henhører under kronen, kirken, ridderskabet eller andre, ret til at blive på gården, så længe han overholder de sædvanlige forpligtelser. Hvis en bonde fæster gård på ny, må han under de samme betingelser ikke kastes ud før efter mindst otte år. Byloven har naturligvis ikke nogen tilsvarende bestemmelse. En sammenligning mellem Ul 101 og AM 68 giver som resultat, at AM i forhold til Ul repræsenterer en overfor adel og kirke qua godsbesidder mere negativ politik til fordel for bønderne. Det må specielt bemærkes, at AM inddrager kirken under sit bortvisningsforbud, hvilket ikke er tilfældet i Ul. Ligeledes er de otte år i AM en fast minimumsfrist, der er uafhængig af fæstekontrakten.

IV. Ul 32 forbyder gejstligheden at drive handel på landet både med deres egne bønder og med andre, dog undtages deres landgilde, som de skal føre til købstæderne og sælge til hvem de har lyst. Sammesteds må de også købe, hvad de selv og deres gård har behov for. AM 15 indeholder samme regel, men inddrager også adelen under forbudet. AM repræsenterer således, hvad adelen angår, en mere negativ politik end Ul. Byloven har ikke nogen enkelt tilsvarende bestemmelse, men indeholder i kap. 42–45 en række bestemmelser, som sammenlagt giver omtrent samme resultat som AM 15. Efter AM 15 er det forbudt adel og gejstlighed at drive handel på landet. Efter bylovens 42 skal alt korn, der skal eksporteres, bringes til købstæderne. Bestemmelsen omfatter både adel og gejstlighed. Efter bylovens 43 er det forbudt bissekræmmere at købe og sælge på landet – det være sig med adel som gejstlighed. Bylovens 44 forbyder fremmede købmænd at fare til klostre, herregårde, præstegårde eller bøndergårde for at opkøbe indehavernes varer. Bylovens 45 indeholder en regel, hvorefter al eksport af øxne skal ske via købstæderne. Forskellen mellem AM og byloven er herefter den, at efter AM er enhver form for handelsvirksomhed udenfor købstæderne forbudt adel og gejstlighed; efter byloven er både adel og gejstlighed afskåret fra exporthandel omfattende korn og øxne, fra at handle med

indenlandske købmænd udenfor købstæderne og fra at sælge til udenlandske købmænd, hvilket vil sige, at der i realiteten ingen forskel er med undtagelse af den adel og gejstlighed (og andre) tilkommende ret, som if. byloven indirekte synes hjemlet dem, til at købe fra fremmede købmænd udenfor købstæderne, hvilken ret ikke hjemles i AM. Fælles for AM og byloven er således, at adelen er inddraget under restriktionerne, hvorimod Ul kun indfører et forbud for gejstligheden, ikke for adelen.

Pasternak giver s. 205–07 en sammenfattende vurdering af de første fire grupper (I–IV). Vi følger ham heri og kan på grundlag af de meddelte oplysninger opstille følgende oversigt:

Gruppe I: Ul's bestemmelser om indgreb i kirkens immaterielle forhold er hverken optaget i AM eller byloven. I henseende til kirken som åndelig organisation er AM og byloven mere tilbageholdende end Ul, hvis indgreb i kirkens selvstyre er betydelige.²⁵ Indholdsmæssigt ligger AM og byloven på linie i fælles modsætning til Ul.

Gruppe II: AM repræsenterer i forhold til Ul både overfor kirken qua jordbesidder og overfor adelen en negativ politik til bøndernes fordel. En sammenligning med byloven er ikke mulig.

Gruppe III: Som under II.

Gruppe IV: Ul's bestemmelse om forbud for gejstligheden mod at drive handel udvides i AM til også at omfatte adelen. Byloven indeholder en række regler, som i de vigtigste tilfælde er på linie med AM i modsætning til Ul.

Hvor en sammenligning med bylovens regler lader sig gennemføre (gruppe I og IV), er formodningen således for, at AM repræsenterer et senere stadium end Ul. Hvor en sammenligning med bylovens regler ikke er mulig (gruppe II og III), repræsenterer AM en politik, der er negativ i forhold til storgodsejerne, men positiv overfor bønderne. Omvendt er Ul udtryk for en godsejervenlig politik, men negativ overfor bønderne sammenlignet med AM.

Vender vi os herefter til Pasternak for at se, hvorledes hans konklusioner forholder sig til vore, læser vi s. 205–06 følgende: »På tre vigtige punkter, nemlig m.h.t. pligten at holde staldøksne, udvisning af fæstegården og adelens ret til købmandsskab på landet [gruppe II, III og IV ovenfor], er Ul udtryk for store indrømmelser til adelen – og delvis til kirken som godsejer – på bøndernes bekostning. Hvis man nu tænkte sig, at Ul repræsenterer det ældre stadium og AM det yngre, måtte

²⁵ Jfr. J. Oskar Andersen, *anf. arb.*, s. 148 ff.

man forestille sig udviklingen sådan, at kursen over for adelen er blevet betydeligt skærpet, men mildnet noget over for kirken, som har fået slettet nogle generende kapitler om indblanding fra statens side (de førstnævnte kapitler, som ikke findes i AM)« [gruppe I ovenfor]. Pasternak tilføjer lidt senere: »At en sådan udvikling – fra Ul's forlæg til AM's forlæg – skulle have fundet sted, virker ikke sandsynlig, når man ser sagen i en større sammenhæng«.

Hertil er for det første at sige, at den mest relevante sammenhæng, som man kan se det foreliggende spørgsmål i, er sammenhængen mellem på den ene side AM og Ul, på den anden side byloven, som er det mest sikre holdepunkt, vi har, og som er udtryk for Christiern den andens definitive politik i praksis. En sådan sammenligning afslører, hvor den er mulig, en indholdsmæssig overensstemmelse mellem AM og byloven. For det andet ses der ikke nogen grund til, at Pasternak forundrer sig over, »at kursen over for adelen er blevet betydeligt skærpet, men mildnet noget over for kirken etc.«. Med hensyn til adelens stilling er bylovens regler i kap. 42–45 stort set en gengivelse fra by-synspunkt af AM 15; såvel AM's som bylovens regler om adelen er m.a.o. på dette punkt udtryk for en skærpet politik.

Med hensyn til kirkens stilling er bylovens regler udtryk for en mildnelse, når f. eks. henses til at Ul's kirkefjendtlige regler i 1–4, 6–8, 13 og 18 ikke findes i byloven, og til at byloven i sit kap. 91 ikke har gjort ægteskabsindgåelse til en betingelse for gejstlighedens erhvervelse af jordegods. Heroverfor gør Pasternak imidlertid opmærksom på, at »i så fald kan kirken ikke siges at have vundet meget, eftersom ovennævnte indblanding nok ville være generende, men dog for intet at regne i forhold til mange andre kapitler, som f. eks. kapitlerne om forbud mod appel til Rom, fratagelsen af kirkens verdslige jurisdiktion, forbud mod erhvervelse af yderligere jordegods osv. Disse kapitler er nemlig ikke undergået nogen reel ændring« (i AM). I denne forbindelse vil jeg gerne citere, hvad kirkehistorikeren J. Oskar Andersen udtaler i sin bog »Overfor Kirkebruddet« (s. 148): »Allen mener ganske vist, at de kirkelige Kapitler i Landretten »er forholdsvis mindre anstødelige« sammenlignet med de Punkter, der gennem Byretten er godkendt (Forbud mod Jordegods-erhvervelse, Ophævelse af forskellig kirkelig Jurisdiktion angaaende Pengesager samt af Appeller til Rom). Men denne Opfattelse kan ikke godkendes. Landrettens paagældende Kapitler griber ind i Bispernes frie Bestemmelsesret med Hensyn til Ordination, Gudstjenesteforhold, Kollationsret overfor kirkelige Embeder, Landmoders Afholdelse, Dom

i Trolddomssager, ja i selve Cølibatsspørgsmålet, dvs. den gaar ind paa det egentlig kirkelige Omraade, selv om den ikke rammer det sakramentale eller selve Riterne. Overfor dette vil Mænd, der staar paa kanonisk Rets Standpunkt, vurdere Ændringer, der rammer Kirken økonomisk, ringe«. Såvidt J. Oskar Andersen. Hertil kommer, at uanset hvorledes man har vurderet (og i dag vurderer) de nævnte indgreb i kirkens organisation, er det dog ikke uden betydelig interesse at fastslå, at også byloven opretholder forbudet mod appel til Rom (kap. 77), ligesom den fratager gejstligheden dens verdslige jurisdiktion (kap. 82) og opretholder forbudet mod gejstlighedens erhvervelse af jordegods (kap. 91). I denne henseende ligger således alle tre lovttekster indholdsmæssigt på linie, og en udvikling kan slet ikke påvises.

Som vi har set under gruppe II og III er AM med hensyn til kirken som godsejer eksponent for en mere negativ politik end UI er det. Samtidig er AM mere negativ overfor adelen qua jordbesidder end UI (reglen i AM 15). Hvis udviklingen altså er gået fra en mindre negativ til en mere negativ godsejerspolitik, er UI ældre end AM. Hvis udviklingen er gået i modsat retning, er UI yngre end AM. Skal vi vælge mellem disse alternative muligheder, henviser Pasternak os til at se spørgsmålet i en større sammenhæng, eftersom byloven på dette punkt svigter os. Pasternak mener, at udviklingen er gået i retning af en mildere godsejerspolitik fra kongens side, især overfor adelen, og at »regeringen har indset, at adelen i Danmark stadig var en magtfaktor, man ikke kunne byde alt. Kongens tilbud om forhandling selv efter Viborgmødet og hans bortrejse d. 13. april 1523 uden kamp er et bevis herpå . . .«. ²⁶ Forholdet er imidlertid det, at vort kildemateriale udover lovtteksterne er såre spinkelt og i virkeligheden ikke tillader nogen sikker slutning. Man kan derfor ikke bestemme AM's og UI's relative alder på grundlag af den politiske udvikling, som lige så godt kan have formet sig omvendt af Pasternaks fremstilling: Godsejerne (adel og kirke) har ikke ved oprøret handlet ud fra bevidstheden om en sikret magtposition (som en godsejervenlig politik måtte bidrage til at befæste), men ud fra erkendelsen af, at deres magtposition var blevet alvorligt truet (som følge af en godsejersfjendtlig politik).

V. Foruden de under gruppe I nævnte er følgende kapitler i UI ikke optaget i AM: 5, 24–30, 51–52, 65, 70, 73–76, 78–80, 84–85, 87, 91, 104, 119 og 127. Pasternak siger s. 207 om disse bestemmelsers manglende tilstedeværelse i AM, at det er »vanskeligt at tænke sig, at disse

²⁶ Pasternak, anf. arb., s. 206.

kapitler skulle være blevet slettet [hvilket jo må forudsættes, hvis AM er senere end UI], da de jo absolut er nyttige netop som supplement; især er det vanskeligt at se noget *system* de skulle være slettet efter«. Selv om det er rigtigt, at der ikke synes at foreligge noget fælles kriterium, hvorefter de pågældende bestemmelser er udeladt i AM, må det dog bemærkes, at mange nyttige regler gennem tiderne er blevet slettet, når lovforslag skulle føres frem til deres endelige form. Vigtigere er, at vi kan konstatere, at ikke een eneste af de pågældende bestemmelser er blevet optaget i byloven, hvilket Pasternak ikke tager hensyn til. Det fremgår af en sammenligning mellem de tre lovttekster, at der er utallige bestemmelser i de to foreliggende landlovtekster, UI og AM, som har tilsvarende kapitler i byloven. De her omhandlede bestemmelser foruden de under gruppe I nævnte findes alene i UI, men hverken i AM eller i byloven. Indholdsmæssigt står AM således byloven nærmere end UI gør, og det er rimeligt heraf at slutte, at det samme gælder tidsmæssigt. Det må understreges, at det antal kapitler i UI, som hverken findes i AM eller byloven, andrager ikke mindre end 35. Det må siges at være yderst påfaldende, at ikke en eneste af disse bestemmelser findes i byloven, når man tager i betragtning, at ikke færre end 50 kapitler i UI (49 i AM) har en parallel bestemmelse i denne. Hvis vi med Pasternak antager, at AM i forhold til UI repræsenterer et ældre stadium, skulle udviklingen have fundet sted efter en besynderlig bugtet linie.

VI. Pasternak bringer herefter en sammenligning mellem de bestemmelser i UI og AM, der vedrører skoleforhold. Det drejer sig om UI 125 og AM 91. I sammenligningen inddrages den såkaldte »skoleanordning«, der karakteriseres som værende på vej, men endnu ikke udsendt.²⁷ Afgørende for Pasternaks behandling af den foreliggende problematik bliver herefter en sammenligning mellem UI, AM og skoleanordningen. Imidlertid er forholdet det, at skoleanordningen blot foreligger i et udkast, og at vi ikke ved, fra hvilket tidspunkt dette udkast hidrører, endsiige om konceptet nogensinde er blevet udsendt i den foreliggende form eller i ændret redaktion. Pasternak hævder som sagt »at den er på vej«, men det må først bevises, at den nogensinde har nået vejs ende, m.a.o. er blevet udsendt, før den kan inddrages i undersøgelsen, ligesom det naturligvis bliver af afgørende betydning at afgøre, om den er blevet udsendt, således som vi kender den, eller om den tværtimod aldrig er blevet udsendt netop på grund af det indhold, som vi kender. Metodisk set forekommer det utilfredsstillende at søge at påvise en udvikling

²⁷ Aftrykt i Danske Magazin VI, 1752, s. 364 ff. Pasternak, anf. arb., s. 209.

mellem to tekster i indholds- og tidsmæssig henseende under påberåbelse af en tredje tekst, som vi hverken indholds- eller tidsmæssigt kan placere. Pasternak hævder imidlertid, at der er en udvikling mellem AM og Ul, og heri har han ret, al den stund de to tekster ikke er identiske. Men spørgsmålet, som skal besvares, består jo netop i at påvise, i hvilken retning udviklingen går. Det er også rigtigt, som Pasternak påviser, at Ul 125, jfr. 128, indeholder flere regler og f.s.v. er mere differentieret end den tilsvarende bestemmelse, som findes i AM 91. Men det påhviler dog Pasternak først at påvise, at udviklingen faktisk har bevæget sig fra et mindre til et mere differentieret plan. Den modsatte udviklingslinie er principielt lige så mulig. En sammenligning med bylovens tilsvarende bestemmelse, som findes i kap. 56, lader formode, at udviklingen netop er gået fra et mere til et mindre differentieret niveau, idet kap. 56 i al sin lakoniske enkelthed siger: »Skall engen goo tiill skole i vore kiøbsteder, andre end the som kost haffue, oc icke the, som løbe om by effter guds almøsse«. Sammenholder vi denne formulering med den første del af AM 91, som omhandler det tilsvarende spørgsmål, finder vi en meget høj grad af parallellitet. AM forbyder kort og godt bønderne at sende deres børn i skole i købstæderne, hvis de skal tigge til deres underhold ved at løbe fra dør til dør og bede om almisser. Hvis bønderne ikke har råd til at betale for deres børns skolegang, skal de beholde dem hjemme og lade dem pløje og så. Konfronteres bestemmelserne i AM 91 og bylovens 56 med Ul 125, ses endvidere klart, at der er væsentlig overensstemmelse mellem AM og byloven i fælles modsætning til Ul, hvis kap. 125 foruden at gentage forbudet i AM 91 opstiller et langt og detaljeret reglement for skolegangen, som hverken findes i AM eller byloven.

VII. Pasternaks gennemgang af Ul 50, der har en parallel bestemmelse i henholdsvis AM 34 og byloven 10, og som indeholder en regel om fortalere i retten, er af betydelig større principiel interesse. AM 34 lyder som følger: »Huilcken szom syn thalæ ey selfwer framføræ kandt for retthæ, thendt maa skickæ segh een andhen i syn stedt, som hans thalæ framføræ kandt och thidæ selfwer stillæ«. Ul 50 har i andet og tredje punktum følgende ordlyd: »Item huilchen som selff ey kandt synn Thale fremføre for Rette, then maa schiche en anden y syn Stedt, som hans Ordt kandt fremfföre och thye selff stille. Er handt och saa vankundig, fattug eller elende, at handt kandt ingen Forthalere faa, tha schall Dommeren vere forplictet till, at schiche hannom en till, som y Lougen forfaren, viis och fornumstig er, och then skall annamme Sagen till sig,

och till Rette forfördre; huo thet ey giöre vill, haffue forbrudt, som Dommeren tha finder hannom for«. I dette tilfælde konfronterer Pasternak de to citerede bestemmelser med bylovens tilsvarende kap. 10, der lyder som følger: »Hwilckenn som ey self kand syn Tale framføre fore Rette, han moo skicke en anden uti syn Stedt, som hanss Tale framføre kand, oc tye self stille, oc skal udi huer Kiøbstedt skickes two eller tree, efftersom Behoff giøres, the som Talsmend wære skulle, oc framføre saadane theris Sager i Rette; oc skulle woress Schultus, Borgemestere oc Raad giöre therpaa en skickelig Löen, som same Taalsmen haffue skulle fore theris Umage«. I sin kommentar til disse tre bestemmelser mener Pasternak at kunne påvise en udvikling, der begynder med AM, gaar over UI og slutter med byloven. Betragter vi nærmere de tre bestemmelser og ser på, hvilke persongrupper der er tale om, og hvilke pligter og rettigheder der pålægges henholdsvis tildeles disse personer, kan vi opstille følgende skema:

AM 34: Den private får ret til at antage sig en fortaler. Om han skal betale denne fortaler eller ej, nævnes ikke.

UI 50: Den private får ret til at antage sig en fortaler. Om han skal betale denne fortaler eller ej, nævnes ikke. – Dommeren er forpligtet til at beskikke de personer en forsvarer, som er så fattige etc., at de ikke selv kan antage sig en. Betalingsspørgsmålet nævnes ikke, men det må antages, at det har påhvilet det offentlige at udrede omkostningerne, med mindre der har været tale om en slags borgerligt ombud i moderne forstand. – Den beskikkede fortaler er forpligtet til at påtage sig hvervet.

Byloven 10: Den private har ret til at antage sig en fortaler. Der skal til rådighed for sådanne privatpersoner, der søger sig en fortaler, i hver købstad være to-tre fortalere. Betalingen skal udredes af det offentlige. – En pligt for dommeren til at udnævne en fortaler omtales ikke.

I alle tre bestemmelser statueres således en ret for den private til at antage sig en fortaler. Kun i UI 50 er der desuden tale om en pligt for dommeren – nemlig til at beskikke en fortaler. Det kan ikke udelukkes, at dommeren efter byloven 10 har haft en ret til at beskikke en fortaler, men om en pligt for ham kan der naturligvis ikke være tale, når loven er tavs herom. Med hensyn til rettigheder og pligter er der altså stort set kongruens mellem AM og byloven i fælles modsætning til UI. Betalingsspørgsmålet er ikke nævnt i AM. I UI må det forudsætningsvis antages at påhvile det offentlige. I byloven anføres det udtrykkeligt, at omkostningerne skal udredes af det offentlige. På dette punkt er der således størst overensstemmelse mellem UI og byloven. Der består

dog den forskel mellem Ul 50 og byloven 10, at der if. Ul i hvert enkelt tilfælde skal beskikkes en lovkyndig fortaler af dommeren, hvorimod der i byloven er tale om, at der som en fast institution skal forefindes to-tre beskikkede fortalere, der skal stå til rådighed i påkommende tilfælde. Konklusionen må blive tvivlsom: På visse punkter er Ul indholdsmæssigt nærmere byloven, end AM er det, på andre punkter er forholdet omvendt.

VIII. Ul 17 har følgende formulering: »Skall ingen Prelathe, Prest eller Clerck, aanderlig eller verdzelig, mue kiøbe thill sig noget Jordegots, Kiøbstedzguodtz eller Landtzguodtz effter thenne Dagh y nogen Maade, uden the ville effterfølge St. Pauli Lærdom, som hand skriiffuer utii syn förste Epistel Cap. 3 ad Timotheum, raader thennom, ath the thager Hustrue och leffuer utii thenn hellige Echteskab, som theris gamble Forfædre gjort haffue«. Denne bestemmelse har tilsvarende regler i både AM og byloven, henholdsvis i kap. 7 og kap. 91. Disse to kapitler er i indbyrdes indholdsmæssig overensstemmelse, men ingen af dem gør gejstlighedens erhvervelse af jordegods afhængig af ægteskabs indgåelse, således som Ul gør det. De står således begge i modsætning til Ul 17.

IX. Ul 23 udtaler, at bestemmelserne i et testamente ikke træder i kraft, før afdødes gæld er betalt. Testamentariske gaver til kirken må kun omfatte guld, sølv og penge, ikke andet gods. Dernæst følger en række formkrav til testamenter, og endelig omtales i kapitlets anden del dødslejgaver, som erklæres genkaldelige. Pasternak sammenholder Ul 23 med AM 7 og byloven 92 og påviser, at Ul's regler om testamente mangler i AM bortset fra det i AM 7 indeholdte forbud mod at give gaver til kirken i jordegods, hvorimod byloven i sit kap. 92 indeholder en bestemmelse, der svarer til Ul 23 f.s.v. angår reglen om, at intet testamente må »fuldgøres«, før afdødes gæld er betalt. Dette er rigtigt og må i sig selv indicere en nærmere forbindelse mellem Ul og byloven end mellem AM og byloven. Ul 23 må imidlertid betragtes i et videre perspektiv. Kapitlerne 23–30 inkl. i Ul handler udelukkende om arve- og familieretlige spørgsmål, men det er betegnende, at af samtlige bestemmelser er kun en til Ul 23 svarende bestemmelse optaget i AM og byloven (ganske vist med omtalte forskel mellem AM 7 og byloven 92), hvorimod samtlige andre bestemmelser er udeladt i begge lovtekster, hvilket må indicere en nærmere forbindelse mellem AM og byloven end mellem Ul og byloven. Afgørende bliver derfor en samlet vurdering af Ul 23–30 dels i relation til AM 7 og byloven 92 og dels i relation til

den omstændighed, at kap. 24–30 hverken findes i AM eller byloven. Det forekommer rimeligt at hævde, at fraværelsen i AM af Ul 23's til kap. 92 i byloven svarende regel om testamenters fuldbyrdelse er af mindre vægt end AM's og bylovens overensstemmende tavshed om reglerne 24–30 i Ul. I så fald må resultatet i det pågældende tilfælde blive, at forbindelsen mellem AM og byloven er nærmere end mellem Ul og byloven.

X. Pasternak går herefter over til at behandle to kapitler i AM, 8 og 61, som ikke findes i Ul. Kap. 8 er omtalt ovenfor. Som anført findes en til AM 8 svarende regel ikke i byloven – idet biskop og bedste bygdemænd slet ikke eller dog kun i meget ringe grad var kompetente indenfor købstæderne. At købstæderne på den anden side ikke var unddraget Mogens Gøyes domskompetence fremgår af generalfuldmagten i AM foran selve lovtæksten: »Thesligisthe skall handt forfare wdj wore kiøpsteder hwoer handt fram dragher om thenne wor ordinantz och ski ckelszæ szaa wbrødelighen holdis . . .«. Som begrundelse for, at en til AM 8 svarende regel ikke findes i Ul, skriver Pasternak s. 213: »Denne bestemmelse kan være udeladt i Ul ved en afskriverfejl, men det er dog mere sandsynligt, at den er blevet strøget, fordi den i virkeligheden indgår i kap. 9 i AM, som også findes tilsvarende i kap. 19 i Ul«. Med hensyn til en afskriverfejl kan man naturligvis tænke, som man vil, men med hensyn til sidste del af argumentet er en korrigerings nødvendig. Kap. 9 i AM og kap. 19 i Ul siger, at biskoppen og bygdemændene ikke fremover på nogen måde skal have bemyndigelse til at kalde nævn for sig (med mindre kongen eller hans repræsentant er til stede), og de tilføjer begge, at biskoppen og hans officialer ikke på nogen måde fremover må befatte sig med disse sager. Kap. 8 i AM siger derimod, at når biskoppen i henhold til undtagelsesbestemmelsen i AM 9 (i det tilfælde, hvor kongen eller hans repræsentant er til stede) kan stævne for sig, da skal kongens repræsentant (»oss elskelige N«) afgøre sagen i stedet for biskoppen. Kap. 9 i AM indeholder således primært et forbud for bispnen (nemlig mod at stævne nævn for sig) og kun sekundært en ret for ham (til at foretage omtalte stævning), hvorimod kap. 8 i AM udelukkende indeholder en ret for kongens repræsentant til at dømme nævn (nemlig når biskoppen i henhold til kap. 9's undtagelsesbestemmelse har stævnet nævnene for sig). Det står således fast, at den positive bestemmelse i kap. 8, der tillægger kongens repræsentant en bemyndigelse til at afsige dom, ikke er optaget i kap. 9 og heller ikke i den tilsvarende bestemmelse i Ul 19.

Om kap. 61 i AM, der indeholder et forbud mod at hindre fyrster og sendebud, som har deres egne kokke med, i at lade »indkøbæ och koghæ for thennom«, skriver Pasternak s. 213: »Kap. 61 i AM har en pendant i byloven kap. 103 (109). Indholdet kan ganske vist ikke siges at være af større vigtighed, men når det er optaget i byloven er der for så vidt ingen grund til, at det ikke skulle være i Ul. Her er det derfor sandsynligt, at der er tale om en afskriverfejl«. Muligheden kan aldrig udelukkes, men begrundelsen forekommer spinkel. Hellere konstatere, at der på dette punkt er fuld indholdsmæssig overensstemmelse mellem AM og byloven i fælles modsætning til Ul.

XI. Endelig omtales AM 11 og 12, hvor Pasternak s. 213 indleder med at sige, at problemstillingen er en anden. Jeg citerer Pasternaks tekst: »Kap. 11 og 12 i AM omhandler den nye appelret i gejstlige og verdslige sager, som bl. a. skal forhindre, at sager appelleres uden for riget. De har næsten fuldstændig verbaloverensstemmelse med de tilsvarende kapitler i byloven [77 og 78], mens de både reelt og formelt adskiller sig fra kap. 21 i Ul. Den vigtigste forskel er, at denne domstol i Ul skal følge kongens hof, hvor han er i Danmark, mens den ifølge AM og byloven skal have permanent sæde i Roskilde. Noget lignende gælder for enkelte andre kapitler. – Da forholdet mellem AM og Ul skulle være tilstrækkeligt klarlagt ved fremlæggelsen af alt det tidligere anførte bevismateriale, må ovenstående kapitler forklares med, at Ul i disse tilfælde repræsenterer ændringsforslag, som må formodes ikke at være taget til følge i den endelige landlov, da de ikke er fulgt med over i byloven«. Som det ses, er det en temmelig usædvanlig konstruktion, Pasternak opstiller: Da byloven ikke har de i Ul fra byloven og AM afvigende regler, er disse regler i Ul ikke blevet optaget i den endelige landlov! Det foreliggende spørgsmål drejer sig ikke om en rekonstruktion af den endelige landlov, men om en sammenligning af Ul og AM set i relation til byloven. Pasternaks argumentation forekommer derfor irrelevant, og det turde være tilstrækkeligt at fastslå, at der foreligger en næsten fuldstændig verbaloverensstemmelse mellem AM og byloven i fælles modsætning til Ul.

XII. Til slut omtaler Pasternak AM 50, der vedrører tyveri. Kap. 72 i Ul svarer til første afsnit af AM 50. Ul 73, 74, 75 og 76, der ligeledes omhandler tyveri, findes derimod ikke i AM. Ul 77 svarer til tredje afsnit af AM 50, men er noget mere detailleret. Ul 78 og 79, der handler om trolddom, findes heller ikke i AM bortset fra en bemærkning herom i andet afsnit af AM 50. På grundlag af disse oplysninger konkluderer

Pasternak s. 214 som følger: »Der kan ikke herske tvivl om, at kap. 72–79 incl. i Ul taget som helhed betyder en stor forbedring i strafferetlig henseende, sammenlignet med den summariske fremgangsmåde i AM. Alligevel har byloven fulgt AM i denne sag, *eftersom kap. 37 (43)–40 (46) incl. i byloven følger kap. 50 i AM stykke for stykke* [min fremhævelse], blot med omskrivning til byforhold. – Der er her to muligheder, som kommer i betragtning: Enten repræsenterer Ul et supplerende ændringsforslag, som ikke er blevet taget til følge i den endelige landlov eller også er det alligevel optaget i denne i Ul's form. At denne sidste mulighed har en vis sandsynlighed for sig, ligger i den omstændighed, at der ikke foreligger nogen *indre* modsætning mellem Ul og byloven i denne sag; dels fordi Ul jo trods alt blot er mere differentieret, dels fordi flere af kapitlerne i Ul udelukkende tager sigte på landforhold, f. eks. kap. 75 og 79«. Dette er antagelig det grelleste eksempel på Pasternaks forsøg på at påvise, at der mellem de to i henseende til indhold og tid indbyrdes afvigende landlovtekster har været en udvikling, som passer ind i hans på forhånd opstillede teori om, i hvilken retning denne udvikling har bevæget sig. Også her må det være tilstrækkeligt at konstatere en udpræget parallelitet mellem AM og byloven i fælles modsætning til Ul.

XIII. Forinden den endelige konklusion af de ovenfor foretagne undersøgelser kan drages, vil det være nødvendigt til slut kort at berøre AM 105–11, der som nævnt udgør et indskud i AM, og hvortil der ikke findes modstykke i hverken Ul eller byloven. Pasternak omtaler dette spørgsmål s. 203–04. Han gør opmærksom på, at ordet »skultus« kun findes eet sted i hele AM, nemlig i kap. 105. Denne skultus (eller overborgmester, som vi måske kunne kalde ham) omtales derimod tre steder i Ul, nemlig i 5, 14 og 16, som har paralleller i AM 5 og 6, ligesom ordningen omtales utallige steder i byloven, som introducerer selve skultusordningen i sin helhed. Pasternak argumenterer nu, at da ordet skultus ikke forekommer i AM 5 og 6, men blot i 105, som står i et indskud, der senere er tilføjet, og da det forekommer tre gange i Ul, må dette forhold indicere, at AM's forlæg er skrevet på et tidligere tidspunkt end Ul's forlæg. Dette behøver imidlertid ikke at være tilfældet. Rent bortset fra, at en til Ul 5 svarende regel slet ikke er optaget i AM (hvorfor heller ikke ordet »skultus« i denne sammenhæng kan forefindes i AM), forekommer det ikke berettiget at slutte fra det forhold, at ordet ikke findes i AM (i kap. 5 og 6), men tre steder i Ul og endnu flere steder i byloven, til at der foreligger en analog indbyrdes tidsfølge. Skultusordningen var i støbeskeen, da forlæggene for Ul og AM blev udarbejdet.

Kun byloven indeholder en gennemarbejdet og konsekvent introduktion af dette nye retsinstitut i dansk administration (jfr. f. eks. 1, 2, 4, 89 og 90). Sammenholder man den fuldstændigt manglende anvendelse af ordet i AM (bortset fra 105, som ikke interesserer i foreliggende relation) med den foretagne anvendelse af ordet i Ul 5, 14 og 16, ses det klart, at brugen forekommer aldeles inkonsekvent i Ul. Hvis Ul ville være konsekvent, måtte der – ligesom tilfældet er i byloven, jfr. kap. 1 og 2 – i Ul være optaget et kapitel, der overhovedet beskrev, hvad skultus-ordningen gik ud på. En henvisning til byloven kunne af gode grunde ikke forekomme, da landloven trådte i kraft før byloven. Landloven i Ul's form har således ikke fulgt den for al lovgivning almindelige regel, at en lov må kunne forstås i sig selv, med mindre loven indeholder udtrykkelig henvisning til andre love, der forklarer forhold, som ikke direkte fremgår af vedkommende lov selv. Spørger man altså om grunden til, at ordet »skultus« ikke omtales i AM 5 og 6, må svaret blive, at stod det der som de to eneste steder i loven, ville anvendelsen af ordet de to pågældende steder være aldeles blottet for mening og konsekvens. Man ville ikke få oplyst, hvad en skultus var, hvad hans kompetence var, og hvor han skulle fungere. Konsekvent lovgivningsarbejde forefinder vi dels i byloven, der indfører en gennemarbejdet ordning, dels i AM, der helt undlader at anvende ordet. Ul viser på dette punkt klart sin karakter af udkast, hvorimod der intet er til hinder for at betragte AM som en afskrift af en endelig lov – og dermed som repræsenterende et yngre, mere gennemarbejdet stadium. Man kan uden tvivl tillade sig at hævde, at havde AM anvendt ordet »skultus« på samme inkonsekvente måde, som Ul gør det, havde dette udgjort et meget væsentligt indicium mod, at AM kunne være en afskrift af en gældende, definitiv lov. Kun ved in pleno at bringe de til bylovens regler om skultus svarende bestemmelser – eller ved helt at undlade at nævne ordet – ville AM opfylde de krav, der må stilles til en endelig lov. Det er derfor af afgørende betydning for opfattelsen af hele AM, at ordet i AM kun forekommer i et fra selve lovtæksten oprindeligt uafhængigt indskud, således som Pasternak har påvist det. Da samtidig kap. 5 og 6 i AM, der svarer til Ul 14 og 16, rent sagligt egentlig slet ikke henhører under landforhold, men – således som det er påvist af J. E. Larsen²⁸ – blot er hensat for at give landbefolkningen en orientering om byforholdene, forstår man bedre, hvorfor lovgiveren har valgt at stryge ordet »skultus« i AM. Vi kan herefter konkludere, at den manglende anvendelse af ordet »skultus«

²⁸ Anf. arb. I, s. 8 f.

i AM ingenlunde behøver at indicere, at AM repræsenterer et ældre stadium i forhold til UI, som – inkonsekvent – anvender ordet tre steder, men at tværtimod UI's anvendelse af ordet indicerer et mindre gennemarbejdet stadium end AM's.

Ad I–XIII. Der er nu taget stilling til samtlige de eksempler, som Pasternak har benyttet til at underbygge sin teori om, at AM repræsenterer et tidligere stadium end UI i udarbejdelsen af den endelige landlov, som Pasternak mener, at vi ikke kender. – For at give et samlet billede af det store antal eksempler vil det formentlig være praktisk at give en skematisk fremstilling af de opnåede resultater. Samtlige diskuterede kapitler i de tre lovtekster vil indenfor de respektive grupper, som ovenfor er benævnt I–XIII, blive anført under den lovtekst, som de tilhører, og udfor hver gruppe vil resultatet af vore undersøgelser blive angivet på følgende måde: + betyder, at der er konstateret en indholdsmæssig overensstemmelse mellem AM og byloven, som er større end overensstemmelsen mellem UI og byloven; ÷ betyder, at der er konstateret en indholdsmæssig overensstemmelse mellem UI og byloven, som er større end overensstemmelsen mellem AM og byloven; + ÷ betyder, at det ikke kan afgøres klart, hvilken af de to tekster der indholdsmæssigt står byloven nærmest. Hvis ingen signatur er anført, betyder det, at en sammenligning med bylovens tekst ikke har været mulig.

	UI	AM	Byloven	Resultat
Gruppe I	1–4, 6–8, 13, 18			+
Gruppe II	95	62		
Gruppe III	101	68		
Gruppe IV	32	15	42–45	+
Gruppe V	5, 24–30, 51–52, 65, 70, 73–76, 78–80, 84–85, 87, 91, 104, 119, 127			+
Gruppe VI	125, 128	91	56	+
Gruppe VII	50	34	10	+ ÷
Gruppe VIII	17	7	91	+
Gruppe IX	17, 23, 24–30	7	92	+ (÷)
Gruppe X		8, 61	103	+
Gruppe XI	21	11, 12	77, 78	+
Gruppe XII	72–79	50	37–40	+
Gruppe XIII	5, 14, 16	5, 6, 105	1, 2, 4, 89, 90	

Resultatet bliver følgende: Indenfor samtlige 13 eksempelgrupper lader en indholdsmæssig sammenligning med bylovens regler sig gennem-

føre i ti tilfælde. Af disse ti tilfælde er de otte rent positive, eet positivt med et vist forbehold (hvilket antydes af parantesen omkring ÷) og kun eet tilfælde tvivlsomt. I intet tilfælde af de ti bliver resultatet negativt. I gruppe II og III lader en sammenligning med byloven sig ikke gennemføre. I gruppe XIII må den indholdsmæssige sammenligning af teksterne vige for en rent lovteknisk betragtning, som går på tværs af indholdsanalysen. Gruppe XIII hører derfor f.s.v. ikke hjemme i denne sammenhæng. – Konklusionen bliver herefter ikke vanskelig at drage: På en række afgørende punkter er der mellem AM og byloven påvist en væsentlig indholdsmæssig overensstemmelse, som adskiller begge tekster fra Ul. Der er samtidig ikke blevet påvist et eneste tilfælde af en større grad af parallellitet mellem Ul og byloven end mellem AM og byloven. Hermed er tilvejebragt et stærkt indicium for, at AM's forlæg er udarbejdet på et senere tidspunkt end Ul's forlæg.

Sammenfatning.

DET ER ovenfor påvist, at AM består af tre bestanddele: En fuldmagt, en lovtekst og en række bestemmelser om den profos, som skulle følge med Mogens Gøye. Det må antages, at disse bestanddele, der hver for sig har dannet forlæg for AM, har haft hver sin datering, og der foreligger ingen grund til at tro, at disse dateringer har været ens. Dette forklarer, hvorfor AM savner en dato: Der har slet ikke været nogen tilfredsstillende mulighed for at anføre en sådan. Den manglende dato forhindrer derfor ikke, at AM kan være afskrevet efter sine tre forlæg efter det tidspunkt, da landloven trådte i kraft. Dette betyder igen, at AM kan antages at være en afskrift af den endelige landlov. Tidspunktet for denne afskrivning må sandsynligvis henlægges til tiden kort før 1. marts 1522, da Mogens Gøye tiltrådte sin rejse, på hvilken han har medbragt AM som juridisk håndbog.

Vi har endvidere kunnet konstatere, at den i AM indeholdte fuldmagt hjemler en bemyndigelse for Mogens Gøye til at afsige dom, og at fuldmagten ikke har været underkastet nogen personel begrænsning. Af sagesfaldsregistret fremgår, at fuldmagten er blevet benyttet i praksis, hvilket indebærer, at AM er blevet brugt, hvilket atter bestyrker en formodning om, at den i AM indeholdte lovtekst er blevet lagt til grund for visse af Mogens Gøyes domme.

Vi har dernæst konstateret, at kap. 8 i AM indeholder en hjemmel for kongens repræsentant, in casu Mogens Gøye, til i lighed med hvad der

tidligere gjaldt for biskop og bedste bygdemænd at underkende domme afsagt af nævn, som biskoppen i medfør af AM kap. 9 kunne stævne for sig, når kongens repræsentant var til stede. Da ikke mindre end 26 domme af de i sagefaldslisten omtalte 43 er underkendelsesdomme, som er afsagt af Mogens Gøye qua anden instans, og hvori første instans afgørelser afsagt af nævn underkendes, er det hermed med næsten fuldstændig sikkerhed godtgjort, at Mogens Gøye har benyttet sin i AM 8 hjemlede fuldmagt, og at derfor AM er blevet benyttet i praksis. AM må således indeholde en afskrift af den gældende landlov, hvilket bekræfter den formodning, som ovenfor er opstillet, at tidspunktet for nedskrivningen af AM ligger efter landlovens ikrafttræden.

Der er til sidst i tilslutning til Pasternaks gennemgang foretaget en indholdsmæssig analyse af landlovteksten i AM i sammenligning med landlovudkastet Ul og byloven af 6.1.1522, og det har på næsten alle de omhandlede punkter været muligt at konstatere en overordentlig høj grad af indholdsmæssig overensstemmelse mellem AM og byloven i fælles modsætning til Ul, hvilket utvivlsomt godtgør, at AM's forlæg hidrører fra et senere tidspunkt end Ul's forlæg, hvad også resultatet af de ovenfor omtalte undersøgelser måtte forudsætte.

Til slut vil det være rimeligt at gøre opmærksom på, at de kapitler i Ul, som forskningen før opdagelsen af AM i 1934 har anset for indeholdende bestemmelser, der må have stået i den endelige landlov, også faktisk står i AM. Det drejer sig om Ul 54, som handler om dom på grundlag af udeblivelse. Den tilsvarende regel findes som nævnt i AM 37 og er af kongen blevet lagt til grund i dommen over Jørgen Friis den 22.12.1521.²⁹ Dernæst drejer det sig om Ul 101 og 111, som handler om henholdsvis udvisning af fæstegård og forbud mod at sælge bønder. De tilsvarende regler findes i AM 68 og 85. Det er disse bestemmelser, der, som Allen har gjort opmærksom på, henvises til i to breve fra biskop Lage Urne til kongen fra henholdsvis 6.2. og 23.4.1522.³⁰

Den endelige konklusion af den foretagne undersøgelse af AM 804 må derfor blive den, at dette håndskrift indeholder en afskrift af Christiern den andens landlov i dennes endelige form. Det resultat, som Johan Hvidtfeldt nåede til i 1934, må således opretholdes.³¹ – På grundlag af denne erkendelse er vi i stand til at opstille en udviklingsrække inden

²⁹ Jfr. ovf. s. 315, note 24.

³⁰ Jfr. Allen, anf. arb., s. 22. Brevene er aftrykt sammesteds s. 24.

³¹ Dette resultat bekræftes også af rent ydre kriterier. Selve håndskriftet AM er et slidt, fedtet eksemplar, som tydeligt bærer præg af flittig brug.

for Christiern den andens rigslovgivning begyndende med forordningen af 10.2.1521, landlovudkastet, der hidrører fra tidsrummet 26.5.1521 til op mod 22.12. samme år, på hvilket tidspunkt landloven senest trådte i kraft, den egentlige landlov, som ligger indenfor samme periode, men efter udkastet og formentlig i periodens sidste del, og sluttende med byloven af 6.1.1522. Vi er således i stand til at anskue udviklingen indenfor Christiern den andens politiske intentioner og kan samtidigt erkende et politisk og socialt reformværk, hvis mål var en stærk, central kongemagt, som støttede sig på en på handel og håndværk beroende borgerstand, og som aggressivt vendte sig mod rigets mægtige jordbesiddere, adel og kirke. Resultatet var den jyske godsejerstands opsigelsesbrev i Viborg den 20.1.1523, hvis underskrivere omfattede medlemmer fra både aristokrati og gejstlighed.

SUMMARY

Christian the Second's Land Act.

A study of the AM 804 4to manuscript.

Christian the Second (1513–23) was a true exponent of his times: at one and the same time a self-asserting autocrat and a far-sighted reformer. The King's efforts within domestic policy constitute an attempt at modernising the existing state organisation, and at re-modelling the social structure along novel economic and religious lines. This policy manifests itself most clearly in the two national laws: the Land Act and the Town Act, from the end of 1521 and from Jan. 6, 1522, respectively. Great encroachments on the established rights of the Church were made: a new High Court was introduced, under whose jurisdiction came even the bishops of the realm. Radical changes were made in the judicial system: the courts of justice were reorganised, the administration of justice rationalised, and the century-old participation in the legal procedure of common people and peasants was done away with and the function taken over by professional officers. Trade was centralised in the towns and country fairs were prohibited. For the protection of the peasants a number of their relations to the clerical and secular landowners were regulated.

While the manuscripts of the Town Act offer but few problems, the Land Act has kept historians busy for more than one century. Until 1934 no more than one ms containing the text of the Land Act was known (The Royal Library, Copenhagen, The Uldall Collection, no. 255 4to, henceforth UL), together with a somewhat divergent printed edition from 1684. Historians agreed, however, that these texts were nothing but drafts which did not represent the Land Act in its final form. Considerable ground was gained, therefore, when in 1934 Johan Hvidtfeldt published a paper (Scandia, vol. VII), in which he

called attention to a ms hitherto unknown (The Arnamagnean Collection, no. 804 4to, Copenhagen, henceforth AM). This ms had belonged to Mogens Gøye, a member of the Danish *Rigsråd* (Council of State). Hvidtfeldt insisted on its authenticity. His proof that AM really represented the Land Act in its final form was a file in the Record Office containing a list of fines that Mogens Gøye had collected on a tour in Jutland between March 1 and April 10, 1522. These fines had been recovered on the basis of 43 court sentences passed by Gøye on the said journey. Hvidtfeldt found the legal basis for these court sentences partly in a special authority for Mogens Gøye in AM, and partly in the AM Land Act text. Since the Land Act text had thus been put into practice it must needs constitute the Act in its final and promulgated form. Hvidtfeldt, however, could not conclusively prove which of the AM provisions Mogens Gøye had used, and he was not able to offer any satisfactory explanation why AM bore no date. Unfortunately Hvidtfeldt's article was not followed by the publication of AM; this no doubt accounts for the fact that the problem was not touched upon for the next 30 years. In a paper published in 1964 (Scandia, vol. XXX) Jacob Pasternak has challenged Hvidtfeldt's conclusion, not only arguing that AM does not contain the final text, but also asserting that the AM source must have been a draft dating from some time earlier than the draft contained in Ul. The object of the present article is to show that the conclusion Hvidtfeldt reached in 1934 must still be regarded as valid. While solidifying the foundation of Hvidtfeldt's thesis the article presents a parallel argumentation against the methods and results found in Pasternak's paper.

The present investigation falls into five sections. The first section deals with the aforementioned list of fines and its relation to AM. Of the 43 court sentences mentioned therein, Mogens Gøye pronounced 26 sentences on various tribunals, whose functions were generally abolished by the new national legislation. In these cases therefore, Mogens Gøye served as a judge of second instance; in another two cases Gøye functioned with a similar status, but in private cases where no tribunals were involved. In the remaining 15 cases Mogens Gøye presided over a court of first instance. Hvidtfeldt links up these court sentences with the authorisation given to Gøye, asserting that Mogens Gøye was thus invested with authority to pass sentence in the name of the King. Contrary to this Pasternak contends that there is no conclusive evidence that the authorisation granted any legal authority to Mogens Gøye, and that the authorisation was considerably limited anyhow as the King's tenants and perhaps also freeholders were outside Gøye's jurisdiction.

Accordingly the second section of the present investigation makes the authorisation the object of a detailed analysis. It is established beyond doubt that the text extends to Mogens Gøye the right to function as a judge; it is also made clear that the limitations in the range of the authorisation mentioned by Pasternak, do not in principle divest Mogens Gøye of his jurisdiction over the tenants of the Crown and freeholders: the limitations in the authorisation have been made for technical reasons only. The preliminary conclusion, then, must be that the authorisation included in AM did find practical application; this, however, does not lead to conclusive proof that the AM law text was applied in actual practice.

The third section, consequently, wants to establish an unquestionable connection between the fine-register and the law text of AM. Such a connection can be found in chapter 8, cf. chapter 9. When taken together these chapters contain provisions authorising the representative of the King, *in casu* Mogens Gøye, to pass sentence in the second instance upon tribunals. Up till then no one but the bishops had been invested with such legal authority; from then on the bishops' right was restricted to bringing charges against tribunals, and only in the presence of the King's representative. The fact that 26 of the sentences mentioned in the fine-register have been passed upon tribunals, establishes an unambiguous connection between this register and the law text of AM, which must consequently constitute the final Land Act. A provision corresponding to AM 8 is not to be found in UI.

The fourth section explains why the Land Act text of AM bears no date. It is the nature of AM, which is in fact a manual, containing transcripts of three different and originally independent documents (authorisation, law text, and an insertion containing provisions as to the *profos* (executioner), all issued at different times) that forbids dating. The writing-together of the three parts to one whole has made dating impossible.

Section five presents a comparison between the Land Act text of AM and the Town Act on the one hand and, on the other, the Land Act draft of UI and the Town Act. As mentioned earlier Pasternak seeks to date the text of AM to a time earlier than the text of UI, thus presupposing a concord between UI and the Town Act that is greater than the agreement between AM and the Town Act. However, a critical study of all the instance groups given by Pasternak reveals greater accordance in contents between AM and the Town Act than between UI and the Town Act. That the agreement between AM and the Town Act is greater undoubtedly indicates that the UI text represents an earlier stage than AM. Pasternak's thesis, therefore, must be considered untenable.

So the final conclusion of the investigation is that AM contains a copy of Christian the Second's final Land Act. On the basis of this fact can be ranked the various stages in Christian the Second's national legislation, and his political and social reform efforts assessed; the object of these efforts was to create a strong central royal power, supported by a bourgeoisie looking to trade and the industries for their subsistence, and to turn aggressively on the great landowners of the realm: the Nobility and the Church. The result was the letter of Jan. 20, 1523, in which the secular and clerical Nobility in Jutland withdrew their allegiance from the King who was forced into exile the very same year.

Odense-privilegiet af 1527

AF

ERIK SJØBERG

LIGESOM det i tiden forud for de store omvæltninger i dansk historie i 1660 og 1849 er muligt at pege på udviklingslinier, som varsler om det kommende, dybtgående brud med den gamle styreform, er det ikke vanskeligt at få øje på forhold og begivenheder i årene forud for reformationens endelige sejr i 1536, der tydeligt angiver udviklingens retning. »Hvad der skete i August 1536, er som en Tanke, der blot venter paa en Leilighed for at træde fuldtrøstet ind i Virkeligheden, tilstede i August 1527«, har en kender af tiden, professor C. Paludan-Müller, udtalt.¹ En smule overdrevet er denne påstand vel nok; men givet er det, at statskuppet i 1536 må betragtes som kronen på et værk, der tog sin begyndelse en halv snes år tidligere. For at forstå, hvordan det gik til, at den katolske kirke i Danmark så forbavsende let lod sig rydde af vejen, bogstavelig talt af kongelige drabanter, vil det være nyttigt nærmere at studere de vigtigste begivenheder i årene forud for den egentlige reformation.

En af de historikere, som har bidraget meget til at kaste lys over denne periodes historiske hændelser, er netop Paludan-Müller. I 1857 udsendte han sin afhandling »Herredagene i Odense 1526 og 1527«, der med rette er blevet vurderet som et banebrydende arbejde.² Undertitlen – »Et Bidrag til en kritisk Behandling af den danske Reformationshistorie« – berettiges i høj grad af afhandlingens værdifulde indhold. Forfatteren peger på nødvendigheden af et kritisk studium af perioden og underbygger sin udtalelse ved i sit arbejde at gøre op med den hidtidige historieskrivnings skildring af et hovedpunkt i reformationens historie: herredagen i Odense 1527.

¹ C. Paludan-Müller: Herredagene i Odense 1526 og 1527, særtryk af Videnskabernes Selskabs Skrifter, 5. rk., 2. bd., 1857, s. 78.

² Jfr. J. Oskar Andersen: Er 1527 i retslig Henseende Epokeåret i dansk Reformationshistorie?, Festskrift til Kristian Erslev, 1927, s. 227.

Klart og overbevisende viser Paludan-Müller, at kirkehistorikeren, biskop Frederik Münters beskrivelse af denne herredag, der endnu ved reformationsfesten i 1836 gjaldt som den prøvede og endelige sandhed om »en af de mindeværdigste Forvandlinger« i dansk historie, bygger på en temmelig ringe, sekundær kilde – Pontoppidan – og nogle få af de fra herredagen bevarede aktstykker, som tilmed af Münter er brugt i ukorrekte afskrifter.³ Pontoppidans kilder er atter Cort Aslak og Huitfeldt, af hvilke den sidstnævnte formentlig har benyttet historiske optegnelser af den ældre Hans Svaning. De ændringer, Huitfeldts beretning er undergået hos de senere historieskrivere, og hans egne misforståelser og fejl, som disse har optaget, resulterer nødvendigvis i en opfattelse og en skildring af herredagen, der er meget forskellig fra det resultat, Paludan-Müller efter kritisk analyse af samtlige bevarede aktstykker når til.

Ifølge Münter var religionsspørgsmålet hovedpunktet på mødets dagsorden. Han lader kong Frederik træde myndigt op som overbevist lutheraner og holde en velformet latinsk tale til rigsrådet. De betrængte prælater vinder dog flertallet i rådet for sig og fremkommer gennem dette med en lang række klager og krav til kongen; især forlanger de, at han ikke må beskytte bortløbne munke, som er gået over til det lutherske kætteri. Münter skildrer udfaldet af styrkeprøven mellem konge og rigsråd i følgende ord:

»Af denne Rigsraadernes Forestilling sees, at deres Stemning i det hele ikke var gunstig for det evangeliske Partie, omendskiønt man vel ogsaa indsaae, at Bisperne vare gaaet for vidt med deres Fordringer, og søgte at indskrænke dem. Alligevel trængte Kongen dog tilsidst igiennem ved Hielp af nogle Rigsraader, som yndede Reformationen, og i Spidsen for hvilke stod den ædle Mogens Giøe. Han udrettede saa meget, at en Constitution blev affattet og bekjendtgjort, hvilken ligefrem bør ansees som et Toleranz-Edict for de Evangeliske og som den Grundvold, hvorpaa Reformationens Bygning siden blev opført. Bestemmelserne af denne Constitution vare følgende:

- 1) Fra denne Dag af skulde hver Mand have Samvittigheds Frihed, saa at ingen skulde være beføiet at kræve nogen til Regnskab for, hvad enten han var luthersk eller katholsk. Enhver skulde sørge for sin egen Siel.
- 2) Kongen tog de Lutherske, som hidindtil ei havde havt fuldkommen Sikkerhed og Leide, i samme Beskyttelse som de Katholske.

³ Frederik Münter: Den danske Reformationshistorie I, København 1802, s. 495 ff., og Paludan-Müller, anf. arb., s. 5 ff.

3) Den siden nogle Aarhundreder Kirkebetienterne, Domherrerne, Munkene og allehaande Geistlige forbudne Ægtestand blev tilladt, og det blev overladt enhver frie Villie, om han vilde træde i Ægteskab eller forblive i Reenlivenhed.

4) For Fremtiden skulde Bisperne ikke mere søge Pallium i Rom, men indhente Confirmation hos Kongen, naar de først retmæssigen vare valgte af Capitlerne, som heri beholdt deres Rettigheder.

Læserne skønne lettelig, at ikkun den øiensynlige Fare [for] at miste langt mere har bevæget Biskopperne til at lade [en] saadan Constitution udstæde«. ⁴

For en af Münters læsere faldt det dog ikke så let at skønne dette eller overhovedet at godtage forfatterens forklaring af herredagens udfald. Paludan-Müller studsede over den oplysning, at kongen alligevel »trængte . . . igennem« og udrettede så meget på trods af en afgjort katolsk majoritet i rigets råd. Som Münter fremstiller begivenhederne, kan han, mente Paludan-Müller, kun ved dette »Magtsprog« forklare omslaget i rigsrådet og kongens sejr – »eller rettere sagt overhugge Knuden uden at løse den«. ⁵

Men Paludan-Müllers skepsis forvandlede til ubetinget afvisning af Münters skildring, da han fik læst samtlige bevarede herredagsakter. ⁶ Bispens beretning, den være nok så anerkendt og autoriseret, måtte nu vige for levningernes klare tale. Aktstykkerne indeholdt intet, der tydede på et stemningsskifte i rådet, da herredagen nærmede sig sin afslutning. Tværtimod vidnede de om, at kongen til sidst måtte bøje sig for et enigt råds krav om stadfæstelse af kirkens ret til tiende og selvstændig rets-

⁴ Münter, anf. arb., s. 507 ff.

⁵ Paludan-Müller, anf. arb., s. 8.

⁶ Hovedparten af kilderne til herredagen i 1527 blev i 1827 trykt i Nye danske Magazin 5. bd. som del af en samling kilder, udgivet under titlen Forhandlinger paa Herredagene og i Rigens Raad fra Aar 1523 til 1530. Aktstykkerne til herredagens historie er følgende: 1) Rigsrådets første indstilling, anf. udg., s. 215 ff.; 2) en kortere version af samme, forfattet i kongens kancelli, trykt af Paludan-Müller, anf. arb., s. 85 ff.; 3) kongens svar på rigsrådets indstilling, NDM 5. bd., s. 288 ff.; 4) prælaternes første svar på en nu kun fra dette kendt henvendelse til dem fra den verdslige adel, sst., s. 293 ff.; 5) prælaternes andet svar på adelens indstilling, sst., s. 303 ff.; 6) rigsrådets gensvar til kongens første svar, sst., s. 299 ff.; 7) kongens svar på rådets anden indstilling, trykt af Paludan-Müller, anf. arb., s. 87 ff.; 8) recessen af 20. august 1527, trykt i Arild Huitfeldts Frederik Is Historie, kvartudgaven 1597, s. 151 ff., i Kolderup-Rosenvinge: Samling af gamle danske Love IV (Danske Recesser og Ordinantser af Kongerne af den Oldenborgske Stamme), 1824, s. 137 ff., og i Kr. Erslev og W. Møllerup: Kong Frederik den Førstes danske Registranter, 1878, s. 132 ff.; 9) cancellioptegnelser om nogle kongebreve, ekspederet i forbindelse med herredagen, trykt af Paludan-Müller, anf. arb., s. 90 f.

udøvelse, omend for sidste punkts vedkommende med den indskrænkning, at kronen og den verdslige adel fremtidigt skulle have ret til bøder og sagesfald, som deres undergivne blev idømt ved gejstlige domstole. Eller sagt med andre ord: dokumenterne pegede på recessen af 20. august 1527 som herredagens resultat, og på den alene. Münter kendte nok dens vigtige beslutninger, men han placerer dem i sin reformationshistorie *efter* omtalen af det såkaldte tolerance-edikt, i urigtig indbyrdes rækkefølge og uden at nævne selve recessen.⁷

For Paludan-Müller var hovedsagen at gøre op med den traditionelle opfattelse af 1527 som epokeåret i den danske reformations historie: at mane i jorden det spøgelse, som af Münter kaldtes en konstitution eller et tolerance-edikt. Han viser meget overbevisende, at dets fjerde punkt fejlagtigt er henført til herredagen i 1527, at det i virkeligheden hører hjemme på herredagen i december måned året før.⁸ Med hensyn til de tre andre punkter i ediktet benægter Paludan-Müller rent ud deres ægthed, selv om han naturligvis ikke er blind for den lutherske bevægelses store fremgang i årene efter 1527. Denne bør dog ikke, mener han, tilskrives en lov om tolerance for lutheranerne, men kong Frederiks personlige beskyttelse af prædikanterne, navnlig i form af værnebrev til den enkelte reformator.

Argumentationen imod den hidtil gængse opfattelse af herredagen som retsligt skelsættende i reformationshistorien fremfører forfatteren i sin afhandlings første afdeling.⁹ Foruden den åbenbart usikre tradition kender dog i det mindste én samtidig skribent til visse bestemmelser om kirkelige forhold, som stammer fra denne herredag. Karmelitermunken Poul Helgesen omtaler nemlig sådanne i den såkaldte Skibykrønike, hvad Paludan-Müller som venteligt også har set og taget i betragtning.¹⁰ Krønikens meddelelse om udstedelsen af visse dekreter til gunst for lutheranerne skal omtales nærmere i det følgende; på dette sted er der kun anledning til at konstatere, at Paludan-Müller afviser oplysningen som stridende imod herredagens aktstykker, som en misforståelse fra Poul Helgesens side af den kendsgerning, at kongen tidligere havde givet enkelte prædikanter beskærmelsesbrev og som »et af disse galdebitte Udbrud af Partihadet, man hvert Øieblik støder paa i den Egn af den Skibyske Krønike«. ¹¹

⁷ Paludan-Müller, anf. arb., s. 10, og Münter, anf. arb., s. 507 ff.

⁸ Paludan-Müller, anf. arb., s. 28 og 55 ff. ⁹ Sst., s. 8–29.

¹⁰ Skrifter af Paulus Helie VI, udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab, 1937, s. 112, og Paludan-Müller, anf. arb., s. 22 ff.

¹¹ Paludan-Müller, anf. arb., s. 23.

Bortset fra denne ene notits kan Paludan-Müller i hele den samtidige litteratur ikke finde så meget som en antydning af, at nogen – katolik eller lutheraner – har kendt til bestemmelser om trosspørgsmål fra mødet i Odense. Det synes, som om alle har »sammensvoret sig om at fortie« sådanne, og han må derfor drage den konklusion, at Odense-konstitutionen hos Münter og dennes forgængere ganske savner grundlag i samtidige kilder.¹² Også den mulighed, at Frederik I på egen hånd, uden rigsrådets samtykke, kan have udfærdiget et tolerance-edikt, afviser Paludan-Müller som helt usandsynlig.¹³ Følgelig når han dertil, at epokeåret i den danske reformations historie er 1526 – fordi kongen dette år første gang brød sin håndfæstning og afslørede sin sympati for dem, der forkyndte »Guds ord og det rene evangelium«. ¹⁴

Den i talrige henseender fortræffelige afhandling publiceredes i 1857 og har sat sit tydelige præg på eftertidens syn på og skildring af reformationshistorien. Men i 1927 offentliggjorde professor J. Oskar Andersen en afhandling om samme emne, i hvilken visse af Paludan-Müllers resultater blev taget op til kritisk revision.¹⁵ På et hovedpunkt måtte J. O. Andersen erklære sig uenig med sin forgænger: den gamle tradition om skabelsen af et retsligt grundlag for lutheranernes virksomhed fra og med herredagen i 1527 har alligevel været rigtig, Paludan-Müllers skarpsindighed og omhu til trods. J. O. Andersen, hvis store fortrolighed med reformationstiden er almindelig anerkendt, fandt, at Paludan-Müller havde overvurderet rækkevidden af sin bevisførelse, som »hovedsagelig, men dog ikke helt [er] Slutning e silentio«. ¹⁶ Med god grund indvender J. O. Andersen imod denne, at den samtidige litteratur, der intet kendskab røber til Odense-bestemmelserne, jo er stridsskrifter, som alene interesserer sig for åndelige, fra den hellige skrift hentede argumenter, ikke for landets lovgivning. ¹⁷

Afgørende er dog dette, at det er lykkedes J. O. Andersen at finde endnu et par vidnesbyrd om visse bestemmelser i religionssagen i skrifter fra samtiden. Malmøreformatoren Peder Laurentsen omtaler i et fejdeskrift fra 1533 »kongelig majestæts reces og privilegium, som han har gjort og givet i Odense herredag«. ¹⁸ Hermed må Laurentsen tænke på mødet i 1527. Og i de beretninger om herredagen i København 1530,

¹² Sst., s. 15 ff. ¹³ Sst., s. 24 f. ¹⁴ Sst., s. 29.

¹⁵ J. Oskar Andersen: Er 1527 i retslig Henseende Epokeaaret i dansk Reformationshistorie?, Festskrift til Kristian Erslev, 1927, s. 227–270.

¹⁶ Sst., s. 235 og 237. ¹⁷ Sst., s. 239.

¹⁸ Sst., s. 243 ff., jfr. Peder Laurentsen: En stacket vnderuisning, nyudgivet af H. F. Rørdam i Skrifter fra Reformationstiden, 1890, s. 38.

som de lutherske prædikanter lod udgå fra Malmø og Viborg, hedder det i en af klageposterne om bisperne, at de ikke sørger for at indsætte kristelige, lærde prædikere og sognepræster i menighederne, som de burde, og som »de selv har forpligtet sig [til] ifølge Eders Nådes kongelige majestæts reces og mandat«. ¹⁹

I alt foreligger der altså tre samtidige og uafhængige vidnesbyrd om visse bestemmelser fra 1527, som gav prædikanterne store fordele: de to lige nævnte og Skibykrønikens notits. J. O. Andersen kommer efter en analyse af disse kildesteder og herredagens akter til det resultat, at der må være ført politiske forhandlinger på herredagen også *efter* recessens udstedelse den 20. august. ²⁰ Han finder, at recessen rummer en slags løfteparagraf om, at konge og rigsråd eventuelt ville »fastslaa en ny Ordning« af den kirkelige jurisdiktion, og at en sådan virkelig blev gennemført kort efter i form af det dokument, han kalder Odenseordinansen – Münters edikt eller konstitution. ²¹

De tre vidnesbyrd i skrifter fra reformationstiden, herredagsakterne og lutheranernes store resultater i årene efter 1527 overbeviser forfatteren om, at 1527 og ikke 1526 er epokeåret i reformationens historie, fordi de lutherske prædikanter fra da af blev stillet på lovens grund og ikke længere var afhængige af kongens til enkeltpersoner givne beskyttelsesbreve. Det var tolerancen, der gav herredagen i Odense dens »fremtrædende Hædersplads i dansk Historie«. ²²

NÅR DER kun i de groveste træk ovenfor er gjort rede for resultater og synspunkter i J. O. Andersens afhandling om herredagen i 1527, er årsagen den, at meget taler for, at det vil være umagen værd nærmere at undersøge forfatterens argumentation for den såkaldte Odenseordinans. At der i 1527 i forbindelse med herredagen må være blevet udfærdiget visse religionsbestemmelser, synes hævet over enhver tvivl; men det forekommer mig, at spørgsmålet om disses form – om de optoges i en reces, så at der altså vedtoges to recesser på dette møde, eller om de fandtes i et generelt kongeligt værnebrev – er mindre tilfredsstillende besvaret af J. O. Andersen. ²³ Spørgsmålets rette besvarelse har

¹⁹ Andersen, anf. arb., s. 246 ff., jfr. Malmø-beretningen af lutherske prædikanter om herredagen i København 1530, nyudgivet af H. F. Rørdam i 1889, s. 56, og Viborgberetningen om samme herredag, ligeledes genoptrykt af Rørdam, 1885, s. 21 (ikke s. 25, som Andersen angiver).

²⁰ Andersen, anf. arb., s. 253 ff. ²¹ Sst., s. 253 f. ²² Sst., s. 258 og 270.

²³ Der er intet i vejen for, at der på denne herredag som på andre (jfr. f. eks. recesserne af 3. og 4. juli 1533) kan være udfærdiget *to* recesser.

interesse, fordi det angår lutheranernes stilling i samfundet: stod de fra 1527 på lovens sikre grund, eller beroede deres tryghed udelukkende på, at de takket være kongemagtens beskyttelse af dem ikke kunne forfølges for kætteri efter loven.

I modsætning til Paludan-Müller lægger Andersen stor vægt på, hvad Poul Helgesen meddeler om herredagen i sin krønike. Læserne vil forhåbentlig tilgive, at hans notits om denne bringes her i teksten – for klarhedens skyld. Efter et par indledende linier skriver Helgesen:

Abrogatum ius episcoporum 1527

»In hoc conuentu minis extortum est ius episcoporum, non tam principis quam prophanorum procerum malicia, quod habebant ex iure ecclesiastico, ex legibus Cesareis, ex lege Danica, ex longa consuetudine, atque etiam ex priuilegio omnium principum Christianorum, in criminosos, nimirum adulteros, incestos, atque eos qui aliquosque in ius diuinum quicquam designassent, quos comprehensos et de crimine conuictos punire solebant, nunc pecuniaria mulcta, quandoque carcere et inedia, nonnunquam flagris et compede. Hoc quaecunque ius, quod tamen multum ponderis conciliabat pontificum authoritati, transiit ad singulos regni proceres, ut quisque cum sibi subiectis rusticis aut aliis quibuscunque subditis hoc iuris habeat, perpetuoque possideat, hac lege, ut cetera episcoporum iura omnia ipsis remaneant illibata. Qua in re, nec est seruata publica principis ceterorumque nobilium fides, nec ulla diplomata, quantiscunque sigillis obfirmata, quoniam ab hoc conuentu minus est seruata publica fides et sigillata diplomata ecclesiasticis uiris, quam unquam regis Christierni temporibus. Ex hoc conuentu emanarunt etiam mira impudentia ac temeritate littere quedam decretales, episcopis et inuitis et irrequisitis, quibus omnes et singuli sacerdotes ac monachi recipiebantur sub publica regis tutela, qui euangelice libertatis pretextu uolebant uel clericatum abdicare, uel uxorem ducere. Vnde sequuta est magna uite licentia, turpisque multorum scelerum seruitus, cepitque ab illo die publice et palam conculcari pietas, negligi religio, rideri pudicitia, prophanari uite sanctimonia. Talis erat fides sacrilegorum principum illius seculi, contra iusiurandum, contra publicam fidem, ac contra signatos inaugurationum libellos et diplomata.«²⁴

Apostate defenduntur, fideles opprimuntur

J. O. Andersen finder, at Poul Helgesen her ikke specielt bebrejder kongen udstedelsen af brevene, eller brevet, som betydningen også kan være: »Poul Helgesen bebrejder jo overhovedet ikke specielt Kongen dette; han siger kun i Almindelighed: »ex hoc conuentu emanarunt etiam . . . littere quædam decretales«. Og ved »etiam« refererer han

²⁴ Skrifter af Paulus Helie VI, s. 111 f.

til det, der for ham var saa graverende ved Mødet: at man først »med Trusler« aftvinger Bisperne en Ophævelse af de gamle Bandsrettigheder mod at love dem, at deres øvrige Rettigheder skal hævdes og saa straks, endnu paa Mødet, narrer dem, *nemlig* ved at udstede de omtalte »Breve«. . . . Hvis Helgesen altsaa forvrænger Sandheden for at komme *Kongen* til Livs, har han udtrykt sig meget kejtet«. ²⁵

Denne tolkning kan ikke være korrekt. Helgesen siger ganske rigtigt, at bispernes tab af deres jurisdiktion i særlig grad skyldtes den verdslige adels ondskab; men han tillægger klart og utvetydigt *kongen* skylden for brevenes udstedelse: de frafaldne gejstlige tages under *hans* beskyttelse ved disse breve, og som for at ingen skal være i tvivl om, hvem brevene stammede fra, afslutter han sin omtale af dem med bemærkningen: »Talis erat fides *sacrilegorum principum* illius seculi, contra iusiurandum, contra publicam fidem, ac contra signatos inaugurationum libellos et diplomata«. Urigtig er også Andersens oversættelse af adverbiet »etiam« i det ovenfor citerede stykke. Som det ses, lægger han her betydningen »nemlig« i ordet, hvorved han opnår at skabe en indholdsmæssig sammenhæng mellem krønikens første afsnit (krænkelsen af bispernes rettigheder) og det følgende stykke, som handler om noget nyt, nemlig kongens breve. Den rette oversættelse af adverbiet må være »fremdeles« eller »også«, eventuelt »endog«. Ordet peger ikke tilbage til det foregående tekststykke, det forbinder ikke dette og det efterfølgende, men understreger, at et nyt emne nu skal omtales. At denne læsning er korrekt, bekræftes af de to randnoter, som tydeligt nok markerer, at skildringen af herredagen rummer to hovedpunkter: afskaffelsen af bispejurisdiktionen og de famøse kongebreve.

J. O. Andersen er dog overbevist om, at afsnittet om brevene »kun [er] Del af en større Helhed, hvori Poul Helgesen rejser den alvorlige Anklage mod Kongen, de verdslige Rigsraader og alle de »profane« Stormænd, at de paa det groveste svigtede den Overenskomst, der efter hans Opfattelse »ved Trusler« var aftvunget Prælaterne«. ²⁶ Og videre hævder han, at når Helgesen skriver »quoniam ab hoc conuentu minus est seruata publica fides . . .«, giver han forklaringen herpå i det følgende afsnit: »Nu følger som Vidnesbyrd om dette Tillidsbrud, Stykket om »Dekretalskrivelsen«. ²⁷ Det forekommer mig, at følgende tolkning må være rigtigere: første afsnit – begyndende ved randnote et – omhandler bispernes tab af domsmagten, bekræftelsen af deres øvrige rettigheder og

²⁵ Andersen, anf. arb., s. 240. Forf. har fremhævet »nemlig«.

²⁶ Sst., s. 241 f. ²⁷ Sst., s. 242.

bruddet på denne garanti: »*Qua in re, nec est seruata publica principis ceterorumque nobilium fides . . .*«. Poul Helgesen slutter altså omtalen af dette emne ved at kaste et blik ud i fremtiden: »*quoniam ab hoc conuentu minus est seruata publica fides . . .*«. Efter denne herredag brød man tro og love mod kirkens mænd i højere grad, end det nogen sinde skete i den hensynsløse kong Christians tid. Da det er en kendsgerning, at overgrebene mod kirken florerede i tiden efter 1527, er karmeliterens skarpe og bitre slutbemærkning ingen overdrivelse. Hvad jeg her kalder første afsnit, er for øvrigt at opfatte som Helgesens referat af herredagens reces. Det er fejlagtigt og ufuldstændigt: bisperne mistede ikke deres jurisdiktion, men bøder og sagefald måtte de for eftertiden overlade til kronen og adelen, når disses undergivne dømtes ved deres domstole, og afgørelsen af den vigtige tiendesag er slet ikke omtalt i krøniken.

Men der skete mere i forbindelse med mødet, som Helgesen har fundet værdigt til optagelse i sin skildring af samtidens historie, og nu følger omtalen af brevene, eller brevet, begyndende ved marginalnote to. Brevene blev så at sige udfærdiget bag bispernes ryg: »*episcopis et inuitis et irrequisitis*«, åbenbart da herredagens politiske forhandlinger var forbi. Kancelliet kan næppe have fået ordre til at udstede dem, før religionssagen den 20. august – i og med recessens besegling – var udebatteret. Ganske som i første afsnit slutter Helgesen dette med et blik ud i fremtiden – de pågældende stykker af krøniken blev skrevet flere år efter begivenhederne – for at oplyse læseren om brevenes forfærdelige følger for al religion og gudsfrygt. Dette afsnit er Poul Helgesens redogørelse for det münterske tolerance-edikt. Det ses let, at også dette referat er temmelig ufuldstændigt, idet Helgesen kun meddeler et mindre uddrag af Odense-bestemmelserne, rimeligvis hvad han anså for væsentligst og mest graverende.

Hvad betyder i grunden det mærkelige udtryk »*littere quedam decretales*«? J. O. Andersen mener, at det ikke er brugt som betegnelse for den slags kgl. værnebrev, som Hans Tausen modtog i 1526, men at der her må være tale om breve, eller et brev, af et mere generelt indhold, altså ikke stilet til en enkelt person, og han tilføjer: »Men en samtidig Læser, kendt med kanoniske Udtryk, vilde nu næppe heller falde paa, at Skibykrøniken mente kgl. Protektorier, naar den ved Adjektivet »*decretalis*« karakteriserede disse Aktstykker eller rettere det paagældende Dokument . . . som mindende om de autoritative kirkeretslige Afgørelser fra Pavens Side (»*Dekretalerne*«)«. ²⁸ Man undrer

²⁸ Sst., s. 241.

sig over, at den slutning, som da ligger snublende nær, ikke er faldet Andersen ind, nemlig at Poul Helgesen, den lærde munk, netop anvender dette ord for at understrege det egenmægtige og autoritative ved brevdstedelsen. Det særprægede udtryk tyder følgelig på, at der er tale om et brev – for nu med forfatteren at vælge ental i betydningen – udstedt af kongelig magtfuldkommenhed, uden godkendelse af rigets råd.

Skibykrønikens udtryk »clericatum abdicare« oversætter Andersen med rette: frasige sig gejstlig stand; men det er derimod umuligt at følge ham, når han drager følgende slutning ud herfra: »at Udtrykket »clericatum abdicare« for ham [Poul Helgesen] involverer en retslig Tilladelse til at unddrage sig den stadfæstede Bispejurisdiktion, er aldeles tydelig af Sammenhængen, af det følgende atter gentagne Udfald mod Fyrster, der svigter offentlig givne Ord, og af Fortællingerne, der gør Rede for Udviklingen efter 1527«. ²⁹ Påstanden rummer en klar misforståelse: Poul Helgesen skriver jo, at bisperne tværtimod at få stadfæstet deres retsmyndighed *mistede* denne på herredagen, og i øvrigt er det aldeles ikke muligt af sammenhængen, udfaldet mod troløse fyrster og resten af krøniken *tydeligt* at se, at Helgesen opfatter brevet som en *retslig* bestemmelse, truffet af rigets lovgivende myndigheder.

Fra Skibykrøniken til et af de andre samtidige vidner om religionsbestemmelser fra herredagen: reformatoren Peder Laurentsen. I sit skrift »En stacket vnderuisning« fra 1533 protesterer han imod, at biskopperne kræver en ukristelig forpligtelse og edsaflæggelse af dem, der skal prædike; det er i strid med skriften og kirkeloven, hævder Laurentsen. »Det er oc mod kongelige maiestatis recess oc priuilegium, som han haffuer giord oc giffuet i Othensse herredag, alle som kan oc ville rettelige oc renlige effter den hellige scrift predicke oc lære, at de maa det gøre frilige alle wegne i alle hans naadis land, huort de bliffue kallede, Eller huor de see at behoff göris, Som de wille haffue Gudz wenscaff oc forsuare oc bestaa hoss hans naade oc det erlige Danne-marckis rigiss raad oc huer god, forstandig christen mand. Dette kan oc naturlig skel oc kerlighed giffue, at det saa bør at wære«, slutter han sin kommentar til bispernes fremgangsmåde ved indsættelse af præster. ³⁰

J. O. Andersen mener, at oplysningen om, at aktstykket udstedtes i Odense herredag, tyder på, at der med dette tænkes på en af konge og råd vedtaget reces, udstedt af kongen på rådets og egne vegne. ³¹ Det

²⁹ Andersen, anf. arb., s. 243.

³⁰ Se note 18.

³¹ Andersen, anf. arb., s. 244.

forekommer mig, at forfatteren med fordel kunne have fæstnet sig mere ved den kendsgerning, som han selv fremhæver, blot for straks at forkaste dens betydning, nemlig at »Laurensen lægger stærk Vægt paa Kongens Forhold til dette Lovbud: det er *hans* Reces og Privilegium, givet af *ham*. Man kunne maaske læse ud deraf, at han ikke anser det for en normal »Reces«, tiltraadt af Rigsraadet«. ³² Ja, således vil det være rigtigst at tolke Laurensens ord. Thi at han kalder bestemmelserne – af hvilke han dog kun nævner én, idet han ligefrem synes at citere dens tekst – for en reces, bør ikke tages for bogstaveligt. Dels har Laurensen næppe været vidende om, hvad der seks år forinden virkelig foregik under og efter Odense-herredagens forhandlinger, dels er ikke alene gejstlige, men selv rigets øverste myndigheder på denne tid yderst inkonsekvente, når det gælder benævnelser af love, forordninger, traktater og breve. Af tautologien reces og privilegium må det sidste ord foretrækkes som det, der bedst karakteriserer Odense-bestemmelserne. Uden videre at anse disse for »Lovbud« er en forhastet slutning.

Det tredje vidnesbyrd om religionsbestemmelser fra 1527 findes i to beretninger om den københavnske herredag i 1530, udgået fra lutheranernes trykkerier i Malmø og Viborg. Heri er prædikanternes såkaldte klageskrift over prælaterne optaget, og den anden klagepost – her citeret efter Malmø-beretningen – lyder: »The icke aleneste predicke selfue inthet. Men the ey heller til skicke christelige lærde predickere oc sogneprester i theriss stigt, som theriss embede tilbурde, oc the self haffue beplictet thennom effter eder naadis K. M. Recess oc mandatt«. ³³ Også den her nævnte reces og mandat er af J. O. Andersen med god grund henført til Odense-herredagen i 1527. ³⁴ Ligesom hos Laurensen tales der her om en reces, og antagelig er det blandt andet denne betegnelse af aktstykket, som har ført Andersen til at tænke sig bestemmelserne indeholdt i en sådan, forstået som en af konge og råd i enighed vedtaget lov. Som ovenfor nævnt mener jeg dog, at man ikke tør tillægge prædikanternes *benævnelse* af brevet nogen afgørende vægt. Hvad der for mig er det væsentlige, er dette, at denne kilde, i overensstemmelse med de to allerede omtalte kilder, udtrykkeligt peger på *kongen* som brevets udsteder. Med alt for stor vished taler Andersen allerede under sin analyse af disse tre kilder om *retsbestemmelse* og *retskilde*, *lovgivning* og *lovbud*. Han gør dette i vid udstrækning, allerede før han har

³² Sst.

³³ Se note 19.

³⁴ Andersen, *anf. arb.*, s. 247 ff.

fremført den for sin opfattelse væsentlige støtte, som han finder i akterne fra herredagen, navnlig i recessen af 20. august.

Denne herredagens reces, som ikke kalder sig en reces, men efter sit indhold en kontrakt og forligelse om tienden og andre artikler, rummer en artikel, der har spillet en vigtig rolle i J. O. Andersens argumentation og er blevet tolket vidt forskelligt af Paludan-Müller og Andersen. Det hedder i denne: »Schulle oc icke prester oc mwncke oc menige klerckeriidt dragis till leegmendtz ting, wdenn for theris tillbørilige dommere oc prelater, vndertaghen iordt deele (retssager om jord), som bør att handlis till herridtzting oc landtzting, dog mett saa skiell, att ehwo, som thennom haffuer till att tale, maa wederfaris oc skee saa møgett offuer thennom, som low och rett er, fore samme theris tillbørilige dommere oc prelater, saa framptt att wy oc wortt elskelige Danmarcks riigis raadt skulle icke skicke ther offuer saa møgett, som rett er«.³⁵

Efter sin gennemgang af recessens øvrige artikler skriver Paludan-Müller om den citerede paragraf: »Dernæst maatte Prælaterne finde sig i, at Kongen gav sig og Rigsraadet en Myndighed til at modtage Appellation fra Prælaternes Domme over geistlige Personer, altsaa henstillede Statsmagten som den overordnede, den Kirken controllerende Myndighed. Dermed er den danske Nationalkirke rykket et betydeligt Stykke frem i Retning af at blive en Statskirke«.³⁶

Hvis denne tolkning af artiklen er rigtig, siger J. O. Andersen hertil, »er det mig aldeles ubegribeligt, at man [i første række: Paludan-Müller] alligevel kan paastaa, at gejstlig Jurisdiktion over Prædikanter og forløbne Munke bestaar *uforandret* efter 1527. . . . Ogsaa med den Fortolkning af Recessen er *den kirkelige Retstilstand blevet en anden* for Lutheranerne, og de følgende Aars Fremvækst af de evangeliske forstaas bedre«.³⁷ Hertil må dog bemærkes, at Andersen har misforstået artiklens sigte, når han som her prøver at læse den, som Paludan-Müller gjorde: der er i den tale om præster, munke og menige klerkeri, altså om rettroende *katolske* gejstlige; derimod er der slet ikke tænkt på de *tidligere* klerke eller munke, som er gået over til det lutherske kætteri. Disse sidstnævnte kaldes i herredagens aktstykker klart nok de *lutherske* præster og *forløbne* munke.³⁸ Denne tolknings rigtighed underbygges af

³⁵ Kong Frederik den Førstes danske Registranter, s. 134. Se i øvrigt note 6.

³⁶ Paludan-Müller, anf. arb., s. 78.

³⁷ Andersen, anf. arb., s. 252.

³⁸ Jfr. den kortere redaktion af rigsrådets første indlæg, der taler om »the forløbne mwncke«, Paludan-Müller, anf. arb., s. 86; kongens svar på rådets første indstilling gentager dette udtryk, NDM 5. bd., s. 292; prælaterens andet svar på henvendelsen fra

artikel fem i prælaternes andet svar til den verdslige adel, givet under herredagens forhandlinger. Den nævnte artikel lyder: »Item, at preste, mwncke, oc Klercke icke dragis tiill Landztingh, Medenn forre theris prelatther, vndertaget Jordelle«. ³⁹ Som det ses, er det netop dette ønske fra kirkens mænd, der – omend i let modificeret form – imødekommes og stadfæstes i recessens ovenfor citerede artikel vedrørende gejstlighedens såkaldte privilegium fori.

Det er allerede antydet, at J. O. Andersen ikke kunne tilslutte sig Paludan-Müllers tolkning af recessens her fremdragne artikel. Udtrykket »skikke derover« fører ifølge Andersen »naturligt til Forstaaelsen »fastslaa en ny Ordning«. Men er dette rigtigt, siges der altsaa her intet om den eventuelle Nyordnings Art. Vi har kun et *Forbehold*, der viser os, at man, da Recessen udstedtes, endnu ikke var naaet til Afgørelse af, i hvilket *Omfang* den i det hele godkendte gejstlige Retsmyndighed over »Klerkeriet« fremtidig kunde bestaa. . . . Men vidner »Forbeholdet« om, at man ikke er naaet til Ende med en Sags Drøftelse, som man forstaaer maa have en Løsning, saa fastslaaar denne »Løfteparagraf« paa den anden Side ved at lægge den endelige Afgørelse over i Kongens og Rigsraadets Haand, at denne Instans nu har Ret til at træffe en ny Ordning, *selvom* den ikke stemmer med kanonisk Rets Krav til gejstlig Domsmyndigheds Omfang«. ⁴⁰

Hvor naturligt det end måtte være at forstå udtrykket, som forfatteren gør, kan en sådan tolkning næppe være rigtig. Nogle få eksempler ud af mange på brugen af det samme udtryk i andre samtidige breve vil vise det. I et brev til tre rigsråder fra 1532 angående en retssag, som endnu ikke er ført til ende, befaler kongen sine råder at stævne parterne i rette for sig, og hans brev slutter: »och flier ther szaa møget offuer, som ret er«. ⁴¹ I et domsbrev fra samme år hedder det til afslutning: »och ther som nogenn feiler nogett paa samme lagheffid, tha skulle thennd indsteffne for biscop och wuilde bygdemennd eller for oss och wortt elsk. Danmarcks r. r., och tha gannghe ther om saa mögitt, szom

den verdslige adel omtaler prædikanterne som »the lutherske Presthe oc forløbnæ mwncke« og som »sliig prester eller forløbne mwncke«, sst., s. 305; rigsrådets gensvar på kongens første indlæg bruger udtrykkene »the nye predickere«, »the fortwillæ (vildfarne) prester oc forløbnæ mwncke« og nævner »prester oc forløbnæ Mwnke, som . . . giifte thennom«, sst., s. 302; endelig taler kongen i sit sidste indlæg om »the ny predicker« og omtaler to gange »the forløbne mwncke«, første gang med tilføjelsen »som haffue forlobett theres closter«, Paludan-Müller, anf. arb., s. 89.

³⁹ Nye danske Magazin 5. bd., s. 305.

⁴⁰ Andersen, anf. arb., s. 252 f.

⁴¹ Kong Frederik den Førstes danske Registranter, s. 377.

rett er«. ⁴² Til magistraten i Helsingør skriver kongen også i 1532; han anmoder byens øvrighed om at »schicke hannom [en vis Tile kælder-svend] offuer samme baaskier [badskeer] saa møgett, som log och rett [er], vthen all lengher forhaling«. ⁴³ Og ligeledes i 1532 pålægger kongen Mogens Gøye og Erik Banner at tage sig af en ægteskabssag: »At the høre then sag, nar the furst i Iutland igen kommendis worde, i rette for thennom, steffner thennom paa bode sider i rette for thennom och ther effther skicke huer saa møgit, som log och ret er, giffuendis fran thennom bescriffuit«. ⁴⁴ Den betingende ledsætning »såfremt vi og vort elskelige Danmarks riges råd skulle ikke skikke derover så meget, som ret er« bør nok retteligt forstås således: såfremt vi og vort elsk. Danmarks r. r. ikke skulle dømme i vedkommende sag efter gældende ret. ⁴⁵ Fra arilds tid har det været en af kongens fornemste opgaver at sørge for fredens opretholdelse mellem landets indbyggere og at »overholde domme og gøre ret«, som Jyske Lov udtrykker det; langt tilbage i middelalderen har kongens domstole da også plejet ret, ofte i konkurrence med både kirkelige og andre verdslige domstole. ⁴⁶ At skikke over nogen eller noget så meget, som ret er, er uden tvivl et meget gammelt og stående udtryk i rets- og kancellisprog. Hvis kongen og rådet i 1527 havde

⁴² Kong Frederik den Førstes danske Registranter, s. 398.

⁴³ Sst., s. 402. ⁴⁴ Sst., s. 455.

⁴⁵ Jfr. også Christian II's håndfæstning af 1513, hvor § 11 taler om at »schicke rätt« i en retssag og § 14, der lyder: »Item skulle wore lænsmänn schicke dannemenn till herritzfogder, som schicke hver man logh oc rætt vden wild (partiskhed) . . .«, Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearchiv, 2. bd., 1856–1860, s. 59. Ligeledes Frederik Is håndfæstning af 1523, § 22, hvor det om herredsfogderne hedder: »dog skwlle the icke aff settis, then stwnnd the skicke huer mannd log oc rett for vdhen wild«, og § 25, som fastslår, at kongen er pligtig »alle rett att skicke«, sst., s. 73.

⁴⁶ Fra Jyske Lovs fortale, cit. efter Danmarks Riges Historie I, s. 825. M.h.t. kongelige domstoles forhold til gejstlige og andre verdslige domstole se Christoffers håndfæstning af 1320, § 3, 8 og 28; Valdemars hdf. af 1326, § 3, 5, 23 og 36; Hans' hdf. af 1483, § 16, 17, 27 og 38; Christian II's hdf. af 1513, § 2, 18, 19, 34, 35, 49, 53, 54 og 55; Frederik Is hdf. af 1523, § 1, 7, 8, 23, 24, 38, 39, 40, 43, 52, 55, 59, 60 og 61. Gentagne indskærpelser af kongens pligter turde vidne om krænkelse af gammel ret og sædvane i form af kongernes indblanding i domstolenes retsudøvelse. Håndfæstningerne er trykt i Aarsberetninger fra Det kgl. Geheimearchiv, 2. bd. Jfr. at rigsrådet på herredagen i Odense 1526 anmoder kong Frederik om, »at h. N. her effther icke will giiffue nogher breff, som er emodt logen eller emodt h. n. Kon. recess og svoren edt och breff, och icke heller will giiffue breff emodt breff, eller emodt Riighens indbygghers priuilegier, och om nogher komme for h: N. met nogher klagemooll offuer prelatther, Riidderscaff eller andhre, at h: N. will foruisse thenum tiill Herriitz tingh och landtzttingh eller andhre theres tilbørliige dommere, eller och skicke ther dommere tiill effther sagens Leyliighed, besyndherliig nar hans Nade er i førstedommen«, NDM 5. bd., s. 114. Også på herredagen i 1527 klager rigsrådet over, at »ther giiffues breff emodt breff aff hans Nades Cancelleri«, sst., s. 303.

ønsket en »løfteparagraf« om en eventuel nyordning af den biskoppelige jurisdiktion med henblik på lutheranernes retslige stilling optaget i herredagens reces, var en sådan artikel sikkert også blevet markeret tydeligt og ikke »gemt væk« som et mindre væsentligt vedhæng til en paragraf, som absolut intet har at gøre med de lutherske prædikanter. Da recessens første artikel netop bekræfter og stadfæster bispernes domsmagt – »Først att bisper oc prelater mwue oc skulle bruge oc beholde theris iurisdiction, som the her till giortt haffue« – ville det være meget ulogisk, om man, ikke i den egentlige artikel om bispejurisdiktionen, men i en anden paragraf med et andet og mere specielt sigte, samtidig tog et så væsentligt forbehold – på så svævende og uklar vis.⁴⁷ Hvad der også gør tanken om en sådan »løfteparagraf« så urimelig, er den påfaldende meningsløshed i dette, at konge og råd skulle have fundet det vigtigt og nødvendigt at udstyre recessen af 20. august med en sådan, når de – som Andersen forestiller sig – fortsatte deres forhandlinger om religionssagen i de nærmest følgende dage, ifølge forfatteren med det resultat, at en ny reces blev vedtaget, en reces, der omgående måtte gøre »løfteparagraffen« inderlig overflødig og højst besynderlig. I hvert fald tør man sige, at hvis Andersen har ret, foreligger der her et enestående eksempel på en hurtig opfyldelse af en kirkelig løfteparagraf.

J. O. Andersen giver følgende forklaring på den såkaldte løfteparagrafs optagelse i artiklen, der stadfæster gejstlighedens juridiske særstilling: »Med Kongens bestemt udtalte Stilling til Værnebrevene, til Klosterflugt og Cølibatsbrud in mente er Forbeholdet fuldt forstaaeligt. Det er Udtryk for, at en Ordning *maa* findes, ti naas den ikke, har Herredagen paa en Maade stiltiende sanktioneret en kirkelig Tilstand, hvor Magt gaar for Ret: hvor Kongen har Magt, vil én Ret komme til at gælde, hvor Prælaterne kan diktere deres Vilje, en anden. Ogsaa saaledes vil kirkelig Jurisdiktion reelt være indskrænket eller delvis sat til Side, men samtidig vil det føles som et fuldkomment retsligt Uføre«.⁴⁸ Hvor tilforladelig denne forklaring end forekommer at være, er den dog utvivlsomt urigtig og et udtryk for, at Andersen har en fejlagtig opfattelse af situationen omkring herredagen i 1527. Der kan nemlig dårligt være tvivl om, at det i 1527 ligesom under herredagen i 1526 netop må have været i kongens interesse at opretholde det, som Andersen kalder et retsligt uføre – for lutheranernes skyld. Man kan nemlig meget vanskeligt forestille sig, at det stort set katolsksindede

⁴⁷ Kong Frederik den Førstes danske Registranter, s. 133.

⁴⁸ Andersen, anf. arb., s. 253.

rigsråd skulle kunne enes med den luthersk indstillede konge om en for begge parter tilfredsstillende ordning af spørgsmålet om lutheranernes retslige stilling i samfundet. For at noget sådant skulle kunne ske, måtte prælaterne svigte deres embedspligt til at forfølge kættere, tillade kongen at sætte sig ud over håndfæstningens bestemmelser og i det hele gå på akkord med deres samvittighed og så at sige underskrive deres egen dødsdom som kirkeledere. I denne tidsalder var tolerance så godt som ukendt både som begreb og som realitet. En kompromisagtig *overenskomst* om en slags fri konkurrence om sjæle er utænkelig. Herredagens akter vidner da også tydeligt nok om helt uforenelige standpunkter: rigsrådet forlanger, at kongen skal ophøre med at udstede beskærmelsesbreve til lutherske kættere og tilbagekalde de allerede givne breve; kongen svarer diplomatisk undvigende, men klart nok afvisende.⁴⁹

Ud fra sin opfattelse af recessens her diskuterede artikel må J. O. Andersen nødvendigvis regne med, at der er blevet ført politiske forhandlinger om religionssagen også *efter* recessens udfærdigelse den 20. august.⁵⁰ Dette har været påkrævet, fordi kongen før denne dato stædigt nægtede at tilbagekalde værnebrevene, mener forfatteren. Men da han erkender, at de to parter under drøftelserne af religionssagen *før* recessens udstedelse stod meget stejlt over for hinanden – jfr. min bemærkning herom ovenfor – føres han til at forestille sig, at der er sket et afgørende omslag i rådets holdning til denne sag: »Men med Hensyn til selve dette »Omsving«, der er foregaaet i sidste Øjeblik, kan vi paa Grund af manglende Kilder kun udtale Formodninger. Et »Omsving«, der har ført de verdslige Raader til sluttelig at foretrække en Afgørelse fremfor Recessens Løfte om senere Bestemmelse, maa i alt Fald hævdes, ti at Kongen alene, paa Trods af en afgjort Rigsraadsmajoritet, skulde have udstedt et »Mandat«, netop efter at han i Recessen havde erklæret »at ville skikke derover saa meget, som Ret er« *sammen med Rigsraadet*, er utroligt.«⁵¹

Da den væsentligste støtte for teorien om et omsving, den såkaldte løfteparagraf, må anses for at være bortfaldet, bliver der tilbage kun de tre ovenfor diskuterede, samtidige skribenters vidnesbyrd; disse peger dog som vist ikke på, at Odense-bestemmelserne fandtes i en af konge og råd vedtaget recess, men tværtimod på, at kong Frederik alene var deres ophavsmand. Det må derfor konstateres, at Andersens teori

⁴⁹ Se note 6 nr. 2, 3, 6 og 7.

⁵⁰ Andersen, anf. arb., s. 253 ff.

⁵¹ Sst., s. 254.

kildemæssigt svæver ganske frit i luften. »Omsvinget« er i øvrigt ganske gådefuldt; thi hvordan kan nogen forestille sig, at de verdslige rigsråder, hvis store flertal var katolsk, pludselig skulle kunne finde på at kaste sig i kongens arme og forråde deres gejstlige trosfæller, lige efter at kirkens ledere – netop for at sikre sig adelens støtte i forhandlingerne med kongen om kirkelige spørgsmål – havde gjort deres verdslige rådskolleger og hele den udenråds adel den store indrømmelse at overlade dem bøder og sagesfald, som deres undergivne idømtes ved kirkelige domstole. Prælaterne købte sig i realiteten i dyre domme adelens loyalitet – kan man da tænke sig, at adelen straks efter og uden nogen indrømmelser til dens fordel fra kongens side skulle kunne falde biskopperne, dens trosfæller og dens »slægt og byrd, blod og køn«, i ryggen. Nej, det er utænkeligt.

Tidsmæssigt er der intet i vejen for, at man på herredagen kan have ført politiske forhandlinger også *efter* den 20. august, idet kongen i hvert fald opholdt sig i Odense endnu den 24. august.⁵² Men der findes intet i det bevarede kildemateriale, som giver den ringeste grund til at antage, at noget sådant virkelig er sket. Tværtimod tyder alt på, at de problemer, herredagen indkaldtes til drøftelse af, var løst med udfærdigelsen af recessen af 20. august. En afsluttende passage i denne lyder: »Thesse fornøffinde articler oc pwncther haffuer menige Danmarcks riigis prelater, her nw forsamlede, bewilligett, fuldbiwrdt oc samtyckt wdi alle maade saa att skulle holdis wbrødeligheden, indtill saa lenge att thett første menige oc generale concilium bliffwer holdett, oc wy tha mett then menige christenhedt mwue wiide att retthe oss effther then skickelse oc christelige reformadtz, som tha giordt bliffuer«. ⁵³ Netop denne henvisning til et forventet almindeligt kirkemøde om reformer inden for den katolske kirke synes at betyde, at de kirkelige forhold i Danmark indtil da skulle være, som det fremgik af recessens indhold – at der altså ikke af rigets højeste verdslige og gejstlige myndigheder ville blive taget noget skridt i retning af en lovgivning om den nye lutherske lære og dens danske tilhængere.

Den forklaring på Odense-bestemmelsernes lovformelige tilblivelse, som J. O. Andersen giver, minder iøjnefaldende om biskop Münters – og lider af samme svaghed som denne i henseende til troværdighed. Når Münter taler om, at kongen trods rigsrådets fjendtlige stemning mod de evangeliske alligevel *til sidst* »trængte igennem« modstanden

⁵² Kong Frederik den Førstes danske Registranter, s. 135–142.

⁵³ Sst., s. 134.

»ved Hielp af nogle Rigsraader, som yndede Reformationen«, forklarer Andersen kong Frederiks succes med »et »Omsving«, der har ført de verdslige Raader til *sluttelig* at foretrække en Afgørelse«. ⁵⁴ Hverken forklaringerne eller de to forfatteres opfattelse af det antagne omslags store følger kan være rigtige. Paludan-Müller har overbevisende vist dette for Münters vedkommende i sin afhandling fra 1857.

J. O. Andersens konklusion, »at den danske Kirke ved Herredagen 1527 *retslig* bestemt blev gjort »taalsom og tvedelt«, bygger på præmisser, som har vist sig ikke at kunne stå for en nærmere prøvelse. ⁵⁵ Det spørgsmål, der udgør hans afhandlings titel – Er 1527 i retslig Henseende Epokeaaret i dansk Reformationshistorie? – og som han selv besvarer bekræftende, må følgelig i stedet besvares med et afgjort nej. Med samme styrke må det dog fremhæves, at det er Andersens fortjeneste at have fremdraget de to lutherske vidnesbyrd fra samtidige skrifter om religionsbestemmelser fra 1527. ⁵⁶ Sammen med Skibykrønikens notits herom viser de, at den gamle tradition om disses eksistens var i alle fald delvis rigtig, og at Paludan-Müller ikke har læst samtidens skrifter grundigt nok.

DER VIL efter undersøgelsen af J. O. Andersens resultater være grund til i korthed at gøre rede for den afsluttende fase af herredagens forhandlinger og tage stilling til Paludan-Müllers tolkning af den ovenfor omtalte artikel i recessen, som Andersen tillagde så stor betydning.

Henimod herredagens afslutning var kongen bragt i defensiven takket være prælaternes ovenfor omtalte økonomiske indrømmelser til den verdslige adel, som førte til de to herrestænders enighed og fælles optræden over for kongen. Det samlede rigsråd gentager nu kravet fra sin *første* indstilling til kong Frederik om, at han bør ændre sin politik over for de lutherske kættere. Kongen havde i sit svar på rådets *første* indlæg lovet, at han ville ophøre med at give beskyttelsesbreve til prædikanter; men han havde rigtignok gjort denne sin imødekommenhed temmelig illusorisk ved i samme forbindelse at erklære, at hvis der var nogen, der ville og kunne prædike kristeligt og ikke forvoldte oprør og splid, ville han tillade dette. Nu, efter rigsrådets *andet* indlæg, siger kongen, at han *ikke* kan inddrage de allerede givne værnebrev, men at

⁵⁴ Münter, anf. skrift, s. 507, og Andersen, anf. arb., s. 254. Forf. har fremhævet »sluttelig«.

⁵⁵ Andersen, anf. arb., s. 258.

⁵⁶ Se note 18 og 19.

han vil lade de af ham beskyttede prædikanter stå til ansvar for deres forkyndelse for ham selv, enten i riget eller i hertugdømmerne – hvor kongen som regel opholdt sig – og hvis de har forbrudt sig, vil han »beskikke det sådan med dem, at det ikke skal ske oftere«, ligesom de i så tilfælde vil miste deres kgl. beskærmelsesbrev.⁵⁷ Kongen er altså til det sidste utilbøjelig til at efterkomme rådets ønsker i dette anliggende. Recessen kom derfor heller ikke til at indeholde nogen beslutninger om de lutherske prædikanter eller de frafaldne munke og præster. Kongens lige nævnte svar blev det sidste indlæg i debatten. De politiske drøftelser var endt med enighed på alle punkter – med undtagelse af religionsagen.

Hvordan gik det til, at herredagen således ganske undlod at træffe nogen bestemmelser om lutheranerne? Betragter man herredagens aktstykker, især rigsrådets og kongens sidste indlæg, fremgår det af disse, at kong Frederik rimeligvis formåede at modstå presset fra prælaterne på dette punkt, fordi de økonomiske problemer – i første række spørgsmålet om tienden og andre afgifter til bisperne – af de ret materielt og verdsligt indstillede prælater afgjort var prioriteret højere end det ønskelige i en almindelig forfølgelse af de lutherske kættere. Netop ved at vise imødekommenhed på disse for bisperne vitale punkter lykkedes det for kongen at få rådet til at samtykke i en reces, der helt undlod at nævne prædikanter og forløbne munke – ja, i bogstaveligste forstand kan man tale om rigsrådets billigelse heraf, idet just denne reces som en af de ret få fra senmiddelalderen er medbeseget af hele rigsrådet.⁵⁸ Den fuldstændige besegling er for så vidt ganske naturlig, som det var prælaterne, der havde begæret herredagen indkaldt til drøftelse af forholdsregler imod den gæring og uro, som var opstået blandt bønderne i Jylland på grund af de kirkelige afgifter, og desuden kan man sige om recessen – kontrakten og forliget om tienden og andre artikler, som den kalder sig – at den i grunden er en økonomisk overenskomst mellem adelen og gejstligheden.

De katolske bisper opgav altså at fortsætte og forøge pressionen mod kongen i anledning af hans lovstridige kirkepolitik. De gik fra mødet i Odense med det, Paludan-Müller rammende har kaldt en halv sejr – og en dyrekøbt sejr, idet de lod den selvrådige konge få sin vilje i religionsagen.⁵⁹ Det bør i forbindelse hermed nævnes, at de også forlod herre-

⁵⁷ Rådets krav: Paludan-Müller, *anf. arb.*, s. 86, og NDM 5. bd., s. 302; Kongens svar: NDM 5. bd., s. 292 f., og Paludan-Müller, *anf. arb.*, s. 89.

⁵⁸ Kong Frederik den Førstes danske Registranter, s. 134.

⁵⁹ Paludan-Müller, *anf. arb.*, s. 76.

dagen i 1526, på hvilken denne sag første gang blev fremdraget, uden at have opnået en løsning af den.⁶⁰ En utrolig kortsynet og uansvarlig holdning, vil man måske mene. Men det kan formentlig tjene til en delvis forklaring af bispernes politik på disse herredage, at deres gamle, lovsikrede rettigheder nu blev truet fra flere sider: af den godsgriske adel, af utilfredse bønder og af lutherske borgere samt af landets konge. Endvidere stod der ikke noget brugbart magtmiddel til prælaternes rådighed, hvormed de kunne tvinge den genstridige konge til at ændre signaler. Ganske vist gav artikel 76 i Frederik Is håndfæstning rigets indbyggere ret til at sætte sig op imod kongen, hvis han handlede imod sin håndfæstning og ikke ville lade sig »undervise« af rigsrådet. På baggrund af herrestændernes ubehagelige erfaringer med kongens forgænger, Christian II, var Frederiks håndfæstning tilmed blevet skærpet i dette punkt, idet det her rent ud slås fast, at i nævnte tilfælde skyldte undersåtterne ikke kongen huldskab, ed og tro tjeneste.⁶¹ Som de politiske forhold var omkring 1527, lod en sådan oprørsret sig dog ikke realisere. Det ville for mangen en stormand have været næsten som at grave sin egen grav at gøre opstand mod kong Frederik – og dermed bane vej for den landflygtige konges tilbagekomst, den regent, rigets stormænd havde gjort væbnet oprør mod blot få år tidligere. Kong Christian var næppe højgejstligheden eller adelen gunstigt stemt, og tilmed var han nu konverteret til Luthers ukristelige kætteri. Nej, de katolske rigsråder måtte affinde sig med den konge, de selv havde sat på Danmarks trone. Forbundet mellem disse to parter med Christian II som den fælles fjende kunne ingen af dem bryde uden den største risiko.

Paludan-Müllers opfattelse af den artikel, J. O. Andersen antog for en løfteparagraf, er næppe ganske korrekt. Han mener, at kongen med den gav sig selv og rigsrådet ret til at modtage appel fra prælaternes domme over *gejstlige* personer.⁶² Bisperne ønskede fastslået, at præster, munke og klerke ikke måtte indstævnes for verdslige ting, men at de skulle stævnes for gejstlige domstole, undtagen i sager om jord.⁶³ Deres begæring vidner om, at gejstlige personer må være blevet indstævnet for verdslige domstole i tiden forud for herredagen, også i retssager, som

⁶⁰ Kongen udstedte endog under mødet i 1526 endnu et værnebrev, idet han den 1. december gav Jørgen Jensen Sadolin tilladelse til at oprette en luthersk skole for unge mennesker, som ikke havde råd til at læse ved et universitet, Kong Frederik den Førstes danske Registranter, s. 124.

⁶¹ Aarsberetninger fra Geheimearchivet 2. bd., s. 79.

⁶² Paludan-Müller, anf. arb., s. 78.

⁶³ NDM 5. bd., s. 305.

ikke drejede sig om jord eller gods, idet en indskærpelse af kirkens privilegium fori ellers ville have været overflødig. Det er kun naturligt, at prælaterne ønskede en sådan krænkelse af det retslige privilegium bragt til ophør eller i det mindste begrænset. Kirkens juridiske særstilling var gammel og bl. a. blevet stadfæstet i en række håndfæstninger fra 1320 til 1523. Frederik Is håndfæstning siger således, at hver biskop og prælat skal og må nyde og bruge den hellige kirkes ret og jurisdiktion frit, dog at de sager, som bør føres for herreds- og landsting, indbringes for disse verdslige ting, og den pålægger kongen at føre sager mod gejstlige ved kirkelige domstole »med undtagelse af sager om jord, købstad-gods eller verdslige sager, som bør afgøres for verdslige dommere«. ⁶⁴ Som det vil ses, er prælaternes ønske om en fornyet stadfæstelse af privilegiet et vidnesbyrd om, at gejstlige og verdslige domstole konkurrerede med hinanden, på denne tid til skade for førstnævnte. Men også kongen blandede sig i denne som i tidligere perioder kraftigt i retsudøvelsen; ved kongebreve kunne kongen nemlig drage sager ind for sin domstol, som ellers hørte hjemme ved lavere verdslige eller ved gejstlige domstole. ⁶⁵ Inden for det kirkelige retssystem var der adgang til at appellere sager til højere instanser, med paven som en art højesteret. Men fra og med herredagen i 1526 var den danske kirkes forbindelse med Rom reelt afbrudt, så at den mulighed nu forelå, at konge og rigsråd kom til at fungere som de facto øverste retslige instans for landets kirkelige domstole. I modsætning til Paludan-Müller kan jeg dog ikke se noget skridt i retning af en dansk nationalkirke i den her diskuterede artikel, fordi dens sidste sætning åbner mulighed for, at visse sager, som hørte hjemme ved gejstlige domstole, undtagelsesvis kunne blive pådømt af rigets øverste dommere. Det er også en overdrivelse, når samme forfatter hævder, at med denne artikel gjordes statsmagten til »den overordnede, den Kirken controllerende Myndighed«; thi statsmagten havde gennem lange tider blandet sig i kirkens retsudøvelse og ført en vis kontrol med denne. ⁶⁶ Artiklen stadfæster privilegium fori, blot med den klausul,

⁶⁴ Frederik Is håndfæstning § 7 og 23, Aarsberetninger fra Geheimearchivet 2. bd., s. 72 og 73.

⁶⁵ Se note 46.

⁶⁶ Paludan-Müller, anf. arb., s. 78. I hvor høj grad kirkens ledende mænd på denne tid fandt en art kongeligt tilsyn med gejstlige institutioner som klostrene naturligt, ses af bispernes tilbud om at reformere klostrene, som de fremsatte på herredagen i 1526: »Sammeledes at bisperne fanghe hans nadhes breff och befalling, at reformere alle closther, Herre closther och Jomfrue chloster . . .«, NDM 5. bd., s. 114. Kongen afviste dog brysk dette tilbud: »At reformere closter, Herreclosther och Jomfruclosther kommer oss inthet wiidt, thy setthe wij thet ind tiill bisperne och prelattherne«, sst., s. 119.

at hvis en *lægmand* ikke kunne komme til sin ret ved en kirkelig domstol, kunne han »skyde« sig ind for konge og råd. Det første er reglen, det sidste undtagelsen.

Artiklen i sin helhed har ingen politisk betydning, men er en blot og bar indskærpelse af gældende ret og en lovfæstelse af et naturligt forbehold til gunst for den læge part i en gejstlig retssag, som gammel praksis må have gjort fuldt berettiget. Den er ikke enestående i en tidsalder, hvor tilliden til de kirkelige dommeres afgørelser var i aftagende, og den kan slet ikke sidestilles med det reelle brud med Rom, som kong Frederik gennemførte i disse år. Denne kirkens isolation fra pave og kurie kan derimod med rette siges at have ført den danske kirke »et betydeligt Stykke frem i Retning af at blive en Statskirke«. ⁶⁷

UNDERSØGELSENS konklusion må blive, at de bestemmelser til gunst for lutheranerne, der udgik fra Odense i sidste del af august 1527, som deres eneste ophavsmand har kong Frederik. Det privilegie- og værnebrev, hvori de indeholdtes, er ikke bevaret; men ud fra de samtidige kilders vidnesbyrd om dets indhold er det muligt med ret stor sikkerhed at rekonstruere det tabte brev. Det må i det mindste have omfattet følgende fire punkter:

1) Hver biskop lover, dersom brøst forefindes, i sit stift at sørge for indsættelse af gudfrygtige, lærde præster, som skal prædike og lære det hellige evangelium og Jesu Kristi ord for menigmand, det yderste Gud giver dem sin nåde til. ⁶⁸

2) Men er der nogen, som kan og vil prædike og lære retteligt og renligt efter den hellige skrift, må de gøre det frit overalt i kongens rige, hvor de bliver kaldet, eller hvor de ser, at der er behov derfor; de skal kunne forsvare og stå til ansvar for deres prædiken over for kongen og rigets råd og hver god kristen mand. ⁶⁹

3) Præster eller munke, der ønsker at træde ud af den gejstlige stand, eller som vil gifte sig, må på eget ansvar gøre, hvad de kan forsvare over for Gud. Kongen vil hverken byde eller forbyde dette. ⁷⁰

4) Hvis der er nogen, som imod ret og rimelighed drister sig til med vold og magt at overfalde dem, der prædiker det, som gudeligt og

⁶⁷ Paludan-Müller, anf. arb., s. 78 og s. 58, hvor afbrydelsen af forbindelsen med Rom kaldes »et mægtigt Skridt fremad imod [kongens] Maal: Suprematet i den danske Kirke«.

⁶⁸ NDM 5. bd., s. 303, og de under note 19 anførte skrifter.

⁶⁹ NDM 5. bd., s. 293, og det under note 18 nævnte skrift.

⁷⁰ Paludan-Müller, anf. arb., s. 89, og Skrifter af Paulus Helie VI, 1937, s. 112.

kristeligt er – hvad kongen ikke håber – kan og må kongen ikke tillade dette i nogen måde.⁷¹

I sin håndfæstning af 3. august 1523 forpligtede Frederik I sig til, at »ville eller skulle . . . aldrig tillade nogen kætter, Luthers disciple eller andre, at prædike eller lære lønligt eller åbenbart imod den himmelske Gud, den hellige kirkes tro, helligste fader paven eller den romerske kirke, men hvor de findes i vort rige, ville vi og skulle lade straffe dem ved deres liv og gods.«⁷² Kontrasten mellem lovens ord og kongens gerning er slående.

Kong Frederik må have draget den slutning af rigsrådets villighed til at lade herredagen i 1527 ende med udfærdigelsen af en reces, hvori der ikke var taget stilling til religionssagen, at han uden stor risiko kunne tage endnu et skridt i luthersk retning. Som det ses af det rekonstruerede privilegium, gik han yderst dristigt til værks. Få dage efter recessens udstedelse udgik Odense-privilegiet til velsagtens alle købstæderne i form af åbne breve, bestemt til forkyndelse på tinge. Det var jo i byerne, at den lutherske bevægelse først og lettest vandt indpas.

Hvad der bevægede kongen til at gå dette skridt videre ad den vej, han var slået ind på, er ikke svært at se. Allerede året før tog han parti for den nye læres talsmænd i kongeriget ved at tage dem under sin personlige beskyttelse. Viborg-reformatorerne Hans Tausen og Jørgen Jensen Sadolin modtog i 1526 hver et til dem *personligt* stilet kgl. værnebrev.⁷³ Givet var det, at et *almindeligt* kgl. beskærmelsesbrev ville virke overordentlig inspirerende på de lutherske prædikanter og således fremskynde den gamle kirkes fald. Virkningerne af det i 1527 udstedte almindelige værnebrev blev da også som beregnet: en enorm fremgang for lutheranerne, der på herredagen i København 1530 var ganske sejrssikre. Næsten gribende virker prælaternes endeløse klager til kongen over de ufattelige ødelæggelser, kætterne i de forløbne fire år havde forvoldt kirken, som de – uden at det nyttede dem noget – fremførte ved samme lejlighed.⁷⁴

Den kirkerøverske kong Frederik – som Poul Helgesen i sin forståelige dybe harme kalder kongen i sine private historiske optegnelser, Skiby-

⁷¹ NDM 5. bd., s. 293.

⁷² Frederik Is håndfæstning § 2, Aarsberetninger fra Geheimearchivet 2. bd., s. 71.

⁷³ Hans Tausens beskærmelsesbrev er udstedt den 23. oktober, jfr. H. Knudsen i *Annaler for nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1847, s. 117 ff. Ang. Jørgen Jensen Sadolins værnebrev se note 60.

⁷⁴ Prælaternes »undervisning«, i hvilken de ligefrem citerer flere artikler af kongens håndfæstning, er trykt i NDM 5. bd., s. 315 ff.

krøniken – satte sig med den største frimodighed ud over lov og ret, undtog lutheranerne fra gældende retsregler og negligerede, med forbavsende held, sin medregent, rigsrådets, indsigelser herimod. Om denne dristige, kloge og behændige fyrste, hvis styre faldt sammen med hele det store religiøse røre i Nord- og Mellemeuropa, har Paludan-Müller træffende sagt, at Gud kender hans personlige religion – historien giver ikke data nok til at bedømme den. Men om kongens kirkepolitik oplyser kilderne til gengæld tilstrækkeligt til, at jeg tør karakterisere den som *luthersk* og ikke, som både ældre og nutidige historieskrivere gør, som tolerant.

Fra Arild Huitfeldt til Johan Hvidtfeldt er Frederik I blevet skildret som tolerancens forkæmper;⁷⁵ men når man ser kongen åbenlyst, aktivt og ensidigt støtte den ene trosretning, når man ser ham forbyde vold – og endog lovmæssig retsforfølgelse – for kun den ene parts vedkommende, mens der stedse ses gennem fingre med alle arter af overgreb og ulovligheder mod den katolske kirkes personer og ejendom, når kongen kort sagt inden for visse, af politiske hensyn dikterede grænser gør alt, hvad han kan, for at fremhjælpe lutheranerne på katolikkernes bekostning, er det visselig ikke tolerancepolitik, der er tale om. Odense-privilegiet af 1527 er et af mange vidnesbyrd om, at kong Frederiks kirkepolitik var luthersk – i så vid udstrækning, som de politiske forhold inden- og udenlands tillod det.⁷⁶

⁷⁵ Således betegnes kongen i Politikens Danmarks Historie 5. bd., 1963, s. 540; jfr. sst. s. 514, hvor der om kongens svar på rigsrådets første indstilling siges: »Så klart og tydeligt, som det var muligt, var kongens politik slået fast. Tolerancen var proklameret, kongen skulle og ville beskytte mod vold og uret, men han ville ikke være dommer over sjæle«. I Den danske Kirkes Historie III, 1965, s. 317 hedder det: »men 1527 var tolerancen en simpel nødvendighed, af uden- og indenrigspolitiske, af sociale og religiøse grunde«.

⁷⁶ Det er mit håb i en senere afhandling at kunne bringe begrundelsen for denne vurdering af Frederik Is kirkepolitik.

SUMMARY

The Royal Ordinance of 1527.

In 1536 the Catholic Church in Denmark was abolished by a coup d'état which was carried into effect by the young Lutheran king, Christian III. In the preceding decade there were, in fact, two different churches in this country: the old, rich, but rather worldly-minded Church of Rome, and a young, aggressive, and steadily growing Lutheran community. It is beyond doubt that King Frederik I (1523–1533) had a liking for the new creed, though it is impossible to establish what religion he himself professed. In those days supreme power was shared by the King and the *Rigsråd*, so that e. g. a bill would have to be approved by both parties to become law. In his coronation charter King Frederik had committed himself to protect the Church, and to punish Lutheran heretics with death and confiscation of property. Throughout the period from 1526, when the first Lutheran sermons were delivered in the kingdom, to 1536 there was a large Catholic majority in the *Rigsråd*. Obviously, the King therefore was compelled to be cautious when dealing with religious matters. Furthermore, the fact that the exiled king, Christian II, had converted into Lutheranism, must also have influenced the King's considerations with regard to church policy. He had to do his best to counter a propaganda offensive launched by his enemy, now appearing as an advocate of the new faith. The question which is examined in the present monograph is whether the Lutheran "preachers", most of whom were former priests or monks, obtained, as early as 1527, by Statute a right to preach the gospel publicly, to secede from the Church of Rome, and to marry. What was, in actual fact, the outcome of the negotiations between the King and the *Rigsråd* at the meeting, a so-called *Herredag*, at Odense, 1527?

In the course of time this subject has been submitted to examination by several historians. In 1802 (cf. note 3), before the era of modern historical criticism, the church historian, Bishop Frederik Münter, claimed that the *Herredag* resulted in the promulgation of an Act, which he called an edict of toleration, that became "the foundation on which the building of the Reformation was later erected". Münter's view, which prevailed unchallenged during the first half of the nineteenth century, was, however, sharply refuted by Professor C. Paludan-Müller in 1857 (cf. note 1). According to Münter, the King "finally" triumphed, surmounting the resistance of the Catholic majority in the *Rigsråd* against pro-Lutheran legislation. Paludan-Müller, however, pointed out the fact that Münter's account was based on rather poor sources, and showed that his predecessor had neither known nor used all the relevant documents that have come down to us. In the opinion of Paludan-Müller, the remains from the meeting in 1527 pointed to the recess of 20 August as the sole outcome of the *Herredag*. This document is, in fact, a contract between the spiritual and the temporal members of the *Rigsråd*. According to the provisions of this Act the tithe right and the jurisdiction of the Catholic clergy were confirmed, whereas henceforward the nobility and the King would receive all fines imposed on their subordinates by spiritual courts of law. The recess does not mention the Luthe-

rans with a single word. As, moreover, all narrative sources, with the exception of the so-called *Skibykrønike*, are silent as regards the alleged favours conferred on the Lutheran clergymen, the author arrived at the conclusion that the tradition must be wrong. This being so, he did not attach great importance to the meeting in 1527. He maintained that the safety of the Lutherans even after the *Herredag* depended exclusively on individual letters of protection issued by the King.

In all essentials the interpretation of this distinguished scholar remained undisputed for almost two generations. In 1927, however, the church historian, Professor J. Oskar Andersen, published a monograph (cf. note 2) in which Paludan-Müller's main arguments were rejected. Andersen pointed to the fact that the argumentation of his predecessor was primarily reasoning *e silentio*. He was, moreover, able to bring to light two additional sources that pointed towards the truth of the old tradition. Thus, including the *Skibykrønike*, Andersen could point to three independent observations, confirming, in his opinion, the theory of a pro-Lutheran legislation in 1527. In addition, he found that his reading was supported by a passage in the recess. Andersen took it for granted that the debate continued even after the issue of the recess (20 August), maintaining that the debate resulted in the passing of a bill, the so-called edict of toleration. Contrary to Paludan-Müller, he characterized the *Herredag* as epoch-making.

In the present paper the question about the judicial form of the privilege is examined. While it is beyond doubt that the Lutherans were granted a privilege in connection with the meeting in 1527 it is highly doubtful that this document had the form of a Statute. A close study of the relevant passage in the *Skibykrønike* shows that Andersen's interpretation does not prove correct: in his chronicle Poul Helgesen clearly blames the King for having issued certain letters, bestowing great favours on the heretics, notwithstanding his solemn pledges to protect the Church of Rome. The other two narrative sources indicate just as indisputably that the privilege was granted on the initiative of the King. A critical examination of the recess reveals, furthermore, that Andersen has misinterpreted a decisive passage in that document, in as much as an old legal term has been given a new, but unfounded meaning, thus supporting his theory. In fact, nothing suggests that a prolongation of the political debate really took place after 20 August.

This monograph concludes that the privilege was not an Act, but a Royal Ordinance. King Frederik went his own way, setting the existing legislation and his coregent, the *Rigsråd*, at defiance. The document itself has been lost, but from the evidence given by the three narrative sources and still extant documents it is possible to reconstruct the chief part of the privilege. The letter must have included the following four points: 1. Each bishop will be careful to institute pious, learned priests; 2. All who want to preach and are able to do so properly and cleanly from Holy Writ, may do it freely, everywhere in the kingdom; 3. Priests or monks who wish to secede from the Church of Rome, or to marry, are allowed to do so, on their own responsibility; 4. The King cannot and must not allow that people who preach devoutly and decently are assaulted.

Småstykker

EN HÅNDBOG FRA 1462 FOR STUDERENDE VED UNIVERSITETET I ROSTOCK

AF

JAN PINBORG

UNIVERSITETET i Rostock blev i det 15. og 16. århundrede besøgt af mange studerende fra de nordiske lande.¹ Vi ved endnu kun lidt om den åndelige indstilling, der prægede dette universitet. Vi ved ganske vist, at de fleste lærere ved universitetets grundlæggelse i 1419 kom fra Erfurt, og at der længe bestod intime forbindelser mellem disse to universiteter.² Men desværre hjælper denne oplysning os i sig selv ikke meget videre, da der heller ikke er foretaget mere end indledende undersøgelser af skrifter og personer med tilknytning til Erfurts universitet.³ Stort set har man indskrænket sig til at beskrive forholdene på de nordtyske universiteter ved at undersøge, hvorvidt de i deres statutter eller læseplaner bekendte sig til den realistiske, konservative »via antiqua« eller til den nominalistiske »via moderna«. Således skulle Erfurt have været knyttet til »via moderna« i modsætning til Köln, hvor »via antiqua« var fremherskende. I Leipzig, Greifswald og Rostock skulle endelig begge retninger have været repræsenteret.⁴

Imidlertid har det vist sig, at disse to »viae« ikke er så egnede som formler til at give os en meningsfyldt beskrivelse af det åndelige milieu ved de nordtyske universiteter. De to begreber er nemlig ikke fuldstæn-

¹ L. Daac: Matrikler over nordiske Studerende ved fremmede Universiteter, Christiania 1885; Ellen Jørgensen i Hist. Tidsskr. 8. rk. V og VI.

² E. Kleineidam: Universitas studii Erfordensis. Überblick über die Geschichte der Universität Erfurt im Mittelalter I, Erfurter Theologische Studien 14, Leipzig 1964, s. 86 ff.

³ Vigtigst er Kleineidam, anf. arb., s. 181 ff.

⁴ Franz Kardinal Ehrle: Der Sentenzenkommentar Peters von Candia, Franziskanische Studien, Beiheft 9, Münster 1925, s. 210 ff.

digt entydige og synes ikke overalt at dække de samme realiteter. Man har ofte været tilbøjelig til at identificere »via moderna« med William Ockhams radikale nominalisme og nye teologi. Denne identifikation svarer imidlertid kun i ganske enkelte tilfælde til virkeligheden. I Paris fordømtes en række ockhamistiske sætninger, skønt i hvert fald artist-fakultetet dør opfattede sig som »moderna«. I Heidelberg, hvis universitet inden for det tyske område rivaliserede kraftigt med Köln, docerede man nok en streng nominalistisk erkendelsesteori, men man kombinerede den med en teologi af traditionel observans, som man har beskrevet som »thomistisk«.⁵

Ved de fire nordtyske universiteter, Erfurt, Greifswald, Leipzig og Rostock synes der i modsætning til Köln og Heidelberg ikke at have været tale om en egentlig strid mellem de to retninger. I hvert fald er der ikke tale om en opdeling på de to retninger inden for universiteternes organisation. Selv om man traditionelt har gjort Erfurt til »via moderna«s højborg, var der næppe principielle forskelle på læreretningen ved disse fire universiteter. Det »moderne« blev her især opfattet som en metode: anvendelsen af de terministiske lærebøger i logik som tekstbøger ved artistfakultetets elementærundervisning – samt som et afgjort nej til universalirealismen, i det mindste i den outrerede form, den havde fået ved universitetet i Prag, hvor den oven i købet var ledsaget af kætterske anskuelse (Jan Hus). »Via moderna« er her således snarere at opfatte som en garant for den dogmatiske ortodoksi end som en radikal ny teologi med reformatoriske indslag. (Her ses bort fra, at konciliebevægelsen fandt så stærk genklang ved de nordtyske universiteter. Det er en bevægelse, der ikke har indre sammenhæng med den ene eller den anden af de to retninger).⁶ I virkeligheden er modsætningen mellem den ovenfor skitserede indstilling og indstillingen ved et universitet af den »gamle« retning som Köln ikke overvældende stor. Der kan inden for rammen være tale om modsætninger i interpretationen af erkendelsesteorien – hvor der i øvrigt også inden for de enkelte universiteter gjorde sig individuelle modsætninger gældende – men lærestoffet, Aristotelesstolkningen og teologien, havde stort set et ensartet præg.

Det er karakteristisk, at man netop ved det »moderne« universitet i Erfurt lagde stor vægt på, at undervisningen sluttede sig så tæt som muligt til Aristoteles og de klassiske kommentatorer: Thomas Aquinas, Albertus Magnus og Aegidius Romanus. Sådant forventede i hvert fald grundlæggeren af Collegium Porta coeli, Amplonius, at hans alumner

⁵ Gerhard Ritter: Studien zur Spätscholastik. I: Marsilius von Inghen und die occamistische Schule in Deutschland. II: Via antiqua und via moderna auf den deutschen Universitäten des XV. Jahrhunderts, Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse, Heidelberg 1921–22.

⁶ Se f. eks. G. Ritter: Studien II, s. 131 f.

skulle studere. Det er i øvrigt værd at notere, at netop denne moderate, formidlende og traditionelle aristotelisme kommer til udtryk i det eneste større filosofiske værk fra det 15. århundrede, der er efterladt af en dansker, den senere ærkebisp Tue fra Viborgs metafysikkommentar fra 1438.⁷

Da vi kun har dette ene direkte vidnesbyrd om, hvad danske har lært ved de nordtyske universiteter i det 15. århundrede, kan der nok være grund til at forsøge en nøjere bestemmelse af den *undervisning*, de talrige danske studerende her har modtaget. Nordtyskland modtog jo langt den største del af de danske, der rejste udenlands for at få en universitetsuddannelse.⁸

Vi må især koncentrere os om undervisningen ved artistfakultetet. Af de mange hundrede danske immatrikulerede ved universitetet i Erfurt i tidsrummet 1420–1500 har kun 13⁹ taget afsluttende eksamen som magistre fra dette fakultet; og dog var denne grad forudsætning for at modtage en videregående uddannelse ved et af de højere fakulteter. Disse tal kan nok virke overraskende, og det er derfor værd at betone, at der ikke er tale om et for danske studerende specielt forhold: Gennemsnitligt tog kun 3–5 % af de immatrikulerede studerende magistergraden ved artistfakultetet og kun ca. 30 % den lavere baccalaureusgrad, der kunne opnås efter 1–2 års studier.¹⁰ Langt de fleste studerende har således kun haft berøring med artistfakultetet. (De fleste af ordenerne havde deres egne generalstudier, hvor der bl. a. ydedes undervisning svarende til uddannelsen ved artistfakulteterne. Studerende fra ordenstanden er således ikke medindbefattet i dette udsagn taget i streng forstand).

Der er grund til, at vi særlig skal interessere os for forholdene ved universitetet i Rostock, hvor endnu flere danske studerede. Herfra erhvervede også et noget større antal magistergraden ved artistfakultetet, nemlig 23.¹¹ Selv om kilderne her flyder noget sparsommere end for Erfurter universitetets vedkommende, er det også her muligt at vinde et almindeligt indtryk af undervisningens art og omfang.

Jeg har tidligere gjort opmærksom på et håndskrift fra Det kgl. Bibliotek i København, der indeholder forelæsninger holdt ved artistfakultetet i Rostock. Forfatteren, Nicolaus Theoderici fra Amsterdam, hylder

⁷ E. Kleineidam, *anf. arb.*, s. 181 ff. Om Tue, *sst.*, s. 187. Metafysikkommentaren er bevaret i et Erfurter håndskrift, 4° 436. Den vil forhåbentlig inden for en overskuelig fremtid blive udgivet i *Corpus philosophorum Danicorum Medii Aevi*.

⁸ Ellen Jørgensen, *anf. arb.*, og L. Daac, *anf. arb.*

⁹ Optalt efter Kleineidams liste over magistre fra artistfakultetet i Erfurt, der er et optryk af Erfurts dekanatsbog, *anf. arb.*, s. 358 ff. Jvf. appendix B.

¹⁰ Jvf. statistikken hos Kleineidam, *anf. arb.*, s. 218.

¹¹ Optalt efter A. Hofmeister: *Die Matrikel der Universität Rostock I*, Rostock 1889. Jvf. appendix A.

her en moderat nominalisme, under stærk indflydelse fra den franske nominalist, Johannes Buridanus.¹²

Flere og nøjagtigere oplysninger om studieforholdene i Rostock får vi af et håndskrift, der nu opbevares på universitetsbiblioteket i Kiel. Håndskriftet har tidligere tilhørt augustinerkorherrestiftet Bordesholm og er nu katalogiseret som Codex Ms. Bordesholm 118 fol. Det indeholder på 243 dobbeltsider en »håndbog« for studerende ved universitetet i Rostock. Værkets titulus angiver tydeligt dets karakter: »Incipiunt questiones metaphysice, phylosophie naturales (sic!) et loyce secundum dicta concordantium in via communi super omnes libros ordinate compilate, que in verbis sunt breves, sed in virtute prolixæ, quia puncta ultimata questionum non obmisi explicare causa brevitatis« (f. 1 ra).

Tekstens slutningsord fortæller os om dens forfatter og oprindelsestidspunkt: »Finite sunt questiones iste anno domini m^o cccc^o lxii die 6ta mense julii in Rostock in collegio artistarum per me Johannem Meyger« (f. 243 vb). Johannes Meyer fra Lübeck optræder i Rostocker matriklen som baccalaureus receptus i 1458.¹³ Han blev magister ved artistfakultetet sammesteds i 1462.¹⁴ Skriftet kan altså opfattes som en frugt af hans eksamensrepetition.

Skrifter af samme »genre« kan også påvises andetsteds. Den nærmeste parallel stammer fra Erfurt. I et håndskrift, der nu opbevares i Göttingen,¹⁵ finder vi »Questiones metaphysice et philosophye naturalis et totius loyce compendiose compilate Erfordie civitate secundum dicta concordantium in via communi super omnes libros ordinatim . . .«.

Fra baccalaureatseksamen i Erfurt har vi et analogt eksempel: Erfurt 4° 241 indeholder »Puncta materiæ librorum quasi omnium, que pro baccalariatus gradu Erfordie leguntur et examinantur, scilicet secundum colleccionem magistri Herbordi de Lippia Erfordie promoti«. Skriftet indeholder questioner i tilknytning til de i Erfurt anvendte terministiske lærebøger i logik. Det er fristende at antage, at elementærundervisningen i Rostock har anvendt de samme eller tilsvarende lærebøger til undervisningen før baccalaureatet. I hvert fald forudsætter vor Rostocker tekst kendskab til sådanne traktater (tractatus anglicani, jvf. nf. s. 369, pkt. 6).

Interessant er understregningen af »via communis« både i Erfurter og Rostocker eksemplarets indledning til gennemgangen af forelæsningerne for de magisterstuderende. Det viser klart hen til en moderat,

¹² Jan Pinborg: Die Aristoteles-Questionen des magister Nicolaus von Amsterdam, *Classica et Mediaevalia XXV*, København 1964, s. 244–262.

¹³ Hofmeister, anf. arb., s. 117,18 og s. 118.

¹⁴ Sst., s. 135,6.

¹⁵ Göttingen, Universitätsbibliothek, Codex Luneburg. 63. Jvf. Verzeichnis der Handschriften im preussischen Staate, I Hannover, 2 Göttingen, 2, s. 523.

traditionel retning. »Via communis« defineres i Rostocker teksten ligefrem som »tracta ex dictis philosophi et commentatoris« (jvf. nf. s. 369, pkt. 3). Denne indstilling fremtræder også ved valget af de tekster, der er blevet gennemgået og kommenteret. Efter det ovenfor aftrykte »Explicit« følger i Kieler håndskriftet en indholdsoversigt, som jeg vil aftrykke her, da den muliggør et nøjagtigt overblik over de bøger, der benyttedes ved artistfakultetets undervisning, og samtidig i grove træk afspejler den betydning, man tillagde de enkelte skrifter og emner:

In hoc volumine continentur hii libri		
1	12 libri metaphysice	habent questiones 98
2	8 libri physicorum	99
3	4 libri de celo et mundo	28
4	duo libri de generatione et corruptione	21
5	4 libri metheororum	30
6	tres libri de anima	59
7	liber de sensu et sensatu	12
8	liber de memoria et reminiscencia	4
9	liber de sompno et vigilia	8
10	liber de morte et vita	2
11	liber de longitudine et brevitae vite	4
12	liber de inspiratione et respiratione	2
13	liber de differentia spiritus et anime ¹⁶	5
14	liber de ente et essentia ¹⁷	2
15	liber de probleumatibus	10
16	19 libri de animalibus	133
17	liber Porphyrii et predicamentorum	44
18	liber periarmentias	16
19	liber sex principiorum	7
20	duo libri priorum	21
21	duo libri posteriorum	28
22	octo libri topicorum	24
23	duo libri elencorum	16
	Summa questionum omnium	673

Ligesom tekstudvalget ikke afspejler nogen radikal nominalisme, vidner også konklusionerne i de enkelte quaestiones om en moderat og traditionel standpunkttagen. Som et karakteristisk træk fortjener det at nævnes, at den middelalderlige linguistik's centrale begreb »modi significandi« er genstand for drøftelse i en quaestion – interessant nok i sammenhæng med Aristoteles' peri hermeneias (f. 202 r) – ja, at deres

¹⁶ Pseudo-Aristoteles = Qosta ibn Luqa. Med undtagelse af dette og det følgende skrift samt nr. 19, ofte tilskrevet Gilbertus Porretanus, er alle opførte skrifter aristoteliske.

¹⁷ Der synes at være tale om Thomas Aquinas' skrift af dette navn. Dette var også grundlag for forelæsninger ved universitetet i Krakow. Jvf. W. Senko i *Mediaevalia philosophica Polonorum III*, Warszawa 1959, s. 7–17.

realeksistens antages. Denne antagelse var ellers et hovedemne i diskussionen mellem »via antiqua« og »via moderna«. ¹⁸

På baggrund af det hidtil sagte – selv om udtalelserne har måttet holdes i bred almindelighed – kan man således karakterisere den uddannelse, de danske studerende har modtaget ved de nordtyske universiteter, som en væsentlig traditionel Aristotelisme, udvidet med den nye terministiske logik – ikke nødvendigvis i nominalistisk interpretation – ved baccalaureatstudierne og med dele af den nye fysik, ¹⁹ som vel nu studeres ved alle universiteter uanset »retning«. Selv om også skarpere standpunkter har gjort sig gældende af og til, har det brede flertal af studenterne næppe stiftet indgående bekendtskab med radikale, »moderne« tankegange. Formlerne »via antiqua« og »via moderna« synes i denne sammenhæng snarere at tilsløre de virkelige forhold end at beskrive dem. Der er således ingen grund til at tro, at oprettelsen af Københavns Universitet i 1479 har betydet et brud med den hidtil gældende filosofiske og teologiske dannelsesstradition, selv om det nye danske universitet ligesom universitetet i Uppsala blev grundlagt med lærere fra Köln, der tilhørte »via antiqua«, mens størstedelen af de danske studerende tidligere var uddannet ved de såkaldte »moderne«, nordtyske universiteter.

Også med hensyn til studiemetoden giver Kieler håndskriftet ganske interessante oplysninger. Klart fremgår dette ved en analyse af de enkelte quaestioners opbygning. Johannes Meyger har selv leveret en sådan analyse, og dette afsnit ²⁰ skal her aftrykkes, så at vi hører tidens egen terminologi; hertil skal så tilføjes nogle få kommentarer.

Hic sunt, que in sequentibus utilia prenotanda:

Primo quod conclusiones, notabilia, distinctiones, et maxime rationes, et solutiones, quas semel signavi, sepius habent locum, quia eadem rationes, que probant conclusiones positas in aliqua questione ante distinctionem conclusionum arguunt ad utramque partem eiusdem questionis; ²¹

secundo quia ratio probans aliquod de uno probat idem de omni, sicut probans ens esse subiectum metaphysice probat idem de subiectis aliorum librorum; 3° quia omnes conclusiones, que tractant de una materia, probantur eisdem

¹⁸ Også fra det »moderne« universitet i Erfurt har vi adskillige vidnesbyrd om forelæsninger over »modi significandi«. Derimod hørte de ikke med til god tone i Heidelberg, hvor modsætningerne var skarpere og institutionelt forankrede. Jvf. Jan Pinborg: *Die Entwicklung der Sprachtheorie im Mittelalter*, København 1967.

¹⁹ Jvf. således indholdet af det ovenfor omtalte håndskrift fra Rostock nu i København (note 12): Både Nicolaus fra Amsterdams fysikkommentar og adskillige småskrifter (bl. a. Jacobus de Sancto Martino *De latitudinibus formarum*) er vidnesbyrd om den nye fysik.

²⁰ f. l ra straks efter den ovenfor anførte titulus.

²¹ Transskriptionen vanskeliggøres ved, at Johannes Meyger bruger samme forkortelse for 'questio' og for 'conclusio'. Teksten her forekommer noget gådefuld.

rationibus et improbantur ipsis negative sumptis, quia una sequitur ex alia et probant se mutuo. Et ideo oportet, ut in talibus opinio teneatur, sicut ponens analogum habet ponere, quod non habeat proprium individuum et e converso, quia unum sequitur ad aliud.

2° sciendum, quod de rationibus tantum signavi media cum probationibus premissarum, quia ex medio leviter completur ratio, et quia ut plurimum rationes hic incomplete posite possunt deduci ex dictis declaratis positis in ipsarum solutionibus.

3° sciendum, quod conclusiones hic posite quasi omnes possunt allegari ex libris Aristotelis, super quas sunt conformiter disputate, quia via communis principaliter trahitur ex dictis philosophi et commentatoris.

4° nota, quod declarationes et notabilia in questionibus adducenda non obmisi simpliciter, sed ad minus adduxi per modum rationum arguendo per divisionem.²²

5° nota, questiones non sunt hic posite per 'utrum' et quesitive, sed tantum responsive, eo quod ex responsione ad unamquamque questionem leviter potest elici titulus eius sive 'utrum', et ideo proprius nominantur responsiones quam questiones.

6° nota, quod (f. l rb) in loyca veteri et nova semper ultima ratio loyca cuiuslibet questionis est sumpta ex quatuor tractatibus anglicanis secundum ordinem vel ex libris philosophi.²³

7° et ultimo sciendum: quotiescumque magna littera ponitur, semper incipit questio nova, et ponitur tali ordine: primo stant conclusiones tenende una cum rationibus suis appropriatis. In secundo articulo declaratur modus ponendi questionum. In tertio ponuntur motiva opinionum et omnes rationes in contrarium cuiuslibet rationi, immediate suam solutionem causa brevitatis annectendo.²⁴

²² Meningen er vist, at distinktionerne, der ofte blev givet i form af »notabilia«, her er indført i argumenterne, der således får disjunktiv form: Hvis A skal opfattes som B, følger . . . ; hvis A derimod skal opfattes som C, følger . . .

²³ Logica vetus: De først kendte af Aristoteles' logiske skrifter, i fortegnelsen ovenfor skrifterne 17–18 (og 19), der alle beskæftiger sig med begrebslogik. Logica nova: De først i løbet af det 12. århundrede oversatte logiske skrifter af Aristoteles, skrifterne 20–23, der alle beskæftiger sig med syllogistikken. Tractatus anglicani: De terministiske, logiske lærebøger. Et påfaldende stort antal af disse havde engelske forfattere (f. eks. Walter Burleigh, William Heytesbury, Thomas Maulfeld, Richard af Chilmington og mange andre). Der mangler endnu en nøje analyse og sortering af disse tekster: Det er endnu ikke muligt at sige, hvilke af disse forfattere der tolkede logikken nominalistisk, og hvilke realistisk.

²⁴ Den oprindelige quaestionsform var: 1. positio questionis, argumenter pro et contra; 2. solutio, problemløsning; 3. svar til modargumenterne. I det 14. og 15. århundrede forskydes denne inddeling lidt; quaestionerne bliver længere og struktureres for tydelighedens skyld i tre »artikler«: 1. positio questionis, argumenter pro et contra; 2. modus ponendi, den personlige stillingtagen i form af conclusioner og correlarier; 3. diskussion af andre opfattelser og deres begrundelser (motiva) samt gendrivelse af modargumenterne. Det er denne sene inddeling, der genspejles i modificeret form under pkt. 7.

Disse 7 punkter giver et karakteristisk billede af undervisningsformen. Den største rolle spillede stadig den overleverede quaestions- eller disputationensform. I forbindelse med hver tekst rejste man en række spørgsmål, quaestiones, i hvis antal og rækkefølge man kun gjorde få variationer. Samtidige kommentarer er i reglen så godt som identiske på dette punkt. Hver sådan quaestion havde yderligere sine traditionelle argumenter pro et contra. Formen er knap længere udtryk for en virkelig disputation, men er stivnet i en fast topik, hvor hvert rejst spørgsmål fremkaldte de samme forudsigelige argumenter. Disse var for en stor del hentet fra litteraturen, d.v.s. fra tidligere kommentarer og diskussioner. Tidligere redigerede »øvelser« fungerede således som materiale-samlinger for de studerende, der skulle deltage i en disputation. Derved blev de fejl, der vel altid havde ligget implicit i den middelalderlige disputationensmetode, stærkt understreget. Den middelalderlige topik blev historisk bestemt, i stedet for sagligt bestemt.²⁵ Som anført af Ludger Oeing-Hanhoff i en skarpsindig kritik af middelalderens »metafysiske metode«,²⁶ kom de enkelte argumenter derfor strengt taget til at mangle beviskraft. Der var nemlig ikke, som man ofte kan forledes til at tro, tale om en deduktiv metode, der af første evidente principper afledte al senere erkendelse, men der var tale om, at man som udgangspunkt for sine argumenter valgte mere eller mindre tilfældige sætninger, der af historiske grunde forekom uantastelige. Derved får den middelalderlige tænkning det formalistiske og autoritets-afhængige præg, som ofte med rette er blevet dadlet. Derfor må man dog ikke overse det positive aspekt i denne uddannelsesform: evnen til at analysere argumenter og deres begrænsning; den nøjagtige sproglige og logiske analyse af det sagte; den suveræne beherskelse af den formelle logik, der f. eks. klart fremgår af de »forkortelser« i argumentationen, Johannes Meyger kan tillade sig uden at hæmme den middelalderlige læsers forståelse (jvf. pkt. 2 i teksten ovf.). Endelig må man ikke glemme, at man ikke beskriver en uddannelse blot ved at skildre eksamenskravene og mere eller mindre middelmådige studenters forsøg på at honorere disse. Foruden disputationerne og Aristotelesstudiet gjorde også andre strømninger sig gældende på universiteterne. I Erfurt eksisterede der for eksempel en nok så stærk humanistisk og bibelteologisk bevægelse. Denne har sikkert også haft udløbere til Rostock, selv om det endnu ikke er lykkedes at spore håndgribelige nedslag heraf. Studiet af det senmiddelalderlige åndsliv står endnu kun ved sin begyndelse; mange grundige kildeundersøgelser er endnu nødvendige, før der kan gives præcisere og bedre underbyggede domme.

²⁵ Et eksempel på, hvorledes en bestemt historisk diskussion indgår i en genres traditionelle topik, har jeg analyseret i *Die Erfurter Tradition im Sprachdenken des Mittelalters*, *Miscellanea Mediaevalia V*, Berlin 1967.

²⁶ L. Oeing-Hanhoff: *Die Methoden der Metaphysik im Mittelalter*, *Miscellanea Mediaevalia II*, Berlin 1963, s. 71 ff.

APPENDIX A

Danskere med magisterekksamen fra artistfakultetet i Rostock i det 15. århundrede.²⁷

	Imm.	Bacc.	Mag.
Helgo Petri de Halmstad	1444 (71,128)	receptus fra Leipzig (71)	1445 (75,4)
Acho Pauli de Lundis	1443 (66,257)	1444 (73,4)	1447 (85,5)
Laurentius Johannis de Vibergia	1451 (93,66)	1453 (97,4)	1456 (108,5)
Petrus Halmestadis			1461 (128,10)
Johannes Urne de Feonia	1458 (118,72)	1460 (124,26)	1462 (135,2)
Detleuus Rantzow de Holsatia .	1458 (120,41)	1462 (135,3)	1466 (146,1)
Johannes Jacobi de Arusia	1462 (133,82)	1464 (142,9)	1468 (155,4)
Marquartus Preen de Holsatia .	1462 (131,6)	1464 (140,20)	1468 (155,6)
Ketillus Krabbe de Wibergia . .	1465 (143,30)	1466 (149,12)	1469 (164,4)
Christiernus Petri de Wibergia .	1466 (147,48)	1467 (153,21)	1469 (164,6)
Nicolaus Starke de Haderslewe	1467 (152,65)	1468 (160,6)	1470 (168,3)
(?) Jacobus Martini de Selandia (?)	1463 (137,66)	1466 (146,11)	1470 (168,6)
(?) Kanutus Johannis de Hauenis (?)	1468 (157,117)	1469 (164,33)	1473 (180,10)
Johannes Krabbe	1474 (188,1)	1476 (196,7)	1477 (207,7)
(?) Bartoldus Andree de Boghenes (?)	1475 (192,55)	1476 (200,25)	1478 (211,6)
Hartwicus Thoen de Iucia	1480 (217,14)	1481 (226,13)	1483 (236,8)
Magnus Paysen de Flensborch .	1480 (218,51)	1482 (229,12)	1484 (240,7)
(Nicolaus Cristierni) ²⁸	mag. promotus, København før receptus i Rostock (240)		1484, dette år
Petrus Nicolai de Arusia	1478 (208,35)	1479 (214,9)	1485 (244,5)
Petrus Andree (de Vibergia?) .	1486 (245,15?)	receptus 1485 (242), fra Greifswald.	1486 (247,6)
Lago Urne de Othonia	1491 (258,90)		1491 (260,3)
Nicolaus Aleuelt de Holsatia . .	1489 (253,46)	1492 (265,1)	1494 (276,2)
Nicolaus Nicolai de Alburgia . .	1493 (267,76)	1493 (268,18)	1495 (279,2)
	eller:	1495 (276,5)	1496 (284,2)
Boecius Hoen (Hanne) de Eyderstede	1492 (263,133)	1495 (279,1)	1497 (288,4)

²⁷ I parentes er anført side og nummer hos Hofmeister. Udskillelsen af danske magistre vanskeliggøres ved, at eksamensfortegnelsen ikke har nationalitetsangivelser; disse må søges i immatrikulationslisten. Ovenstående liste tør derfor ikke gøre krav på at være fuldstændig.

²⁸ Formodentlig identisk med Nicolaus Christierni de Jutzia, baccalaureus fra Rostock 1478 (207,17). Hans immatrikulationsår dør er 1476 (199,157).

APPENDIX B

*Danskere med magistereksamen fra artistfakultetet i Erfurt i det 15. århundrede.*²⁹

	Imm.	Mag.
Kanutus Michaelis de Arusia ³⁰	1424 (129 b, 38/39)	1425 (123)
Johannes Ibari de Arusia	1424 (129 b, 40)	1428 (150)
Thuo Nicolai de Vibergia ³¹	1426 (135 b, 34)	1428 (160)
Johannes de Roskildia	1426 (135 b, 36)	1430 (173)
Eckhardus Roding de Sleswig	1440 (179 a, 38)	1445 (282)
Laurentius Petri de Roskildia	1441 (186 b, 16)	1446 (310)
Casperus Henrici de Ottonia	1444 (199 a, 24)	1447 (319)
Johannes Petri de Haffnis	1442 (190 a, 29)	1449 (359)
Laurentius Johannis de Dacia ³²	?	1459 (454)
Andreas de Vibergia ³³	?	1466 (521)
Clemens Olavi de Roskildia	1462 (291 b, 18)	1468 (563)
Nycolaus Andree de Rispis	1459 (278 b, 31)	1469 (579)
Ericus Nycolai de Vibergia ³⁴	1465 (307 a, 31)	1470 (590)

²⁹ Af dekanatsbogen er kun listen over magistre udgivet af E. Kleineidam, *anf. arb.*, s. 358–398. Jeg har derfor ikke kunnet opgive årstal for baccalaureus-eksamen. Efter immatrikulationsåret opgives side og nummer i Weissenborn & Hermann: *Acten der Erfurter Universität, Geschichtsquellen der Provinz Sachsen und angrenzender Gebiete VIII*, Halle 1881 ff. Efter magisteråret anføres nummeret i Kleineidams liste.

³⁰ 1421 imm. Rostock, 1422 bacc. sst. 1434 rektor for Erfurts universitet. 1436 doctor utriusque iuris i Erfurt. 1460–77 biskop af Viborg (Kleineidam, s. 313).

³¹ 1439 dr. theol. i Erfurt. Samme år rektor for universitetet. 1443–72 ærkebiskop af Lund (Kleineidam, s. 285).

³² Måske identisk med presbyter Laurentius Becker de Alburgia, imm. Erfurt 1455 (249 a, 32).

³³ Har formodentlig senere studeret jura, dog vist uden at tage nogen grad. Håndskriftet Erfurt Fol. 185 med juridisk indhold er af Andreas testamenteret til lærerne ved Porta Coeli kollegiet.

³⁴ Archidiaconus eccl. Vibergensis eciam canonicus Ripensis. Bacc. iur. can. før 1472. Dette år rektor for Erfurts universitet (Weissenborn, s. 348).

ZUSAMMENFASSUNG

*Ein Handbuch für Studierende an der Universität Rostock
aus dem Jahre 1462.*

Im XV. Jahrhundert zogen die meisten nordischen Studenten, die im Ausland eine höhere Ausbildung suchten, nach den neugegründeten norddeutschen Universitäten: Leipzig, Erfurt, Rostock und Greifswald. Wenn wir deshalb die wissenschaftlichen und weltanschaulichen Voraussetzungen des skandinavischen Geisteslebens im Mittelalter besser kennen lernen wollen, ist es unumgänglich, die geistige Haltung dieser Universitäten zu erforschen. Besonders wichtig erscheint dabei die Erforschung des Unterrichts an den Artistenfakultäten; denn von den vielen hundert skandinavischen Studenten z.B., die im XV. Jahrhundert an der Universität Erfurt immatrikuliert wurden, haben nur 13 die Magisterwürde an der Artistenfakultät erworben (vgl. Appendix B), während die Zahl für Rostock ein wenig höher liegt: hier sind 23 Dänen als *magistri artium* promoviert worden (vgl. Appendix A). Und doch war dieses Examen notwendige Voraussetzung für weitere Studien an den höheren Fakultäten. Die meisten Studenten traten also nur mit der Artistenfakultät in engere Beziehung. Die vorliegende Abhandlung will auf eine neue Quelle unseres Wissens über die Artistenfakultät zu Rostock hinweisen.

Wir wissen nur wenig über die geistige Einstellung dieser Universität. Zwar steht es fest, dass ihre ersten Professoren aus Erfurt kamen, und dass lange innige Beziehungen zwischen diesen beiden Universitäten bestanden. Wir wissen aber auf der anderen Seite nur wenig mehr über die geistige Einstellung der Erfurter Universität. Einen wertvollen Überblick hat jedoch vor kurzem Professor Erich Kleineidam gegeben. Aus seiner Untersuchung geht hervor, dass die Beschreibung des Universitätsunterrichts durch das Begriffspaar »*via antiqua*« und »*via moderna*« zu vage ist, um den Tatsachen gerecht zu werden. Obwohl Erfurt als Hochburg der »*via moderna*« gilt, zeigte sich, dass das »*Moderne*« nicht so sehr in einem Anschluss an die radikalen Lehren Ockhams bestand, als vielmehr in einer entschiedenen Verneinung des Universalienrealismus im platonischen Sinne, der wegen der ketzerischen Folgerungen Wiclifs und des Johannes Hus verdächtig geworden war; mit dieser Einstellung liessen sich aber die klassischen Lehren eines Thomas von Aquin oder eines Duns Scotus sehr gut vereinen. Es scheint, dass ein gemässigter, die Gegensätze vermittelnder Aristotelismus sehr verbreitet war und als »*via communis*« angesehen wurde; ein solcher wurde auch von Amplonius für sein Kollegiatstift in Erfurt vorgesehen. Es verdient in diesem Zusammenhang Beachtung, dass eben diese geistige Einstellung die einzige grössere philosophische Schrift kennzeichnet, die aus dem XV. Jahrhundert von einem dänischen Gelehrten überliefert ist, den Metaphysikkommentar des späteren Erzbischofes von Lund, Thuo de Vibergia (Hs.: Erfurt, 4° 436).

Ähnliches darf wohl auch für Rostock vermutet werden. Der wohl bis jetzt am besten bekannte Professor der Rostocker Universität, Nicolaus Theoderici von Amsterdam, vertritt einen gemässigten Nominalismus, der stark von Buridanus beeinflusst ist.

Etwas genauere Auskünfte über die Studien an der Artistenfakultät zu Rostock gibt nun die Handschrift der Universitätsbibliothek Kiel, Ms. Bordesholm 118 fol., aus dem ehemaligen Augustinerchorherrenstift Bordesholm in Holstein. Die Handschrift enthält auf 243 Folien »*Questiones metaphysice, philosophiæ naturalis et loyce secundum dicta concordantium in via communi super omnes libros ordinate compilate, que in verbis sunt breves, sed in virtute prolixæ, quia puncta ultimata questionum non obmisi explicare causa brevitatis*«. Sie enthält also die wichtigsten Fragen aus der Examensliteratur, die für die Erwerbung der Magisterwürde an der Artistenfakultät notwendig war. Die Handschrift wurde 1462 von Magister Johannes Meyer in Rostock geschrieben, der im selben Jahre dort magister artium wurde. Ein ganz paralleler Text, der die Verhältnisse in Erfurt berücksichtigt, liegt in der Handschrift der Göttinger Universitätsbibliothek, cod. Luneburg. 63 vor.

Zu beachten ist die Hervorhebung der »*via communis*«. Johannes Meyer vertritt einen gemässigten, traditionellen Aristotelismus. Das geht aus den kommentierten Texten klar hervor (oben S. 368f.). Auch die »*conclusiones*« der einzelnen Quaestiones zeugen von dieser Geisteshaltung. So werden z.B. die *modi significandi* in einer eigenen Quaestio erörtert und ihre Realexistenz im offenen Gegensatz zum Nominalismus angenommen.

Aus diesem Text darf man vielleicht schliessen, dass die meisten Studenten, auch an den »modernen« Universitäten Rostocks und Erfurts in einem gemässigten Aristotelismus erzogen wurden. Die Gründung der Universität Kopenhagen in 1479 hat kaum einen Bruch in der philosophischen und theologischen Bildungstradition Dänemarks bedeutet, obwohl diese Gründung durch Lehrer der Universität Köln bestritten wurde, die sich entschieden zur »*via antiqua*« bekannten, während die dänischen Studenten früher meistens an den »modernen« Universitäten Norddeutschlands erzogen wurden.

PEDER VINSTRUPS
TALE VED CHRISTIAN 4.s KRONING
ET TEOKRATISK INDLÆG

AF

FREDE P. JENSEN

OM CHRISTIAN 4.s kroning den 29. aug. 1596 og festlighederne før og efter er vi vel underrettet.¹ Allerede samme år udkom beskrivelser af begivenheden, og århundredet ud fremkom nye beretninger om denne særprægede tildragelse, der så fuldstændigt havde sat København på den anden ende. Aldrig så denne by så mange fremmede, aldrig sådanne fyrværkerier, ridderspil og optog. Meget var vel plat og vulgært, som f. ex. når kongen klædte sig ud som pave, omgivet af munke og kurtisaner, men det kan ikke nægtes, at begivenhederne som helhed kastede en sjælden glans over den nye konge, der hele tiden havde været begivenhedernes midtpunkt. Sammenholdt med Frederik 2.s beskedne kroningshøjtidelighed var dette noget nyt. Eller med Fridericias ord: »Der lå i dem (festlighederne) en forherligelse af kongedømmet, egnet til at tiltrække sig opmærksomhed. De varslede om en tid, hvor Kronens bærer ville gøre sig til midtpunkt for hele det offentlige liv, gøre det i kraft af sin ungdom, sin friskhed, sin lyst til det ny«.²

Trods al den ydre larm var dog kroningen i Frue Kirke den 29.

¹ På vers og prosa, på dansk, tysk og latin udkom en lang række beskrivelser af begivenhederne; flere må nu anses for tabte. Hovedkilden er: Augustus Erich: *Aussfürliche und Warhaffte Beschreibung Des Durchlaughtigsten, Grosmechtigen und Hochgebornen Fürsten und Herrn, Herrn Christians des Vierden dieses Namens . . . Krönung*, Kbh. 1597. Dansk udgave 1598 ved Andr. Bened. Dallin. Andre primære kilder eller kilder med primært indslag er: Chr. Hunnius: *Relatio oder Warhafftiger und eigentlicher Bericht . . .*, Hamburg 1596. – *Was bey der Cronung des Fürsten Christiani des IIII. Königs in Dennemarck newlich zu Koppenhagen vom 20. Aug. bis auff den 14. Sept. 1596 fürgelauffen* (Anonym). – *Kurtzer Discurs, was Feyrlichkeit und Geprenge zu Copenhagen den Monat Aug. dieses 96 Jahrs, bey Inauguration und Krönung des Fürsten Christian des Vierden zu Dennemarch . . .* (Anonym). – *Håndskriftet Ny kgl. Samling 988*. – *Håndskriftet Ny kgl. Samling 988 b*. Skrevet af Christian Ebbesson med »egen hånd«; synes at være en kortfattet instruktion beregnet for en af deltagerne i kroningshøjtidelighederne. – Som sekundære kilder må følgende håndskrifter betragtes: *Håndskriftet Gl. kgl. Samling 2601*. Ordlyden i dette håndskrift er identisk med A. B. Dallins kroningsbeskrivelse. – *Håndskriftet Ny kgl. Samling 987*. Det meget svært læselige håndskrift består af uddrag, med verbal overensstemmelse, fra August Erichs kroningsbeskrivelse.

² *Danmarks Riges Historie*, bind IV, s. 75 f.

august det centrale i festlighederne. Her blev kongen salvet og her modtog han regalerne, som en officiel overdragelse af det embede, han allerede havde tiltrådt. Allerede tidligt var historikere inde på, at Christian 4.s kroningsceremoni syntes at betegne en stramning af rigsrådets magt, idet man pegede på rigsrådernes deltagelse i ceremoniellet samt oplæsningen af håndfæstningen i kirken. Dette synspunkt er rigtigt, men må sammenholdes med et andet synspunkt, fremsat af Knud Fabricius. Fabricius rettede som den første opmærksomheden mod de indledende bispetaler ved kongekroningerne før 1660, og han iagttog i disse taler »en modsat løbende udviklingslinje, en stadigt voksende følelse af monarkens betydning«, kulminerende i talen ved Frederik 3.s kroning 1648, hvor biskop Jesper Brochmand kaldte kongerne guder, og talte om »den ubegrænsede magt«, som Gud ville dele med dem.³ Denne teokratiske opfattelse skulle, ifølge Fabricius, være genoplivet på dansk grund af Jesper Brochmand og første gang klart udtrykt i hans store værk »Systema universæ theologiæ« fra 1633.⁴ Æren herfor bør dog ikke tildeles Jesper Brochmand. Nærværende studie vil vise, at Sjællands biskop Peder Vinstrup klart udtrykte den teokratiske tanke allerede ved Christian 4.s kroning, og det i langt stærkere vendinger end Jesper Brochmand nogensinde anvendte.

Vi læser om Peder Vinstrups indledende tale ved Christian 4.s kroning i hovedkilden, August Erichs kroningsbeskrivelse: ». . . und beginnete der Ordinator eine schöne Lateinische Oration, in welcher ehr die vrsachen diese versammlung andeuttede, Vermahnete auch alle anwesende zu fleissiger dancksagung zu Gott . . . Lerete auch ferner, welcher gestalt Reich vnd Regiment allein durch Gottes mechtigen beystand vnd Segen erhalten würden. Und dan letztlich, wie sich ein König vnd Herr in seinem Regiment bezeigen sollte . . .«⁵ I den lidt ændrede danske udgave af kroningsbeskrivelsen ved A. B. Dallin, kongens hofpræst, optræder samme referat, men nu yderligere strammet. Talens hovedpunkter fremtræder nu klart: 1. Om årsagerne til denne forsamling og opfordring om bøn til Gud. 2. Om rigers og regimenters oprettholdelse ved Guds bistand. 3. Hvorledes en konge bør virke.

Ud af disse korte referater kan vi nok læse en teokratisk⁶ opfattelse,

³ Knud Fabricius: Kongeloven, 1920, s. 99 f.

⁴ Sst. s. 92.

⁵ August Erich: *Aussfürlliche und Warhaffte Beschreibung . . .*, g II.

⁶ Termen teokrati bruges i tilslutning til den af Carl-E. Normann anvendte definition i »Prästerskapet och det Karolinska Enväldet«, Lund 1948, s. 12: »teokrati eller gudsvälde säges råda i en stat, när den högste maktägaren härleder sin myndighet omedelbart av Gud . . . Adjektivet teokratisk brukas vanligtvis i något vidare mening, så att man brukar säga, att synen är mer eller mindre teokratisk, allteftersom synpunkten, att överheten är av Gud och har sin makt av Gud, blir starkare eller svagare framhävd«. Iøvrigt må der skelnes klart mellem den i alle kristne lande udbredte

men udtrykkene er dog for vage til, at vi kan bygge noget på dem. Imidlertid eksisterer Peder Vinstrups tale in extenso i en afskrift fra 18. årh. Talen er blot overleveret os under en anden persons navn og har derfor indtil nu ikke været indsat i den rette historiske sammenhæng. Dette forhold må først belyses lidt nøjere.

I Ny kgl. Samling på Det kgl. Bibliotek findes under nr. 988 en afskrift af en stor latinsk tale (15 blade) fra Christian 4.s kroning. Talens afskriver, der af H. F. Rørdam⁷ blev identificeret som Jacob Langebek (1710–75), har på bagsiden af talens omslag skrevet: *Geo. Dibvadii Orat. in Coronatione C qti. MS.* Afskriveren har altså tillagt den daværende universitetsrektor Dr. Jørgen Dybvad⁸ talen.

H. F. Rørdam, der grundigst har behandlet Dybvadernes historie,⁹ siger forsigtigt om denne tale: »Universitetets rektor, Dr. Jørgen Dybvad, synes også at have spillet en rolle ved kroningen, i alfald haves endnu i håndskrift en lang latinsk tale, der tillægges ham, og som efter indholdet at dømme må være holdt eller dog bestemt til at holdes på kroningsdagen«. Senere tilføjer H. F. Rørdam, at talen »må . . . antages at være gået forud for biskoppens tale og selve kroningsakten«. ¹⁰ Efter H. F. Rørdam er disse synspunkter, som positive historiske kendsgerninger, gået ind i den historiske litteratur.¹¹

Imidlertid har talen ikke hidtil været genstand for nøjere granskning, dens særprægede indhold tiltrods. H. F. Rørdam fastslog, at det ikke er nogen akademisk tale, men heftede sig ellers mest ved den frimodige beskrivelse og fordømmelse af uduelige regenter.¹² Det er dog muligt, ud fra talen selv, at fastslå dens placering og funktion i kroningsceremoniellet.

Allerede af talens indledning fremgår det, at den holdes i en kirke: »*Quocirca nos qui . . . hodierna die in hac æde sacra convenimus*«. ¹³ Endvidere synes taleren at skulle spille en fremtrædende rolle ved

teokratiske lære om øvrigheden, og mere specielt den teokratiske kongelære, der sædvanligvis indebar en politisk stillingtagen til fordel for kongemagten.

⁷ H. F. Rørdam: *Kjøbenhavns Universitets Historie*, bind III, 1877, s. 87. Håndskriften er imidlertid ikke Jacob Langebeks. I *Håndskriftsamlingens alfabetiske katalog* står talen opført som: *Afskrift rimeligvis for Langebek*.

⁸ Jørgen Dybvad var professor i teologi fra 1589 og blev 1596 universitetsrektor. Omend en dygtig og lærd teolog er han mest blevet kendt for sit stride sind. Han lagde sig således ud med Sjællands biskop Peder Vinstrup og flere af sine kolleger og blev afsat 1607 efter at være kommet med forskellige stiklerier mod adelen og øvrigheden. 1612 døde han i elendighed.

⁹ *Danske Magazin*, 4. række II, s. 105–144, 211–264, og 4. række V, s. 40–53.

¹⁰ H. F. Rørdam: *Kjøb. Univ. Historie*, bind III, s. 87.

¹¹ Bjørn Kornerup: *Biskop Hans Poulsen Resen*, 1928, s. 145; Erik Arup: *Danmarks Historie*, bind II, 1932, s. 649.

¹² H. F. Rørdam: *Kjøb. Univ. Historie*, bind III, s. 87 f.

¹³ Ny kgl. Samling nr. 988, s. l recto; jvf. nedenstående aftryk.

kroningsceremonien: »aut etiam ea, quæ ad solemnem hunc Regiæ coronationis actum presenti loco et tempore perficiendæ spectare videntur, digne exequi valeam«. ¹⁴ Af talens fortsættelse fremgår det, at taleren foruden denne latinske tale umiddelbart herefter skal holde endnu en tale, denne dog på dansk: ». . . ut me, primum sermone latino, mox Patrio, dicentem benigne audiant«. ¹⁵ Endelig forstår man af talens slutning, at taleren kort efter skal overdrage kongen sværdet: ». . . et gladio, quem ego T. Majestati mox Dei loco traditurus sum, utaris . . .«. ¹⁶

Ud fra vort kendskab til ceremoniellet ved de danske kongekroninger efter 1536¹⁷ er det åbenbart, at kun een person kan dække de ovenomtalte funktioner, hvor navnlig overdragelsen af sværdet er afgørende: den ordinerende biskop, i 1596 Sjællands biskop Peder Vinstrup.¹⁸ Efter de bevarede kilder at dømme havde Jørgen Dybvad ingen funktion at udfylde ved kroningsceremonien. Ved en misforståelse – om årsagerne til hvilken der kun kan gættes – er Peder Vinstrups kroningstale imidlertid blevet tillagt ham.

I sin omtale af talen heftede H. F. Rørdam sig som allerede nævnt mest ved den stærke fordømmelse af uduelige regenter, der finder sted i talen, og Rørdam, ligesom senere Erik Arup, så heri en påfaldende frihed. En yderligere gennemgang af talen foretog han dog ikke, hvorfor det vil være naturligt her at fremdrage talens hovedpunkter.

Efter en panegyrisk indledning, hvori Peder Vinstrup taler om den umådelige velgerning, som denne kroning er, og om Herrens beskyttelse af disse riger i Christian 4.s mindreårighed, går taleren over til at tale om rigers og herredømmers tilstand og om deres bevarelse midt i alle omskiftelser. Han betoner stærkt, at han helst ville have tiet om så høje emner, men såvel den høje øvrighed som den hellige skrift har påbudt ham at tale.

Biskop Vinstrup begynder med datidens sædvanlige udgangspunkt for politiske betragtninger, Nebukadnezars drøm, og fremmaner på denne baggrund et trøstesløst billede af de politiske tilstande: Riger tilintetgøres, fyrsteslægter rykkes op med rode, Tyrken hærger med ild og sværd, og rundt omkring vælter pøbelen rettens skranker.

¹⁴ Ny kgl. Samling nr. 988, s. 3 verso.

¹⁵ Sst. s. 4 recto.

¹⁶ Sst. s. 15 recto.

¹⁷ Arthur G. Hassø: Kong Kristian IIIs og Dronning Dorotheas kroning den 12. August 1537, Kirkehistoriske Samlinger, 6. række II, s. 287–377; Frederik 2.s Kronings- og Salvingsakt 20/8 1559, Danske Samlinger IV, s. 143–161.

¹⁸ Peder Jensen Vinstrup (1549–1614) blev 1588 biskop i Århus og 1591 kaldet til biskop over Sjællands Stift. Han kronede Christian 4. 1596. Bedst kendt er han dog, fordi han 1606, efter kongelig befaling, udelod djævlbesværgelsen ved prinsesse Elisabeths dåb. I begge biografiske leksika beskrives han som en lidet betydelig mand (biografier ved H. F. Rørdam og Bjørn Kornerup).

Peder Vinstrup må i den forbindelse også indrømme, at de lærde strides om, hvorvidt rigerne er af Gud eller blot opretholdes ved menneskelige våben; således lægger nogle vægt på dygtighed, energi eller krigerisk talent, andre på succession eller arv. Så anonyme disse ord end er, så møder vi i dem en genklang af den europæiske debat om den politiske etik og den fyrstelige arveret, hvor de fleste, ifølge biskop Vinstrups opfattelse, synes at forkaste den guddommelige indflydelse på jordiske forhold. Selv er han dog ikke i tvivl: Han ser i det politiske hierarki (ordo politicus) Guds bestemmelse og værk, og i analogi med himmellegemernes lovbestemte stillinger og bevægelser opfatter Peder Vinstrup alle omskiftelser i den politiske verden som udtryk for den guddommelige retfærdighed og vilje. Dette lovmæssighedens princip udstrækkes naturligt også til menneskene, som Gud ønskede skulle styres ved »lovenes stemmer«. Og her får kongemagten sin guddommelige funktion: »Og for at lovenes stemme ikke skulle være en tom lyd satte Gud, som vogtere og udøvere af hans retfærdighed og vilje, gudfrygtige, velgørende og heltedige konger, fyrster og regenter (gubernatores), som han indgyder gode råd; han væbner deres højre hånd med en enestående myndighed, lykke, visdom og styrke: han pryder dem med sejre og magt, skænker dem held og fremgang, gunstige resultater og lykkelige udfald . . .«. ¹⁹

Den middelalderlige tanke om fyrsten som Guds stedfortræder ligger bag disse ord. Gud selv har indsat kongen og udstyret ham med særlige evner og beføjelser, for at han kan sikre lovenes opretholdelse. Sender Gud i sin overbærenhed gode, gudfrygtige og kloge regenter, så indsætter han på samme vis i sin vrede og retfærdige harme en grum og vilkårlig øvrighed. Ud fra dette gammeltestamentlige gengældelsesbegreb opfatter taleren Farao, Saul, Sankerib m. fl. som Herrens svøber, svøber som Herren brugte og bruger for at tugte menneskenes utæmmelige ondskab. Og atter og atter gentages det, at det står i Guds magt at afsætte og indsætte fyrster, at styrte dem i elendighed eller ophøje dem.

Efter således at have vist, at staters og kongers skæbne ligger i Guds hånd, påpeger biskop Vinstrup i en slutbetragtning over dette emne, at det væsentlige formål med oprettelsen af riger og bevarelsen af det politiske hierarki er, at Guds ord kan udbredes rent i alle lande, gudstjenesten varetages på rette måde, retten håndhæves, forældrelose, enker og forkuede værges, al vold holdes borte, hæderlighed og orden bevares. Her som andre steder i talen betoner biskoppen, at statens vigtigste opgave er at vogte og huse den betrængte kirke; thi når kirken har gode tider, har staten det ligeledes.

Efter i mange forbindelser at have omtalt kongedømmet, kommer biskoppen i talens sidste afsnit (fra side 8 verso) ind på den særlige

¹⁹ Ny kgl. Samling nr. 988, s. 6 verso.

behandling af kongens beføjelser og pligter, og pointerer, at det er pligter snarere end rettigheder, der først og fremmest påhviler en konge.²⁰ Kongerne skal vide, fortsætter han, at de ikke er indsat for at byde vidt og bredt, udvide deres rige eller trælbinde andre folkeslag. Men kongerne skal tænke på, at de er indsat på guddommelig vis for at tage sig af kirken (ut *piam curam religionis suscipiant*), vogte og beskytte den, optræde som kirkens fosterfædre (*nutricii*). Derfor skal de uddrive afgudsdyrkere og bortkaste overtroens snavs, indsætte rettroende lærere rundt om i byerne, se til, at den rene lære overgives folket, så at alt kan gå lovligt til og statens sikkerhed bevares.

På denne opremsning af de kongelige pligter følger en beskrivelse af kongens guddommelige hverv: »På grund af denne guddommelige opgave giver Gud dem del i sit navn, idet han rundt om i den hellige skrift kalder dem guder og den ophøjedes sønner og smykker og værdiger dem med talrige andre såre ophøjede titler; thi med betegnelsen guder viser han, at de er hans hjælpere, der som et levende og besjælet billede af ham på jorden indtager hans plads og udfører guddommelige hverv og pligter, og hvis tjeneste og indsats han anvender til kirkens fremme og værn, til udbredelsen af den sande lære og gudsdyrkelse, til bevarelse af lovene, tugten, dommene, kontrakterne, videnskaberne, de frie kunster og endelig alle det menneskelige samfunds bånd, uden hvilke hverken hans ære, kirkens eller statens sikkerhed eller offentlig orden kan bevares længe mellem mennesker uden at blive krænket. Dernæst kalder han dem også den ophøjedes sønner, for at tilkendegive sin kærlighed til dem og vise, at sådanne konger elskes på guddommelig vis, ledes, begunstiges og værnes mod alle ugudeliges rænker, og endelig, når livsbanen er gennemløbet, krones med en evig ære i det himmelske rige.«²¹

Denne passus er en næsten klassisk gengivelse af den teokratiske kongelære: kongen opfattet som en jordisk gud, et genbillede af den himmelske Gud. Kongen som Guds hjælper og stedfortræder, forvalter af den guddommelige magt. Endvidere den fremfor alle andre mennesker begavede og begunstigede, nydende en særlig ære ikke blot på jorden, men også i himmelen. – Og atter må vi søge tilbage til middelalderlige begreber for at finde grundlaget for biskop Vinstrups tanker: den augustiniske lære om kongen som *imago Dei*, Guds billede.²² Denne tanke vandt vid udbredelse i højmiddelalderen gennem den blomstrende fyrstespejlsliteratur og gik via denne genre over i renaissancens stats-

²⁰ Denne betoning af kongens pligter var et fast led i den teokratiske kongelære. Jvf. artiklen teokrati i *Svensk Uppslagsbok*, andra upplagan (Fredrik Lagerroth).

²¹ Ny kgl. Samling nr. 988, s. 9 verso.

²² For en udredning af den middelalderlige lære om *imago Dei* henvises til Wilhelm Berges: *Die Fürstenspiegel des hohen und späten Mittelalters*, Leipzig 1938, s. 24–34.

lære. Muligvis er den her oversatte passus i sin helhed hentet fra et sådant fyrstespejl.

Videre opfordrer biskop Vinstrup kongerne til at lade sig belære, til at tjene Herren i frygt og elske retfærdigheden. Kongen skal skaffe sig et eksemplar af loven og læse i den alle sine dage. Som eksempler værdige til efterfølgelse nævner taleren blandt de bibelske konger David, Josafat, Josias m. fl. – fra dansk grund Christian 1 og Christian 3, Frederik 1 og Frederik 2. Over for disse gode konger stiller Peder Vinstrup nu de konger og fyrster, der lever uden Guds lys og uden at udbrede hans ære; som eksempler tjener Alexander den Store, Themistokles, Alkibiades m. fl. I meget skarpe vendinger omtales disse fyrster: »O, ulyksalige konger og fyrster, som blot tragter efter indflydelse, rigdom og dette livs ære og magt, eller kun hengiver sig til hofforlystelser og vender deres sind mod tomme og barnlige øvelser; dyrker spil, dans, jagt, dystløb, kunstridningens tomhed og letsind: eller søger at skaffe sig den største ære og magt ved undertrykkelse af andre folkeslag, for at de efter forgodtbefindende kan byde over mange, tvinge andre ved magt og frygt og fylde bugen med udsøgte retter. De raver vellystigt rundt og kender ikke den særlige, høje bestemmelse med deres embede men forlyster og fornøjer sig og undersåtterne med dette livs flygtige ting, idet de har tilsidesat de evige. O, tomme mennesketanker! O, skuffende håb, o, dette ulyksalige og elendige livs blændværk, o, luftige, forgængelige og kortvarige ære . . .«. ²³ Så stærke og dadlende ord kunne en protestantisk biskop tillade sig at fremsætte i dette fyrstelige selskab. Hvor let kunne ordene ikke synes møntede på alle de verdslige fornøjelser i forbindelse med kroningshøjtideligheden!

Måtte fyrsterne, fortsætter biskoppen, da atter og atter tænke på det sidste store regnskab, som skal aflægges for den højeste dommer, for at de kan være sig deres høje kald bevidst, og for at de ikke skal trække ulykker ned over sig selv og deres folk og derved til sidst nedstyrtes i den dybeste elendighed.

Taleren vender sig nu til den unge konge og beder ham overveje alt dette, såvel i dag som hvert øjeblik af hans liv, for at den rette tro, fred og hæderlighed kan bevares i disse riger. Og biskop Vinstrup fortsætter, idet han formulerer den direkte guddommelige magtoverdragelse: »Deres Majestæt skal vide, at i dag overgives riget, folket, kronen, sceptret, sværdet og al kongelig værdighed til Deres Majestæt fra kongernes konge og herrernes herre Jesus Kristus som fra hånd til hånd«. ²⁴ Sluttelig påkalder Peder Vinstrup Guds beskyttelse over den unge konge; at kongen må få et langt og lykkeligt liv, gode rådgivere, et lydigt folk, fred og fremgang.

²³ Ny kgl. Samling nr. 988, s. 12 verso.

²⁴ Sst. s. 14 recto.

Hermed slutter den latinske tale, og kroningsceremonien fortsætter med en tale på dansk, oplæsning af håndfæstningen og selve kongens salving. I biskop Vinstrups vidtløftige udlægning af kronregaliernes betydning er det teokratiske islæt atter tydeligt, men formuleringen er nu mere moderat. I øvrigt skal kroningsceremoniellet ikke behandles her.

Knud Fabricius beskrev i »Kongeloven« de politiske idestrømninger, der forekom i Danmark op mod 1660; han søgte i den forbindelse at spore læren om kongedømmets guddommelige natur tilbage og standse ved biskop Jesper Brochmand. Gennem nærværende studie, der nøje slutter sig til Fabricius' undersøgelser, synes det imidlertid godtgjort, at biskop Peder Vinstrup allerede ved Christian 4.s kroning 1596 konsekvent udtrykte den teokratiske kongelære. Kommende undersøgelser må vise, hvor udbredt læren har været blandt gejstlige og lægfolk.

APPENDIX

Håndskriftet Ny kgl. Samling nr. 988.²⁵

ILLUSTRIS: AC POTENTIS: principes et domini, magnifici et generosissimi regni Senatores, amplissima nobilitas et omnes cujuscunque status, ordinis ac conditionis, Domini mei clementissimi, Mecænates reverendissimi et amici in Christo dilectissimi,

Illuxit salutaris ille et omnium votis exoptatissimus dies quo Serenissimus ac Potentissimus Princeps et Dominus noster, dns Christianus ejus nominis Quartus, Dei gratia, Daniæ, Norvegiæ, Slavorum Gothorumque Rex etc. designatus felici numine et fausta omnium ordinum acclamatione Regio diademate inaugurandus, aviti paternique per electionem Regni habenas moderandas suscipiet. Quocirca nos qui ad hanc solennitatem incredibili cum læticia, hodierna die in hac æde sacra convenimus, tanquam veros pietatis Christianæ cultores decere in confesso est: ut gratis animis et linguis, immensum hoc beneficium, quod toti genti Danicæ divinitus præstatur (: cujus ego amplitudinem ne animo quidem comprehendere, nedum verbis digne explicare queam:) agnoscamus, deprædicemus, celebremus. || Initio itaque Regi summo et immortalis Deo 1. optimo max: Patri Domini nostri Jesu Christi gratias quantas maximas capere potest imbecillitas nostra humana, agimus, cum de aliis innumeris ab ipsius inexhausta bonitate ac misericordia profectis beneficiis: tum maxime, quod inclyta hæc Regna Ecclesiæ suæ florens domicilium, tranquillum hospitium et φιλοικτήριο²⁶ esse voluerit: quod nobis tuta halcyonia et salutarem doctrinæ coelestis propagationem sine ullis falsarum opinionum contagiis, et pestiferæ

²⁵ Håndskriftet gengives bogstavret og med bibeholdelse af datidig tegnsætning og brug af store bogstaver. Trykstreger er udeladt. En hjertelig tak skal rettes til lektor, dr. phil. Jan Pinborg, der har bistået ved manuskriptets udgivelse og udarbejdelsen af kommentar.

²⁶ Glosen findes ikke i H. G. Lidell og R. Scott: Greek-English Lexicon eller i D. Dimitrakos: Mega leksikon tis ellinikis glossis.

luis seminariis, puram et illibatam concesserit, foverit, custodierit. Regna etiam ducatus et ditiones, ut multis annis antea; ita vero ab illo difficili et tristi tempore, quo Sanctiss: et nunquam satis laudatus princeps ac Dominus Dns Fridericus Secundus, olim horum Regnorum borealium Rex potentiss. et Sapientiss. divina sic ordinante providentia, fati naturæque (: rebus suis ad salutem religiose dispositis:) concessit: cujus pia justa et sapiens gubernatio, hisce Regnis et Ecclesiis adeo felix et fausta extitit, ut præclara passim vigeat æternumque vigebit solida nominis ejus gloria et celebritas, grataque perpetuo sit non modo incolis universis; sed et exteris, ad quos || etiam summa redundare gloria et utilitas nunquam non posse videatur, virtutum facinorumque ejusdem recordatio. Quod, inquam, ab illo tristi et difficili tempore, Regna, Ducatus et Ditiones paterna sua protectione et angelorum præsidio, ab omnibus insultibus Sathanæ et perniciosis conatibus hostium nostrorum clementer tutatus sit. Regni similiter status et ordines universos ac singulos in pace et tranquillitate, sancta disciplina et honestarum legum observantia conservaverit, eosdemque omni benedictione corporali et spirituali cumulaverit et locupletaverit: Generosissimis etiam Regni proceribus, qui ad rerumpublicarum gubernacula proximis elapsis annis sedebant, pia, justa et moderata Ecclesiæ Christi et Regnis salutaria consilia inspiraverit, et interea Sereniss. Electum Regem nostrum, ad quem coronandum, nobilissima sua præsentia hac jucundissima et fausta luce convenerunt omnes ordines, sub tegumento manus suæ protexerit, spiritu principali donaverit et gubernaverit, mentem ejus, pietate sapientia et vera virtute instruxerit, ac donis suis ita ornaverit, ut hodierna die non modo paratus, sed omnibus ornamentis Regiis præparatus dignus et idoneus inveniatur, cui horum v Regnorum || gubernatio, Christo fortunante tuto demandetur et concedatur.

Hæc et alia inenarrabilia omnipotentæ Dei opera et illustria præsentia et bonitatis ejus erga hanc gentem nostram testimonia, mente agnoscimus, et voce deprædicemus gratissima: Eundemque Deum patrem Domini nostri Jesu Christi intimis præcordiis suppliciter rogamus, ut immensum hoc bonum quo nos modo beavit, diuturnum nobis et perpetuum esse velit, et ante omnia deinceps lucem doctrinæ suæ coelestis inter nos accensam fovere et conservare dignetur, ut semper sint et maneant in his locis, aliqui coetus, depositum verbi et sacramentorum in adventum filii ejus fideliter custodientes, et nomen ejus puris cordibus celebrantes. Dignetur etiam Sanctissima ejus Majestas, huic augustissimæ coronationi, sua divina præsentia adesse, ac Serenissimum Regem nostrum misericordia et miserationibus coronare, læta et salutaria ipsi (: Regia corona redimito:) gubernationis auspicia, felices successus et progressus, prosperitatem, spiritum fortitudinis, intelligentiæ, constantiæ, et omnium virtutum heroicarum incrementum benigne largiri. Diuturno quoque ipsum animi corporisque vi- || r gore, alacritate et felicitate exornatum confirmare: mittat ipsi assestricem sapientiam suarum sedium de sede magnitudinis suæ, ut cum ipso sit, et cum ipso laboret, quo omnia ejus consilia conatus et actiones ad divini nominis gloriam, Ecclesiæ tranquillitatem, Reip. salutem et imperii Danici amplificationem dirigantur perpetuo. Illustrissimos quoque hosce Principes et Dominos meos clementissimos qui Regii honoris et publicæ hujus solennitatis causa ad nos singulari amore et benevolentia erga gentem nostram exstimulati, e longinquis advenere locis, salvos et florentes conservare, omne infortunium animæ et

corporis ab illis amoliri, et en vera concordia, sancta animorum conjunctione, piaeque hilaritate custodire dignetur: Ac tandem rebus bene feliciterque apud nos expeditis, eosdem sua paterna protectione ab omnibus adversitatibus et periculis custoditos, sospites et incolumes in sua reducere pro bonitate velit. Hæc vota nostra exaudiat Deus misericors propter Jesum Christum filium suum Amen.

Verum enim vero cum mihi publico hoc ovationis et gaudii tempore in hoc celeberrimo et illustri omnium ordinum conventu officium dicendi demandatum sit: || decreui in hac Illustriss. Principum corona, initio parce et breviter quædam 3 prælibare, de miranda Regnorum et Imperiorum constitutione, et inter maximas rerum humanarum confusiones conservatione: tum etiam de vero fine officii Regii; idque ideo, ut oratione hac tenui et inculca, ex Dei tamen verbo extracta, auditores omnes ad considerationem amplissimi beneficii exuscitem, quo Deus æternus et misericors genus humanum omnibus seculis afficit, maxime vero hac postrema, turbulenta, languida, et delira mundi senecta, dum pios et salutare Heroas, Reges Principes et gubernatores largitur, sub quorum alis et defensione, omnia juste et legitime administrantur, atque pie et tranquille vivitur. Ac quamvis neminem ita præstare eloquentia aut valere iudicio arbitrer, nedum me, qui parum ingenio possum, et potius animo dejectus et consternatus modo peneque elinguis sim, ut de tam excellenti gloria, summo officio et dignitate Regia, quæ pene infinitam suppeditat orationis materiam, verba facere queam; aut etiam ea, quæ ad solennem hunc Regiæ coronationis actum presenti loco et tempore perficiendæ spectare videntur, digne exequi valeam: Cujus rei causa satius esse iudico, de magnis rebus silen- || tium facere, quam ita dicere, ut 4 propositi argumenti dignitatem non assequatur oratio: Interim tamen obsequutus mandato summi Magistratus, cui secundum Deum parere necesse est; tum etiam Dei consilium reverenter et demisse agnoscens, quem sæpe sanctorum hominum et ministrorum suorum opera in eligendis, inaugurandis et confirmandis Regibus docet scriptura et testantur exempla Saulis, Davidis, Salomonis, Benhadab, Jechoniæ, Jehu et aliorum, voce et ministerio prophetarum confirmatorum auspiciatum iter ingredi, et de proposita materia aliquid verborum facere, Deo mentem et linguam meam Spiritu suo illuminante, et gubernante constitui. Interea ab Illustrissimis principibus et Dominis totaque Ecclesia, subjectione et reverentia, qua par est, maxima contendo; ut me, primum sermone latino, mox Patrio, dicentem benigne audiant, atque me potius officii mei ratione, magisque obediendi quam dicendi studio, provinciam hanc suscepisse, sibi persuadeant.

Insignis est apud prophetam Daniele in interprætatione mirabilis istius somnii Regis Nebuchadnezaris imago et pictura, de grandi, sublimes et immensæ magnitudinis statua, ex quadruplici materia, pro diversita- || te partium corporis 4 auro, argento, ære et ferro lutea materia mixta, conflata: quam saxum sine manibus coelitus avulsam, eidemque statuæ illis, impactumque contrivit et in nihilum redegit.²⁷

Hanc imaginem etsi de Monarchiis et fatali quatuor summorum Imperiorum mutatione ac translatione de gente in gentem, qua (: ut in versu dicitur:)

²⁷ Daniel 2, 31 ff.

Assyriis rapuit Moedus Diademata, Moedum
 Affligunt Persæ: Macedum Rex moenia Persis
 Stravit, et huic rursum frenum imposuere Quirites.²⁸

rite interpretari soleat: haud tamen obscure eadem ostenditur imagine, tantum fore summorum Imperiorum et regnorum discrimen, facta ad priora comparatione quanta est similitudo et discrepantia auri et ferri: lapsum illorum ex optimo felicissimoque statu in vilissimum et tristissimum secuturum, inque iis non tam externam potentiam, majestatem et splendorem, quam internam vim vigoremque paulatim deflorescere et evanescere: ut tandem secutura sint ante finem hujus seculi imperia, partim ferrea h.e. cruenta et turbulenta, partim lutea h.e. ignava et fragilia.

Hanc in pejus mutationem et declinationem Regnorum nos qui in hanc r languidam et effætam mundi || senectam, cui tanquam in prostrato corpore vires hiscunt et fatiscunt, incidimus, magis quam unquam alias fieri videmus et experimur. Cernimus enim Imperia labescere, Regna nutare, Regiones inter sese collidi et admodum debilibus fulcris et fundamentis inmiti: Delentur Respublicæ, extirpantur funditus amplissimæ et florentissimæ Regum et Principum familiæ, magnæ et fatales mutationes ubivis locorum accidunt, multæ nationes cruentis bellis turbis et latrociniis effrenate sursum feruntur et deorsum: grassatur immanis crudelitas Barbarica et Tyrannis Turcica, quæ ferro et flamma omnia miscet, et cum stabulis armenta trahit: Indomita multitudo passim, ruptis legum repagulis, disciplinam et honestatem aspernatur: ut in hanc corruptionem, instabilitatem et vicissitudinem omnium fere regnorum præcipiti gradu dehiscendum intuentes, altiusque hos eventus considerantes plurimi, non possunt non animo turbari et offendi: Quin imo multi disputant et dubitant, an imperia sint ex Deo, an armis solum constituentur et retineantur humanis. Multi ea saltem consiliis aulicis, calliditate, Industria, vel etiam virtute bellica acquiri: Multi jure Successionis aut hæreditatis; Alii aliis artibus et mediis v obtineri || autumant. Sunt etiam fanatici et furiosi, ut apud Platonem Hyppias, item Carpocrates, Anabaptistæ et similes, qui statum politicum et leges acerbè insectantur et petulanter condemnant.²⁹ Plurimi etiam in has tristes imagines, oculorum aciem defigentes dubitationum procellis et fluctibus concussi, non aliter quam undæ et arenæ contrariis Syrtibus agitatæ, omnia temerario fortunæ fluxu inopinatoque casu fieri judicant, pronunciantes, quod est in Hypolito Senecæ: Res humanas ordine nullo, Fortuna regit spargitque manu munera cæca, pejora fovens.³⁰ Neque ullo credunt (: ut juen. ait:) mundum Rectore moveri.³¹ Ne igitur in his tragicis eventibus succumbat mens humana, necesse est animos erigi, muniri et confirmari verbo Dei, quo conuincimur evidentissime Imperia et Regna non fortuito constitui, disponi, mutari vel administrari: Sed ordinem Polyticum Dei ordinationem et opus esse et certissimum testimonium præsentis divinæ in genere humano, qui ut omnis εὐταξίας et boni ordinis in natura author et conservator existit: Ita ex adverso detestatur ἀκαταστασίαν

²⁸ Forfatteren har ikke kunnet identificeres.

²⁹ Platon, Protagoras 337 c ff.

³⁰ Seneca, Hippolytos 978–980.

³¹ Juvenal, satire XIII, 87.

seu ordinis Polytici confusionem et cyclopicam ἀναρχίαν, in qua οὐδείς οὐδενὸς οὐδὲν ἀκούει. Quemadmodum enim in hac visibili mundi || machina, 6: miranda rerum cernitur gubernatio, sunt ordinati positus, ordo, figura, motus et effectus syderum, certissimæ leges revolutionum et vicissitudinum corporum coelestium: Sol totum orbem sua fulgore illuminat, omnia calore suo fovet et vegetat; terræ foecunditatem radiis suis inspirat, seminibus in ejus gremio tepefactis, herbescentem viriditatem imprimit, eamque novis alimentis suffultam confirmat, donec in florem exurgat, et ex flore in frugem adolescat: Hinc (:ut Poeta ait:) conspicimus coelum nitescere, arbores frondescere, vites lætificas pampinis pubescere, ramos baccarum ubertate incurvescere, segetes largiri fruges, florere omnia, prata herbis convestirier.³² In Regione similiter elementari, mirandas rerum generationes et corruptiones; in vicissitudinibus temporum constantissime motus cursusque suos servantibus, admirandam Dei summi opificis et architecti providentiam cernimus, omnia mensura numero et pondere disponentis, ut in libro Sapient: dicitur cap. 11.³³ Haud minus etiam in societibus humanis seu ἑραρχία politica a Deo ipso statim post turbatam primævam illam lapsu primorum parentum Harmoniam divinitus constitutam, 6
introducitur: In Regnorum constitutione, Rerumpubl: administratione, || legum 6
conservatione et similibus ad communem utilitatem hominum spectantibus. Item, in mutationibus, translationibus et eversionibus eorundem, certissimum testimonium sapientiæ, justitiæ præsentis et voluntatis divinæ omnia recte disponentis, omnibus providentis, atque ad destinatum finem suum cuncta dirigentis conspicitur. Etenim ut in Deo est immensa sapientia, discernens honesta ab inhonestis, justa ab injustis, et justitia approbans recta et destruens contraria: ita etiam vitam ordinavit et constituit humanam ut velit eam regi et gubernari voce legum quæ præcipiunt honesta, et prohibent contraria. Et ne legum vox inanis esset sonus, addidit Deus custodes et executores justitiæ et voluntatis suæ, Reges, Principes et gubernatores pios salutare et heroicis, quibus inspirat recta consilia, armat illorum dextras singulari autoritate, felicitate, prudentia et fortitudine: ornat eos victoriis et opibus, tribuit illis successus auspiciatos, prosperos eventus, et felices rerum exitus: adeo, ut nihil in illorum gubernatione tam arduum et difficile inveniatur, quod non consilio suo regere, integritate tueri, et excellenti quadam virtute (: Deo per Spiritum || corda et consilia 7
gubernante et movente :) exequivaleant; Estque ut pie dixit Poeta:

In Domini conclusa manu terrena potestas,
Pro meritis Reges addit et ille bonos:
Ipse Deus Regnum, vires et scepra tuetur,
Omnia ut auspicio prosperiore gerant.³⁴

Neque minus etiam Dei opus et ordinationem esse dicimus, quod interdum ex ira et justo judicio suo, Magistratus ignavos, crudeles et immanes Rebus publicis præficit, qui licentia, Tyrannide et furoribus, summa atque ima miscent, quemadmodum ipse Dominus apud prophetam minatur, inquiens, Dabo pueros

³² Ennius hos Cicero Tusculanae Disp. I, 28, 69.

³³ Visdommens Bog 11, 21.

³⁴ Forfatteren har ikke kunnet identificeres.

principes illorum, et effeminati dominabuntur eis.³⁵ Item Oseæ 11. Assur erit Rex eorum, quia renuerunt conuerti.³⁶ In furore meo abstuli Regem, et in indignitate mea dedi Regem.³⁷ Item: Propter peccata populi, multitudo principum.³⁸ Tales olim fuere Pharao, Saul, Senacherib, Achab, Antiochus, Nero, Attila, Tamerlanes et similes humani generis pestes, quibus tanquam flagellis et accensis iræ suæ facibus, in ignem paulo post conjiaciendis, usus est Deus et etiamnum utitur, ad coercedam et consumendam effrenatam malitiam hominum qui non patiuntur iracunda Jovem manibus || deponere tela: Nec dubium est immanitatem Turcicam, quæ hodie cædibus, rapinis, et fædissimis libidinibus omnia implet, tale Dei flagellum esse, πλήγην Θεήλατον, et virgam furoris Domini, qua mundum immundum ob atrocitatem enormium flagitiorum adeo punit et flagellat, ut metuendum piis sit, (: ni Deus Zebaoth injecto naribus tanti hostis annulo, tyrannidem ejus represserit:) quod de Roma olim pronunciauit Sybilla: ῥώμη μὲν ῥύμη ἔσσειται καὶ δῆλος ἄδῆλος, καὶ ψάμμος ἄμμος: Roma erit ruina, Delus obscura et Sammos arena.³⁹ Haud igitur cæco casu, quo denique [?] cunque cadant, res hominum volvuntur: sed Dei sapientia et potentia gubernantur et disponuntur. Hic solus dominatur principibus et in nihilum redigit eosdem: Hic extollit quos vult, sceptrisque exornat Regiis, et quos vult e solio depositos dominatum administratione privat, et errare facit eos in solitudine absque via, ut loquitur Job, cap. 12.⁴⁰ Testatur hoc ipsum Daniel 2. cap. dum inquit, Deus mutat tempora et tempestates et transfert Reges, et constituit Reges:⁴¹ idque (: ut dixi:) vel ex indignatione sua justa, quando malos et crudeles mittit magistratus: vel ex clementia, quando largitur bonos, pios, prudentes, pacificos, justos, fortes et salutare populorum Rectores et Gubernatores augustissimos, qui difficilius (: ut Pyrrhus apud Plutarchum de Fabricio loquitur:) a pietate et honestate, quam Sol a cursu suo dimoventur.⁴² His nihil in vita humana pulchrius, nihil utilius nihil præstabilius aut magis salutare hominibus datum est divinitus; sub quorum umbra et alis vere fit, quod in imagine proceræ et patulæ arboris apud Prophetam pingitur: in qua omnis generis aviculæ nidificabant, et animalia cuncta, tanquam sub tecto cubantia, ingravescentis solis ardorem declinabant, almīs ejus fructibus alebantur, et gratissima quiete fruebantur.

Hinc liquido constare arbitror, quod quamvis ærumnis, confusionibus, armis et seditionibus Imperia et Regna in hac extrema mundi senecta lacerentur et concutiantur; propter rabiem Diabolorum, propter atrocitatem delictorum, et propter fatalem imperiorum periodum, quæ nunc, urgentibus fatīs, quassantur, turbantur et terribili ratione ac truci aspectu interitum minari videntur: Deum tamen servaturum aliquas reliquias, et quidem in his oris et insulis borealibus adversus vastatrices flammās incendiōrum || Diabolicorum fortique brachio

³⁵ Esajas 3, 4.

³⁶ Hoseas 11, 5.

³⁷ Hoseas 13, 11.

³⁸ Ordsprogenes Bog 28, 2.

³⁹ Sibylla III, 365–66 (ed. A. Rzach, Wien 1891).

⁴⁰ Job 12, 24.

⁴¹ Daniel 2, 21.

⁴² Plutarch, Fabricius.

repressurum rabiem et furores omnium hostium ac Tyrannorum immanium, spe et exspectatione indubia confidimus: ut si non caput aureum pectusve argenteum aut foemora aenea; Talos tamen et pedes statuæ gigantæ ex ferro limoque conflatos in gloriosum adventum filii sui lapidis angularis Jesu Christi, fulciet, stabiliet et conservet, idque propter Ecclesiam suam et honestatem publicam tuendam et conservandam.

Hunc etenim finem constitutionis Imperiorum et conservationis politici status primum et præcipuum esse sciamus, ut verbum Dei passim in omnibus regnis putum putum propagetur: ministerium Sacrosanctum diligenter et recte curetur, jus dicatur, orphani, viduæ et oppressi defendantur, injusta vis a temptis, tectis, moenibus, a vita, fama, fortunisque subditorum averruncetur et propellatur, et publica honestas et tranquillitas vitæ humanæ conservetur et provehatur.

Non igitur existiment Reges et Principes, se in illud fastigium dignitatis evectos esse, ut solummodo supra omnes alios emineant, terris longe lateque patentibus imperent, gentes plurimas sibi servitutis vinculo constringant, Regni fines et terminos terra marique tu- || multario exercitu propagent, Regumque 9 ac Magnatum amicitias sibi demereantur: aut se subditosque suos quamdiu quidem ipsis tali eminentia vitæque usura frui in hoc seculo concessum fuerit, locupletent, pascant et in tranquillitate conservent: verum potius ad hoc se divinitus constitutos esse sciant, ut piam curam religionis suscipiant, Ecclesiæ languidæ, moestæ et multiplici mole ærumnarum oppressæ custodes, protectores, et, ut Esai. loquitur, nutricii et benigni τροφῆς esse debeant.⁴³ Ea propter operam dent sedulam, ut exputatis Idolomaniis et ejectis superstitionum sordibus, Christi Regnum in illorum Imperiis et ditionibus innotescat: ærumnosus Christi coetus hospitium habeat: doctores orthodoxi oppidatim constituentur et alantur: pura synceraque doctrina populo tradatur, et ad posteritatem illibata transmittatur. Tum etiam ut omnia juste et legitime domi forisque administrantur et incolumitas Reipublicæ sarta tecta conservetur et propagetur. Nihil enim (: ut Plutarchus ait:) tam egregium tamque proprium Regi esse videtur, quam pietatis et justiciæ opus: Mars enim, ut Timotheus inquit, Tyrannus est; Lex autem Rex omnium.⁴⁴ Et Reges (: teste Homero:) non expugnatrices urbium machinas æratasque naves sed justitiam a jove || sumptam exercere custodireque 9 decet. Huc etenim omnis administratio Polytica, huc pacis et societatis defensio et illa periculosa gubernatorum functio tendit in solidum. Propter hoc etiam munus coeleste, impertit ipsis Deus societatem sui nominis, dum eos in Scriptura passim Deos et filios excelsi vocat, plurimisque aliis augustissimis titulis ornat et indiget. Deorum namque appellatione, suos indicat esse ministros, qui imago ejus in terris viva et animata existentes, ipsius vices gerant, et officiis ac muneribus divinis fungantur, quorum etiam ministerio ac opera utatur in nutritione ac defensione Ecclesiæ, in propagationem veræ doctrinæ et verorum cultuum divinatorum, in conservatione legum, disciplinæ, judiciorum, contractuum, honestarum disciplinarum, artium liberalium, et omnium denique vinculorum societatis humanæ, sine quibus neque ipsius gloria, neque Ecclesiæ aut politiæ incolumitas, neque pax publica diu inter mortales conservari potest integra. Deinde etiam nominat eosdem filios excelsi, ut suum erga eos affectum

⁴³ Esajas 49, 23.

⁴⁴ Plutarch, Demetrius 42, 5.

declaret, et ostendat tales Reges divinitus amari, gubernari, foveri, et contra omnes machinationes impiorum defendi, ac tandem, emenso hujus vitæ curriculo, æterna gloria in coelesti regno coronari. ||

10r Audite ergo Reges et attendite,⁴⁶ discite Rector finium terræ, auscultate qui multitudini imperatis et vobis placetis in gentium turbis, vobis sane a Domino imperium et a supremo potestas data est: audite inquam Spiritum Sanctum per os Davidis Psal. 2. vos compellantem, dum inquit: Et nunc Reges intelligite, erudimini qui judicatis terram, Servite Domino in timore, et exultate cum tremore, osculamini filium ne quando irascatur, et deficiatis in via, quia breui exardescet ira ejus.⁴⁶ Aperite portas Principes vestras, et elevamini portæ æternales et introibit Rex gloriæ.⁴⁷ Quis est iste Rex gloriæ? Dominus exercituum ipse est Rex gloriæ.⁴⁸ Diligite, inquit Salomon, justiciam qui judicatis terram et quærite Dominum.⁴⁹

Ipse etiam Dominus Deut. 17. severe mandans ut Rex sedens in solio Regni sui, describat sibi exemplar legis ad exemplar libri sacerdotum Levitarum, eritque illud penes eum, et legat in eo cunctis diebus vitæ suæ, ut discat timere dominum Deum suum et servare omnia verba legis et statuta ejus, ut faciat ea: nec extollat cor suum super fratres suos, neque recedat a præcepto neque ad dextram neque ad sinistram.⁵⁰

0v Tales multos pios et salutare Rectores et Prin- || cipes superno Spiritu actos et instructos, omnibus seculis excitavit Deus, qui suis aliisque regionibus et subditis saluti et decori fuerunt, atque magna animi constantia, pietate, fide et dignitate imperia administrarunt. David vir secundum cor Dei, cui, primi inter omnes Reges honores debentur, non modo ipse Deum sincere coluit et publicam utilitatem promovit: sed et sibi subjectum populum recte de Deo erudiri, et in officiis pietatis honestarumque legum religiosa observantia contineri curavit. Josaphat summo studio et zelo ardente, lucos et excelsa sustulit, turpia dogmata et blasphemias abolevit, doctrinam puriorem de Deo propagavit, et judices in omnibus et singulis civitatibus collocavit, quos suamet ipsius voce instruxit, docuit, monuit, eos videlicet non discernere judicia hominis sed Dei. Ac propterea ipsis videndum quid agerent in conspectu ejus, qui penes ipsos in causa judicii versabatur. Quocirca Dominus Deus præparavit et confirmavit in manu ejus Regnum Israelis. Ezechias religionem a patre, Manasse horribiliter deformatam ac superstitionibus contaminatam repurgavit, templum aperuit, 1r verum cultum instauravit, præmia doctoribus constituit, || Rempub. rite administravit, et, ut Scriptura loquitur, quod bonum erat in conspectu Dei, fecit.⁵¹

Josias similiter turbavit idola a prædecessoribus in immensum [. . .], restituit sacerdotum gradus et officia, coelestisque doctrinæ et publicæ tranquillitatis ac honestatis custos et defensor fuit acerrimus. Quid de pio Asa? Quid de Cyro? Constantino, Theodosio, Carolo Magno, Alphonso? quid de multis Principibus

⁴⁶ I margenem findes tilføjet: Ψ 6. Vist en misforståelse.

⁴⁶ Salmernes Bog 2, 11–13.

⁴⁷ Manuskriptet har her spørgsmålstejn.

⁴⁸ I margenem findes tilføjet: Ψ 24. Jfr. Salmernes Bog 24, 7–8.

⁴⁹ Visdommens Bog 1,1.

⁵⁰ Femte Mosebog 17, 18–20.

⁵¹ Anden Kongebog 18, 3.

religiosissimis Germaniæ? quid de Regibus Daniæ Christianissimis, Christiano 1. et 3. Friderico 1. et 2. qui [. . .] veræ Ecclesiæ viva membra, præclara virtutum simulacra et decora ornamenta generis humani essent, omnes suas cogitationes, consilia, labores et curas, tam belli quam pacis tempore, domi et foris, in fovenda, tuenda et suis exemplis ornanda et locupletanda Ecclesia atque in recte administranda Republica indefesse collocarunt atque impenderunt. Neque unquam per totam vitam a laudabili hoc proposito rerum secundarum illecebris, adulatorum et Empoectarum *πθονολογίας*, variis gloriæ et potentiæ spebus, neque etiam laborum difficultatibus, periculorum magnitudine aut molestiis aliis infinitis, quæ pietatis studium, ut umbra corpus comitari solent, || sese abduci 11 patiebantur: Sed in vera Dei agnitione, professione et propagatione gloriæ ipsius atque in civili sua statione rite tuenda et ornanda, ad extremum usque vitæ halitum fortiter perseverantes, propositum pietatis, justitiæ, constantiæ, patientiæ et aliarum virtutum Regiarum mordicus stantes, vigilantes, morientes retinuerunt.

O præclara laus piorum magistratuum! O quanta dignitas, quanta felicitas, quanta gloria in hac et futura vita Regum et Principum, qui hoc modo et se in fidem tutelamque Dei dedunt, et ipsius in terris Regnum ac gloriam summa alacritate, industria, sumptibus et periculis ornant et amplificant. His revera adest Deus, hos efficaci suo spiritu regit et gubernat, hos dextera potentiæ suæ protegit, de his rectissime dicitur illud Psalmistæ: Domine in virtute tua lætabitur Rex, et in salutari ejus exultabit vehementer desiderium cordis ejus tribuet ei, et petitionem laborum non negabit ei: Quoniam præveniet eum benedictionibus bonis, ponet in capite ejus coronam auri optimi.⁵²

At qui sine luce agnitionis Dei, sine zelo propagandæ gloriæ ejus, sine vivificatione orta a Spiritu || Sancto manent, quantumvis potentia, splendore gloria 12 et sapientia vitæ præsentis illustres, a Deo tamen deseruntur et in extremas miserias abjiciuntur.

Perrumpit Alexander ille, qui ob stupendam magnitudinem et felicitatem rerum gestarum Magnus est appellatus, et volitat per orbem fere universum, non secus ac sagitta vi excussa e brachio fortis bellatoris, et florentissima Regna in oriente juvenis 30 annorum occupat: Attamen ille idem tantus Rex et tam felix bellator, quia sibi hunc finem propositum non habuit, ut Deo serviret, et Ecclesiæ ejus locum inter suos subditos concederet, veramque de ipso noticiam propagaret, non solum amittit vitam, valetudinem, Regna, successus et magna illa ornamenta, quibus, præ aliis mundi Monarchis fulgebat, sed prorsus a Deo desertus in poenas ruit tristissimas et gravissimas.

Idem etiam Themistocli, Alcibiadi, Demetrio, Pompejo, Julio et similibus Heroibus potentissimis accidisse testantur Historiæ. Item quoque Regibus populi Dei, Sauli, Rhoboamo, Achabo, Ochaziæ et similibus, postquam *θεομαχεῖν*, et jugum timoris Domini abjicere impie ceperunt, evenisse legimus.

O igitur infelices Reges et Principes, qui tantum || opes, divitias et hujus vitæ 12 gloriam et potentiam sectantur, aut qui aulicis solummodo vacant deliciis, ad inanes puerilesque exercitationes ingenia convertentes, indulgent lusibus, choreis, venationibus, hastiludiis, vanitati et levitati desultoriæ: Aut ex oppres-

⁵² Salmernes Bog 21, 2-4.

sione aliarum gentium sibi gloriam summamque potestatem quærunt et conciant, ut pro libidine multis imperent, vi ac metu alios coherceant et ventrem deliciis expleant. Hi voluptatibus ebrii ignarique proprii et præcipui finis officii sui, et se et subditos, momentaneis hujus vitæ rebus, neglectis æternis, pascunt et oblectant. O inanes cogitationes hominum! o spem fallacem, o ludibria infelicis miseræque vitæ, o fluxam caducam et momentaneam gloriam, quam cum in manibus habere somniant, cumque sibi ejusdem usuram quam diutissime concedi sperant, de repente fumi instar avolat et in media lætitia ac voluptate eos omnibus sensibus hiantes tolutim deserit.

Quam quæso reddituri sunt in extremo terribili et inevitabili judicio rationem? quando magnus ille Regum Rex, cui dicta, facta, sensa denique cogitataque hominum sigillatim patebunt universa, in Majestate sua apparens, rationem administrationis severe ab || omnibus flagitans atrocitatem tantæ impietatis ac vesaniæ potentioribus ob oculos ponat: quod in tantis dignitatibus olim constituti (: ut essent Ecclesiæ nutricii, pietatis defensores et honori bono operi :) gloriam Dei et salutem cum propriam tum subditorum suorum, neque sibi cordi esse siverint, neque ullo studio quæsiverint, imo ne pensi ullius duxerint.

Hæc cogitent Magnates, hæc expendant potentiores, qui in eminentiæ et sublimi dignitatis Majestatisque solio collocati ad summa rerum gubernacula a Deo admoti sunt: hæc inquam cogitent identidem ne ex magna fortuna sibi licentiam usurpantes, officio suo male defungantur, sibique ac suis calamitates ex justo judicio Dei tandem attrahant: perpendant sedulo ante omnia, se aliquando istam suam coronam, Majestatem, potentiam, omnesque imperii sui opes et honores, quæ dolore plerumque concluduntur et amaritudine una cum hoc mortali corpore ad pedes summi Regis Jesu Christi deposituros esse. Ideoque dum ipsis hujus præsentis vitæ et gloriæ usura conceditur, nervos omnes intendant sedulo, ut timor Dei sit cum ipsis, cum diligentia cuncta faciant, et sublimem suam potentiam, opes et dignitates πρὸς ἐνερ- || γεῖλαν⁶³ μὴ πρὸς ὕβριν impense referant; quo benedictiones temporales et æternas sibi, suis et toti posteritati acquirant, et post se relinquunt. Et quando ipse Christus Rex Regum et Dominus Dominantium Regnum Deo et patri suo traditurus est, et uniusque secundum opera sua retributurus, tandem ab eodem cui in vita impigre servierunt, immarcessibilem vitæ coronam, promissam omnibus ejus adventum expectantibus, gloriose consequantur.

Firmum proinde ratumque manet perpetuo, quod initio posuimus principium, Deum propter Ecclesiam suam et publicam honestatem in adventum filii sui, lapidis istius immensi, coelitus sine manibus avulsi servaturum esse Regna et Politias, et quemadmodum sua voce testatur sæpius, Imperia sine Religione, pietate, et cum suo numine communionem, felicia, firma aut salva diu esse non posse: Deficiente enim propheta, inquit Salomon, dissipatur populus, et remota doctrina coelesti, omnia erroribus et furoribus impleri necesse est. Ita ex adverso testatur se, imperia et regna, hospitia ærumnosæ Ecclesiæ suæ præsentia, servaturum, sequè pios Reges veræ Religionis nutricios ac propagatores, non tantum in hac vita præmiis || ornaturum, halcyonia concessurum, et subditorum placidam gubernationem, defensionem et rerum necessariorum affluentiam benigne

⁶³ Glosen findes ikke i ovennævnte ordbøger.

largiturum: Sed etiam illos ipsos in coelestia receptos, æternis præmiis ornaturum, juxta promissionem, Ego glorificantes me glorificabo, et contemnes me contemnam.

Hæc tibi Rex inclyte Christiane Quarte, Domine Clementissime, hodie post accepta Regia Diademata, et omni vitæ tuæ momento expendenda erunt diligentissime: ut in hisce Regnis Majestatis tuæ Imperio subjectis, Religio, pax et honestas sarta tecta perpetuo conservetur et floreat.

Sciat tua Majestas, Regnum, populum, coronam, Sceptrum, Gladium, et omnem dignitatem Regiam, tuæ Majestati hodierna die a Rege Regum et Domino Dominantium Jesu Christo veluti de manu in manum tradi.

Hunc igitur tuæ gloriæ authorem semper intuere, hunc assidue sincero cultu venerare, in ipso omnes tuas curas ad Ecclesiæ et Reipublicæ salutem defige, a quo summa prosperitas, felicitas autoritas et rerum gerendarum dexteritas, summaque tum regendi ac tuendi, tum etiam amplificandi imperii scientia, tuæ Majestati communicabitur, si modo, quod felici auspiciis coepisti, constanter urgere, et ad finem divinitus constitutum deducere perrexeris. ||

Et simul nobis omnibus Rex inclyte, hactenus optimæ Indolis, veræ pietatis, 1 justitiæ, sapientiæ, mansuetudinis, fortitudinis et omnium virtutum Regiarum documenta, ætate tua majora, dedisti præclarissima: Ita in spem amplissimam omnes et singuli erecti sumus hodie, Tuam Majestatem in finem usque patrem patriæ fore piissimum, Ecclesiæ nutricium liberalissimum, veritatis defensorem acerrimum, Ministrorum Christi patronum clementissimum, Mecoenatem eruditorum munificentissimum, Gubernatorem regnorum mitissimum, afflictorumque asylum tutissimum.

Et quia in manu Dei cor Regis,⁶⁴ ipsum intimis gemitibus iterum atque iterum rogamus, ut det tuæ Majestati cor perfectum, teque omni καρισμάτων et benedictionum genere ubertim magis magisque locupletet, quo omnia statuta et testimonia ejus custodias, et in cursu illarum virtutum, quæ hactenus majestate tua illuxerunt indefesse pergens per majorum tuorum vestigia progrediaris, patrisque tui nunquam satis laudati Principis facinora æmuleris. Regat mentem tuam idem Dei filius Jesus Christus ἡγεμονικῶ Spiritu; mittat tibi auxilium e sanctuario, ex Sion te suffulciat, et in te confirmet quod operatus est propter templum sanctum suum; det tuæ Majestati Imperium fortunatum, pacem 1 diuturnam, Senatum prudentem, populum obedientem, vitam longævam, valetudinem firmam, successus felices: ut Christo portas aperias justiciam et judicium facias; et gladio, quem ego T. Majestati mox Dei loco traditurus sum, utaris, in defensionem bonorum et vindictam malorum: Quo nos sub umbra alarum majestatis tuæ bene beateque agentes perpetuo tranqvilli et tuti sub ficu et vite nostra sedeamus, tuoque sceptro diutissime regamur, et in salute tua ovantes, inque nomine Dei nostri triumphantes, semper in hac vita læti maneamus, ac tandem exantlatis omnibus hujus mundi miseriis, vitæque præsentis munere strenue perfuncti, ex terrestri et umbratili hoc domicilio, in Regnum illud lucis sempiternæ translati, et in Majestate coelesti collocati, cum omnibus Angelis et electis, felicitate modo æterna affluentibus, jugi voce et jubilo, Deum summum Regem Regum, Dominum Dominantium, Ducemque ac triumphatorem Jesum Christum cum Patre et Spiritu Sancto laudemus et celebremus Amen.

⁶⁴ I margenem findes tilføjet: Prov. Jfr. Ordsprogenes Bog 21, 1.

SUMMARY

*Peder Vinstrup's Address at the Coronation of Christian the Fourth.
A Theocratic Contribution.*

In his work "Kongeloven", 1920, Knud Fabricius, having analysed Danish coronations since the Reformation, reached the conclusion that two conflicting conceptions of the function and importance of the monarchy found expression in the coronation ceremonies. Already earlier it had been pointed out that the coronation ceremonies of Christian the Fourth and Frederik the Third seemed to indicate a strengthening of the power of the Nobility, since the *Rigsråd* (Council of State) commanded a prominent position at the ceremonies and since the charter was recited. Fabricius, however, was the first historian to call attention to the introductory addresses given by the bishops at coronations before 1660; in these speeches he found "a reverse development, as they expressed an ever increasing emphasis on the importance of the monarch"; their point of culmination was the Jesper Brochmand address at the coronation of Frederik the Third in 1648, in which the bishop called the kings gods and spoke of "the boundless power" which God would share with them. Fabricius was convinced that the theocratic dogma, so wellknown from the Middle Ages, had been revived by Jesper Brochmand and clearly expounded for the first time in his great work "Systema universæ theologiæ", 1633. The present investigation aims at countering this point of view by demonstrating that Peder Vinstrup (1549-1614), bishop of Zealand, clearly expressed the theocratic dogma as early as 1596 at the coronation of Christian the Fourth, using far more conclusive terms than Jesper Brochmand ever did.

Up till now Peder Vinstrup's introductory address in Latin at the coronation of Christian the Fourth has been known merely from a brief summary in the main source of the coronation: August Erich's description of the coronation, published in German in Copenhagen in 1597. Though a theocratic conception may well be felt in this summary it is so brief that it does not justify any final conclusion. Peder Vinstrup's address does exist *in extenso*, however, in an 18th century copy; the address has been wellknown and used by historical research for about 100 years, though ascribed to another author. In the Royal Library, Copenhagen, the New Royal Collection no. 988 contains a copy of a great Latin speech held at the coronation of Christian the Fourth. The title page claims the author to be the well-known divine, Jørgen Dybvad D.D. (d. 1612), who was Chancellor of Copenhagen University in 1596. H. F. Rørdam, who wrote the history of Copenhagen University, somewhat reluctantly ascribed the address to Jørgen Dybvad, alleging that it had been delivered before the bishop's speech and the coronation ceremony. H. F. Rørdam was mostly arrested by the frank description and denunciation in the speech of incompetent sovereigns. Since Rørdam's days the speech has been incorporated among historical documents as an important source for the understanding of Jørgen Dybvad's controversial personality.

The object of the present investigation is to show that the said speech must be ascribed to Peder Vinstrup, ordaining bishop at the coronation of Christian

the Fourth. The Latin text, printed above, proves that besides the Latin address the speaker was to deliver a speech in Danish: “. . .ut me, primum sermone latino, mox Patrio, dicentem benigne audiant” (4 recto). Furthermore the concluding lines of the address: “. . .et gladio, quem ego T. Majestati mox Dei loco traditurus sum, utaris . . .” (15 recto) give us to understand that the speaker was soon to hand over the sword to the King. From our knowledge of the coronation ceremony we may ascertain that the speaker is the ordaining bishop. Judging from relevant sources we know that Jørgen Dybvad had no function at the coronation ceremony, and some error must account for Peder Vinstrup’s coronation speech being ascribed to Dybvad. The speech is characterised by consistent adherence to the theocratic dogma. The king is considered a god on earth, a living image of the Heavenly God. The king is endowed and privileged above all others, and he is invested with unique authority and power. Since the king is a divine instrument, God in his wrath will sometimes send evil and cruel kings, scourges of the Lord, to chastise the boundless evil of man. The speaker stresses the kings’ great obligations towards the Church which they must guard and protect. They must cast out all idolaters and discard all superstition. Princes who live without the Light of the Lord and without propagating His Glory are spoken of in unusually harsh terms. They covet but pleasure, power, and voluptuousness, and will be hurled into deepest despair.

None of these ideas are original, of course. They are part of a common European heritage, ultimately derived from St. Augustine, but wide-spread throughout Europe in various versions through the extremely popular *Mirror of Princes* genre. It is to be supposed that considerable portions of Peder Vinstrup’s address have been taken from a *Mirror of Princes*. At any rate his address differs from other Danish coronation speeches from the time between the Reformation and the introduction of Absolutism in its length, powerful language, and king-exalting tone.

OverSIGter

PARTIDANNELSEN I DEN SENE ROMERSKE REPUBLIK

AF

JENS ERIK SKYDSGAARD

I LØBET af dette århundrede har opfattelsen af romersk partidannelse og dermed romersk partipolitik været genstand for et meget intensivt studium. Det er ikke overdrevent at hævde, at vor opfattelse af den romerske republik og dens omformning til kejserrige nu er principielt anderledes end ved århundredskiftet. Dette er baggrunden for nedestående forsøg på at skitsere den udvikling, der er sket, idet det dog må understreges, at der kun er tale om en oversigt, der i *grove træk* omtaler en del af de hovedværker, der i dag synes at være om ikke milepæle så dog kilometersten i forskningshistorien.

Det er næppe urigtigt at hævde, at den ældre forsknings opfattelse på godt og ondt var domineret af *Theodor Mommsens* »Römische Geschichte«, hvis første udgave kom i årene 1854–1856 og omfattede perioden til og med Caesar (bd. I–III). Det er imidlertid ofte fremhævet, at Mommsen som så mange engagerede historieskrivere førte en stor del af sin egen tids politiske problematik med sig. Ikke mindst den strid mellem optimates og populares, der kendetegner tiden mellem Gracchernes reformer og Caesars diktatur, minder hos Mommsen om striden mellem konservative og liberale i forfatterens samtid. Mommsen bekæmper sine egne konservative modstandere, når han skildrer denne tid, og er langt fra den tilstand af uengagement, som ofte – siden Tacitus – er blevet fremhævet som en af historieskriverens vigtigste forudsætninger. I mange måder kan man sige, at Mommsen »holdt med« populares, og han så i Caesars person en redning fra et konservativt styre, som han selv hadede.¹ Skønt Mommsen senere skrev et bd. V om de romerske provinser, ud-

¹ En oversigt over den ældre forskning før Mommsen findes i Pauly-Wissowas Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft bd. 18,1, sp. 775 ff. (artikel »optimates«).

kom bd. IV om kejserriget aldrig. Dette gav anledning til megen forundring og forventning i samtiden, og følgende citat fra professor Ussings erindringer kan give et indtryk heraf, samtidig med at det ganske godt karakteriserer den noget bidske slesvigholstener og danskerhader Mommsen. Ussing var i Tyskland i året 1886 og traf Mommsen ved universitetsjubilæet i Heidelberg. Han refererer følgende replikskifte: »Jeg spurgte ham nu, om vi ikke snart kunde vente det manglende 4. Bind. »Nein«, svarede han, »der kommt nicht. Das kann Jedermann thun; das können Sie thun«. Det skulle være en Kompliment«. ²

Navnlig Mommsens elever arbejdede med en ret fast opfattelse af et romersk topartisystem, der i mange måder tolkedes i analogi med samtiden. Normgivende var dog stadig Mommsens eget værk, og sjældent har nogen enkelt mand i den grad præget en forskning i flere generationer. Endnu i den aldrende *Eduard Meyers* »Cäsars Monarchie und das Principat des Pompejus« fra 1918 finder vi topartitanken gennemført, selvom forfatteren – måske også under påvirkning af sin samtids begivenheder – tager sit udgangspunkt i den revolutionære situation. Han mener, at den romerske forfatning, der jo var en bystatsforfatning, ikke egnede sig til at styre et verdensrige, samt at den heller ikke *accepteredes* som gældende forfatning af store dele af indbyggerne i den italiske enhedsstat, der var opstået, da hele Italien efter forbundsfællekrigen havde fået romersk borgerret. Påvirkning fra dette værk ser man tydeligt i en af Adam Afzelius' tidligste studier »Pompeius og hans Modstandere 66–62 f. Kr.« (1930).³ Her finder vi anvendt betegnelser som »regeringsmagten«, »det oligarkiske parti«, »folkepartiets kandidater« o. a. – ganske som hos Eduard Meyer. På dette tidspunkt var imidlertid en ganske ny tolkning undervejs.

Normalt – og sikkert ikke med urette – anføres *Matthias Gelzer* som foregangsmanden for den nye opfattelse. Grundlæggende er hans artikler »Die Nobilität der römischen Republik« (1912) og »Die Nobilität der römischen Kaiserzeit« (1915)⁴ samt de berømte biografier af Caesar (1921) og Pompejus (1949). Gelzer opfattede begrebet »nobilitet« som betegnelsen for senatets øverste lag, den egentlige romerske herskerklasse, som bogstavelig talt var født til at beklæde consulatet. For at forstå den enorme koncentration af indflydelse og prestige, som gjorde det muligt at bevare statens øverste embeder som et privilegium for ret få familier, må man antage, at denne overklasse havde en magt, som ikke fremgår umiddelbart af den romerske forfatnings organer. Det er især denne ikke-forfatningsmæssige indflydelse, den nyere forskning har

² J. L. Ussing (1820–1905): Af mit Levned, s. 55.

³ Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning nr. 156.

⁴ I tidsskriftet *Hermes* bd. 50, 1915. Begge af handlinger findes i hans »Kleine Schriften« I–III, 1962 ff.

beskæftiget sig med. Den afspejler sig i den romerske patronus' forhold til hans cliens.

I den ældste romerske republik er begrebet clientela udmærket kendt og synes ret fast afgrænset. Blandt andet nævnes det i de tolv tavlers lov. Clientes udgjorde ved siden af patricii og plebs en selvstændig stand. Stænderkampene udkæmpedes mellem på den ene side patricii med deres clientes og på den anden side plebs, men den eksakte forskel mellem patriciere og plebejere er som bekendt et omstridt spørgsmål, som her ikke skal berøres.⁵ Fra omkring år 300 hører vi imidlertid ikke mere om clientes som afhængige af patricierne, og den traditionelle opfattelse har været, at clienterne som stand gik op i plebs, da stænderkampene døde ud med plebejernes fuldstændige ligeberettigelse. Når vi i senrepublikanske og kejsertidens kilder finder betegnelsen clientes om de personer, der gjorde fornemme folk deres opvartning og fulgte dem til forum, opfattede den ældre forskning dette som en nydannelse og noget rent udvortes. A. B. Drachmann kunne i sin »Romerske Statsforfatning« fra 1903 skrive: »Det er et frit underordningsforhold, hvori en ubemidlet stiller sig til en rig og mægtig mand«. Det nye ved Gelzers opfattelse er, at han antager, at clientela-forholdet er langt mere udbredt end tidligere antaget, samt at det har langt videre politisk rækkevidde. Patronus hjælper cliens økonomisk og juridisk, mens cliens er forpligtet til at støtte patronus politisk. Imellem de enkelte nobiles, der rådede over uhyre mængder af clientstemmer, sluttedes politisk forbund – amicitia – og ved således at danne »valgforbund« kunne nobiliteten sikre valg af de ønskede kandidater.

Herhjemme var *Hartwig Frisch* den første, der indførte denne fortolkning af den politiske kamp i Rom, først i »Europas Kulturhistorie« 1928 og senere i »Ciceros kamp for Republikken« fra 1942. Derimod er det *Adam Afzelius*, der afgørende har bevist, at Gelzers opfattelse af nobilitas er rigtig. I sin uhyre grundige disputats fra 1935 »Den romerske Nobilitets Omfang«, viser han, at alene nobiles i den senere republik er consuler eller efterkommere af consuler. Det at opnå dette embede forlenede en mand med en sådan prestige, at den automatisk nedarvedes til hans efterkommere og var en anbefaling i sig selv, når disse søgte et embede. Nobiliteten udgjorde således en lille overklasse inden for senatorstanden, og den så med udpræget modvilje på folk som Marius og Cicero, homines novi, der ikke havde en anerække af consuler at vise tilbage til. Dette var ganske vist også Gelzers opfattelse, men det afgørende bevis for tesens rigtighed gav først Afzelius.

Forskningen har siden Gelzer i stigende grad interesseret sig for forholdet mellem cliens og patronus og de konsekvenser, denne nyvurde-

⁵ Se f. eks. Ernst Meyer: *Römischer Staat und Staatsgedanke*², 1961, s. 29 ff.

ring har for forståelsen af det politiske liv. For mig at se har især tre forskningsgrene hver på sit felt bidraget til den opfattelse, der nu kan siges at være dominerende.

Inden for den *klassiske filologi* har der været en udtalt interesse for en meget bredt funderet definition af en række ord og begreber, der fremtræder næsten som termini technici. To store artikler af *Richard Heinze* har her været normgivende, »Auctoritas« (1925) og »Fides« (1929).⁶ Ordene studeres ikke rent leksikalt, men snarere i deres fulde relation til beslægtede begreber og dermed hele den romerske kultur. Derved får man en langt fyldigere forståelse af deres valeur. *Auctoritas*, der sprogligt er afledet af verbet *augeo*, fremtræder som et specifikt romersk begreb, og den person, der besidder *auctoritas*, har i kraft af sine fremragende egenskaber og sin slægt ret og pligt til at regere og råde og derved forøge både sin og det romerske folks magt. *Auctoritas* modsvares hos andre af *fides*, der både er den aktive loyalitet mod den, der har *auctoritas*, og det passive forhold at man står under dennes beskyttelse, »in fide alicujus esse«. Disse begreber finder anvendelse såvel i religiøs og juridisk som politisk sfære og er helt fundamentale for forståelsen af romersk livsholdning og moral.⁷

Prosopografien har navnlig fået et vældigt opsving gennem Pauly-Wissowas »Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft«, der påbegyndtes i 1893 og endnu ikke er bragt til afslutning. Værket har ganske sprængt de normale rammer for en encyklopædi, idet de enkelte artikler har udviklet sig til en række monografier i leksikonstil, men her er samlet et umådeligt materiale. For *prosopografien* har dette medført, at praktisk taget hver eneste oplysning om enkeltpersoner er samlet og let tilgængelig. Intensive studier inden for det romerske slægtssamfund har her ført til overbevisende resultater. Navnlig er *Friedrich Münzers* indsats banebrydende, idet en række værdifulde biografier er forfattet af ham, ligesom han samlede sin opfattelse i afhandlingen »Römische Adelsfamilien und Adelsparteien« fra 1919. Münzer slutter sig til *Gelzers* opfattelse af begrebet *nobilitet* og undersøger især konsulernes slægts- og venskabsforbindelser. Ægteskaber, adoptioner og andre privatretlige fænomener afslører ofte et politisk samarbejde mellem de enkelte gentes, der ad den vej søger at sikre sig så mange embeder som muligt, især naturligvis konsulatet. En sådan gruppering af slægter kalder Münzer »Adelspartei«. Konstellationerne kan skifte, men førende slægter står ofte sammen i århundreder. Den egentlige politiske kamp foregår derved

⁶ Oprindeligt publiceret i *Hermes* bd. 60 og 64, nu optaget i »*Vom Geist des Römertums*«³, 1960.

⁷ Et bredt udsnit af denne forskningsgren søges nu udgivet af *Wissenschaftliche Buchgesellschaft* under titlen »*Römische Wertbegriffe*« (*Wege der Forschung* Bd. XXXIV).

i selve senatet mellem sådanne grupper af hinanden nærtstående senatorer, og det er karakteristisk for Münzers bog, at hans Sachverzeichniss *ikke* indeholder ord som »comitia« eller »Volksversammlung«, men nok »Gastfreundschaft« og »Leichenfeiern«.

Økonomisk og social historie forstået som forsøget på ikke at skildre »konger og krige«, men samspillet mellem de forskellige befolkningslag, derunder ikke mindst de klasser, som i den ældre historieskrivning havde mindre interesse, er som bekendt et forholdsvis moderne fænomen, men til gengæld dyrket med stor flid også inden for den romerske historie. Erindres må blot, at man her har at gøre med en periode, hvor man mangler næsten alt, hvad der blot ligner statistisk materiale, hvorfor en række resultater altid vil være meget omdiskuterede. De førende forskere er her *Tenney Frank* (*An Economic History of Rome*, 1920) og *M. Rostovtzeff* (*A Social and Economic History of the Roman Empire*, 1926). Skønt uenige i mange detaljer er de to forfattere dog enige om i nogen grad at ændre den ældre historieskrivnings billede af det store og uordnede, arbejdsløse romerske folk, der levede af almisser. Handel og håndværk centraliseredes aldrig – i alle fald ikke i detailledet – og den romerske plebs bestod netop i høj grad af småhandlende og håndværkere samt den ikke talmæssigt definerbare arbejdsløse gruppe. Karakteristisk for den romerske politik er imidlertid, at disse klasser i borgerkrigstiden fra Graccherne til Caesars diktatur *ikke* optræder som en politisk organiseret masse. Egentlig socialisme i moderne forstand er et ukendt fænomen, men ved at bejle til disse klassers stemmer ved et politisk initiativ kunne medlemmerne af nobiliteten binde dem til sig politisk og gøre dem til deres klienter. Selv tog de lavere klasser øjensynlig ikke politisk initiativ eller forsøgte en revolution.

Det blev ikke Rostovtzeff selv, der drog de politiske konsekvenser af den økonomisk-soziale histories resultater. I hans kortfattede »History of the Ancient World« II fra 1927 arbejdes stadigvæk med et topartsystem, samtidig med at clientelasamfundet søges indpasset i billedet. Først med to afgørende værker fra 1930'erne åbnedes vejen for en virkelig nytolkning af de politiske grupper i Rom. Begge værker har som hovedformål at skildre baggrunden for det augustæiske principat, og som det vil fremgå af nedenstående, er forfatterne i ikke uvæsentlig grad inspireret af deres samtids begivenheder.

Tyskeren *Anton von Premerstein* var i 1927 medudgiver af det såkaldte Monumentum Antiochenum,⁸ hvorved mange forbedrede læsemåder kunne optages i Res Gestae Divi Augusti (tidligere almindeligvis kaldet Monumentum Ancyranum). Den mest betydningsfulde ændring er i kap. 34, hvor Ankaraindskriftens latinske tekst havde en lakune, som

⁸ W. Ramsay u. A. v. Premerstein: Monumentum Antiochenum, Klio Beiheft 19, 1927.

Mommsen udfyldte på grundlag af den græske oversættelse: »Post id tempus praestiti omnibus dignitate, potestatis autem nihilo amplius habui quam qui fuerunt mihi quoque in magistratu conlegae«. Von Premerstein kunne nu i stedet for *dignitate* læse *auctoritate*, og dermed var vejen åben for en ny fortolkning af Augustus og hans principat, idet ordet *auctoritas* – efter Heinzes fortolkning – jo er terminus technicus i forholdet mellem *cliens* og *patronus*. Von Premersteins store monografi »Vom Werden und Wesen des Prinzipats« blev i 1937 udgivet af en elev,⁹ og heri begrundes en helt ny opfattelse af det romerske principat som ikke i første række baseret på den republikanske forfatning – *res publica restituta* – men på et personligt *clientela*, der så at sige omfattede hele det romerske folk. *Princeps* er en »Gefolgschaftsführer«, og hans vigtigste beføjelser hviler på hans *auctoritas*, som overdrages ham ved en edsaflæggelse, hvor folket sværger ham troskab.

Afhandlingen er i høj grad af systematisk karakter. Skønt hovedvægten ligger på en fortolkning af Augustus' egen stilling, benyttes til belysning heraf også kilder, der med nogen ret kan hævdes kun at udsige noget om principatets senere faser. Derimod har englænderen *Ronald Syme* i meget høj grad blik for den dynamik, der ligger i den øjeblikkelige historiske situation. Hans klassiske værk »The Roman Revolution« udkom i 1939 og er en fremadskridende beretning om Gajus Octavius-Octavianus-Augustus og hans gradvise magtovertagelse indtil år 23 f. Kr. I bogens sidste trediedel koncentrerer opmærksomheden om det augustæiske styre efter dette vendepunkt.

Symes hovedinteresse ligger ikke i begivenhedernes hovedpersoner, men snarere i deres tilhængerskare eller parti, »faction« eller »gang« som det ofte hedder. Han har draget den fulde konsekvens af, at den romerske *nobilis* er leder af en utallig skare af *amici* og *clientes*, og følgelig udspilles borgerkrigen eller revolutionen mellem disse dynaster og deres tilhængere. Til tider føres kampen politisk – ofte med bestikkelse, vold og undertiden attentater – til andre tider bryder åben krig ud. Augustus' sejr består i at han – som den sidste af de store dynaster – opsuger alle andres *clientela* i sit, således at hans »parti« til slut omfatter hele det romerske folk. Herefter kan han organisere rigets styre, men med stadig hensyntagen til de mange interesser, der skal tilgodeses, hvilket er en medvirkende årsag til principatets konservative præg.

Syme anvender i udpræget grad den prosopografiske metode og betragter sig her som elev af Münzer. Han kender periodens persongalleri som få og jonglerer behændigt med de forskellige aktører og statister. Bogen er naturligvis forsynet med et fremragende personregister. Ind-

⁹ Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Abteilung, Hef 15, 1937. Fotografisk genoptrykt af Johnson Reprint Corporation 1964.

stillingen til det historiske forløb er præget af forfatterens opfattelse af fascismens fremmarch i hans samtids Europa. Tonen er – for at bruge forfatterens egne ord – »pessimistic and truculent«, og selv opfatter forfatteren sig som en moderne afløser af Sallust, Tacitus og Asinius Pollio, hvis nu tabte historiske værk tillægges en stor betydning for udformningen af den historiografiske tradition. »The Roman Revolution« hører til dette århundredes mest glansfulde historieskrivning, og forfatteren har som professor i Oxford i høj grad dannet skole.

I sin bog »Party Politics in the Age of Caesar« (1948) uddyber *Lily Ross Taylor* det billede af den senromerske republiks politiske milieu, som Syme havde skitseret. Bogen falder i to dele, først en mere systematisk, derpå en applikation af det politiske system på republikkens sidste femten år. I den sidste del anlægges overraskende nok et optimatisk synspunkt, således at hovedinteressen samler sig om den yngre Cato og hans politik. En Ehrenrettung af denne, som siden Mommsen oftest er blevet betragtet med den dybeste *dédain*, var i sig selv en tillukkende opgave, men lykkes ikke ganske i Ross Taylors bog. Hovedinteressen i vor sammenhæng har da også den systematiske del. Heri fastslås, at den romerske nobilis gik til valg *uden* noget program, men som politisk person støttet af sine venner og *clientes*, herunder også veteraner, der havde gjort krigstjeneste under familiens *auspicio*. Venskaber såvel som *clientela*-forhold var nemlig arvelige. Vi besidder her en udmærket kilde i broderen Quintus' brev til Marcus Cicero, da denne som »*homo novus*« var kandidat til consulatet.¹⁰ Dunkel er ikke mindst de romerske valgmetoder, men Ross Taylor fremhæver, at navnlig ved prætor- og consulvalgene, der normalt fandt sted i juli, spillede de tilrejsende fra den municipale overklasse en væsentlig større rolle end byproletariatet, skønt dette naturligvis talmæssigt var langt overlegent. Nobiliteten var derfor stærkt interesseret i disse tilrejsendes stemmer, som for størstedelen blev afgivet af folk, der havde samme politiske og økonomiske interesser som den romerske overklasse. Ved at beklæde de livsvarige præsteembeder havde adelen desuden uanede muligheder for at obstruere lovforslag, der som regel i årets første måneder fremsattes af tribunerne på *comitia tributa*. På den måde kunne den fåtallige nobilitet i vid udstrækning bevare monopoleet på de højere embeder, hvortil valget foregik på *comitia centuriata*, men i det lange løb kunne den ikke beherske besættelsen af de lavere embeder og dermed tilgangen til senatet, der med Sullas udrensning havde fået en udpræget konservativ sammensætning. For en »*homo novus*« gjaldt det i første række om at skaffe sig velyndere blandt nobiliteten, og det lykkedes især, hvis man optrådte som advokat for retten. Ciceros forbløffende karriere, der giver

¹⁰ På dansk findes en kort introduktion til dette brev, »*commentariolum de petitione*«, i Carsten Høegs »Introduktion til Cicero«, 1942, s. 101 f.

ham consulatet anno suo – dvs. da han er 43 år – skyldes især hans meget succesrige advokatvirksomhed, der skaffede ham mange amici, men ikke så mange clientes, at han blev i stand til at føre sin egen politik.

For Lily Ross Taylor dækker begreberne *optimates/boni* og *populares*, der er udprægede politiske slagord, kun til en vis grad over en egentlig deling i senatet. Der er ikke tale om nogen egentlig politik, endsige da et program. Snarere drejer det sig om en forskel i politisk metode, nemlig om man regerer via senatet eller via tribunernes lovgivningsinitiativ på *comitia tributa*. I begge tilfælde rekrutteres politikerne i de samme kredse. Der bliver således i virkeligheden kun en lille forskel på de forskellige politikere set med moderne øjne. Deres mål er i første række personlige. Valgagitationen forud for embedsbesættelser sammenlignes ikke uvittigt med de amerikanske nomineringsvalg indenfor det enkelte parti, hvor jo mange for en udenforstående ret uforståelige faktorer kan spille afgørende ind.

Medens Ross Taylor behandlede et udsnit af den eftergracchiske periode, har *H. H. Scullard* i »Roman Politics 220–150 B. C.« (1951) appliceret den prosopografiske metode på en ældre fase af den romerske historie. Hovedkilden er her Livius' beretning, og skønt denne jo ikke er nogen førsterangs kilde, er der dog herigennem bevaret gode oplysninger om embedsbesættelserne i de enkelte år. Hovedsagelig baseret på dette materiale skaber Scullard et fascinerende billede af de enkelte familiers kamp om embederne og den dermed forbundne direkte politiske indflydelse. De enkeltes *amicitiae* og *inimicitiae*, ægteskabs- og adoptionspolitik har stadig til formål at bevare indflydelsen i en ganske lille kreds af senatorfamilier. Herved kommer mange interessante synspunkter frem – blandt andet understreges det stadig, i hvilken grad den ene gruppes politik og hele holdning er medbestemmende til at skabe den rivaliserende gruppes opfattelse. Den berømte modsætning mellem Scipionernes kreds og den ældre Cato er således langt mere et led i Catos kamp for at erhverve censorembedet end en ideologisk kamp mellem philhellenere og gammelromere.¹¹

En meget betydelig indvending kan imidlertid rettes mod Scullards metode og dens resultater. En romersk *nobilis* kan gennemløbe embedskarrieren fra *quaestur* til *consulat* fra han er 30 til han er 43 år gammel. I perioden derefter er hans politiske indflydelse ofte meget vanskelig at efterspore, med mindre han beklæder særlige – ofte militære – poster. Vi besidder jo ikke nogen protokol for senatets forhandlinger. Derved bliver det let sådan, at den enkelte families indflydelse *kun* kan ses, når et medlem besidder et embede, og følgelig ser vi også i Scullards fremstilling, at betydelige slægter som *Cornelii*, *Fulvii*, *Flacci*, *Claudii*

¹¹ For denne opfattelse af den ældre Cato se D. Kienast: *Cato der Zensor*, 1954.

osv. dukker op som dominerende med knap 30 års mellemrum, nemlig når de kan stille kandidater til de eftertragtede embeder og få dem valgt. I den forbindelse må man erindre, at romerske senatorslægter ikke er børnerige. Man har indtryk af, at den enkelte familie næppe har mulighed for at sikre mere end et eller to consulater inden for samme generation, og familiens prestige tåler ikke, at der er en stor mængde sønner, der ikke bliver konsulærer. Imidlertid er det givet, at talrige exconsuler har spillet en betydelig rolle, som ikke lader sig aflæse af embedsbesættelserne, og som vi følgelig ikke har nogen overlevering om.¹² Også i samtiden kan de have været kendt kun i en inderkreds. Ikke mindst i de politiske processer mod fremstående politikere kan de ældre have haft stor indflydelse, men ikke altid i forreste række. Ofte er yngre kræfter anvendt som anklagere og forsvarere, og dermed kan det egentlige politiske sigte med en sådan proces være tilsløret for os.

Processerne spiller en stor rolle i Scullards fremstilling, men her svigter vor historiografiske overlevering ofte. Det berømteste eksempel er processerne mod Scipionerne, hvor det er lykkedes for Livius at sammenblande forskellige traditioner på en sådan måde, at hans fremstilling er ret uforståelig.

Ikke mindst når man som Scullard bygger sin prosopografiske forskning på kilder, der er langt senere end den periode, der skildres, må man stille det spørgsmål, om vor viden overhovedet er tilstrækkelig. Mange af de personer, der så behændigt opereres med, er for os kun navne, og ofte er kun familienavnet årsagen til, at den pågældende placeres så centralt i en politisk situation. Scullards bog vil altid stå som et interessant eksperiment, men i mange detaljer er metoden dog presset på en sådan måde, at resultatet må stå ganske for forfatterens egen regning.

Clientelabegrebet bliver voldsomt udvidet af *E. Badian* i hans »Foreign Clientela« (1958). Denne bog er en studie i romersk udenrigspolitik fra 264–70 f. Kr., men tillige forsynet med en oversigt over den tidligere udvikling. Badian slutter sig fuldt og helt til forgængernes opfattelse af clientelas betydning for romersk politik og har sat sig den opgave at undersøge de ikke romerske borgeres tilhørsforhold – i første halvdel af bogen til den romerske stat, i anden halvdel til de enkelte nobiles. Roms store ekspansion medførte som bekendt, at der sluttedes en række bilaterale traktater med talrige stater i og uden for Italien, store landområder

¹² I sin artikel »Caepio and Norbanus, Notes on the Decade 100–90 B.C.«, *Historia* 1957, søger Badian at redegøre for Marius' indflydelse efter hans consulater. Ofte finder man det fastslået som en uigendrivelig kendsgerning, at Marius kom ganske til kort i den romerske indenrigspolitik, men Badian søger at vise, at han i virkeligheden er bagmand for en række meget vanskeligt gennemskuelige processer i disse år. Artiklen er et skoleeksempel på, hvorledes den prosopografiske forskning arbejder.

blev gjort til romerske forvaltningsområder, og flere suveræne fyrster opnåede status af »amici«. Dette oprindeligt ligestillede forhold ændredes på grund af den romerske ekspansion således, at Rom i virkeligheden antog patronens rolle, mens den allierede – socius eller amicus – blev client. For Badian er det evident, at den romerske udenrigspolitik kan fortolkes ud fra det privatretlige forhold mellem patronus og cliens. Endvidere sluttedes en række private forbindelser mellem romerske nobiles og den befolkning, som de styrede som statholdere på det romerske senats og folks vegne. Badian søger at påvise, hvorledes dette ikke-romerske clientela udnyttedes også i romersk indenrigspolitik. Inderkredsen omkring Graccherne henvendte sig til de italiske socii og sprængtes derved. Scipio Aemilianus kunne mobilisere talrige frivillige både i Italien og i Spanien til sin hær, og senere politikere som den unge Crassus og Pompejus begyndte deres politiske løbebaner som generaler for hære, der var hvervede blandt deres clienter. Når Badian slutter med år 70, Pompejus' første konsulat, er det ikke fordi han mener, at udviklingen her har nået sit endepunkt, men snarere fordi den her virkelig tager sin begyndelse. Der annonceres derfor også et andet bind, der skal følge udviklingen frem til republikkens slutning ud fra samme synsvinkel.

Badians synspunkter sprænger i virkeligheden forskellen mellem udenrigspolitik og indenrigspolitik bort. Man kan med flere af recensenterne spørge, hvorfor han kalder sin bog *Foreign Clientela*. Al romersk politik bliver efter hans opfattelse at fortolke under synsvinkelen patronus-clientens, og det er et spørgsmål, om han derved ikke har forenklet sin vurdering af romersk politik så meget, at en række politiske situationer slet ikke rigtig lader sig begribe. Badian må således betragte hele opgøret med Numiderkongen Jugurtha som »the exception that proves the rule«. Det er imidlertid denne krig, der giver Gajus Marius den militære baggrund for den senere dominerende stilling, og det er denne krig, der giver starten til det fjendtlige forhold mellem Marius og Sulla, som senere fører til den første store serie af borgerkrige. Hvis dette skal betragtes som en »undtagelse«, så man gerne thesen appliceret på den sene republiks historie, hvor kilderne flyder rigeligere, og vor mulighed for at bedømme politiske hensigter og metoder er langt større. Dette udelukker dog ikke, at Badians bog er et fremragende stykke historieforskning – ikke mindst bør fremhæves hans udredning af det vanskelige spil om forbundsfællernes borgerret fra ca. 125 til forbundsfællekrigens afslutning. Her er vor opfattelse virkelig blevet beriget med frugtbare synspunkter, som også har vundet almindelig tilslutning.

Det helt personlige forhold mellem borgerne, som hele det her nævnte udvalg af den moderne forskning anser for så betydningsfuldt, har fået en markant skildring i en artikel af *Erik Wistrand* »Caesar och det

samtidda romerska samhället«. ¹³ Hele det romerske adfærdsmønster består af en udveksling af beneficia. Ydelsen af et beneficium kræver en genydelse »officium«, der jo også ligefrem betyder »pligt«. At være *ingratus*, dvs. ikke at opfylde sine officia, er således kardinalsynden for en romer. Caesars storladne clementia overfor sine overvundne modstandere var en måde at binde disse på. Derfor stod han moralsk set meget stærkt, og samvittighedskonflikten for tyrannmorderne var meget stor. Propagandaen mod Caesars mordere havde således meget gode kort på hånden. Kampen mellem de små *factiones* af *nobiles* kunne således også udvikle sig til en kamp om at få lejlighed til at udøve beneficia, f. eks. at skænke romersk borgerret til hele byer og landsdele. I sin yderste konsekvens er borgerkrigenes partikampe herved totalt opløst i fejder mellem indbyrdes rivaliserende grupper af *nobiles* med deres tilhænger-skarer, der er bundet til dem af et næsten ubrydeligt moralsk krav. Her er ikke længere tale om politik, men kun om personer, der til gengæld har pligt til stadig at sørge for deres clients vel. Denne bestandige overbydning i forhold til modstandernes ydelser sprænger den romerske republik.

Det ubehagelige ved denne udlægning er, at den hviler på en bestemt fortolkning af kilderne, ikke på kilderne selv. Vi kan ganske vist hos Sallust læse en dom som denne: ». . . pauci potentes, quorum in gratiam plerique concesserant, sub honesto patrum aut plebis nomine dominationes affectabant« ¹⁴ – men det vil altid kunne diskuteres, om en sådan ytring skal tages for sin pålydende værdi eller den må stå for forfatterens egen regning. Tilhængerne af factionsteorien har da også været interesserede i begrebsanalyser og tekstfortolkning, der kan støtte deres opfattelse. Nævnes skal her blot den måske vel fortænkte af-handling af *Friedrich Lossmann* »Cicero und Caesar im Jahre 54. Studien zur Theorie und Praxis der Römischen Freundschaft« (1962), ¹⁵ og *J. Hellegouarc'h* »Le vocabulaire latin des relations et des partis politiques sous la république« (1963). Utvivlsomt vil det være nødvendigt med en meget gennemgribende analyse af de enkelte forfatters politiske terminologi, før en sikrere underbygning af factionsteorien kan nås.

Kritikere af factionsteorien har det ikke skortet på. Det ses alene af antallet af dybtgående recensioner, de pågældende værker har været genstand for. Der er ganske vist næppe nogen, der i dag vil se bort fra clientela-teorien som noget ganske fundamentalt for romersk politik og den sejhed, hvormed oligarkiet kunne bevare sin magt. Ej heller vil vel nogen benægte, at ord som *amicitia*, *beneficium* osv. kan have en ud-præget politisk nuance. Spørgsmålet er blot, om man kan tillægge

¹³ I hans »Politik och Litteratur i Antikens Rom«, 1962.

¹⁴ *Historiae* I, 12.

¹⁵ *Hermes*, Einzelschriften, Heft 17, 1962.

ganske små grupper indbyrdes rivalisering den betydning, som mange – med Ronald Syme i spidsen – har villet. Her skal kun nævnes den – mig bekendt – sidste, der gør alvorlig indsigelse herimod, nemlig *Christian Meier* »Respublica Amissa. Eine Studie zu Verfassung und Geschichte der späten Römischen Republik« (1966). På grundlag af kilderne og med anvendelse af den prosopografiske metode kan Meier vise, at den romerske adelsklan *ikke* er en fast og ubrydelig politisk enhed. I en række situationer – som modstanderne naturligvis vil være tilbøjelige til at betragte som undtagelserne – kan man se selv nære slægtninge bekæmpe hinanden, ikke mindst i den endelige strid mellem Pompejus og Caesar. Man kan heller ikke påvise nogen *udbredt* anvendelse af valgforbund og karteller. De af factionsteoriens tilhængere anførte eksempler betragter Meier som undtagelser. Meier er fortsætter af den tyske Gelzer-skole, hvis fornemste repræsentant måske var *Hermann Strassburger*, der blandt andet skrev artiklen »optimates« i Pauly-Wissowas Realencyclopädie (1939). For denne – og Meier, som har skrevet artiklen »populares« sammesteds¹⁶ – er populares ikke grupper af politikere, men enkeltpersoner, der for at opnå øjeblikkelig politisk fordel »slår ind på den populære vej«, dvs. forelægger lovforslag uden om senatet via det tribuniciske lovgivningsinitiativ på *comitia tributa*. Det forbløffende ved romersk politik er således, at der ingen partidannelse er, kun ganske løse grupperinger omkring personer uden program. For Meier bliver der knap nok tale om nogen egentlig politik længere i den politiske kamp. Republikkens fald skyldes efter hans opfattelse ikke dynasternes indbyrdes kampe med deres clienthære, men den disintegration af staten, der fandt sted, fordi der i den romerske adelsrepublik ikke var plads for en behandling af de påtrængende politiske problemer. I virkeligheden var der – på politisk plan – intet alternativ til det adelige regime. *Nobiles* var professionelle, født til deres herskerstilling, og uden for selve senatorstanden fandtes politisk interesse kun for så vidt som egne interesser berørtes. Dette kan især iagttages hos ridderstanden, der – under andre forhold – havde kunnet give det politiske liv den fornyelse, som tiltrængtes.

Af ovenstående eksempler på indlæg i en stadig standende debat fremgår det atter, i hvilken grad samspillet mellem historieforskningen og historikeren og dennes egen samtids problemer præger forskningsresultaterne. Dette er ikke ensbetydende med, at historien og dens resultater er ganske relativiseret. Ikke mindst forsøgene på at fortolke det politiske milieu, i hvilket den romerske republik kom til kort og afløstes af et kejserdømme, har på afgørende måde forøget vor reale viden. Også en Meier antager *clientela* som noget ganske konstituerende

¹⁶ Supplementband X, 1965, s. 549 ff.

for det romerske samfund, og det er ikke længere muligt at læse kilderne som før. Problemløse sætninger, der ikke tillagdes betydning af tidligere forskere, fremstår pludselig i en ny sammenhæng, og ganske banalt kan det konstateres, at vi i dag ved mere om periodens politiske former. Samtidigt kan det ikke nægtes, at historien som sådan er blevet en anden end i positivismens dage. Det ses alene deraf, at ovenstående synspunkt næppe kunne være anlagt på Mommsens tid.

DET SENROMERSKE SAMFUND

AF

TORBEN DAMSHOLT

DET FOREKOMMER maaske lovlig systematisk, men er dog næppe ganske overflødigt, indledningsvis at gøre opmærksom paa, at interessen for og udforskningen af senantikken kan være bestemt af tre forskellige udgangspunkter, og at dette forhold har vidtrækkende følger ikke blot for den samlede vurdering, men i høj grad ogsaa for opfattelsen af de enkelte forhold, placeringen af begivenheder og tolkningen af kildesteder.

For det første har historikere, filosoffer og mange andre interesseret sig for perioden under synsvinklen: det romerske riges – eller med en ofte ganske let vægtforskydning: den antikke kulturs – forfald og undergang. Det er ikke for meget sagt, at dette har været et af de største temaer i europæisk historieskrivning, hvis egen historie det kan være særdeles tankevækkende at følge, saaledes som det bl. a. er muligt i *Santo Mazzarinos* bog »La fine del Mondo Antico«,¹ hvor problemets diskussion følges fra Polyb til Piganiol med det attende aarhundredes oplysningsmænd Montesquieu og Gibbon som begrebsudviklingens vendepunkt.

Edward Gibbons monumentale »History of the Decline and Fall of the Roman Empire« (1776–88) kan ogsaa passende staa som denne traditions moderne udgangspunkt. Den læses vistnok stadig ogsaa for den historiske fremstillings skyld og er nylig udsendt paa dansk, desværre dog i forkortet udgave;² ganske vist er de forskellige partiers oplysende værdi ikke lige stor, men det drejer sig dog om et hovedværk i hele det attende aarhundredes litteratur, der har krav paa at læses og vurderes som saa-

¹ S. Mazzarino: *La fine del Mondo Antico*, Milano 1959, 212 s.; tysk udg. München 1961; engelsk udg. London 1966.

² Ed. Gibbon: *Det romerske riges forfald og undergang I–IV*, efter D. M. Low's udgave . . . paa dansk ved H. C. Huus, K. Hannestad og Birgit Busch, København 1963, ialt 1044 s.

dant. Et nyere værk inden for samme tradition som *Otto Seecks »Geschichte des Unterganges der antiken Welt«* (1895–1921) er baade mere detailrigt inden for sin snævrere kronologiske ramme – perioden 305–476 mod Gibbons 180–1453 – og skrevet paa grundlag af systematiske, kildekritiske studier; karakteristisk for sin generations historiesyn udsendte forfatteren reviderede udgaver af værkets tidligere bind, inden de sidste endnu var udkommet. I sin vurdering af senantikken ligger Seeck meget nær ved Gibbons bekendte »triumph of barbarism and religion«, men søger en socio-biologisk forklaring herpaa i formlen »Ausrottung der Besten«.

Af Mazzarinos omtalte bog fremgaar det imidlertid, hvorledes diskussionen om Roms eller antikkens »forfald og undergang« i tiden omkring og efter den første verdenskrig dels paavirkedes kraftigt af en følelse af aktualitet og samtidig fik fornyet indhold ved en mere intens udforskning af den økonomiske og sociale historie med *A. W. Perssons »Staat und Manufaktur im römischen Reiche«* fra 1923 og *Michael Rostovtzeffs »A Social and Economic History of the Roman Empire«* fra 1926³ som hovedværkerne – og dels opløste sig i den drøftelse af spørgsmaalet om kontinuitet eller brud, ogsaa dette især paa det økonomisk-sociale omraade, som i de sidste 30 aar har været knyttet til *Henri Pirennes* navn.

Med spørgsmaalet om kontinuitet er vi imidlertid naaet over i en helt anden problematik, hvor udgangspunktet ikke er antikken, men middelalderen, hvor der ikke længere spørges om et gammelt kultur- og samfundsmønsters nedbrydning, men først og fremmest om et nyt mønsters tilblivelse i den samme periode. En værdig repræsentant for denne holdning til senantikken var for den vesteuropæiske middelalders vedkommende *N. D. Fustel de Coulanges*, der i sin »Histoire des institutions politiques de l'ancienne France«, paabegyndt i 1874, som den første metodisk søgte at udlede de middelalderlige samfundsinstitutioner af de romerske i stedet for af de oldgermanske. Linien er ført videre bl. a. af *Alfons Dopsch*, *Ferdinand Lot* og *Sture Bolin*, men ellers er det naturligt nok især byzantinister, der har beskæftiget sig med senantikken under en saadan synsvinkel; det gælder bl. a. *J. B. Bury*, hvis grundige »History of the Later Roman Empire« fra 1923 stadig er læseværdig.⁴ Selve statens fortsatte eksistens har gjort det særlig vanskeligt at trække grænse mellem romersk og byzantinsk historie – Bury forsøgte at hævde aar 800 – men i den sidste menneskealder har flere betydelige forskere ladet den egentlige byzantinske tidsalder tage sin begyndelse med de afgørende uden-

³ 2. udgave I–II, Oxford 1957, xxxii + 848 s., 80 plancher, er revideret af P. N. Fraser paa grundlag af Rostovtzeffs egen italienske udgave fra 1933. Perssons bog er Skrifter utg. af Vetenskaps-Societeten i Lund 3, Lund 1923.

⁴ J. B. Bury: History of the Later Roman Empire from the death of Theodosius I to the death of Justinian I–II, billigudgave, New York 1958, xxvi + 472 + 492 s.

rigspolitiske og administrative begivenheder under Herakleios (610–41). Saaledes kunne *Ernst Stein* i indledningen til sin »Geschichte des spätrömischen Reiches«⁵ begrunde, hvorledes den senromerske periode fra Diokletian, den første af de store »Reglementierer«, til det syvende aarhundrede ogsaa kunne opfattes som »protobyzantinsk«, og hele hans værk bærer præg af denne tilgang til emnet. Paa stadig flugt for nazismen naaede Ernst Stein, der var østrigsk jøde, desværre kun at føre sit arbejde frem til 565, men det efterladte kunne udgives paa fransk af J.-R. Palanque, som ogsaa siden har tilføjet en oversættelse af 1. bind med supplerende noter,⁶ og Steins værk maa uden tvivl idag regnes for den bedste eksisterende fremstilling af denne periodes politiske historie.

Som et tredie, fra de to antydede forskelligt udgangspunkt ville jeg endelig opstille en interesse for senantikken som selvstændig periode, med perspektiver fremad og bagud i tiden, men med hovedvægt paa dens egenart ikke blot som overgangstid, men ogsaa set i modsætning til forudgaaende og følgende perioder. En kraftig inspiration til denne betragtningssmaaede er vistnok udgaaet fra kunsthistorien, hvor de senantikke værker naturligt i vort aarhundrede har opnaaet en helt ny vurdering; af noget andre grunde har ogsaa den nyere religions- og kirkehistoriske forskning viet senantikken en primær interesse og fremlagt resultater og tolkninger, som tillige har kunnet bidrage til forstaaelse af andre sider af perioden, og som iøvrigt selv undertiden har været kraftigt paavirket af kunsthistorien.⁷ Baade for disse discipliner og for den profane historieforskning er det fjerde aarhundrede kommet til at staa i centrum – af flere aarsager, men vel især, fordi det er saa forholdsvis rigt paa kildemateriale af de forskellige genrer og derfor i særlig grad indbyder til den strukturanalyse, som de sidste generationers historikere har lagt saa stor vægt paa. Meget af denne forskning, hvoraf nogle værker vil blive omtalt i det følgende, har karakter af enkeltanalyser, men et typisk eksempel paa denne tredie mulige holdning til senantikken udtrykt i en samlende fremstilling finder jeg i *André Piganiols* »L'Empire chrétien«,⁸ hvis anden halvdel udgøres af en oversigt over

⁵ Ernst Stein: *Geschichte des spätrömischen Reiches. I: Vom römischen zum byzantinischen Staate (284–476 n. Chr.)*, Wien 1928, omtalt i Erik Bachs oversigt »Byzans og den moderne forskning«, *Hist. Tidsskr.* 10. rk. VI, s. 259–72.

⁶ Ernest Stein: *Histoire du Bas-Empire*, éd. J.-R. Palanque. I, Desclée de Brouwer 1959, xvi + 672 s., 4 kort; II, 1949, xxxiv + 900 s., 3 kort.

⁷ Et kendt eksempel er den inspiration fra H. P. L'Oranges skrifter, som Hal Koch fremhævede i sin »Konstantin den Store. Pax Romana – Pax Christiana«, Københavns Universitets festskrift november 1952, især s. 23, 47–53; sml. ogsaa Hal Kochs oversigt »Nyere litteratur om Konstantin den Store«, *Hist. Tidsskr.* 11. rk. IV, s. 506–15.

⁸ *Histoire générale fondée par Gustave Glotz, Histoire Romaine tom. IV 2e partie*, André Piganiol: *L'Empire chrétien (325–395)*, Paris 1947, xvi + 446 s.

institutioner og samfundsforhold; her findes foruden mange originale og ofte overbevisende enkeltvurderinger en gennemført betoning af periodens skabende kræfter, og det er denne, som danner baggrunden for Piganiols tilspidsede og ofte citerede konklusion vedrørende aarsagerne til Roms (delvise) fald, en konklusion der i lige grad er vendt mod forfalds- og kontinuitetsopfattelserne: »La civilisation romaine n'est pas morte de sa belle mort. Elle a été assassinée«. ⁹

FUNDAMENTAL for al beskæftigelse med senantikken er den iagttagelse, at institutioner, samfundsformer og menneskelig udtryksmaade i fjerde til sjette århundrede er forskellige fra dem, man finder i de første to århundreder. En særlig interesse kommer derved til at knytte sig til det tredje århundrede, den uhyre vigtige, men kildemæssigt desværre saa slet oplyste overgangstid, som man alt efter sin indstilling kan hæfte paa den ene eller anden periode, men hvis betydning man ikke kommer uden om at skulle tage stilling til, ogsaa selv om det maa ske i form af hypotetisk forklaring af strukturændringerne. Af de ovennævnte standardfremstillinger af senantikken er det karakteristisk nok kun Gibbons, der tager sit udgangspunkt ved Marcus Aurelius' død, dvs. paa et tidspunkt, hvor mange forskere idag af helt andre grunde hentet fra baade den økonomiske historie, religions- og kunsthistorien vil være tilbøjelige til at finde de nye kræfters frembrud. ¹⁰

Rostovtzeffs klassiske skildring af det romerske kejserriges økonomisk-sociale historie byggede i lige høj grad paa et minutiøst kendskab til baade arkæologisk og litterært kildemateriale og paa en – ikke mindst for en russisk emigrant – højst original teori om, at den romerske samfundsudvikling i første række bestemtes af klassekamp, og at det for det tredje århundrede skæbnesvangre var en ny alliance mellem bønder og soldater mod byernes overklasse, hvorfra siden senantikken »orientalske despoti« fremgik. Rostovtzeffs idé og især hans centrale tolkning af begivenhederne i 238, hvor først de afrikanske provinser og senere Italien rejste sig mod soldaterkejseren Maximinus I Thrakeren, er blevet kritiseret og modereret af adskillige, men det er ikke uberettiget, naar den fornylig har kunnet omtales som fortjenende »mindst lige saa stor ære og videnskabelig opmærksomhed som det syn, hvorover Henri Pirenne byggede sin berømte bog *Mahomet et Charlemagne*«.

Denne udtalelse falder i *Jean Gagé's* bog »Les classes sociales dans l'Empire Romain« fra 1964, ¹¹ og hele dette værks opbygning og de

⁹ Anf. værk, s. 422.

¹⁰ Det fremhæves bl. a. af S. Mazzarino, »La democratizzazione della cultura nel »Basso Impero«, XI° Congrès International des Sciences Historiques, Stockholm 1960, Rapports II (Antiquité), s. 35–54.

¹¹ Jean Gagé: Les classes sociales dans l'Empire Romain, Bibliothèque Historique, Paris 1964, 486 s. Citatet findes s. 35.

grundlæggende vurderinger røber en dyb afhængighed af Rostovtzeff. Af bogens tre hovedafsnit er det midterste viet det tredje aarhundredes krise, medens det første og det sidste skildrer samfundsklasserne under henholdsvis den ældre og den senere kejsertid (le Haut- og le Bas-Empire), det første set under synsvinklen: italienere over for provinsfolk, det sidste med overskriften »Les puissants et les petits«. Forfatteren, som er professor ved Collège de France, er en udmærket repræsentant for fransk videnskabelig tradition; efter en 26 s. lang ræsonnerende bibliografi og en lige saa lang indledning, hvor fremstillingens motiver anslaaes, fortsætter han gennem hele resten af bogen baade i tekst og noter med diskussion af de enkelte forholds og kildesteders tolkning; dens værdi er utvivlsomt størst for læsere, som i forvejen har et vist kendskab til disse spørgsmaal. Modsætningen til Rostovtzeff viser sig især i den mindre vægt, Gagé lægger paa de økonomiske forhold. For ham er det i første række selve kejserdømmet, principatet, hvis karakter og tilblivelse han udlægger i forlængelse af A. v. Premierstein,¹² der skal forstaas som drivkraften bag de sociale strukturændringer, og i overensstemmelse hermed afsluttes bogen med en virkelig original kronologisk tavle over kejserne fra Augustus til Theodosius I (27 f. Kr.–395 e. Kr.), hvor en kolonne meddeler deres fulde navn, afstamning og karriere, den næste deres ægteskabelige og adoptionelle forbindelser og endelig den sidste de samfundshistorien vedkommende forhold og begivenheder, love m. v.

En kritik af Gagés bog maa nødvendigvis begynde med en stillingtagen til Rostovtzeffs tese, og her maa man vistnok nu anse det for godtgjort, især ved *G. Forni*s systematiske indskriftstudier,¹³ at der ikke kan konstateres et skifte i de romerske legioners rekruttering fra byboere til bønder ved det tredje aarhundredes begyndelse, saaledes som Rostovtzeff hævdede. Hæren bestod fra begyndelsen fortrinsvis af bønder, selvom legionærene naturligvis som romerske borgere almindeligvis havde juridisk tilknytning til en eller anden bystat, og efter *Ramsay MacMullens* fremstilling i hans uhyre velunderbyggede »Soldier and Civilian in the Later Roman Empire«¹⁴ er det snarere karakteristisk for det tredje aarhundrede, at soldaternes civile funktioner og hele integration i det almindelige samfund voksede, saa de tværtimod at blive en ny klasse, hvis interesser kolliderede med bysamfundenes, snarere selv har været genstand for en bevidst urbaniseringspolitik netop fra de severiske kejseres side. De bestræbelser, som baade Severerne og senere kejsere udfoldede for at gøre det romerske municipalsystem generelt inden for

¹² Sml. J. E. Skydsgaards oversigt ovenfor s. 399 f.

¹³ G. Forni: *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano-Roma 1953.

¹⁴ R. MacMullen: *Soldier and Civilian in the Later Roman Empire*, Harvard Historical Monographs 52, Cambridge Mass. 1963, x + 218 s.

riget med Caracallas berømte og omdiskuterede *Constitutio Antoniniana* fra 212 som den centrale begivenhed, tolkes iøvrigt af Gagé som tegn paa en virkelig stedfunden urbanisering, medens de vel snarere maa ses som et modtræk mod den stagnation i byerne, som arkæologien afslører netop paa dette tidspunkt.¹⁵

Af særlig interesse for nærværende oversigt er det imidlertid, at Gagé ogsaa accepterer Rostovtzeffs og overhovedet den traditionelle modstilling af den ældre og den senere kejsertids samfund, det første skildret som aabent og med en stadig fornyelse af de højeste *ordines*, senat og ridderstand, fra byernes velhavende befolkningslag, medens det senantikke samfund som saa ofte før »opfattes som et stivnet, hierarkisk samfund, hvor enhver var bundet til den plads i livet, hvortil han fødtes«, en opfattelse, der bygger paa de mange bestemmelser i *Codex Theodosianus* fra 438, som tilsigter at binde skatteydere og arbejdskraft til deres for staten livsvigtige funktioner.

Denne traditionelle opfattelse, som den moderne forskning har arvet fra den theodosianske lovsamlings store kommentator *Jacques Godefroy* (*Gothofredus*) (1587–1652), staar imidlertid ikke længere uanfægtet. Den ovenfor citerede sammenfatning af den herskende forestilling om det senantikke samfund stammer fra det essay, hvori *A. H. M. Jones*, professor ved University of Cambridge, først vendte sig imod den.¹⁶ Hans hovedargument er, at disse lovbestemmelser ikke kan tages som udtryk for en gennemført tilstand, men tværtimod tyder paa, at »den tilvante samfundsstruktur var blevet rystet, og bestemmelsernes stadige gen-tagelse og de periodiske indrømmelser viser, at regeringen havde meget lidt succes med at imødegaa de bevægelser, den betragtede som farlige«. Jones vil snarere anse den ældre kejsertids samfund for statisk og fremhæver, at de nye medlemmer af rigets højeste stænder, som rekrutteredes fra provinsernes aristokrati, hurtigt assimileredes.¹⁷ Det tredie aarhundredes krise gav derimod baade aarsag til og større mulighed for bevægelse i samfundet; mangelen paa arbejdskraft førte til uro i landbefolkningen og en intern folkevandring med *agri deserti* og uopfyldte

¹⁵ Sml. E. Gabba: *Considerazioni sulla società dell'impero Romano*, *Rivista di filologia e di istruzione classica* 94, ser. 3 (1966), s. 306–16. Gagé finder tegn paa decadence for byernes vedkommende allerede hos Plinius d.y. (anf. værk, s. 182–85); netop for byernes økonomiske blomstring i første del af det andet aarhundrede vil man imidlertid finde rig dokumentation i den centrale del af Rostovtzeffs *Roman Empire* (2. udg., s. 130–352).

¹⁶ A. H. M. Jones: »The Social Background of the Struggle between Paganism and Christianity«, *Arnaldo Momigliano* (ed.): *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, Oxford 1963, s. 17–37; citatet findes s. 34.

¹⁷ Det maa betegnes som den største svaghed ved Gagés »*Les classes sociales dans l'Empire Romain*«, at forfatteren ikke har overvejet, hvad samfundsklasser egentlig er. Naar man betænker, hvor ringe økonomisk og dannelsesmæssig forskel der har været paa de højeste *ordines*, er det meget problematisk overhovedet at tage udvekslingen mellem dem til indtægt for social mobilitet.

skatteforpligtelser som resultat; opbygningen af en mobil elitehær og en omfangsrig centraladministration med en helt ny hofembedsstand som fælles overbygning aabnede uanede muligheder for social opstigning for de mere foretagsomme elementer i samfundets lavere lag, og det vel at mærke ad en bane, som fra det fjerde aarhundrede førte lige ind i senatorstanden og gav de højeste statstjenere sæde i de ærværdige og indflydelsesrige forsamlinger i Rom og Konstantinopel – til forargelse for konservative iagttagere som den lærde Libanios i Antiochia, der i en tale opregner folk, som er avanceret fra kontorister til senatorer, heriblandt flere prætorianerpræfekter og konsulere, hvoraf en var søn af en garderobebetjent i en badeanstalt, en anden af en pøsemager og en tredje af en arbejder;¹⁸ endelig frembød ogsaa den kristne kirke efter kristendommens etablering som statsunderstøttet religion en »carrière ouverte aux talents«, men i modsætning til de andre nævnte uden automatiske følger for eventuelle efterkommere.

Hele denne paa mange maader revolutionerende opfattelse af det senantikke samfunds karakter og kilderne hertil støttes med nye eksempler af R. MacMullen,¹⁹ og den danner grundlaget for A. H. M. Jones' store og veldokumenterede oversigtsværk »The Later Roman Empire 284–602« fra 1964.²⁰ Denne bog er ikke, fastslaar forfatteren paa første side, nogen historiebog, men en »historisk behandlet oversigt« over rigets samfund, økonomi og administration; den handler mere om hæren end om krige, mere om regeringsformen end om politik og mere om hierarkiet end om dogmatiske stridigheder. Imidlertid har han ikke kunnet gennemføre sin oprindelige intention, men indleder med en historisk oversigt, som fylder ca. 1/3 af fremstillingen; derved fremkommer naturligvis nogle gentagelser, men den 300 aar lange periode, der analyseres, kommer ogsaa til at fremtræde som mere statisk og ensartet, end Jones selv opfatter den, i det mindste for Vestrigets vedkommende.²¹

¹⁸ Libanios, Oratio xlii, 23 f., citeret af Jones, anf. værk s. 28 f., og i samme forf.: *The Decline of the Ancient World* (sml. note 20), s. 53; sml. P. Petit: *Libanios et la vie municipale à Antioche au IVe siècle après J.-Chr.*, Institut français d'archéologie de Beyrouth, Bibliothèque archéologique et historique 62, Paris 1955, s. 362 f.

¹⁹ R. MacMullen: »Social Mobility and the Theodosian Code«, *The Journal of Roman Studies* 54, 1964, s. 49–53.

²⁰ A. H. M. Jones: *The Later Roman Empire 284–602. A Social, Economic and Administrative Survey I–III*, Oxford 1964, xvi + 1068 s. tekst, 448 s. noter m. v., 7 kort i mappe. – A. H. M. Jones: *The Decline of the Ancient World*, London 1966, viii + 414 s., er en forkortet og paa enkelte punkter suppleret udgave af det store værk, beregnet for et lidt bredere publikum (incl. studenter) og udsendt i Longmans General History of Europe, ed. by Denys Hay. Med sin udmærkede indledning om hovedkilderne og faa, men centrale henvisninger er den særdeles anbefalelsesværdig, og prisen er 35 sh. mod 14 guineas for *The Later Roman Empire*.

²¹ Sml. slutningskapitlet »The Decline of the Empire«, s. 1025–68, som gentager synspunkter fra Jones' afhandling »The Decline and Fall of the Roman Empire«, *History* 40, 1955, s. 209–26.

– At det faktisk kan lade sig gøre at indpasse den politiske udvikling i en rent analytisk fremstilling ogsaa for et stort publikum, er nylig bevist af den unge Oxford-historiker *Fergus Millar* i dennes særdeles originale og velskrevne skildring af Romerriget 14–284 e. Kr. i *Fischer Weltgeschichte*,²² hvor der for øvrigt i god overensstemmelse med Jones' opfattelse er lagt vægt paa den tidlige udvikling af mange »typisk senantikke« institutioner (*annona, munera, cursus publicus* m. m.).

Professor Jones' store værk er frugten af mange aars arbejde inden for denne periode, og det vil alle dets øvrige kvaliteter ufortalt sikkert ikke mindst blive staaende som en guldgrube for forskere, der søger oplysninger om institutioner og administrative detaljer. Sin originale karakter skylder det formodentlig bl. a. forfatterens særlige – eller maaske typisk engelske – lærdomsform, som han gør udtrykkelig rede for i forordet: »Jeg forstod paa et tidligt tidspunkt, at hvis jeg paa et saa stort omraade prøvede at læse den moderne litteratur udtømmende og holde mig à jour med forskningen, ville jeg ikke faa tid til at læse kilderne. Derfor opgav jeg det førstnævnte forehavende. Det vil ikke sige, at jeg ikke har læst og haft udbytte af mange moderne bøger og artikler (især dem, hvis forfattere var saa venlige at sende mig særtryk), men jeg er utvivlsomt gaaet glip af meget værdifuldt og har sikkert af uvidenhed gentaget nogle opklarede fejltagelser. Det vil ogsaa forekomme uhøfligt, naar jeg ikke vedgaar afhængighed i de tilfælde, hvor jeg uafhængigt er naaet til samme konklusion, som en anden forsker tidligere har draget. Under disse omstændigheder ville det være uærligt at sammenstille en bibliografi.«²³ Derefter fortsætter han med at opregne de dele af den samtidige litteratur, han *ikke* har læst – det er væsentlig den rent teologiske – og de 25 ud af 119 romerske provinser, hvor han *ikke* har været og orienteret sig i ruiner og musæer, samt redegør for de særlige metodiske problemer ved anvendelsen af lovsamlingerne som historiske kilder, der er omtalt ovenfor. Hermed er for saa vidt værkets styrke og svagheder givet, men for den, der er almindelig orienteret i kilder og moderne litteratur, er det uhyre tankevækkende og ikke til at komme udenom. – En fortræffelig oversigt over den litteratur, som Jones kunne have draget fordel af at tage hensyn til, kan for øvrigt findes i *Lellia Cracco Rugginis* anmeldelse.²⁴

I Jones' gennemgang af det senantikke samfund er som nævnt adskillige forhold opfattet paa en ganske anden maade, end man er vant til.

²² *Fischer Weltgeschichte* 8, *Das römische Reich und seine Nachbarn*, hrg.v. *Fergus Millar*, Frankfurt a.M. 1966, 346 s.; Millars eget afsnit om Romerriget fylder s. 9–249.

²³ *The Later Roman Empire* I, s. vi. I samme forfatters *Decline of the Ancient World* indledes hvert kapitel med en kort litteraturhenviisning, for fleres vedkommende dog kun til det tilsvarende kapitel i *The Later Roman Empire*.

²⁴ *Rivista storica Italiana* 77, 1965, s. 201–11.

Løjnefaldende er saaledes den plads, ikke blot administrationens apparat og former og kirkens opbygning, men ogsaa de nye samfundsgrupper, funktionærerne, hofembedsmændene og præstesketet, indtager. Ved kejserens mobile hof, *comitatus*, skabtes et nyt aristokrati af opkomlinge og rene barbarer, som kun i begrænset omfang kunne assimileres med de traditionsbevidste senatorslægter; til gengæld blev de højere poster i administration, hof og hær, som fra den senere del af det fjerde aarhundrede automatisk gav sæde og forrang i senaterne, nu ogsaa eftertragtelssværdige for det gamle aristokratis medlemmer, og det opsving ogsaa for det romerske senats politiske betydning, som er tydeligt allerede i Stilichos tid og fortsætter gennem det femte aarhundrede og under ostrogoternes herredømme,²⁵ har formodentlig en væsentlig baggrund heri.

Men netop den mulighed for social opstigning, som de nye ekspansive institutioner betød, fremkaldte nødvendigvis bevægelse i samfundets mellemste og lavere lag. Naar der f. eks. skulle opbygges et nyt senat i Konstantinopel, maatte pladserne besættes med medlemmer af de østlige byers raadsforsamlinger, med *curiales*. Disse var imidlertid ansvarlige for skatteinddrivningen, for bygge- og anlægsvirksomhed og mange andre offentlige funktioner, og det gav derfor store finanspolitiske problemer, hvis de økonomisk bærende i byerne forsvandt uden for curiernes rækkevidde. Den lange række af love i Codex Theodosianus' 12. bog, som søger at begrænse og regulere flugten fra de curiale forpligtelser, viser tydeligt, at dette var et problem, som vanskeligt lod sig løse til nogens tilfredshed, og det er da ogsaa velbekendt, at de *curiales*, som blev tilbage, var særdeles utilfredse med forholdene; det særlige embede, Valentinian I havde oprettet som *defensor plebis*, oprindelig netop rettet mod curien, blev meget karakteristisk i det femte aarhundrede til en *defensor civitatis*. Jones er dog mindre tilbøjelig til at tage curialernes klager saa højtideligt, som andre forskere har gjort; de tilhørte fortsat den jordejende del af befolkningen og havde efter hans mening mulighed for at lægge skattebyrderne over paa deres fæstebønder; men i henseende til social og juridisk status blev der et stadig tydeligere skel mellem dem og den egentlige overklasse.²⁶

Som for curialerne var det ogsaa for medlemmerne af haandværks- og handelskollegierne deres offentlige funktioner – og mulighederne for at slippe for disse – der begrundede, at staten søgte at binde medlemmerne til deres profession, men dette skete først i det femte aarhundrede og kun

²⁵ Om den særdeles vigtige politiske udvikling i aarene omkring 400 handler Émilienne Demougeot: *De l'unité à la division de l'Empire Romain 395–410*, Paris 1951. De vigtigste undersøgelser af senatets senere politiske rolle er stadig Johs. Sundwalls nedenfor omtalte arbejder (sml. note 59).

²⁶ *The Later Roman Empire II*, s. 737–57.

i Vestriget, hvor byernes økonomiske stilling flere steder var svækket. De bestemmelser, vi kender for skibsredere, bagere og andre collegier, af hvem hovedstædernes levnedsmiddelforsyning afgang, er derimod af mere direkte fiskal karakter, idet forpligtelsen til disse funktioner, for skibsrederne *navicularia functio*, var knyttet til deres ejendom og fulgte med denne ved salg.²⁷

Naar bønderne blev stavnsbundne, var det efter Jones' opfattelse oprindelig for at sikre betalingen af den vigtigste senromerske skat *annona*, der som bekendt siden Diokletian hvilede paa en 15-aarig opgørelse af skatteenheder og omfattede baade den dyrkede jord og arbejdsstyrken, *jugatio-capitatio* – og de var vel at mærke bundne til stedet i det mindste inden for indiktionsperioden, enten de var fæstere eller selvejere. For fæstebøndernes vedkommende mødtes imidlertid statens og godsejernes interesser i en fast politik, som førte til, at det, da *capitatio* efterhaanden ophævedes i adskillige provinser, blev udtrykkelig fastslaaet, at *coloni* uanset deres frie status fortsat skulle være *servi terrae* og ikke fik frihed til at rejse bort, og i samme periode, fjerde aarhundredes senere del, mistede de retten til at sælge personlig ejendom eller søge godsejeren. De blev saaledes en halvfri stand, hvis stilling nærmede sig de i landbruget beskæftigede slavers, som nu paa deres side ikke længere kunne sælges bort fra den jord, de dyrkede. Men de mange bestemmelser, som tager sigte paa situationer, hvor *coloni* faktisk er rejst og blevet soldater, præster, statsfunktionærer eller fæstere hos en anden herre, viser tydeligt, at forholdene ikke saa let lod sig ordne i et samfund, hvor en latent og stigende mangel paa arbejdskraft gjorde sig gældende, og faktisk skelnes der i det femte og sjette aarhundrede mellem de egentlig halvfrie fæstere, *coloni originales* – eller paa ægte østromersk kontorlatin *adscripticii* – og friere grupper, som stammede fra tilvandrede, eller som selv indgik kortfristede fæstemaal for at bevare deres bevægelsesfrihed; der kendes ogsaa eksempler paa, at *coloni* kunne samle formuer, men som helhed maler Jones nu ikke deres forhold med lysere farver, blot mere nuanceret, end man er vant til.²⁸

Uanset den modsigelse, som Jones' opfattelse og tolkninger vil fremkalde fra opretholdere af et mere traditionelt syn paa det senromerske samfund, og før vi vender os til en drøftelse af forskellige supplerende spørgsmål, er der to ting, der maa fremhæves. For det første giver ideen om et – ogsaa i forhold til den ældre kejsertids – relativt aabent og fluktuerende samfund en helt ny baggrund for at forstaa den hastige udvikling paa to centrale omraader, det religiøse og det politiske, som kendetegner disse aarhundreder, og det med en rækkevidde, som berettiger os til at drage et af de store skel i Europas historie her. Forbindelsen

²⁷ The Later Roman Empire II, s. 695–705, 827–30, 861–64.

²⁸ Samme værk II, s. 792–812.

mellem den sociale og den religiøse udvikling har Jones selv fremdraget, især i det ovenfor citerede essay;²⁹ spørgsmaalet om de politiske konsekvenser fører over i det andet væsentlige, jeg vil fremhæve ved hans værk, nemlig den relativt optimistiske helhedsvurdering af det romerske riges indre forhold, som for alvor kommer frem i slutningskapitlet »The Decline of the Empire«.³⁰ Her mødes og kritiseres alle sædvanlig anførte indre aarsager til rigsopløsningen i vest, skattetryk, korrupsion, politisk apati osv., med den indvending, at onderne ogsaa var for haanden i øst, indtil blot det forøgede pres fra barbarerne er tilbage som forklaring; Jones naar saaledes ligesom Piganiol tilbage til en katastrofeteori, men i modsætning til ham taler han ikke om noget kulturdrab, kun om den politiske udvikling.³¹

I STEDET FOR at tage Jones' kilder og hans tolkning af dem op til en ny undersøgelse, som jeg ikke paa forhaand antager vil kunne føre til et andet resultat med hensyn til spørgsmaalet om social mobilitet, vil det følgende fremdrage nogle andre aspekter ved det senromerske samfund og dets udvikling, som har beskæftiget nyere forskning, og her tages udgangspunktet paany i Rostovtzeffs tese om en klassekamp mellem bønder/soldater og byfolk med katastrofale følger for bl. a. de økonomiske forhold.

Det var længe en almindelig forestilling, som ogsaa Rostovtzeff accepterede, at det tredie aarhundredes økonomiske krise og pengeforringelse medførte en overgang til naturaløkonomi, og selv de forskere, der i 1920'rne havde erkendt, at det femte og sjette aarhundrede domineredes af pengeøkonomi, Dopsch, Pirenne, Stein og andre, regnede med en overgangsperiode, inden den konstantinske *solidus* havde skabt grundlag for en tilbagevenden hertil. I 1932 paaviste imidlertid *Gunnar Mickwitz* i sin skelsættende »Geld und Wirtschaft im römischen Reich des vierten Jahrhunderts n. Chr.«³² ved omfattende studier i saavel ægyptiske papyri som kirkefædre og anden litteratur, at pengeøkonomiske forhold var aldeles dominerende i det fjerde aarhundredes privatøkonomi, baade for handel, fæstekontrakter og i andre forhold, og ved indtrængende numismatiske analyser paaviste han, at det tredie og fjerde aarhundredes forringelser af mønternes ædelmetalindhold ikke var udtryk for kaos, men for en bevidst kejserlig politik til imødegaaelse

²⁹ Sml. note 16 og nedenfor s. 424.

³⁰ Later Roman Empire II, s. 1015-68; sml. kapitlet »Why did the Western Empire fall?«, Decline of the Ancient World, s. 362-70.

³¹ Sml. ovenfor s. 410. - Jones' slutning har naturligvis heller ikke den samme maximekarakter: »The internal weaknesses of the empire cannot have been a major factor in its decline«.

³² Societas scientiarum Fennica, Commentationes humanarum litterarum IV: 2, Helsingfors 1932, xvi + 232 s.

af den økonomiske crises virkninger. I den offentlige sektor derimod slog naturaløkonomien som bekendt delvis igennem og normaliseredes især ved Diokletians organisering af *annona* som den vigtigste skat, hvilende paa jord og arbejdskraft og paalignet i allehaande for staten nødvendige naturalier. Heri saa Mickwitz paa baggrund af Rostovtzeff en sejr for lønmodtagernes interesse i værdifaste betalingsmidler, medens han tolkede den konvertering til betaling af grundskatten i rede penge, *adaeratio*, som tillodes og reguleredes i en række lovtekster især fra slutningen af det fjerde og begyndelsen af det femte aarhundrede, som et kompromis mellem skatteydernes ønske om at betale i penge og statens behov, idet naturalieudskrivning med skiftende takster stadig laa til grund.

Mickwitz' analyse af den økonomiske struktur har været fundamental for senere forskning og ligger ogsaa umiskendeligt bag baade Piganiols og Jones' omtalte fremstillinger. Derimod blev hans bestemmelse af de klasseinteresser, der laa bag naturaliskatter og *adaeratio*, genstand for en sønderlemmende kritik i *Santo Mazzarinos* skarpsindige og inspirerede bog »Aspetti sociali del quarto secolo«. ³³ Mazzarinos udredning af de økonomiske interesser gaar ud fra bedømmelsen af fænomenet *adaeratio* og det dermed sammenhørende *coemptio*, dvs. tvangsopkøb af fornødenheder til maximalpriser, i den samtidige litteratur, især to tekster: det anonyme *De rebus bellicis*, ³⁴ som indeholder en række tekniske projekter beregnet paa at nedbringe statens udgifter og dermed dens skattebehov, og hvori *coemptio* betegnes som et af de sædvanlige midler til øvrighedens berigelse, og nogle passager i den saakaldte *Historia Augusta*, navnlig et brev, der opstiller betaling i forhaandenværende naturalier, »*ita ut nihil adaeret*«, som idealet. Sidstnævnte sted havde faaet Mickwitz til at antage, at *Historia Augusta* var udgaaet fra kredse, der stod bureaukratiet nær, ³⁵ men dette strider mod hele værkets præg; en af de faa ting, som maa siges at staa ubestridt i diskussionen om den mærkelige samling kejserbiografier fra Hadrian til Carinus, er netop dens aristokratiske, senatsvenlige og antibureaukratiske tendens. ³⁶ Paa denne baggrund og med konstateringen af, at der med den konstantinske guldmønt, som laa til

³³ S. Mazzarino: *Aspetti sociali del quarto secolo. Ricerche di storia tarda-romana*, Roma 1951, 442 s.

³⁴ Udgivet og kommenteret i E. A. Thompson: *A Roman Reformer and Inventor. Being a new text of the treatise De rebus bellicis with a translation and introduction*, Oxford 1952, xii + 132 s., 8 plancher. – Mazzarino daterer skriftet til Julians tid, anf. værk, s. 72–106.

³⁵ Anf. værk, s. 167 f.

³⁶ Det ville føre for vidt her at redegøre for de komplicerede problemer omkring *Historia Augustas* datering, kildeværdi og hele karakter. Henvisninger til en del af litteraturen herom kan findes i min afhandling »Zur Benutzung von dem *Breviarium* des Eutrop in der *Historia Augusta*«, *Classica et Mediaevalia* 25 (1964), s. 138–50.

grund for *adaeratio*, faktisk var skabt et værdifast pengesystem – det fjerde-femte aarhundredes priser er snarest faldende udtrykt i guld – kunne Mazzarino fastslaa, at samfundsklassernes interesser i skattebetalingens form maatte være de modsatte af, hvad Mickwitz havde hævdet, og hans minutiøse gennemgang af lovteksterne viser, hvorledes disse afspejler et tovtrækkeri mellem paa den ene side officerers og andre myndigheders ønske om at udnytte *adaeratio* og *coemptio* til spekulation og paa den anden side skatteydernes interesse i stabile forpligtelser uden hensyn til fragtomkostningerne, indtil man endte ved et kompromis: *adaeratio*, men til takster, som svarede til markedspriserne, gennemført i Vestriget i 423, i Østriget senere. Efter Mazzarinos opfattelse var dette for sent til at redde de udsatte vestlige provinser *afflicta paupertas* fra storgodsejernes herredømme, og man kan maaske opfatte udviklingen som resultat af den ovenfor antydede tilnærmelse mellem den gamle og den nye overklasse.

Baade Mickwitz og Mazzarino sætter den sociale udvikling i forbindelse med skattesystemet, idet den første anser colonatets stavnsbinding for et rent statskrav, den anden mener, at de mindre og dermed økonomisk mindre modstandsdygtige landbrug, paa hvem ogsaa forsvarsbyrden hvilede, er blevet mast mellem de to interessegrupper, embedsmænd og storgodsejere, som bevægede sig i guldøkonomiens sfære. Gagé gaar i sin ovenfor omtalte bog endnu en skridt videre og taler om en begyndende feudalisering, manifesteret i de brede lags paakaldelse af lokale stormænds beskyttelse, *patrocinium*, mod statens baade fiskale og militære udbytning. Jones har til gengæld fremhævet flugtmulighederne og de ikke-økonomiske aarsager til sociale bevægelser og ambitioner, og det er overhovedet et spørgsmaal, om den godssamling og økonomisk-social dominans af storgodsejerne, som ganske vist er meget karakteristisk for det fjerde og femte aarhundrede især i de vestlige rigsdeler, uden videre kan betegnes som en begyndende feudalisme. Storgodser og fæstevæsen var ikke nye fænomener, men fundamentale ogsaa i den ældre romerske økonomi med produktion for det almindelige levnedsmiddelmarked. I Italien, hvor dette forhold er studeret særdeles indgaaende i *Lellia Rugginis* vægtige »Economia e società nell'»Italia Annonaria««,³⁷ medførte hverken beskatningen eller den almindelige økonomiske udvikling nogen ændring heri; jordbesidderne var fortsat direkte eller ved mellemmand dybt engageret i handelen med deres produkter, indtil goterkrigene og lombarderinvasionen i det sjette aarhundrede forstyrrede baade statsapparatet, ejendomsforholdene og

³⁷ Lellia Ruggini: *Economia e società nell'»Italia Annonaria«*. *Rapporti fra agricoltura e commercio dal IV al VI secolo*, Milano 1961, viii + 716 s. Sml. ogsaa hendes afhandling »*Vicende rurali dell'Italia antica dall'età tetrarchica ai Longobardi*«, *Rivista Storica Italiana* 76 (1964), s. 261–86.

markederne, og modsat det billede, som bl. a. arkæologer plejer at give af de senromerske *domini* i Afrika og Gallien som lokale fyrster paa deres befæstede hovedgaarde, fortsatte de i Italien deres traditionelle tilværelse delt mellem bylivets glæder og embedspligter og landlivets otium paa luksurvillaer, medens godserne administreredes af forvaltere og regnskabsførere.³⁸ Med godssamling og en velorganiseret handel og med markeder, der var saa ømfindtlige for forsyningskriser som Rom³⁹ og regeringsbyerne i Norditalien, var der saaledes iflg. Lellia Ruggini baggrund for en økonomisk udvikling af mere kapitalistisk karakter, og denne finder hun allerede i det fjerde aarhundrede. Paa dette og andre punkter er hun i modsætning til *Knud Hannestad*, der i en mindre omfattende undersøgelse af periodens italienske landøkonomi har villet sætte den økonomiske blomstring i gotertiden i forbindelse med den afbrudte forbindelse til Afrika efter vandalernes erobring og blokadepolitik, som henviste Italien til selvforsyning.⁴⁰ At handelen mellem de forskellige dele af Italien har spillet en stor rolle allerede før rigsopløsningen, maa vel staa fast, men det er paa den anden side svagheden ved en intensiv undersøgelse af et enkelt omraades forhold som Lellia Rugginis, at den for at undgaa generalisationer kan tabe helhedsaspekter af syne.

Af central betydning for forstaaelsen af det senromerske samfund er naturligvis ogsaa de demografiske forhold. *A. E. R. Boak* har fremsat den væsentlig teoretisk underbyggede opfattelse, at der fra det tredje aarhundrede satte en almindelig og støt tilbagegang i befolkningstallet ind, og at dette var den egentlige aarsag til baade svigtende produktion og militær, stænderlovgivningen og det vestromerske riges undergang.⁴¹ Selvom der er fremsat mere differentierede opfattelser med hensyn til forskydninger mellem land og by og mellem de forskellige provinser, kan det gælde for en almindeligt accepteret sandhed, at det senromerske samfund prægedes af mangel paa arbejdskraft, men det er derimod et spørgsmaal, om dette som af Boak hævdedet skyldtes en autonom befolkningsaftagen eller snarere, som det især er Jones' opfattelse, var en følge af samfundets strukturændring med den voksende efterspørgsel efter

³⁸ Sml. for den ældre romertid J. E. Skydsgaard: *Den romerske villa rustica*, Studier fra sprog- og oldtidsforskning 246, København 1961.

³⁹ Herom foreligger en særlig undersøgelse for det fjerde aarhundrede i H. P. Kohns: *Versorgungskrisen und Hungerrevolten im spätantiken Rom*, *Antiquitas* 1. Reihe VI, Bonn 1961, 204 s.

⁴⁰ K. Hannestad: *L'évolution des ressources agricoles de l'Italie du 4ème au 6ème siècle de notre ère*, *Historisk-filosofiske Meddelelser* udg. af Det kgl. danske Videnskabernes Selskab, 40:1 (1962), 118 s. – Hænger det gunstige billede af gotertidens økonomi ikke ogsaa sammen med, at der herfra findes en saa uforlignelig kildegruppe som Cassiodors *Variae*?

⁴¹ A. E. R. Boak: *Manpower Shortage and the Fall of the Roman Empire in the West*, *Ann Arbor Mich.* 1955, vi + 170 s.

arbejdskraft ogsaa i uproduktive erhverv. Efter Jones' velgennemtænkte teori har størstedelen af rigets befolkning levet paa eksistensgrænsen med en meget høj dødelighed og et tilsvarende fødselstal, som tillod hurtig udfyldning af de tab, som krig, epidemi og hungersnød medførte; først det sjette aarhundredes bølge af epidemier mener han har haft varigere betydning. Det sandsynlige fald i landbefolkningens tal opfatter han derfor ikke som aarsag til, men som en følge af den opgivelse af tidligere dyrkede arealer, *agri deserti*, som skattemyndighederne havde at kæmpe imod; her var det nemlig ikke mindst ejerne, der »flygtede«, idet det voksende skattetryk gjorde dyrkning af marginaljordene urentabel.⁴²

Jones' hypotese tillader os at opfatte adskillige ellers vanskeligt forstaaelige forhold paa en ny maade, f. eks. de beregninger over Roms folketal i fjerde og femte aarhundrede, som Mazzarino har anstillet, og som synes at vise, at byens indbyggere indtil plyndringerne i 410 og 455 har været lige saa talrige som i kejsertidens begyndelse.⁴³ Men det maa understreges, at der paa det demografiske saavel som paa det økonomiske omraade kun kan være tale om et forsøg paa at fastslaa tendenser. De overleverede tal er saa spredte og inkommensurable, at der vel kan anstilles beregninger over dem, men kun med saa mange hypotetiske faktorer, at resultater i retning af samlede tal siger mest om den paagældende forskers temperament.⁴⁴

DET ER som nævnt et led i Jones' helhedsopfattelse af det senromerske samfund, at vanskeligheden ved at finde passende medlemmer til provinsbyernes curier mere skyldtes standens svindende sociale og juridiske fortrin end nogen egentlig forarmning af byerne. Overhovedet turde det være klart, at socialhistorien har flere sider, og i nyere forskning vendes opmærksomheden da ogsaa i større omfang mod de ikke-økonomiske; eller anderledes udtrykt: de samfundsmæssige aspekter fremhæves i, hvad man engang regnede for særdiscipliner, retshistorie, religionshistorie, idéhistorie osv. Saaledes har den tyske retshistoriker *Franz Wieacker* i sin »Recht und Gesellschaft in der Spätantike«⁴⁵ givet

⁴² Later Roman Empire II, s. 1040–45 m. fl. steder.

⁴³ *Aspetti sociali*, s. 217–69. Mazzarino beregner efter nogle forsyningsbestemmelser antallet af levnedsmiddelmotagere til ca. 317.000 i 367, 120.000 i 419 og ca. 141.000 i 453. Ved en rigtigere læsning af teksten har V. A. Sirago reduceret tallet for 367 til ca. 244.000, hvilket nøje svarer til mængden i 44 f. Chr., samt understreget, at tallet for 419 er bevidst nedskaaet (V. A. Sirago: *Galla Placidia e la trasformazione politica dell'Occidente*, Louvain 1961, s. 476–83).

⁴⁴ Sml. for Roms vedkommende Hannestads kritiske bemærkninger, anf. værk, s. 59–69. Meget karakteristisk er det sted, hvor han afbryder en i og for sig uangribelig beregning, da en slutsum omkring 5 millioner er ved at tone frem (s. 60 f.).

⁴⁵ Originaludg. i *Urban Bücher*, Stuttgart, W. Kohlhammer Verlag, 1964, 150 s., pris 4,80 DM.

en fortrinlig, kort, men meget oplysende introduktion til hele det senromerske retssystem og retssamfund, hvori han paa baggrund af en maaske noget for haandfast skildring af den senantikke stat som en autoritær territorialstat, modsat den ældre romertids byforbund, analyserer retsforestillinger og retskilder, proces og domsvæsen, funktionær- og advokatstanden, juridisk undervisning og litteratur for til sidst at redegøre for diplomvæsenets udvikling i denne periode. Baggrunden for retssamfundets omdannelse er den store udbredelse af romersk borgerret fra en privilegeret gruppe, omfattende italienere, visse provinsbyers indbyggere samt enkeltpersoner i andre byer, til størstedelen af rigets frie befolkning. Denne udvikling, som fuldbyrdes i 212, medførte nemlig paa den ene side, at samme retssystem og retskultur blev raadende overalt og dermed grundlag for den senere retsudvikling i baade Vest- og Østeuropa; men paa den anden side var den ogsaa aarsag til nye sociale skel. Med det ensartede og centraliserede retsvæsen gled den juridiske magt i stor udstrækning fra byernes over til statens repræsentanter, og dommere, advokater, notarer og andre embedsgrupper blev en professionel stand, omend ikke altid af fagjurister, hvor de før havde været private med offentlige hverv. Samtidig blev de retlige privilegier, som alle romerske borgere tidligere nød f. eks. med hensyn til appel og frihed for tortur, allerede i det tredie aarhundrede indskrænket til at gælde rigets højere stænder, senatorer, riddere, curialer m. fl., der betegnedes *honestiores*, medens de jævne romerske borgere, *humiliores*, udleveredes til den ubønhørlige senantikke »Untertanenstaat«, som Wieacker skildrer med stor aktualiseringsevne. Det er paa denne baggrund, man skal forstaa saadanne fænomenener som middelklassens utilfredshed, den voksende korrupsion og patrociniets, der bringer tilsvarende svagheder fra den sene romerske republik i erindring. De blev alle ivrigt bekæmpet af lovgivningsmagten, men med vekslende held, bl. a. fordi de politisk betydningsfulde embeds- og officersgrupper selv havde saa store interesser paa spil her.

Med voksende sociale modsætninger som karakteristiske for senantikken baade i økonomisk og retlig henseende var det i virkeligheden paradoksalt, at Santo Mazzarino til historikerkongressen i 1960 kunne aflevere en rapport om periodens kulturelle »demokratisering«. ⁴⁶ Selvom begrebet anvendes i gaaseøjne uden noget forfatningsretligt indhold, er det klart, at der kun kan være tale om visse tendenser, der gik paa tværs af den mere iøjnefaldende aristokratiske og bureaukratiske udvikling, og hos selve det officielle Rom er det da ogsaa ret vanskeligt vurderbare omraader, Mazzarino kommer ind paa, som f. eks. den officielle

⁴⁶ S. Mazzarino: »La democratizzazione della cultura nel »Basso Impero««, XI° Congrès International des Sciences Historiques, Stockholm 1960, Rapports II (Antiquité), s. 35–54.

sprogbrug, hvor vulgarismer og devaluerede titler breder sig, eller traditionen om et kvindesenat under Severerne. Særdeles væsentlig er derimod hans analyse af den lokale opposition, hvis baggrund dels var økonomisk, dels forbundet med førromerske traditioner, som netop i den almindelige borgerrets tidsalder viste sig livskraftige; i Syrien, Ægypten, Afrika og Gallien var de gamle folkesprog stadig anvendte, især paa landet, og de mange bondeoprør, som i sidste ende i høj grad lettede germaneres og araberes erobringer, havde ofte en umiskendelig national karakter. Men endelig stod den voksende opposition eller ligegyldighed over for imperiet naturligvis i forbindelse med den religiøse udvikling. Hos den forbudte gudsdyrkelses forsvarere, de kristne forfattere, varierer holdningen mellem en fuldstændig accept af Rom og dets traditioner paa betingelse af tolerance og en apokalyptisk forventning om rigets fald som forudsætning for gudsrigets sejr, og i denne sidste forestilling indgik ogsaa de undertrykte folks frigørelse som et nødvendigt led – Hippolytus Romanus bruger i den forbindelse udtrykket *démokratiai*. I modsætning til staten anvendte kirken bevidst folkesprogene.

Statsmagtens holdning til de kristne trossamfund var ikke mindre ubestemt. Som bekendt var de forbudt som atheistiske, og fra tid til anden var de genstand for forfølgelser, dog mest lokale; kun i tre kortere perioder under Decius (249–50), Valerian (257–60) og Diokletian-Galerius (303–11) gik man systematisk til værks med tvangsofringer, fængsling af præster og konfiskation af bøger og anden ejendom, ellers indtog øvrigheden gennemgaaende en praktisk tolerant holdning, søgte at undgaa konfliktsituationer og lod sig kun af optøjer og direkte provokationer drive til forfølgelser. Selv under den sidste, afgørende styrkeprøve ser det ud til, at det kun er i de østlige provinser, man har iværksat alle de edikter, som kejserne i Nikomedia rettede imod de kristne; i det mindste er der senere i den donatistiske strid i Afrika kun tale om præster, som har afleveret bøger m. v., aldrig som i Østen om saadanne, der nødtvungent eller af frygt har gjort sig skyldige i ofringer, og om kejser Constantius I i Gallien hævder traditionen, at han kun nedrev kirkebygninger, men skaanede personerne.⁴⁷ Efter den nyeste forskning, som bygger paa en kritisk læsning af Euseb og de paalideligste martyrologier, kan forestillingen om kristendommen som en forfulgt undergrundsbevægelse med mange tusinde martyrer ikke længere opretholdes.⁴⁸

Med tolerancepolitikens endelige sejr og kejsernes stedse mere kristenvenlige orientering efter 311 blev ogsaa de proromerske strømninger dominerende i den officielle kirke, medens den mere radikale

⁴⁷ Lactantius, *De mortibus persecutorum* xv, 7.

⁴⁸ H. Grégoire: *Les persécutions dans l'empire romain*, Mémoires de l'Académie Royale de Belgique 46:1, Bruxelles 1951. – J. Moreau: *La persécution du Christianisme dans l'empire romain*, Paris 1956; tysk udg. Berlin 1961.

apokalyptik bedst trivedes i de skismatiske menigheder, f. eks. blandt donatisterne i Afrika, som med rette fortsat følte sig forfulgt. Men med tolerancen var det romerske rige naturligvis ikke omvendt. Indtil det tredje århundrede var kristendommen øjensynlig navnlig udbredt i de græsktalende områder, stod svagt i landdistrikterne paa to betydningsfulde undtagelser nær: Ægypten og Afrika, og havde endelig ringe fremgang i de kredse, som besad den klassiske dannelse. Allerede før 311 var udviklingen gaaet i skred, men tilbage stod dog en kulturkamp og en strid om herredømmet over massernes sjæle med de andre religioner, som man sammenfattende kalder hedenskabet.

Perspektiverne i dette opgør og i det almindelige religionsskifte, som vel kan kaldes den mest dybtgaaende ændring i det senantikke samfundsstruktur, er mangfoldige og har fængslet dyrkere af flere af historiens særdiscipliner. En samling af handlinger af nogle af vor tids betydeligste forskere paa disse felter er under titlen »The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century«⁴⁹ udgivet af den lærde og initiativrige professor i antik historie ved University of London *Arnaldo Momigliano*, som selv i en indledning søger at opridse religionsskiftets verdenshistoriske betydning og i et senere essay giver en indtrængende analyse af hedensk og kristen historieskrivning – to vidt forskellige genrer, mellem hvilke en aaben polemik vanskeligt kunne komme i stand; Augustin og Orosius fandt det mere paakrævet at diskutere med Varro og Livius end med deres samtidige! Af de øvrige bidrag skal nævnes A. H. M. Jones' tidligere omtalte skitse af religionskampens sociale baggrund,⁵⁰ hvori han kraftigt understreger, at de nye samfundsklasser, som netop opbygges i det fjerde århundrede, i kraft af den fælles afhængighed af kejserne og hoffet blev kirkens naturlige allierede, et synspunkt, der støttes af de to følgende indlæg af egentlige faghistorikere, *Joseph Vogts* om den religiøse orientering hos Konstantins nærmeste familie og *E. A. Thompsons* om de germanske folks omvendelse, som han fastslaaer finder sted i nøje forbindelse med deres indvandring og etablering paa romersk område. Ikke mindre interessante er samlingens fire sidste afhandling, som beskæftiger sig med den egentlige kulturkamp. Religionshistorikeren *A. A. Barbs* skildring af de magiske kunsters overlevelse bygger paa den grundopfattelse, at magi ikke er primitiv religion, men snarere et perverteret efterliv af en religion, der har mistet sin aandelige magt. Som saadan blev magien i sine lysere og mørkere udgaver et nærliggende forfølgelsesobjekt for de kristne teologer og herskere – med sørgelige følger for den med magien forbundne

⁴⁹ Oxford-Warburg Studies, Oxford 1963, 222 s., 8 plancher. Afhandlingerne giver foredrag om selvvalgte emner under den opgivne fællestitel, holdt paa Warburg Institute 1958–59, men siden udbygget med ajourført noteapparat.

⁵⁰ Sml. ovenfor s. 412 f. m. note 16.

filosofi og medicinske eller astronomiske lærdom; men i takt med religionsstridens aftagen vandt dog baade lærdom og magi indpas i den kristne kultur. Ogsaa den klassiske dannelse og filosofi blev genstand for større agtelse, og dette gav kirken en kærkommen tilgang af kvalificerede teologer, mænd som Hieronymus og Augustin og i den græske rigsdel bl. a. den nyplatoniske filosof Synesios fra Kyrene, hvem *Henri-Irenée Marrou* fra Sorbonne har viet samlingens næste bidrag. Interessant er her især fremhævelsen af Synesios' betænkeligheder ved at lade sig døbe og bispevie: de gjaldt væsentlig muligheden for at forene det klassiske dannelsesideal med kristendommen, en forening som Synesios og hans samtidige maatte forsvare saavel mod munkenes kulturelle askese som mod visse filosofskolers udskejelser i retning af magi og dæmonisme. Nært forbundet med denne afhandling ved emne og opfattelse er den næste, hvor en anden fransk idéhistoriker *Pierre Courcelle* opridser de af nyplatonismen betingede linier i den kristne apologetiske litteratur.

Som slutning paa denne udmærkede bog giver endelig den amerikanske arkæolog *Herbert Bloch* en oversigt over den saakaldte »hedenske renæssance« i den vestlige rigsdel i slutningen af det fjerde aarhundrede. Midtpunkt i denne bevægelse, som i den sidste menneskealder har fængslet mange forskere, var en kreds af mægtige og højt kultiverede italienske senatorslægter, og baggrunden for dens udfoldelse var den toleranceperiode, der indledtes efter Constantius II's besøg i Rom i 357 og varede, indtil Gratian og Theodosius I i 380'erne atter begyndte at fratage de hedenske kulter deres økonomiske og politiske baggrund. Kampen kulminerede med den berømte strid om Victorias alter i Roms *curia* og endte med et regulært oprør, som blev nedkæmpet i 394. Fra denne særprægede periode og den nærmeste eftertid har vi en række litterære værker, breve, mønter, indskrifter og ruiner og billedværker bl. a. i Ostia, som Bloch tolker med stor verve, og disse »renæssanceværker« vidner stærkt om den klassiske traditions livskraft i de samfundslag, der havde været socialt og kulturelt dominerende indtil det fjerde aarhundrede. Med deres opgaaen i det nye senantikke samfund var hedenskabet, der virkelig i denne sene fase blev en religionssyntese med nyplatonismen som overordnet ideologi, dømt til undergang.

Som følge af det ændrede forhold mellem stat og kirke fik den sidstes indre lære- og institutionsmæssige stridigheder politisk betydning, og det gensidige engagement knyttede magthaverne i begge sfærer yderligere sammen. Det spørgsmaal melder sig da naturligt, om de kirkelige modsætninger har haft aspekter, som vedkommer andre sider af samfundsforholdene, og her er det velbekendt, hvilken betydning det fik, at de fleste germanske folk antog den arianske udgave af kristendommen. En særlig interesse er ogsaa knyttet til det donatistiske skisma i Afrika,

fordi der her øjensynlig har været indblandet sociale og nationale modsætninger. Disse sider af bevægelsen betones stærkt i *W. H. C. Frends* monografi »The Donatist Church«,⁵¹ hvilket har givet anledning til visse principielle indvendinger fra *A. H. M. Jones*.⁵² Frends opfattelse af donatismen som »i første række en numidisk og agrar bevægelse«,⁵³ der sammenfatter adskillige ældre forskeres resultater, bygger paa en lokalisering af bevægelsens centrum til den numidiske højslette, hvor der endnu i vore dage har været talt et berbersprog, paa donatismens forbindelse med de saakaldte *circumcelliones*, hvis optræden tolkes som en social revolte mod godsejerne, samt paa dens formodede støtte til flere afrikanske oprørere.⁵⁴ Det kildemæssige grundlag for selve disse antagelser er imidlertid i 1964 gjort til genstand for en kritisk gennemgang i en svensk disputats af filologen *Emin Tengström*,⁵⁵ hvis hovedresultater er følgende: *Circumcelliones* er i første række en fri landarbejderstand, men desuden yderliggaaende donatister, og deres provokerende optræden synes at være knyttet til martyr dyrkelse, ikke til noget revolutionært program; de afrikanske oprør blev ikke specielt støttet af donatisterne; denne kirkes særlige udbredelse paa landet er bortset fra Numidien først bevidnet i en periode (omkr. 400), hvor den allerede havde været forfulgt nogen tid i byerne, medens godsejere og -forvaltere efter Tengströms opfattelse har holdt haanden over deres donatistiske fæstere for ikke at risikere, at de flygtede, og i Numidien, hvor *circumcellionerne* udøvede deres terror, var ogsaa disse genstand for en vis taalsomhed, fordi deres arbejdskraft var uundværlig, vistnok navnlig ved olivenhøsten; først efter 411 lykkedes det statsmagten efter den katolske kirkes ønske at gennemføre grundigere forfølgelser. Tengströms gennemgang af dette særlige problemkompleks betyder med andre ord ogsaa en afstandtagen fra tesen om en klassekamp mellem bønder og godsejere, idet hovedvægten lægges paa deres gensidige afhængighed og fælles modsætningsforhold til statsmagten. Dermed faar de religiøse sider af det afrikanske skisma paany den centrale interesse samtidig med, at dets betydning for det romerske styres fald i denne del af riget stilles i nyt lys.

Desværre falder dette lys ikke over *Hans-Joachim Diesners* samtidig udkomne bog »Der Untergang der römischen Herrschaft in Nord-

⁵¹ *W. H. C. Frend*: *The Donatist Church. A Movement of Protest in Roman North Africa*, Oxford 1952, xvi + 360 s., 3 kort.

⁵² *A. H. M. Jones*: »Were Ancient Heresies National or Social Movements in Disguise?«, *The Journal of Theological Studies*, New series 10:2 (1959), s. 280-98.

⁵³ Anf. værk, s. 50.

⁵⁴ Anf. værk, s. 48-75.

⁵⁵ *Emin Tengström*: *Donatisten und Katholiken. Soziale, wirtschaftliche und politische Aspekte einer nordafrikanischen Kirchenspaltung*, *Studia Graeca et Latina Gothoburgensia* 18, Göteborg 1964, 202 s.

afrika«,⁵⁶ hvori forfatteren samler resultaterne af sine tidligere studier bl. a. over circumcellionerne, Augustins samfundssyn og andre nordafrikanske emner. Denne bogs mest iøjnefaldende svaghed er vel dens løse opbygning; af de tre hovedkapitler meddeler det første »Begivenhederne«, medens det andet analyserer »Den romerske ordnings svækkelse, krise og indre forfald«, og det tredje gennemgaar »De afrikanske og germanske barbarers stormløb« hver for sig. Men selv gennem den springende og undertiden svævende fremstilling kommer Diesners opfattelse af de bestemmende kræfter i denne lokale undergangshistorie dog tydeligt til udtryk. Han tvivler nemlig ikke om, at vandaler og berbere er blevet opfattet som befriere af den undertrykte, arbejdende landbefolkning, der i det femte århundrede efter hans mening har været yderligere ramt af en almindelig økonomisk tilbagegang med afsætningskrise og arbejdsløshed (!) til følge. De religiøse modsætninger opfattes haandfast som klassekampe og er som saadanne endog indtegnet paa et landkort sammen med berberindfaldene.⁵⁷ Som det vil være fremgaaet af det foregaaende, er flere af disse synspunkter mere end problematiske, og i virkeligheden rækker Diesners opfattelse heller ikke til som forklaring paa velstanden og det fredelige forhold mellem vandalerne og de romerske godsejere efter erobringen, som bl. a. tydeligt fremgaaer af de saakaldte Albertini-tavler.⁵⁸ Antager man derimod med Mazzarino, Jones, Tengström og andre nyere forskere, at det for økonomien mest kritiske i det fjerde-femte århundrede har været selve det romerske styre, saa er det ogsaa forstaaeligt, at den fremmede besættelse trods al religiøs og racemæssig modsætning har haft visse fordele. De arianske vandaler tolererede donatismen og lod sig væsentlig underholde af de godser, som tidligere havde tilhørt kejserne og andre oversøiske ejere, altsaa netop de instanser i den romerske samfundsorden, til hvem de lokale godsejere, forvaltere og fæstebønder stod i et fælles modsætningsforhold; og vandalerkongernes udenrigspolitik, som i høj grad anvendte handelskrig, har ikke været til skade for den afrikanske økonomi.

De aabenlyse indre modsætninger og den hastige erobring giver Afrika noget af en særstilling i folkevandringsstaternes brogede historie. I de vesteuropæiske lande, hvor gotere, burgundere og frankere trængte ind og skabte deres riger, laa forholdene i forskellige henseender anderledes, dels fordi det romerske aristokrati i højere grad var bosat i disse

⁵⁶ H.-J. Diesner: *Der Untergang der römischen Herrschaft in Nordafrika*, Weimar, Hermann Böhlau Nachf., 1964, xvi + 208 s., pris 22,20 DM.

⁵⁷ Anf. værk, s. 139.

⁵⁸ Sml. Ch. Courtois: *Les Vandales et l'Afrique*, Paris 1955, s. 310-24; forholdet berøres kun flygtigt af Diesner, anf. værk, s. 191 ff. – Denne vigtige kildegruppe er udgivet i Ch. Courtois m. fl.: *Tablettes Albertini. Actes privés de l'époque vandale (fin du Ve siècle)*, Paris 1952.

omraader og derfor nødvendigvis maatte komme til at præge udviklingen, og dels fordi der forud for de egentlige invasioner var gaaet en aarhundredlang germansk indvandring og infiltration i alle samfundslag. Denne uhyre vigtige side af baade den politiske og den sociale historie har naturligvis tildraget sig opmærksomheden længe; for Italiens vedkommende er den nylig afdøde svensk-finske professor *Johannes Sundwalls* studier over det femte aarhundredes og gotertidens aristokrati stadig grundlæggende,⁵⁹ medens der stadig i høj grad savnes tilsvarende undersøgelser af lombardertiden. Hovedværket om det romerske aristokrati i det senantikke og frankiske Gallien er skrevet af *Karl Friedrich Stroheker*,⁶⁰ som er professor i romersk historie i Tübingen, og af samme forfatter er der nylig udkommet en samling af handlinger om samme problemkompleks under titlen »Germanentum und Spätantike«. ⁶¹ Af disse ti enkeltstudier, som er samlet fra forskellige tyske og internationale tidskrifter, handler de to første om frankiske og alamanniske generaler i den romerske hær i det fjerde aarhundrede, medens en tredje analyserer den politiske opløsning af det vestromerske rige mellem 455 og 476. Betydningsfuld er her den udvikling, der kan konstateres i de toneangivende romeres holdning til germanerne, fra nedladende foragt over nervøs racefanatisme til lokalt samarbejde rettet imod centralregeringen. Tre vægtige afhandlinger beskæftiger sig med det spanske visigoterrige, hvor den romerske senator- og storgodsejerstand var solidt forankret og sikrede en større social og kulturel kontinuitet end i noget andet vestromersk land, og hvor kong Leowigild (568–86) med større held end Theoderik i Italien arbejdede for en syntese mellem romerske og gotiske traditioner og institutioner. Endelig gaar Stroheker i to afhandlinger om de østgermanske staters historiske stilling og om grænsen mellem oldtid og middelalder ind paa de verdenshistoriske perspektiver ved folkevandringen og fremhæver, at de til dels kortvarige germanske statsdannelser i Sydeuropa og Nordafrika repræsenterer en enestaende type med deres dobbelte styreform, retssystem og kirke, hvor de senromerske samfundsformer har kunnet leve ret uantastet videre; først i generationerne efter Justinians død fuldbyrdedes paa forskellig vis i franker-, lombarder- og visigoterrigerne den integration af de nationale elementer, som aabnede vejen for nye institutioners fremvækst og dermed gør det berettiget at tale om vesteuropæisk middelalder.

⁵⁹ Johs. Sundwall: *Weströmische Studien*, 1915, og samme: »Abhandlungen zur Geschichte des ausgehenden Römertums«, Öfersikt av Finska Vetenskaps societetens Förhandlingar 60 B, 1919. Wilh. Ensslin: *Theoderich der Grosse*, München 1947, bygger i stor udstrækning herpaa.

⁶⁰ K. F. Stroheker: *Der senatorische Adel im spätantiken Gallien*, Tübingen 1948.

⁶¹ K. F. Stroheker: *Germanentum und Spätantike*, Die Bibliothek der alten Welt, Reihe Forschung und Deutung, Zürich und Stuttgart, Artemis Verlag, 1965, 336 s., 8 plancher, pris 35 DM.

Paa denne baggrund faar den indre germanske samfundsudvikling før og efter invasionerne en særlig interesse som parallel eller grænsefænomen til den senromerske. Kun for visigoternes vedkommende findes der rimeligt litterært kildegrundlag for en skildring af samfundet i perioden før indvandringen til det romerske rige, nemlig først og fremmest Ulfilas bibeloversættelse og nogle helgenbiografier, og disse er paa fortræffelig maade udnyttet i professor ved University of Nottingham *E. A. Thompsons* lille nye bog om »The Visigoths in the Time of Ulfila«. ⁶² Forfatteren hører til de historikere, som ikke venter megen hjælp fra arkæologien, men desto større opmærksomhed vier han de litterære kilder, og man maa tilstaa, at hans logisk-kritiske ræsonnementer i dette som i de tidligere værker om hunnerne og om germanerne paa Cæsars og Tacitus' tid ⁶³ bidrager til at aflive adskillige fortænkte eller forhastede misforstaaelser. I en kort afhandling, der kan læses som fortsættelse, opridser han visigoternes historie i aarhundredet efter invasionen ⁶⁴ og paaviser den betydning, selve de militære og politiske forhold har haft for det gamle stammesamfunds omdannelse, idet de menige gotiske bønder kun har ønsket jord og fred, medens deres konger og høvdinge straks fra begyndelsen har haft blik for mulighederne for at opnaa fremtrædende positioner inden for rammerne af det bestaaende romerske samfund.

DENNE oversigt begyndte med at fastslaa, at udforskningen af senantikken tog forskellig farve efter, om den var orienteret ud fra den klassiske oldtid, middelalderen eller senantikken selv, og den største og formentlig den bedre del af de nyere monografier og specialstudier, som har været omtalt her, har netop haft hovedinteressen rettet mod periodens særpræg. Et forsøg paa at forene alle tre synsmaader og alle sider af samfunds- og kulturudviklingen i en bred syntese er gjort af professor i Tübingen *Joseph Vogt* i en bog med den karakteristiske titel »Der Niedergang Roms. Metamorphose der antiken Kultur«. ⁶⁵ Af bogens fire hovedafsnit omhandler det første krisen i det tredie aarhundrede i dens forskellige faser og aspekter, medens det andet er viet det fjerde aarhundredes samfund med hovedvægt paa religionsskiftet og det tredie germanernes indtrængen og oprettelse af nye riger; endelig søger det sidste kapitel at gengive »Kulturforvandlingen i kunstens spejl«. Gen-

⁶² E. A. Thompson: *The Visigoths in the Time of Ulfila*, Oxford University Press 1966, xxiv + 174 s., pris 28 sh.

⁶³ E. A. Thompson: *A History of Attila and the Huns*, Oxford 1948; samme: *The Early Germans*, Oxford 1965.

⁶⁴ E. A. Thompson: »The Visigoths from Fritigern to Euric«, *Historia* 12 (1963), s. 105-26.

⁶⁵ J. Vogt: *Der Niedergang Roms. Metamorphose der antiken Kultur*, Kindlers Kulturgeschichte, Zürich und München 1965, 634 s., 4 farvetavler, 40 sort-hvide plancher, pris 36 DM; engelsk udg. London 1966.

nem hele fremstillingen og i den aldeles fortræffelige litteraturliste, som afslutter den, demonstrerer forfatteren, at han behersker den moderne litteratur om sit vældige emne som maaske ingen anden, og den digre bog, der er tænkt og skrevet for den dannede almenhed, vil formodentlig være tankevækkende for læsere paa ethvert erkendelsestrin. Det kan betegnes som en skævhed mere end som en svaghed, at det østromerske rige tabes af syne allerede fra det fjerde aarhundrede; derved træder en væsentlig side af kontinuiteten i baggrunden, men dette er forudset af forfatteren, som netop har ønsket at sammenfatte den ud fra vesteuropæisk historie orienterede debat om overgangen fra oldtid til middelalder.⁶⁶

Skulle man rette nogen indvending mod det lærde og centrale værk, maatte det snarere blive følgende nok saa alvorlige: I sin omhu for at dække alle de synspunkter, som forskellige forskere har anlagt paa kontroversielle emner, er forfatteren gaaet saa forsigtigt og harmoniserende til værks, at fremstillingen i nogen grad er blevet udvandet for problemer og personlige opfattelser, hvilket heller ikke tiltaler et bredere publikum.⁶⁷ Endelig kan man vel sige, at Vogt med sit stærke blik for de verdenshistoriske perspektiver har skrevet en fortrinlig bog om strukturer, institutioner og typer, der blot handler mindre om mennesker.

⁶⁶ Sml. indledningen, s. 7 ff.

⁶⁷ Det samme gælder iøvrigt Vogts tidligere værk *Konstantin der Grosse und sein Jahrhundert*, München 1949.

Anmeldelser

PENTTI RENVALL: Den moderna historieforskningens principer. Till svenska av författaren och KAI MIKANDER. Stockholm, Natur och Kultur, 1965. 301 s. 26,50 sv. kr.

Professor Pentti Renvall, Helsingfors, har med denne bog villet give finske historiestuderende en indføring i historisk metode, der ikke alene anviser praktiske retningslinier, men også giver den kundskabsteoretiske baggrund for dem og forsøger at placere historien som kulturfaktor. Nogen elementær lærebog skal man ikke vente sig – det svenske forlags karakteristisk af bogen som »klar och lättillgänglig« skal tages med et korn salt. Af de fire nye nordiske metodefremstillinger – foruden Renvalls, H. P. Clausens, Ottar Dahls foreløbig kun stencilerede og Rolf Torstendahls – gør denne sig oftest skyldig i uklarheder, men til gengæld er den måske den mest helstøbte i opfattelsen.

I Renvalls øjne er det karakteristiske ved den moderne historieforskning, at den ser sit emne i »opkomstens och utvecklingens genetiska tidsperspektiv«. Begrebet belyses nærmere ved en skildring af dets tilblivelse og ved en beskrivelse af »Den historiska kunskapen«. Det hævdes her, at selv om al vor viden om fortiden beror på slutninger ud fra dens spor og derfor i enkeltheder er usikker, så vil dens holdbarhed underbygges af overensstemmelsen mellem de enkelte slutninger – alle de afsatte spor må passe ind i en hypotese om en given helhed. Rekonstruktion af fortiden består i at give en forklaring på samtlige spor og deres sammenhæng, der i sidste instans beror på formålet med den menneskelige virksomhed som har afsat sporene. Historikerens mulighed for at løse denne opgave vil være bestemt af hans personlige sympatier, af hans gruppes fordomme, af hans historiesyn, det vil sige hvad han anser for det væsentlige i den historiske udvikling, men først og sidst af hans menneskesyn. Renvall plæderer her for dannelsen af en objektiv-videnskabelig menneskeopfattelse baseret på psykologiens resultater. Kun med udgangspunkt i en sådan, systematisk opbygget menneskeopfattelse kan historikeren bedømme, på hvilke punkter for eks. ideologiske teorier gør vold på virkeligheden. Renvall er ikke marxist!

På baggrund af denne videnskabsteori behandles kilderne, dels syste-

matisk, dels som redskaber for historieforskningen. Renvalls kildesystematik er noget uklar, idet han skelner mellem »de rena lämningarna« og »de framställande källorna« og i den sidste gruppe igen mellem det der er »kvarleva« af ophavssituationen og det der henviser til noget uden for denne, her kaldet »tradition«. Der er således tale om en slags synkretisme mellem levning/beretning-sondringen og skellet mellem stumme og talende kilder, uden at Erslevs påvisning af, at grupperingen er bestemt af historikerens brug af materialet, er gentaget her. Problemet synes ikke at spille nogen væsentlig rolle for Renvall, og i praksis beskæftiger han sig – på grund af sin særlige interesse for funktions-aspektet – i overvejende grad med »kvarleva«-kilder, nemlig arkivalisk materiale, så uklarheden afstedkommer ikke nogen større forvirring. Man kan måske sige, at de berettende kilder er stedmoderligt behandlet, men man kan udmærket finde hjælp til udnyttelsen også af den slags materiale i afsnittet om kildernes anvendelse.

Med velgørende sikkerhed behandler Renvall kildekritikken ud fra de overordnede faktorer: den ydre kritik tjener til at bestemme kildens funktionelle felt, den indre søger kildens virkelighedsgrundlag i lyset af funktionen. I stedet for at betragte tendens, afhængighed osv. som universalnøgler til kilderne anbefaler Renvall, at man tilegner sig en indstilling til materialet der går ud på stadig at spørge: »Är förhållandet mellan denna uppgift och källans helhet eller tendens sådant att källan inte har en benägenhet att framställa saken på något sätt ensidigt?« (s. 170). Ud fra en sådan helhedsopfattelse skal man også betragte og bruge reglerne om værdien af flere uafhængige kilders samstemmige vidnesbyrd og om e silentio-slutningers tilladelighed.

Derfor skal man, når man forsøger at rekonstruere fortiden, være opmærksom på det der binder de enkelte træk sammen til en helhed. Gælder det en fortidig personlighed, skal man ikke forsøge at »leve sig ind i« hans inderste motiver, men søge de strukturelle træk i hans virksomhed som kan sluttes ud fra hans ydre handlinger. Som illustration nævner Renvall her Gustav Vasa, bag hvis kirkelige, økonomiske og personelle politik han sporer den samme svigtende evne til at skelne mellem herskerstillingen og rollen som privatperson. Et eksempel af en lidt anden, nok så givende art har Renvall fundet i Arvi Korhons indkredsning af den iøvrigt temmelig ukendte Erik Anderssons rolle i 30-årskrigen ved at se hans virksomhed i lyset af, hvad man ellers ved om Gustav Adolfs strategi og tidens militære forhold i det hele taget, altså et ret omfattende miljø af de anliggender som Erik Anderssons virksomhed tangerede, belyst ved et materiale der kun i ringe omfang nævner ham direkte.

På samme måde må man til skildringen af en periodes, en lokalitets eller et emnes historie opsøge de karakteristiske træk, men Renvall be-

toner stærkt, at man ikke må holde sig til de foreteelser nutiden finder mest betydningsfulde, men ved et studium af enkelttilfældene prøve at finde frem til det der betød noget for datiden – således som Erik Lönnroth har vist, at det der var afgørende for unionstilhængerne i det 15. århundredes Sverige mindre var selve unionen end de muligheder den frembød for at hævde et konstitutionelt styre, et regimen politicum.

Som væsentlige hjælpemidler til at skabe overblik over historiens mangfoldighed nævner Renvall begreberne type, struktur og udvikling. Typedannelsen, der for ham består i en klassificering af en række tilfælde på basis af karakteristiske kendetegn uden alt for strenge krav om at hvert enkelt tilfælde rummer alle de pågældende karakteristika, finder han mindre værdifuld, fordi den er en virkelighedsfremmed abstraktion, men både struktur- og udviklingsbegrebet bærer kontrollen i sig selv: hvis der optræder et nyt konkret tilfælde der ikke passer ind i den etablerede helhed, er det helheden der er forkert opfattet og må formuleres om så den også dækker det nye tilfælde.

Så langt så godt – man vil kunne se, at professor Renvall i høj grad har formået at indpasse væsentlige sider af historieforskningen i sin helhedsopfattelse. Hertil kommer, at han belyser sine tanker med gode eksempler fra sine egne og andres studier. Man kan også følge ham når han hævder, at beskæftigelsen med strukturer og udviklingsforløb fører så dybt ned i menneskelivet, at der ikke er grund til at skelne mellem på den ene side en historieforskning af rent intellektuel interesse, på den anden en beskæftigelse med historien »som visserligen talar djupare till hele människan men som i sin egenskap av tankedikning är utan verklighetsgiltighet« (s. 281) – altså det skel Erslev satte mellem historieforskning og historieskrivning.

Men så sker der det, at Renvall glider fra at tale om udviklingsbegrebet som hjælpemiddel til erkendelse af fortiden over til at tale om »udviklingen«, om det han finder er karakteristisk for forandringerne i den sjælelige struktur fra antikken til nutiden, sammenfattet i følgende sætning: »Två linjer av förändringar har sålunda förlöpt parallellt med varandra: å ena sidan har den mänskliga tanken och inställningen kontinuerligt gått över från det konkreta till det abstrakta, å andra sidan har allt vidare kretsar inträtt i denna förändringsprocess, så att nuförtiden praktiskt taget hela folket deltar i strävandet till det rikare och mera mångskiftande mänskliga liv som dessa förändringar i allt högre grad har möjliggjort« (s. 289). Det er ikke vanskeligt at finde eksempler, der ikke passer ind i denne helhed, eller at påpege svagheder i Renvalls argumentation for den. Når han taler om, at »den medeltida människan i stort sett (levde) bunden vid sinnesintrycken« (s. 288), må det – hvis der overhovedet er kildegrundlag for et sådant middelaldermenneske – dreje sig om en finsk specialitet. Skulle man endelig nævne et karakteri-

stisk træk ved det middelalderlige åndsliv, ville man vel netop fremhæve dets brug af symboler. Dette alt for groft tegnede udviklingsbegreb svækker bogens sidste afsnit, gør det til en slags negativ illustration til den foregående fremstilling.

Den glidning fra historikerens sfære – udviklingsbegrebet som teknisk hjælpemiddel – til den fortidige virkelighed, som vi her må registrere som en lapsus, gør sig også gældende andre steder i bogen. Gang på gang konstaterer man, at »helheder«, »strukturer« osv. først betragtes som arbejdshypoteser, men siden opfattes som selve fortidens sammenhænge. Dette er en følge af Renvalls tro på muligheden af at nå den fortidige virkelighed, ikke ved pr. kildekritik at etablere sikre udgangspunkter, men ved den modsigelsesfrie sammenhæng mellem de slutninger man drager af alle relevante spor, dog under forudsætning af at al uvedkommende indflydelse er elimineret – især historikerens besværlige individualitet. Dette viser Renvall vejen til ved sit krav om tilvejebringelse af en objektiv-videnskabelig menneskeopfattelse, idet, som han så rigtigt siger: »Såväl det som historikern anser som fakta som hans tolkning av fakta är helt beroende av hans människouppfattning« (s. 75). Man kan have sine tvivl om muligheden af at udforme et sådant, almindelig anerkendt menneskesyn, der sikrer den åbenhed over for det uvante, som hører til historikerens vigtigste udstyr, men der er sikkert mange historikere der på Renvalls præmisser vil regne det for teoretisk muligt at nå selve fortiden.

For andre er dette ikke hovedsagen. De finder historien dér hvor historikeren møder fortiden, spørgsmålet om subjektivitet og objektivitet reduceres for dem til et krav om, at den der vil formidle fortiden til sine medmennesker føler sig forpligtet af den sandhed han kan finde – det er kort sagt som erkendelsesform historien efter denne opfattelse har sin »tjuskraft och värde«, noget som Renvall oplever i den kulturbevidsthed, den videre horisont og mere nuancerede etik, som kan hentes i det historiske stof.

Det skal imidlertid ikke lægges professor Renvall til last, at han har holdt sig til sin grundopfattelse; tværtimod er man ham taknemmelig for at han så konsekvent har gennemført den, og for at han ved sin understregning af sammenhængen mellem de historiske foretelser har vist vejen til en mere frugtbar historisk diskussion end man kunne føre så længe man holdt sig til isolerede fakta.

INGE SKOVGAARD-PETERSEN

OLAF OLSEN: Hørg, Hov og Kirke. Historiske og arkæologiske vikingetidstudier. København, G. E. C. Gad, 1966. 307 s. Ill. 30 kr.

Det er karakteren af de hedenske kultbygninger i Norden, de saakaldte høрге og hove, der er blevet det centrale emne i museumsinspektør Olaf Olsens doktorafhandling,¹ men som han skriver i indledningen er det en indskrænkning af den oprindelige maalsætning, der gik ud paa at udrede sammenhængen mellem de hedenske kultsteder og vore ældste kirkegrundlæggelser. Det er en problemstilling, der har sit naturlige udspring i forf.s mangeaarige arbejde som kirkearkæolog, hvor der gang paa gang er konstateret spor af trækirker under gulvet i de senere romanske stenkirker, men aldrig sikre spor af hedenske templer eller kultbygninger. Spørgsmaalet bliver da, om den udbredte opfattelse, at kirkerne ofte rejstes paa de hedenske helligsteder, overhovedet kan opretholdes. Besvarelsen af dette spørgsmaal forudsætter – som forf. med rette fremholder – at der skabes en klar og entydig opfattelse af hedenskabets afsluttende kultsteder og om udseendet af de hedenske kulthuse. Dette emne er da ogsaa i sig selv en stor og vanskelig opgave. Der foreligger en meget omfattende og kaotisk litteratur om det nordiske tempel med udgangspunkt i vidt forskellige discipliner: arkæologi, filologi, religionshistorie og historie; kildematerialet er ikke mindre splittet og af meget varierende kvalitet og karakter, der kun har eet fælles: mangelen paa klarhed; endelig kræver opgaven en polyhistorisk indsigt, som rigtigt fremholdt af forf. (s. 17 f.).

Med uddannelse baade som historiker og arkæolog har forf. haft gode forudsætninger for at løse denne opgave, og da han samtidig har skaffet sig en betydelig indsigt i de relevante filologiske og religionsvidenskabelige discipliner og af indstilling er præget af nøgtern realisme og kritisk sans, kan det ikke undre, at afhandlingen er blevet et velgørende opgør med flere generationers løse hypoteser og romantiske tempelteorier. Dette oprydningsarbejde er bogens ene hovedfortjeneste; den anden bestaar i, at hele det kendte og relevante kildemateriale indgaar i en samlet undersøgelse. Resultatet af forf.s kritiske granskning er overmaade negativt, en næsten fuldstændig benægtelse af templets og hedenske kultbygningers eksistens: hove, som ikke er meget mere end en særlig funktion af den private gildeshal i gaarden, og »overbyggede høрге«, som er en sen udvikling af den oprindelige hørg, den bygningsløse naturhelligdom.

Det er en konklusion, der harmonerer smukt med, at man ikke indenfor kirkearkæologien har sporet levn af templer eller hedensk kult. Men spørgsmaalet er, om den holder. Det er vanskeligt at formulere en

¹ Nærværende anmeldelse er en sammenfatning af anmelderens opposition ved forsvaret af disputatsen den 25. maj 1966.

mere positiv løsning, for det er et stort spørgsmaal, om kilderne overhovedet tillader løsninger, der er mere end logiske muligheder. I det følgende skal paa enkelte punkter fremsøres momenter, der viser, at forf.s argumentation ikke overalt er bindende. De vil blive samlet omkring to forhold: 1) forf. har koncentreret sin kritik omkring de kilder, der i særlig grad har været paaberaabt i litteraturen, men har derved behandlet andre, mindre fremtrædende kildesteder af nok saa stor kildeværdi for summarisk og overlegent; og 2) forf.s kildekritik savner til tider en generel kildevurdering forud for realkritik og analogi-vurderinger.

Med rette tager forf. sit udgangspunkt i den righoldige norrøne litteratur og redegør i et stort kapitel for de dertil knyttede kildeproblemer. Han omstiller kyndigt den historisk-kritiske skoles synspunkter til sit særlige emne. Der gives en sund vurdering af sagaernes varierende troværdighed i forhold til de religiøse elementers karakter, og det understreges rigtigt, at den hedenske kult, som de kristne love er rettet imod, den private og hemmelige, ingenlunde maa opfattes som repræsentativ for den hedenske kult, da den var officiel.

Mere end halvdelen af kapitlet angaar *Landnámabók*, specielt den indføjede saakaldte *Úlfjótssög*, der har været et arsenal for tidligere tempelforskere, men som forf. med rette placerer som »et lærd forsøg paa at konstruere hedensk lovgivning« i sagatiden, hvilket gør den værdiløs som kilde for hedensk tid (s. 49). Men desværre er dette stykke uheldigt serveret, baade med hensyn til disposition og argumentation. Det lange og indviklede bidrag til *Landnáma*-tekstens overlevering og tilblivelse virker afsporende, da dets resultat er uden betydning for kildeværdien; den fortjenstfulde lærdom burde have været henlagt til en ekskurs. Endnu mere forvirrende virker fremlæggelsen af *Úlfjótssövens* tekst; den placeres i *Landnáma* efter én redaktion, artiklernes rækkefølge er hentet fra en anden, mens selve teksten følger en tredje redaktion. En saadan udgivelsesteknik indgyder ikke paa forhaand tillid, selv om den begrundes i det følgende. Den alvorligste indvending gælder dog forf.s bevis for, at loven er uden kildeværdi. Den former sig nemlig udelukkende som en komparativ analyse af indholdet i lovens enkelte dele, der munder ud i den konklusion, at de ikke svarer til de faktiske forhold. Herved foregribes paa forstyrrende maade en del af den saglige behandling i de følgende kapitler, og da en del af argumentationen kan virke noget løs og vilkaarlig, faar beviset ikke den rette slagkraft. Man savner totalt den formelle tekstanalyse, der alene har hjemstedsret i dette kapitel, og som yderst let kunde have placeret *Úlfjótssöven* som den meget tvivlsomme kilde den faktisk er.

Loven fremtræder som en aabenbar interpolation, hvis tekst umuligt

kan gengive autentisk islandsk lovformulering. Med videreførelse af Finnur Jónssons gamle interpolationsteori kan teksten efter sproglig form og opbygning let tvedeles i en mindre del, der kan være referat af angivelige lovbestemmelser, mens hovedparten – og herunder de mest »oplysende« partier om hedensk kult – skiller sig ud som indflettet lærd kommentar. Dernæst fremgaar det, at benævnelsen Ulfjotslov paa dette tekststykke aabenbart er falsk; dets indhold er i hvert fald i modstrid med beskrivelsen i Are Frodes *Íslendingabók* af den lov, som Ulfjot bragte med hjem fra Norge, for den var »for det meste indrettet« som den norske Gulatingslov, og det passer aldeles ikke paa tilføjelsen til Landnáma, ved dens meddelelse om Ulfjots jordkøb i Lon. Paa en saadan baggrund vilde forf.s saglige afvisning have fremtraadt ganske anderledes virkningsfuldt.

Mens Ulfjotsloven er et let bytte for metodisk kritik, er der andre passager i Landnáma, der besidder større modstandskraft. Det er de korte notitser, der indgaar organisk i Landnámas nøgne bosættelses-skelet, hvor der ikke kan være tale om interpolation af sagastof. Forf. nævner disse og anfører (s. 33), at det var »fristende at opfatte nogle oplysninger om opførelse af hove, der indgaar harmonisk i Landnáma-teksten, som stammende fra den første Landnámabók«. Men fristelsen til at henføre dem til »værkets grundstamme« skubbes hurtigt tilbage med bemærkningen, at »konkret støtte for en saadan antagelse yder kilderne ikke«. Det vilde dog være et urimeligt krav at stille, og efter alle metodiske regler tilkommer det forf. at godtgøre, at de alligevel falder udenfor. I det følgende fremføres nok en art begrundelse, idet de tilskrives den »frie traditionsdannelse« i tilknytning til bygningslevn. Der henvises herom til forf.s senere (s. 167 ff.) saa ypperlige afsløring af de mange hovtomtstraditioner, som for største delens vedkommende er opstaaet i det 19. aarh. Men det er ikke nok. Forf. skylder os bevis for, at det er tilladt at analogisere fra denne sene national-antikvariske legendedannelse til perioden forud for sagatiden.

Andetsteds berøres disse landnams-notitser i forbindelse med stednavnenes vidnesbyrd (s. 97 f.). Her anføres, at 6 af de 38 landnams-mænd, som Landnáma i en særlig liste opregner som særlig prominente, har boet paa gaarde af navnet *Hof* hvortil kommer een paa *Hofstaðir*, og at 12 af de kendte »hof-gaarde« – i alt ca. 40 – i middelalderen var hovedkirkesteder. Men den nærliggende, ja nødvendige analyse af disse gaarde i forhold til Landnáma og kontinuitetsproblemet udebliver. Forf. skylder os altsaa stadig bevis for, at disse notitser er uden kildeværdi. Det gælder ogsaa notitser, der direkte strider mod forf.s islandske hov-teori, ifølge hvilken hovet falder sammen med hallen i boligen. Det klareste eksempel, Thorolf Mostrarskeg i Hofstader ved Hofsvaag, som »dér rejste sin gaard (*bø*) og gjorde et stort *hof*, helliget

Tor«,² kan muligvis afvises som sagareferat, men det gælder ikke Bødvar den Hvide, i Lervaagsdal, der »satte bo at Hofi, og rejste der et stort hov«, ej heller landnamsmanden Ravn den Hemskes søn Jørund Gode, om hvem det hedder, at han »byggede« ved Fljot og »rejste (eller gjorde) der et stort hov« og at han »lagði (land) til hofs«.³

For endnu et vigtigt kildested er forf.s afvisning mere flot og summarisk end overbevisende. Det drejer sig om det eneste sted i Are Frodes *Íslendingabók*, hvor hove omtales. Are meddeler i forbindelse med Altingets oprettelse (kap. 3), at Ulfljots fosterbroder rejste hele landet rundt, og at han af hver mand modtog en penning, og saa tilføjer han: »men de penge skænkede han siden til hovene«. Denne notits lader sig ikke slaa af marken ved en bemærkning i en note om, at »formuleringen er veg og ubestemt, maaske fordi Ari selv har opfattet efterretningen som et dunkelt sagn« (s. 43 note 75), for den kyndige Teit maa givetvis være hjemmelsmand ogsaa for denne meddelelse. Den kan maaske nok ikke tages til indtægt for hovtoldens eksistens, men den viser, at allerede Are og hans hjemmelsmand har opfattet hovene som almene eller officielle institutioner, og som saadan har den vægt. Den peger paa hove af en anden type end det gaardkulthov, som skildres i Sighvats *Austrfararvísur*, der er forf.s prototype. De af forf. citerede strofer fra skjaldedigtet *Vellekla* (fra ca. 990) og eddakvadet *Völuspá*, henholdsvis om Hakon Jarls genoprettelse af »Tors hofs lönd« og om asernes »højt optømrede hørg og hov paa Idesletten« (s. 91 f.), synes ogsaa at svare fuldt saa vel til Ares mere officielle hovtype og de særskilte hovbygninger i Landnámás kærneafsnit end til det private hov i gaardens hal.

Med behandlingen af de svenske templer forholder det sig omtrent som med de islandske hove. Forf. har viet *Templet i Uppsala* et særligt kapitel. Med rette gøres dettes eksistens afhængig af de historiske kilder, specielt Adam af Bremens beskrivelse, idet stolpehullerne under Gl. Uppsala kirke ikke ensidigt kan tages til indtægt for et tempel. Kapitlet indeholder megen sund kritik og vigtige nye iagttagelser, bl. a. at skildringen af templets guldbeklædning og den gyldne kæde over taget er bygget over det gamle testaments fremstilling af kong Salomons tempel. Forf.s konklusion (s. 165) skal ingenlunde bestrides: en natur- og centralhelligdom med en tempelbygning, der tjente som gudebolig. Men det hindrer ikke, at analysen af Adams tekst maa karakteriseres som skæv og lidet stringent. Det er en utilladelig nedvurdering at præsentere Adam som skribenten uden selvsyn, der »hverken var topograf eller arkitekturhistoriker« (s. 118). Tværtimod vidner hans værk om god indsigt og anvendelse af kyndige hjemmelsmænd, ogsaa paa det

² Landnámabók Íslands, udg. af Finnur Jónsson, 1925, s. 58.

³ Sst., s. 139 og 12.

geografisk-etnografiske omraade; noget andet er, at han havde et højere sandhedsmaal end virkeligheden, nemlig at fremme gudsriget her paa jorden.

Forf. forsøger dernæst i detaljer at verificere virkeligheden i Adams skildring af tempel og offerkult i Uppsala, men netop for et værk som Adams er det vanskeligt, ja, vel nærmest umuligt at verificere detaljerne i fremstillingen og vurdere den forskellige grad af paalidelighed i dens enkelte dele. Vil man imidlertid som forf. vove forsøget og erstatte de tidligere løse teorier med noget metodisk holdbart, er en kommentar af den isolerede tekst med en vurdering ud fra »sandsynlighedens præg« og tilfældige analogier ikke tilstrækkeligt. En stringent analyse maa forudsætte en bestemmelse af tekstens placering og sammenhæng og af forfatterens forudsætninger og hensigt generelt og i den givne situation.

Af placeringen i den samlede fremstilling af det svenske omraade (IV 21–30) fremgaar det klart, at Uppsala-stykket (kap. 26–27) skal tjene som baggrund for det for Adam væsentlige, omtalen af den kristne mission (kap. 28–30). Efter forf.s vurdering er skildringen af tempelbygningen upaalidelig, fordi den bygger paa »en oplagt urimelighed«, nemlig det bibelske guld, mens offerfesten og især de hængte »antages at bygge paa et forholdsvis tilforladeligt grundlag«, fordi der paaberaabes et kristent øjenvidne. Men dette ræsonnement er for enkelt og svarer ikke til Adams intentioner. Adam vil som kontrast til kristendommen illustrere hedenskabets vederstyggelighed, og den kulminerer med offerfestens 72 hængte mennesker. For at bevidne dette utrolige placerer Adam her sin hjemmelsmand, men det er antagelig ogsaa denne, der har berettet om templets udseende. I hvert fald vilde det være let for Adam i Bremen at finde missionærer med førstehaandskendskab. Skolie 139 er formet som et første synsindtryk for den besøgende, og selv om dette kan bero paa et stilistisk kunstgreb, er det dog klart at vidneværdien er større for det dagligt synlige end for den fremmedartede og sjældne offerfest. Teksten giver et klart indblik i, hvordan Adam og vel ogsaa hans hjemmelsmand har opfattet templet: et lukket hus (*domus*), der ved superlativen *nobilissimum* karakteriseres som anseeligt, og som ved angivelse af de tre gudestøtter er beskrevet som gudebolig. Adams bibelske udtryk, der spiller paa Salomons tempel, maa opfattes som en understregning af det imponerende anlæg. At dette var Adams opfattelse fremgaar af, at han andetsteds i helt tilfældig sammenhæng placerer det da forsvundne Birka nær Uppsala, »det meget berømmelige (*celeberrimum*) tempel, som sveerne har til dyrkelse af deres guder« (I 60). I forhold hertil virker beskrivelsen af de store offerfester langt mere kristent konstrueret og kan meget let efter sin placering og anvendelse være aldeles overdimensioneret fra Adams side. At Thietmar i begyndelsen af 11. aarh. har en tilsvarende beretning om masse-

ofringer ved det danske Lejre kan man næppe med forf. (s. 122) bruge til bekræftelse; det er rigtigt at Adam ikke her bygger direkte paa Thietmar, men det hindrer ikke, at begge er udtryk for kristen greuelpropaganda med uhyrlige overdrivelser af de menneskeofringer, der faktisk fandt sted.

De her fremførte indvendinger berører ikke forf.s opfattelse i tilslutning til Axel Olrik, om at der har fundet en symbiose sted mellem naturkult og tempelkult (s. 123), men naar han derfor anser det for sandsynligt, at Uppsala-templet var »en ganske nyttilkommen institution«, maa det fremføres, at han givetvis er sluppet alt for let fra et enkelt kildested, der er mere modstandsdygtigt, end forf. har ment, nemlig Rimberts *Vita Anskarii*.

Hos Rimbart forekommer ordet *tempel* vistnok for første gang for nordisk omraade. I Ansgar-vitaet (kap. 26) berettes, at de nyomvendte kristne i Birka faldt fra troen og rejste et tempel (*templum statuerunt*) til ære for en afdød konge. Forf. anfører stedet i anden sammenhæng (s. 85), hvor det i modsætning til Adams Uppsala-beretning henregnes til kildesteder »af mere problematisk værdi«, fordi verbet *statuere* »maa fremkalde tvivl om, at det omtalte tempel havde karakter af en egentlig bygning; maaske var det blot en støtte eller en helligplads i det fri«. Saa let lader dette kildested sig nu ikke rokke. For det første maa det betones, at Rimbart, modsat Adam, udtaler sig om svensk hedenskab ud fra selvsyn. Dernæst forekommer *statuere* at være et ganske naturligt verbum i forbindelse med en stolpebygning, og Rimbart benytter selv glosen i forbindelse med en skole. Det maa derfor fastholdes, at Rimbarts korte formulering besidder fuldt saa god en vidneværdi som Adams vidtløftige fremstilling, og det betyder videre, at det nordiske tempels eksistens er lige saa sikkert bevidnet i vikingetidens begyndelse som ved dens slutning. Det maa nemlig ogsaa fastholdes, at forf. ikke i sin ellers saa fortjenstfulde gennemgang af de kristnes betegnelser for hedenske helligdomme har dokumenteret, at ordet *templum* i noget seriøst kildested bruges som betegnelse for den nøgne naturhelligdom. Det er vel nok rigtigt, at ordet *fanum* i det s. 71 citerede poenitientiale (*fanis dicimus templa idolorum*) tager sigte paa naturhelligdomme, men det udelukker ikke, at disse har været forsynet med kultbygninger som dem, der omtales i den sammesteds citerede ordforklaring fra sachsisk missionstid (*de casulis id est fanis*). Alt taget i betragtning staa Rimbarts *templum* stadig som en alvorlig hindring for forf.s teori om den sent overbyggede hørg, mens Adams Uppsala-skildring taler imod, at det nordiske tempel var af primitiv karakter.

Den fremførte kritik skal dog ikke angribe forf.s tese om, at nordboernes helligdomme fortrinsvis var naturhelligdomme. Denne teori forekommer i kap. III stærkere underbygget end nogensinde før, ikke

mindst takket være forf.s analyse af de latinsk-germanske glossarier (s. 75 ff.); enkeltheder i denne sprøde synonymik kan nok være diskutabel, men helhedsindtrykket virker stærkt overbevisende.

Trods al vilje fra historikerens side til at tolke neutralt, føler man alligevel, at forf.s udgangspunkt for al tolkning og vurdering er, at arkæologen ikke har fundet sikre spor af hedenske kulthuse under kirkegulvene. Som historiker tiltræder man gerne forf.s opfattelse, at der aldrig er konstateret bygningskontinuitet, og man tilslutter sig ogsaa let hans afvisning af dokumentationen for hedenske vier ved Tisvilde og Tingsted kirker, men man har svært ved at acceptere, at Jelling-viet kan bortforklares som en kæmpemæssig skibssætning, eftersom stenrækkerne ligger paa rette linier. Det negative arkæologiske resultat synes at have paavirket tolkningen af de skriftlige vidnesbyrd, saa de alle lader sig indpasse under en teori, der kun tillader kulthuse som det private, i gaarden indbyggede hov og den primitivt opbyggede hørg. At de to typer har eksisteret synes givet, men de er ikke den naturlige løsning i alle tilfælde. Virkeligheden synes at have været mere sammensat.

AKSEL E. CHRISTENSEN

Museumsinspektør Olaf Olsens disputats har som undertitel »Historiske og arkæologiske vikingetidsstudier« og bør da som her refereres og kommenteres ud fra begge discipliner. For arkæologen vil det være naturligt med et par ord til almindelig indledning.¹

En undersøgelse af kultbygninger i Nordens vikingetid i almindelighed og problemet om kontinuitet mellem dem og de første kirker i særdeleshed må omfatte studier i nordisk filologi, religionshistorie, arkæologi og historie. For de to første fag bliver det, som forf. selv fremhæver, til orientering og referat, men for de andre til dybtgående analyse, kritik og selvstændige, af og til nye opfattelser. Man må stærkt påskønne, at forf. har vovet sig i lag med et emne, der må belyses ud fra forskellige fagområder. I vor specialiseringens tidsalder, hvor endog de enkelte fag på betænkelig måde splittes op i stadig mindre områder, er afhandlinger som den foreliggende sjældne.

Bogens emne ligger ikke blot i et grænseområde; det er rent ud sagt farligt, især for arkæologen. Forfædres tro og andre sider af deres åndelige kultur kan man belyse ud fra historiske kilder eller gennem mundtlige beretninger, men kun dårligt med rent arkæologiske metoder. Forhistorikeren har mulighed for på rimelig måde at arbejde med et

¹ Med enkelte ændringer og mindre tilføjelser (især vedrørende Tibirke og i de efterfølgende noter) svarer ovenstående recension til anmelderens opposition ved forsvaret af disputatsen 25. maj 1966.

folks materielle kultur – og ikke mere. For alle arter af åndelig kultur kan man ad den vej højst nå frem til konstatering af visse, meget almindelige forhold, dvs. at man i nogle tilfælde kan formode, at bestemte fund må sættes i forbindelse med religiøse forhold; tanker og meninger bag de samme fund er tabt for evig.

At man så fra mange nabovidenskaber, hvor skriftlige og mundtlige kilder er noget selvfølgeligt, stiller langt større krav til arkæologien, er en anden sag. Og det er lige så velkendt, at man fra arkæologisk side tit falder for fristelsen til at tolke længere, end kilderne tillader. Selv nøgterne og forsigtige fagfæller har været inde på disse områder, spændende og tillokkende som de er. Vist alle arkæologer har på et eller andet tidspunkt skrevet noget, hvor det ikke fremgår helt klart, at nu forsøger man at tolke, hvad der strengt taget ikke lader sig dokumentere med det arkæologiske kildemateriale. Når kolleger inden for nabo-discipliner og ikke-fagfolk læser det og mener, at der er samme videnskabelige dækning for sådanne udtalelser som f. eks., at et bestemt smykke er lavet i Norden og i 900-tallet, må man nok indrømme, at arkæologerne har et vist kollektivt ansvar. Enhver af deres udtalelser om religiøse monumenter, skikke eller forestillinger i rent forhistorisk tid bliver derfor let at angribe. Og ser man på, hvad der inden for en bestemt periode eller et enkelt land er skrevet om disse emner, er det overmåde enkelt at skildre arkæologien på en måde, der kan give mistillid til metoder og resultater. Flertallet af fagets folk vil i dag nødig ind på disse felter, men havner der ofte – om ikke af andre grunde, så fordi man ved, at troen har spillet en dominerende rolle for de folk og samfund, man ellers søger at komme ind på livet.

Når et bestemt religiøst problem bliver sammenfattet, som forf. her har gjort det, viser det sig, at det er alle de andre fag, som starter diskussionen. I bogens udmærkede historiske redegørelser for hele problemet ser man, at det er religionshistorikere, filologer og andre, der giver bolden op. Fagarkæologisk er en sammenfattende undersøgelse over hedenske kultbygninger i Norden et noget nær umuligt emne.

I begyndelsen af bogens første kapitel bringer forf. den oplysning, at de sidste tyve års udgravninger i og under middelalderlige kirker i Danmark har bragt rester af ialt en snes trækirker for dagen, bygninger af en herhjemme hidtil ukendt type. Samtidig har man kun i eet – og nu med rette omstridt – tilfælde (Jelling) ment at kunne påvise spor af endnu ældre kultbygninger fra hedenskabets tid på de samme tomter. Skønt materialet endnu er spinkelt (det omfatter ikke engang 2 pct. af vore middelalder-kirker), giver det dog et fingerpeg: forf. kan derfor indlede sin undersøgelse med at sige, at der hidtil ikke er dokumenteret hedenske kultbygninger på de steder, hvor de første stenkirker har stået, og hvor deres direkte forgængere i træ har været rejst.

Dermed starter den planlagte undersøgelse på et negativt grundlag. I mangel af sikre fund af før-kristne kultbygninger i Danmark, må undersøgelsen da udstrækkes til hele Norden. Det kan rent metodisk synes en fordel, at problemerne nu ses i større perspektiv, men i praksis viser det sig hurtigt, at både kildematerialet og den hidtidige diskussion er så spredt, at selv den mest velskrevne fremstilling – og bogen er velskrevet – gør det umuligt at få en sammenhængende linie frem. Afhandlingen viser sin største svaghed allerede i starten. Forf. har ikke nyt fundstof og ikke egne, positive resultater at fremlægge; derfor må undersøgelsen bygges på kritik af andres arbejder og teorier. Det bliver da »disse andre«, der bestemmer bogens linie og hele plan – og svækker den. Den bliver til et storstilet og nødvendigt oprydningsarbejde. Men der kan ikke sættes noget andet og bedre i stedet. Når så afhandlingen ønskes forsvaret for den filosofiske doktorgrad, kan ellers velvillige anmeldere blive tvunget til en mere kritisk indstilling, end det måske kan synes rimeligt.

Det bør fremhæves, at bogen er både nyttig og fortjenstfuld; den vil blive stærkt benyttet ved alle fremtidige studier på hele dette felt. Ja, man kan vel tilføje, at afhandlingens lige nævnte negative eller kritiske tone nok vil vise sig at virke direkte inspirerende til nye studier.

Bogens arkæologiske undersøgelse falder da i en række næsten isolerede afsnit, hvoraf de vigtigste skal nævnes. Stærkest og mest værdifuldt virker gennemgangen af meninger og fund omkring de islandske hov-anlæg, velsagtens fordi emnet kan belyses af mere end een af de forsknings-discipliner, som forf. behersker. Der er hverken moderne udgravninger eller nyt fundstof, som har direkte betydning for problemerne i Island; skønt det er »alene ved udgravning, at vi kan gøre os håb om at udvide vort kendskab til vikingetidens hedenske kultbygninger« (s. 235), når man et stykke videre. Med støtte i sine historiske studier er forf. tidligere i bogen nået til den mening, at der ikke har eksisteret selvstændige hov-bygninger, men at kulten var knyttet til særlige stormænds gårde. Det sikreste eksempel er stadig Hofstaðir i Mývatnssveit, hvor man har mulighed for at knytte et hedensk hov til det nogenlunde veludgravede anlæg; allerede Aage Roussell tolker tomten som en regulær gård, hvor kulten lejlighedsvis foregik. Forf. går videre og henleder opmærksomheden på en stor grube i hovedbygningens midt-akse. Den nytolkes som en sydegrube af sakral art, dvs. at dens indhold af ildskørnede sten og dyreknogler skulle stamme fra blotgilderne og ikke fra almindelige måltider. Man følger her gerne forf., selv om nye og især flere udgravninger er nødvendige, hvis man skal møde med egentlige beviser.

Hovedresultatet for Islands vedkommende bliver, at det i de histo-

riske kilder omtalte »hof« ikke har eksisteret som selvstændig hedensk kultbygning. Man har fremover en mulighed for at følge teorien om den store sakrale sydegrube fra Hofstaðir op og ad denne vej dokumentere tilstedeværelsen af de stormandsgårde, der samtidig fungerede som hov i den hedenske tid.

Den store helligdom, som Adam af Bremen har beskrevet i Uppsala, får derefter en selvstændig og omfattende behandling. Ud fra fund af stolpehuller under den nuværende kirke har svenske og andre forskere forsøgt at rekonstruere templet på mange måder. Problemet er centralt for bogens emne, blot har det ingen kontakt med de islandske hov-tomter. Kyndigt og kritisk behandler forf. den omfangsrige litteratur omkring Uppsala-anlægget. Med støtte i nyere danske undersøgelser og i direkte fortsættelse af enkelte modige røster fra svensk side konkluderer forf., at man ikke har mulighed for at nå frem til en rekonstruktion af en bygning på grundlag af de publicerede stolpehuller – endsige da at bestemme den som hedensk eller kristen. Mundtlige traditioner blandt svenske kolleger vil endda vide, at der ikke engang var enighed blandt udgraverne om arten af de stolpehuller, der er indtegnet i de foreløbige meddelelser (og en endelig publikation er ikke set endnu). Man er mere end enig med forf. i hele behandlingen af Gl. Uppsala, blot forstår man ikke helt, hvorfor der i bogen (s. 166) alligevel sympatiseres med den tanke, at kirken måske »ligger på den hedenske kultplads' område og muligvis også på templets tomt«.

På et andet område søger forf. positivt at finde en linie mellem gamle kultbygninger og senere kirker. Det er i den udvikling, som foreslås fra den såkaldte »hørg« til tidlige stavkirker af norsk type. Her er der i hvert fald tale om en ny teori. Men man behøver ikke at være halvt så kritisk indstillet som forf. for at se, at den ikke er stort bedre end flertallet af de mærkværdige tanker, som andetsteds i bogen afvises hårdt. Bevares, forf.s teori fremsættes med al mulig forsigtighed. Den går ud på, at der i Nordens ældre jernalder fandtes »hørg«, måske stendynger med et gudebillede, og at de gradvis udvikledes gennem enkle overbygninger til trækonstruktioner og derfra videre til de norske stavkirker.

Man ved bl. a. fra sagalitteraturen, at hørg omtales ved siden af hov som kultisk begreb, men man har ingen direkte beskrivelse af, hvorledes hørgen så ud. Derfor kan norske arkæologer to gange tro, at de har fundet et sådant anlæg, hvad forf. med fuld ret sætter et stort spørgsmålstegn ved. Så er der et tredje anlæg, som blot får en fodnote (s. 228). Det er ved jernalder-gården Sostelid, hvor Anders Hagen mente at have fundet en rigtig stendyng-hørg fra omkring 4.–6. årh. e. Kr. Med sin 30 meters længde passer »hørgen« ved Sostelid ikke helt godt ind i Olaf Olsens teoretiske udvikling fra den lille overbygning til de ca. 500

år senere trækirker. I virkeligheden aner vi ikke, om den ca. 200 m³ svære stendynge ved Sostelid var en hørg.

Der er ingen grund til at gå i enkeltheder med disse »tankeeksperimenter« (som de kaldes i bogen) omkring norske stavkirkers oprindelse, blot kunne man stille et afsluttende spørgsmål. At de nu stående, norske stavkirker med deres høje midterparti er udviklet på hjemlig grund fra langt enklere former, er sandsynliggjort ved nye norske undersøgelser (som refereret i bogen); men er det nu rigtigt, som forf. helst ser det, at søge forbillederne for de nyfundne norske trækirker andetsteds end for de tilsvarende danske trækirker? Er forskellen på sydskandinaviske og norske stavkirker fra 1000-tallet virkelig så stor?

Hidtil har bogens arkæologiske afsnit mest drejet sig om Island, Sverige og Norge. Med det sidste kapitel, »Kultsted og kirke« er vi på dansk grund. Her finder man en række nye undersøgelser og diskussion af virkelig aktuel art. Da de hidtidige udgravninger under romanske stenkirker kun har bragt rester af ældre trækirker for dagen, retter forf. sin opmærksomhed mod eventuelle forekomster på kirkegården eller i kirkernes nærmeste omgivelser. Dette kan næppe modsiges, idet man ligeledes kan være enig med forf. i, at de hidtil eneste bygningsrester fra jernalderen under en romansk stenkirke – Kærby ved Randers – sikkert skal tolkes som spor af almindelig bebyggelse uden nogen forbindelse med det langt yngre kirkebyggeri (dog bør det bemærkes, at grubehuse som det fra Kærby ikke udelukkende stammer fra vikingetid, men er kendt gennem adskillige århundreder af jernalderen).

Helligkilder, gravhøje og andre gravanlæg er i tidligere litteratur nævnt som tegn på hedenske kultpladser. Helligkilderne er forf. hurtigt færdig med: navnene viser sig – som alle andre stednavne af formodet kultisk oprindelse – at være alt for usikre, og arkæologiske fund fra yngre jernalder eller tidligste middelalder foreligger endnu ikke fra kilder ved de gamle kirker.

Gravhøjene synes der i første omgang mere hold i. Alle og enhver kender til sådanne mindesmærker tæt op til landsbykirker; det har bare aldrig været undersøgt systematisk. Forf. har gennemgået Nationalmuseets arkivmateriale og kortlagt såvel høje på de gamle kirkegårde som mindesmærker inden for en (vilkårlig valgt) afstand af 100 meter fra kirkerne. Kun 72 af vore ibrugværende eller nedlagte ca. 1800 middelalder-kirkegårde har også hegnet ældre høje; under hensyn til at kirkerne og højene ofte har samme almindelige placering i landskabet, må dette tal siges at være så lille, at man ikke bør slutte noget ud fra det. Det er forf. tydeligt opmærksom på. Når det så tilmed kan dokumenteres, at flertallet af disse høje er 2–3000 år ældre end kirken, bliver hele problemstillingen underlig urealistisk. Som bekendt opførte man i hele

jernalderen kun yderst sjældent større gravhøje her i landet. Blandt højene har forf. dernæst udskilt de særlig store monumenter, som måske kunne tænkes at rumme begravelser fra den sene jernalder. Her vælges en grænse på 20 meter for højens diameter, og man får på et nyt kort 23 sådanne storhøje ved vore gamle kirker. Nu er det et spørgsmål, om den valgte grænse er rigtig, for adskillige bronzealderhøje kommer op på en største bredde af 25 meter, enkelte endda endnu mere. Dette er dog uvæsentligt, da hverken forf. eller andre vil komme frem til en belysning af problemet ad den vej.

Mere opmærksomhed skal man rette mod gravfund fra vikingetiden under eller ved de tidlige kirker. Materialet er tilsyneladende mere end spinkelt. Kun ved Jelling og Hørning er der fundet yngre vikingetids grave i så nær kontakt med tidlige trækirker, at man er på sikker grund; hertil kommer antagelig nogle grave ved Hvidding i Sønderjylland. Men som det især blev fremhævet fra anden side under det mundtlige forsvar af afhandlingen, bør dette forhold nok bedømmes på en lidt anden måde. Dels kender man under eet forbløffende få fund af vikingetids grave her i landet, og dels er jorden omkring vore romanske kirker gennemgravet i en sådan grad, at det er et spørgsmål, om man kan vente at finde ret meget. Selv om materialet er for lille til sikre slutninger, bør man nok formulere problemet på den måde, at vikingetids grave i nærmeste kontakt med tre af de ca. 30 hidtil kendte trækirker er så stor en procent, at dette spor bør følges op.

I virkeligheden kan hele undersøgelsen omkring en mulig kontinuitet mellem hedensk og kristen kultplads i Danmark foreløbig kun foretages på det punkt, som også i bogen har en central placering, de såkaldte trekant-vier. Ejnar Dyggves teori om en førkristen kultbygning under Jelling-kirkerne kan derimod næppe opretholdes efter Knud Kroghs nye undersøgelser her.

De indhegnede trekant-anlæg blev først bemærket ved Dyggves undersøgelser i Jelling, hvortil senere kom samme forskers teori om tilsvarende kultiske anlæg i Tingsted på Falster og Tibirke i Nordsjælland. Efter et referat af forholdene i Jelling skriver Olaf Olsen (s. 247): »Tanken om indhegningens mere almindelige benyttelse som kultsted bør kun godtages, såfremt man andetsteds kan påvise lignende pladser uden speciel tilknytning til en gravlæggelse«. På den foregående side har forfatteren hævdet, at trekant-stensætningen i Jelling primært må anses for et gravminde. Herefter angribes Dyggves »vier« i Tingsted og Tibirke.

I alle tilfælde har vi kun Dyggves foreløbige meddelelser i videnskabelige tidsskrifter, lokalhistoriske årbøger og dagspressen. De er tegn på, at Dyggve ikke var færdig med sine undersøgelser på dette felt, og nu får vi ikke mere fra hans hånd.

Tingsted kan ud fra det historiske kildestof lægges væk. Man er enig med forf., at der ikke er nogen gammel trekant her.

Så er der *Tibirke*. Her påviser forf. efter sine udgravninger, at de nuværende diger og indhegninger må være yngre end sandflugten i det 18. årh. Det er nyt, og det er vel dokumenteret. Men det kan heller ikke bortforklares, at der er en V-formet indhegning, som er mindst 200

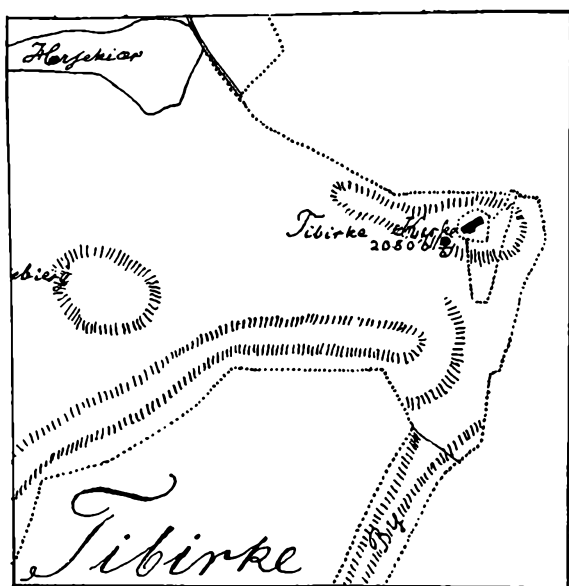

Fig. 1. Kopi efter kort af 1793, som er målt af Ole Kyndhe og tegnet af Munk; Matrikel. – Efter Dyggve.

meter lang, og hvis vinkel påfaldende nøje svarer til Jelling-anlæggets. Men hvad er den mærkelige Tibirke-trekant? Der fremsættes i bogen nogle usikre formodninger, at man skulle have hentet vand i den sydlige, spidse del, eller at man havde lavet gærdet for at hegne en planteskole. Disse formodninger kan man vist rolig se bort fra.²

² Forf. foreslår (s. 256), at man havde ønsket at hente vand i den spidse del af trekantområdet, idet der endnu i begyndelsen af dette århundrede skulle have påhvilet ejeren af Gretely en servitutmæssig forpligtelse til at sørge for vand til kirkefolkets heste. Oplysningen er hentet fra Ejnar Dyggves kronik i Politiken d. 22.1.1955. I sin artikel i »Fra Nationalmuseets Arbejdsmark« 1955 har Dyggve ikke medtaget disse oplysninger, og det viser sig, at de i kronikken må være refereret efter hukommelsen. Efter oplysninger fra dommerkontoret for Kronborg Vestre Birk, Helsingø, er i forbindelse med udstedelse af skøde i 1917 på Gretely (matr. nr. 3 af Tibirke Flyvesand) tinglyst forpligtelser, som går tilbage på ældre adkomster på brugsretten til nævnte jordstykke. Disse forpligtelser (som efter Dyggves oplysninger senere er hævet) går ud på at holde

Som matrikelskortet fra 1793 viser (se fig. 1), har indhegningen samme signatur som hele sandflugtsområdets stensatte gærder. Men den sydlige del er skåret af med et tværdige; det må være secundært, fordi Dyggve fandt en svagere markeret forlængelse af såvel den østre som den vestre linie mod syd, uden at de dog mødtes. Olaf Olsen har gravet snit herude og fastslået, at også denne del er bygget på flyvesand. Den åbenbart ældre del formodes også at være lavet efter sandflugten. Kortet fra 1793 (og et ældre fra 1735, fig. 38 i bogen) viser, at tilkørslen til kirken var fra nordøst, hvorimod den store trekant peger sydpå, lige ind i sandflugtsområdet, hvor der ikke gik nogen vej. Tilmed viser 1793-kortet, at kirkegården også har fået diger, som er helt uden kontakt med trekanten.

Man får da følgende holdepunkter: de synlige rester af trekantens diger er yngre end den store sandflugt omkring 1700–1725, men ældre end 1793. Deres forløb kan ikke være dikteret af nogen vejføring. Digerne er blevet til i to omgange, eller rettere, de er forstærket engang efter opførelsen, samtidig med at man har afskåret den yderste spids, hvad der også må være sket engang inden 1793. Man bevarer trekanten som kirkens tilliggende (se note 2) i modsætning til den øvrige del af sandflugtsområdet, der lægges under kronen og efterhånden plantes til med skov. Med andre ord har man tillagt det store trekantområde ganske særlig betydning, uden at det i dag er muligt at give en rimelig forklaring herpå. Da man ved, at kirken er frigravet efter den store

det om pladsen værende hegn i forsvarlig stand, at give kirkesøgende ly i ondt vejr og at være til stede for at gå til hånde, når sognets beboere til vogns besøgte kirken. Men der er intet nævnt om vanding af kirkefolkets heste. Iøvrigt bør man ikke tillægge disse forpligtelser nogen høj alder, da de sandsynligvis stammer fra den gang i halvfemsjerne, da huset Gretely blev opført; det blev nemlig bygget på en del af trekant-området, som den gang hørte til Tibirke kirke; først i 1917 udskiltes jorden omkring Gretely herfra som et selvstændigt matrikelnummer.

Netop matrikuleringen giver svar på den anden af forf.s teorier, at der kunne have været indrettet planteskole i forbindelse med tilplantningen af det store sandflugts-areal. En undersøgelse af matrikelkortene fra 1793 og op til vor tid viser, at skoven i hele denne tid har matr. nr. 1 af Tibirke Flyvesand, men at kirken med tilhørende trekant er umatrikuleret fællesjord. Det betyder, at skoven efter sandflugten har været lagt under kronen, medens hele det trekantede område (som det også er nævnt i den oven for omtalte byggesag) betragtedes som »en del af kirkens tilliggende«. (Denne formulering er anvendt i landbrugsministeriets henvendelse til kirkeministeriet i forbindelse med udstykningen 1917). Herefter skulle det være tilstrækkelig dokumenteret, at trekanten ikke har hørt til skoven og derfor ikke kan have tjent forstmæssige hensyn.

Over for forf.s påstand (s. 250), at Tibirke by før sandflugten lå så nær op til kirken, at der ikke var plads til et trekant-område, må bemærkes, at dokumentationen er mere end spinkel. Der henvises til en kopi af et i 1706 opmålt kort over Arresøs nordlige omgivelser (et udsnit er gengivet s. 251, fig. 37), hvor de enkelte landsbyer er markeret, men i meget lille målestok. Her overfor står Dyggves påstand, at resterne efter byens gårde findes uden for trekant-området. Spørgsmålet vil kunne løses ved udgravning, men heller ikke på anden måde.

sandflugt, endda så grundigt, at et af forf.s snit (nr. 3, halvvejs mellem kirken og trekantens spids) viser, at diget her hviler på morænesand, kan man lige så vel fremsætte den formodning, at de nuværende diger betegner reetablering af et ældre anlæg. Anlægget kan være knyttet til kirken selv eller til det sted, hvor denne blev opført. Om det er hedensk – som Dyggve mente – eller om det repræsenterer et tidligt, kristent anlæg af ukendt art og betydning, er det for nærværende ikke muligt at sige noget om. Her er igen et spor at gå efter, et udgangspunkt til fornyet undersøgelse af hegn og linier omkring andre kirker.

Dyggves henvisning til den påfaldende lighed mellem Tibirke og Jelling-trekanterne fører imidlertid hele problemstillingen tilbage i før-kristen tid. Her i *Jelling* er dokumenteret rester af en trekantet sten-sætning, hvis vinkel og dimensioner svarer nøje til det gådefulde Tibirke-anlæg, og som efter almindelig opfattelse i tid må ligge før ca. år 1000. Men har Olaf Olsen ret i, at Jelling-stensætningen »under alle omstændigheder primært må anses for et gravminde« (s. 246)?

Det er beklageligt, at Dyggves udgravninger 1941–42 ikke er blevet endeligt publiceret; men på grundlag af de foreløbige beretninger, udførlige som de i flere tilfælde er, og med enkelte suppleringer kan man belyse emnet. Under den vældige sydhøj fandtes et større antal rejste sten, 1,5 m eller mere i højden, og stående i to rækker; adskillige var væltede, men nogle stod på deres oprindelige plads, således at man kunne sige, at de oprindeligt havde været anbragt med knap to meters indbyrdes afstand (målt fra midtpunkt til midtpunkt) og så vidt muligt med stenens fladeste side ind mod højens midte. Indbefattet de sten, der allerede var fundet ved Worsaaes gravning i 1861, og som kan indlægges nøjagtigt i forhold til feltet fra 1941, er dokumenteret 29 sådanne sten under sydhøjen. Til sin overraskelse fandt Dyggve, at nogle ældre fund af ganske tilsvarende sten på kirkegårdens område lå i direkte forlængelse af de to linier. I *Acta Archaeologica* 1942 kan Dyggve indtegne to sten i den vestre og to i den østre linie, som på en strækning er identisk med kirkegårds-diget; dette ses på de gamle Jelling-planer, men flyttedes i 1870'erne. Senere er dukket endnu et antal sten op; personligt ved jeg af to i den østre linie, og i den vestre fandtes 1964 en meget smuk sten ud for kirkens sydmur; ved universitetslektor Olfert Voss' udgravning viste det sig, at den lå væltet lige over det gamle muldrag, der betegner vikingetidens markoverflade, men standsporet kunne ikke påvises på grund af senere begravelser.

Det må udtrykkelig nævnes, at de mange rejste sten, som i dag ses i disse to rækker mellem sydhøjen og ind over kirkegården, betegner en rekonstruktion, for så vidt som Dyggve i de to linier opstillede sten fra kirkegårdsdigerne, fra nordhøjens stensatte gærde og andre steder, hvor man kunne formode, at det drejede sig om forslæbte og flyttede sten fra

det oprindelige monument. Når den østre linie i dag er ført så langt frem som ud for nordhøjen, skyldes det en efterretning fra 1771, hvor arkivtegneren Søren Abildgaard nævner en række af store, rejste sten, men hvor man, såvidt jeg ved, ikke har anden dokumentation. Denne nordligste forlængelse må indtil videre anses for mindre sikker.

Derimod bør det nævnes, at de to linier er dokumenteret længere sydpå, end det fremgår af de hidtil publicerede tegninger. Som Dyggves assistent fik jeg i 1942 en dag til opgave at føre linierne sydpå fra kirkegården og den nordlige fod af sydhøjen, hvor Dyggve efter sine målinger inde i højen havde markeret dem. Linierne afsattes op over sydhøjen og til dennes sydlige grænse. Så nær højfoden, som det lod sig gøre af hensyn til landevejen, blev der gravet to mindre felter. I det ene fandtes under højbunden tre gruber, standspor efter rejste sten, i det andet felt lå to af »bautastenerne« væltede, men ikke flyttede. Ved at udvide feltet fandtes yderligere to sten. Hermed var de to linier dokumenterede som rette linier fra den sydlige fod af sydhøjen til i hvert fald den nordligste af de sten, som er fundet på kirkegården, dvs. i en længde af 120 meter.

Derimod er afslutningen af linierne både i nord og syd helt usikker; der er hidtil ikke fundet noget, som kan forsvare en rekonstruktion. Man ved ikke engang, om de er løbet sammen i en spids eller afsluttet med en tværrække; kan hænde, at en sådan endnu vil kunne påvises under den moderne stensætning ud mod hovedlandevejen.

Det indhegnede område tolkede Dyggve som en helligplads, et *vi*, idet han dog nævner (Vejle Amts Årbøger 1955, s. 148), at det også kan have været tingplads. Olaf Olsen har en anden og sikrere opfattelse; han oplyser (s. 246), at man i disse år ad arkæologisk vej undersøger den formodning, at indhegningen er halvdelen af en kæmpemæssig skibssætning, men uanset resultatet af gravningerne hævder forf. som sagt, at »viet« under alle omstændigheder primært må anses for et gravminde, dvs. knyttet til kammergraven i nordhøjen. Flere argumenter mener forf. det ikke nødvendigt at anvende. Vi andre er ikke overbeviste. Og dette sted er, som allerede sagt ovenfor, afgørende for hele bogens emne.

Først teorien om skibssætningen. Den er behandlet så kortfattet, at det efterlader et ikke helt korrekt indtryk. Forf. skriver nemlig ikke, at det er en gammel teori, fremsat på tryk af P. V. Glob 1944,³ men

³ Salmonsens Leksikon-Tidsskrift 1944, sp. 1056. – I samme forfatters Danske Oldtidsminder, 2. udg. 1948, s. 116, omtales det som en mulighed, at den fundne stensætning er halvdelen af en skibssætning med den nordlige høj som midtpunkt (dvs. med en oprindelig længde på godt 400 meter (!)). I den i januar 1967 udkomne 3. udg. af samme bog (s. 151 og 179) ændres denne teori, således at skibssætningen i lighed med Glavendrup- og Bække-monumenterne udgår fra nordhøjen og har haft en længde af »ca. 200« meter. Bortset fra at længden højst kan blive ca. 175 m, tager en sådan nytolkning intet hensyn til de sten, der er fundet på kirkegården; og de sikkert dokumenterede, helt rette linier af sten under sydhøjen er uforenlige med tanken om en skibs-

diskuteret mellem Dyggve og hans medarbejdere i 1942. Forf. skriver heller ikke, at de nye gravninger i 1964 og 1965 ikke bragte nogen som helst sikkerhed for, at de to lange stenrækker var dele af en skibssætning (skønt de samtidige udgravninger inde i kirken er refereret). Teorien om skibssætningen var en luftig formodning, da den blev sluppet løs, og den er ikke siden blevet underbygget, skønt den har været vældig populær blandt de mange kolleger, der mundtlig eller gennem pressen har kritiseret Dyggves fortolkninger. Dyggve har da også flere gange udtalt sig mod teorien (Vejle Amts Årb. 1955, s. 144), og med rette. Stenrækkerne har ingen lighed med nogen kendt skibssætning fra nordisk område. Det er ikke så meget de vældige dimensioner, som er afgørende; det er de helt lige sider, der som nævnt er dokumenteret over ca. 120 meter.

Men dersom stenene i Jelling ikke er en skibssætning, falder i virkeligheden den eneste mulighed for at knytte anlægget til jernalderens gravarkitektur. Grave og monumenter i tilknytning til dem er jo ikke ukendte begreber i vor yngre jernalders arkæologi, så her har det negative argument – at der ikke kendes paralleller – dog vægt.

Når den V-formede stensætning i Jelling ikke er et gravminde, kommer Dyggves positive forslag ind i billedet, først og fremmest gennem påvisning af dens intime sammenhæng med de øvrige Jelling-monumenter. Olaf Olsen tager ikke stilling til en række af disse argumenter, således: 1) Den V-formede stensætnings halveringslinie passerer midtpælen i sydhøjen, den store runesten og nordhøjens midtpunkt med kammergraven. 2) Den store runesten står på sin oprindelige plads, hvorved afstanden fra sydhøjens centrum til runesten er den samme som herfra til nordhøjens midtpunkt. 3) Stensætningen er ikke bare dækket af sydhøjen, men ødelagt før dennes opførelse; sløjfning af et gravminde her er svært forklarlig. 4) Dyggve fandt i sydhøjen en mærkelig trækonstruktion, en slags bygning eller telt, der må have været af symbolsk eller kultisk art, fordi konstruktionen ikke kunne stå af sig selv. Den var mindst 20 meter lang og vinkelformet; vinkelens spids havde ligget i højens centrum, medens åbningen vendte mod vnv. Det afgørende er, at de to langsider danner samme vinkel som den store stensætning (og som Tibirke-anlægget).

Hvad Dyggve skarpsindigt fandt frem til her i Jelling, er de første reelle antydninger af indhegninger, der ikke kan knyttes til tidens gravarkitektur, og som ikke kan ses at have haft praktiske formål. Det er de første skridt i retning af en undersøgelse af vikingetidens indviede områder, ættens, bygdens eller kongens hellig-pladser. Det er klart, at man

sætning. Iøvrigt fremlægges ingen opmåling og intet nyt materiale, således at det nok er vel hastigt at affærdige Dyggves trekant-vi som »en skrivebordstolkning« (anf. skrift, s. 179).

på dette felt har mange muligheder for fejltydninger – og Dyggve er nok i sin begejstring gået videre, end de fleste kan følge ham – men bare at feje hele Jelling-materialet af bordet uden diskussion og uden nyt primærstof, er ikke bare negativt, men helt enkelt urigtigt. Her er nemlig gjort reelle forarbejder til en undersøgelse over sammenhængen mellem hedenske og kristne kultpladser på dansk grund. Forf.s hele indstilling til Jelling-diskussionen er så meget mere urimelig, som de betydeligt spinklere muligheder i Gamla Uppsala (se ovenfor) tolkes på den måde, at kirken her antagelig ligger på den hedenske Uppsalahelligdom. Forf. er i virkeligheden positiv over for tanken om kontinuitet.

Så længe diskussionen føres omkring kultbygninger, må man med forf. sige, at der hverken litterært eller arkæologisk er nogen dokumentation for sådanne anlæg på dansk område til dato. Men det er kun den ene side af problemet, hvad der også er sagt med al tydelighed flere steder i bogen. Det er sandsynligt, at de hedenske helligdomme først og fremmest har været kult-pladser eller kult-steder. Det er nok den rigtigste formulering, og den ligger også bag de allerede omtalte undersøgelser over helligkilder, hedenske gravhøje etc. For Danmarks vedkommende konkluderer bogen i de sidste to linier (s. 275) med »megen styrke«, at »teorien om, at de ældste kirker fortrinsvis er placeret på hedenske kult-steder, ikke hviler på et forsvarligt grundlag«. Det er ikke dokumenteret, ja end ikke sandsynliggjort; for det er kun undersøgt med forf.s metoder. I det øjeblik, forf. selv drejer undersøgelsen ind på kultstederne, slår de hidtidige arkæologiske gravninger ikke til. Der må søges andre veje. Man kan f. eks. i detaljer undersøge kirkernes placering, der for mig at se hverken er tilfældig eller direkte naturbestemt. Eller man kan gå efter de mange teorier og iagttagelser, som både fagfolk og amatører har fyldt vor topografiske og videnskabelige litteratur med. Bevares, det er som at vove sig ind i et vildnis, men der må være spor at gå efter. I den forbindelse endnu eet: det virker helt urimeligt, at forf. her skelner mellem læg og lærd på den måde, at de første må nøjes med et skulderklap i forordet, medens kun de sidstnævntes meninger og tanker kan tages op til undersøgelse og drøftelse; fagfolks indsats på dette felt er såmænd ofte af ikke mindre letsindig og mærkværdig art. Hvorfor er der f. eks. ikke taget stilling til de iagttagelser, der gemmer sig i Palle Laurings bog »Vikingerne« om sigtelinier, om besynderlige forhold vedrørende hellig-stolper, om gruppering af sære stednavne i bestemt afstand fra kirkerne osv.? Hvad ligger der bag andres oplysninger om jyske kirkers placering i lange linier? Før også sådanne opgaver er taget op på forsvarligt grundlag, og teorierne gendrevet med samme nidkærlighed, som den, hvormed forf. har forsøgt at vælte trekant-vierne, er det sidste ord ikke sagt i denne sag.

C. J. BECKER

Malmø Rådstueprotokol (Stadsbok) 1503–1548. Udgivet ved ERIK KROMAN i samarbejde med LEIF LJUNGBERG og EINAR BAGER af Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie. København 1965. I kommission hos G. E. C. Gad. 373 s. 24 kr. hæftet, 30 kr. indb.

Det var fortjenstfuldt af overarkivar, dr. phil. Erik Kroman i 1954 at udkaste tanken om udgivelse af de ældste historisk interessante rådstue- og bytingsprotokoller. Det var naturligt i første række at tænke på Malmø, da denne by inden Skånes overgang var Danmarks næststørste by, dertil nærmede man sig 300-årsdagen for Roskildefreden. Ved stadsarkivarie Ljungbergs mellemkomst blev sagen forelagt Malmø byråd, der beredvilligt støttede udgaven med et pengebeløb.

Protokollen kalder sig selv Malmø Byesbog eller Stadsbok. Under påvirkning fra tysk blev den sejrende benævnelse i Malmø Stadsbok. Det ville derfor have været historisk mere korrekt at have skrevet titelen: Malmø Stadsbok. På den måde kunne også den kedelige parentes i selve titelen være undgået. Netop den omstændighed, at protokollen er en Byesbog, forklarer dens brogede mangfoldighed. Formentlig er Stadsboken, der begynder 1503, ikke Malmøs ældste Stadsbok, men blot den ældst bevarede. Der er således indført (udg. s. 13), at borgmester Peter Holthus skylder byen sten og kalk, hvilket stod indskrevet i »byssens bog«; men denne må være en anden end den foreliggende. I privilegiet af 1487 16/2 for Malmø findes dertil en bestemmelse om, at navnet på en forbryder, der undkommer, skal skrives i »stadzens bog«.

Udgaven er forsynet med: »Tekstkritiske noter«, »Lokalhistoriske noter m. m.«, fortegnelser over »Øvrighedspersoner« og »Mønt, vægt og mål«, »Ordforklaringer«, »Personnavneregister« og »Stednavneregister«. – Det er dog et minus ved udgaven, at de tekstkritiske noter er sat bag i bogen i stedet for under teksten som fodnoter. Mange af disse noter er dog ikke af større betydning, da det drejer sig om småord, der er skrevet over linjen, eller ord, der er skrevet i marginen med samme hånd som teksten og med samme blæk; i mange tilfælde kunne de uden skade være udeladt. Mindre skriverrettelser, der ikke giver teksten anden mening, ses heller ikke at have nogen større betydning. Oplysende noter bør ikke gives sammen med lokalhistoriske eller tekstkritiske noter, men skal også helst anbringes som fodnoter under teksten, eventuelt med opstilling af slægtskabssamhørighed. De forskellige tilføjelser, der forekommer til stykkerne i Stadsboken helt op til 1562, burde sikkert have været trykt med kursiv. Tilegnelsen af stoffet havde på den måde været langt lettere, og det havde givet den afveksling, som tiltrænges. Iøvrigt havde det formet sig lettere med anbringelsen af noter, hvis udgaven var fremkommet i et større format. De lokalhistoriske noter m. m. bag

i udgaven er væsentligst en fortegnelse over de ejendomme, der er omtalt i Stadsboken.

Man må give udgiveren ret i, at det er svært at adskille håndskriftets talrige hænder. Han har dog gjort forsøg, navnlig med hensyn til de byskrivere, hvis tiltrædelse findes omtalt i selve Stadsboken. Derimod nævner han ikke Hans byskriver, der er blevet kendt ved Leif Ljungbergs arbejder (Inkl. til udgaven af Registrum Ville Malmøyge og til udgaven af Lyder van Vredens Kämnräskenskaper). Ljungberg har således påvist, at Stadsboken 1517–1526 er skrevet med Hans byskrivers hånd. Mærkeligt nok er Stadsboken delt i to stykker, idet der foreligger en mindre protokol 1514–1526. Med undtagelse af de første par blade er hele den lille protokol skrevet af Hans byskriver og på en nok så korrekt måde som den store protokol, hvor der kan mangle tilførsler for hele år. Det gør der dog også i den lille protokol, idet der mangler tilførsler 1515 febr.–1518 nov. I den periode er i den store protokol indført omfangsrige skifter. I den store protokol forekommer to slags vandmærker, i den lille kun eet, men alle tre vandmærker er forskellige.

I indledningen til udgaven er nævnt, at dokumenterne vedr. Malmøs overgivelse til henholdsvis Frederik 1. og Christian 3. er indført i Stadsboken. Det ses dog ikke at være tilfældet. Hans byskriver har indført et større og et mindre brudstykke af Henrik Giøes m. fl.s brev af 1523 23/12 om dagtingningen med Frederik 1.s forhandlere om Københavns og Malmøs overgivelse. Hans afskrift er ikke helt korrekt, da han har oversprunget sætningen om, at alle fanger på begge sider straks skulle løsgives. Brudstykkerne i Stadsboken har mindre at betyde, da brevet er bevaret i original i Rigsarkivet. Hans byskriver har endvidere formentlig efter en koncept indført Malmøs hyldningsbrev af 1524 1/2 til Frederik 1. Hvad Christian 3. angår, er Malmøs hyldningsbrev af 1536 5/6 til ham indført. Foruden disse breve er Stadsboken tilført en afskrift af Malmøs åbne brev af 1539 30/10. Bortset fra, at originalens ortografi ikke er anvendt, er denne afskrift brugelig. I udgaven (s. 169 linje 9) er der i denne afskrift foretaget en beklagelig rettelse, idet »all adelen« er rettet til »af adelen«. Både i afskriften og i originalen, der findes i Rigsarkivet, står aldeles tydeligt »all adelen«. – Hvem af den skånske adel har udgiveren mon villet udelukke fra at komme ind i Malmø? – Som det synes på nogle ubeskrevne blade uden hensyntagen til kronologien er der indført 3 aktstykker, der er udstedt i København jan.–febr. 1535, altså fra Grevefejdens tid. De er alle tre oversat til dansk. Brevet af 1535 18/1 er en opfordring fra grev Christoffer af Oldenburg og København og Malmø til hertug Albrecht af Mecklenborg om personligt at komme til Danmark. Der findes en afskrift heraf i Schwerins arkiv, der er trykt af Paludan-Müller: Aktstykker til Nordens Hist. i Grevefejdens Tid, s. 312, hvilket er anført i Lokalhistoriske noter. De

to andre breve har derimod ikke fundet omtale i nogen af noterne. Aktstykket af 1535 19/1 (i Stadsboken 29/1) kendes i en samtidig afskrift fra en rostocksk korrespondancesag (se G. Waitz: Lübeck unter Jürgen Wullenwever II, 382). I oversættelsen i Stadsboken er efter »holdes« (udg. s. 67 linje 30) udfaldet: »dar ok dersulven vorschryvinge (o: grev Christoffers forskrivning til Lübeck) to na gescheen, datsulve willen wy wandelen, so balde se dat begeren unde in unserm vormoge ist«. – Brevet af 1535 16/2 fra grev Christoffer, København og Malmø om pantsættelse af Lolland-Falster til Lübeck og dets forvandre er trykt af F. v. Alten: Graf Christof v. Oldenburg u. die Grafenfehde, Anlage XII. – Alle tre akter vidner om Jørgen Kocks kraftige politik især med hensyn til øresundsslottene i tiden efter nederlaget ved Helsingborg. Det er formentlig grunden til, at de er blevet indført i Stadsboken. – Afskriften i Stadsboken af Malmøs forpligtelsesbrev af 1536 24/8 i anledning af bispens afsættelse er antagelig indført efter en ikke korrikeret koncept. Den er således uden dag. Mellem rådmændene er opført Ditlev Henriksen, hvilket ikke er tilfældet i originalen, derimod er Per Hansen byfoged ikke medtaget i afskriften. – Det ses, at man skal være varsom med at benytte de nævnte dokumenter efter stadsboken.

I tiden før 1513 bemærker man et par sager om tiendepenge, der ikke er førlovspenge. Det er ganske vist en afgift af arv, som tilfaldt rådet, men den oprævedes kun af udlændinge, og den ophævedes ved overenskomsten af 1513 mellem Christiern 2. og de vendiske hansestæder for disse stæder. Det betød dog ikke, at Malmø ikke opretholdt stadens privilegier med hensyn til tiendepening. I 1547 f. e. skal, hvis en arv går ud af riget, den 10. penning betales til rådet. I tilførslen til Stadsboken pag. 46 nævnes i en arvesag tiendepening 3 gange, den sidste gang er skrevet »tyende d.«, hvilket udgiveren retter til »tyende penning«. Efter anm.'s mening en unødvendig rettelse, da d. = denarius = penning ofte bruges i Stadsboken.

Fra ca. 1527 bliver kronologien nogenlunde overholdt i den store protokol. Det »oprør«, der var i Malmø i dette år, giver Stadsboken kun en anelse om. Der findes tilført hertil: 1527 8/2 var Nicklaus Lixenner (Leysener, Hans Mickelsens svigersøn) skikket for borgmester og råd med kongens brev lydende på Hans Mickelsens gods, som kongen havde givet Johan Rantzau; 1527 19/7 tilstod Nicklaus, at han havde solgt krudt til en af Søren Norbys købmænd. Desuden er der tilførsler, der udviser, at der er blevet afholdt forhør, og at forskellige borgere havde måttet stille borgen. Hans Mickelsen, der opholdt sig hos den landflygtige Christiern 2., skrev 28. okt. s. å. til kong Christiern, at han var ængstelig for, at Hans Bogbinder havde givet kongens sag til kende overfor Jørgen Kock, der så igen havde ladet den gå videre til Tyge Krabbe. Man har imidlertid ikke noget direkte kendskab til, hvad Christiern 2.

havde pålagt Hans Bogbinder at forrette i Malmø i 1527. Nicklaus Leyseners enke Margrete Hansdatter skriver i et brev af 1540 2/7 til Anders Bille (RA, Anders Billes arkiv), at Niclas var rejst til Odense med købebrevene (jfr. Fr. 1.s Reg. 1523–32, 242) og havde forevist dem for Tyge Krabbe, men her blev han taget til fange og underkastet tortur. I sin orfejde af 1529 11/7 (RA, Domme) erkender han, at han imod sin ed til Frederik 1. havde villet yde Christiern 2. hjælp til at kunne vende tilbage til sine riger.

I den første del af Stadsboken optræder borgmestre og råd for en stor del alene f. e. ved afhøring af kirkeregnskaber, men ellers er det således, at borgmestre, råd og byfogeden (kongens foged) sammen afgør de forskellige sager, nemlig skiftesager, arveafkald, gældssager, forligelses-sager, ejendomstrætter m. m. Skiftesager var på den tid i Malmø som i andre byer for en stor del af en særlig karakter, idet det drejer sig om børnegods: børns arv efter deres afdøde forældre. Der gives i Stadsboken gode oplysninger om, hvorledes dette gods behandlede, det kunne f. e. udlånes og forrentes, der er med andre ord tale om et begyndende overformynderivæsen. Det er iøvrigt interessant, at Stadsboken bruger det gamle ord »mynne«, »tilmynne«, »udmynne« for udlovelse af arv. I 1545 blev Jens Lauritzen (tidligere i Eske Billes tjeneste) byfoged. Fra den tid og bogen ud drejer tilførslerne sig mest om arvesager, arveafkald, dertil en politivedtægt fra 1546 om bryllup og barsel og et lønreglement for prammænd fra 1548 samt lavsskråer. I Stadsboken findes der ikke mange skøder eller mageskiftebreve. Det forklares ved, at Christian 3. 1551 og 1553 forordnede, at salg og pantsættelse af fast ejendom i Malmø skulle finde sted på bytinget eller på rådhuset og indskrives i Stadsboken. Dette har jo så næppe fundet sted tidligere. Kommunalt var stadigt Malmøs forsvars- og befæstningsvæsen. Malmø havde en krudtmølle (pulvermølle), som bøsseskytterne ses at have bestyret. Når der imellem lavsskråerne er indført en ordning vedrørende fremstilling af krudt, hænger det måske sammen med, at der i 1547 ansattes en »argelymestere, byszeskitte oc salpetergiøere«.

Handelsvedtægterne af 1534 og 1545 er tilført Stadsboken. Førstnævnte kendes iøvrigt kun herfra. Desuden er recessen fra det skånske købstadmøde i Lund 1504 tilført bogen. Hvilke købmænd, fremmede såvel som indenrigske, der nævnes, afhænger af, om der har været sager at behandle. Mellem de fremmede købmænd møder man en enkelt borger fra Antwerpen, nemlig Henric van Lijt. Han er især kendt fra Christiern 2.s udlændighedsår, idet han hjalp kongen og hans folk på næsten enhver måde. Da Claus Kniphof i 1525 rustede sig til at fare til søs, aftog Henric v. Lijt det røvede bytte fra ham, solgte det og leverede ham i stedet for våben, krudt og fetalje til hans skibe. Efter oct. 1525 procederede hoffet i Mecheln imod Henric v. Lijt for hans hjælp til den hen-

rettede Claus Kniphof. H. v. Lijt synes dog ikke at være blevet dømt, men i 1526 blev han grebet og fængslet en dag i juni, mens han opholdt sig på børsen i Antwerpen. Han blev dog omsider frikendt, fordi bystyret i Antwerpen ikke ville tillade, at hans sag kom for en anden ret. Når H. v. Lijt omtales i Malmø Stadsbok, er det da også forholdet til Claus Kniphof, det skyldes.

Hovedindholdet af Stadsboken er rets-, politi- og kommunale sager. I nogen grad er den brugt som kopibog for stadens breve. Om byens historie udadtil, således i 1523, da Christiern 2. sejlede bort fra sine riger, i 1525, da Malmø holdt sig udenfor Søren Norby opstanden, senere hen Malmøs bevæggrunde til kampene i Grevefejden og tildragelserne ved denne krigs afslutning, får man ikke oplysning gennem Stadsboken. Denne giver derimod et vægtigt bidrag til byens historie indadtil i hele den bevægede tid fra 1520erne til begyndelsen af 1540erne, da den ny lære trængte sejrrikt igennem, og der trængtes til orden navnlig af økonomiske sager. Efter Grevefejdens ophør herskede dyrtid og vareknaphed, der får udtryk gennem de mange prisordninger, der er indført i Stadsboken. Det er naturligt, at det er forhandlingerne om sagerne på rådhuset, der indføres her. I april 1529 gav således udsendinge fra domkapitlet i Lund på rådhuset tilsagn om, at Malmøborgere, der beboede kirkens ejendomme, skulle nyde deres bygning fra arving til arving imod at erlægge landgilden retmæssigt. Denne sag var langvarig, idet der herom i dec. 1539 fandt et nyt møde sted på rådhuset ligeledes med udsendinge fra kapitlet i Lund. En stor og vanskelig sag tilfaldt det Malmø stad selv at ordne separat, nemlig sognepræstens aflønning (løn, tiende m. m.) samt andre prædikanters m. fl.s lønforhold. Der var møder herom på rådhuset 1538–1540, hvor både borgmestre, råd, rodemestre og 40 af de bedste borgere eller menige almue var tilstede. Det modsætningsforhold, der især siden Grevefejden herskede mellem Malmøs evangeliske borgerskab og den skånske adel, søgte Christian 3. at rydde af vejen. Malmø med Jørgen Kock i spidsen gik villigt med hertil, og efter forhandlinger på rådhuset med kongens befuldmægtigede udstedte Malmø det ovennævnte åbne brev af 1539 30/10 om forsoning. Efter reformationen opstod i Malmø som på andre steder retssager på grund af, at slægter, der havde skænket gods til andre m. m., ville have godset tilbage. I anledning af en sådan sag er en kgl. Maj.s dom : en rigens kanslers dom af 1536 10/11 tilført Stadsboken. – Selvom Stadsboken er ført i dansk mønt, findes der dog noget om kursforhold.

Personnavneregistret er udarbejdet som et udpræget fornavneregister. Sidetallene burde imidlertid have stået ved efternavnet eller slægtsnavnet. – Jævnførelser og henvisninger til tidligere tryk (se Da. Mag. 5. rk. IV, s. 69 ff., 95 ff.) savnes. Det havde været ønskeligt, om udgiveren

havde defineret, hvad udgiverrettelser går ud på. I den lille protokol fol. 6 v læses: »Anno domini 1519 torsdagen, som sancte Gertrude dag tha vpaa fald, paa Malmøgis raadhs vor skicket« osv. Disse linjer bliver af udgiveren (s. 296) omskrevet, efter anm.s mening ikke med rette. – Det er ubetydeligt, hvad der ses af læse- og trykfejl, f. e. har udg. s. 24 l. 30 »Bøn«, hvor hs. (pag. 39) har »børn«, formentlig skal der læses »Jep Bosens børn«. I udg. s. 114 l. 27–28 er læst: »offuer siø eller sand«. I hs. pag. 211 er der formentlig en svag rettelse af forbogstavet i sand, således at der kan læses: »offuer siø eller land«. Udg. s. 300 l. 4 har 89. i st. f. 29. sept. Enkelte steder er overskriften i hs. glemt i teksten, men tilføjet i marginen, i udg. bliver den dog ikke rykket ind som overskrift, men sat i første linje i det pågældende stykke (se f. e. udg. s. 149–150). I Stadsboken skrives »rinsche gylden«, hvilket vel er grunden til, at udgiveren i fortegnelsen over mønt skriver rinske i st. f. rhinske.

EMILIE ANDERSEN

Lunds stifts landebok utgiven av K. G. LJUNGGREN och BERTIL EJDER. Första–Tredje delen. Skånsk senmedeltid och renässans. Vol. 4–6. Lund/Köpenhamn, C. W. K. Gleerup/Ejnar Munksgaard, 1950–65. XVI + 550, XVI + 549 og XVI + 449 sider. 6 plancher. 105 sv. kr. Indb. 178 sv. kr.

Med offentliggørelsen af den skånske landebog har Vetenskaps-Societeten i Lund muliggjort et mere udbredt studium af et kildeskift, der på væsentlige punkter kan uddybe vor viden om samfunds- og landbrugsforhold i de skånske provinser i ældre tid, p. gr. a. sine meget detaljerede oplysninger fra de enkelte sogne. Ikke mindre vil måske det fag, der ligger udgiverne mest på sinde, den nordiske filologi og specielt navnestudiet, i fremtiden kunne nyde godt af landebogsteksten. K. G. Ljunggren og Bertil Ejder har ikke alene påtaget sig det vældige udgivelsesarbejde (1.–2. del), men tillige sørget for en omfattende indledning, samt for person- og stednavneregister (3. del).

Der foreligger to samtidige håndskrifter af landebogen tilhørende Uppsala Universitetsbibliotek (S 58) og Landsarkivet i Lund. Håndskrifterne benævnes af udgiverne henholdsvis A og B (1. del, s. IX; 3. del, s. 119). Det førstnævnte mangler ca. halvdelen af herrederne, hvorimod B indeholder den komplette tekst og iøvrigt repræsenterer et lidt senere trin i landebogens historie. B behandles i udgaven som hovedteksten, medens A-versionen henvises til fodnoterne.

Indholdet af tekstbindene kendetegnes af stor samvittighedsfuldhed i gengivelsen af håndskrifterne. Udgiverne har arbejdet under gensidig

kontrol. Benyttelsen af bl. a. de kvantitative opgivelser i teksten kræver absolut nøjagtighed i aftrykket; men anmelderen har under sin punktvis sammenligning af udgaven med håndskrifterne A og B ikke fundet meningsforstyrrende divergenser, bortset fra mindre mangler i behandlingen af tilføjelser o. l. i A (1. del, ss. 159 f., 165). Knap så fortrolige er udgiverne med håndskrifterne af Sjællands Stifts Landebog, hvorfra afsnittet om S:t Ibb s. på Ven er hentet. Der tales det pågældende sted i teksten (1. del, s. 149 l. 12) om 4 skæpper i stedet for 4 tønder havre (jfr. udgaven 1956 af den sjællandske landebog, ss. 189, 208). Redegørelsen for håndskriftoverleveringen røber her også en vis usikkerhed; således er der ikke to, men kun eet håndskrift af den sjællandske landebog i Rostgaards samling, idet numrene 67 (moderne numerering) og 237 (Langebeks numerering) i folio er identiske (3. del, s. 40 fn. 3). En afskrift heraf, som bærer signaturen Ny kongelig Samling 394 i folio, er med rette ladet ude af betragtning.

Som udgiver stilles man over for forskellige principielle problemer, hvis løsning er afhængig af, hvor virkelighedsnært man ønsker at aftrykke teksten. Ljunggren og Ejder har foretrukket at vise størst mulig trofasthed over for håndskrifterne og har derfor måske undertiden overskredet grænsen for det mulige eller ønskelige. Det er ikke altid let at afgøre, om et begyndelsesbogstav er stort eller lille, og udgavens forsøg herpå har næppe overalt givet sikre resultater. Ligeledes er det næppe heldigt, at man, som i håndskrifterne, har anvendt gennemstreget j og v for henholdsvis $\frac{1}{2}$ og $4\frac{1}{2}$; i trykt skikkelse er tegnene så utydelige, at man nok ikke burde have budt læserne denne prøvelse. På den anden side ville nogle benyttede måske have følt det som en fordel, hvis man havde kunnet følge forekomsten af de enkelte hænder i tekstbindene og ikke helt havde været henvist til behandlingen i 3. del. Opstillingen af teksten er klar og gjort yderligere overskuelig ved spatiering af hovedord inden for afsnittene. Af de udførlige registre omfatter personnavneregistret, men ikke stednavneregistret tillige indledningen.

Lunds stifts landebog er den vigtigste blandt de bevarede landebøger og provstebøger, der udarbejdedes i kongerigerne Danmark og Norge samt i hertugdømmet Slesvig i 1560'erne og 1570'erne med det formål at tilvejebringe et overblik over de kirkelige indtægter m.v. i de forskellige stifter (se 3. del, ss. 31–43). Den skånske landebogs betydning skyldes især dens meget udførlige data vedrørende sognekirkernes, samt præste- og degneembedernes jordejendomme (landebogen anvender betegnelsen »degn«, Ljunggren i sin del af indledningen ordet »klockare« – se 3. del, s. 102 med fn. 2), samt de gode muligheder for at sammenligne teksten med ældre og yngre kilder; hertil kommer naturligvis, at den dækker hele det gamle ærkestifts område.

Den videnskabelige interesse for landebogen går tilbage til midten

af 1840'erne, da B-håndskriftet – delt i tre dele – befandt sig i landskontorerne i Malmö, Kristianstad og Karlskrona (A-håndskriftet er først af Ljunggren og Ejder inddraget i diskussionen). Der blev 1847–48 taget en samlet afskrift, C, deraf, som tilhører Kungliga kammarkollegiets arkiv i Stockholm, og 1848 udkom Ludvig B. Falkmans grundlæggende værk *Upplysningar om kronans, kyrkornas och presterskapets inkomster af andeligt gods uti Skåne, Halland och Blekinge från äldre tider till år 1660, jemväl innehållande beskrifning öfver och förklaring af 1569 års Lunds stifts landebok samt utredning af tvisten om äganderätten till de såkallade halländska kyrkohemmanen*, bind 1–2. Af titlen på Falkmans bog fremgår det allerede, at hans interesse for landebogen ikke alene var historisk betonet, og dette forhold er ikke mindre tydeligt hos efterfølgeren Erik Schalling, der 1936 (med en efterskrift 1937) af Ecklesiastikdepartementet fik udsendt sin *Kyrkogodset i Skåne, Halland och Blekinge under dansk tid – Rättshistorisk utredning på offentligt uppdrag verkställd* (Statens offentliga utredningar 1936:28 og 1937:22). Schallings afhandling skulle motivere en afgørelse af, om nogle annex- og mensalgårde tilhørte kronen eller pastoraterne.

Lund stifts landebog har aldrig fra faghistorisk side været taget op til indtrængende behandling. Falkman var landmåler og Schalling jurist, medens Ljunggren og Ejder er filologer. De nævnte forskere har alle ved en lykkelig kombination af deres særlige indsigt med en forbillig omhu bidraget til at give landebogen den plads, den også som historisk kilde indtager i dag. Det må anerkendes, at ingen af dem er veget uden om landebogens historiske problematik, herunder især de kronologiske vanskeligheder, som teksten frembyder. Af naturlige grunde omfatter ingen af de hidtidige undersøgelser en konsekvent gennemgang af alle holdepunkter for dateringen. Omend man måske nok på dette punkt kunne grave lidt dybere, end det hidtil er sket, er det næppe muligt at rokke væsentligt ved den generelle tidsfæstelse. Derimod er det tænkeligt, at der vil kunne opnås en noget mere differentieret datering af de enkelte herreds- og købstadsafsnit.

Medens stiftsskriveren Mikkel Pedersens manuskript til den sjællandske landebog sandsynligvis i sin helhed stammer fra året 1567 (Sjællands Stifts Landebog 1567 (1956), s. XII), kan den løbende tekst i den skånske landebog ikke dateres lige så præcist, og dette er for historikeren hovedsvagheden ved Lundebogen.

Den skånske landebog er udarbejdet i henhold til Frederik 2.'s brev af 1569 11/8 til herredsprovsterne i Skåne, Halland, Blekinge og Lister, hvori der gives befaling til indsendelse af sådant materiale til superintendenten, at han deraf kunne lade udarbejde en stiftsjordbog over det gejstlige gods. Det er sandsynligt, at der har været benyttet et lignende spørgeskema som det, der udleveredes til de sjællandske provster

i januar 1567, og som lagdes til grund ved udarbejdelsen af den sjællandske landebog, der iøvrigt ikke redigeredes af superintendenten, men udarbejdedes af stiftsskriveren på stiftslensmandens vegne. (Om spørgeskemaet se 3. del, s. 16. Jfr. Sjællands Stifts Landebog, ss. X ff.).

Kongebrevet af 1569 sætter altså en *terminus post quem* (hvilket dog ikke er ensbetydende med, at ældre materiale ikke har været benyttet). Vanskeligere er det at fastslå, hvornår arbejdet med den egentlige landebogstekst er afsluttet. Som nævnt er A- og B-håndskrifterne nogenlunde lige gamle, og Ejder anser det for en sandsynlig forklaring herpå, at både superintendenten (stiftskisten) og stiftslensmanden efter gældende praksis skulle have et eksemplar (3. del, ss. 160 ff., 179). Hvis Ejders fortolkning er rigtig (jfr. Sjællands Stifts Landebog, s. XVII f.), har A snarest været beregnet for stiftslensmanden og B for superintendenten. Sikkert er det, at biskop Niels Hvid omved 1580 har gjort nogle egenhændige tilføjelser i B-håndskriftet (2. del, ss. 236 ff.; 3. del, s. 152), ligesom også andre detaljer tyder på gejstlig redaktion og bearbejdelse af det samme håndskrift, hvorom nedenfor.

A-håndskriftet antages af udgiverne (1. del, s. IX; 3. del, s. 157) – i alt fald i store træk – at udgøre et forstadium til B, hvilket bl. a. begrundes med, at misforståelse af A's tekst kan have foranlediget forskellige fejl i B-håndskriftet. A foreligger som allerede omtalt langt fra komplet, idet 18 af ialt 38 herreder og flere købstæder mangler. Det drejer sig om de til Landskrona (Rönnebergs, Onsjö, Harjagers), Hålsingborgs (Luggude, S. Åsbo, Bjäre, N. Åsbo; Göinge er medtaget), Halmstads (Halmstads) og Laholms (Årstads, Tönnersjö, Höks) slotte liggende herreder, om 6 herreder (Oxie, Bara, Skytts, Ljunits, Vemmenhøgs, Herrestads) under Malmöhus, om Villands h., samt om købstæderne Malmö, Ystad og Landskrona, hvortil kommer de under de manglende herreder hørende stæder.

Landebogens dateringsspørgsmål og hele kildemæssige fortolkning kompliceres meget af, at håndskrifterne A og B, skønt samtidige, ikke er egentlige originalhåndskrifter. Deres indhold må tidligere – uvist, hvor længe – have foreligget i skikkelse af provstebøger o. l., hvis forlæg undertiden omtales. Hverken A eller B er iøvrigt autoriserede. Det er usikkert, på hvilket stadium man i datiden har betragtet landebogen som færdig; men man kan antagelig identificere grundteksten i B-håndskriftet med de partier, der er udfærdiget af hånd 1–4, eventuelt hånd 1–3 (jfr. Ejder, 3. del, ss. 144 ff.). Håndskrifterne er affattede så sent, at ikke få bestemmelser fra 1570'erne hører med til grundteksten.

Allerede Falkman fremdrog (1. del, s. 137; 2. del, ss. 180 f., 246 f.) forskellige data, af hvilke det fremgår, at landebogen (bortset fra senere tilføjelser) er blevet færdigredigeret i tiden 1579–85, og dette resultat må antagelig betragtes som definitivt. Et kongebrev fra 1585 3/10 viser,

at landebogen eksisterede på dette tidspunkt (2. del, s. 12. Kanc. Brevb. 1585 18/2, 3/10. Jfr. Falkman, 1. del, ss. 137, 170; 2. del, s. 70 f.; Schalling, s. 313; Ljunggren, 3. del, s. 15). Brevet omhandler Strövelstorp præstegård, S. Åsbo h., som omtales i B, men ikke i A, hvor det pågældende herred mangler.

At landebogen (B) ikke kan være afsluttet før år 1579, fremfører Falkman flere vidnesbyrd om, især kongebrevet af 1579 16/6 (c: 16/7), hvorved Mikkel Pedersen Gønge med Björnstorp fik tilskødet herligheden af forskellige gejstlige ejendomme (2. del, ss. 56 f., 181; Schalling, s. 278; Ljunggren, 3. del, s. 14. Se landebogen, 1. del, ss. 40, 52, 55). Stedet er vigtigt, fordi det vedrører Torna h., der behandles i begge håndskrifterne A og B; men det bør måske noteres, at Mikkel Pedersen og hans hustru havde været forlenet på livstid med Björnstorp gods fra 1568, hvilket åbner en mulighed for, at han allerede som lensmand kan have erhvervet de pågældende herlighedsrettigheder.

Falkmans kronologiske iagttagelser blev supplerede af Schalling (ss. 278 etc.), der (s. 296) fastslog, at man i landebogen kan konstatere forandringer autoriserede gennem kongebreve fra 1579, men ikke fra 1580. Schalling antager derfor, at landebogen (B) var fuldført ca. 1580. Ljunggrens og Ejders indsats til belysning af dateringsspørgsmålet består i en yderligere systematisering af kronologiske holdepunkter, i inddragelsen af håndskrift A i diskussionen, samt i en undersøgelse af vandmærker og skriverhænder i begge håndskrifterne. Den papirhistoriske analyse, der er foretaget af Ejder (3. del, ss. 123 ff.), underbygger stort set den tidligere datering, men peger nærmest mod 1570'ernes første halvdel. Af B-håndskriftets skrivere har nr. 2 afløst nr. 1 i Järrestads h. (3. del, s. 154). Med hånd 3 er bl. a. indført forskellige købstadsafsnit, samt en lang række tilføjelser og nogle rettelser i afsnittene om Häl-singborgs len og Halland. Desværre synes ingen af hovedskriverne i noget af håndskrifterne at kunne identificeres. Stiftsskriveren Hans Brolægger har ikke personligt deltaget i nedskrivningen (3. del, s. 126).

Ljunggren fremdrager et enkelt eksempel på, at den løbende tekst i B-håndskriftet kan være fuldført 1583 eller senere, idet en kannik i Lund, Clement Haagensen, der i A omtales som indehaver af en eng tilhørende Flädie kirke, Torna h., og som døde det nævnte år, ikke optræder i B (1. del, s. 5 med fn. 30; 3. del, s. 14 f. Kanc. Brevb. 1583 14/2); det er imidlertid ubevisligt, at magister Clement beholdt engen til sin død. Bortset herfra er der ikke på indeværende tidspunkt fremført argumenter for en så sen datering (jfr. Schallings ovennævnte iagttagelser). Til de tidligste tilføjelser til B-håndskriftet må regnes biskop Niels Hvids, som refererer til kongebreve af 1578 2/5, 1579 30/12 og 1580 28/4. Niels Hvid blev valgt til superintendent 1578 19/1 og døde 1589 12/6.

Falkman mente (2. del, s. 180), at landebogen i hovedsagen blev for-

fattet i årene indtil 1576, eller medens Jørgen Marsvin var stiftslensmand (han tiltrådte 1567), og man kan se en bekræftelse af denne opfattelse i en række data fra årene 1569–76 (Ljunggren, 3. del, ss. 11–14), som let kan suppleres. I et kongebrev af 1578 2/5 henvises der til, at Jørgen Marsvin nogen tid forinden sammen med superintendenten Tyge Asmundsen (1. del, s. 329), Niels Hvids forgænger, efter kongens befaling drog omkring i Skåne og undersøgte præsternes vilkår. Det kan i denne forbindelse omtales, at der efter en 1703 nedskreven tradition skal have eksisteret et eksemplar af 1569-landebogen eller en tilsvarende herredsbog for Skytts h. underskrevet (autoriseret) af biskop Tyge Asmundsen (Ejder, 3. del, s. 121 f.).

B-håndskriftet har i diskussionen som helhed og også i den ovenstående redegørelse spillet den største rolle. Det er imidlertid af interesse, hvorledes håndskriftet A kan påvirke dateringen af landebogen. Der er vistnok ingen data i A's løbende tekst (hånd 1–4), som med sikkerhed kan dateres til efter 1575. Oplysningerne om Björnstorp gods kan som ovenfor berørt måske referere til skødet 1579 og måske til forleningen 1568. Teksten vedrørende S. Åsbo h., der for Ausås sogns vedkommende må stamme fra 1579, findes ikke i A-håndskriftet (2. del, s. 10; 3. del, s. 14). Landebogen sætter 1 pund korn lig med 20 skæpper, medens der ved kongebrev af 1577 18/10 indførtes et pund på 24 skæpper. Dette forhold, der først er iagttaget af Sven Dahl (Torna och Bara (1942), s. 87 fn. 10. Se også Ljunggren, 3. del, s. 54, fn. 2), og hvormed der findes vidnesbyrd i begge håndskrifter, kan man dog ikke tillægge nogen betydning for dateringen.

Som ovenfor omtalt antager Ejder, at A har været tiltænkt stiftslensmanden, ligesom B superintendenten. A og B er dog ikke søsterhåndskrifter, idet A som anført af udgiverne nærmest betragtes som forlæg for B. A-håndskriftet er iøvrigt ikke blottet for polemik mod den verdslige stiftsadministration (2. del, ss. 231, 333 f.). A og B frembyder en interessant lighed derved, at tilføjelser i begge håndskrifter synes at kunne bygge på gejstlig visitation. B medtager i sin grundtekst A's tilføjelser af denne art, hvorefter der fortsættes i B med tilføjelser i andre herreder. Den fortolkning synes ikke ganske udelukket, at begge de bevarede håndskrifter af landebogen har tjent som grundlag for den biskoppelige visitation, først i nogle herreder (A), siden – og med adgang til de indhøstede erfaringer – også i de øvrige (B).

Dateringsspørgsmålet er imidlertid mere kompliceret, end det fremgår af det hidtil anførte. Som fremhævet af såvel Falkman (2. del, ss. 181, 246 f.) og Schalling (1936, s. 277 f.) som Ljunggren (3. del, ss. 11–14), kan en række af landebogens oplysninger dokumenteres at være ældre end 1569. Mogens Gyldenstjerne, som døde i selve året 1569, omtales i nogle tilfælde (1. del, s. 173; 2. del, ss. 234, 259, 267) som levende,

i andre (2. del, s. 241) som død. På en enkelt side, under Järrestads s. og h. (2. del, s. 249), synes han at figurere som både død og levende. Variationerne må undertiden i sådanne tilfælde være uafhængige af skriverne og stamme fra landebogens forlæg. Medens Falkman (2. del, s. 180 f.) advarer mod landebogens ukritiske benyttelse af ældre kilder, idet man kan konstatere afskrift af oplysninger, som ikke længere var aktuelle, synes Ljunggren at tage lettere på dette spørgsmål (3. del, s. 15 fn. 3). Uagtet nogle af de foreliggende eksempler måske ikke er vildledende, er der efter anmelderens opfattelse al grund til at understrege det nævnte forhold (se også Ljunggren, 3. del, ss. 18 ff.), som svækker landebogens tidsmæssige enhedspræg, og som i forstærket grad rejser problemet om regionale dateringer.

Bornholmsafsnittet må efter al sandsynlighed være ældre end 1577 14/7, da jurisdiktionsfogedens embede blev slået sammen med lensmandens (Kanc. Brevb., anf. dato. Jfr. 1577 30/8). Ystadregistret daterer sig selv (eller rettere sit forlæg) til 1574 (1. del, s. 497), og under Vä tales der ligeledes om 1574 som det indeværende år (2. del, s. 177). Afsnittet om Vemmenhögs h. må antagelig være fra årene 1570–74. Interessant er det, at Malmöregistret er praktisk taget identisk med en fortegnelse fra 1538 (1. del, ss. 452–468; 3. del, ss. 4 f., 15 (c: 16) fn. 3, 18, 182). For Landskronas vedkommende henvises der (1. del, s. 510) til en præstelønsordning fra 1538. Oplysningerne om Luggude h. synes heller ikke altid at være aktuelle, idet forskellige adelspersoner, der var døde inden 1569, her optræder som levende. Dog må det bemærkes, at de fleste af de pågældende vel har været døde i fysisk, men ikke nødvendigvis i dokumentarisk forstand; det kan nemlig være, at den bonde, de har haft rettigheder over, stadig lever, således at der ikke er udstedt nyt fæstebrev eller lignende (jfr. Sjællands Stifts Landebog, ss. 91, 197). I andre herreder træffes der paralleller til disse forhold.

Under de enkelte landsogne påberåbes der undertiden kilder, som indicerer, at oplysningerne er ældre end 1569. Henvisninger til kirkernes bøger (se Ljunggren, 3. del, ss. 19–23) viser, at forlæggene i adskillige tilfælde må gå tilbage til middelalderen; foruden sognearkiverne har også breve i stiftskisten været benyttet (2. del, ss. 156, 272. Jfr. 3. del, s. 8). Der er dog næppe nogen tvivl om, at de samtidige data, eventuelt kirkeregnskaber (jfr. Ljunggren, 3. del, s. 19), har spillet en hovedrolle ved affattelsen af landebogen; men der er som oftest et betydeligt usikkerhedsmoment.

Vigtigheden af en nøjagtig datering er indlysende, hvor det gælder enkelte godsers, embeders og personers forhold; men hertil kommer, at de talrige oplysninger om møntværdier ikke kan udnyttes, såfremt de ikke kan dateres præcist.

Under Sövde s., Färs h., er fodermarskgæsteriet beregnet til 18 skilling,

»som myntet nu er sath«, hvilket formentlig kun kan betyde, at ydelsen er reguleret i overensstemmelse med møntordningen af 1572 16/6 (1. del, s. 209). Fra omtrent samme tid er ydelsen 1 enkeltdaler, som omtales under Holmby s., Frosta h. (1. del, ss. 186, 188). Anderledes må det derimod forholde sig med den søsling, der ikke »y lang tiidtt« som tidligere var blevet erlagt af 1 skæppe land tilhørende Höör kirke, Frosta h. (1. del, s. 177), og ligeledes med den skilling af hver skæppe bygjord, som bønderne i Simlinge, Vemmenhøgs h., svarede af præstejorden, indtil stiftslensmanden Sti Pors (død 1556) tog jorden fra dem (1. del, s. 318). For studiet af landgilden pr. skæppe jord er møntkursen så væsentlig, at dateringsvanskeligheder i forbindelse med landebogen er en alvorlig hemsko. Usikkerheden understreges bl. a. af den konservatisme, der kendetegner størrelsen af afgifter som sponsalia, introductio og funeralia; landebogen holder sig for funeralia's vedkommende næsten helt til den takst, 5 skilling til præsten, 5 til kirken og $2\frac{1}{2}$ til degnen, der var blevet fastslået ved forordningen 1539 1/10 (Danske Kirkelove . . . udg. af Holger Fr. Rørdam. 1. del (1883), s. 144; jfr. Falkman, 2. del, s. 14) – og dette uagtet disse minuta ofte er indført som tilføjelser i håndskrifterne.

Et af de vigtige specialia, hvorom landebogen byder på interessante detaljer, er tienden. Korntienden blev erlagt i rug, byg og havre, men ikke i boghvede. Beregningen veksler tilsyneladende meget, idet tienden i nogle tilfælde synes taget i kærven og i andre leveret som en mere eller mindre stereotyp afgift. Idet der iøvrigt henvises til Ljunggrens introduktion (3. del, ss. 52–61), skal der her anføres følgende citat fra Vå s., Gärds h. (2. del, s. 175):

Item er her tiill Whæ 13 boell jordtt och huer tt boell haffuir 4 *fierring*er och haffuir sognepresten 4 *traffue* rough och 4 *traffue* biugh aff huer *fierringh* aarligenn. End ett gaardsæde som giiffuir 4 *traffue* rough och 4 *traffue* biugh. Och er deris største och meste seedtt bohuede, aff huilckenn dogh huerckenn tiendis ellir giiffuis nogenn rettighedtt. Item indtagis der och mange løcker paa hele och halffue pundtt, item paa 2 ellir flere pundt, aff huilckenn sæd ellir grøde dogh huerckenn tiendis tiill prest ellir kircke.

Dette meget oplysende sted er et skoleeksempel på det ikke ualmindelige forhold, at der i princippet svarede en fast afgift af hver enhed (jfr. Ljunggren, 3. del, s. 55). Også til belysning af kvægtienden findes der et stort materiale i landebogen.

Ydelseerne cathedraticum, alterhavre og fodermarskgæsteri sammenfattes i landebogen under fællesbetegnelsen onera pastoris, undertiden blot onera. Alterhavre og fodermarskgæsteri præsteredes ikke af præstembedet som sådant, men af præstegården, i givet fald altså af præstebonden. Cathedraticum indtager her en særstilling, omend præstebonden

undertiden også svarede dette (se f. eks. 1. del, s. 17); ydelsens størrelse må anses for at være afhængig af pastoratsindtægterne. Alterhavrens grundydelse synes at være 4 tønder havre; afgiften, der er beslægtet med gæsteri (2. del, s. 216), virker principielt stereotyp, og de af Ljunggren (3. del, s. 88) anførte eksempler på afvigelser fra denne regel skyldes særlige omstændigheder. Fodermarskgæsteriet blev som regel erlagt i penge, visse steder dog i havre; det ses i mange tilfælde at være beregnet med 18 skilling (efter møntordningen 1572) eller 2 tønder havre for hver løde mk. (= 5 sk. grot) i hovedlandgilde. Man kan følge indførelsen af en skriversafgift på 1 skæppe for hver 4 tønder alterhavre, samt 1 albus i forbindelse med pengeydelse (se f. eks. 1. del, ss. 209, 290).

Af stor interesse er besvarelsen af spørgsmålet om, hvem der i sognene har haft ansvaret for de indberetninger til provsterne, der blev grundlaget for landebogen. Der kan være tale om præsterne, degnene og kirkeværgerne. Regnskabsaflæggelsen påhvilede egentlig de to lægmænd fra sognet, hvem hvervet som kirkeværger var overdraget; men i middelalderen synes præsten undertiden (i Jylland) at have fungeret som tredje værg (Diplomatarium Danicum 2. rk. bd. 6 (1948), nr. 495), og på Sjælland ses kirkeregnskaberne 1567 nogle steder at være ført af præsten eller degnen (Sjællands Stifts Landebog, s. XIII fn. 3). Også i de skånske provinser er det tydeligt, at præsten (i visse tilfælde degnen) ikke sjældent har spillet en væsentlig rolle, antagelig en større end på Sjælland, for rapporterne til brug for landebogen (se Ljunggren, 3. del, s. 23 f.). Dette ses dels af dispositionen for de enkelte sogne med rækkefølgen præsteembede, kirke, degneembede (mod den sjællandske landebogs kirke, præsteembede, degneembede – overskrifterne taler her om kirke, i Skåne om sogn) og dels af subjektive bidrag, der må stamme fra præsterne. Der er dog væsentlige variationer. En af de mest egocentriske præsteindberetninger stammer fra Övraby s., Ingelstads h. (2. del, ss. 314–318); men det er bemærkelsesværdigt, at afsnittet om Benestad, der må anses for annexsogn til Övraby (jfr. Lunds stifts herdaminne II. Biografier 9 (1963), s. 459), er holdt i en særdeles upersonlig stil med omtale af præsten i 3. person (s. 319). Landebogens behandling af annexforhold er i det hele meget oplysende (jfr. Sjællands Stifts Landebog, s. XIII). I en lang række herreder i begge håndskrifter savnes dog omtale heraf (Ljunggren, 3. del, s. 46 f.; Ejder, 3. del, s. 164). Hvor meddelelser om annexforhold forefindes, bringes de oftest under annexsognene. Ejder har gjort den iagttagelse, at håndskrift A ikke viser stor konsekvens i retning af at placere annexsogne umiddelbart efter hovedsogne, men at dette i en række tilfælde er ændret ved redaktionen af B (3. del, ss. 165–167). Undertiden finder man under hovedsognet decimantal o.l. gældende for begge sogne (jfr. 2. del, s. 332, hvor det under annexsognet Bollerup i Ingelstads h. begrundes, at præsten ikke regi-

strerer præstegårdens og kirkens ejendom). At dømme efter de omtalte og andre omstændigheder har de kirkelige regnskabsforhold i de skånske sogne været stærkt vekslende. I Danmark vest for Storebælt (og tildels på Lolland-Falster) var præsteindberetninger overvejende som kilder til de bevarede provstebøger m. v.

Et punkt, der er for betydningsfuldt til her at lades ude af betragtning, er fortolkningen af den omfattende specifikation af et stort antal jordejendomme i Lundebogen. Ljunggren fremhæver (3. del, ss. 11, 38 f.) med rette de fynske provstebøgers meget udførlige omtale af præstegårdene som en parallel til oplysningerne fra Lunde stift. I Skåne viser den såkaldte Paltebog (Skånsk senmedeltid och renässans. Vol. 7) fra ca. 1515, at man fra ældre tid har foretaget minutiøse registreringer af kirkelige ejendomme, hvilket ligeledes fremgår af landebogens henvisninger til gamle kirkebøger (1. del, ss. 179, 240, 478 f.; 2. del, ss. 7 f., 30 f., 48 f.) eller breve (1. del, s. 148). Landebogen er dog ikke altid lige detailleret i sin omtale af jordejendomme. Dette forhold er mest iøjnefaldende for de fire nørrehallandske herreders vedkommende (2. del, ss. 401–463. Jfr. 3. del, ss. 84 f., 111). Udsædsangivelserne her minder om de tilsvarende i Sjællands Stifts Landebog. Falkman har (1. del, s. 156) forsøgt den forklaring på de summariske tal fra Nørrehalland, at præstegårdene her havde deres jord samlet. En sådan begrundelse er dog ikke bindende, hvilket en sammenligning med de sjællandske forhold (samt med dele af Paltebogen) netop viser; det er vel også, som Ljunggren påpeger, tvivlsomt, om agrarforfatningen i Nørre- og Sønderhalland kan have været så helt forskellige. Oplysningerne i den sjællandske landebog opfatter Ljunggren nærmest som en ekstrakt af mere udførlige registre (3. del, s. 40).

Overleveringen vedrørende gejstlige jordejendomme i ældre tid er af helt forskellig karakter i Skåne og på Sjælland. Væsentlige partier af såvel den skånske landebog som Paltebogen er langt mere detaljerede end de sjællandske fortegnelser over gejstligt (og verdsligt) gods i 16. århundrede og i middelalderen. Der foreligger fra 16. århundrede vistnok kun eet eksempel på en tilsvarende specifikation af sjællandske agergrupper og agre, nemlig fra Ormslev, Vemmelev s., Slagelse h. (besigtigelse 1574 4/2 til mageskifte 1575 16/6 kronen–Karen Gyldenstjerne (RA)). De øvrige mageskiftebesigtigelser er lige så summariske som den sjællandske landebog. Gösta Johannesson, den skånske Paltebogs udgiver, mener, at de udførlige lister over enkelte agre og enge bl. a. har været nødvendige ved oprettelsen af fæstekontrakter (Kring Birger Gunnarsens Paltebok. Några rön beträffande Lunds ärkesätets gods och dess förvaltning vid medeltidens slut. Vetenskaps-Societeten i Lund. Årsbok 1950, s. 143). Anmelderen kan ikke her gå nøjere ind på dette spørgsmål, men skal blot give udtryk for den opfattelse, at Paltebogens og

landebogens oplysninger om udsæd og eng stort set er tilvejebragt ved eengangsforanstaltninger og først og fremmest for at sikre, at udenforstående ikke tilegnede sig kirkegodset.

Vest for Øresund finder man i flere stifter – dog altså ikke på Sjælland – lige så udførlige angivelser af udsæden i præstegårdsagrene som i Skåne. Derimod er det vistnok en særegenhed for den skånske landebog, at den i mange tilfælde (se især Vemmenhøgs h., 1. del, ss. 267–326) tillige meddeler antallet af agerrygge på den jord, i hvilken der såedes hartkorn, og undertiden oven i købet anfører, når antallet af rygge ændres fra den ene ende af lidt større jorder til den anden (1. del, s. 267). Havrejord beskrives ret sjældent således, og denne forskel er jo meget oplysende; iøvrigt hedder det under Börringe s., Vemmenhøgs h., om en ny præstegårdstoft, at den »er icke endnu dreffuen wdj rygge, thj hunn duffuir icke aldt till rug, saais mz byg xxiiij skpr« (1. del, s. 320). Lunde-bogen gør ligeledes ofte specielt rede for udmarksjord og for sjældnere dyrket jords rotation. Ved indsamlingen af disse oplysninger har man anvendt de samme metoder, som benyttedes ved mageskiftebesigtigelser. Oldinge udtalte sig om ejendomsforhold (1. del, s. 75) og dannemænd om markeskel (2. del, s. 483. Jfr. Paltebogen, s. 464); en oversigt over omtalen af oldinge og dannemænd gives af Ljunggren i 3. del, s. 23. Hvor det drejede sig om den enkelte ejendoms tilliggende og især om en specifikation af dens agre, måtte man imidlertid vende sig til brugeren selv; hvor denne kunne unddrage sig, f. eks. under henvisning til herremand eller foged, var det ikke muligt at få fat i oplysninger om jorden (1. del, ss. 365, 399; 2. del, ss. 204, 217, 288 f., 316 f.). Man har lagt størst vægt på at få fastslået præstegårdens tilliggende, fordi nye præster i mange tilfælde intet vidste om kaldets rettigheder i marken; havde andre lagt beslag derpå, kunne præsten intet meddele (2. del, s. 222). Præsten i N. Åsum s., Gärds h., slutter sin omtale af præstegårdsjorderne således: »Item er der end nu meer iord paa wdmарckenn som bør at werre tiill prestegaardenn, ieg haffuir icke saaid hende. Thj wid ieg icke huad ther kand saais oppaa« (2. del, s. 162). Degnene var stillet på samme måde. Specifikationen af ejendomme i landebogen synes ofte at stå i forbindelse med stedsmålets tilhørsforhold; dette kan dog ikke altid være tilfældet (jfr. Schalling, s. 315 f.).

Den interesse, som agrarforskningen utvivlsomt i stigende grad vil vise Lunde-bogens agerfortegnelser, indvarsles allerede af Falkman, som har mærket sig ligheden mellem disse fortegnelser og de i Malmö lantmåterikontor opbevarede agerskiftebeskrivelser med tilhørende kort, som efter jordmåling udarbejdedes over mange byer i Malmöhus len omkring år 1700 (1. del, s. 175 f. Jfr. G. Nordholm i Svensk geografisk årsbok 1929). Føjer man dertil agerlisterne i Paltebogen m. v., synes de skånske agrarforhold næsten forudbestemt til at blive et centralt forskningsom-

råde for nordiske historikere og geografer. Anvendelsen af landebogen kræver dog en vis forsigtighed. Præstegårdsjorden var nemlig som bl. a. påvist af Sven Dahl (Torna och Bara, s. 80) ofte ikke skiftet som andre gårdes, men bestod af blokformede agre uden for bymarkens kerne. En sammenligning med Paltebogen er ligeledes egnet til at opfordre benytteren til at udvise varsomhed. Men den kendsgerning skal ikke tilsløres, at et stort og betydningsfuldt materiale nu er blevet gjort tilgængeligt. Det tværfaglige samarbejde, der etableredes mellem K. G. Ljunggren, Mårten Sjöbeck, John Frödin og Vald. M. Mikkelsen, og som bl. a. hentede inspiration fra landebogen, vil sikkert vise sig frugtbringende, ja, har allerede gjort det. Endelig kan der være grund til at fremhæve, at såvel Falkman og Schalling som Ljunggren og Ejder på forbilledlig måde har søgt at klarlægge den danske baggrund for landebogen. Fra dansk side noteres det med glæde, at landebogsstudiet bragte Falkman i kontakt med J. L. A. Kolderup-Rosenvinge, C. Molbech og Hans Knudsen, samt at Ljunggren og Ejder under arbejdet med deres udgave har haft udbytte af deres forbindelse med Institut for Navneforskning i København.

SVEND GISSEL

Ludvig Holbergs tre Levnedsbreve 1728–1743. Ved A. KRAGELUND. København, G. E. C. Gad, 1965. I: Første Brev 1728–1737, II: Andet og Tredje Brev 1737–43, III: Oplysninger og Registre. xxxvii + 683, 225 s. 65 kr. – Ludvig Holberg Citatkunstneren. Holberg og den yngre Plinius. Af A. KRAGELUND. [Udg. af] Holbergsamfundet af 3. December 1922. København, G. E. C. Gad, 1962. 67 s. 10,75 kr. – Fra Ludvig Holbergs unge Dage. Hans Strid med Andreas Hojer. Af E. SPANG-HANSEN. [Udg. af] Holbergsamfundet af 3. December 1922. København, G. E. C. Gad, 1965. 89 s. 13 kr.

»Jeg støber mine fraser over de bedste skribenter, bliver aldrig træt af at udforske deres hemmeligheder . . . Ofte laaner jeg hele perioden fra de gamle. Det volder mig stort bryderi at oversætte f. eks. Voltaire til mundret dansk, men det maa til. De vil forstaa, jeg er af den ældre skole, der lever paa plagiater«. Disse ord, skrevet med Holbergsk munterhed af Paul V. Rubow (Kunsten at skrive og andre Essays, 1964, s. 267), får man rigelig anledning til at genkalde sig, når man dykker ned i lektor A. Kragelunds lærerige noter til Holbergs trede levnedsbreve *ad virum perillustrem*.

Den nye udgave omfatter de tre latinske levnedsbreve 1728 – 1737 – 1743 ubeskåret, dvs. inklusive betænkningen over de forskellige europæ-

iske folkeslag og de seks moralske essays, men medtager ikke ep. 447, Holbergs sidste selvbiografiske stykke. Udgaven er langt fra at være overflødig, skønt der – i det mindste på bibliotekerne – findes flere tekstudgaver og oversættelser at vælge imellem. Blandt de første kan nævnes Viljam Olsvigs udgave af 1. levnedsbrev 1902 og Carl S. Petersens af dem alle tre i den store udgave af Holbergs Samlede Skrifter, blandt de sidste den samtidige oversættelse fra 1745, genudgivet med kommentarer ved F. J. Billeskov Jansen (Ludvig Holbergs Memoirer, 1943; 2. udg. 1963) og Fr. Winkel Horns sprogligt mindre indbydende, men mere nøjagtige fordanskning fra 1897. Både 1745- og 1897-oversættelsen hviler for 1. levnedsbrevs vedkommende på Holbergs sidste redaktion og medtager derfor ikke de undertiden særdeles interessante steder i første redaktion, som Holberg senere slettede. Kr. har nu for første gang i levnedsbrevenes historie udgivet tekst og oversættelse parallelt: latinsk tekst på venstresiderne og dansk tekst på højresiderne. Udgaverne 1737 og 1743 er lagt til grund, men læsemåderne fra førsteudgaven af 1. levnedsbrev er, hvor de indholdsmæssigt afviger fra den senere redaktion, optaget i teksten i kantede parenteser, så at man uden vanskelighed kan sammenholde de to redaktioner.

Kr.s udgave frembyder således klare fortrin frem for de tidligere. Andre finder man i de omhyggeligt udarbejdede oplysninger og registre i bd. III, nemlig s. 9–110 reale oplysninger, dvs. en punktkommentar, 111–94 sproglige oplysninger, hvorved forstås verifikationer af Holbergs åbenlyse og skjulte citater; hertil 195–203 et forfatterregister, 204–09 tekstapparat, 210–13 bibliografi, 214–21 personregister samt 222–25 en liste over forkortelser. Som endnu et plus må nævnes bogens smukke og behagelige typografi ved Erik Ellegaard Frederiksen.

Naturligvis støtter Kr. sig i meget til tidligere forskeres arbejde; det gælder vel især realkommentaren, hvor han med skønsomhed bringer de nødvendige eller for forståelsen nyttige oplysninger, ikke sjældent suppleret med kildeudtog, gengivelser af Holbergs udtalelser om emnet andetsteds eller referater af en evt. forskningsdebat. Men Kr. har også selv ydet originale bidrag. Hvad man nok tidligere i almindelighed har været klar over, at Holberg har spækket sin fremstilling med store og små citater fra oldtidens forfattere, har Kr. søgt at dokumentere i alle enkeltheder ved at opspore de relevante steder og anføre dem i det sproglige apparat. Undersøgelsen gælder væsentlig de klassiske latinske forfattere, mellem hvilke Cicero, Plinius d. Y. og Petronius har været særlig givtige, hvortil dog lægges forskellige nyere latinister som f. eks. Bidermann. Når Kr. nævner, at Holberg udtrykkeligt kun navngiver eet citat fra yndlingsforfatteren Plinius, skønt dennes indflydelse konkret kan spores i ca. 150 tilfælde (indl. s. xxvii), fremgår deraf at efterforskningsarbejdet har været stort. Resultatet er en ny og fyldigere forståelse

af Holbergs stil og arbejdsmåde – det som Rubow kalder den ældre skoles leven på plagiater og Hans Gram i en samtidig karakteristik betegner som hans »ikke ulærde stil« – visselig også øget viden om hans læsning.

Holbergs citeringsmetode belyses nærmere i bogen om Ludvig Holberg Citatkunstneren. Den er egentlig et nødvendigt supplement til levnedsbrevkommentaren, fordi Kr. her mere anskueligt kan sammenstille Holberg med forbillederne. Ved kursivering af udvalgte Holbergstykker eller parallelstillinger med forlæggene (s. 59–66) demonstreres, hvordan Holberg raffineret har parafraseret hele afsnit over et eller flere udvalgte mønstre. De små lån, herunder fraserne, er utvivlsomt i adskillige tilfælde gjort efter hukommelsen, ubevidst eller på anden hånd, dvs. uden kendskab til deres oprindelige hjemsted, hvilket ikke kan undre, for ved den formalistisk prægede undervisning i skolen gik de latinske mønstre i blodet på enhver blot nogenlunde begavet elev. Kr. inddrager derfor også de bekendte skolebøger af Stephanius og Jersin i undersøgelsen. Men ved visse afsnit har Holberg citeret i så udstrakt grad og ved at blande kortene så elegant, at der må være tale om en kompositorisk viljesakt (s. 24). Påvisningen af dette har ikke blot interesse for filologerne, men selvsagt også væsentlig betydning for dem der vil vurdere levnedsbrevene som historisk kilde.

Principielt bliver en udtalelse jo ikke mindre rigtig ved at fremsættes i lånte vendinger. Skriver Holberg f. eks.: »en snart afbrudt, snart sammenhængende række af landhuse, der er smukkere end meget af det, man ser i byerne, giver Marseilles omegn et særdeles tiltalende og afvekslende præg« (I, s. 145 f.), fratager det ikke i og for sig hans ord troværdighed, at Plinius siger nøjagtig det samme om et af sine landsteder i Lilleasien. Man vil med Kr. tro, at Holberg ved sådanne lån vil skildre noget genkommende typisk, noget som læseren formodes at nikke genkendende til (s. xxxii); der sker alene en forskydning i perspektivet fra det særegne til det mere almengyldige. Man har ved dette og lignende steder ikke lov til uden videre at slutte, at Holberg ikke skildrer, hvad han har set med sine egne øjne, eller at han siger noget, som han ikke personligt står inde for. Forståelsesproblemet ligger netop i perspektivforskydningen. Som vi ved fra undersøgelser af middelalderlige historikere, f. eks. Saxo, giver arbejdet efter litterære forbilleder mulighed for accentueringer af bestemte grundmønstre i det skildrede, oplysende både ved det der udvælges og det der vrages. Vurderingen af forholdet stiller i mere komplicerede sammenhænge store krav til læserens agtpågivenhed og sans for nuancer og har ikke meget at gøre med sandhedsspørgsmålet i banal forstand. Dog bør man naturligvis altid overveje, om ikke den kalkerende forfatter, således som Kr. siger det om Holberg, af sproget lokkes til at sige mere end han kan stå ved

(III, s. 41, ad I, s. 209). Kr. mener, at det undertiden har været tilfældet for Holbergs vedkommende, og dokumenterer det nærmere gennem sine analyser af nogle episoder i levnedsbrevene (Citatkunstneren, s. 16–23).

F. eks. bygger Holberg sin skildring af Københavns brand op over Plinius' reportage fra en brand i den lilleasiatiske by Nicomedia og gentager herunder ordret Plinius' ord, at »der var ingen sprøjter, ingen brandhager, kort sagt intet brandslukningsredskab for haanden« (II, s. 373). Dette er ikke i overensstemmelse med forholdene i København okt. 1728. Kr. påpeger muligheden af at Holberg overhovedet ikke har været til stede; skildringen er tidligere blevet betegnet som førstehånds.

Et andet eks. er måske mere foruroligende. Den bekendte sørøverhistorie fra rejsen 1715 (I, s. 165 f.) afsløres af Kr. som værende eet stort lån, men rigtignok kunstfærdigt sammensat, så at skildringen bliver en malerisk mosaik af konkrete træk hentet fra Petronius, Plutarch, Plinius og Livius m. fl. Er hele historien mon kun et novellistisk indslag? Det er unægtelig påfaldende, at Holberg umiddelbart efter bedyrer, at han personlig foretrækker den tørre sandhed for interessante løgnehistorier (!) Kr. gør sig sine tanker og sammenstiller morsomt udtalelsen med Pernilles replik fra Philosophus I, 1 (s. xxxi; III, s. 36, ad 167): »Jeg mistænker ingen; men naar min debitor uden at blive adspurgt sværger paa, at han er en ærlig mand, siger jeg ham capitalen op«.

Hermed er vi ved det mere generelle spørgsmål om levnedsbrevens forhold til sandhed og digtning. Hvad skal man stille op mod en mand som Holberg? De ydre kontrolmuligheder er få og citatbestemmelserne et redskab der må håndteres varsomt. Ikke mindst fordi en tilsyneladende skødesløshed i udførelsen blandes med velberegnedede pointer, er det vanskeligt at vide nøjagtigt, hvornår man skal tage ham på ordet og hvornår ikke. Desuden er hans attituder skiftende og forvirrende mangetydige. Henvendt til de lærde i udlandet gør han opmærksom på, at han ikke er nogen københavnsk professor af normaltypen. Han gør ihærdigt reklame for sig selv og sin produktion; det er ham magtpåliggende at vise, særlig i 1. levnedsbrev, at han er en morsom mand. Han vender sig så mod sine landsmænd og tilbageviser visse fjenders forsøg på bagvaskelse; tonen bliver apologetisk. Dog, vendt mod fjerne som nære læsere: han er en misundt mand. Han vil også gerne være fortrolig og bekende. Han har fejl og til disse hører, at hans reaktioner er heftige; det er beklageligt, men han handler til gengæld uden tanke på egen fordel. Han er fredsommelig til daglig, stridbar i sine skrifter, forsigtig i småting, overdreven åbenhjertig i vigtigere sager, lyver i 1728 *altid* i den spøgefulde genre, *kun sjældent* i den alvorlige (1737: *undertiden*. . . *aldrig* . . .). Iøvrigt tager han klassikerne til vidne på hvad han siger.

I alle forhold, selv i selvafløringerne, er han overlegen, blændende.

Måske oprigtig, måske ikke helt. Man forstår, at Ejnar Thomsen har villet kalde ham sfinxen.

Der er slør af tåge, men også høj og frisk luft over levnedsbrevene. Noget forbillede for den meget personlige form synes ikke at kunne påvises (s. xxiv); ved deres fascinerende blanding af åbenhjertighed og mysteriøse antydninger, af bekendende alvor og underfundigt vid, er de enestående i hvert fald i dansk memoirelitteratur. Heller ikke tør hverken Holberg eller vi benægte, at de slet og ret er et af vor litteraturs mest tiltrækkende og underholdende værker.

Kr. har for sin oversættelse valgt en sprogdragt, hvor latinen på en ikke uklædelig måde skinner igennem. Sætningsbygningen er klar, perioderne korte og overskuelige; men uden at egentlig arkaisere søger Kr., hvor det er muligt, at bevare nogle af de for latinen karakteristiske fraser og retoriske figurer, også når de virker uvante på dansk. Derved opnås bl. a., at Holbergs skjulte citater (i vid forstand) lader sig spore i oversættelsen. Kr. siger f. eks. II, s. 471 »panseret viger for kjortlen« (cedent arma togæ o: krig viger for fred), I, s. 167 »med sværd ved lænd« (succinctum tunc gladio) og I, s. 103 om de veltalende franske advokater, at de »lader snart harmens, snart medlidenhedens vind fylde deres procedures sejl«. Mere mærkeligt hedder det om mennesker der trænger dybere ind i tingene, at de »skærer dybere« – I, s. 63 oversættelse af penitius rimantes, I, s. 235 af curatius rimantur. Litterære lån markeres undertiden diskret, f. eks. I, s. 177. Holberg fortæller på dette sted om sine kogekunster under Romopholdet. Det hændte, at gryden kogte over, når han – med slevnen i den ene hånd og bogen i den anden – glemte sine kulinariske forberedelser for studierne. Resultatet var, at Vulcan rasede, »vandet syded' og skummet sprøjtede højt op i vejret«. Kr. sætter ikke anførselstegn, men indicerer med apostroffen en hexameterrytme. Slår man efter i sprogkommentaren ses, at Holberg vittigt gør brug af et heroisk vers fra Æneiden.

Trods disse og andre finesser er fordanskningen langt mere letløbende og navnlig mindre konservativ end Winkel Horns, som den afløser. Der kan være steder, hvor man er tilbøjelig til at foretrække Winkel Horn frem for Kr. – f. eks. værtshusscenen s. 26 sammenlignet med Kr. I, s. 35 – og andre, hvor man med respekt at melde finder Kr. unødigt trofast mod latinen. Der står I, s. 385: »den store konges af ham personligt affattede breve«, hvilket jo uden skade kunne udtrykkes mere behændigt. Følgende sted, II, s. 531, vil alene fhv. latinskoleelever vide at goutere: »Hvad er mere meningsløst end at samle flere rejsepenge, jo kortere resten af vejen er«.

Ja hvad er tillige mere meningsløst end at samle flere indvendinger, jo bedre oversættelsen er. Den rummer nogle få sprogmærkværdigheder og lidt flere trykfejl, men disse småtterier tæller ikke meget. Som helhed

er den nye oversættelse kunstnerisk ubetinget mere vellykket end den gamle. Den er fint og roligt afstemt, ofte en nydelse at læse. For nøjagtighed og kvalitet borger oversætteren, der gennem mange år har dyrket de klassiske og senlatinske forfattere og samtidig gjort sig velbevandret i litteraturen af og om Holberg. Man nikker venligt og føler sig beriget i dette vækkende og medmenneskelige selskab – Kragelunds, klassikernes og Holbergs.

En gennem tiderne ret forskelligt vurderet episode i Holbergs levned (I, s. 211–17) er udsendelsen af hans to, under komiske pseudonymer udgivne fejdeskrifter mod Andreas Hojer 1719. Den heftige polemiske udladning var som bekendt foranlediget af en løst henkastet, fornærmelig udtalelse i Hojers Danmarkshistorie angående Holbergs afhængighed af Pufendorf i Introduktionen til de fornemste Rigers Historie (1711).

Holbergs to piëcer har vakt anstød både i samtid og eftertid. Hensigten med E. Spang-Hanssens lille bog er »at prøve den vurdering af [episoden] og dens efterspil, som fortidens store Holbergianere E. C. Werlauff (1781–1871) og Th. A. Müller (1865–1950) har givet, og som i den form, som Müller har givet sin vurdering i »Den unge [Ludvig] Holberg«, 1943 . . . siden har behersket litteraturen« (s. 7).

S.-H. gennemgår i dette øjemed omhyggeligt, hvad der vides og er sagt herom, og har navnlig fortjeneste af at placere skrifterne i forhold til den lærde polemiktradition, der går tilbage til renæssancetiden. »Den skarpe tone i Holbergs to piëcer er slet og ret stilen i latinsk polemik« (s. 51). Hermed forbinder sig S.-H.s væsentlige indvending mod Werlauff og Müller m. fl., der bedømte Holbergs angreb som moralsk utiltalende og uretfærdige uden at gøre sig klart, at han reagerede efter god, gammel akademisk recept (s. 80). S.-H. mener tilmed (s. 51, 80), at Holbergs mønster for brugen af levende personers navne er den selvsamme Pufendorf, Hojer havde beskyldt ham for at plagiere! Müllers synspunkt, at Holberg har frygtet Hojer som konkurrent ved en fremtidig besættelse af et professorat i historie eller jura og med sine piëcer har villet forpurre dette, tilbagevises. Alene Holbergs velkendte sårbarhed over for kritik kaldte ham frem (Billeskov Jansen-citatet s. 79), de to skrifter er ganske ligefrem »en ungdommelig reaktion på en tilføjet krænkelse af en mand, Holberg endda ud over døden ikke kunde udstå« (s. 51). Således bliver bogen et indlæg til gunst for Holberg. Holbergs egen fremstilling af striden er i hovedsagen rigtig. »Vi kan lade det bero ved hans egen tvivl, om han ikke er gået for vidt. Grovhederne tilhører tiden« (s. 82).

Noget større perspektiv rummer den penible affære ikke, hverken efter S.-H.s eller anm.s mening. Men den har interesse ved det den har at fortælle om ytringsmulighederne o. 1720, og ved at kaste lys over to

hver for sig ejendommelige og begavede mænd, hvis personlighed ikke lod sig passe ind i de gængse rammer.

Det er interessant at se, hvordan Hojer slap uskadt fra prøvelserne, fra Holbergs angreb på hans patriotisme, fra en tilsvarende kritik fra embedsmændene Wolfen og Rostgaard, fra forhørene i det teologiske fakultet. Hvad enevældens og religionens nidkære vogtere alvorligt mente, de måtte forsvare, blev til syvende og sidst behandlet med lemfældighed. Danmarkshistorien blev ganske vist beslaglagt, men dette var ingenlunde til hinder for, at Hojer fire år senere modtog udnævnelse som kgl. historiograf. Et påbud om at omtrykke angrebetsmålet for Holbergs anden piéce, skriftet om ægteskab mellem nærbeslægtede, blev simpelthen aldrig effektueret.

I hvilken forstand var Hojer og Holberg konkurrenter? De var det helt sikkert som historikere. Hojers Kurtzgefasste Dännemärckische Geschichte (1718) var jo virkelig et dygtigt og selvstændigt arbejde, i nationalhistorisk forstand en større landvinding end noget af Holbergs hidtil trykte historiske skrifter. Fremstillingen hvilede på et omfattende detailstudium af trykte og utrykte kilder, som anføres og diskuteres i et fyldigt noteapparat. Den nyere tids historie, Christian IV.s, Frederik III.s og Christian V.s regeringstid, der ikke tidligere havde foreligget særskilt behandlet, optager halvdelen af bogen. Under udarbejdelsen og da han daterede sin fortale, Kbhvn 3. juli 1717, kan Hojer ikke have været uvidende om, at Holberg netop havde arbejdet på at kunne udgive et værk om den nyere tids Danmarkshistorie. De færdedes til dels i det samme milieu, havde navnlig begge haft adgang til den historisk interesserede prof. Christian Reitzers hus og lejlighed til at benytte hans rige bibliotek, og det må i de københavnske cirkler have været bekendt, hvad der stod meddelt i Leipziger Neue Zeitungen für gelehrte Sachen 1716, at der var håb om, at Holbergs til Frederik IV indleverede manuskript til [Christian IV.s og] Frederik III.s historie ville blive offentliggjort, når han vendte hjem fra Rom (Müller, s. 218).

Udfaldet mod Holberg er da næppe gjort uskyldigt i forbigarten, men snarere, ligesom tilfældigt, rettet mod den potentielle forfatterkonkurrent. Indledningen: »Indes fällt mir hiebey noch ein« etc. er næsten for skødesløs til at virke oprigtig. Hojer ser derpå i sin kritik stort på, at Holbergs afhængighed af Pufendorf nok gælder Introduktionen i almindelighed (hvad der i sammenhængen turde være ligegyldigt), men netop ikke dens korte danmarkshistoriske stykke. Anm. har ikke ganske let ved med S.-H. at tro, at dette kun var »grov uagtsomhed« (s. 80) fra Hojers side. Desuden bebrejder denne nemlig Holberg udeladelse af de fornødne bevissteder – »Auslassung der nöthigen Allegationen«. På titelbladet til *sin* historie har Hojer meget oplysende i sidste del af titlen sat: »und mit nöthigen Allegationibus versehen«. Mere demon-

strativt kunne han næppe placere sig som overlegen forsker i forhold til Holberg. – Som han nævner i fortalen, og som det senere viste sig, havde han venner, der støttede ham.

At Holberg på sin side har taget bemærkningen om henvisningerne til sig fremgår vist tilstrækkeligt af 1. levnedsbrev, da han omtaler det manuskript, han havde indleveret til Frederik IV. I dette, forsikrer han (I, s. 86), »allegantur qvavis pagina testimonia auctorum«!

Holberg havde selv udtalt sig meget beskedent, da han fremlagde Introduktionen. Nu søgte Hojer yderligere at reducere hans arbejde og fremlagde tillige i skriftet om ægteskab mellem nærbeslægtede en anskuelse, som Holberg i Natur- og Folkeretten udtrykkeligt havde udtalt sig imod (s. 42). Holberg måtte svare og valgte at gøre det ved at føre krigen over i fjendens lejr. Nogen dybere psykologisk boring turde være unødvendig for at forklare hans voldsomme verbaludfoldelse, og henfører man med S.-H. piécerne til en polemisk tradition, finder skændetonen vel – om nødvendigt – legitimation, omend tilhørsforholdet selv sagt ikke kan legitimere dem af Holbergs anklager, som vitterligt er urigtige. Det var rigtignok ikke smukt, at han således hængte Hojer ud som upatriotisk eller kastede ham for teologerne, men det var uimodsigeligt Hojer der var begyndt med ikke mindre ufint at udpege Holberg som Pufendorfplagiator og fuser i Danmarkshistorien. Da de to iltre og selvbevidste herrer senere mødtes på universitetet, havde de ikke meget at lade hinanden høre.

S.-H. og Billeskov Jansen afviser som anført, at Holberg desuden skulle have frygtet Hojer som fremtidig konkurrent ved universitetet. Det er formodentlig rigtigt, at Müller har outreret dette synspunkt, men det er dog næppe muligt så kategorisk at udskille det ene mulige motiv fra det andet (s. 77 ff.). Erkender man t. eks., at både Hojer og Holberg i sidste instans stilede mod en stilling som kgl. historiograf (s. 58–59), kan det ikke ignoreres, at erhvervelsen af en professortitel i mange år traditionelt var gået forud for udnævnelsen til historiograf. Hojers udnævnelse 1722 var for så vidt et brud på skik og brug, og det er vel sandsynligt, at Holberg 1719 af både den ene og anden grund ikke gerne så Hojer vinde adgang til universitetet. Det må betegnes som halsløs gerning at ville afgøre, hvor meget hensynet til henholdsvis renomméet og karriøren har virket som drivkraft for polemikken. Striden lader sig nok udrede i hovedtræk, men om komplekset af motiver og beregnede virkninger med videre er vi stort set henvist til at gætte. Uforklarlig er den mindst af alt.

Problemerne håndteres i det hele af S.-H. med håndfast myndighed og – undertiden – med spruttende pen. Th. A. Müller, hvis Holbergbog fra 1943 man ellers kender som et sjældent fint, klogt og sobert værk,

levnes ikke megen ære. Det er næppe retfærdigt. Selv om kritikken utvivlsomt på vigtige punkter er berettiget, havde dog lidt mere skånsomhed for ikke at sige skønsomhed været på sin plads i behandlingen af den afdøde, virkelig kompetente forsker.

Det hævdes s. 18, at Müller »ikke har forstået«, at Christian Falsters nedsættende dom om Hojer »ikke kan skyldes påvirkning fra Holberg, hvis forfatterskab . . . han ikke kender«. Kritikken er ilde motiveret. Müller taler klart nok om påvirkning fra Holbergs anonyme skrift (ikke Holberg personlig), og han har udmærket hjemmel for dette, da Falsters dom fremsættes i et brev, hvori Holbergs skrift senere omtales. Et andet sted indvendes mod samme, at nogen forbindelse mellem Holbergs burleske polemik og de officielle undersøgelser mod Hojer »ikke er tænkelig« (s. 78, jfr. s. 44). Müller siger herom: »At Holberg har bidraget dertil ved [i sin anden pièce] saa kraftigt at gøre opmærksom paa ugudeligheden og usædeligheden i Hojers skrift er vel uden for al tvivl« (Müller, s. 268). Mod denne formulering kan vist intet indvendes. Som S.-H. selv er inde på, var teologerne mærkværdigt længe om at indsende deres klage til kongen (s. 43); at de omsider gjorde det, 30. dec. 1719, kan udmærket skyldes, at Holbergs pièce mod Hojers ægteskabstraktat havde gjort den til almindeligt samtaleemne og således skærpet nødvendigheden af en indgriben. Hvorfor skulle det være utænkeligt? For anm. at se er Müllers formodning ikke mindre plausibel end S.-H.s så bestemt hævdede påstand om det modsatte.

Videre synes S.-H. at mene, at når Müller ikke citerer eller imødegår en forfatter, der tidligere har skrevet om emnet – og der er, som man ved, i tilfældet Ludvig Holberg nogle stykker – så kender han ikke vedkommende litteratursted. Udtalelserne s. 61 om Schiern og s. 78 om Hojer skal her forbigås; s. 69 hedder det, at Müller »ikke synes at have kendt Ellen Jørgensens bog« : Historieforskning etc. i Danmark indtil Aar 1800, 1931. Jovist kender han Ellen Jørgensens bog. Behøver en tilbagevisning overhovedet dokumentation kan henvises til Schultz' Danmarkshistorie III, s. 675.

Udgangspunktet for S.-H.s formodning er nu dette, at han hos Ellen Jørgensen har fundet en oplysning om at Holberg har kendt talrige (utrykte) breve fra Christian IV. Dermed mener han at kunne sætte et foreløbigt spørgsmålstejn ved Müllers fra Deichmann overtagne antagelse, at Holbergs gengivelse af et brev fra Christian IV til hertug Georg af Lüneburg 1626 er hentet fra Hojers Danmarkshistorie. Det forekommer atter at være en overflødig anmærkning mod Müller. En simpel sammenligning med aftrykket i Christian IV.s egenhændige Breve, II, 1889–91, nr. 5, viser, at Hojers gengivelse, der går tilbage til en kopi hos Georg Calixt, afviger fra den i Danmark overleverede

kopi. Holberg følger ordret, til dels bogstavret Hojer, ikke den danske afskrift. Efter alt at dømme har Deichmann og Müller altså ret i deres antagelse: Holberg bruger, men vil ikke anføre Hojer som kilde.

Der kunne til gennemgangen af kildestederne, hvor Holbergs senere stilling til Hojer kommer til orde (s. 52 ff.), være føjet lidt skjult stikleri i Danmarks og Norges Beskrivelse (Francis Bull: Ludvig Holberg som historiker, s. 57). Og flere eksempler kan findes. F. eks. ofrer han både i Beskrivelsen og i Danmarks Riges Historie megen plads på at sandsynliggøre, at Frederik II ikke, som nogle mente, havde ladet konkordieformlen brænde i 1580. Dette spørgsmål havde før ham Hojer viet en udførlig diskussion, der – man havde nær sagt: naturligvis – var mundet ud i den modsatte konklusion, at den gamle beretning herom var rigtig. Det er Hojer, som Holberg her søger at tilbagevise. Der er ingen-
somhelst tvivl om, at Holberg særdeles nøje og mere end han ønsker at vedkende sig har studeret den Danmarkshistorie, hvis forfatter var ham en vederstyggelighed. Han tilgav aldrig Hojer hans første ærekrænkende angreb.

HARALD ILSØE

KRISTOF GLAMANN: Otto Thott's Uforgribelige Tanker om Kommerciens Tilstand. Et nationaløkonomisk programskrift fra 1735. Særligt af Københavns universitets festskrift i anledning af Hans Majestæt Kongens fødselsdag 11. marts 1966. København 1966. 138 sider. Ill. 25 kr.

Selv om man ikke kan påstå, at 1700-tallet er forsømt af dansk historieforskning, har det været forbløffende længe, før en dybere forståelse af hele århundredets økonomiske og erhvervspolitiske problemer er begyndt at trænge igennem. Interessen for reformpolitikken i dets slutning har ikke alene »stjålet billedet« fra den forudgående tid, men vel ligefrem bidraget til at lade den fremtræde som en magtesløshedens tidsalder, hvor de ansvarlige statsmænd mere eller mindre famlede i blinde og bl. a. hovedløst kastede sig ud i en merkantilistisk eventyrpolitik, mens landbruget blev forsømt.

Den, som har bidraget mest til en mere nøgtern og sammenhængende opfattelse af 1700-tallets erhvervs politik, er utvivlsomt Albert Olsen, der med sine afhandlinger »Nogle synspunkter for dansk merkantilistisk erhvervs politik« (1930), »Bybefolkningen i Danmark på merkantilismens tid« (1932), »Stavnsbåndets virkninger på byerne« (1933) og »Samtidens syn på den stavnsbundne bonde« (1949) i koncentreret form har fremlagt forskningsresultater, der på mange punkter brød med gængse opfattelser. Det væsentlige og frugtbare grundsynspunkt, som

blev fremholdt med stor polemisk kraft i disse afhandlinger, var det selvfølgelig, men hidtil ikke tilstrækkeligt respekterede, at datidens erhvervs-politik måtte vurderes ud fra tidens egne forudsætninger og ikke ud fra nutidens.

Så banebrydende Albert Olsens studier var, og selv om han med en undertiden mere intuitiv end dokumenteret sikkerhed har fremsat synspunkter, som en detaljeret analyse kun kan bekræfte, var hans resultater – naturligvis – ikke i et og alt det sidste ord i sagen. Ikke at han gik for vidt i sine omvurderinger, snarere tværtimod. Der kan nås et godt stykke videre netop ud ad den kurs, han afstak.

Som et eksempel skal fremdrages hans bedømmelse af situationen i 1730'erne ved indledningen til den tredje og sidste merkantilistiske periode i Danmark: »Som naturligt var, kastede man sig . . . særlig over handel og industri, der lovede de bedste resultater på grund af de bedre konjunkturer for byerhvervene, men også landbruget tænkte man på, selv om dette på grund af de vigende konjunkturer kom i anden række« (Scandia III, s. 245), og lidt senere (s. 258): »For det danske samfund syntes der således i 1730'erne ikke at være meget at vente af landbruget. Intet under, at staten med den største iver rettede sin opmærksomhed mod handel og industri«. Det nye i denne vurdering er det positive syn på merkantilpolitikken og forståelsen af, at landbruget som samlet erhverv betragtet ikke blev glemt. Det ufuldstændige i vurderingen er den stærke sondring mellem landbrugspolitikken og den øvrige erhvervs-politik. Så stor en magt havde denne traditionelle sondring endnu, at end ikke en Albert Olsen kunne tage skridtet fuldt ud og erkende, at de to ting var sider af samme sag.

At dette dog er tilfældet, kan et meget righoldigt kildemateriale i det i 1735 oprettede General Landets Økonomi- og Kommercekollegiums arkiv med al ønskelig tydelighed vise. Jeg skal i flæng anføre et par eksempler. I oktober 1735 skrev amtmand E. v. Bülow, Tryggevælde amt: »Belangende . . . om icke landvæsenet og agerdyrckningen kunde være at befordre, da er ieg i de u-forgribelige tancker, at her i landet kunde skee stoer forbedring ved landvæsenet og agerdyrckningen, naar der kunde udfindes et middel, hvorved kiøbstæderne kunde blive sadte paa den foed, at de kunde betale landmanden nogenledes for sine kornvahre, som hand nu omstunder maa sælge for saa ringe . . . Det kunde være Tryggevælde amt til stoer hielp og nytte, om der kunde anlegges fabriqver og manufacturer i Kiøge, eftersom denne bye haver nogen søefart til manufacturerens transport, hvorved Kiøge kunde blive meere peubleret og derover landmandens korn komme i een bedre priis som hidindtil«. Noget senere refereredes i kollegiet et afsnit af en betænkning fra amtmand Gersdorff og de kommitterede i det lokale økonomikollegium for Kalø amt således: »Holder de særdeles tienligt, at uldenmanufactu-

rer i Aalborg og Aarhus blev oprettede, hvorved landmanden kunde faae leylighed at afsette sin uld, skind og feede vahre«. I kollegiets deliberationsprotokol over stiftsrelationerne (om disse, se ndf.) hedder det bl. a.: »Anføres det og udi amtmændenes og betienternes efterretninger, at korn og andre vares slette priis haver været een hovedaarsag til bondens slette tilstand og jordegodsets aftagelse. De comitterede formeener, at dette er en sag, som af tidernes forandring dependerer og ellers meget vilde ankomme paa, at een god commercie kan vorde reguleret, hvorved landets producter paa een bedre maade kand blive at afsette«. Mon ikke disse eksempler dels på synspunkter ude i landet og dels på vurderingen i kollegiet selv taler deres klare sprog om sammenhængen mellem landbrugets og byerhvervenes problemer. Byerhvervene skulle ophjælpes, ikke blot for deres egen skyld, men for at skabe afsætningsmuligheder for landbrugsproduktionen. Med andre ord: landbrugskrisen skulle overvindes bl. a. ved opbygning af et købedygtigt hjemmemarked. At også andre elementer, såsom eksportfremme og ønsket om skattelettelse m. m., indgik i krisepolitikken vil det her føre for vidt at komme nærmere ind på.

Professor Glamann oplyser (s. 12), at grev Kr. Rantzau – lidt respektløst skal man vel underforstå – betegnede det nye regeringsorgan som »Land og Vand Kollegiet«. Det kan tilføjes, at historikeren N. D. Riegels endnu mere respektløst kaldte det for »Pulterkammerkollegiet«. Mere respektabel, men i grunden ikke særlig heldig, er den gængse forkortelse af det unægtelig noget uhåndterlige navn til Kommercekollegiet, som uvilkårligt leder forestillingen om dets virkeområde i ensidig retning. Sandheden er, at det var et universelt erhvervskollegium, som skulle tilrettelægge den samlede økonomiske politik, landbrugspolitikken lige så fuldt som industri- og handelspolitikken.

De nærmere omstændigheder ved oprettelsen hyller sig desværre i mørke, men man tager ikke fejl i at anse landbrugskrisen som den almindelige baggrund herfor. Kollegiets første opgave blev en omfattende erhvervsøkonomisk kortlægning af landet på grundlag af de umiddelbart forinden gennem amtmændene indkaldte betænkninger, de såkaldte stiftsrelationer. Den næste blev at fastlægge den politik, som ud fra en analyse af landets tilstand måtte anses for den mest hensigtsmæssige. Lidt frisk udtrykt kan man sige, at kollegiet til den ende desuden udskrev en offentlig idékonkurrence, idet man opfordrede enhver, »som noget til det almindelige bedste, være sig landvæsenet, manufaktur eller kommerciens vedkommende (mærk rækkefølgen!) har at foredrage«, til at indsende deres forslag. Opfordringen blev fulgt i vid udstrækning, og de indsendte »projekter« og de protokoller, hvori kollegiet behandlede dem, udgør sammen med stiftsrelationerne et fremragende kilde-materiale til oplysning ikke blot om landets tilstand, men også – som

ovf. vist – om de tanker, der herom rørte sig i en interesseret offentlighed, og ikke mindre om kollegiets vurdering af situationen og de muligheder, den indebar.

De deputerede i kollegiet var fra starten Fr. Danneskjold-Samsøe, J. S. Schulin og Otto Thott. Den sidstnævnte kunne allerede den 31. december 1735 møde frem med et program for den økonomiske politik, der efter hans opfattelse burde føres, og i vid udstrækning faktisk også blev ført. På ét punkt – og vel at mærke et meget afgørende – kunne Thott og kollegiet ikke komme igennem, nemlig med skattelettelser for landbruget, som man gik overordentligt kraftigt ind for. Her strandede man på kongehuset og dets byggelyst. Hertil kan passende omadresseres en god del af de bebrejdelser, der i tidens løb er blevet udøst over inkompetente statsmænd og hårdhændede godsejere i den danske bondes trængselsår.

Det må hilses med glæde, at Otto Thotts store promemoria *Allerunderdanigste uforgribelige Tanker om Commerciens Telstand og Opkomst* nu er blevet let tilgængeligt og placeret som det programskrift, det vitterligt var. Man kan så undre sig lidt over, at udgiveren i bogens titel har udeladt det sidste og meget væsentlige led. Skriftet har vel været kendt og benyttet af historikerne, men er ikke blevet vurderet efter fortjeneste. Karakteristisk, i hvert fald for forrige århundredes historikere, var den nedladende vurdering, som Edvard Holm fremsatte i Dansk biografisk Lexikon: »I denne betænkning, der ingeniunde savner interesse, viser han sig som hyldende merkantilismen . . . Men for det, der var hovedårsagen til bondestandens ulykke, nemlig dens trældom, havde han intet øje, og nogen frugtbar reformtanke fremsætter han ikke«. Ikke det? Hvis det er rimeligt at bebrejde en statsmand, at han ikke med et enkelt »hokuspokus« kan trylle en afsætningskrise af nogenlunde samme karakter som den, vi kender fra 1930'erne, væk, så bør Otto Thott og hans kolleger naturligvis kanøfler. Hvis ikke, bør man være varsom i sin dom, og i hvert fald basere den på virkningerne af deres politik i det længere sigt.

Professor Glamann har foruden med en redegørelse for tekstforholdene ledsaget udgaven med en meget fyldig kommentar, hvori han behandler de væsentligste af de problemer, Otto Thott beskæftiger sig med, og påviser, hvorledes hans tanker på adskillige områder satte frugt i en række forordninger i den følgende tid. Han fremhæver med rette, at en dyberegående forståelse af den tid, vi kalder for merkantilistisk, beror på et større kendskab, end vi hidtil har haft, til argumentationen bag de mange forordninger og reskripter, der fulgte i depressionens kølvand.

Der kan her ikke blive tale om nogen omfattende diskussion af forfatterens »skitse«, som han beskedent kalder sin lange indledning. Der kan næppe rejses mange eller væsentlige indvendinger imod den. Et

par korrektioner skal dog foretages, også på et par punkter, hvor forfatteren er sagesløs. Det er ikke helt korrekt (s. 11) at betegne den offentlige opfordring af 31. marts 1755 til at indsende afhandlinger som en trykkeriforordning. S. 32 ff. omtales Rentekammerets betænkning over von der Ostens projekt om bøndergodsets opkomst samt Gehejmekommissionen af 1738 ang. jordegodsets opkomst uden afgang for de kongelige intrader. Det anføres her, at Rentekammerets betænkning forelå den 9. oktober 1737. Det er rigtigt, at den er dateret således, men det beror på en fejlskrivning for 1738, hvilket kan påvises ved hjælp af Gehejmekommissionens akter. Det anonyme promemoria om skattelettelser, som behandlede af kommissionen, rummer et par fejl. Forfatteren oplyser ganske rigtigt, at promemoriets nævner 1 mill. rdl. som værdien af prioriteter m. v., hvoraf der foreslås opkrævet en procentskat. Det er dog umiddelbart indlysende, at tallet må være alt for lavt. Der er tale om en forskrivning for 10 mill., hvilket også fremgår bl. a. deraf, at dets ækvivalens angives som 100 tønder guld. Det er rigtigt, som anført s. 34, at Albert Olsen oplyser, at kommissionen resulterede i en kraftig reduktion i civilreglementet for 1739 (A. O. siger endda »en meget kraftig reduktion«), men Albert Olsen er galt afmarcheret på dette punkt, hvad et eftersyn af reglementet og de påberåbte antegnelser hertil let kan overbevise om. Civilreglementet steg tværtimod i årene 1730–45 med 180.479 rdl. 27 $\frac{1}{2}$ sk. fra 630.053 rdl. 72 $\frac{1}{2}$ sk. til 810.533 rdl. 4 sk., hvilket gav anledning til Finanskonferencen af 1745. Hvad det omtalte anonyme promemoria angår, oplyser forfatteren, at det synes skrevet med samme skriverhånd som Otto Thotts Uforgribelige Tanker. Indre kriterier taler stærkt for, at det virkelig er Thotts værk, jfr. dennes bemærkning (udgaven s. 90): »Men i hvad nytte saadan afslag end kunde medbringe . . . er dog vel nu aldeelis derpaa ey at tænke, siden de nerværende udgifter icke lider revenuernes formindskelse, *med mindre mand kunde udfinde een anden vey til at stoppe dette tab, hvorpaa dog vel var at tæncke*« (anmelderens fremhævelse). Når forfatteren (s. 34) omtaler skattelettelsen for landbruget i 1731 og vel vil tillægge 1730-regeringen æren herfor, er dertil at bemærke, at dette kun delvis kan være rigtigt. Skattelettelsen var allerede under forberedelse før Frederik IV.s død. Christian VI og hans første regering kan altså kun få æren for ikke at have stoppet den.

Professor Glamann refererer (s. 14 f.) den hidtidige opfattelse af Otto Thott som statsmanden i anden række, en langsom administrator og en mand, der manglede personlig myndighed, men som på den anden side med den største iver og trofasthed arbejdede med de opgaver, der blev ham betroet, og lader det spørgsmål stå åbent, hvor velfunderet dette traditionelle billede er. Han fremhæver, at karakteristikken i hvert fald næppe holder stik i den periode af Thotts tilværelse, hvor de Ufor-

gribelige Tanker blev skrevet. Heller ikke jeg tør afsige nogen endelig dom over Thotts livsgerning og betydning. Men så meget tør nok siges, at hvis den gængse vurdering ikke bygger på et mere solidt grundlag end det, hvorpå Edvard Holm og senere historikere med ham har vurderet den politik, som de Uförgribelige Tanker var programmet for, så er der al grund til at tro, at historiens – eller skal vi sige historikernes – dom har været mildt sagt uretfærdig. Mon ikke tiden nu er inde til, at også Otto Thott får sin grundige monografi? Kristof Glamanns bog lægger op til den. Uanset hvilken vurdering af Otto Thott, der ville blive dens resultat, byder opgaven på en enestående lejlighed til at følge dansk økonomisk politik op igennem 1700-årene fra landbrugskrisens til de store reformers tid. Det vil vise sig, at den ikke tegner sig nær så springende og inkonsekvent som tidligere antaget. Otto Thott gjorde hele udviklingen med – om i første eller anden række får stå hen, men i hvert fald med i kredsen af dem, som udformede denne politik i alle dens faser under de skiftende ydre forudsætninger.

JENS HOLMGAARD

FRIDLEV SKRUBBELTRANG: Det indvundne Danmark. Udgivet af Det danske Hedeselskab. København, Gyldendal, 1966. 498 sider + 1 kort. Ill. 76,00 kr. Indb. 93,25 kr.

Det danske Hedeselskab har i anledning af sin 100-årsdag den 28. marts 1966 udsendt første bind af et stort anlagt jubilæumsværk. Så stor en samfundsmæssig rolle har Hedeselskabet spillet, og så dybe spor har dets mangesidede virksomhed afsat sig, at en skildring heraf på forhånd må påkalde ulige større interesse end den, jubilæumsskrifter i almindelighed kan gøre krav på. At en så kyndig forsker som dr. Fridlev Skrubbelttrang har påtaget sig opgaven, gør ikke forventningerne mindre om et væsentligt bidrag til vort lands nyere historie.

Bogen behandler tiden indtil den første verdenskrig og dækker altså på det nærmeste den første halvdel af Hedeselskabets historie, som allerede tidligere er skildret af C. Nyrop i hans jubilæumsskrift fra 1916. Er der således ikke taget ny jord under plov, så er dyrkningen til gengæld blevet overordentligt intensiveret. På grundlag af en dybtgående og kritisk bearbejdelse af et omfattende trykt og utrykt kildemateriale – naturligvis først og fremmest Hedeselskabets eget arkiv, dets tidsskrift og utallige publikationer – og i kraft af det videre overblik og den større frihed i behandling af forhold og personer, som afstanden i tid betinger, har forfatteren kunnet give en skildring af Selskabets historie i denne periode, som næppe i fremtiden lader sig rokke nævneværdigt. At Hedeselskabet, som det fremgår af bogens forord, overvejer at lade en natio-

naløkonom foretage beregninger over direkte og indirekte virkninger af opdyrkningen og landvindingen, herunder skovrejsningen i de sidste årtier, må hilses med glæde. En sådan undersøgelse bliver dog ikke nogen let opgave, bl. a. på grund af Hedeselskabets indirekte virkeform. Det vil næppe overalt være muligt at skille virkningerne af Selskabets indsats og af andre initiativer fra hinanden. Men lykkes det at gennemføre undersøgelsen blot nogenlunde tilfredsstillende – og vanskelighederne bør absolut ikke afholde Hedeselskabet fra at gøre forsøget – kan dens resultater meget vel tænkes sammen med dr. Skrubbeltrangs bog at blive udgangspunkt for nye og videregående vurderinger af Hedeselskabets plads i vor historie.

Det ville næppe være rigtigt at hævde, at dr. Skrubbeltrangs fremstilling bringer oplysninger eller synspunkter, som på revolutionerende måde ændrer opfattelsen af Hedeselskabet og dets betydning, men han tegner et langt mere fyldigt og nuanceret billede af Selskabets virksomhed og dets ledende personer, end det tidligere er gjort. Uden at Enrico Dalgas' indsats forklejnes, falder der noget mere lys på bestyrelsens to andre medlemmer Ferdinand Mourier-Petersen og Georg Morville, som hidtil har stået vel meget i skygge af Dalgas. Så forenklet og urigtig har dommen lydt over Mourier-Petersen som Selskabets formand gennem 32 år, at hans fortjeneste skulle have bestået i aldrig at have lagt hindringer i vejen for Dalgas. Brevvekslingen mellem de to viser noget andet og mere positivt. At Dalgas både som menneske og som hedesagens store organisator fuldt vel tåler den kritiske historikers projektorlys, skal fremhæves til beroligelse for dem, der måtte tro, at forfatteren har været på skalpejagt.

Når Nyrop i sin tid påtog sig at skrive jubilæumsbogen til Hedeselskabets 50-årsdag, var det, som han erklærede i forordet, beundring for Enrico Dalgas' person, der havde ledet ham. Det kan derfor ikke undre, at Dalgas kom til at fylde bravt i fremstillingen. Også i dr. Skrubbeltrangs værk er der, som ret og rimeligt er, tilmålt både ham og de øvrige agerende personer god plads. Men vigtigere end personerne og deres rollefordeling er jo dog den virksomhed, der blev sat i gang. Også her, ja vel navnlig her, graver forfatteren et spadestik, for ikke at sige to, dybere end forgængeren. Men dertil kommer, at han med sin omfattende viden og sit store overblik har kunnet sætte Hedeselskabet og dets virksomhed i relief. Som Dalgas ikke er blevet mindre af, at hans kolleger i bestyrelsen har fået, hvad der med rette tilkommer dem, er der ikke gået skår af Hedeselskabet, fordi det påvises, at andre gode kræfter har været i bevægelse både før og efter dets oprettelse. Det tjener den nuværende ledelse til hæder, at man i forordet smukt og beskedent erkender, at Hedeselskabet »kom ind i billedet og blev et nyttigt redskab i en udvikling, der allerede var i gang, og som omfattede

både opdyrkning af hede til agerland og skovrejsning i de jyske hede-egne«, og at man udtrykkeligt har ønsket jubilæumsbogen udarbejdet på den baggrund. Det er forøvrigt helt i Dalgas' ånd. I sine »Geografiske Billeder fra Heden«, som udkom 1867–68, beskæftiger han sig meget med det arbejde, som allerede var i gang, før Hedeselskabet blev dannet, og med de resultater, som var nået og jo netop var hans inspirationskilde fremfor noget andet.

En betydningsfuld del af bogen udgør da dens første store afsnit »Landvinding før 1866«, hvori forfatteren skildrer de danske ødemarker i ældre tid, som ingenlunde blot omfattede de jyske heder, men store områder af udyrket jord i alle landets egne, bl. a. sjællandske overdrev på 20–30 km eller mere i omkreds, ja selv dele af det frodige Sydfyn og sumpede og saltholdige arealer på Lolland og Falster. To faktorer stillede sig i vejen for et afgørende fremstød mod disse ødemarker: manglende teknisk formåen – »træploven gik tungt i ødemarksjord« – og endnu væsentligere: det gamle landvæsenssystem, som bastede og bandt den enkeltes initiativ. Den hoverityngede bondestand savnede overskud af kræfter til nybrydning, og overdrevsfællesskabet, som var beskyttet af lovgivningen indtil 1758–60, henviste ethvert initiativ til mindre områder inden for bymarken. Det blev udskiftningen og selvejet, som banede vejen for den store landvinding indadtil. Man kunne måske i denne sammenhæng have fundet det naturligt, om forfatteren i et kort rids havde oplyst om den økonomiske baggrund for den reformudvikling, der kom i gang ved midten af 1700-tallet, efter at krisen i 1730erne var overvundet. Den tilskyndelse til en mere intensiv drift af den dyrkede jord og til nybrud, som lå i konjunkturopgangen fra 1740erne, var jo dog den egentlige drivkraft bag hele den indre landvinding og i det mindste en meget væsentlig løftestang for reformpolitikken. Det var næppe tilfældigt, at Frederik IV.s opmuntring i 1723 til hedernes opdyrkning blev komplet resultatløs, mens det nye initiativ til hedens kolonisering knap 40 år senere fik varige følger, omend efter svære fødselsveer. Det første forsøg havde konjunkturerne imod sig, det sidste havde dem med sig. Men særdeles værdifuld er under alle omstændigheder den solide og lettilgængelige oversigt, vi her har fået over nydyrkning og landvinding i Danmark i hundredåret, før Hedeselskabet – båret frem af en ny konjunkturopgang, øget teknisk formåen og ikke mindst af en lille gruppe energiske og fremsynede mænd med Dalgas i spidsen – over en bred front gik til angreb mod den største af alle landets ødemarker og gjorde Jylland »låddent«, et angreb så effektivt, at hede-fredning i dette århundrede skulle blive nødvendig, for at dog et minde kunne bevares om Blichers brune hede, hvis forsvinden H. C. Andersen allerede i 1859 – 7 år før Hedeselskabets oprettelse! – med et ejendommeligt profetisk klarsyn forudså.

Med dette indledende afsnit er der lagt et solidt fundament for skildringen af Hedeselskabets historie frem til 1914. Den samler sig i tre hovedafsnit: »Hedesagens gennembrud«, »Dalgas-perioden« og »Brydningstider 1894–1914«. Grundigt og kyndigt redegøres der heri for Selskabets stiftelse og konsolidering, organisation og finansiering, for opgavernes planlægning, udførelse og resultater, for indre brydninger og ydre skepsis. Kritik måtte Hedeselskabet vel ofte stå for, både i starten og sidenhen, men om egentlig modstand synes der aldrig at have været tale. Stadig stigende statstilskud vidnede om forståelse og velvilje hos regering og rigsdag. På tværs af partiskel var der i en politisk brydnings-tid stort set bred enighed om, at hedesagen fortjente støtte, og at man kunne betro Hedeselskabet at administrere den. Mange vil formodentlig spørge, hvordan forfatteren vurderer den rolle for hedesagen, som den nationale katastrofe i 1864 almindeligt antages at have spillet. »Hvad udad tabes, skal indad vindes«, står vel i de flestes bevidsthed som hovedmottoet over Hedeselskabets virke i forrige århundrede. Allerede H. C. Andersens manende: »Skynd dig, kom! om føje år . . .« lader dog ane, at meget var i gang på heden længe før krigen. At hedesagen af mange betragtedes som en nationalsag, og vel også i en vis forstand var det, er der næppe tvivl om, men dr. Skrubbeltangs fremstilling efterlader ikke det indtryk, at det nationale aspekt, forstået som en bevidst stræben efter ved indre landvinding at erstatte tabet af Slesvig, har været af afgørende betydning. For den side af hedesagen, som hede-bønderne selv stod for, kan man i hvert fald roligt lade alle formodninger om nationale motiver fare. Støt og roligt toges år for år – både før og efter 1866 – ny jord under plov, hvadenten det skete ved, at man ud fra bestående brug gnavede sig ind i heden fra kanten af, eller at man oprettede helt nye brug. Forfatteren anslår, at der mellem 1837 og 1866 er sket en forøgelse af det besåede areal i Jylland fra ca. $\frac{3}{4}$ til godt 1 mill. tdr. land. Tallene er usikre, men lader ingen tvivl tilbage om, at der uden indgriben og støtte udefra var en vældig udvikling i gang, som også uden Hedeselskabets oprettelse ville fortsætte. Hedeselskabets rolle blev den dobbelte at rejse skov på heder, som ikke egnede sig til agerbrug, og både herved og på anden vis mere eller mindre indirekte at fremme mulighederne for opdyrkning af de hedestrækninger, som egnede sig hertil. Foruden plantageanlæg var engvanding og mergelforsyning de konkrete formål, som fra starten stod i forgrunden. Men som tiden gik, udvidedes virkefeltet – undertiden efter tilskyndelse udefra og ved vekselvirkning – til andre områder: afvanding, mosekultur, mose-industri og en række kulturtekniske opgaver – fra kort før århundredskiftet ikke blot i Jylland, men over hele landet. Plantningsprogrammet udvidedes og differentieredes. Småplantninger og læplantning spillede en stigende rolle ved siden af skovrejsning. Mens denne sidste over-

vejende gennemførtes med bistand af kapitalstærke privatmænd fra alle landets egne, løstes andre opgaver fortrinsvis i samarbejde med hedeegnenes egen befolkning. Evnen til at fremkalde initiativ og til at bringe lokale kræfter i samspil og bevægelse var vel den egentligste årsag til Dalgas' og Hedeselskabets succes. »Bønder ville plante – dertil var det kommet, og det var Dalgas' største bedrift«, siger dr. Skrubbeltang. »Gratis og velvillig vejledning« er nøgleord til forståelse af den enorme virkning, der med anvendelse af relativt beskedne midler udgik fra Hedeselskabets hovedkontor i Århus (siden 1907 i Viborg). Oplysnings- og forsøgsvirksomhed og samarbejde med andre i hedens frugtbargørelse interesserede havde fra første færd en fremtrædende plads i Hedeselskabets program.

Det er sikkert ikke helt overflødigt at fremhæve, at hedesagen havde to hovedsider. Som forfatteren træffende udtrykker det: »Hedeselskabets virksomhed var led i et større hele. Hedeopdyrkning var jo andet end velorganiseret arbejde ved åer, kanaler og enge, i udstrakte plantager og på mosestationer. Det var et hverdagsslid på de magre marker, hårdt arbejde med plov eller hakke og spade, med trillebør eller mergelkærre«. Hvad egentlig hedeopdyrkning angår, kom Hedeselskabet først sent ind i billedet og da kun indirekte. I 1906 blev selskabet Hedebruget stiftet under Hedeselskabets medvirken og protektion, men på foranledning af Viborg Amts landøkonomiske Forening. Baggrunden var en stagnation i nyopdyrkingen under indtryk af de vigende landbrugskonjunkturer i slutningen af forrige århundrede. Midlet til at stimulere opdyrkingen var kontante statstilskud, hvis fordeling administreredes af Hedebruget.

Med et omfattende talmateriale illustrerer og dokumenterer forfatteren den vældige forvandling, »det mørke Jylland« undergik på mindre end et par menneskealdre, ganske vist ikke alene som følge af Hedeselskabets virke, men i vid udstrækning inspireret og støttet af det. Med sin detaljerigdom stiller bogen undertiden temmelig store krav til læserens koncentration. Det skal erkendes, at opgavens videnskabeligt forsvarlige løsning kræver megen dokumentation og ofte gør det nødvendigt at spinde på mange tråde samtidigt. Men når det er sagt, må det tilføjes, at forfatteren med sin ofte – også i dette værk – demonstrerede evne til at samle omfattende problemkomplekser og udviklingsforløb i sikre og myndige formuleringer godt kunne være kommet læseren noget mere i møde ved at knytte de mange tråde i en afsluttende sammenfatning.

Hæver bogen sig, hvad indholdet angår, højt over det traditionelle jubilæumsskrift, gælder dette i lige så høj grad dens udstyr, som er indholdet værdigt: gode billeder og smuk typografi. Af fejl er der kun få, alle ubetydelige. Nok sad præsten Hans Bjerregaard i Hjermind længe i sit embede, men han tiltrådte dog først i 1798 og ikke som anført s. 98 i 1788. Et par småfejl i personregistret fanges kun af den meget kritiske

læser – og så naturligvis af anmelderen, som skal dokumentere sin nidkærhed. Det samme gælder et par ubetydelige sammmentællingsfejl i tabellerne s. 85, 86 og 384 samt i tekstens tal s. 284 f. Det kan undre lidt, at tabellen s. 448 f. viser en noget større fremgang for indvunden jord i tiden 1881–1907 end reduktion af udyrkede arealer (220.700 mod 218.100 ha), men differencen skyldes vel, at der er regnet med tilnærmede tal, eller er forklaringen egentlig landvinding? Bogens titel vil muligvis kunne volde bibliograferne lidt besvær. Den er i og for sig træffende og velvalgt, men siger for lidt. Den siger ikke, at fremstillingen kun går til 1914, at bogen er første del af en større helhed, og den siger heller ikke, at det dog immervæk er Hedeselskabets historie og virke, der er hovedsagen. Med datateknikkens »information retrieval« lige om hjørnet er det nok klogt, at også historikerne besinder sig på nødvendigheden af, at deres arbejder forsynes med så betegnende titler, at den, der beder datamaskinen om litteraturfortegnelser, kan få ordentlig besked.

Dalgas var engang inde på den tanke, at Hedeselskabet ikke skulle leve evigt, men at dets opgaver før eller siden burde overgå til staten. Selskabet lever endnu i bedste velgående, og der er næppe mere nogen planer om at lade staten tage over. Men dets virksomhed har i mange henseender taget nye retninger. Beretningen herom har vi endnu tilgode. Lad den ikke vente alt for længe på sig! De første 50 år kendte vi i hovedtrækkene i forvejen, men de sidste 50 er rå jord, og skildringen af dem bliver et virkeligt nybrud. Så meget mere behov er der for den, som Hedeselskabet i de senere år på ny har fået kritikeres søgelys på sig fra mange kanter. Lad så være, at ikke alle forhold endnu uforbeholdent kan lægges frem i dagens lys. Der kommer nye jubilæer, hvor en grundigere behandling kan foretages.

JENS HOLMGAARD

Statsrådets forhandlinger 1848–1863. Udgivet af rigsarkivet ved HARALD JØRGENSEN. København, Munksgaard. Bd. I. 24. januar–15. november 1848. xii + 606 s. 1954. – Bd. II. 16. november 1848–30. august 1850. vii + 635 s. 1956. – Bd. III. 3. september 1850–28. januar 1852. vii + 664 s. 1958. – Bd. IV. 28. januar 1852–19. april 1853. vii + 709 s. 1960. – Bd. V. 27. april 1853–31. maj 1854. vii + 681 s. 1962. – Bd. VI. 7. juni 1854–30. august 1856. vii + 688 s. 1964. – Bd. VII. 4. september 1856–4. november 1859. vii + 635 s. 1966. Bd. I 25 kr., bd. II 30 kr., bd. III–V 35 kr. pr. bd., bd. VI–VII 40 kr. pr. bd.

Da det første bind i denne publikationsrække var udkommet i 1954, blev det anmeldt i Historisk Tidsskrift (11. rk. IV, s. 516 ff.). Anmelderen

var afdøde dr. phil. Erik Møller, som selv havde haft adgang til at benytte statsrådsprotokollerne og derfor kunne udtale sig ikke blot om det da udgivne bind, men også om videreførelsen af det værk, hvis fuldendelse han i sin fremskredne alder ikke kunne regne med at opleve.

Udgivelsen er siden fortsat med rosværdig præcision. På alle lige årstal er et bind statsrådsforhandlinger kommet til verden. Bindene er næsten lige store: 6–700 sider hver, og de gengiver in extenso, hvad protokollerne indeholder.

I 1966 udkom 7. bind i rækken, dækkende tiden fra 4. september 1856 til 4. november 1859. Historisk Tidsskrifts redaktion har ønsket, at der nu blev gjort en slags status over det hidtidige forløb af dette til dato største udgivelsesarbejde indenfor vor nyeste historie.

Titlen »Statsrådets forhandlinger« er formelt set ikke helt dækkende. Bortset fra, at det officielle navn i det meste af perioden var »geheimstatsråd«, er det ikke én, men flere forsamlinger, hvis mødereferater er publiceret, og de repræsenterer ikke nogen klar institutionel kontinuitet. Men »statsråd« er en gængs og praktisk fællesbetegnelse for det, der til enhver tid udgjorde rigets øverste råd. I indledningen til bd. I og efter omstændighederne i forordet til de enkelte bind er der gjort opmærksom på disse variationer.

Der førtes ingen protokol over forhandlingerne i Frederik 6.s og Christian 8.s geheimstatsråd. Der findes fortegnelser over de sager, der er foredraget i statsrådet, men om selve forhandlingerne har vi ingen officielle kilder, bortset fra de gældende bestemmelser om statsrådets forretningsgang, som iøvrigt ikke fulgtes ufravigeligt.¹ En betænkning om monarkiets forvaltning, afgivet af A. S. Ørsted den 23. marts 1847, indeholder en del om statsrådets forhandlingsform i enevældens sidste år. I private kilder, navnlig Christian 8.s og Rantzau Breitenburgs dagbøger, kan man finde oplysninger om selve forhandlingerne.

Christian 8. døde på et tidspunkt, da spørgsmålet om organisationen af monarkiets centralstyre var sat under debat i regeringskredsen. Det er muligvis et resultat af denne debat, at man straks efter Frederik 7.s tronbestigelse begyndte at føre protokol over forhandlingerne. Det var en af de ting, Ørsted havde anbefalet i sin ovennævnte betænkning.

Den første protokol, i udgaven I s. 1–25, er ikke nogen rigtig statsrådsprotokol. Den indeholder referat af de forhandlinger om monarkiets forfatningsforhold, der førtes i dagene 24.–28. januar 1848 og mandede ud i den kgl. kundgørelse af 28. januar. Disse forhandlinger førtes af geheimstatsrådet med tilkaldelse af P. G. Bang og Otto Moltke, der begge havde bistået Christian 8. i den undersøgelse af monarkiets forfatningsproblemer, han lod foretage, men ikke nåede at føre til ende.

¹ Frd. 13. februar 1772, kgl. åbent brev af 29. april 1814, reskr. 20. april 1819.

Man bestræbte sig på at lade de forfatningspolitiske forholdsregler, der iværksattes efter tronskiftet, fremtræde som en direkte fortsættelse af det, der var forberedt af Christian 8., og i konsekvens heraf blev de betænkninger, den afdøde konge havde ladet udarbejde, tilakkeret protokollen.² Denne har nærmest karakter af forhandlingsprotokol for en forfatningskommission. Den er af udstyr ganske uanselig og er ikke autoriseret.

Den 28. januar tages en almindelig og autoriseret gehejmestatsrådsprotokol (I s. 27–112) i brug. Her optegnes i summariske referater de administrative sager, der foredroges i rådet, og de forhandlinger, de gav anledning til. I tiden indtil 21. marts herskede endnu den enevældige regeringsform. Det er sandsynligt, at disse referater afspejler forhandlingsformen i den senere enevældes gehejmestatsråd. Karakteristisk er således, at sagernes foredrag ikke besørges af en gehejmestatsminister, men af den førstedeputerede i vedkommende regeringskollegium eller, hvis denne selv er medlem af statsrådet, af den deputerede, der kom næst i anciennitet. Rentekammeret, hvis præsident, finansminister Moltke, sad i statsrådet, havde både en dansk og en tysk referent. Der var de samme faste mødedage som i Christian 8.s tid, onsdag og fredag.

En tilbageslutning til forhandlingsformen under Christian 8. er dog ikke uden videre mulig. Den nye konge beholdt sin fars ministre – der var kun fire – men udnævnte strax to nye, kancellipræsident Carl Moltke og stiftamtmand Bardenfleth. Det er bemærkelsesværdigt, at Carl Moltke i statsrådet selv refererer visse sager, nemlig dels sager fra jernbanelkommissionen, hvis formand han var, dels hertugdømmernes stænder- og ridderskabssager. Disse har formentlig været betragtet som præsidentens særlige ressort, hvis referat han beholder som medlem af gehejmestatsrådet, medens den deputerede Dumreicher overtager referatet af de egentlige kollegiesager.

Foruden de administrative sager, der forelægges til kgl. resolution, indeholder protokollen nogle rent politiske forhandlinger. Sådanne forhandlinger er også tidligere forekommet – Christian 8.s dagbøger vidner derom – men ikke i samme omfang som i disse første måneder af Frederik 7.s regering. Tronskiftet udløste megen usikkerhed. Monarkiets indre stabilitet var truet. Den internationale situation var anspændt og blev med revolutionen i Frankrig til en akut krise. Storpolitiken kommer mere og mere i forgrunden i gehejmestatsrådets forhandlinger. At generaladjudanten gentagne gange refererer i statsrådet er formentlig atypisk. Men selv dette taget i betragtning er disse protokollater en vigtig kilde til statsrådets forhandlingsform i enevældens sidste fase.

² Jfr. I s. 4 f., 13 og 17. Disse betænkninger, herunder Ørstedes af 23. marts 1847, vil i nær fremtid blive udgivet af Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie.

Den 22. marts 1848 indtrådte en helt ny situation. De ministre, der nu udnævnes, bliver ansvarlige for regeringens førelse, og de deler den offentlige forvaltning mellem sig. Enhver kgl. resolution skal nu kontraheres af den minister, under hvis ressort sagen hører. Stillingen som øverste chef for en forvaltningsgren bliver forbundet med medlemskab af statsrådet. Kongen erklærer, at han fremtidig kun vil deltage i møderne, når han indbydes til det, hvad han meget sjældent bliver.

Det nye statsråd, hvis forhandlinger findes i udgaven fra bd. I s. 115 til og med bd. III, får en improviseret start. Forhandlingsformen er ret uformel, og man når aldrig frem til positive bestemmelser for dets forretningsgang. Ved kgl. åbent brev af 29. marts 1848 trækkes visse retningslinjer op, nærmest som en konstatering af den faktisk foregåede forandring. Det betegnes som »en selvfølge«, at såvel de sager, som i henhold til det åbne brev af 29. april 1814 skulle foredrages kongen i det gehejme statsråd, som de sager, der direkte indleveredes til kongen af vedkommende departementschef, fremtidig skal foredrages af vedkommende minister, uanset om sagen har været forelagt statsrådet, eller er af den natur, at ministeren selv kan påtage sig ansvaret, »idet han indestaaer for at den indstillede Sags Afgjørelse skeer overensstemmende med Regjeringens Principper«. Endvidere fastslås det, ligeledes som »en selvfølge«, at referatet i statsrådet ikke længere skal foretages af vedkommende kollegiums chef eller ældste medlem, men derimod af den pågældende fagminister. Det åbne brev slutter med at bebude nærmere regler for statsrådets indre forretningsgang og for sagernes forelæggelse i statsrådet og for kongen.

Der skete dog foreløbig intet i denne sag, men spørgsmålet kom frem under forfatningsforhandlingerne og resulterede i følgende bestemmelse i junigrundlovens § 21: »Ministrene i Forening udgjøre Statsraadet; Forsædet føres af den, som af Kongen er udnævnt til Premierminister. Alle Lovforslag og vigtigere Regjeringsforanstaltninger forelægges Statsraadet. Dettes Ordning samt Ministeransvarligheden bestemmes ved Lov«.

Der blev umiddelbart efter grundlovens stadfæstelse af generalprokurør Algreen Ussing udarbejdet et forslag til statsrådets ordning, ledsaget af udførlige kommentarer.³ Skønt Ussing understreger, at det er ham ukendt, hvilken praxis der har udviklet sig i statsrådet i det 1½ år, det har fungeret, lægger hans forslag sig tæt op til denne praxis. I bemærkningerne beskæftiger han sig bl. a. med, hvad der skal forstås ved »vigtigere regjeringsforanstaltninger«. Efter at have gennemgået forskellige udenlandske forbilleder afstår han fra at definere dette begreb nærmere, »idet den enkelte Minister dog . . . baade for sin egen Skyld

³ Generalprokurørens journal 1849 nr. 106.

og med Hensyn til de øvrige Medlemmer af Statsrådet, vil tage i Betænkning paa egen Haand at afgøre en Sag, der utvivlsomt maa henhøre til de vigtigere Regjeringshandling, eller som kom i nær Berøring med de under andre Ministerier henhørende Anliggender, og nærmere kan man neppe i noget Tilfælde komme Sagen, uden at lamme den enkelte Ministers Virksomhed paa en skadelig Maade. Det vil dog, hvorledes Regelen end affattes, for en stor Deel beroe paa vedkommende Ministers Personlighed, om han vil forelægge flere eller færre Sager for Statsraadet, eller afgjøre dem paa egen Haand«. Dog foreslår Ussing, at det gøres til pligt at forelægge udnævnelse og afskedigelse af visse højere embedsmænd i statsrådet.

Ussings forslag blev ikke gennemført. Det cirkulerede blandt statsrådets medlemmer, men man endte med at følge en indstilling fra finansminister Sponneck, der gik ud på at ordne spørgsmålet i forbindelse med ministeransvarlighedsloven, idet han iøvrigt fremhævede, at grundlovens løfteparagraffer ikke indebar en forpligtelse til at forelægge lovforslag herom på den først sammentrædende rigsdag. Efter Sponnecks mening burde der ikke lovgives om statsrådets indre forretningsgang, »som med god Føie kunne ansees Legislaturen ligesaa uvedkommende, som omvendt Rigsdagens Forretnings-Ordning er Regjeringen«.⁴

Der blev lejlighedsvis truffet interne bestemmelser om, at visse sager altid skulle forelægges i statsrådet, jfr. f. ex. II s. 522, hvor det vedtages, at henvendelser fra rigsdagen skulle behandles dér, hvad enten de var rettet til regeringen eller enkelte ministre. Forhandlingerne i statsrådet drejede sig ingenlunde kun om vigtige inden- og udenrigspolitiske problemer. Mange mindre, tildels meget specielle administrative anliggender blev også genstand for forhandling, hvis de f. ex. berørte mere end én ministers ressort eller i deres konsekvens kunne komme i berøring med »regeringens principer«. Man kan i det store og hele sige, at kriteriet for, om en sag gjordes til genstand for omtale i statsrådet, ikke var dens vigtighed i og for sig, men om den havde eller antoges at kunne få et politisk aspekt, eller blot kunne tænkes at interessere de øvrige ministre.

Hvad der indbragtes i statsrådet, forelagdes ikke nødvendigvis til afgørelse. Statsrådet var et forum for meningsudvexlinger mellem ministre, stedet hvor en minister kunne *meddele* sine planer, så kollegerne eventuelt kunne gøre indsigelse. Et interessant eksempel findes bd. I s. 532 f., hvor Monrad meddeler, at han i en konkret sag agter administrativt at gennemføre et borgerligt ægteskab. Et par havde ladet sig vie af en præst i en ikke anerkendt religiøs sekt, hvilket medførte, at deres forhold juridisk set var »forargeligt samliv«. Statsrådet ville imidlertid ikke gå med til at foregribe indførelsen af borgerligt ægte-

⁴ Premierministerens journal 1849 nr. 74.

skab og vedtog, at der kunne meddeles de pågældende kgl. bevilling til at anses som ægtefolk, hvis de søgte om det, hvad der var præcedens for, dog at ansvaret for bevillingen måtte falde på kultusministeren. Sagen har også interesse for spørgsmålet om den anordningsret, statsrådet mente at sidde inde med i denne periode, hvor den enevældige forfatning de facto var sat ud af kraft, og en ny lovgivningsmagt endnu ikke institueret.

Når statsrådet traf en beslutning, eventuelt efter afstemning, har den været betragtet som bindende for vedkommende minister. Ville han ikke tage ansvaret for den, måtte han udtræde af regeringen. En minister kunne ganske vist begære et særvotum tilført protokollen i en sådan form, at det fremtrådte som en reservation. Det er muligt, at man derved har haft ministeransvarlighedens juridiske side i tankerne, men efter tidens opfattelse var det *juridiske ansvar* først og fremmest knyttet til kontrasignaturen. Reservationer i statsrådsprotokollen er i virkeligheden politiske og beskæftiger sig fortrinsvis med, hvorledes en minister vil reagere overfor flertalsbeslutninger, der er i strid med hans politiske principer. Det drejer sig om delagtigheden i regeringens kollektive *politiske ansvar*. I den forbindelse skal henvises til en reservation, justitsminister Bardenfleth fik tilført protokollen i et møde kort før grundlovens stadfæstelse (II s. 148 f.). Mødet fandt sted den 21. maj. Referatet kan først være indført i protokollen efter at være godkendt i mødet den 18. juni (II s. 166). Efter dette tidspunkt er der foretaget en rettelse i referatet af Bardenfleths erklæring. I den oprindelige redaktion bebuder ministeren at ville tage sin afsked, hvis visse §'er i grundloven, bl. a. om nævninge, opretholdtes. I den endelige redaktion udgik erklæringen om at ville udtræde.

Det er overordentlig værdifuldt, at der netop fra denne overgangsperiode findes et så fyldigt materiale til belysning af selve regeringsfunktionen, og det er fuldt berettiget, at referaterne fra dette statsråd er optrykt in extenso. Den omstændighed, at kongen normalt ikke deltog i statsrådets møder, og at der så at sige ingen formelle forskrifter var givet for, hvad det skulle beskæftige sig med, bevirker, at referaterne ret skarpt afspejler den politiske situation. Statsrådet fra marts 1848 til januar 1852 er jo i virkeligheden identisk med senere tiders ministermøder, men med den for historikeren meget vigtige forskel, at forhandlingerne er udførligt refereret i en omhyggelig ført embedsprotokol.

Fra »novemberministeriets« tiltræden førtes protokollen på den måde, at forhandlingerne refereredes på sidernes venstre spalte, medens resolutionerne indførtes i højre spalte, også i de tilfælde, hvor resolutionen indeholdtes i en bisætning til referatteksten. Dette forekommer gennem hele bd. II og III, men udgiveren er desværre ikke blevet fristet til at reproducere det, f. ex. gennem en variation af typografien. Det er heller

ikke markeret i udgaven, at der i protokollen er tydelige mellemrum mellem de enkelte sager. Begge dele ville have gjort det lettere at orientere sig i disse ret kompakte textmasser. Bortset fra, at hver taler begynder med en ny linje, løber teksten hvert møde igennem uden ophold. En smule »luft« mellem de enkelte sagsreferater havde givet et bedre overblik.

Statsrådet af 1848 fik en kort levetid. Det ophævedes formelt ved slutningsbestemmelsen i kgl. kundgørelse af 2. oktober 1855 om grundlovens indskrænkning. I stedet trådte § 14 i forfatningsloven for det danske monarkis fællesanliggender, hvorefter ministrene for fællesanliggender i forening med ministrene for landsdelenes særlige anliggender *under kongens forsæde* skulle udgøre gehejmestatsrådet. I virkeligheden blev statsrådet allerede opløst af det gehejmestatsråd, der oktrojeredes med følgende passus i kgl. kundgørelse af 28. januar 1852: »Samtlige Vore Ministre udgjøre Vort Geheime-Statsraad, i hvilket Vi ogsaa for Fremtiden ville føre Forsædet . . .«.

Ordet »ogsaa« hentyder til, at det nye gehejmestatsråd skulle opfattes som en continuation af enevældens statsråd, en fiktion, der bl. a. markeredes ved, at man påny tog den protokol i brug, som var benyttet ved gehejmestatsrådets møder januar–marts 1848. I det første møde fremsatte kongen en udtalelse om »de Forhold, der havde bevæget ham til atter(!) at lade det Geheime Statsraad træde i Virksomhed«. Man søgte også at genindføre onsdag og fredag som faste statsrådsdage, men det lykkedes ikke. Det politiske program gik ud på en genoprettelse af det monarki, der var brudt sammen i marts 1848. Den forfatningsmæssige og administrative udvikling, der siden da havde fundet sted, betragtedes som noget, der kun vedrørte kongerigets særlige anliggender.

Det nye gehejmestatsråd adskilte sig dog meget væsentligt fra enevældens. Som i junigrundlovens statsråd var alle forvaltningsgrene repræsenteret ved en minister, og ministrene foretog selv de sager, der hørte under deres respektive ressorts. I modsætning til enevældens gehejmestatsministre udgjorde ministerkollegiet nu en regering i moderne forstand. Den rummede i sig summen af administrativ kompetence og ansvar og sammenholdtes af forudsætningen om en fælles politik, for hvilken man var medansvarlig, sålænge man forblev i regeringen.

Det lykkedes ikke gehejmestatsrådet at fastholde den position, statsrådet af 1848 havde skabt sig som centrum for den udøvende magts forhandlinger og beslutninger. To ting bidrog afgørende til at reducere dets betydning. Den ene var kongens faste tilstedeværelse. Den anden var indførelsen af formelle kriterier for, hvad der skulle foredrages i statsrådet.

Kongens faste tilstedeværelse indskrænkede forhandlingerne til kun at

omfatte, hvad der var egnet til at siges i majestæten overværelse. Det udelukkede ikke meningsudvekslinger mellem ministrene. De var jo ikke partirepræsentanter i nutidens forstand, og selvom kongemagten var stærkt svækket, var det dog stadig i overensstemmelse med tingenes orden, at kongen afgav resolution efter at være præsenteret for divergerende opfattelser. Kongen var imidlertid et fremmedelement i forhold til ministerkollegiet, hvad der gjorde supplerende forhandlinger ministrene imellem uden kongens nærværelse påkrævet. Det uformelle ministermøde, som vi kender det i nutiden, toner nu frem.

Under junigrundlovens statsråd var sådanne uformelle ministermøder ikke nødvendige. Den fortrolighed i forhold til kommende regeringer, der kunne opnås ved at holde møder »udenfor protokollen«, blev først i partiregeringernes tid en nødvendighed. Man har nærmest det indtryk, at medlemmerne principielt fandt det urigtigt at forhandle uden et formeligt indkaldt og protokolleret statsrådsmøde. Da »novemberministeriet« den 28. juni 1851 holdt en konference »udenfor protokollen«, for at drøfte ministeriets demission, skete det i henhold til en på et statsrådsmøde dagen i forvejen udtrykkeligt vedtaget og protokolleret beslutning (III s. 330).

I udgaven er to møder den 21. og 23. maj 1849 (II s. 148 ff.) betegnet som ministermøder. Protokollen bruger ikke selv dette udtryk, men konstaterer blot, at ministrene var samlede. Forklaringen er den, at konseilspræsidenten var sygemeldt. Da han igen overtog præsidiet, ratihaberede han de beslutninger, der var truffet på de to møder. Et lignende møde den 10. juli 1848 er protokolleret på den måde, at referatet oplæses i et senere statsrådsmøde og indgår i dets referat (I s. 384 ff.). Det forekom også, at en anden minister overtog præsidiet i chefens fravær (I s. 261 ff.). Den 17. juli 1848 var et flertal af ministrene tilstede ved en konference med kongen på Frederiksborg, uden at statsrådsmøde var berammet og uden protokoloftagning. Dette gav anledning til kritik i statsrådet (I s. 387–94 og 398 f.), hvorunder det synes forudsat, at ministeriets forhandlinger altid burde foregå »indenfor protokollen«.

Derimod er det sandsynligt, at man ret snart efter indførelsen af gehejmestatsrådet i januar 1852 er kommet ind på at holde uformelle ministermøder. De optræder i hvert fald inden længe som et normalt led i regeringsprocessen. I et statsrådsmøde den 26. september 1854 (VI s. 108) henviser indenrigsminister Tillisch til bemærkninger, han har fremsat ved »Ministeriets Conference«. Kriegers dagbøger indeholder intet fra disse år, men omtaler i 1856 ministerkonference, ministerråd eller ministersamling som noget hyppigt forekommende.

Hertil svarer, at statsrådets mødefrekvens falder brat i 1852 og vedbliver at falde. Følgende opstilling giver et indtryk af statsrådets afta-

gende betydning som det centrale regeringsorgan efter omdannelsen i 1852:

	Antal møder	Antal tekst-sider i udgaven
1848 (285 dg.).....	137	478
1849	131	313
1850	119	328
1851	122	497
1852	78	503
1853	64	560
1854	49	410
1855	28	253
1856	27	235
1857	19	212
1858	17	136

Dette kan ikke forklares som en udvikling fra unormale krigsforhold til stabile fredsforhold. De centrale problemer om monarkiets integritet og forfatningsforhold var næsten konstant på dagsordenen perioden igennem. Regeringens forhandlinger må i stigende grad være foregået udenfor statsrådet.

Mødereferaternes omfang mindskedes ikke i de første år efter gehejme-statsrådets oprettelse. Det voxede endog lidt. Først i 1855 begynder en kraftig tilbagegang. Referaternes gennemsnitlige længde pr. møde er dog hele tiden mere end dobbelt så stor som i junigrundlovens statsråd, nemlig over 8 sider i 1853–58 mod 2–4 sider i 1848–51.

Dette hænger sammen med den anden vigtige forandring i statsrådets forretningsorden. Man genoptog fra enevældens gehejmestatsråd den praxis, at en del konkrete administrative sager, hvis afgørelse krævede kgl. resolution, foredroges og afgjordes i statsrådet. Nu som dengang afgaves de fleste kgl. resolutioner, bl. a. alle sager om udnævnelse og afskedigelse af embedsmænd, i kabinettet, men en række sager med nærmere tilknytning til lovgivningen, især bevillinger, dispensationer, formildelse af idømte straffe m. v. (jfr. junigrundlovens §§ 31 og 32 og fællesforfatningens §§ 18 og 19), forelagdes i statsrådet.

Dette ændrede statsrådsforhandlingens karakter. Den blev mere formel og kom til i højere grad at beskæftige sig med sager, der var uden politisk betydning, f. ex. eneret- og skilsmissebevillinger, afhændelse af jordegods etc. Kriteriet for, hvad junigrundlovens statsråd beskæftigede sig med, var som nævnt politisk. Efter 1852 synes der at være en stigende tilbøjelighed til kun at bringe rent politiske sager ind i statsrådet i det omfang, kongens medvirken var påkrævet.

Det at en sags afgørelse kræver kgl. resolution, har intet at gøre med dens vigtighed. Den kgl. resolution er et gyldighedskriterium for love

og visse administrative afgørelser. I motiverne til det ovennævnte udkast til en lov om statsrådets ordning påpegede Algreen Ussing, at mange sager, hvis afgørelse kræver kgl. resolution, ikke derfor kunne henføres til de vigtigere regeringsforanstaltninger, ligesom der gaves foranstaltninger, hvortil kgl. resolution ikke er nødvendig, men som efter deres beskaffenhed ikke bør afgøres af den enkelte minister uden at være forelagt det samlede statsråd. Hvad den sidste slags sager angår, måtte det efter 1852 være mest praktisk at drøfte dem i ministermøder udenfor statsrådet.

Resultatet er, at udgaven af statsrådets protokoller fra og med bd. IV indeholder en mængde sager af meget ringe værdi, som kun er kommet med, fordi de af formelle grunde er refereret i statsrådet og ofte uden nogensomhelst forhandling bliver stadfæstet af kongen, samtidig med at et ukendt antal politiske forhandlinger mellem ministrene er blevet unddraget protokollen.

Det må være berettiget at spørge, om man under disse omstændigheder burde have fortsat med at gengive in extenso, hvad protokollen indeholder. Det er så meget mere berettiget, som de oprindelige tilsynsførende med udgaven, departementschef Andreas Møller og rigsarkivar Axel Linvald, i indledningen til bd. I netop holder den mulighed åben, at man i den senere del af perioden kan udelade noget af stoffet (I s. vii f.).

Erik Møller har i sin foran omtalte anmeldelse beskæftiget sig med dette problem. På grundlag af sit kendskab til de dengang upublicerede protokoller fra 1850'erne mente han – efter en bemærkning om, at udeladelser »i det hele ubestrideligt er af det onde« – at spørgsmålet for disses vedkommende måtte tages op under en anden synsvinkel, efterhånden som referater om rene expeditionssager svulmede stærkt op. Her ville det være rimeligt alene at gengive protokollerne in extenso for enkelte år eller bestemte tidsafsnit som prøve og så iøvrigt udelade dette stof. Men han anbefalede at gå frem med skønsomhed og henviste bl. a. til, at benådningssager kunne give anledning til drøftelse mellem ministrene af betydelig juridisk interesse, og at der i sager under hertugdømmeministerierne kan skjule sig spørgsmål af nogen politisk betydning også under referater af tilsyneladende ren lokal art.

En stikprøveundersøgelse, bestående i en opmåling af siderne 101–200 i hvert af bindene IV–VII med henblik på den plads, der optages af rene expeditionssager, der uden forhandling erholder kgl. underskrift i statsrådet, har givet til resultat, at denne kategori af sager optager følgende procentdele af den trykte text: i bd. IV 44 %, i bd. V 38 %, i bd. VI 53 %, i bd. VII 77 %.

Deraf skal man ikke slutte, at der uden videre kunne være »sparet« så meget af de pågældende bind. Tallene tjener først og fremmest som

endnu et bevis på statsrådets aftagende betydning som forum for politiske afgørelser. Der kan formentlig argumenteres for at publicere visse dele af de rene expeditionssager. Erik Møller peger med rette på benådningssagerne, som vel rettere burde kaldes strafformildelsessager.

Statsrådet fungerede som en overordnet lægmandsjury med hensyn til strafudmålingen i de ved højesteret pådømte straffesager. De fleste af ministrene var nok jurister, men statsrådets opgave var ikke at foretage en juridisk prøvelse af dommene, men at bringe strafudmålingen, som var bundet til en forældet lovgivning, i overensstemmelse med samtidens opfattelse. Det er betegnende, at der ofte i sådanne sager kommer selvstændige bidrag fra Frederik 7., f. ex. nedsættelse af 75 rottingslag til 50 eller formildelse af en dødsdom således at domfældte vel henrettes, men fritages for at få sit hoved sat på en stage.

Disse strafformildelsessager rummer rets- og forvaltningshistoriske problemer, der venter på at blive taget op. Da statsrådet ikke sjældent diskuterede disse i og for sig upolitiske sager, er det vel ikke uberettiget også at medtage de tilfælde, hvor sagen uden forhandling afgjordes efter ministerens indstilling.

Det er imidlertid ikke en betragtning, der kan overføres til alle expeditionssager, der passerede statsrådet. Man må give Erik Møller ret i, at der ofte er tale om ganske uinteressante personalia, og der er ingen grund til at publicere disse fremfor de tildels mere betydningsfulde indstillinger til kgl. resolution, der ikke kom i statsrådet. Man kan undre sig over den ødselhed, hvormed man lagde beslag på ledende statsmænds tid ved at lade en regering in pleno påhøre denne omstændelige oplæsning. Det var heller ikke alle, der kunne holde sig vågne.

Under 8. april 1856 noterer Krieger i sin dagbog: »Examenssagen blev foredraget i Statsraadet à l'ingenu: Allersidst. Alt slumrede. Pludselig vaagner Scheel . . .«. Sagen drejede sig om den retsvidenskabelige embedsexamen for hertugdømmet Slesvig, og trods slummeren under referatet udspandt der sig bagefter en debat. Der skal naturligvis ikke ankes over, at en sådan sag er medtaget i udgaven (VI s. 538 ff.). Mindre rimelig er derimod optrykket af en 5 sider lang indstilling om nogle forandringer og nærmere bestemmelser ved den kgl. resolution af 6. maj 1850 om en undervisningsplan og examensbestemmelser for de lærde skoler i Danmark (VII s. 391 ff.). Det er ganske vist ikke nogen uvigtig sag, og der blev også, inden kongen allernådigst bifaldt indstillingen, en kort debat, hvorunder Krieger bl. a. beklagede, at der ikke blev »tilbudt« engelsk. Selve bekendtgørelsens text kunne imidlertid være klaret med en henvisning til lovsamlingen 1858 s. 720 ff. og Departementstidende s. å. s. 956 ff., hvor den findes trykt, det sidste sted endda med en redegørelse for forhistorien. At disciplene f. ex. skal vide, at

primalt, der ikke går op i to andre, heller ikke går op i deres produkt, er ikke noget, man vil lede efter i en statsrådsprotokol.⁵

Disse statsrådsreferater har været meget besværlige for ministrene, og der blev da også gjort forsøg på at indskrænke dem. Det ser ud til, at initiativet er udgået fra Frederik 7., for hvem de vel har været særlig uudholdelige. Den 23. december 1854 sender konseilspræsidenten en cirkulæreskrivelse til sine kolleger »efter dertil af Hans Majestæt givne Anledning«, hvori han udbeder sig deres foreløbige ytringer m.h.t., om man ikke for fremtiden kunne indskrænke statsrådsreferatet til de vigtigere sager.

Desværre ligger ministrenes betænkninger ikke i den pågældende journalsag i konseilspræsidentens arkiv (1855 nr. 1). En af dem – justitsministerens, dateret den 29. januar 1855 – er imidlertid udførligt refereret i Reskripter 1864 s. 378 ff., hvor man i en note har aftrykt en forestilling fra justitsministeren, der førte til kgl. resolution af 23. december 1864 om, at visse sager, der hidtil var afgjort i statsrådet, fremtidig dels kunne afgøres af ministeren i kongens navn, dels foredrages kongen udenfor statsrådet.⁶ Af forestillingen fremgår, at forhandlingerne i 1855 ikke førte til noget, men alene sagens opståen viser, at også samtiden var i tvivl om det berettigede i disse statsrådsreferater. Sondringen mellem statsrådsager og kabinetssager har næppe kunnet forklares ud fra nogen administrativ nødvendighed.⁷

I sluningen af bd. VII (s. 549 ff.) optræder en ny variant af statsrådsinstitutionen, nemlig ministerkonferencen, der ifølge § 15 i fællesforfatningen af 1855 skulle træde sammen under konseilspræsidentens forsæde, når kongen var forhindret i at præsidere. Kongen kunne derefter bestemme, om han umiddelbart ville bifalde konferencens indstillinger, eller om han yderligere ville lade sig sagerne foredrage i statsrådet. Der holdtes fire sådanne møder under Hall's første ministerium. Kongen valgte hver gang at bifalde uden yderligere foredrag. Referaterne af disse konferencer, hvor tronfølgeren og arveprinsen var tilstede, svarer ganske til statsrådets, når de er værst.

Ifølge forfatningslovens § 20 skulle ministerkonferencen desuden præliminært behandle spørgsmål om øvrighedsmyndighedens grænse, hvorefter ministrenes vota skulle forelægges kongen til endelig afgørelse i statsrådet. Sådanne spørgsmål forekom ikke i nogen af de fire konferencer.

⁵ Jfr. det tidligere statsråds behandling af de i 1850 udstedte bestemmelser (II s. 255, 421, 452).

⁶ Akterne herom findes i justitsmin. 1. kt. journ. 1855 nr. G 3737, 1864 nr. R 2299.

⁷ Forholdet mellem statsråds- og kabinetsafgørelser, herunder spørgsmålet om hjemmestatsrådets mødefrekvens og ministermøder er behandlet af Ernst Andersen i Fra juræns overdrev, Kbh. 1953, s. 144 ff.

Disse ministerkonferencer må naturligvis ikke forveksles med de foran omtalte ministermøder, der i samtidige kilder ofte betegnes som ministerkonferencer.

Uanset hvad man måtte mene om det berettigede i at give publikationen det omfang, den har fået, er det naturligvis en biomstændighed i forhold til den kendsgerning, at et righoldigt materiale af høj præsumptiv kildeværdi nu stilles til rådighed for enhver, der vil skaffe sig viden om, hvad der foregik i Danmarks regering i Frederik 7.s tid. Men der melder sig det spørgsmål, om man mere bestemt kan sige, *hvor* høj denne kildeværdi er. Her er jo ikke tale om stenografiske referater. Statsrådssekretæren har under mødets forløb gjort notater om de fremsatte udtalelser, og som hovedregel blev et protokoludkast forelagt til godkendelse i et senere møde. Først da er indførslen sket.

Både fremgangsmåden og tidsfaktoren giver mulighed for væsentlige afvigelser mellem det, der er sagt, og det, der står i protokollen. Godkendelsen kunne både bruges til at rette misforståelser og til at justere de fremsatte synspunkter i forhold til senere begivenheder. Risikoen for en drejning af referatet er naturligvis mindst, når godkendelsen sker i et umiddelbart påfølgende møde. Men den slæbte ofte langt bagefter. I august 1854 var man kommet 11 måneder bagud! En så sen godkendelse er jo principielt meget betænkelig.

Som regel indeholder protokollen intet, der tyder på, at referaterne ikke er blevet godkendt i den skikkelse, hvori de er forelagt. Der findes dog mindst ét eksempel på, at et referat er blevet kasseret. I mødet den 18. juni 1849 (II s. 166) oplæstes protokollaterne fra 13 (!) møder, afholdt fra 14. maj til 16. juni. Her tilføjes det: »... med Hensyn paa Protocollen af 3. Juni besluttedes en forandret Redaction, som senere blev at forelægge Statsraadet; den tidligere Redaction vedlagdes Protocollen«. Desværre har det kasserede udkast ikke kunnet findes i konseilspræsidiets arkiv.

Spørgsmålet om referaternes pålidelighed har også andre aspekter. I hvilket omfang har referenten fået udleveret aktstykker og notater til støtte ved udarbejdelsen af sine referater? Man tør vel gå ud fra, at de fem sider om de lærde skolers eksamensregler er afskrevet fra et aktstykke. Men hvorledes med de forskellige udkast til paragraffer i grundlovsforslaget? Og selvom vi forudsætter, at statsrådssekretæren bona fide kun har indført i protokollen, hvad der er blevet *sagt* under forhandlingerne, opstår problemet om kildeværdien af udtalelser fremsat i en mundtlig forhandling. Statsrådsprotokollerne indeholder en mængde konkrete oplysninger, men i det omfang man ikke har haft aktstykker ved hånden, må de have støttet sig på deltagerens hukommelse. Ofte nøjes man med hentydninger til noget, der forudsættes alment kendt

eller akcepteret. Endelig bruger man ikke i en mundtlig forhandling den præcise reference til skrivelser, journalnumre, paragraffer m. v., som man finder i de officielle akter.

Spørgsmålet om statsrådsprotokollernes kildeværdi skal ikke søges besvaret her, men principielt må det fastholdes, at de ikke uden videre kan anvendes som kilde til de konkrete sagforhold, der har været behandlet i statsrådet. Primært er de en kilde til, hvad der har været sagt eller oplæst i statsrådet, og de kan ikke umiddelbart dokumentere noget som helst andet. I og for sig er det en selvfølge, men det skal nok vise sig, at den lette adgang til dette materiale og den i visse tilfælde ret besværlige adgang til andet kildemateriale vil friste til uforsigtighed.

Det ses af indledningen i bd. I, at man har regnet med, at udgaven både vil få *videnskabelige benyttere* og *læsere*. Det er, i hvert fald for perioden 1848–52, ikke helt uberettiget at regne med læsere, og man bør i denne forbindelse komplimentere »forfatterne«, statssekretærerne H. M. V. Lunding og – for størstepartens vedkommende – C. F. J. H. Liebe, for den form, de har givet referaterne. Det er lykkedes dem at reproducere forhandlingerne på en måde, der gør store dele af referaterne til ligefrem underholdende læsning. Man mærker en bestræbelse for at fastholde deltagerens personlige stil. Forhandlingsdialogen hænger som regel stofmæssigt godt sammen, hvilket vidner om, at såvel referatoptagelse som redaktion har været omhyggelig.

Der er naturligvis udeladt en hel del af det, der er sagt, sikkert meget som ville have gjort udgaven endnu mere læseværdig. Efter referaterne at dømme har møderne været afviklet i en fuldkommen behersket atmosfære, hvor selv meget udprægede meningsforskelle ikke et øjeblik har formået at sætte temperamerterne i bevægelse. Man bibringes tilmed det indtryk, at Frederik 7.s deltagelse gav møderne en tilsætning af værdighed og formel korrekthed, som ministrene tog lidt mere afslappet på, når de var alene.

Virkeligheden var noget anderledes. Krieger giver glimtvis et andet billede i sine dagbøger. At de evindelige tørre referatsager har haft noget søvndyssende ved sig, kan man overbevise sig om ved selv at læse dem. Men udbrud af skænderi og vrede forekom også. De slap blot ikke gennem sekretærens loyale pen. Helt har man dog ikke kunnet udslette sporene, f. ex. skimter man mellem linjerne i bd. I s. 366 f., hvor der forhandlede om feltpræster, noget i retning af et mundhuggeri mellem Tscherning og Monrad.

Frederik 7.s indlæg i forhandlingen er vist gengivet med større loyalitet mod majestæten end mod virkeligheden. Her kommer den personlige stil ikke frem. I statsrådsmødet den 2. marts 1861 rettede tronfølgeren og arveprinsen bebrejdelser mod krigsministeren, men blev afbrudt af

kongen med følgende bemærkning: »Stille! Prindserne kunne tale naar de spørges. Ingen kan give Ministeren en Vidsker uden Kongen!«. Disse kongeorde kommer ikke med, når udgaven når frem til 1861, for de står ikke i protokollen. De er bevaret gennem en privat kilde (citeret af Erik Møller i *Helstatens Fald I* s. 395).

Selvom en kursorisk læsning af de tre første bind kan give et omrids af regeringernes handlingsmønster, der kan være af interesse udover den kreds, der beskæftiger sig videnskabeligt med tidens historie, er værket dog som helhed ikke egnet til læsning. Det kan heller ikke bruges som opslagsværk i lighed med lovsamlingen eller Rigsdagstidende, da det ikke er muligt at give en tilstrækkeligt dækkende og praktisk anvendelig definition af, hvilke oplysninger man kan finde i værket. Det er en kildeudgave til brug for forskere, der beskæftiger sig med tidens politiske og administrative historie og dermed beslægtede discipliner: retshistorie, kirkehistorie, skolehistorie, finanshistorie m. v.

Forskeren vil imidlertid støde på den vanskelighed, at der ved udgivelsen er »afstået fra så godt som enhver kommentering« (bd. I s. viii). Dette blev ved publikationens start fastslået af de daværende tilsynsførende. I motiveringen blev der både taget hensyn til læsere og til videnskabelige benyttere. Man antog, at læsere ville erkende, at kommentering »i mærkelig ringe grad vil være nødvendig for forståelsen af selve teksterne«. Denne påstand kan ikke ganske godkendes. Har man ikke relevante aktstykker til rådighed, vil det i adskillige tilfælde ikke være helt klart for læseren, hvad forhandlingen drejer sig om. Krydshenvisninger ville iøvrigt have været en god hjælp ved sager, der behandles gennem flere møder.

M.h.t. den videnskabelige benyttelse er der givet tre grunde for at undlade kommentering: 1. den ville blive tilfældig og derfor utilfredsstillende, 2. den ville i urimelig grad have sinket udgivelsens tempo, 3. den ville inden længe blive forældet. Den mellemste af disse grunde kan ikke uden videre affærdiges, når der til et sådant arbejde kun kan disponeres over en del af én videnskabsmands tid. Men derudover må det siges, at den manglende kommentering i meget høj grad hæmmer udnyttelsen af værket. Der er naturligvis ingen ende på, hvad der kan laves af kommentarer til tekster af denne art. Man kunne imidlertid have indskrænket kommenteringen til at løse en bestemt opgave: at forbinde protokolteksterne med andet kildemateriale.

I indledningen til bd. I (s. xi) siges der noget om dokumenter som bilag til protokollerne, der kan lede på vildspor. For tiden indtil 22. marts 1848 findes bilagspakker, der korresponderer med protokollen. De består imidlertid kun af forestillingsextrakter til de sager, der forelægges til afgørelse i statsrådet. Om tiden efter 22. marts 1848 siges, at

de dokumenter, der omtales som taget ad acta eller til protokollens følge, ikke er samlet i særlige bilagspakker til protokollen, men må søges blandt premierministerens (= konseilspræsidentens el. statsrådets) journalsager. Dette må ikke opfattes således, at der er korrespondance mellem statsrådsprotokollen og premierministerens journal eller overhovedet, at man normalt blandt disse journalsager kan vente at finde de aktstykker, der henvises til i statsrådsforhandlingen. Premierministerens journal er en korrespondancejournal for premierministerens kontor og vil som helhed kun registrere aktstykker, der er stilet til premierministeren. Iøvigt findes for tiden efter 28. januar 1852 en pakke med statsråds-sager, nummereret med romertal, hvortil hører en journal. En anden mindre pakke indeholder spredte sager fra hele perioden. Det er i mange tilfælde sager, der har cirkuleret mellem ministrene og er forsynet med deres vota. Men de repræsenterer kun en ringe del af de aktstykker, der har ligget til grund for statsrådets forhandlinger. Sådanne skriftlige ministervota er imidlertid stof, der kan sidestilles med statsrådsforhandlingen. Det er beklageligt, at de er blevet så fuldstændigt forbigået.

Aktstykkerne til de sager, der forelagdes af fagministrene, skal i almindelighed søges i de pågældende ministeriers arkiver. Muligheden for at nå frem til dem afhænger dels af sagens karakter, dels af vedkommende ministeriums arkivordning. Til sager, i hvilke der er afgivet kgl. resolution, vil man forholdsvis let kunne finde den kgl. forestilling, men vejen fra denne til korrespondance og andre aktstykker er mere eller mindre kroget. I justitsministeriet er den ret ligetil, i indenrigsministeriet kan den være meget besværlig. Hertil kommer, at en del af akterne fra det slesvigske ministerium og næsten alle fra det holsten-lauenborgske finder sig i det slesvig-holstenske landsarkiv. For sager, der ikke gennem statsrådsforhandlingen er bragt i forbindelse med en kgl. resolution, kan der ikke gives nogen almindelig anvisning på, hvordan man når frem til forakterne.

Hvis statsrådsprotokollerne på grund af deres lette tilgængelighed i stigende grad bliver brugt som udgangspunkt for arkivundersøgelser eller inddraget i universitetsundervisningen, bliver rigsarkivet stillet overfor opgaver, der sikkert vil overbevise om, at den mest rationelle løsning vil være én gang for alle at knytte forbindelsen mellem statsrådsprotokollens referater og de dertil svarende administrative akter. Dette kan gøres ved at afslutte udgivelsen af statsrådets forhandlinger med ét eller to bind indeholdende de nødvendige kommentarer og henvisninger. Om man bør gå så langt som til også at knytte forbindelsen til tidens ganske rige arkivmateriale af privat proveniens, skal der ikke her tages stilling til. Det bliver et spørgsmål om at holde opgaven indenfor det muliges rammer. Derimod bør der sørges for henvisninger til trykte kil-

der, navnlig til referaterne fra periodens forskellige folkerepræsentationer. Det vil i meget høj grad lette benyttelsen.

De oprindelige tilsynsførende har iøvrigt regnet med den mulighed, at der skulle udarbejdes afsluttende kommentarbind. Efter begrundelsen for at undlade kommentering tilføjer man nemlig: »Skulle senere vundne erfaringer vise, at vi har taget fejl, vil der intet være til hinder for efter værkets afslutning at indhente det forsømte«. Hvis kommentarerne kommer, er intet fejlet og intet forsømt, da det af flere grunde kan være praktisk at lade dem komme tilsidst; men om de kommer, vil være afgørende for den betydning, dette store publikationsarbejde vil få for den historiske forskning.

Hvert bind er forsynet med tre sæt registre: et navneregister, et sagregister og en talerfortegnelse. Navneregistret er tillige stedregister, hvilket har medført visse problemer. Det er ikke så ligetil at individualisere steder, i hvert fald ikke når man vil operere med sådanne overordnede stedsbetegnelser som kongeriget Danmark, de enkelte hertugdømmer, Færøerne, Island, Vestindien, endog monarkiet som helhed. Usikkerheden viser sig bl. a. ved, at »Danmark« først fra og med bd. V er registreret som stednavn.

Hertugdømmerne og bilandene optræder tillige i sagregistret. Det er ikke lykkedes registerforfatteren at trække en klar linje mellem, hvornår disse områder er stednavne og hvornår de er »sager«, hvad man ikke kan undre sig over. I bd. VI omhandles s. 342 f. en sag om afståelse af noget staten tilhørende fæstegods ved Torshavn til Færø amts skolevæsen. Det registreres i navneregistret under Torshavn s. 342 og Færøerne s. 343, men ikke i sagregistret. En sag om administrative forskrifter m.h.t. blandede ægteskaber i Vestindien (II s. 32) findes i navneregistret, men ikke i sagregistret, der ellers som underrubrikker til »Vestindien« bl. a. har »Forholdene i . . .« og »Lovgivning for . . .«. En vigtig forhandling i samme bind s. 179 f. om grundlovens eventuelle gyldighed i Vestindien samt om erstatningsspørgsmålet i forbindelse med negeremancipationen er anført uspecificeret i navneregistret under Vestindien. I sagregistret findes det under Vestindien i underrubrikken »Åbent brev til beboerne«. Under stikordet »Negeremancipationen« findes ingen henvisning til dette tekststed, men derimod under »Grundlovens gyldighed for kolonierne«. I bd. IV er Lauenborg en »sag« s. 147 (ophævelse af vej- og bropenge) og s. 194 (indkøb af en landejendom), men et »navn« s. 50 (dekoration af embedsmænd), s. 492 (Sachsens reservation m.h.t. Lauenborg i akcessionsakten til Londontraktaten) og s. 597 (inddragelse i finanskassen af landmilicefonden). Iøvrigt er Lauenborg sluppet ind i navneregistret i en del tilfælde, hvor det er et led i navnet på

en institution, f. ex. generalkommandoen for Holsten og Lauenborg, selvom der de pågældende steder kun er tale om Holsten.

I navneregistret bruges ingen underrubrikker, hvad der gør det ret uanvendeligt m.h.t. personer og »steder«, der optræder meget hyppigt. Stikord i bd. II som »Berlin« med 47 uspecificerede henvisninger, »Preussen« med 80 og »Tyskland« med 61 er ikke til megen nytte. Personer er kun registreret, hvor de *omtales*. Deres udtalelser som medlemmer af statsrådet registreres i talerfortegnelsen. Blandt de omtalte personer er Frederik 7. topscorer. I de tre første bind registreres han bl. a. hver gang, ministrene taler om at erhverve hans majestæts approbation på et eller andet, hvad de meget ofte gør. Fra og med bd. IV, hvor kongen altid selv er med, registreres han tilsyneladende kun i forbindelse med den formular, der indleder hvert møde, f. ex. »Aar 1852, den 18de August, var det Geheime Statsraad samlet under Hans Majestæt Kongens allerhøieste Præsidium«. Statssekretær Liebe tangerer fra og med bd. III majestæts rekord, idet man nu også yder den service at registrere Liebes underskrift under hvert mødereferat. Bd. IV s. 215 omtales, at kongen rejser til Jylland. Det er ikke noteret i navneregistret, men derimod i sagregistret under stikordet »Kongen«. Her finder man til gengæld mod forventning intet om kongen som institution, f. ex. IV s. 283 om at den militære organisation og avancementsforholdene udelukkende er undergivet hans majestæts bestemmelse.

Der er flere sagforhold, man leder forgæves efter i sagregistret. Et i denne periode så aktuelt fænomen som »kontrasignatur« er utilfredsstillende registreret. Som selvstændigt stikord findes det ikke, kun bd. II har det som underrubrik til »Ministrene« med en enkelt henvisning. En meningsudvexling V s. 136 f. om statsrådsreferaternes hemmeligholdelse er ikke opfanget. Det samme gælder omtalen af et ministermøde (»Ministeriets Conference«) VI s. 108 samt en forhandling VI s. 83 om hvorvidt en kgl. resolution, der går ud på, at en forestillet sag ikke gennemføres, behøver at kontrasignes. En vedtagelse om, at visse sager skal foredrages i statsrådet inden deres afgørelse (II s. 552) er heller ikke sagregistreret.

Under »Benådning« har man samlet både strafformildelser (administrativ revision af afsagte straffedomme) og benådnings i nutidens forstand (løsladelse inden fuldbyrdet strafafsoning). Det kan nok forsvares, da terminologien vist ikke er helt fast. Henvisning fra »Strafformildelse« til »Benådning« findes dog kun i enkelte af bindene. Mindre forståeligt er det, at eftergivelse af dødsstraf ikke altid tillige er registreret under benådning. Ved en retshistorisk undersøgelse af statsrådets judicielle virksomhed bør man benytte sagregistret med forsigtighed.

Når dette er sagt, må det retfærdigvis tilføjes, at enhver der selv har

deltaget i udarbejdelsen af et stort register, er ganske på det rene med umuligheden af at lave et register, der besvarer alle spørgsmål. Sagregistre til de publicerede statsrådsprotokoller er stærkt specificerede og yder ubestrideligt megen hjælp. Det gælder alle sagregistre, at man ikke må gøre sig afhængig af dem. Kritiken i dette tilfælde gælder først og fremmest, at man har interesseret sig for lidt for de enkelte elementer af regeringsprocessen, som statsrådsprotokollen er en så vigtig kilde til.

Det tredje af registrene, en meget specificeret talerfortegnelse, er en fortrinlig idé. Det er ikke noget selvstændigt udarbejdet register, men en udstykning af sagregistret på talere. Hvad der mangler i sagregistret, vil derfor også mangle i talerfortegnelsen. Men den letter i høj grad opsporingen af de enkelte ministres udtalelser. Man burde dog øverst i hver spalte have anført talerens navn i parentes. Der er ministre, der beslaglægger adskillige registerspalter, som det kan være lidt besværligt at orientere sig i.

Når man engang er ved vejs ende med udgivelsen og forhåbentlig har afrundet den med de savnede noter, melder sig spørgsmålet om en fortsættelse. Det er almindelig kendt, at statsrådsprotokollen efterhånden »degenererer«, dvs. at den indskrumpning af det betydningsfulde stof, der sker i løbet af 1850'erne, fortsætter, så det tilsidst er en undtagelse, når der står noget af interesse i protokollen. De af Aage Friis i 1936 publicerede uddrag af statsrådets forhandlinger om Danmarks udenrigspolitik 1863–79 viser dog, at der stadig forekommer vigtigt stof. I det omfang statsrådsprotokollerne indeholder andet end formaliteter, bør de publiceres så langt frem i tiden, som diskretionshensyn tillader.

Men interessen må også vendes mod ministermøderne. Her må vi vistnok et stykke ind i det 20. århundrede, inden der foreligger egentlige protokollater, og man støder yderligere på den vanskelighed, at de formelt må betragtes som private aktstykker. Det er under nutidens politiske forhold utvivlsomt også en forudsætning for, at de kan indeholde noget af interesse. Ingen moderne regering vil tillade, at referater af ministrenes konferencer – på samme måde som administrative akter – står til rådighed for senere regeringer af anden politisk retning. Det vil ikke være muligt at genoplive statsrådsprotokollen i den skikkelse, den havde i årene 1848–52. Der må søges andre veje til at sikre eftertiden kendskab til, hvad der passerer på ministermøderne.

Den foreliggende udgave af statsrådets forhandlinger, især de tre første bind, giver tydeligt bevis for vigtigheden af at kunne fremlægge sådant materiale. Erik Møller skrev i sin anmeldelse af bd. I, at nye overraskende eller afgørende bidrag til Danmarks historie i det pågældende tidsrum indeholder disse protokoller ikke, men at man gennem dem kan nå til en dybere og klarere erkendelse af begivenhedernes gang og mini-

strenes standpunkter. I grunden er dette ikke så mærkeligt, da forhandlingerne drejede sig om sager, hvis oplæg og udgang der foreligger meget andet materiale om. Men der er grund til at understrege et forhold, som Erik Møller kun i forbigående strejfer. Det er statsrådsprotokollernes primære karakter af kilde til selve regeringsprocessen. I det omfang, de forhandlinger, der er ført mellem ministrene, har fundet plads i dem, er de en central kilde til viden om, hvordan landet på den tid blev regeret. Disse bind rummer et væld af forvaltningshistoriske oplysninger. En nøjere udforskning af dem vil muligvis yde de afgørende bidrag til Danmarks historie, som i første omgang er udeblevet.

NIELS PETERSEN

Tre venstremænd. En brevveksling mellem Frede Bojsen, Klaus Berntsen og Niels Neergaard. Udg. ved HARALD JØRGENSEN. København 1962. XXVI + 338 s., 1 tvl. 40,50 kr. – Frede Bojsens politiske erindringer. Udg. ved KRISTIAN HVIDT. København 1963. XI + 556 s., ill. 53,50 kr. – Begge værker udg. af Udgiverselskab for Danmarks nyeste Historie. I kommission hos G. E. C. Gad.

Venstreoppositionen i rigsdagen efter 1870 rummede som bekendt en række grupper, der snart var i samarbejde, snart var rivaler, men som forenedes i ønsket om en mere vidtgående demokratisering af det offentlige liv end de traditionelle indehavere af regeringsmagten var villige til at indrømme. Som forfatningskampen trak i langdrag, øgedes spændingen mellem venstregrupperne. Til det taktiske spil, hvormed de søgte at komme i fordel for hinanden, føjedes efterhånden det synspunkt hos en del af oppositionen, at forfatningskampen udfægtedes mellem parter, der på væsentlige områder havde fælles interesser, som truedes af den generelle samfundsudvikling på denne tid. I denne forbindelse var socialistforskrækkelse en væsentlig drivkraft, men det samme gælder om en dybtgående aversion mod de navnlig i københavnske venstrekredse rådende frisindede anskuelse, som sammenfattedes under den vage betegnelse brandesianisme, og som dagbladet Politiken fra 1884 stod som udtryk for.

For denne del af oppositionen – de moderate, fra 1890 til 1902 Det forhandlende Venstre – var der ikke noget attråværdigt i et systemskifte, d.v.s. i en ubetinget gennemførelse af forfatningskampen, indtil regeringspartiet var tvunget i knæ og kravet om folketingsparlamentarisme var sket fyldest. Ganske vist tænkte de moderate også på en genoprettelse af forfatningen, men denne genoprettelse skulle ske i forståelse med højre. Den tænkes tilvejebragt ved en omfattende forhandlingspolitik,

der skulle nærme parterne til hinanden, udbygge interessefællesskabet mellem dem og skabe en barriere mod, hvad Estrup i december 1890 havde kaldt de »samfundsnedbrydende Omvæltningsbestræbelser«.

Hovedmanden i denne forhandlingspolitik var fra venstres side Frede Bojsen, om hvem Edvard Brandes, ikke venligt men rammende, skrev: »Hr. Bojsen er præcist som en Mand skal være i dette Land: Grundtvigianer, Teolog, Løjtnant, Højskoleforstander, Alvorsmand og Patriot – endog Demokrat« (Fra 85 til 91, 1891, s. 66). Navnlig det sidste led i opremsningen var ondt ment – E. B. var demokrat og venstremand af en anden støbning end Bojsen, men hans skepsis med henblik på lodigheden af dennes demokratiske sindelag deltes eksempelvis af C. Berg (Høgsbro: Brevveksling II, s. 183), og man kan om man vil finde belæg for denne skepsis i de to udgaver, der har Bojsens person som det naturlige centrum: den af Harald Jørgensen udgivne brevveksling mellem Bojsen, Klaus Berntsen og Niels Neergaard, og Frede Bojsens af Kristian Hvidt udgivne politiske erindringer. Det kan knibe for Bojsen at få regnet jøder, socialister og radikale med blandt de danske, og lidt tvivl er der også med hensyn til københavnernes. Bojsen er selv på det rene med, at hans hovedargument mod Københavns befæstning næppe lader sig offentligt fremstille: »Det er frykten for at befæste København *imod* det øvrige land, at belemre landet med en fæstning, som landets egen mobile styrke ikke kan erobre tilbage – sammenlign Kommunens forsvar af Paris« (Pol. erindr., s. 112, citatet er fra 1895).

Nu skal man nok tage sig i agt for at lægge for meget ind i Bojsens hyppigt stemningsprægede udbrud. Her synes der at være tale om en inverteret hidsighed, som den meget nærtagende og nervøse politiker først og fremmest gav afløb i dagbøgerne og i breve til nærstående meningsfæller. I personlig omgang var han en vindende og fordragelig mand, der også forstod at hygge om sine gæster, selv i tilfælde, hvor det kun var taktik (jf. festen for Høgsbro, Pol. erindr., s. 225 ff.). Han var i iøjnefaldende grad familiemenneske, men også en særdeles målbevidst politisk leder, selv om han i denne sidste egenskab hæmmedes af en tilbageholdenhed, som Hvidt tilskriver »hans beskedenhed, hans mangel på forfængelighed og hans instinktive afsky for flokler og bravader« (Pol. erindr., s. II), alt sammen karaktertræk, der modsiges af mange steder i erindringerne, mens Hvidt rammer plet, når han peger på, at Bojsens styrke lå i »den politik, der holdt sig indenfor rigsdagens mure«. I denne fejrede han triumfer, skønt det er for meget af det gode at omtale forliget i 1894 som »den store forsoning mellem højre og venstre«, eller at tale om »det store bojsenske kompleks af sociale love fra halvfemsernes begyndelse, der danner udgangspunkt for vor tids socialforsorg« (Pol. erindr., s. III og IV). Da er det pågældende stykke i Harald Jørgensens indledning adskilligt mere jordnært og indholdsmæt-

tet (Tre venstremænd, s. XI f.). En så rutineret udgiver som Harald Jørgensen falder naturligvis ikke for den fristelse at overvurdere sit emne. Til gengæld savner man i hans indledning – som, hvor den ikke refererer de udgivne breves indhold, står i gæld til Neergaards og Hans Jensens fortrinlige afsnit i Dansk Biografisk Leksikon – den entusiasme og den fantasi, som den store opgave har forlenet Hvidt med.

En lignende modsætning kan iagttages med hensyn til kommenteringen i de to udgaver. Harald Jørgensens noter, der ligesom Hvidts støttes af et fyldigt personregister, kan virke noget sparsomme. De indskrænker sig ofte til de oplysninger, der kan hentes i et veludstyret håndbibliotek, og giver kun sjældent litteraturhenvisninger, som kunne hjælpe læseren til at uddybe et emne på egen hånd. Det hænder, at der gives for lidt kommentar – hvis man gennemgår godt en snes tilfældigt udvalgte sider, savnes der på s. 104 en note om en tegning i Klods Hans, s. 124 en bemærkning om, at Berntsens henvendelse til borgmester Rosenørn, Stege, var en opfordring til denne om at indtræde i B.s ministerium som justitsminister, s. 128 en note om kongens, d.v.s. den daværende kronprins' »afgørende tale« på sølvbryllupsdagen (jf. Pol. erindr., s. 364), og s. 130 en oplysning om Henriette Crone. Erik Henrichsens artikel i Dansk Tidsskrift, som ifølge en note s. 109 ikke synes at være optaget i dette tidsskrift, findes i årgangen for 1906.

Hos Hvidt er dette anderledes. Han har ikke blot det øre, der skal til for at aflytte teksten de steder, der trænger til en forklaring, han har også en anelig fantasi, når det gælder om at opspore, hvor de nødvendige oplysninger kan findes, se f. eks. hans henvisninger til den førnævnte sølvbryllupstale eller de skønne noter s. 14, 22, 24, 31, 33, 34, 40 – for atter at gribe til et tilfældigt udpluk af sider – der hver for sig dels giver den konkrete oplysning, der fordres til forståelse af teksten, dels henviser til ofte afsides og glemte publikationer, som på denne måde atter bliver draget ind i søgelyset.

Men ak, når fandtes dydernes sum på et bræt, blandt udgiverne altså. Hos Hvidt er der ikke kun tale om skønhedsfejl, som den besynderlige forkortelse »jvr.« sideordnet med »jfr.« (note 8, s. 86 har ovenikøbet begge former), eller roderi med forkortelsen af bogtitler: henvisninger til Kriegers dagbøger forkortes på 4 forskellige måder (se s. 60, note 37; s. 61, note 39; s. 66, note 53 og s. 79, note 4 – her henvises forøvrigt til 4. bd. af dagbøgerne i stedet for til 6.), på samme vis med Høgsbros brevveksling o.a. Den som afslutning af indledningen trykte liste over forkortelser overholdes langt fra.

Til skønhedsfejlene, omend til de mere besynderlige, kan også henregnes, at det i noterne anvendte og passable princip, hvorefter citaterne gengives i moderne retskrivning, ofte udstrækkes til bogtitler. Danske Magazin bliver til Danske Magasin (s. 123, 136, 150 og 152 –

på alle de nævnte steder henvises også til »nr.« i stedet for til »bd.«), i titlen på en pjece (s. 136, note 8) er ikke blot retskrivningen normaliseret, men det gammeldags ord »Udtrædelse« rettet til »udtræden«, riffelprovisoriets titel er ligeledes moderniseret (s. 143). Grovere løjer kan findes i gengivelse af citater: henvisningssidetallene kan være forkerte (s. 137 henvises til Neergaards erindr. s. 101, skal være 150; et citat fra A. D. Jørgensens dagbog (s. 152) står ikke på s. 31 men på s. 29), og endelig hænder det, at citaterne er ukorrekte. I det nævnte A. D. Jørgensen-citat skal i stedet for »mærkelig« læses »mærkværdig«, et andet sted (s. 118) udelades et »meget« i et Høgsbro-citat, i et Krieger-citat (s. 59, note 33) bør der tales om en »ordfører« – der står »formand« – og s. 256 citerer Hvidt efter Folketingstidende et par linier af C. Ploug's digt om Poul Vendelbo, så det hverken er i overensstemmelse med kilden eller med Ploug. En farligere form for afvigelse mellem note og forlæg ses s. 94, hvor der uden hjemmel i den anførte kilde tales om Hostrups »fortørnelse«. – Småting, bevares, men der er for mange af dem.

De fremførte anker – hvortil kan føjes det hjertesuk, at det ville have lettet benyttelsen af Pol. erindr., hvis de ligesom Tre venstremænd havde været udstyret med levende klummetitler – kan imidlertid ikke fordunkle den kendsgerning, at der i disse to publikationer er blevet lagt et yderst interessant kildemateriale frem. Ganske vist har Hvidt tidligere udnyttet Pol. erindr. i sin bog om Venstre og forsvarssagen (1960), og Neergaard har haft adgang til dem og ypperligt gjort brug af dem, da han udarbejdede sine egne erindringer (1935), der desværre kun strækker sig til 1894, mens det svækker Tre venstremænds værdi som kilde til det politiske hændelsesforløb, at over 80 % af brevstoffet stammer fra tiden efter 1901, da Bojsen havde trukket sig ud af aktiv politik. Men der er nok endda.

Her kan der peges på den fylde af detaljer, som rummes i Pol. erindr. og på det mylder af kildekritiske problemer, som de enkelte afsnits forskellige affattelsestidspunkt rejser. Men det må først og fremmest understreges, at Pol. erindr. i deres vidtdrevne subjektivitet giver et enestående tydeligt billede af en politisk forgrundsfigur, et billede, som suppleres og kompletteres af Tre venstremænd, også og netop i de sene breve, hvori den alderstegne Bojsen over for sine yngre, forhenværende kampfæller fremsætter synspunkter, som uden det bånd politisk ansvar pålægger, med karikaturens skarphed udleverer det ideologiske mønster, hvorefter han handler.

LORENZ RERUP

VIGGO SJØQVIST: Danmarks Udenrigspolitik 1933-1940. Udgiverselskab for Danmarks nyeste Historie. København, Gyldendal, 1966. 417 s. 39,50 kr.

Studiet af dansk udenrigspolitik er foregået i spring. Det synes at være udsprunget af enkelte forskeres særlige interesse for bestemte tidsperioder eller enkeltpersoner. Ingen dansk forsker har hidtil vist interesse for de generelle aspekter af Danmarks eller tilsvarende småstaters forhold til andre stater anskuet som en del af det til enhver tid bestående internationale system.¹ Man kan opregne en lang række enkeltafhandlinger om væsentlige sider af dansk udenrigspolitik til forskellige tider,² men ingen af disse er udarbejdet med det formål at skabe en syntese eller helhedsopfattelse af, hvilke faktorer der kan antages at have været af betydning for de mennesker, der til forskellige tider har påtaget sig eller fået pålagt det hverv at varetage Danmarks interesser i forholdet til andre stater.³

Dette forhold må man tage i betragtning ved gennemlæsningen, vurderingen og benyttelsen af alle enkeltafhandlinger om Danmarks udenrigspolitik. Det gælder også overarkivar, dr. phil. Viggo Sjøqvists nylig fremkomne undersøgelse af Danmarks udenrigspolitik 1933-1940. Forfatteren har ikke haft nogen tradition at støtte sig til. Han har blot af Udgiverselskabet for Danmarks nyeste Historie – hvis arbejdsområde hovedsagelig ligger inden for årene 1940-1945 – fået overdraget den opgave at give en skildring af dansk udenrigspolitik i årene op til Danmarks besættelse den 9. april 1940.

Opgavens løsning er blevet en fremstilling, der i flere henseender er præget af at være en pionerindsats. Ikke alene har Viggo Sjøqvist måttet arbejde uden nogen støtte fra en bredt anerkendt tradition for det udenrigspolitiske studium, han har også i høj grad måttet arbejde uden enkeltundersøgelser af det danske samfund, dets sammensætning, mod-

¹ Et forsøg i denne retning er Annette Baker Fox: *The Power of Small States Diplomacy in World War II*, Chicago 1959. Et nyere bidrag er Robert L. Rothenstein: *Alignment, Nonalignment and Small Powers, International Organization*, Vol. XX, 1966, s. 397-418, der udgør en del af et større arbejde om *Alliances and Small Powers: A Historical and Theoretical Analysis*, som er annonceret at ville udkomme i 1967.

² Her tænkes især på Troels Finks to afhandlinger om dansk udenrigspolitik 1894-1909, Viggo Sjøqvists værk om Peter Vedel, Holger Hjelholts arbejde om britisk mægling 1848-1850 og Jørgen Hæstrups forskellige afhandlinger om besættelsestiden. I denne forbindelse kan der også gøres opmærksom på Jørgen Schoubyes afhandling om J. H. E. Bernstorffs udenrigspolitik i dansk historisk forskning, *Historisk Tidsskrift* 12 rk. I, s. 535-607.

³ Trang i denne retning afspejler sig dog i Sven Henningsen: *The Foreign Policy of Denmark* i Black & Thompson (eds.): *Foreign Policies in a World of Change*, New York 1963, s. 89-112, og i Troels Fink: *Fem foredrag om Dansk udenrigspolitik efter 1864*, Århus 1958.

sætninger og hele tilstand i det behandlede tidsrum. Resultatet skal derfor i sig selv anerkendes, fordi vi med Viggo Sjøqvists undersøgelse har fået det første forsøg på seriøst at skildre og søge at forstå, hvad der betingede dansk deltagelse i international politik i de urolige og til stadighed omskiftelige år, der lå mellem dette århundredes to verdenskrige.

Fremstillingen er en let læselig, hovedsageligt kronologisk disponeret gennemgang af fortrinsvis udenrigsministeriets materiale for de pågældende år. I undersøgelsen er også inddraget andet materiale, såsom privatarkiver, affotograferede tyske akter og trykt materiale fra rigsdagstidende og andre samtidige publikationer. Hovedvægten er dog lagt på det udenrigsministerielle aktmateriale, hvis proveniens, opbevaringsmåde og indretning i det hele taget Viggo Sjøqvist utvivlsomt må anses for Danmarks kyndigste kender af. Konsekvenserne af denne overvægt af udenrigsministerielt materiale skal senere søges belyst.

Som allerede nævnt er fremstillingen disponeret kronologisk. Det medfører, at den bevæger sig fra skildringens udgangspunkt – 1933 – til dens afslutning – 1940 – med hovedsagelig en tidsmæssig forbindelse mellem de skildrede enkeltbegivenheder og sider af dansk udenrigspolitik. Efter en indledning (s. 11–33) om ændringer i magtforholdene i Østersøområdet siden 1917, om Folkeforbundet og den kollektive sikkerhed og om enkeltpersoner, der varetog dansk udenrigspolitik, begynder selve fremstillingen med et kapitel om »Det vanskelige år 1933«. Den afsluttes med kapitlet »Mellem håb og frygt«, der efterfølges af en afslutning på 4 sider. Undersøgelsens resultater skal således søges i hele fremstillingen, hvilket desværre medfører, at de har en tilbøjelighed til at forsvinde i den fremadskridende kronologiske beretning, så meget desto mere, som de ikke sættes i nogen indbyrdes forbindelse. Allerede i indledningen anføres imidlertid nogle betragtninger, som er karakteristiske for fremstillingen som helhed. »Man ville ikke erkende – i det mindste ikke officielt – at den klassiske neutralitet var usand, og at dansk neutralitet i praksis betød en tyskvenlig neutralitet«, hedder det s. 19, hvor ideen om den kollektive sikkerhed noget senere betegnes som ny og ukendt. Dette uddybes senere med en omtale af P. Munchs skeptiske opfattelse af Folkeforbundets mulighed for overhovedet at fungere under en stormagtskonflikt (s. 22). I forbindelse med karakteristikker af henholdsvis P. Munch og Th. Stauning fremdrages senere en forespørgsel fra Christmas Møller i 1930 om den nye internationale politik, solidaritetspolitikken (s. 27). Herpå svarede P. Munch – som gengivet s. 28: »For mig står det således, at en stor styrkeprøve mellem forskellige stormagtsgrupper vil være et Ragnarok for Folkeforbundet og en tilstand for den samlede verden, hvor de på forhånd opstillede regler vil være af underordnet betydning«. Denne udtalelse – og hele P. Munchs også

for samtiden konstaterbare omend ikke altid bemærkede snusfornuft i sit syn på Folkeforbundet – kædes ikke umiddelbart sammen med, men får dog videre perspektiv ved forfatterens fremhævelse af P. Munchs pessimisme (s. 26) og manglende tro på, at der i og med skabelsen af Folkeforbundet var skabt nogen sikkerhed for, at stormagtskonflikter ville blive undgået (s. 41 f. Den her anførte henvisning til P. Munchs senere erindringer dækker dog ikke helt argumentationen, idet P. Munchs pessimisme – eller, om man vil, manglende optimisme – ifølge dem var begrundet i det udtalte modsætningsforhold mellem Tyskland og Frankrig, som han ved sin deltagelse i internationale forhandlinger ikke havde undgået at lægge mærke til. Dette modsætningsforhold bestod uafhængigt af, hvilket parti der havde regeringsmagten i de respektive stater).

Viggo Sjøqvists videre argumentation på grundlag af denne konstaterbare pessimisme – eller manglende naivitet – hos den formelt ansvarlige for Danmarks udenrigspolitik i den omhandlede periode skal jeg senere vende tilbage til. Et andet og i den forbindelse vigtigt resultat er forfatterens fastslåen af, at der ikke mellem opposition og regering bestod afgørende uenighed med hensyn til udenrigspolitikken (s. 27), og fremhævelsen af, at selv senere så skarpe kritikere af dansk udenrigspolitik under P. Munchs ledelse som Ole Bjørn Kraft (s. 246) og Christmas Møller (s. 292) i afgørende situationer og ved afgørende beslutninger tilsluttede sig P. Munchs opfattelse og synspunkter og derved tog et medansvar for de truffne beslutninger.

Et tredje vigtigt resultat er Viggo Sjøqvists påpegning af, at Danmark – og dermed den danske regering og rigsdag – var underkastet vilkår, som det ikke selv var herre over og i stand til at ændre (s. 354). Dets ansvarshavende kunne, som det rigtigt fremhæves af forfatteren, ikke i 1933 vide, at Hitler og hans mænd var kommet for at blive »til den bitre ende« (s. 40; hvortil kan bemærkes, at Hitler og hans mænd i 1933 heller ikke kunne vide, at enden ville blive så bitter, som den blev i 1945). I denne forbindelse skal også nævnes forfatterens påvisning af, at der ikke i løbet af 1930'erne viste sig muligheder for at etablere noget sikkerhedsmæssigt nordisk samarbejde (s. 354), samt hans fremhævelse af, hvorledes uenighed mellem hær og flåde og de politiske partiers usikkerhed med hensyn til, hvor langt de ville gå med udgifter til opbygning af forsvaret, i høj grad var medvirkende til, at forsvarssagen – der jo må anskues som del af indenrigspolitikken som helhed – ikke havde den gennemslagskraft, som den efter manges – og vistnok også forfatterens – mening burde have haft (s. 174 f.).

En gennemgang af fremstillingens mange enkeltresultater vil i denne forbindelse føre for vidt, men af særlig interesse – på grund af den store opmærksomhed den i sin tid vakte, og den udnyttelse den blev gjort til genstand for i dansk indenrigspolitisk agitation – finder jeg Viggo

Sjøqvists omhyggelige udredning af omstændighederne omkring Stau- nings såkaldte lænkehundstale i 1937 (s. 182 ff.), hvoraf det fremgår, hvor stærkt Stauning kunne føle sig personligt såret og ramt af angreb på hans politik og udtalelser (s. 187. Om Stauning med talen har villet give Tyskland nogle meddelelser, som denne stat ikke besad i forvejen (s. 186), forekommer mig imidlertid mindre vel klarlagt). Værdifulde enkeltresultater er endvidere at hente i de grundige gennemgange af de gennem hele perioden førte handelsforhandlinger med andre stater – fortrinsvis Storbritannien og Tyskland. Her har materialet givet et godt udgangspunkt for at få indblik i, hvad disse spørgsmål – isoleret – drejede sig om, hvilke værdier eller goder der stod på spil for henholdsvis Danmark og dets forhandlingspartnere, og hvorledes beslutninger blev truffet på grundlag af den mindste fællesinteresse.

Men netop de meget givende og veloplyste afsnit om handelsforhand- lingen og Danmarks hele økonomiske interesse i forhold til udlandet forstærker savnet af en sammenhæng i fremstillingen. De mange enkelt- resultater og -konklusioner sættes ikke i indbyrdes forbindelse, og man får intet klart indtryk af forfatterens helhedssyn på Danmarks udenrigs- politik i den omhandlede periode. Som bogen er disponeret og fremlagt, er det i alt for høj grad overladt til den intelligente, den forudindtagede eller den blot nysgerrige læser at drage den samlede konklusion eller finde ud af, med hvilke forudsætninger og bagvedliggende opfattelser Viggo Sjøqvist har søgt at løse den ham betroede opgave.

Den efterfølgende kritik må imidlertid ikke opfattes som specielt rettet mod Viggo Sjøqvist og hans fremstilling. Han har løst en ham stillet opgave på en i mange henseender anerkendelsesværdig og grundig måde. Kritikken har et langt videre formål, idet den vil søge at rejse det spørgs- mål, om man overhovedet kan hævde at studere et lands udenrigspoli- tik – i fortid eller nutid – uden en klar tilkendegivelse af, hvad udenrigs- politik er, hvordan den bliver til, og hvad dens formål er.

Viggo Sjøqvist skriver s. 32: »Ved udgangen af 1932 . . . var der blandt de fire store politiske partier ingen uenighed om, at målet for Danmarks udenrigspolitik var en sikring af landets neutralitet og en aktiv deltagelse i Folkeforbundets arbejde«. Nogle linier senere står der: »Ved årsskiftet 1932/33 var dansk udenrigspolitik hovedopgave dog mere af økonomisk end politisk art«. Senere i fremstillingen kan man støde på udtryk som: »I sommeren og efteråret 1935 kom den italiensk- abessinske strid til at dominere dansk udenrigspolitik« (s. 114), eller: »Det var ikke blot denne mørkere stemning i den internationale politik, der beskæftigede tankerne i Danmark ved dette nytårsskifte [1935/36]. Også på det økonomiske område meldte sig nye vanskeligheder, både i forholdet til England og Tyskland« (s. 125). De anførte citater retter opmærksomheden mod to ting. For det første at forfatteren arbejder med

en vis, ikke nærmere forklaret både sammenhæng og modsætning mellem politik og økonomi i international politik. For det andet at forfatteren – som det iøvrigt fremgår af flere steder i fremstillingen – vel går ud fra Danmarks begrænsede påvirknings- og handlemuligheder i forhold til andre og mere indflydelsesrige stater, men uden helt at klarlægge for læserne, hvori denne begrænsning efter hans opfattelse ligger, hvilke vilkår den skaber for dansk udenrigspolitik, og hvad der under denne begrænsning lå inden for danske udenrigspolitiske beslutningstageres muligheder.

Tager man sammenhængen og modsætningen mellem økonomi og politik først, er det allerede fremhævet, hvorledes redegørelsen for handelsforhandlinger og andre økonomiske mellemværender med andre stater i den pågældende periode er grundig og klar. Den afsluttes med en konklusion, som Viggo Sjøqvist nok lader en anden udtrykke, men som i det store og hele forekommer vel dokumenteret og gennemargumenteret. S. 330 citerer han en britisk forhandler, der i 1940 roste de danske forhandlere for »their almost matchless negotiating skill«. Og han fortsætter: »Disse fremragende forhandlingsevner var dog ikke blot taget i anvendelse ved denne lejlighed, men var blevet anskueliggjort i hele perioden fra 1933 over for såvel englænderne som tyskerne, og de skulle i de kommende »fem forbandede år« nå deres højeste udfoldelse«. Det må opfattes som et positivt udsagn om de forhandlere, der varetog Danmarks interesser i disse forhandlinger, og vi kan i hvert fald drage den slutning, at Viggo Sjøqvist er ganske godt tilfreds med den måde, hvorpå danske økonomiske interesser i forholdet til andre stater blev varetaget i den skildrede periode. Hvem var nu den parlamentarisk ansvarlige for den tilfredsstillende varetagelse af danske økonomiske interesser? Det var P. Munch. Det var ham, der formelt, men også i vid udstrækning i praxis, stod bag udformningen af også den side af Danmarks udenrigspolitik. Hvis Viggo Sjøqvist med den citerede udtalelse har ment, at selve forhandlerne – de udenrigsministerielle embedsmænd, repræsentanterne fra interesseorganisationerne eller andre – besad særlige personlige kvalifikationer, som andre forhandlere i andre spørgsmål ikke havde, fremgår dette for det første ikke tydeligt af udtalelsen, og for det andet må det i så fald få konsekvenser for hele opfattelsen af tilrettelæggelsen og udførelsen af dansk udenrigspolitik. Skellet eller modsætningen mellem økonomi og politik kan muligvis i visse rent forberedende og sagsbehandlende beslutningssituationer være praktisk – således er det almindeligt bekendt, at udenrigsministeriet har opdelt sine kontorer i en politisk-juridisk og økonomisk-politisk afdeling – men for forståelsen af en stats hele udenrigspolitik – opfattet som varetagelsen af denne stats interesser i forholdet til andre stater – vil et sådant skel næppe virke fremmende. Det er givet, at statsmænd og politikere –

dengang og nu – i deres sprogbrug arbejder med et sådant skel. Men da er det netop forskningens opgave at trænge bag denne anvendelse; den kan i hvert fald ikke være bundet af den sprogbrug, som dens »genstande« selv – af mange forskellige grunde – finder formålstjenlig med et alt andet end erkendelsesmæssigt formål.

Viggo Sjøqvist synes i sine betragtninger og analysen af sit materiale at være gået ud fra en snæver sikkerhedspolitisk betragtning. Forenklet formuleret opfatter jeg den således: En stats – i dette tilfælde Danmarks – udenrigspolitik har til formål først og fremmest at opretholde statens selvstændighed med alle til rådighed stående midler, og blandt disse midler indtager forsvaret en central stilling. Den gennemgående undertone af dyster pessimisme og afmægtig sorg over, at Danmark vitterlig blev besat af tyske tropper den 9. april 1940 om morgenen forekommer mig umiskendelig. Jeg er også overbevist om – skønt vi til dato ikke har andre undersøgelser heraf end dem, der er kommet fra stærkere eller svagere engageret side – at denne undertone svarer ganske godt til den fremherskende opfattelse blandt de fleste danskere. Ved at fæstne opmærksomheden udelukkende på »den nationale katastrofe« den 9. april 1940, har man – bevidst eller ubevidst – anskuet og bedømt alle fremtrædende personer og politisk ansvarlige ud fra deres stillingtagen til eller deltagelse i denne enkeltbegivenhed. Men spørgsmålet er, om selve begivenhederne 9. april 1940 eller de beslutninger, der denne dag blev truffet af den danske regering, i sig selv er afgørende for vor forståelse af dansk udenrigspolitik i 1930'erne. Ingen – og allermindst Viggo Sjøqvist – antager, at besættelsen og de dermed forbundne beslutninger ligefrem var anset for attråværdige af nogen dansk politiker med indflydelse på Danmarks udenrigspolitik. Vi kan, indtil andre vidnesbyrd foreligger, gå ud fra – hvad Viggo Sjøqvist da også fremhæver flere steder – at datidens danske ansvarshavende handlede og traf beslutninger uden nogen viden eller formodning om, at Danmark ville blive besat af tyske tropper 9. april 1940. Hvad betyder det så for vor mulighed for at erkende vilkår og forstå processer i den danske udenrigspolitik i 1930'erne, at vi nu er i besiddelse af en viden om, hvad der skete 9. april 1940? Det kan komme til at betyde, hvad den britiske historiker Max Beloff har udtrykt på følgende måde: »Experience suggests, that one's own history may be particularly hard to grasp when it is a question of analyzing decisions that seem to have gone wrong. It then seems natural to talk as though the decisions taken in the past could have been taken in the light of what was later known to be the truth«. ⁴ Trods alle forbehold og indrømmelser af, at datidens danske politikere ikke besad samme viden som vi i dag, forekommer det, som om selve opgavens

⁴ Max Beloff: *Foreign Policy and the Democratic Process*, 3rd ed., Baltimore 1966, s. 94.

formulering – at ville forklare og beskrive dansk udenrigspolitik indtil foråret 1940 – i betydeligt omfang har sat 9. april 1940 ind som det faste givne, hvorhenimod danske politikere bevægede sig med søvngængeragtig sindsro.

Det rejser en række principielle metodiske spørgsmål. Er det for det første en forskningsmæssig opgave at fremsætte positivt eller negativt værdiladede udsagn om de genstande – i dette tilfælde de danske politikere i 1930'erne – som søges erkendt i deres indbyrdes samspil? Er det endvidere forskerens opgave at forklare alt, også det som hans materiale muligvis ikke kan give nogen forklaring på? Og endelig: er det ved udforskningen af politiske processer, hvori der deltager mennesker med vidt forskellig individualitet, forudsætninger og forventninger eller med et moderne udtryk »værdisystemer«, forskerens opgave at definere, hvad der burde have været målsætningen for disse mennesker?⁵ Vil vi foretage vurderinger og måske endda domfældelser af fortidens og nutidens mennesker – og især af politikere – må vi gøre det udfra deres forudsætninger og på grundlag af en nøje undersøgelse af, hvad de selv opfattede som deres målsætning og vilkårene for at virkeliggøre denne. Man kan meget vel vurdere en »politik« efter, om den lykkes eller ej, men det forudsætter, at man først har gjort sig den umage meget omhyggeligt at undersøge, hvad der var målsætningen for denne »politik«.

Allerede i valget af sit kronologiske udgangspunkt – 1933 – anlægger Viggo Sjøqvist en bagudskuende og bedrevidende betragtning. Dette valg kan formentlig kun være begrundet med regeringsskiftet i en fremmed stat, som Danmark i mange henseender stod i et afhængighedsforhold til – bl. a. afsætningsmæssigt. Hvordan påvirkede denne regeringsændring Danmarks afhængighedsforhold – og gav den nye regering udtryk for nye målsætninger eller ønsker om øjeblikkelige og drastiske ændringer i det hidtil bestående forhold mellem de to stater? Disse spørgsmål, der ikke er stillet så direkte af Viggo Sjøqvist, må på grundlag af det af ham fremlagte materiale besvares negativt i den betydning, at det næppe forekom samtidens statsmænd – danske som andre europæiske – at regeringsændringen i Tyskland væsentligt ændrede allerede forlængst erkendte forhold. Selv når man foretager en gennemgang af tyske akter – hvad datidens statsmænd ikke var i stand til – når man til den konklusion, at »indtil 1939 findes praktisk talt ingen omtale af de nordiske lande i referaterne om de udenrigspolitiske overvejelser« (s. 48). Det negativt værdiladede udsagn, som Viggo Sjøqvist s. 50 fremsætter – at datidens danske og nordiske politikere fejlvurderede Hitlers udenrigspolitiske mål over for Danmark og det øvrige Norden – bæres ikke af

⁵ Som eksempler på, at Viggo Sjøqvist selv definerer Danmarks interesser, kan anføres bemærkningerne s. 50 om, at Nordland var lige så udsat som Nordslesvig, og s. 110 om, at man efter juni 1934 »ikke burde være« i tvivl om, at Hitlers vilje var eneføgende.

nogen dokumentation ud fra materiale, som overhovedet kunne være datidens statsmænd bekendt. Det bygger på vor senere viden om, hvad der i løbet af krigsudviklingen viste sig at blive den tyske regerings mål-sætning mht. Norden – og hvad den viste sig i stand til at gennemføre. Ifølge Sjøqvist skulle fejlbedømmelsen bestå i, at man ikke erkendte Hitlers »sataniske livsanskuelse« (s. 47), hvortil blot er at bemærke, at selvom man havde læst *Mein Kampf*, været overbevist modstander af nazismen og parat til at ofre den sidste blodsdråbe i kampen mod dette onde, rokkede det dog ikke en tøddel ved den uomgængelige kendsger-ning, at Danmark måtte handle med Tyskland, at vigtige danske sam-fundsfunktioner var afhængige af forbindelsen med Tyskland, og at Danmark i sit forhold til den sydlige nabostat ikke besad magtmidler, der kunne ændre væsentligt på vilkårene for det uundgåelige og i mange henseender ønskværdige samkvem med både enkeltindivider og grupper i den tyske stat.⁶

Store dele af afhandlingen forekommer at være en spidsfindig og op-findsom jagen efter forklaringer på denne hævdede fejlbedømmelse. Jeg skal kun fremhæve nogle enkelte, som jeg finder særlig diskutabile.

Allerede i indledningen fremkommer Viggo Sjøqvist med nogle per-sonkarakteristikker, som forekommer væsentlige for forståelsen af den følgende fremstilling. Nu er personkarakteristikker altid vanskelige, fordi vi kun har mulighed for at karakterisere personerne på grundlag af deres ydre adfærd. Dybdepsykologisk testning og deraf følgende karak-teristik er endnu ikke blevet gængs – i hvert fald ikke for politikere. Hvad psykologien kan hjælpe os med – når klinisk testning ikke er en mulighed – er til gengæld endnu meget begrænset, da man hverken i individual- eller gruppepsykologien har formået at skaffe sig sikker viden om, hvilken sammenhæng der består mellem ydre adfærd og indre beslutning.⁷ Men én ting lærer psykologien os i hvert fald: hvor forsigtige vi bør være med at formulere udsagn om menneskers psyke. Man må derfor undre sig over, på hvilket grundlag Viggo Sjøqvist finder det forsvarligt at fremsætte den meget kategoriske karakteristik af P. Munch på s. 26: »Men bag denne kølige og rationelle livsopfattelse synes at have ligget et lidenskabeligt temperament, der var blevet tøjlet og behersket gennem en så vældig viljesanspændelse, at det var gået ud over følelseslivet«. Udsagnet er ikke ledsaget af nogen dokumentation,

⁶ Jvf. Kenneth N. Waltz: *Man, the State and War. A Theoretical Analysis*, New York 1959, s. 238: »If everyone's strategy depends upon everyone else's, then the Hitlers determine in part the action, or better reaction, of those whose ends are worthy and whose means are fastidious«.

⁷ Jvf. min artikel *Konfliktforskningen og de politiske videnskaber*, *Økonomi og Politik*, 40. årg., 1966, s. 142, note 7 og 8. Se endvidere Herbert C. Kelman (ed.): *International Behavior: A Social-Psychological Analysis*, New York 1965, og Alfred Kuhn: *The Study of Society*, New York 1963.

hvorfor man tvinges til at slutte, at det må være forfatterens personlige – men for andre uforpligtende – opfattelse af P. Munch. Man fristes til at spørge, hvilken værdi tillægger Viggo Sjøqvist følelseslivet i en politisk beslutning? I sig selv kan den omtænksomme læser ikke tillægge udsagnet større betydning, men det får følger, når Viggo Sjøqvist senere på samme side fortsætter: »Den pessimisme, der beherskede Munch efter 1929, og som var med til at udtørre hans sjælelige ressourcer, formåede han ikke at skjule, og den bevirkede, at hans udenrigspolitik kun blev stærk i det negative. Han havde et klart blik for alt det, der ikke lod sig gennemføre og for de reelle magtforhold i den verden, der omgav Danmark. Dette gav hans udenrigspolitik en passivitet, der kun enkelte gange blev brudt« (s. 26 f.). Her er indført en årsagssammenhæng, som ikke findes dokumenteret, og en karakteristik af dansk udenrigspolitik under P. Munchs ledelse, som dels tillægger hans egne sjælelige ressourcer overvældende betydning, og dels a priori karakteriserer hans udenrigspolitik som negativ og passiv – hvilket i det følgende kun begrundes på det snævert sikkerhedspolitiske område, mens det erkendes, at handelspolitisk var Danmarks udenrigspolitik hverken negativ eller passiv.

Formålet med disse karakteristikker af P. Munch og hans udenrigspolitik får man et indtryk af, når man fra dem vender sig mod karakteristikken af Th. Stauning. Igen uden dokumentation hedder det s. 27, at han »havde svært ved at affinde sig med denne negative indstilling til problemerne«, og senere hedder det om Stauning, at han »af et ærligt hjerte og med et åbent sind havde søgt at finde nye veje frem for at sikre Danmark og Norden mod den fare, der truede fra det nazistiske Tyskland« (s. 61). Det er i det hele taget Viggo Sjøqvists opfattelse, at der bestod et modsætningsforhold mellem P. Munch og Th. Stauning mht. målsætning og vilkår for dansk udenrigspolitik (s. 57–63, s. 182–198). Det fremlagte materiale bekræfter imidlertid ikke denne opfattelse,⁸ hvorfor Viggo Sjøqvist som forklaring på den manglende konstaterbare modsætning skriver s. 27: »Dels havde han [Th. Stauning] vanskeligt ved at hamle op med sin udenrigsministers klare og logiske argumentation, dels kunne han ikke tillade sig at tage et brud med lederen af det parti, der sikrede ham flertallet. Som årene gik, blev det ham og hans parti, der fulgte Munch, og ikke omvendt«. Heri ligger en argumentation, der tydeligt bærer præg af, at en forklaring

⁸ P. Munchs s. 62 omtalte misbilligelse af Staunings initiativ i efteråret 1933 er ikke kildemæssigt belagt. Både Munch og Stauning bruger udtrykket en »fælles moralsk front«, jvf. s. 58. Staunings private og af Munch ukendte initiativ over for Tyskland i 1937 (s. 190 ff.) løb under alle omstændigheder ud i sandet. Hvor stor modsætningen var blevet, hvis Munch havde kendt initiativet, kan enhver have sin formodning om. Konstaterbar i kilderne er den under ingen omstændigheder.

skal gives på den manglende dokumentation for en formodet problemstilling. Bestod den af Viggo Sjøqvist hævdede modsætning mellem Munch og Stauning i spørgsmål af så omfattende karakter som af Sjøqvist antydet, må hovedansvaret for at have bøjet sig og ladet stå til iøvrigt tillægges Stauning, der trods alt var regeringsleder og ansvarlig for det største af de to regeringspartier. Tilbage står det forhold, at socialdemokratiet og Stauning i det parlamentariske forhandlingsmønster i den danske rigsdag havde brug for Det radikale Venstre. Det lyder sandsynligt, at dette måtte virke begrænsende på socialdemokratiets handlefrihed, men samtidig bliver man opmærksom på, at socialdemokratiet kunne have en interesse i at frigøre sig fra en alt for énsidig afhængighed af Det radikale Venstre, idet en sådan næppe kan anses for fordelagtig for noget parti. Det er formentlig på denne – rent indenrigspolitiske – baggrund man skal anskue og søge at forstå de forskellige socialdemokratiske manøvrer i 1930'erne for at pejle sig frem til berøringspunkter med andre af rigsdagens partier, f. ex. i forsvarssagen. Under alle omstændigheder rimer den tidligere fremhævede konstatering af, at der i hele den danske rigsdag var bred enighed om den førte udenrigspolitik, dårligt med, at der skulle kunne tillægges Munchs sjæleliv – som vel ikke var belastende for andre end ham selv – noget eneansvar for denne politik, med mindre man vil hævde, at Munch i disse sager var ganske suveræn og uantastelig i rigsdagen, hvilket igen rejser spørgsmålet om dennes medansvar for den førte politik.

Netop behandlingen af forsvarssagen – således som den fremgår af Viggo Sjøqvists fremstilling – viser iøvrigt, hvor forsigtig man skal være med énsidigt og direkte at kæde forsvar og udenrigspolitik sammen i et gensidigt årsagsforhold. Der var en skærende modsætning mellem Hartvig Frisch' ord ved finanslovbehandlingen i 1938 om den nye europæiske situation og behovet for nye tanker (s. 251) og hans bryske affejning af et af generalkommandoen udarbejdet forslag til reformer i februar 1939 med den begrundelse, at forslaget indebar for store udgifter (s. 261). Hvis Hartvig Frisch' udtalelser og udvalgets nedsættelse var mere og andet end en indenrigspolitisk taktisk manøvre, fristes man til at drage den slutning, at sagen ikke kan have været prioriteret særlig højt inden for socialdemokratiet. Man skal sikkert også være meget forsigtig med at drage for vidtgående slutninger ud fra nogle unge – omend senere velkendte – socialdemokraters ganske uforpligtende udsagn om forkastelsen af pacifismen som magtesløshedens princip (s. 78) – en opfattelse af pacifismen, som vel selv dens mest rettroende tilhænger aldrig ville gå ind for.

En almindelig acceptabel og ikke overraskende konstatering af manglende nordisk samarbejde i international politik – også i 1930'erne – forklares af Viggo Sjøqvist på følgende måde: »Trods alle ord om nor-

disk samhørighed var der ingen klar erkendelse af fælles skæbne i forhold til den nazistiske trusel« (s. 354). Hermed må vel menes trusel fra staten Tyskland – og det afgørende er, om der kan hævdes at have bestået noget skæbnefællesskab mellem de nordiske stater i deres forhold til Tyskland i 1930'erne. Opfattede de alle Tyskland som en lige stor og sandsynlig trusel? Var Tyskland for dem alle den eneste og den samme trusel i tilfælde af en krig mellem denne og andre af Europas stormagter? Det er ikke noget relevant spørgsmål for os, der har oplevet og overlevet 2. verdenskrig – men det er et relevant spørgsmål, hvis vi skal prøve at forstå, hvad der betingede datidens politiske beslutninger.

Det første spørgsmål er vanskeligt at besvare. Ubehag ved og uvilje imod nazismen som livsanskuelse eller grundlag for politisk målsætning findes der mange vidnesbyrd om, men de er fortrinsvis fremsat i en indrepolitisk polemik og afviger ikke væsentlig i styrkegrad og formulering fra den afstandtagen, forskellige politiske retninger inden for staterne lagde for dagen over for hinanden. I hvilken udstrækning denne uvilje også gjaldt den tyske stat under en nazistisk regering er meget uklart, og må være det. Fra dansk side måtte man med en vis bekymring følge agitationen i grænseområdet for en revision af »Versaillesgrænsen«, men fik meget hurtigt og autoritativt den opfattelse, at den nye tyske regering ikke ville støtte disse krav som regering (s. 50 f.). At tilstedeværelsen af en stormagt ved statens sydgrænse til stadighed måtte optage danske statsmænd var hverken noget nyt eller opsigtsvækkende. Mere afgørende er, at denne danske optagethed af sin egen sydgrænse naturligt nok ikke kunne deles af de øvrige nordiske stater, som havde andre og i deres øjne mere påtrængende problemer at tage vare på (s. 59 – hvor stor vægt man kan tillægge Grønlandssagen i denne sammenhæng forekommer mig tvivlsomt. Hvis citatet fra »Tidens Tegn« virkelig er det mest yderliggående, er det mest slående, at kommentatoren ikke benytter lejligheden til at puste liv i formodet indgroet danskerhad, men bruger Norges handelsinteresser i Tyskland som hovedargument). For Norge og Sverige kunne og måtte det ofte – dengang som tidligere – tage sig ud, som om Danmark ønskede nordisk samarbejde til sikring af sin egen sydgrænse. Men i en krigssituation – som man i hvert fald kunne forudse muligheden af ved forhandlingerne i 1939 (s. 312 ff.) – var det ikke under alle omstændigheder givet, at Tyskland ville udgøre den eneste eller den største trusel for varetagelsen af henholdsvis norske eller svenske interesser. Af erfaringer fra 1. verdenskrig vidste man i Norge, hvilke stærke og effektive pressionsmidler Storbritannien besad over for denne stat.⁹ At »Norge først måtte afslutte

⁹ Se Olav Riste: *The Neutral Ally. Norway's Relations with Belligerent Powers in the First World War*, Oslo 1965.

sine forhandlinger med England vedrørende den norske skibsfart« (s. 313), tyder på, at man der var mere opmærksom på mulige følger for sine egne samfundsfunktioner af en britisk krigsdeltagelse end af et hypotetisk skæbnefællesskab med Danmark i forhold til Tyskland.

De svagheder i fremstillingens analytiske dele, som her er fremdraget, kan bero på mange forhold. Dels egner en kronologisk disposition sig næppe for en mere dybtgående analyse, idet de enkelte episoders saglige sammenhæng derved bliver mindre anskuelig. Men nok så væsentligt er, at det anvendte materiale og måden, det er benyttet på, næppe kan give udtømmende og tilfredsstillende svar på de snævert sikkerhedspolitiske spørgsmål, som Viggo Sjøqvist har ønsket besvaret. S. 358 ff. er der udførligt redegjort for det anvendte kildemateriale, der, som nævnt, hovedsagelig består af akter fra det danske udenrigsministerium. Man får det indtryk, at Viggo Sjøqvist er begyndt med at læse dette materiale igennem, jvf. s. 359 om »det billede, der vokser frem ved studiet af det utrykte materiale«. Det kan forekomme besnærende metodisk rigtigt, men rummer mange faldgruber. For det første er ingen forsker formentlig nogensinde gået til noget materiale – og vel slet ikke et samtidshistorisk materiale fra en periode, man selv har levet med i – med et »tomt sind«. Man har sine forudfattede synspunkter, antagelser og forklaringer, som det er yderst menneskeligt at ønske bekræftet. »The most vicious theorists are those who claim to let the facts speak for themselves«, påstår en amerikansk professor i international politik,¹⁰ og det noget kategoriske udsagn rummer den sandhed, at alle fakta – ethvert materiale – skal bearbejdes, før det får nogen erkendelsesmæssig værdi. Afgørende bliver derfor de »redskaber«, hvormed vi bearbejder materialet. Hvis vi lader materialet selv give os disse redskaber, er vi ilde farne, for så vil det nemlig sige, at det er materialet og ikke forskeren, der former problemstillinger, dirigerer og i mange tilfælde på forhånd afgør resultatet af vor forskning. I dette tilfælde tyder meget på, at den manglende overvejelse af sammenhængen mellem økonomi og politik i væsentlig grad skyldes materialets skelnen mellem disse fænomener. Kommer så dertil, at forskeren som målestok for sin vurdering af materialets indhold anlægger dels en snæver sikkerhedspolitisk betragtning og dels en målsætningsdefinition, som er opstillet med bagklogskabens uomtvistelige fordel, så vil materialet let for forskeren mere blive et arsenal, hvorfra han henter argumenter for at overbevise andre om sine synspunkters rigtighed, end et materiale til efterprøvning og kontrol af i forvejen klart formulerede antagelser eller hypoteser. Det anvendte materiale lider af den indlysende svaghed, at man ikke på forhånd kan forvente i det at finde svar på de rent og snævert sikker-

¹⁰ H. & M. Sprout: *Man-Milieu Relationship Hypotheses in the Context of International Politics*, Princeton 1956, s. 20.

hedspolitisk formulerede problemstillinger. Et udenrigsministeriums arkiv kan oplyse om, hvordan dette ministerium behandlede sager og i det hele fungerede, men ikke meget derudover. Det er overvejende et administrativt organ, der i hvert fald ikke formelt har nogen besluttende og initiativtagende funktion vedrørende prioriteringen af de mange forskellige og modstridende interesser, som skal tilgodeses gennem en stats udenrigspolitik. Dets oplysninger om denne vil for en stor del være præget af afgrænsede departementale forhold. At basere en undersøgelse af en stats udenrigspolitik fortrinsvis eller udelukkende på dens udenrigsministerielle akter svarer til at ville vurdere en bils kørsel udelukkende ved at betragte dens motor uden at være opmærksom på vejforhold, færdselsregulering og andre bilers kørsel for slet ikke at tale om chaufføren og hans eventuelle medpassagerer og deres muligheder for at bestemme både hastighed og retning.

Viggo Sjøqvist har tydeligvis interesseret sig meget lidt for litteraturen om periodens internationale politik, jvf. litteraturfortegnelsen s. 373 f. Afgørende kan ikke være, om der i denne litteratur findes en omtale af Danmark eller de nordiske stater, men om den kan bidrage til at skaffe indblik i det handlingsmønster, som også danske statsmænd deltog i. En orientering i denne litteratur ville have rejst problemer om Danmarks vilkår, handlemuligheder og interesser i 1930'ernes internationale politik, som kunne have dannet brugbare arbejdsredskaber for en analyse af de specifikke danske problemer og vakt opmærksomhed over for, hvad der var betinget af særlige danske forhold og hvad der skyldtes almene eller dominerende tilstande og vilkår i datidens internationale system.¹¹ Den ville formentlig også have skærpet forfatterens blik for, at mens Danmark i snæver sikkerhedspolitisk henseende var underkastet forhold, som det kun havde meget få muligheder for at påvirke til egen fordel, havde det mange muligheder for at varetage sine kontante og nære interesser af vidtrækkende betydning for mange og vigtige samfunksfunktioner. Varetagelsen af disse interesser udgør en vigtig – nogle vil endda hævde den vigtigste – side af en småstats udenrigspolitik.

Hermed er atter rejst spørgsmålet om mulighederne for at studere en stats udenrigspolitik inden for mere fast definerede rammer, end vi hidtil har gjort her i landet. Et sådant studium må efter min opfattelse foregå inden for rammerne af et større helhedssyn på international politik i det hele taget, på små staters vilkår i international politik og endelig på Danmarks specielle vilkår. Det er nok nødvendigt, at vi søger at formulere et sådant helhedssyn for derefter at kunne planlægge en sammenhængende og akkumulativ forskning, der skulle indebære muligheder for en stadig forøget viden om Danmarks ydre vilkår, de

¹¹ En overkommelig indgang til denne omfattende litteratur er bl. a. International Bibliography of Political Science, der findes på Det kgl. Bibliotek.

indre forudsætninger og de valgsituationer, som reelt har foreligget for de mennesker, der har været eller er ansvarlige for Danmarks forhold til andre stater. På denne måde skulle vi også kunne gøre os håb om at komme ud over det snævert nationale – for ikke at sige provinsielle – stade, som ikke blot præger megen gængs opfattelse af dansk udenrigspolitik, men som beklageligvis også i større eller mindre omfang har sneget sig ind i flere af de seriøse undersøgelser af enkelte perioder eller sider af dansk udenrigspolitik. Disse enkeltundersøgelser rummer alle – som også Viggo Sjøqvists – værdifuldt materiale og skarpsindige analyser, hvis værdi og bærekraft dog først rigtigt vil fremgå, når de kan sættes ind i en større ramme af en klart tilkendegivet, men i sin formulering stadig bearbejdet opfattelse af, hvad dansk udenrigspolitik er, hvilke bestanddele den består af, og hvorledes sammenhængen formodes at være mellem disse bestanddele.

Viggo Sjøqvists undersøgelse af Danmarks udenrigspolitik fra 1933 til 1940 må anerkendes og roses for den grundige og omhyggelige fremlæggelse af et meget omfattende kildemateriale, som forfatteren til fulde mestrer. Men den afslører ingen trang hos forfatteren til at bryde nye stier i studiet af dansk udenrigspolitik, hvorfor man lidt paradoxalt kan hævde, at den er i bedste overensstemmelse med vor hjemlige tradition for ingen tradition at have. Hvis man allerede ved fremkomsten stiller sig tvivlende over for flere af undersøgelsens resultater, skyldes det hverken nyt materiale, ny fortolkning eller andre synsvinkler (s. 5), men simpelthen den mangel på tilkendegivne og gennemargumenterede synspunkter, som i mine øjne udgør dens væsentligste svaghed.

OLE KARUP PEDERSEN

Nyt fra historisk videnskab

HJÆLPEMIDLER

Vejledende Arkivregistraturer XII. Rentekammeret. I. Danske og norske afdelinger 1660-1848. Ved JENS HOLMGAARD. Udgivet af Rigsarkivet. København 1964. xlii + 282 s. 33 kr.

Rigsarkiv og landsarkiver er forunderlige institutioner. For den der har lyst, vilje og tid ligger her et umådelig rigt materiale til en førstehåndsbelysning af mange sider af dansk historie, også selv om meget stof allerede er gjort til genstand for grundige undersøgelser. Materialelægningen er så stor, og synspunkterne for undersøgelse og behandling af materialet så forskellige fra generation til generation og fra forsker til forsker, at mulighederne for ny og frugtbar forskning aldrig udtømmes.

Af grundlæggende betydning for forskningen i arkiverne er det arbejde der udføres for at registrere og ordne materialet, at intet skal henligge upåagtet med fare for at bortkomme, og at alt bliver tilgængeligt i en overskuelig form. I dette registrerings- og samordningsarbejde har arkivforskningen, udført af arkivernes embedsmænd, ydet historieforskningen en uvurderlig stor hjælp, som kalder end flere superlativer frem, når den rækkes i bogform, således som det har været tilfældet med en række af Rigsarkivets registraturer, sidst den om rentekammerets danske og norske afdelinger under enevælden. I mange år har den der vilde kende til indholdet i rentekammerets vældige dokument-samlinger vedrørende Danmark-Norge under enevælden været henvist til en seddelregistratur i Rigsarkivets læsesal, suppleret med J. Blochs i 1892 udgivne registratur, der efterhånden blev svært forældet. Den af nuværende landsarkivar J. Holmgaard besørgede oversigt er i enhver henseende en ypperlig nøgle til rentekammeret, i modsætning til den mere end 70-årige forgænger forsynet med en indledning om fortidens kassationer, hvoraf flere har fået katastrofal betydning, om arkivaliernes ordening og om den nyindførte nummerering af protokoller og pakker. Dertil er inden for de enkelte perioder gjort rede for kammerkollegiets historie, organisation og ressorts, med en kort og instruktiv omtale af de mange kontorer, der hørte til i kammerets ret så komplicerede arbejdsgang. Registraturen er således tillige en håndbog i væsentlige sider af dansk statsadministrations historie under enevælden. Og endelig er bogen udstyret med et solidt person- og stednavneregister, med sidstnævnte som noget nær et sagregister. Savnet af et egentligt sagregister med henvisning til de arki-

valier, hvis sagsindhold i korthed er anført, og som ikke lader sig finde ved hjælp af indholdsfortegnelse og person- og stedregister, er ikke stort. Et sådant register lod sig dog nok gennemføre. Det er eksempelvis ikke få gange, Jens Holmgaard i sagsbeskrivelserne – uden for de registraturafsnit, der specielt omhandler bygningsager – nævner de for en kunsthistoriker så forjættende ord »bygning« eller »byggeri«. Disse steder findes kun ved en gennemlæsning af alle muligt relevante afsnit i bogen. Den her fremførte betragtning skal imidlertid ikke opfattes som en beklagelse, thi manglen af et sagregister gør registratur-læsningen til det første lykkelige spændingsmoment på vejen ind til en fascinerende forskning.

KNUD VOSS

Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm og hjælpemidlerne til dets benyttelse. En oversigt. Af HARALD JØRGENSEN. København 1966. xxvii + 315 s. 27,50 kr.

I alt for høj Grad har det sjællandske Landsarkiv ligget i et videnskabeligt Vacuum, tildels vel paa Grund af Københavns talrige Brande, der har tilintetgjort de ældste Dele af Bispearkivet oma., men vel især fordi andre og mere »centrale« Institutioner i Hovedstaden har tiltrukket sig saavel Forskernes Opmærksomhed som adskillige Særsamlinger, Privatarkiver etc.

Med den nye Bygning, som lige er taget i Brug, er der nu skabt storartede Faciliteter for saavel Arkivalierne, Personalet som ikke mindst Forskerne, og netop nu foreligger højt betids en Oversigt over Landsarkivets talrige og ofte umiddelbart uoverskuelige Fonds, en »Arkivfører«, der, indledt af et udførligt »Historisk Rids« over Institutionens godt 75aarige Historie, i den sædvanlige systematiske Rækkefølge bringer en summarisk Omtale af hver enkelt Arkivgruppe med Aarstal for ældste og yngste Arkivaler deri. Dertil kommer, hvad Benytterne nok skal vide at blive taknemmelige over, stadige Henvisninger til de mere udførlige Registraturer, det være sig de trykte (for Exempel over Kirkebøgerne), »de foreløbige Arkivregistraturer« (duplikerede) eller Landsarkivets egne Seddelkartoteker m. m., og i enkelte Tilfælde ligefrem til arkivvidenskabelige Afhandlinger etc.

Selv en simpel Gennemlæsning af denne Oversigt viser til Overflod, at Landsarkivet indeholder andet og meget mere end de personalhistoriske Kilder (Kirkebøger, Skifteprotokoller o. lign.), som endnu udgør Hovedbestanddelen af de daglige Expeditioner. Især maa her fremhæves de betydelige og ofte meget gamle Raadstuearkiver (ikke mindst det fornemme Helsingørs Arkiv bør her nævnes), Godsarkiver (f. ex. det omfattende Holsteinborgs Arkiv) og Lavsarkivalier (her burde det maaske have været anført, at ca. Halvdelen af det københavnske Materiale findes paa Stadsarkivet), Skolearkiver, Jernbanearkiver oma. Specielt udførligt omtales de talrige Kommissionsdomstoles Arkivalier, idet der her ikke blot er Tale om principielt vigtige Sager, men ofte om Anliggender, der – hvad man ikke umiddelbart skulde vente – berører andet end Landsarkivets naturlige Omraade, saaledes en Række Akter fra Provisorietiden (saavel Holstebrosagen 1885 som Brønderslevaffæren 1886 findes her).

Naturligvis kan ingen forlange Fuldstændighed, endsigse 100 %'s Nøjagtighed af en saadan Oversigt, der bringer i tusindvis af kontante Oplysninger (f. ex. forekommer Betegnelsen »Mensalgods m. m.« mig misvisende; der er her Tale om Arkivalier fra Smaagodsejeres og mindre Institutioners *Skiftejurisdiction*, hvoriblandt Sognepræsternes Anneksgaarde dominerer). Ligeledes vilde een eller anden Form for Register, hvor vanskelig Udarbejdelsen end maatte være, have været en betydelig Hjælp for den ikke arkivvante. Men der kan næppe være Tvivl om, at der her foreligger et Hjælpemiddel, der i den kommende Tid vil blive paaskønnet af saavel Personale som Publikum.

T. DAHLERUP

Jyllands brevkiste. Landsarkivet for Nørrejylland 1891–1966. Udg. af Landsarkivet for Nørrejylland. Viborg 1966. 166 s. Ill. 20 kr.

De fleste faghistorikere har vel ikke nogen præcis forestilling om det arbejde, der i historievitenskabens tjeneste udføres i vore arkiver. Derfor er det næppe uden betydning her at gøre opmærksom på bogen med den fint ramte titel: Jyllands brevkiste, som det nørrejyske landsarkiv har udsendt i anledning af sin 75-års beståen, og hvis forfattere er et team, der udgøres af landsarkivar Jens Holmgaard og arkivarerne Helle Linde, Knud Prange, Poul Rasmussen og Paul G. Ørberg. Den giver nemlig inden for rammerne af landsarkivets historie som institution en instruktiv indføring både i almene arkivproblemer og i de dobbeltsidede opgaver som et landsarkiv har at løse i forhold til administrationen og historieforskningen.

Bl. a. byder bogen på en levende fremstilling (Poul Rasmussen) af de problemer, som arbejdet med at realisere proveniensprincippet afføder, og som det må være af interesse for enhver historiker, der arbejder med arkivalisk grundmateriale, at blive gjort bekendt med. Endvidere giver den et rids af arkivlovgivningens udvikling (Jens Holmgaard) med henblik på lokaladministrationens arkivalier. Og det altid aktuelle kassationsproblem trækkes i samme afsnit op i mange af dets aspekter. Endelig gøres der en tankevækkende status (Knud Prange) over det historievitenskabelige arbejde, som det nørrejyske landsarkiv igennem sine samlinger har ydet bidrag til. Her skal i flæng nævnes: administrationshistorie, befolkningshistorie og -statistik, bygningshistorie, erhvervshistorie, folkemindestudier, kirke- og skolehistorie, kulturhistorie, retshistorie, socialhistorie og stednavneforskning. Af status fremgår dels de rige forskningsmuligheder, der rummes i landsarkivernes materiale, dels den ujævne, næsten tilfældige måde, det hidtil er udnyttet på. Der er endnu et stykke vej at tilbagelægge, før landsarkiverne og forskerne rigtig finder hinanden. Denne bog er med til at mindske afstanden.

GRETHE ILSØE

ERICH WEISE: Geschichte des Niedersächsischen Staatsarchivs in Stade nebst Übersicht seiner Bestände. Veröffentlichungen der Niedersächsischen Archivverwaltung. Heft 18. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1964. 372 s. Ill. 39 DM.

Formelt er statsarkivet i Stade en nyskabelse, reelt har dette i efteråret 1965 indviede arkiv rødder langt tilbage i tiden. Allerede 1651, i ærkestiftet Bremens svenske tid, organiseredes et arkiv i Stade, og de ældste bestanddele stammer fra ærkestiftet Bremen-Hamburgs »Archivum«, der er omtalt 1074. Lige så langt tilbage rækker som bekendt også forbindelsen mellem Bremen og Danmark, og ingen ringere end Adam af Bremen er den tidligst kendte benytter af dette arkiv, hvis historie nu i anledning af nyordningen og opførelsen af en moderne arkivbygning er blevet skrevet af fhv. arkivdirektør Erich Weise.

Arkivhistorie er et ikke uvigtigt led i den almindelige administrationshistorie og samtidig en hjælpevidenskab for alle historikere uanset studieemne. Dr. Weises udførlige og udførligt dokumenterede fremstilling vil uden tvivl vise sig at være værdifuld i begge henseender. For udlændinge vil interessen dog i første række samle sig om bogens anden del, oversigten over arkivets bestanddele. En dansk benytter studerer f. ex. særlig opmærksomt fortegnelsen over stiftsarkivet 1502–1648 og mindes derved om det ønskelige i en monografi over de dansk-bremiske relationer i 17. århundrede, indtil de danske tropper 1715 definitivt forlod bremisk område. Man bemærker også et par titler som: »Differenzen Englands mit den nordischen Mächten und Besetzung der hiesigen Lande durch preussische Truppen 1801« og »Krieg gegen Dänemark 1848«. For så vidt er alt udmærket. Kun må det tilføjes, at arkivets saglige opdeling, der hjælper til den første orientering, på ingen måde indebærer, at arbejdet er gjort med gennemgangen af de med tilsyneladende relevante titler forsynede sager; der er givetvis meget at hente andetsteds under de for benytteren måske mindre interessante betegnelser, som den med en realordning uundgåeligt følgende vilkårlighed altid vil medføre.

JOHAN JØRGENSEN

G. KITSON CLARK and G. R. ELTON: Guide to Research Facilities in History in the Universities of Great Britain and Ireland. 2nd edn. Cambridge University Press, 1965. 55 s. 7 sh. 6 d.

De større lande har fra gammel tid en tradition for akademiske vandringer, som kan give studenterne mulighed for bredere udsyn og forskerne for koncentreret specialisering. Hertil kommer nutidens korte afstande og den stigende almene velstand. Denne moderne universitetstilstand illustreres klart af *Guide to Research Facilities in History in the Universities of Great Britain and Ireland*, altså også i den engelsktalende fristat. Den britiske vejviser i videregående historiestudium er bygget op efter en model, som kendes fra en del UNESCO- og OECD-skrifter om education og science. Man har spurgt om forskningsområder, om biblioteker, om manuskriptsamlinger, om mikrofilmfaciliteter, om efteruddannelsesvilkår samt om de almindelige informationsmuligheder. En tilsvarende samling

specielt for historie savnes vel endnu på dansk, men den af Socialforskningsinstituttet i 1965 udgivne studie, *Samfundsvidenskabelige forskningsinstitutioner i Danmark*, bringer dog en del af dette stof. På det internationale område er den engelske årbog *The World of Learning* trods svagheder i lokalredaktionerne den lettest tilgængelige orientering.

Biblioteksforholdene er, som nævnt, blandt de emner, man belyser i den britiske guide for 1 nord-irsk, 2 fri-irske, 4 walisiske, 4 skotske og 24 engelske universiteter samt 13 institutioner under University of London. Mange af de nye universiteter råder over interessante særsamlinger, ofte opbygget på lokale biblioteker og arkiver af en ærværdig ælde. Det må beklages, at salg af bøger i nyeste tid har berøvet kommende danske universiteter en tilsvarende tilknytning til vore gamle stiftsbyers lærde fortid.

JØRGEN TVEVAD

TIDSSKRIFTER

Arkiv. Tidsskrift for arkivforskning. Udgivet af Rigsarkivet. 1. bind nr. 1 og 2. København 1966. 2 × 64 s. Abonnementspris 16 kr. (2 hæfter årlig), enkelt-hæfter 10 kr.

I april 1966 udsendte rigsarkivet på initiativ af en række yngre arkivarer første hæfte af dette nye tidsskrift for arkivforskning og genoptog herved traditionen fra Sechers Meddelelser fra det danske Rigsarkiv, udg. 1906–18, hvori der bragtes »Afhandlinger og Meddelelser om arkivteoretiske, arkivtekniske, arkiv-historiske, kronologiske, palæografiske, diplomatiske og lignende Spørgsmål, som vanskelig kunne finde Plads i vore almindelige historiske Tidsskrifter« (cit. fra V. A. Sechers præsentationsprogram, trykt på bagsiden af omslaget til Meddelelser I, 1–2, 1906). Efter 1918 er traditionen kun lejlighedsvis fulgt op ved udgivelsen af enkelte festskrifter (Afhandlinger tilegnede rigsarkivar, dr. phil. Axel Linvald, Kbhvn. 1956; Afhandlinger om arkiver. Ved rigsarkivets 75-års jubilæum 1964). I oktober fremkom hæfte 2. Det nye tidsskrift, der redigeres af arkivar Frank Jørgensen under medvirken af arkivarerne Niels Petersen og Knud Prange, henvender sig ikke blot til faghistorikerne, men til alle forskere, der udnytter arkivalsk materiale i deres videnskabelige arbejde som f. eks. jurister, statistikere, økonomer og sociologer, og vil forhåbentlig efter hensigten bidrage til at øge kontakten imellem arkiverne og forskningen.

Størst interesse samler sig uden tvivl om den første artikel, hvori rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt drøfter det meget centrale kassationsproblem. (Rigsarkivaren har tidligere behandlet problemet i en afhandling *Arkivvæsen og administration, Arkivvetenskapliga studier* 3, Lund 1961, s. 68–82. Det var tillige hovedemne på den nordiske arkivkongres i Bergen 1964, jfr. referaterne i *Nordisk Arkivnyt* 1964, nr. 3). Heri redegør rigsarkivaren bl. a. for problemets løsning i andre lande, men tager afstand fra tanken om i Danmark at adoptere det engelske og norske kassationssystem, der i princippet hviler på et udbygget samarbejde mellem administration og arkivvæsen (jfr. nedenfor). I stedet motiveres den løsning, han som arkivchef har sat i værk. Den går ud på,

at en samlet kassationsplan for et embede, et kontor eller en gruppe arkivalier forbindes med udarbejdelsen af en journalplan, der fordeler aktmaterialet i saglige grupper. For hver enkelt gruppe må det derpå afgøres, hvorvidt den skal overgå til en stamafdeling (d.v.s. bevares for forskningen) eller kasseres efter et nærmere angivet åremål. Udarbejdelsen af akt- og kassationsplanerne er koncentreret i rigsarkivet og varetages af arkivarer i en specielt oprettet afdeling, direkte underlagt rigsarkivaren. Kun i særlige kassationstilfælde mener rigsarkivaren, at der kan være grund til at støtte sig til specialister inden for det pågældende sagområde, og han anser det for uhensigtsmæssigt at oprette et permanent, sagkyndigt råd til at træffe kassationsafgørelserne. Således skal udvælgelsen af fremtidens historiske forskningsmateriale efter rigsarkivarens mening hvile på arkivvæsenet alene, et program, der formentlig vil provokere til debat. Ét indlæg fra forvaltningskyndig side (universitetslektor Asger Lund-Sørensen) er fremkommet og optaget i hæfte 2. Det imødegår et enkelt punkt i rigsarkivarens artikel: kassation af koncepter.

Det er ikke uden interesse i forbindelse med rigsarkivarens redegørelse at nævne arkivar Niels Petersens kommentarer i hæfte 2 til den arkivreform, der efter britisk mønster i disse år gennemføres i Norge som resultat af et udvalgs-samarbejde mellem repræsentanter for administration, arkivvæsen og historikerne. »Arkivbegrænsning« er reformens nøgleord, der i udvalgets betænkning defineres som »kassation før arkivering«. Reformen gælder således først og fremmest forvaltningen af sagerne, mens de endnu befinder sig på administrationstrin, og forudsætter en stab af specielt uddannet arkivpersonale i statskontorerne og et udbygget kontaktorgan imellem administration og arkivvæsen. Kassationen skal foregå endnu mens arkivalierne befinder sig på dette trin og foretages i 2 tempi: når sagerne er 5 og 25 år gamle. Rigsarkivaren eller i tvivlstilfælde et sagkyndigt råd kommer normalt først ind i billedet i sidste omgang, d.v.s. samtidig med, at de arkivværdige sager afleveres til rigsarkivet og dermed overgår til den historiske forskning. Uden at gå i detaljer må man karakterisere den norske løsning af kassationsproblemet som temmelig radikal i forhold til den før skitserede danske.

Hæfternes øvrige afhandlinger falder i to hovedgrupper. Den ene repræsenterer arkivforskningen i snævrere forstand, idet den analyserer og beskriver et administrationshistorisk eller arkivhistorisk forløb eller behandler et arkivteoretisk problem. Til denne gruppe hører Vello Helks redegørelse Om pommerke matrikler og matrikelkort i dansk besiddelse, Thelma Jexlevs diplomatariske undersøgelse Om anvendelsen – og anvendeligheden – af papir som dokumentmateriale i danske middelalderbreve, Paul G. Ørbergs studie over forhistorien til kancelli-cirkulæret af 19. nov. 1839 til belysning af lokaladministrationens daværende arkivforhold og anmelderens rids af det civile bygningsvæsens administrationshistorie 1849–1961 med udgangspunkt i de kgl. bygningsinspektorer.

Afhandlingerne i den anden hovedgruppe er resultater af arkivforskning i videre forstand. De tager deres udgangspunkt i arkivundersøgelsen og illustrerer på forskellige områder arkivaliers udnyttelsesmuligheder. Således belyser Andreas Jørgensen i sit bidrag, Borger og bonde på Møn i 18. århundrede, landbrugskrisen gennem et arkivaliefund i Stege byfogedarkiv, en hemmelig kon-

trakt mellem byens købmænd. Frank Jørgensen skriver om Et indgreb overfor håndværkssvendenes frie vandringsret i 1835 og viser ved at følge sagen nøje gennem relevante led i administrationen, at kancelli-plakaten af 23. okt. 1835 havde et andet sigte end tidligere af historikerne antaget. I afhandlingen Øverste sekretær Erik Krags virksomhed i danske kancelli indtil 1657 undersøger Johan Jørgensen forretningsgangen i kancelliet i tiden op imod 1660 og understreger i sin konklusion den administrative tradition, som det nye enevoldsstyre overtog fra adelsvælden.

Man konstaterer at bidragene til tidsskriftets første to hæfter så godt som udelukkende kommer fra arkivarhold. Om også historikere og jurister m. fl. fra den anden side af skranken vil ytre sig i dets spalter vil fremtiden vise.

GRETHE ILSØE

Krigshistorisk Tidsskrift. Årgang 1-2. 1965-66. Adresse: Vasevej 84, Birkerød.
Årsabonnement: 10 kr.

I forsvaret er det militærhistoriske felt formentlig det område, hvor rationaliseringen er sat hårdest ind den sidste snes år. Siden 1948 har man sparet de fornødne midler til udgivelse af noget officielt militærhistorisk værk – en sparsommelighed, der tegner sig grelt på baggrund af de andre nordiske landes såvel kvantitative som kvalitative betydelige udgivervirksomhed netop i tiden siden 2. verdenskrig.

I 1961 slap Forsvarsministeriet af med Tøjhusmuseet til Ministeriet for kulturelle Anliggender (trods alt en slags anerkendelse!), og det hører med til den aktuelle plan for Forsvarsministeriets rationalisering at søge Hærens Arkiv skubbet over til samme civile ministerium. Det passer beklageligt godt ind i dette billede, at Orlogsmuseet er etableret helt på privat basis.

På det militære topniveau – og i højere grad jo mere det »civiliseres« – synes man at være af den opfattelse, at militærhistorisk virke er noget, som man kan nøjes med at lade visse idealistiske officerer tumle med i deres fritid – en spekulation, som naturligvis sparer nogle klatskillinger på de militære budgetter, men som ikke harmonerer ret godt med de erklærede bestræbelser for at øge de såkaldte og så moderne public relations også for den militære del af statsvirksomheden.

På denne bedrøvelige baggrund virker det initiativ, som for et par år siden vovedes med udgivelsen af et krigshistorisk tidsskrift helt på privat basis, nærmest heroisk; i hvert fald har resultatet vakt betydelig opmærksomhed og beundring – i vore nabolande.

I forrige århundredes begyndelse sporedes oplysningstidens trang til viden og debat også i den militære del af vort samfund. I næsten alle kongerigets garnisoner oprettedes små læseselskaber omkring garnisonsbibliotekerne. Omkring 1820 oprettedes i Rendsborg »Die Militair-Lesegesellschaft«, hvoraf adskillige af Treårskrigen kendteste officerer var medlemmer. Det rendsborgske garnisonsbibliotek omfattede godt 1200 bind – verdenshistorie, tidsskrifter, memoirer, topografi, naturvidenskab og militær faglitteratur. Da fæstningen rømmedes i december 1863, tog 1. Infanteri-Regiment (nu Danske Livregiment)

garnisonsbibliotekets bogsamling med sig nordpå. Under regimentets garnisonstid i Kastellet og siden i Høvelte bevaredes den rendsborgske bogsamling og udvidedes en del.

I forbindelse med Danske Livregimentets 200 års jubilæum i 1963 genoplivedes det gamle læseselskab, nu under navnet »Det militære Læseselskab Rendsborg«. Selskabet, der i dag er arnested for en levende interesse for regimentets historie og traditioner, overtog den gamle bogsamling, og da man følte trang til en bredere militærhistorisk orientering, gik læseselskabet i 1965 i gang med det eksperiment, som udgivelsen af et krigshistorisk tidsskrift måtte være.

Nu, da tidsskriftet netop har afsluttet udsendelsen af sin anden årgang, kan det fastslås, at eksperimentet er lykkedes. Først var det meningen blot at udsende et nummer halvårligt, men allerede i 2. årgang kunne man gå over til udsendelse tre gange årligt. Fra første færd har tidsskriftet etableret et samarbejde med det franske krigsministeriums historiske tidsskrift »Revue historique de l'armée«, men støtter sig selvstændigt især til dansk krigshistorisk virksomhed i og uden for regimentet.

Nogen indgående analyse af tidsskriftets indhold skal ikke forsøges her, men emnerne har været så vidtspændende, som fig. eksempler viser – England 1066, Faneeden, Auxilliarkorpset ved Rhinstrømmen 1733–36, Waterloo og De sjællandske kystbefæstninger under to verdenskrige; endvidere er bragt fyldige orienteringer om Hærens Arkiv, Tøjhusmuseet, Orlogsmuseet, Det kgl. Garnisonsbibliotek og Hærens historiske Arbejder.

De hidtil udsendte hæfter af tidsskriftet, hvis sidetal har ligget omkring 60, har ved deres alsidige emnevalg ikke alene haft bud til militære læsere langt uden for regimentet, men også civile, som interesserer sig for historiens militære temaer, har i høj grad sluttet op om tidsskriftet, således at abonnements-tallet stærkt nærmer sig tusinde – et overordentlig smukt resultat for et så ungt specialtidsskrift.

HELGE KLINT

Christiana Albertina. Kieler Universitäts-Zeitschrift. Neumünster, Karl Wachholtz Verlag. Heft 1. Mai 1966. Heft 2. November 1966.

I Kieler universitetets jubilæumsår, 1965, udsendte Karl Wachholtz Verlag *Karl Jordans* oversigt, *Christian-Albrechts-Universität Kiel 1665–1965* og påbegyndte den store *Geschichte der Christian-Albrechts-Universität Kiel 1665–1965*. Af en anden karakter og med andre formål for øje, men et eksempel på nutidig public relations-virksomhed, er det ny Kieler universitets-tidsskrift *Christiana Albertina*, der med to årlige hæfter siden maj 1966 udgives på samme forlag. I direkte tilknytning til festskrifterne skal det nye tidsskrift ud over sine mange og nyttige informationsformål »alle diejenige Ereignisse festhalten, über die spätere Chronisten einmal zu berichten haben werden«.

Uden bygninger kan en lære- og forskningsanstalt ikke virke. For 20 år siden stod Kiel som mange andre europæiske universiteter praktisk talt uden lokaler. Det er derfor forståeligt, at en del af artiklerne i *Christiana Albertina* med en

ikke ringe tilfredshed beretter om 50'ernes og 60'ernes meget store byggeaktivitet. Det meget større Københavns Universitet kan hverken forholdsmæssigt eller i kvadratmetre måle sig med det holstenske, hvad nybyggeriet angår. Kiels nye bygninger synes ikke at være skønhedsåbenbaringer, facaderne for en stor del den mørkerøde Backstein, der virker kedelig sammenlignet f. eks. med de venlige, lysegule teglsten i Århus. Trods mange grønne plæner synes præget kontor-bymæssigt, ikke åbent-landskabeligt som Odense-projektet. Kiels arkitektonisk interessanteste nybygning er universitetskirken, som er blevet sammenlignet med en Abschussrampe. Det teologiske fakultet, med en særlig Universitætsprediger, er jo som landet protestantisk, og kirken er derfor indviet for den evangeliske konfession, men åbner i tidens økumeniske ånd også sine døre for katolikker og ortodokse. En ny biblioteksbygning med moderne ordningsprincipper er trådt i stedet for det gamle bibliotek, som bomberne ribbede for mere end halvdelen af bogbestanden. De nutidige københavnske bogpladsproblemer kendes dog også i Kiel, hvor der bl. a. forberedes en stor nybygning for Wirtschaftsarchiv, der ikke blot er et arkiv som vort Erhvervsarkiv i Århus, men danner den biblioteksmæssige basis for forskningen ved det højt anskrevne Institut für Seeverkehr und Weltwirtschaft.

Også til den ældre universitetshistorie giver Christiana Albertina bidrag. I en stor og instruktiv artikel, med kilde- og litteraturhenvisninger, fortæller professor *Alexander Scharff* om *Die Universität Kiel und Dänemark*. Beretningen omfatter ikke blot den fællesstatslige periode fra 1773 til 1864, men går op til nutiden og lægger ikke skjul på, at Kiel ikke var uden skyld i en del af den »Entfremdung«, der kom til at præge forholdet til dansk videnskab i de prussiske og nazistiske perioder.

I Kieleruniversitetets gamle opland er flere nye lærdomssæder opstået. Freie und Hansestadt Hamburg oprettede efter første verdenskrig sit universitet, og Freie Hansestadt Bremen har efter anden krig oprettet sit. Lübeck, der efter indlemmelsen 1937 i provinsen Slesvig-Holsten ikke mere er Freie, kun Hansestadt, har et Medizinische Akademie under landsuniversitetet i Kiel. Om og hvornår dette fakultet udvikler sig til et selvstændigt universitet, er ikke afgjort.

Allerede gennem sin fremkomst viser Christiana Albertina viljen til kontakter udadtil. Gennem Die Schleswig-Holsteinische Universitätsgesellschaft har Kiel siden 1918 ikke blot haft et støtteselskab af gamle studenter, men også et redskab for folkeuniversitetsvirksomhed rundt i Schleswig-Holsteins og Nordslesvigs lokalområder. Et stort problem for landsuniversitetet synes i øjeblikket at være det organisatoriske forhold til læreruddannelsen, bl. a. ved Pädagogische Hochschule i Flensborg. Forskellige traditioner og politiske krav i de enkelte tyske stater gør forhandlingerne vanskelige. Derimod er et andet område af den højere undervisning, landøkonomien, helt blevet indlemmet i universitetet som et særligt fakultet, der ligesom Den kongelige Veterinær- og Landbohøjskole i København har rødder i forstundervisningen ved Holsteenske Jægercorps af 1785. Plænerne om en nærmere forbindelse mellem det nye Odense universitet og den kommende landbohøjskole på Fyn kan altså hente inspiration sydfra. Iøvrigt fremgår det, at det gottorpske universitets vigtigste inspirationsforbindelse med Norden går til det karolinske universitet i Lund. En anden forbindelseslinie går så langt som til det hebræiske universitet i Jerusalem.

Hvis Christiana Albertina holder, hvad de to første hefter lover, og såfremt man vil udarbejde akkumulerede registre, vil tidsskriftet kunne udvikle sig til en meget nyttig håndbog i Kielske universitetsforhold.

JØRGEN TVEVAD

Revue Internationale d'Histoire Militaire. 1967. No. 26 (Vol. VII: 1). Edition suédoise. Stockholm, Militärhistoriska Förlaget, 1967. 167 s. 25 sv. kr.

I marts 1967 udsendte Commission d'Histoire Militaire Comparée under Comité International des Sciences Historiques sit 26. årsskrift, redigeret af kommissionens svenske sektion. Årsskriftet, der for dette år – når en kort indledende udtalelse på fransk fra den internationale kommissions sekretariat undtages – er på engelsk, omfatter en introducerende oversigt og syv større artikler.

Den første og længste artikel »Kunstner og militærhistoriker – Erik Dahlbergs undersøgelser og skrifter om Carl X Gustavs krige« er skrevet af kaptajn *Arne Stade*, der fornylig erhvervede doktorgraden ved sit arbejde med netop Carl Gustav-krigene. Dahlberg har i høj grad præget den senere opfattelse af hændelsesforløbet i de nævnte krige; han overlod den svenske righistoriker Samuel Pufendorf sit omfattende skriftlige materiale og leverede grundlaget for den væsentligste del af de 114 stik, som illustrerer »De rebus a Carolo Gustavo gestis«, hvis førsteudgave tryktes 1696 i Nürnberg. Stade analyserer sammenhængen mellem Dahlbergs efterladenskaber og Pufendorf-udgaverne og påviser, at Dahlberg i skrift som i streg vel ofte tager fantasien i brug.

Oberstløjtnant *Nils Palmstierna*, der efteråret 66 afløste oberst Børje Furtenbach som chef for Den militärhistoriska Avdelningen vid Militärhögskolan, behandler emnet »Svenske hærofficerer som instruktører i afrikanske og asiatiske lande«. Det drejer sig om en ganske omfattende virksomhed i Congo 1883–1914, i Persien 1911–14 og i Etiopien 1934–36 og 1945–64. Til slut peger forfatteren på Sveriges aktuelle deltagelse i FN's fredsbevarende operationer adskillige steder i verden. Det har ialt drejet sig om 25.000 mand, og af Sveriges 3000 linieofficerer har en tredjedel tjent for FN.

Oberst *Furtenbach* behandler hæftets mest nutidige emne »Sverige under 2. verdenskrig – bevæbning og beredskab«. Forfatteren illustrerer indledningsvis, at Sverige mødte 2. verdenskrig med et i enhver henseende utilstrækkeligt militært forsvar – fra 1925 reduceredes Sveriges hær fra 12 til 5 divisioner, og udrustningen var i vid udstrækning forældet. I de følgende afsnit belyses den imponerende indsats, som Sverige i de første krigsår præsterede for at gøre sit forsvar til et effektivt politisk instrument. Groft taget udvikledes hele forsvaret til dobbelt styrke og moderniseredes gennemgribende. Interessant er det at konstatere, hvorledes svensk beredskab smidigt og prompte fulgte den internationale situations udvikling i krigsperioden. Furtenbach slutter med at understrege, at periodens vigtigste lære – den tid det taget at bygge et effektivt forsvar op – ikke er blevet tabt af syne i efterkrigstidens Sverige.

»Slaget ved Poltava i nyere svensk militærhistorisk litteratur« er emnet for den næste afhandling, der er skrevet af overarkivar ved det svenske rigsarkiv, dr. *Nils F. Holm*. Her omtales en halv snes arbejder, der i dette århundrede har

set dagens lys fortrinsvis i Sverige om det nævnte slag i 1709. Overarkivaren ved Krigsarkivet i Stockholm, dr. *Alf Åberg*, redegør i den følgende afhandling for den levende aktivitet, der i de senere år er udfoldet med udgivelse af svenske regimentshistorier. Åberg nævner, at det efterhånden er almindeligt i Sverige, at civile historikere samarbejder med militære på dette felt, hvor tidligere en overvældende interesse for krigsbegivenheder gjorde sig gældende; denne rene krigshistoriske interesse er de senere år suppleret med blikket for økonomiske og sociale faktorer indflydelse på troppernes moral og optræden.

I den næste afhandling »Slagmaleriet som historisk kilde« giver museumsinspektør ved Orlogsmuseet i Karlskrona, dr. *Olle Cederlöf*, en indføring i dette emnes principper. Cederlöf fastslår, at området hidtil kun er lidet indgående studeret; han foretager en principiel opdeling af slagmaleriet m. h. t. dets primære hensigt således: 1) glorificerende, 2) berettende, 3) analyserende og 4) dekorativ. Ud fra en gennemgang af typiske eksempler op gennem historien, vurderer Cederlöf de 4 kategoriers værdi som historisk kilde.

Såvel den lige nævnte afhandling som den følgende og sidste: »Den svenske stats trofæsamling« er forsynet med en række velvalgte illustrationer, der nyder godt af hæftets fine papirkvalitet. Den svenske trofæsamling, der er en af de fineste i verden, præsenteres af dens leder, dr. *Arne Danielsson*, der redegør for samlingens omtumlede tilværelse, indtil den 1960 havnede i Det kgl. Armémuseum. Samlingen omfatter i hovedsagen godt fire tusind faner, hvoraf næsten 300 er udstillet dels i museet, dels i Riddarholmskyrkan. Allerede i perioden 1683–1704 udførte trofæmaleren Olof Hoffmann 2300 farvelagte tegninger af samlingens genstande, og i vort århundredes første 10-år kom hertil yderligere 1000 kopier, der sammen med et udførligt 30-binds katalog fra 1685 beror i militærarkivet. Den store værdi af dette tidligt udførte arbejde vil fremgå af, at kun 10 pct. af fanerne indtil nu har kunnet konserveres forsvarligt. Afsluttende beskrives en række østrigske, danske, polske og russiske klenodier.

Den internationale militærhistoriske kommissions 26. årsskrift vidner klart om svensk militærhistorisk virkes bredde og høje niveau; fra svensk side tilsluttede man sig det internationale samarbejde allerede kort efter 2. verdenskrig, og man har forestået redaktionen af årsskrifterne i 1949 og 55. Med den anledning, som nærværende omtale giver, er det nærliggende med beklagelse at pege på den stagnation – for ikke at sige det forfald – der har præget den officielle danske militærhistoriske virksomhed siden 2. verdenskrig, og som hidtil har hindret dannelse af nogen dansk kommission i det internationale samarbejde, hvori foruden Sverige også Norge og Finland deltager.

HELGE KLINT

Afdeling agrarische geschiedenis landbouwhogeschool. A.A.G. Bijdragen 13. Wageningen 1965. 274 s.

A.A.G. Bijdragen 13 indeholder bl. a. et par større afhandlinger vedrørende erhvervs- og befolkningsforhold af mere hollandsk-lokalhistorisk karakter, samt en diskussion mellem flere hollandske forskere om overgangen til protestantismen i de nordlige nederlandske distrikter 1656–1726, statistisk belyst. Men

tidsskriftets drivende kraft er nu som før B. H. Slicher van Bath, og fra hans hånd foreligger der to bidrag af mere almen-historisk interesse.

Den første af disse afhandlinger (her på engelsk) vil for størstedelen indgå i et hollandsk værk om Frieslands historie. van Bath belyser økonomiske og sociale forhold i de frisiske områder fra ca. år 900 til 1500. Et kort-bilag viser opdelingen i 16 landområder fra Zuidersøen til Wesers munding, og efter en geografisk orienterende indledning følger bl. a. beregninger over folketal, dyrket areal og foldudbytte. Selv om man må stille sig tvivlende overfor dette talmateriale, er karakteristikken af de frisiske kystområder, hvorfra handel og skibsfart udgik, i deres modsætning til indlandsdistrikterne af stor interesse. Lensvæsenet og godssystemet nåede aldrig ud til kystegnene, hvorfra der i middelalderen foregik en stadig udvandring til andre lande. van Bath anfører, at der hersker tvivl om frisernes bidrag til skibsbygningens udvikling i den tidlige middelalder, og han fremhæver, at frisisk handel og søfart blev relativt hårdt ramt af den økonomiske krise i senmiddelalderen. Pest, stormflod, misvækst og social uro bragte tilbagegang. For landbruget betød det en betydelig formindskelse af det dyrkede areal, men derimod større husdyrproduktion med eksport af kvæg, smør og ost bl. a. til Hamburg.

I den anden afhandling (på tysk) karakteriserer Slicher van Bath i koncentreret form europæiske agrarforhold i det 17. og første halvdel af det 18. årh., idet han m. h. t. den herhen hørende litteratur henviser til *The Agrarian History of Western Europe. A.D. 500–1850* (1963), den engelske udgave af van Baths bekendte hollandske værk (som billigbog i Aula-boeken).

For en nederlandsk historiker er det mærkeligt at skulle se »den gyldne tidsalder«, hvor den materielle og åndelige kultur i Holland nåede et højdepunkt, som en periode med økonomisk tilbagegang og åndelig stilstand i det meste af Europa. Ganske vist, også Holland oplevede en økonomisk krise af længere varighed, men egentlig først efter 1672, »det nationale nødår«, da landet kom i krig med England, Frankrig, Köln og Münster. Forholdet var jo det, at depressionen satte ind på forskellige tidspunkter: i Spanien kort efter 1600, i Italien og store dele af Mitteleuropa efter 1619, i Frankrig og dele af det tyske rige omkring 1630, men i England og Holland 20–30 år senere. Til gengæld synes England og Frankrig at have overstået krisen ved år 1730, mens perioden 1720–40 netop var meget alvorlig for det hollandske landbrug, der først efter 1755 langsomt oplevede en bedring, lidt senere end det tyske rige (og Danmark).

Idet van Bath belyser landbrugets produktions- og afsætningsforhold, påpeger han – i modsætning til en række økonomiske historikere, bl. a. E. Heckscher – at der under komplicerede markedsforhold, hvor den internationale pris er den fremherskende, ikke vil være nogen sammenhæng mellem pris og høst-udbytte. Man har – hævder han – for ensidigt iagttaget kornpris-bevægelser. På længere sigt vil navnlig forholdet mellem priserne på korn og husdyrprodukter være af største vigtighed. Depressionen i det 17. århundrede var fremfor alt en kornkrise, mener van Bath (ud fra danske iagttagelser kan det tegne sig noget anderledes); efterspørgslen efter korn gik stærkere tilbage end produktionen, og de lave priser opmuntrede ikke til bedre jordbehandling.

van Bath advarer historikere mod at danne sig et alt for enkelt billede af forholdet mellem befolkning og priser. Der er ikke blot tale om dalende folke-

mængde, men også om ændringer i erhvervsstrukturen, i den sociale lagdeling og af »forbrugervaner«. I store dele af Vest- og Mitteleuropa vandt hjemmeindustrien indpas under landbrugskriserne i det 17. årh. Iøvrigt klarede bybefolkningen sig bedst, og på landet havde småbrugere, husmænd og inderster forholdsvis ringere kår end tjenestefolkene. Store sociale forskydninger var i gang; Labrousse har påpeget deres betydning for den franske revolution. Befolkningen må – slutter van Bath – ikke betragtes som en uforanderlig størrelse: der skete forskydninger ikke blot m. h. t. erhverv og indkomst, men også i anvendelsen af erhvervsindtægter og forbrug af fødevarer.

F. SKRUBBELTRANG

ALMINDELIG HISTORIE

H. BUTTERFIELD: *The Present State of Historical Scholarship*. 25 s. – C. H. WILSON: *History in Special and in General*. 28 s. – *Inaugural Lectures*, begge Cambridge University Press 1964, hver af dem 3 sh. 6 d.

Der er en vis tradition for at en nyudnævnt engelsk historieprofessor holder en indledningsforelæsning om sit fag i almindelighed og lader den trykke. Det er en god skik. En del historikere har på den måde, måske den eneste gang i deres liv, fået sagt hvad de mener om historieforskningens øjeblikkelige standpunkt og stilling blandt videnskaberne, dens karakter, formål og fremtidsopgaver. Adskillige af forelæserne har værdi ud over øjeblikket, i hvert fald som kilder til den skiftende opfattelse af hvad historieforskning er eller bør være; i nogle af dem, deriblandt *C. H. Wilsons*, kan man tillige hente gode argumenter mod den seneste politiske tendens til at forfladige universitetsuddannelsen i historie. Fra det sidste årtis høst af disse småskrifter husker man måske hvordan *H. R. Trevor-Roper* veltalende og som man kunde vente det en smule paradoksalt argumenterer for at moderne historieforskningens frugtbarste tilskyndelser er kommet fra andre discipliner, økonomi, filosofi, sociologi o. a., og hvor indtrængende han taler om at de humanistiske videnskabers vigtigste opgave er at opdrage lægfolket (*History: Professional and Lay*, 1957). Værd at læse er også *John Bromleys* forsøg på at karakterisere den nuværende studentergenerations forhold til historien, hans tilslutning til *Annales*-skolens principper, og hans forsvaret for samarbejdet med andre videnskaber (*History and the Younger Generation*, 1962).

Herbert Butterfield er en åndfuld mand med en vid horisont og et bredt arbejdsfelt. Desværre strejfer han i sin indledningsforelæsning (som *Regius Professor of Modern History* i Cambridge) adskillige emner uden at få sagt meget om dem. Men han har også noget på hjerte, bl. a. om historiografiens historie, som han tidligere har givet fine bidrag til. Han mener at nærliggende og påkrævede opgaver er et mere indgående studium af forskningsteknikkens, den historiske kritiks vekslende former, og endnu vigtigere, en stort anlagt undersøgelse af forholdet mellem mennesket og dets historie, af hvordan den historiske sans bliver til, af menneskers skiftende holdning til tidsforløbet og af de forskellige

måder, på hvilke de føler sig forpligtede over for fortiden – vigtige sider af den menneskelige bevidstheds historie.

Da G. M. Trevelyan tiltrådte det embede som Herbert Butterfield nu beklæder, fandt han det påkrævet at gøre opmærksom på den økonomiske og sociale histories værdi (*The Present Position of History*, 1927, optrykt i de senere udgaver af hans essaysamling *Clio, a Muse*). Idag er situationen en anden, og Butterfield anser det for nødvendigt at forsvare den politiske historie, at fremhæve de politiske begivenheders og institutioners betydning, f. e. statsdannelsernes indflydelse på nationernes og de nationale bevægelers tilblivelse og udvikling, monarkiets rolle i europæisk historie. Forskere der arbejder med massefænomener er under den tiltagende specialisering inden for vort fag tilbøjelige til at opfatte det historiske forløb alt for snævert, siger han. De bidrager til at udbrede en overdrevent deterministisk synsmåde, som ser bort fra menneskets og den menneskelige villies betydning. "We must not say that there are two alternative possible futures for us – that, according as one or the other thing happens, the world will go this way or that way – there is a whole universe of countless alternative futures. And great history may turn on a small pivot, so that rather than trying to study all the details, it may be better to hunt for the pivotal detail«.

Herbert Butterfields egentlige arbejdsområde er åndshistorien og den politiske historie, og det er ikke underligt at han frygter og reagerer mod en overhåndtagende ensidig interesse for fænomener som lader sig behandle statistisk. Det er mere bemærkelsesværdigt at hans efterfølger som *Professor of Modern History* i Cambridge, kendt som økonomisk historiker, ikke er meget uenig med ham i den henseende. Skønt C. H. Wilson mener at den moderne forskers opgave ikke som Acton sagde er at opdage og fremstille kendsgerninger, men at prøve hypoteser, vil han lige så lidt som sin nærmeste forgænger undvære den traditionelle fortællende historie. Selv om der er politiske forhold og begivenheder som efter hans opfattelse kun kan forstås når man kender den sociale og økonomiske baggrund, benægter han at regeringspolitik i almindelighed kan forklares helt eller overvejende ved pres fra økonomiske interessegrupper; tværtimod kan man, hævder han, argumentere for at Spaniens og Hollands økonomiske nedgang skyldes politiske fejltagelser eller »politisk nemesis«, og at det økonomiske fremskridt i England vilde have været utænkeligt uden samfundets relative politiske stabilitet. Han finder det ikke »self-evident that the new schools of sociological historians are necessarily more scientific than their predecessors«, og har ikke meget tilovers for dem der kun vil anerkende en økonomisk-historisk eller socialhistorisk behandling af fortiden: »The economic historians and historical sociologists have, it seems, never had things so much their own way. This is to risk over-correcting for error. To reduce great historic dramas to graphs and curves, to purge them of human values, is merely to substitute one kind of myopia for another. It is to deny the basic principle that history is the true counterpoint between man and his circumstances. Worst of all, it is to make history not only dull but silly«.

Derfor ønsker professor Wilson en ny og finere teknik til at behandle den økonomiske og sociale side af historien, så man ikke blot erstatter de gamle politiske forklaringer med grove og ofte uvidenskabelige økonomiske, men når

til en ny forståelse af helheden. »The web of history must be reknit, so that the new strands of knowledge become part of its warp and weft, and not merely frills round its edge«. Han kræver at historikeren har sans for hvad John Stuart Mill kaldte »the state of society«, d. v. s. alle sider af livet i det samfund, han beskæftiger sig med, økonomiske, kulturelle, politiske, sociale. Det betyder ikke at vi skal have detailviden på alle disse områder, blot at vi ikke må tro at vi kan forstå det udsnit vi behandler, uden at vi er klar over at det er en del af et hele, og at det kun er udskilt til analyse for siden at blive forenet med det øvrige. Og »the personal sense of the whole must be there in each case. People listen to an historian because he has a personal vision of the past«.

Jeg har citeret professor Wilson så flittigt, fordi hans forelæsning forekommer mig at være den bedst skrevne af de fem jeg har nævnt; den er tillige efter min mening den klogeste, som Trevor-Ropers er den vittigste. Men de er alle umagen værd at læse.

POVL BAGGE

C. E. HAMLE: Idéhistorie. I. Kildeskrifter. II. Livs- og samfundssyn i skiftende epoker. København, Gyldendal, 1966. 182 + 332 s. Ill. 19,75 + 25,00 kr.

Hamles idéhistorie er specielt skrevet med henblik på indførelsen af faget kulturhistorie ved de danske teknika og vel også tænkt anvendt i gymnasie- og seminarieundervisningen; en faglig vurdering må derfor kombineres med en pædagogisk.

Fremstillingens (bd. II) sprog er leksikalsk, krydret med komprimerede anekdoter og enkelte poetiske udbrud (f. eks. s. 164: »Lutherdommen begyndte som et sprudlende kildevæld, der fik det åndelige liv til at spire og grønnes på folkets tørre ager . . .«); opdelingen i almindelig skrift og petit inden for de i forvejen ret kortfattede afsnit synes ikke at have sin oprindelse i en skelnen mellem væsentligt og uvæsentligt; vel for nemheds skyld opstilles grafiske modeller af diverse idékomplekser (f. eks. beskriver s. 250 en omvendt trappestige Marx' dialektiske historiesyn, som dog må være revideret af Hamle, da flere af trinene i hvert fald ikke findes hos Marx). Formuleringerne synes klare, men da en række begreber anvendes forkert, opstår i stedet tæt tåge (f. eks. defineres retorikere som »undervisere i dialektik« (s. 50)). I det hele ophober Hamle for meget ubearbejdet stof, som gør fremstillingen uoverskuelig og tung – og det var vel ikke meningen med en kulturhistorisk appetitvækker.

Bind I (Kildeskrifter), som rettelig burde hedde Kildesteder, mangler et effektivt noteapparat; ind imellem findes ny-oversættelser af tekster, som allerede findes præcisere på dansk (f. eks. indledningen til »Det kommunistiske Manifest«, s. 116. Sml. Marx/Engels: Udvalgte skrifter. I. Forlaget Tiden 1952, s. 26).

BENITO SCOCOZZA

For jysk og for dansk historie. Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 1866–1966. Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur nr. 14. Redaktion VAGN DYBDAHL. Århus, Universitetsforlaget, 1966. 147 s. Ill. 18 (14) kr.

Den 16. februar 1966 fejrede Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 100-årsdagen for stiftelsen af Det jyske historiske-topografiske Selskab som det hed indtil sammenslutningen i 1932 med den tolv år forinden oprettede Jysk Forening for Historie og Sprog. Det skete bl. a. ved udsendelsen af jubilæums-skriftet For jysk og for dansk historie. Foruden at give et rids af selskabets til tider bevægede historie tillige med en overmåde grundig statistisk belysning af medlemstallets svingninger i tidens løb indeholder festskriftet skildringer af Jyske Samlingers redaktører 1866–1937: D. H. Wulff, der tillige var den egentlige initiativtager til selskabets stiftelse, Villads Christensen, H. S. A. Nygård, Hans Knudsen og Svend Aakjær. Af disse forekommer især Knud Pranges biografiske skitse af Hans Knudsen fængslende, til en del måske fordi forf. som kilde har kunnet øse af Hans Knudsens mange uforbeholdne breve til Nygård (dennes privatarkiv, Rigsarkivet). Hvor forskellige redaktørerne iøvrigt har været synes det at gælde for dem alle, at de har røgtet deres vistnok undertiden noget sure hverv med beundringsværdig grundighed og saglighed, sikkert et udtryk for en ikke ringe portion idealisme.

Festskriftets titel illustrerer den udvikling, der er foregået inden for Samlingerne i retning af en stærkere rigshistorisk orientering, nu sidst i jubilæumsåret manifesteret ved en ændring af tidsskriftets navn til: Historie.

GRETHE ILSØE

ANDREAS HOLMSEN: *Gard Bygd Rike*. Festskrift i anledning Andreas Holmsens 60 års dag 5. juni 1966. Oslo, Universitetsforlaget, 1966. 247 s. 27,50 no. kr.

Festskriftet består af udvalgte artikler og uddrag af større værker fra professor Holmsens meget omfattende historiske forfattervirksomhed og afsluttes med en bibliografi over denne. Andreas Holmsen har ydet banebrydende bidrag til norsk agrarhistorie; og i sin fremstilling af Norges almene historie har han stærkt betonet de økonomisk-sociale forholds grundlæggende betydning for samfundsudviklingen. I *Gard Bygd Rike* indgår en række af Holmsens undersøgelser over det norske agrarsamfund i middelalder og nyere tid. Forfatteren illustrerer det omspændende og indviklede system af faste værdirelationer, som er en forudsætning for den rette udnyttelse af kildernes oplysninger om økonomiske transaktioner i tidligere tider. Under anvendelse af kvantitative metoder lader han de utallige enkeltfænomener i kildematerialet udkrystallisere sig og føje sig sammen til et mønster for det norske agrarsamfund i middelalderen og nyere tid. Blandt andet ad denne vej lykkes det forfatteren at give et nuanceret billede af strukturændringerne i jordejendomsforholdene i Norge gennem flere hundrede år.

Gårdens funktion i det norske samfund har forfatterens særlige interesse, og han følger dens udvikling lige fra forhistorisk tid og frem til vort århundrede.

Han illustrerer hvorledes gårdsnavne kan tjene som kilder angående befolkningstilvækst og bevægelser i bosætning. I afhandlingen *Det gamle gårds- og grannesamfundet i Norge* giver Holmsen en interessant tolkning af, hvorledes gården og »grannelaget« har haft funktioner som vi kender fra et moderne samfunds institutioner. Han understreger her gårdens rolle som samfundsenhed i ældre tid, idet gården ikke blot var et familiesamfund, men oftest også et »arbejdsamfund« og et »hussamfund«; og hver gård havde sine skikke, love og vedtægter, skrevne eller uskrevne – kort sagt sin samfundsorganisation.

Den lokale historie ligger Andreas Holmsen stærkt på sinde, og han fremhæver ved flere lejligheder, hvor vigtigt det er at tage vare på de minder, som stadig findes i de norske bygdelag, og at nedtegne viden, som gamle mennesker er i besiddelse af. Netop for Norges vedkommende kan oplysninger om skik og brug blot nogle få generationer tilbage i ganske høj grad benyttes retrospektivt i forskningen, fordi udviklingen i dette land – i modsætning til mange lande i Vest- og Mellemeuropa – præges af en udtalt kontinuitet. I sin afhandling *Problemer i norsk jordeiendoms historie* sammenligner Holmsen Norge med det øvrige Europa og peger på flere agrarhistoriske områder, hvor en komparativ forskning kunne blive af stor værdi. Således vil det norske kildemateriale kunne bidrage til at klargøre visse almene foreteelser i europæiske befolknings- og jordbrugsforhold i senmiddelalderen. Netop ved en sammenligning af Norge med Europa i øvrigt træder gårdens store betydning for norsk historie frem, både hvad angår landets økonomiske og sociale udvikling. Som resultat af sine vidtforenede specialstudier drager Andreas Holmsen så de store linier i Norges historie, idet han betoner gårdsamfundets betydelige indflydelse også på den politiske udvikling. Gården var den fundamentale samfundsenhed i Norge, først og fremmest for bygden, men set i en større sammenhæng også for riget.

ÓLAFIA EINARSDÓTTIR

OLDTID OG MIDDELALDER

ANDRÉ LEROI-GOURHAN, GÉRARD BAILLOU, JEAN CHAVAILLON, ANNETTE LAMING-EMPERAIRE: *La Préhistoire. »Nouvelle Clio«, L'Histoire et ses problèmes*, No. 1. Paris, Presses Universitaires de France, 1966. 366 s. Ill. 22 F.

Med det foreliggende arbejde har de fire forfattere tilstræbt at skrive en kortfattet verdens-forhistorie, et mål som kan forekomme dristigt i betragtning af den arkæologiske forsknings nuværende stade, men som samtidig rummer tillokkende muligheder for en belysning af problemerne omkring de målsætninger, forskningen i dag arbejder efter. Bogen er opdelt i tre afsnit, et første omfattende dokumentationen af det behandlede materiale, et andet omfattende synthesesedannelserne og et tredje, som redegør for aktuelle forskningsproblemer.

Bogens første kapitler tilstræber en oversigt over de kronologiske systemer inden for centrale forskningsområder i hver af de fem verdensdele, hovedsagelig baseret på stratigrafiske iagttagelser i byhøje og hulebeboelser. Oversig-

ten er ledsaget af en lang men noget tilfældigt udvalgt litteraturliste. Disponeringen af materialet såvel som talrige unøjagtigheder i teksten antyder allerede her forfatterens meget begrænsede målsætninger, ligesom den valgte metode giver fremstillingen et uegalt præg. Kun stenaldersamfund opfattes i egentlig forstand som forhistoriske, selv om litterære kilder også mangler for størsteparten af de kendte bronzealdersamfund uden for den nære Orient. Endvidere er stratigrafiske iagttagelser kun i et vist omfang egnede som udgangspunkt for en beskrivelse af udviklingen inden for disse i erhvervsøkonomisk henseende meget forskelligartede kulturer. Her synes forfatterne i for høj grad bundet af traditionelle forskningsmetoder inden for studiet af palæolitisk tid.

Den omtalte skævhed i fremstillingen kommer endnu tydeligere til udtryk i de efterfølgende afsnit. Forsøgene på sammenfattende betragtninger af de vidt forskellige kulturformer, man finder i palæolitisk, mesolitisk og neolitisk tid, er gennemført med en stærk betoning af franske undersøgelsesresultater, hvis repræsentativitet ofte kan være diskutabel, og skildringen af udforskningen af de neolitiske agerbrugssamfund, som i Frankrig endnu kun er på et begyndelsesstade, bliver i overensstemmelse hermed meget mangelfuld. Et så centralt forskningsområde som de nærorientalske, neolitiske kulturer må således nøjes med en omtale på kun 5 sider, medens gennemgangen af det nordeuropæiske neolitikum afsluttes på 2 sider.

I bogens sidste afsnit gives en oversigt over de målsætninger og metoder, på hvilke de foregående kapitler er baseret. Forfatterens begreb om omfanget af det arkæologiske kildemateriale afslører sig her som meget begrænset. Kun stenredskaber behandles indgående, medens andre kildetyper kun får nødtørfigt eller ingen omtale. Indledningen rummer en række tilløb til et morfologisk beskrivelsessystem for oldsager, der dog kun er en stærkt sammentrængt udgave af de værdifulde forsøgsresultater, der i de senere år er opnået under det franske »Centre d'Analyse documentaire pour l'Archéologie«. Derefter følger en omtale af etableringen af kronologisystemer, begrænset til fransk palæolitikum og ledsaget af en omfattende redegørelse for fransk arkæologis udvikling. Arkæologiske studier uden for Frankrig synes kun i ringe grad forfatterne bekendt. Afsnittet afsluttes med en række spredte betragtninger over etnologiske problemer, igen hovedsagelig i forbindelse med studiet af palæolitisk tid. Netop denne sidste del af bogen er afslørende for forfatterens holdning til studiet af forhistorien. Her behandles en problematik, som i det store hele er den samme som dengang begavede amatører i slutningen af forrige århundrede grundlagde det arkæologiske studium i Frankrig. Det synes kun at være stenalders jæger- og fiskersamfund, der er genstand for interesse, og synspunkterne er fremsat uden større hensyntagen til de undersøgelsesresultater, europæisk arkæologi igennem de sidste årtier har opnået. Som helhed kan bogen kun understrege indtrykket af, at store dele af fransk arkæologi i dag befinder sig i en beklagelig isolation.

JØRGEN JENSEN

ANDREW ALFÖLDI: *Early Rome and the Latins*. Jerome Lectures. Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1964. 416 s. + appendix, index, plancher og 1 kort. 15 \$. – R. BLOCH: *Tite Live et les premiers siècles de Rome*. Paris, Société d'Édition »Les Belles Lettres«, 1965. 121 s. 9 F.

Roms ældste historie er et af historieskrivningens og historieforskningens yndlingsstemaer, og det er næppe nogen tilfældighed, at man traditionelt hævder, at den moderne kritiske historieforskning begynder med Niebuhrs *Römische Geschichte* fra 1811–12. Hovedkilderne til vor viden om de første århundreder er Livius og Dionysius fra Halicarnassos, begge fra den augustæiske tidsalder, men at deres livfulde skildringer ikke afspejler den historiske virkelighed, har man siden Niebuhrs dage vel været klar over. Den bekendte oldtidshistoriker Andreas Alföldi – nu professor ved Princeton – har i adskillige år i artikler behandlet problemer fra denne periode, og i 1961 holdt han en serie forelæsninger ved den Amerikanske Skole i Rom. Disse foreligger nu i udvidet skikkelse i hans bog, *Early Rome and the Latins*.

Foruden den historiografiske overlevering har vi bevaret vigtige fragmenter af den antikvariske og religionshistoriske forskning, der florerede i senrepublikansk og tidlig kejsertid, og som især er overleveret i de senantikke kommentarer til antikke forfattere samt samleværker som Plinius' *Naturalis Historia* og Macrobs *Saturnalia*. Dertil kommer et overvældende arkæologisk materiale såvel fra udgravninger i selve Rom som i det øvrige Italien, et materiale der er lige så vanskeligt at fortolke som det er at overskue. Imellem disse mangeartede kilder bolttrer Alföldi sig som fisken i vandet, og hans særdeles veldokumenterede bog er forsynet med et noteapparat, som nok kan tage pusten fra selv den mere forhærdede læser.

De senere årtiers forskning har måske i nogen grad været tilbøjelig til at lade sig imponere af det arkæologiske materiales mangfoldighed. Den omstændighed at den romerske kongerækkes tre sidste konger bar etruskiske navne, og at fundene fra det sjette århundredes Rom viser et stærkt etruskisk præg, har fået mange til at slutte, at dette etruskisk regerede Rom virkelig havde omtrent den magtstilling i Latium, som de historiografiske kilder beretter. Ikke mindst blandt italienske forskere har der floreret en idé om »La Grande Roma dei Tarquini«. Det er denne idé, Alföldi grundigt søger at affive.

Hans udgangspunkt er den opfattelse, at stammeorganisationen i Latium er langt mere sejlivet end man ellers har antaget. En grundig undersøgelse af latinernes fælles helligdomme, hvor man mødtes ved faste kultfester, underbygger dette. Vor viden herom bygger på spredte notiser samt nogle få, delvis upublicerede, udgravninger. Disse vidnesbyrd taler imidlertid for, at latinernes tredive stammer var langt mere jævnbyrdige, end det fremgår af den romerske nationalistiske historieskrivning. Først ved Latinerkrigen 338–336 f. Kr. lykkedes det romerne at etablere sig endeligt som ledere i det latinske forbund.

Ifølge den historiografiske tradition fordrev romerne den sidste etruskiske konge, Tarquinius Superbus, i året 509 f. Kr. Herefter valgtes årligt to consuler, der besad den afsatte konges militære og religiøse magt, imperium og auspicium. Grundstammen i republikkens historie er de såkaldte fasti consulares, kalendere hvor hvert år opkaldes efter de siddende consuler. Om denne epo-

nyme embedsmandsliste er det overleveret, at den i 304 f. Kr. blev opstillet offentligt, og i nyere tid har man kunnet rekonstruere den med ret stor nøjagtighed. Navnlig ægtheden af dens ældste del er stærkt omdiskuteret, ikke mindst fordi der blandt consulerne optræder medlemmer af plebejiske gentes, der jo ifølge den sædvanlige tradition først i året 366 f. Kr. får adgang til dette embede. Alföldi er også her kritisk over for traditionen. Han opfatter fordrivelsen af Tarquinius Superbus som et statskup, iværksat af kongens beredne garde som usurperer auspicium og imperium, hvorefter de og deres efterkommere udgør stænderkampens patriciere, der langsomt må afgive deres privilegier til en større del af befolkningen. Et af forskningens hovedproblemer er, at Rom også efter 509 beholder sit etruskiske præg, i alle fald ned i anden fjerdedel af femte århundrede. En del – navnlig svenske – forskere har villet omdatere Tarquiniernes fordrivelse og indførelsen af den republikanske styreform. Alföldi derimod forkaster radikalt traditionen om de tre på hinanden følgende etruskiske konger, der efter den romerske tradition var indvandret til Rom. De to Tarquini er i virkeligheden kun een person, som den nationalistiske historieforskning har splittet op i to personer for at dække det faktum, at Rom både før og efter 509 f. Kr. blev styret af *forskellige* etruskiske byer, således Caere, Vulci og Clusium. Som station på en af vejene til det frugtbare Campanien, som etruskerne koloniserede, var Rom ganske vist af strategisk vigtighed, men det berettiger efter Alföldis mening ikke til at godtage den romerske opfattelse om Roms tidlige primat i Latium. Dette opfatter Alföldi som en *bevidst* fordrejning af de historiske kendsgerninger, foretaget af romersk historieskrivnings nestor, Fabius Pictor. Normalt antages, at dennes på græsk affattede historie blev til i årene efter den anden puniske krig, men Alföldi hævder, at den allerede blev skrevet kort efter slaget ved Cannae som et propagandaskrift, der skulle agitere for romernes sag blandt de græske bystater, der under Philip d. V. af Macedonien truede med at gøre fælles sag med Hannibal. Det lykkedes som bekendt romerne at slutte en traktat med en række græske stater, og et af midlerne hertil skulle altså have været et stykke propagandistisk historieskrivning.

Af Fabius Pictor ejer vi næppe nok et autentisk fragment. Vi kender væsentlig hans værk gennem referater, og det turde nok være vel dristigt at tilskrive ham hovedæren for denne forvanskning af den historiske overlevering. Afgørende er, at skriftet ikke med sikkerhed kan dateres så tidligt som Alföldi gerne vil, hvorfor hans teori om dets tendens som bevidst propaganda forbliver et postulat. Hans bog er et gennemført og dybt opgør med tanken om Roms tidlige politiske supremati, hvorfor vi også finder en forkastelse af den overlevede datering af de ældste traktater med Carthago, som er bevaret hos Polybios (III, 22, 1 f.). Disse omdateres radikalt ud fra forfatterens opfattelse af, hvorledes den historiske udvikling var. Skønt han her ikke står alene, kan absolut enighed næppe opnås i denne sag, og nye indskriftfund, der skal omtales nedenfor, kan støtte Polybs datering.

Metodisk set kan man indvende, at Alföldi uden tøven bruger den fragmentariske *antikvariske* overlevering til at korrigere den historiske tradition. Man må her erindre, at de romerske religionshistorikere og antikvarer – først og fremmest Varro – ikke var videnskabsmænd i moderne forstand, og at deres kilder oftest var identiske med deres historiske kollegers. Oftest har det været vanskeligt –

ja umuligt – for dem at trænge om bag tredje århundredes skrevne tradition. Det kan således virke ejendommeligt, at et sted hos den ældre Plinius – der sikkert er afskrifts afskrift med alle de fejlmuligheder, der ligger heri – kan vælte den historiografiske tradition. Romersk historieskrivning gengiver ganske givet et retoucheret billede af Roms første århundreder, men om det er så bevidst udført, som Alföldi hævder, må stå hen. Derimod kan man roligt gå ud fra, at de antikvariske skrifter har været lige så fejlagtige i deres resultater, præget af moraliseren og overdreven trang til systematik. Den ældre romerske historie vil fortsat være til debat, og nye arkæologiske og epigrafiske fund vil stadig kunne ændre billedet totalt. Alföldis bog vil imidlertid altid stå som et meget skarpsindigt indlæg i debatten, ikke mindst hans topografiske redegørelse for Ager Romanus og dens vækst (s. 288–335), hvis hovedindhold allerede findes i en artikel i tidsskriftet *Hermes* Bd. 90, 1962. I hans arbejdsmetode ses en forening af en skarpsindig kildekritiker og en kyndig arkæolog og numismatiker. Det er næppe Alföldis skyld, at sikrere resultater ikke er nået, men måske nok i nogen grad hans begrænsning, at han selv er så sikker i sin sag som han er.

Raimond Bloch berører i sin bog »Tite Live et les premiers siècles de Rome« en række af de samme problemer, men unægtelig på en ganske anden måde. Forfatteren, der især er kendt som religionshistoriker og etruskolog, vil give en introduktion til, hvordan man læser de to første bøger af Livius' historie rigtigt. Hans bog falder i to dele, hvoraf den første behandler problemer fra Roms grundlæggelse til kongernes fordrivelse, mens den anden behandler perioden fra 509 til slutningen af den etruskiske periode, dvs. til anden fjerdedel af femte årh. f. Kr.

Til Blochs ros skal siges, at han hverken forsøger at give en komprimeret kommentar til Livius eller indskrænker sig til brede almindeligheder. Gennem en række interpretationer af enkelte episoder i Livius' beretning søger han at kaste nyt lys over Livius, hans metoder og kilder, samtidig med at han giver et væld af præcise oplysninger. Disse enkeltinterpretationer kædes sammen af mere resumerende partier, hvor gode litteraturhenvisninger viser hen til speciallitteraturen. Læseren får hermed både en almen introduktion og en række prøver på, hvorledes man kan fortolke, men nægtes kan det ikke, at bogen let derved får et noget kaleidoskopisk præg. Det er ikke nogen sammenhængende skildring, men snarere en eksemplificeret indledning til Liviuslæsningen samt Roms ældste historie.

På en række punkter har Bloch meget til fælles med Alföldi. Begge forskere benægter, at kongernes fordrivelse medfører noget egentligt kulturelt skel. Bloch mener, at det egentlige skæringspunkt ligger omkring 475 f. Kr., og perioden 509–ca. 475 tænkes optaget af en række stridigheder med etruskiske byer som Veii og Clusium, der hver især forsøger at dominere Rom. Først ved de etruskiske nederlag i Campanien i 480 og 474 tvinges erobrersfolket til at trække sig tilbage til deres egentlige landområde nord for Tiberen. Hermed får den historiografiske traditions talrige krige i begyndelsen af republikkens historie en ny interpretation. De romerske sejre skyldes ikke den frie republiks »virtus«, men at en etruskisk præget storby ved hjælp af etruskiske forbundsfæller hævder sin allerede vundne politiske førerstilling i Latium. Roms tidlige dominat af Latium er her fastholdt, omend i en noget ændret form.

Også den ældste traktat mellem Rom og Carthago, som Polyb placerer til republikkens første år, godtager Bloch, og med mange ser han den bestyrket af det sensationelle indskriftfund ved Pyrgi, Caeres havneby. Ved udgravningen af en helligdom dér fra slutningen af sjette århundrede f. Kr. fandtes i 1964 tre stykker guldblik med indskrifter, den ene i fønikisk, de to andre i etruskisk sprog. Det er ganske vist ikke den længe eftersøgte bilinguale indskrift, der skal løse »Etruskernes gåde«, idet teksterne ikke er identiske. Det drejer sig om tre dedikationer af den etruskiske helligdom til en fønikisk gudinde. Dedikator er kongen af Caere. En så nær relation mellem Caere og Carthago i sjette århundrede bestyrker i høj grad formodningen om, at lignende forbindelser kan have bestået mellem Carthago og Rom. Hvis imidlertid Polybs første traktat med Carthago er at datere til republikkens første år, følger deraf, at den politiske tilstand, som traktaten afspejler, dækker en historisk virkelighed, og da er Alföldis sendatering af Roms ekspansion i Latium ikke rigtig.

Det kan være af betydning at konstatere forskellene mellem de to forfattere. Begge bevæger sig på hjemmebane og henviser flittigt til deres egen forskning, men medens Alföldi er den kritiske historiker, der anvender historiens hjælpevidenskaber, står Bloch snarere som repræsentant for disse end som historiker i snævrere forstand. Hvor Alföldi løser konflikten mellem historiografisk tradition og arkæologisk evidens ved at indskyde et led, der er bevidst historieforfalskning og derved giver hovednøglen til forståelsen, er Bloch mere selektiv i sin metode og undgår derved Alföldis drastiske fremgangsmåde. Karakteristisk nok slutter Bloch sin bog med at fremhæve to kapitler af Livius' første bog, 24 og 31, hvor der gives en forklaring på fetialrettens oprindelse og principper. Bloch lovpriser her Livius, fordi han allerede i begyndelsen af sit værk lægger så stor vægt på disse primitive retsregler for »rerum repetitio« og »indictio belli«. Overholdelsen af disse regler var for romerne betingelsen for, at man kunne tale om »bellum justum«. Netop i skildringen af sådanne institutioner har Livius imidlertid sikkert været ganske afhængig af den antikvariske forskning, og fetialrettens grundsætninger har efter al sandsynlighed været lettest at finde hos Varro. På basis af dennes forskningsresultater rekonstrueredes under Augustus en lang række religiøse institutioner, der forlængst var gået af brug. Det er et spørgsmål, om ikke Bloch på samme måde som Alföldi overvurderer de romerske antikvarers resultater og dermed deres værdi som kilde til den ældste romerske historie.

JENS ERIK SKYDSGAARD

OTTO MØRKHOLM: Antiochus IV of Syria. *Classica et Mediaevalia*. Dissertationes VIII. København, Gyldendal, 1966. 229 s. 40 kr.

Gennem arbejdet med sin publikation af Nationalmuseets betydelige samling af seleukidemønter i hæfte 35 af det store katalogværk »Sylloge Nummorum Graecorum« har Den kongelige Mønt- og Medaillesamlings unge overinspektør, cand. mag. Otto Mørkholm fattet interesse for den særprægede konge Antiochos IV (175–164 f.v.t.), som er blevet kendt i eftertiden på grund af sit sammenstød med den romerske verdensmagt under en aktion mod Ægypten i 168 og i endnu

højere grad som følge af de forfølgelser, han satte ind mod Jerusalemers jøder. Som udslag af denne interesse offentliggjorde han i årene 1960–64 fem afhandlinger, i hvilke han først og fremmest gik ind på Antiochos' møntprägning og de historiske slutninger, der kan udtrages af denne, og nu har han ladet resultaterne fra disse afhandlinger indgå i en sammenfattende biografi af syrerkongen: »Antiochus IV of Syria«, som han i forbindelse med afhandlingerne forsvarede for den filosofiske doktorgrad ved Aarhus Universitet i november 1966.

Mørkholm indleder sin bog med en kritisk behandling af overleveringen om freden i Apamea 188 og dens følger for seleukideriget, og derpå gør han i tilknytning til sin skarpsindige afhandling »The Accession of Antiochus IV of Syria« (i The American Numismatic Society Museum Notes XI, 1964) rede for de indviklede og livligt omdiskuterede omstændigheder ved Antiochos IV's tronbestigelse. Herunder lykkes det ham som frugt af et tilbundsgående studium af det foreliggende møntmateriale at bringe et definitivt bevis for, at den barnekonge med navnet Antiochos, der var Antiochos IV's medregent de første år, ikke, som påstået, var hans egen, men derimod broderen og forgængeren Seleukos IV's søn.

Efter de omtalte indledende manøvrer går Mørkholm i de følgende kapitler over til at betragte Antiochos IV's forhold til den øvrige hellenistiske verden, idet han specielt i de mindste detaljer følger hans dobbelte krigeriske fremstød mod ptolemæerriget. Især søger han i tilknytning til den britiske forsker T. C. Skeat at opstille et nyt kronologisystem for syrerkongens Ægyptensfelttog; men det lider af den svaghed, at det alene hviler på en vilkårlig fortolkning af en kortvarig ny ægyptisk æra i slutningen af 170 og ydermere ikke harmonerer med den bevarede skriftlige overlevering hos Polyb og Livius. Betænkeligt er det også, at Mørkholm i Ægyptensafsnittet holder fast ved W. Ottos lidet funderede teori om, at Antiochos IV opkastede sig til formynder for den unge konge Ptolemaios Philometor.

Kapitel VI og VII er helliget Antiochos IV's indre politik. En prosopografisk undersøgelse med det formål at klarlægge seleukiderigets administrationssystem giver kun yderst lidt som følge af det alt for sparsomme kildemateriale. Større held har Mørkholm med at tilbagevise de hyppigt fremsatte hypoteser om, at Antiochos dels var en stor bygrundlægger, dels drev en bevidst helleniseringspolitik. Men hvad der især gør de pågældende kapitler værdifulde, er Mørkholms grundige behandling af Antiochos IV's møntprägning, der for det meste er et koncentrat af den metodisk forbilledlige afhandling »Studies in the Coinage of Antiochus IV of Syria« (i Videnskabernes Selskabs Historisk-filosofiske Meddelelser bd. 40, 1953) – uden sammenligning Mørkholms betydeligste videnskabelige arbejde. Gennem minutøse stempelstudier leverer han her en evident påvisning af, at den hidtil rådende kronologi for Antiochos IV's møntprägning i hovedstaden Antiochia trænger til en kraftig revision. Også for det fönikiske møntsted Ace Ptolemæis foreslås en ny kronologi; men da denne lader alle allidier fra selve møntmaterialet vige til fordel for axiomat om, at Antiochia altid er kommet før Ace med innovationer på møntprägningens område, virker den mindre overbevisende.

I kapitel VIII følger en solid gennemgang af Antiochos IV's herostratisk

berømte politik over for Judæa, og endelig tager Mørkholm i slutkapitlet syrerkongens østpolitik op til en suveræn behandling, hvorunder han eftertrykkeligt tager livet af Tarns og Altheims hypoteser om Antiochos' vidtflývende anti-parthiske planer.

Efter at have fulgt de forskellige sider af Antiochos IV's virke gør Mørkholm i bogens konklusion regnebrættet op for denne konge. Han slår fast, at Antiochos hverken var gal eller genial, men i og for sig ret almindelig – og dermed også mindre spændende, end de fleste forskere tidligere har antaget. Og selv om Mørkholm nok til tider er vel tilbøjelig til at frakende sin »helt« alle mulige excesser, virker hans Antiochos-billede i det store og hele overbevisende.

Mørkholms værk er især bemærkelsesværdigt ved sin intensive udnyttelse af det numismatiske materiale til belysning af Antiochos IV's kongetid, og det får først og fremmest sin videnskabelige værdi gennem inddragelsen af de vigtige resultater, forfatteren er nået frem til i de tilknyttede afhandlinger. Bortset herfra indeholder »Antiochos IV of Syria« ikke så forfærdelig meget nyt om den i forvejen stærkt omdebatterede syrerkonge; men derfor er det alligevel en særdeles værdifuld herskerbiografi. Den rager ved sin grundighed, klarhed og gennemført forsigtige kritik højt op over alle sine forgængere og skulle have gode chancer for at blive stående som standardværket om Antiochos IV.

RUDI THOMSEN

THORSTEN ANDERSSON: Svenska Häradsnamn. Nomina Germanica. Arkiv för germansk namnforskning, utg. av Jöran Sahlgren, 14. Lund 1965. 397 s. 50 sv. kr.

Kærnen i denne svenske disputats er en indgaaende analyse af herredsdannelsen i Östergötland, men samtidig behandler den udførligt det nordiske herreds oprindelse i sin helhed. Forf. er navneforsker, og følgelig er den sproglige behandling af herredsnavnene overalt det grundlæggende. Hele det middelalderlige materiale fra Sverige (incl. de skaanske landsdele) er samlet og indordnet i en herredsnavnernes typologi ud fra konstruktionsformer og begrebsindhold. Forf. er fortrolig med dansk herredsforskning og medinddrager stadig de danske herreder i sine undersøgelser. Der er saaledes fremlagt et stort og veldisponeret grundlag for herredsdannelsens problembehandling. Forf. vil imidlertid ikke nøjes med den sproglige analyse. Det er hans tese, at de varierende navnetyper repræsenterer tilsvarende forskelle i den faktiske herredsdannelse. Særlig vægt lægger han paa en sontring mellem, hvad han kalder »oprindelige bygdenavne« og »primære herredsnavne« – mellem herreder, der i de ældste belæg er rene bygdebetegnelser (Fjäre, Kind), men siden forsynes med et efterhængt -herred, og andre, der allerede i ældste forekomst har -herred som et integrende led i benævnelsen, mens første led normalt er typiske landsbynavne eller lokalitetsbetegnelser (Ingelstad-h., Höks-h.).

Sprogligt er denne tvdeling evident for landskaberne øst for Øresund, men for de ældre herredsomraader vest for Sundet er den meningsløs, da -herred praktisk talt undtagelsesløst er føjet til i ældste kendte benævnelse, for Sjælland allerede i 1085 og for de to vestlige »lande« som helhed i Kong Valdemars

Jordebog 1231. (En undtagelse er det jyske *Hwet* i KVJ, først i 1350 *Hwetboheret*. Forf.s henvisning til en provst »de Hane« i 1253 er uden relevans til herreds-institutionen, da pavebrevets to andre nævnte provster betegnes »de Wenlesuel« og »de Thuid«. KVJ har *Haneheret*). Mere betænkelig er anvendelsen af ordet »primær«, naar der argumenteres for, at herredsnavnet saa at sige afspejler herredets faktiske struktur. Fremstillingen forekommer her uklar og flimrende med umærkeligt glidende overgange fra det formelle til det reale; men en dansk historiker maa i hvert fald tage afstand, naar forf. konkluderer, at herredsinddelingen fortrinsvis udgør et system af »artificielt skapade distrikt«, eller at den »inte hovedsagligen återspeglar en självvuxen bygdegruppering utan är resultatet av en uppifrån på administrativ väg genomförd indelning« (s. 168). En saadan opfattelse, der synes at bero paa en uheldig generalisation eller tilbageslutning fra den – trods forf. – meget sene herreddannelse i Östergötland, maa betragtes som historisk urealistisk. For de ældre herredsomraader synes præmisserne snarere at føre frem til en modificeret bygde-teori; polemikken mod Johs. Steenstrup og Sv. Tunberg virker til tider unødigt skarp og mod deres efterfølgere delvis misvisende. Forf. har sikkert ret i, at herredet ikke er en simpel videreførelse af gamle bygder, men næppe i at benægte disse som det normale udgangspunkt for herreddannelsen. Vil man trænge ind i herreddannelsens problematik, maa man imidlertid starte ikke i de sekundære herredsomraader, men i de primære, dvs. i det gammeldanske omraade. Her er det klart, at herrederne paa Øerne i stor udstrækning svarer til gamle bygdekærner; for Fyn gælder det endda alle 13 herreder uden hensyn til navnetype. Hvad Jylland angaar kompliceres sammenhængen af de store sysselbygder, men baade her og i Skaane kan meget forklares ved naturlig spaltning af større bygder, især naar man opererer med bebyggelsescentre og ikke med herredsgrenser, der længe holdt sig flydende. Forf. berører heller ikke aarsagen til herreddannelsen, men taler alene om et ubestemt administrativt diktat. Fra hvem? Kongen? I det danske omraade tyder intet paa central dirigering; herreddinddeling synes indført til forskellig tid i de enkelte »lande«, i Sjælland før 1085, i Skaane efter, og nydannelser og spaltninger forekommer baade før og efter Kong Valdemars Jordebog. Derimod maa der være stillet krav, der har gjort lokale omdannelser naturlige; det har næppe været en bedre tingordning, som forf. antyder, men snarere en af de nye funktioner, der knyttedes til herredet, ydelsen og fordelingen af de præstationer, der knyttedes til ledingsvæsenet og eventuelt til det kongelige nathold, dvs. pligten til at underholde kongen og hans følge under rejse rundt i landet.

De her fremførte afvigende synspunkter skal imidlertid ikke overskygge bogens store fortjenester m.h.t. forhold, der er snævert knyttet til de navnehistoriske analyser.

AKSEL E. CHRISTENSEN

SIDNEY L. COHEN: *Viking Fortresses of the Trelleborg Type*. København, Rosenkilde og Bagger, 1965. 104 s. 22 plancher. 31,50 kr.

Internationalt har den danske Trelleborg-forskning ikke hidtil været placeret efter fortjeneste. Det er hovedfortjenesten ved ovennævnte bog, at den noget

kort, men relativt kyndigt forelægger dette materiale, monumenterne selv som teorierne omkring dem, for den angelsaksiske verden. I denne del fremfører den amerikanske forf. dygtigt svaghederne ved hver enkelt opfattelse, og han kan i og for sig have ret i, at der ikke er ført bevis for, at Trelleborgene har del i Svend Tveskægs erobring af England. Men tifold løsere er argumentationen for hans egen teori, nemlig at disse geometriske anlæg ikke primært har militær karakter, men er konstrueret som helligdomme for Thordyrkelse. I den imponerende urskov af tvivlsomme arkæologiske sammenstillinger, upaalidelig skriftlig tradition og dristige religionshistoriske analogier, fra forskellig tid og rum (s. 63 ff.), er de 14 fundne kamme, der kan antages at have været brugt i kulten af den skæggede gud, det eneste med relation til Trelleborg. Forf.s indsigt i vikingetidens historie og kultur er dertil yderst overfladisk, saa det er at haabe, at den nye teori ikke vinder proselytter.

AKSEL E. CHRISTENSEN

J. KR. TORNØE: *Early American History. Norsemen before Columbus.* Oslo, Universitetsforlaget, 1964. 127 s. Ill. og kort. 16 no. kr. – HELGE INGSTAD: *Vejen til Vinland. Fundet af Vikingernes Bopladser i Nordamerika.* På dansk ved CHRISTIAN DAHLERUP KOCH. København, Fremad, 1966. 220 s. Ill. 49,50 kr.

Disse to udgivelser behandles under ét, eftersom de stort set behandler samme emne: Problemet om, hvor sagaernes Vinland skal placeres. J. Kr. Tornøes bog er et forsøg på gennem en minutøs analyse af sagaberetningernes topografiske angivelser, selv de mindste antydninger af stedsbeskrivelse, at identificere lokaliteter og rejseruter fra vinlandsfærderne. Han når frem til, at Vinland må være landet bag Falmouth, Mass. Da hans teorier beror på en efter sagkyndiges mening uholdbar overpotensering af den gennemsnitsfart, som norrøne skibe i 1000-tallet kunne skyde, falder hele hans billede og topografi sammen. En gennemsnitsfart af 10–11 knob kunne måske en »krigssnekke« holde, men ikke et bredere og tungere, søgående »handelsskib«; og det var vel nok et sådant, vinlandsfarerne brugte. Tornøe har en klippefast tro på, at revl og krat i sagaberetningerne er den skære sandhed. Dette svækker hans argumentation og foranlediger ham til at overse eller a priori forkaste andre fortolkningsmuligheder end den mest nærliggende.

Helge Ingstads bog er ment som en populær rejseberetning om hans tre ekspeditioner for at fastslå rejseruterne og lokalisere Vinland, 1960–64. I 1910 udkastede svenskeren Sven Söderberg ideen om, at Vinland skulle betyde græsrigt land, og at sagaernes tale om vildtvoksende vin skulle være senere opfundne begrundelser for navnet. Dette tilbageviser Tornøe med bestemthed, men Ingstad tager tanken op, ligesom museumsinspektør Jørgen Meldgård her i Danmark gjorde det (*Naturens Verden* 1961, s. 353 ff.). Ved L'Anse of Meadows på Newfoundland nordspids skulle Vinland nok søges. Her foretog Helge Ingstads kone udgravninger, mens han rejste for at fastslå ruternes lokaliteter. Den videnskabelige redegørelse for fru Ingstads og andre arkæologers udgravninger bebudes, men der gøres i den foreliggende rejseberetning rede for,

hvad man har fundet, dog kun i meget grove træk. Efter Ingstads og arkæologernes opfattelse er fundene norrøne. En tenvægt af form og materiale som dem, man kender flere af fra udgravninger i Grønland, virker overbevisende norrøn. De omtalte C-14-dateringer peger på første halvdel af 1000-tallet, men der nævnes ingen sådan datering i forbindelse med tenvægten. Ingstads lokalisering af de norrøne rejsruters stednavne på disse kanter virker mere relevante end Tornøes. Helge Ingstad er forøvrigt her i hovedsagen i overensstemmelse med Jørgen Meldgårds lokaliseringer fra 1961.

Begge bøger føjer sig ind i listen over den efterhånden voluminøse litteraturmængde med vinlandsrejserne som emne. Denne liste kan studeres i Tornøes bog. Selvom den ikke er fuldstændig, fylder den godt, og er denne bogs mest værdifulde bidrag.

FINN GAD

KARL BOSL: Frühformen der Gesellschaft im mittelalterlichen Europa. Ausgewählte Beiträge zu einer Strukturanalyse der mittelalterlichen Welt. München-Wien, R. Oldenbourg, 1964. 520 s. 52 DM.

Udvalget af professor Karl Bosls arbejder bærer sin titel med rette. De enkelte bidrag er vidt forskellige i oprindelse og sigte, spænder fra små skitseprægede indlæg i en aktuell kulturdebat over større videnskabelige enkeltundersøgelser til dristig historisk syntese. Et udtalt fælles præg består dog i forsøget på socialhistorisk strukturanalyse, historisk forskning i konfrontation med navnlig sociologien, og samlingen bliver herved eet blandt mange eksempler på det frugtbare møde mellem historien og samfundsvidenskaberne, som især de seneste årtiers tyske forskning har oplevet.

Forfatterens teoretiske hovedanliggende består i sociologiens utvivlsomme funktion i socialhistorien – som »hermeneutisk princip« – og udvalget bærer da også rigt vidnesbyrd om, at sociologisk præget udlægning af overleverede begreber og kategorier bringer forskeren langt videre, end det er muligt f. eks. ad filologisk vej. Der kan heller ikke være tvivl om, at sociologens søgen efter faste begreber, gyldige i det mindste for et flertal af enkelttilfælde, også i nogen grad må blive socialhistorikerens, ikke mindst når han skal tale ind i vor moderne tekniske kultursituation, der ikke ejer tidligere tiders interesse for det »einmalige«. Mere eller mindre nuancerede forestillinger om opbygning og funktion af gruppe, samfund og stat har vel altid indgået i historikerens forestillingsverden – givet allerede med anvendelsen af gængse begreber som »Deutschland, Frankreich, Volk, Staat, Stamm, Sippe usw., ohne die die Geschichte nicht auskommt, die aber soziologische Idealtypen sind« (s. 476 med et citat af Max Weber). Men dette gælder vel egentlig også det 19. århundredes individualiserende historieforskning, som forfatteren i nogen grad lægger for had (eks. s. 472). Uden et vist – omend unuanceret – begreb om det jævne og typiske havde det vel næppe været muligt at gøre det »einmalige« så interessant. Vægtforskydningen i den historiske betragtningsmåde fra det individuelle til det almene søger sin begrundelse i en ændret kultursituation.

Der er grund til at dele forfatterens glæde over, at sociologien har opgivet »den totalen Systemanspruch ihrer modernen Begründer Saint Simon, Comte,

Spencer und Karl Marx zugunsten einer sachlich-pragmatischen, systemoffenen, also bescheideneren Fragestellung« (s. 481). Det maner til overbærenhed med sådanne betragtninger som at Karl den Store var forud for sin tid (s. 28), eller at »aus den nordischen Quellen und besonders Beowulf ist die Hofhaltung der Dänenfürsten zu Beginn des 6. Jahrhunderts ziemlich gut bekannt« (s. 242).

Professor Karl Bosls socialhistoriske betragtningsmåde hæver sig dog op over hverdagen navnlig ved den sikre balancekunst mellem sociologi og historie. Det er prægnant formuleret i indledningen til den fremragende fortolkning af begreberne *potens* og *pauper* (s. 106–134), en tidligmiddelalderlig social differentiering, der udvikler sig til den højmiddelalderlige pauperismens ideologi (klosterfolket som »*pauperes Christi*«, men rekrutteret fra lag, der ellers måtte betegnes som *potentes*). Det hedder her principielt: »Historie unter sozialgeschichtlichem Aspekt projiziert nicht mehr gegenwärtige Situationen in die Vergangenheit und deutet ihre Einheiten . . . nicht nur teleologisch im Hinblick auf ein bekanntes Endergebnis, sondern untersucht das Ineinander der sozialen Gebilde im Rahmen einer Einheit wie auch im Vergleich mit anderen . . . Der Sozialhistoriker interessiert sich für die Dynamik seiner Gebilde ebenso wie für deren Statik, die zeitliche und räumliche Fixierung der jeweiligen Struktur ist gerade ihm ein ernstes Anliegen« (s. 106).

Faghistorikeren vil utvivlsomt værdsætte den inspirerende syntese, Das Hochmittelalter in der deutschen und europäischen Geschichte (s. 377–412), men måske nok så meget de tre store afhandlinger om de kongelige, kirkelige og højadelige *ministeriales* i tysk middelalder, Vorstufen der deutschen Königsdienstmannschaft (s. 228–276), Das ius ministerialium (s. 277–326) og ikke mindst Die Reichsministerialität (s. 327–356). Karakteristikken af dette tjensteforhold, hvis udspring føres helt tilbage til den romerske oldtid, og dokumentationen af denne tjenesteadels funktion i det tyske kongedømme er sikkert forfatterens hovedfortjeneste. Disse afhandlinger frembyder tillige ypperlige eksempler på anvendelsen af en sociologisk præget hermeneutik.

Fra Max Weber stammer forfatterens ideal af den socialhistoriske betragtningsmåde: »Sozialgeschichte . . . ist geschichtlich gesättigte Soziologie« (s. 378). Læseren af professor Bosls arbejder har ikke mindst grund til at glæde sig over den historiske mætningsgrad.

KAI HØRBY

ERIC JOHN: Land Tenure in Early England. A Discussion of some Problems. Studies in Early English History, ed. by H. P. R. Finberg, vol. I. Leicester University Press 1960, 2nd impression 1964. xii + 184 s. 30 sh.

Engelsk historieforskning kan opregne en række klassiske kontroverser og blandt dem den diskussion, man har ført om, hvorvidt det engelske samfund var feudaliseret eller havde væsentlige feudale træk allerede i angelsachsisk tid, eller – således som Round og Stenton hævder – om William I skabte feudaliseringen efter erobringen i 1066. Maitland, som indledte debatten, tilsluttede sig det første synspunkt, men føjede dog til, at »many an investigator will leave his bones in that desert before it is accurately mapped«. Dr. John har påny begivet

sig ud i denne ørken, og han er sluppet vel igennem – efter et arbejde, der på uhyre original vis kortlægger visse lange stræk i grove træk.

På grundlag af meget indtrængende analyser af de relevante angelsachsiske charters definerer dr. John det omstridte begreb *landbook* ikke som tilskødning af ejendomsret, men som overdragelse af dispositionsret, hvortil der knyttes visse privilegier. *Bookland* synes oprindeligt og overvejende at have været et kirkeligt fænomen; at verdslige stormænd senere skaffede sig *bookland* skyldes netop de rettigheder, der var knyttet til besiddelsen. Misbrugene blev først udlignet, da kongemagten ved midten af 8. århundrede undtog de militære byrder generelt fra privilegiefrihederne. Bogens andet hovedpunkt angår opbygningen af krigsplikten; dr. John dokumenterer, at *the sea-fyrd* grundlægges af Eadgar ca. 965 og pålignes på grundlag af *beneficium*-besiddelse efter det velkendte *five-hide* princip; *beneficium*-karakter godtgør – hvadenten der er tale om *expeditio per terram vel per mare* – for dr. John, at fundamentale feudale islæt er til stede længe før 1066, og at systemet bygges bevidst op på grundlag af de gamle besiddelsesformer.

Dr. Johns bog udmærker sig ved sin metodiske stringens og sin meget præcise fortolkning af teksterne. Der kan næppe være tvivl om, at hans fortrolighed med kontinental forskning har bidraget væsentligt til, at resultatet er blevet en bog af forskningsmæssig usædvanlig kvalitet; den vil utvivlsomt netop i kraft af sine originale analyser og tolkninger kunne give diskussionen fornyede impulser.

E. LADEWIG PETERSEN

STEN KÖRNER: *The Battle of Hastings, England and Europe 1035–1066*.
Bibliotheca Historica Lundensis XIV. Lund, C. W. K. Gleerup, 1964.
xii + 303 sider, 4 kort, 1 genealogisk tavle. 32,50 sv. kr.

Inspireret af det tilstundende 900-års jubilæum har Sten Körner taget kilderne vedrørende slaget ved Hastings og dets forudsætninger op til kritisk behandling. De emner der belyses er især Harold Godwinesons og William af Normandiets krav på den engelske trone og Englands og Normandiets placering i den europæiske storpolitik i de to sidste decennier før 1066.

Den kildekritiske analyse tillægges i forordet særlig betydning, fordi forfatteren her finder store forsømmelser i den hidtidige forskning. Først undersøger han den angelsaksiske krønike, af hvilke tre versioner, kaldet C, D og E og overleveret i tre håndskrifter fra slutningen af 11. årh., dækker perioden 1002–1066. Körner hævder, at man hidtil har anset disse tre annaler for indbyrdes uafhængige (dog uden at drage den metodiske konsekvens: at deres udsagn kan støtte hinanden), medens han selv ved at dele deres meddelelser op i en række perioder og studere dem hver for sig kommer til det resultat, at der i hver periode kan spores en fælles kilde, og at sammenkædningen af disse annalbrudstykker må være sket i en archetype for de bevarede versioner; denne sidste daterer han til tiden 1079–95.

Nu er det vistnok en fejltagelse, at de tre versioner tidligere skulle være betragtet som helt selvstændige. I hvert fald skriver udgiveren af 2. bind af *English Historical Documents*, David C. Douglas, om de tre håndskrifter, at de

»while they are sufficiently alike to be described as »versions« derived from a common source, nevertheless differ from each other so much, both as to matter as to interpretation, as to make it necessary to consider them seperately and mutually to compare them«. Ud fra dette synspunkt kan man udmærket be-
tragte dem som indbyrdes uafhængige, selv om de har et vist fælles grundlag.

Men er end resultatet ikke så nyt som det påstås, er det naturligvis af værdi at søge nærmere kendskab til det fælles materiale. Det er nu ikke meget, Körner kan give i så henseende, og for perioden 1035–41 er det eneste fællestræk han kan påvise, at der både i C–D og i E findes udsagn af typen: og der blev han så længe kongen levede. Brugt i forskellig sammenhæng og angivende forskellige terminer er det jo ikke nogen slående overensstemmelse. Da han desuden synes at mene, at påpegelsen af en fælles kilde løser alle problemer i forbindelse med de tre versioner, idet han ikke tager hensyn til de markante forskelle mellem dem, virker hans resultat »the annals are not independent of each other and cannot be used to confirm each others' statements« ikke særlig væsentligt.

Også i behandlingen af de normanniske kilder går Körners stræben ud på at finde en enkel forklaring på lighederne mellem Guillaume de Poitiers's og Guillaume de Jumièges's krøniker, der begge må være blevet til i begyndelsen af 1070'erne, samt de vanskeligere daterbare kilder, Widonis – biskop Guy af Amiens, død 1075 – Carmen de Hastingae Proelio og endelig Bayeux-tapetet. Han mener, at Poitiers-krøniken bygger både på Guillaume de Jumièges og Carmen, men dog også har selvstændige oplysninger, og at fremstillingen på Bayeux-tapetet er sekundær i forhold til Guillaume de Poitiers, hvilket det dog på grund af kildernes forskellige karakter er vanskeligt at argumentere overbevisende for. Derimod synes forfatteren at ramme noget centralt, når han bruger vendingen, at Bayeux-tapetet går tilbage til samme tradition som Poitiers-krøniken. Denne tradition, eller helhedsopfattelse af begivenhederne, er mindst lige så interessant at få indkredset som slægtskabsforholdet mellem kilderne, men det gør Körner kun for så vidt som han taler om den normanniske propaganda ud fra denne kildegruppe som helhed.

Bedst er vurderingen af Encomium Emmæ lykkedes. Forfatteren har her kunnet støtte sig til den seneste udgiver af skriftet, Alistair Campbells påvisning af dets mange halve sandheder – for eks. at man, uden at det siges direkte, får indtryk af at Emmas ægteskab med Knud den Store var hendes første, således at hendes børn af ægteskabet med Æthelred ikke får nogen rigtig dynastisk placering – alt med henblik på at understrege Hardeknuds fortrinsret til den engelske krone. Her drager Körner den meget sandsynlige slutning, at værket har skullet tjene til at afstive Emmas og Hardeknuds position over for Edward (the Confessor). Når Körner på dette grundlag vil afvise de samstemmende kildeudsagn om at Hardeknud frivilligt optog Edward som medkonge, går han for vidt, således som det er blevet påvist af hans opponent Ola Lindquist. Men Lindquist går til den modsatte yderlighed ved helt at underkende tendensen mod Edward, idet han hævder at tvetydighederne kan forklares ud fra andre steder i værket. Herved overser han at disse fordrejelser hører med til værkets stilpræg, at de er bevidste. (Lindquists kritik er trykt i Scandia bind 33, 1967, s. 175–81).

Iøvrigt bruger Körner ikke dette resultat i den videre fremstilling af forudsæt-

ningerne for den normanniske erobring, så lidt som han i det hele taget etablerer nogen egentlig sammenhæng mellem de enkelte begivenheder han undersøger i 1050erne og -60erne. Han nøjes med at konkludere, at Williams krav på den engelske trone ikke var mere berettigede end Harold Godwinesons, og at England ikke stod så isoleret som antaget i forhold til de kontinentale magter i 1066, medens på den anden side de normanniske kilders påstande om den udstrakte støtte William modtog fra andre fyrster imødegås, og det hævdes at såvidt man kan identificere hans ledsagere kom den overvejende del af dem fra selve Normandiet. Udfaldet af den normanniske invasion tilskrives hverken det samtidige angreb fra Norge, der jo blev slået tilbage, eller splittelse af hæren, for styrkeforholdet mellem parterne ved Hastings kan ikke konstateres, og Williams forsigtighed før slaget kunne tyde på tilstedeværelsen af en engelsk hær i Sydengland. Derimod blev Harold Godwineson muligvis svækket af en nordengelsk opposition, ledet af jarlerne Edwin og Morcar.

Der er mange interessante momenter i dette afsnit, men meget kan sikkert anfægtes ved inddragelse af materiale af anden art – Körner er her helt afhængig af, hvad andre forskere har fundet frem til – eller ved en mere indgående udnyttelse af de anvendte berettende kilder. Det har før vist sig som en svaghed i den klassiske kildekritik, at den lod sig nøje med at søge oprindelsen til en meddelelse og lod de sekundære elementer ude af betragtning, og i det foreliggende værk har denne fremgangsmåde simpelt hen blokeret vejen til en forståelse af de dybere sammenhænge i den normanniske erobring af England. Både de normanniske krøniker og de tre relevante versioner af den angelsaksiske krønike står begivenhederne tidsmæssigt så nær og viser et så udtalt engagement i dem, at deres opfattelse i sig selv er en del af historien, uanset hvor mange af deres oplysninger der er andenhånds.

INGE SKOVGAARD-PETERSEN

JOHN A. F. THOMSON: *The Later Lollards, 1414–1520*. Oxford Historical Series. 2nd Ser. Oxford University Press 1965. xii + 272 s. 3 kort. 42 sh.

Saavel Wycliffes Person og hans Paavirkning af Samtid og nærmeste Eftertid som Spørgsmaalet om de sene Lollarders eventuelle Betydning som Formidlere af den engelske Reformation er ofte taget op til Behandling. Derimod er den mellemliggende Periode, Lollarderne i 15. Aarh., kun stedmoderligt behandlet, fortrinsvis udfra litteraturhistoriske Synspunkter (især den engelske Bibeloversættelse), eller i lokalhistoriske Arbejder om isolerede Kætterprocesser, og det er følgelig en saare fortjenstfuld Opgave, som Forfatteren her har taget sig paa, at gennempløje det enorme Kildemateriale, især de biskoppelige Dom- og Kopibøger, der er bevaret i saa stort Tal, at kun de færreste er udgivet. Selvom Kilderne saaledes i høj Grad foreligger stiftsvis, har han foretrukket en selvvalgt regional Inddeling, hvoraf fremgaar, at Bevægelsen trods omfattende Forfølgelser trivedes Perioden igennem, især i en Række større Byer som Bristol, Coventry og London samt i visse sydøst-engelske Landdistrikter og i Thames-Dalen (Oxford-Reading-Eggen).

Efter at det af Sir John Oldcastle (Falstaffs »Ophav«) anstiftede Oprør 1414 brød sammen, var Overklassen og Universiteterne tabt for Bevægelsen,

der i udpræget Grad fandt sine Tilhængere blandt Landhaandværkere, Vævere m. fl., hvilket udmærket forklarer, at der er saa forsvindende faa Vidnesbyrd fra det »ikke-industrialiserede« Nordengland. En dansk Læser genkalder sig her Gang paa Gang Studiet af de hjemlige Vækkelser i Enevældens sidste Aar, saavel hvad Milieu som især Kildeproblemer angaar, idet det nu en Gang er særdeles vanskeligt at vinde positivt Kendskab til Sektens Begrebsindhold udfra de negative Kilder (Forhørsprotokoller), saa meget mere som Lollarterne gerne forhørtes paa Grundlag af et Standardspørgeskema. En Specialist i Heresiologi ville paa dette Punkt nok kunne grave lidt dybere, selvom det skal indrømmes Forfatteren, at en saa lidet artikuleret Befolkningsgruppe som den Lollarterne tilhørte næppe saa meget besad en udførlig Dogmatik som en oppositionel Holdning overfor det bestaaende. Samtiden som Lollarterne selv ansaa Kritikken af Pilgrimsrejser og Helgendyrkelse som noget for Sekten karakteristisk, hvortil kom en fundamentalistisk Bibeltro forbundet med rationalistiske, for ikke at sige antisakramentale Anskuelser. Men bortset fra en vis Tusind-aarsrigeforventning henimod Aar 1500 (hvor Førfølgelserne intensiveredes), er der ikke fundet klare »social-politiske« Underklassesynspunkter.

Et særligt Kapitel er viet selve Procesformen, hvor det fremhæves, at de kirkelige Domstole (der fandtes ikke Inkvisition i England) maa siges samvittighedsfuldt at have overholdt de processuelle Regler. Folkelig Overtro og Krostuesnak blandes aldrig sammen med reelt Kætteri, ej heller den udbredte verdslige »Antiklerikalisme«, der var et karakteristisk Supplement til Senmiddelalderens Fromhedsliv. En Undtagelse danner maaske den berygtede Richard Hunne-Affære (1514), der dog paa een Gang viste Londonoverklassens skarpe Holdning overfor Byens Biskop og dens Foragt for Lollarterne. Der var i højere Grad Tale om Forsøg paa at bringe de vildfarne tilbage i Folden end Kættermageri; ubeviste Anklager kunde fragaas ved Meded, og det var en Regel, at første Gang begaaet Kætteri alene straffedes med Bod (ofte Pryglestraf), hvorefter den angrende Synder genoptoges i Kirken. Alene haardnakkede Syndere (meget faa) samt atter frafaldne (relapsi) overgaves den verdslige Magt til Baalet, en Fremgangsmaade, der vist var den vigtigste Aarsag til Kontinuiteten, idet det herved blev næsten umuligt at udrydde Bevægelsen. Thi de faa Henrettelser (en 36 overfor ca. 400 »angrende«) skyldtes Opdagelsen af Lollarde, der efter en pro forma Omvendelse i ofte mange Aar havde fortsat en sekterisk Missionsvirksomhed.

Naar Forfatteren fremhæver, at selv saadanne *relapsi*, hvem Baalet var vis, tit og ofte overbevistes af Skriftefædrenes Anstrengelser og saaledes døde forsonede med Kirken, vilde Læseren dog gerne vide, om man i England anvendte den flere Steder paa Kontinentet kendte Sædvane, at de i saa Fald som en sidste Naade stranguleredes, inden Baalet antændtes. Af speciel Interesse er Paavisningen af, at Foxe's berømte Reformationsmartyrologium (Acts and Monuments) i vid Udstrækning bygger paa det samme Materiale (dvs. de officielle Retsakter), som er anvendt i denne velskrevne og instruktive Bog.

TROELS DAHLERUP

NYERE TID

Main Themes in European History. European History from 1500 to the Present. General Editor: BRUCE MAZLISH. New York, The Macmillan Company; London, Collier-Macmillan Limited. – Intellectual Movements in Modern European History, ed. by F. L. BAUMER. 1965. ix + 149 s. – Exploration and Discovery, ed. by R. G. ALBION. 1965. viii + 151 s. – Agrarian Conditions in Modern European History, ed. by C. K. WARNER. 1966. x + 148 s. 11 sh. 6 d. pr. bind.

Foruden de tre her omtalte hæfter omfatter serien »Main Themes« bind, der behandler religionens rolle i moderne europæisk historie, udviklingen af den moderne stat, den europæiske befolkningsudvikling, politisk teori og ideologi og flere andre emner. Hvert hæfte består af en række mindre, i reglen afsluttede tidsskriftartikler af fremtrædende eksperter inden for de forskellige områder; til forskel fra den anden amerikanske serie »Problems in European Civilization«, der bringer sammendrag af forskellige forfatters divergerende meninger om specielle problemer, der er omstridte i den historiske debat, er »Main Themes« artikler ordnet kronologisk og søger først og fremmest at understrege det historiske perspektiv inden for de valgte saglige emner.

Hæftet »Intellectual Movements« begynder med en beskrivelse af renaissance og slutter med eksistentialismen, specielt dens psykologiske aspekter; artiklernes forfattere er ikke primært nulevende forfattere – reformationsafsnittet er således skrevet af Ernst Troeltsch – og man har heller ikke været bange for at gå uden for faghistorikernes kreds – artiklen om freudianismen er forfattet af Thomas Mann. Denne frie holdning i valget af forfattere har ført til en høj faglig og samtidig stilistisk standard for alle ti artiklers vedkommende.

»Exploration and Discovery« fastholder ikke ganske seriens europæiske sigte; standarden fra »Intellectual Movements« holdes heller ikke, idet flere af artiklerne nærmer sig populær ugeblandsstil; at begynde med en skildring af Columbus' færd og slutte med udforskningen af det ydre rum giver naturligvis en vis effekt, men det sker på bekostning af både synsvinkel og kvalitet, når artiklen om det ydre rum slutter med spekulationer over USAs chancer for at nå månen inden 1970 og over eventualiteten af livs tilstedeværelse på andre kloder.

Det landbrugshistoriske hæftes artikler er en blanding af solide fremstillinger af landbrugets struktur og økonomi i forskellige europæiske lande, rækkende fra middelalderen til det 20. århundrede, og et par nærmest kulturhistoriske skildringer af landbrug og bondeforhold, bl. a. en øjenvidneskildring af en »enclosure« fra det 17. århundrede. Artiklen om sovjetisk landbrug har karakter af en propagandapamflet, og et par småstykker om to typiske (hævdes det) franske landsbyer fra det 20. århundrede serveres med indlagte replikker, der virker lidet overbevisende. Kvaliteten i dette hæfte er overmåde svingende; historikere som Marc Bloch og van Bath er i særlig grad med til at afsløre en række andre artiklers magerhed.

Alle hæfterne er forsynet med sparsomme, men godt dækkende bibliografiske noter. »Main Themes«-idéen er god; desværre synes kvalitetssansen at svigte ind imellem – er det sagsstatistikken, som har fremkaldt forringelsen?

BENITO SCOCOZZA

ERNST W. ZEEDEEN: Die Entstehung der Konfessionen. Grundlagen und Formen der Konfessionsbildung im Zeitalter der Glaubenskämpfe. München-Wien, R. Oldenbourg Verlag, 1965. 213 s. 14,50 DM.

Forf., der er professor i historie ved Tübingen universitet, har med dette arbejde, som er en betydelig udvidelse af en afhandling i *Historische Zeitschrift* (185/1958), ikke ønsket at skrive en reformationshistorie i snævrere forstand. Han har villet belyse, hvorledes reformation og modreformation rent konkret vandt skikkelse i tiden. Men bogens undertitel er værd at bemærke, for forf. beskæftiger sig ikke alene med de enkelte konfessioners opståen fra omkring 1520 til 1650'erne, men også med de folkelige reaktioner, de mange former for konfessionel forvirring, de enkelte kirkers metoder i bestræbelserne for stabilisering etc. Fremstillingen koncentrerer naturligt nok især om catholicismen og lutherdommen, og forf. arbejder her navnlig med forholdene i Tyskland, som p. gr. af den politiske struktur i det 16. årh. er særligt velegnet til denne undersøgelse. Et kapitel vies dog også de østeuropæiske lande, hvorimod Skandinavien ejendommeligt nok må nøjes med et par linjer i forbiarten.

Særlig betydningsfuldt forekommer bogens kap. II, hvor der klart og overskueligt redegøres for forholdet mellem kirken og den verdslige magt, bekendelse og politisk øvrighed. Selvom disses magt var mere eller mindre begrænset af adelen, kapitlerne og folket, så er det dog ganske klart, at de var de bærende kræfter i denne proces. De enkelte fyrster følte sig forpligtet til at reformere, og hvadenten deres motiver var politiske, økonomiske eller religiøse, så støttedes de i denne opfattelse af reformatorerne. Dette bidrog til statsmagtens styrke, hvilket atter betød en begrænsning af det religiøse liv. Ulydighed mod fyrstekirkens tro var ensbetydende med politisk forbrydelse, forudsætningen for religionskrigene var skabt. Kirke og stat havde som før i tiden brug for hinanden, men det kan debatteres, hvem der høstede størst fordel. (Også kapitlerne VII og VIII er af betydning i denne sammenhæng). Den politiske øvrigheds bistand var uundværlig for kirkerne, reformationen var ikke folkets i bredere forstand, almuen og ofte også landgejstligheden levede i en uvidenhed, der holdt sig i generationer, et fænomen, der også er kendt fra vor hjemlige reformationshistorie.

Ud fra sit omfattende kendskab til reformationstiden redegør forf. for det komplekse af faktorer, der betingede konfessionsdannelsen i et landområde; han viser, hvorledes den konfessionelle bevidsthed langsomt vågnede, eller vel snarere provokeredes frem, hos parterne, og hvorledes disse påvirkede hinanden positivt og negativt. Et meget stort materiale, hentet fra samtidige visitatsprotokoller, kirkeordninger, dagbogsoptegnelser etc. er her arbejdet sammen, og det giver tilmed mange særdeles interessante oplysninger om reformtankernes modtagelse hos folket. Men forf. har valgt at undlade et noteapparat; i stedet

anføres i bogens slutning en række trykte kilder, oversigtsværker og nyere specialundersøgelser. En sådan metode kan i høj grad diskuteres, og forf. taler da også selv om bogens foreløbige karakter (s. 192). Alligevel er det en fortrinlig oversigt over konfessionernes opståen i Tyskland og nogle af dets nabolande.

MARTIN SCHWARZ LAUSTEN

Finlands äldsta domböcker. II: Dombok för nedre Satakunta 1550–1552, utg. av Riksarkivet ved JOHN E. ROOS. Helsinki 1964. 296 s.

Medens tingbøger først forordnedes i Danmark 1551, indførtes de i Sverige allerede 1549, og idet man af hensyn til bøderevisionen paabød, at dombøgerne skulde indsendes til centraladministrationen, er adskillige af disse (i modsætning til hvad tilfældet er i Danmark) endnu i behold, ja en enkelt finsk dombog rækker helt tilbage til 1443. I det finske rigsarkivs serie foreligger nu dombogen for Nedre Satakunta i Kumogaards len, dvs. fra kyststrækningen nord for Åbo, et rent finsk omraade, hvorfor det unægtelig er af interesse, at protokollen udelukkende føres paa svensk. Retsordningen er naturligvis den gamle svenske, der i høj grad adskiller sig fra den danske, bl. a. derved, at der kun holdtes ting faa (4–5) gange om aaret; men paa grund af retskredsens størrelse rejste dommeren rundt til hvert af de 8 administrative sogne (fjerdinger), hvorved »sessionerne« kunde vare fra en halv snes dage op til en maanedes tid. Som man kunde vente, er selve retsreferaterne uhyre knappe (»dømtes NN sag til 9 mk. for tre slag, han slog PP, efter 12 mænds ransagen«), og her findes et værdifuldt kontrolmateriale i den bevarede saköreslängd. I modsætning til danske forhold lededes herredstinget som regel af en adelig herredshövding; men ikke sjældent var det i det daglige en lagläser, der fungerede, og det folkelige element i form af herredsnævn m. m. spillede en meget stor rolle i retsplejen. Langt de fleste sager angaar slagsmaal o. lign., hvortil selvfølgelig kommer et betydeligt antal vedrørende jordbrug, jagt m. fl. næringsveje, og her vil der utvivlsomt være meget at hente for specialdisciplinerne. For danske læsere bør det bemærkes, at Christiern II's felttog endnu var i klar erindring; »jutetiden« huskedes ikke for det gode, og en mand ifaldt 40 mk.s bøde for at have kaldt Sveriges beskrevne lov for *jute lag*. En grundig indledning og udførlige registre gør udgaven til en praktisk haandbog, og her findes saavel person- og stednavne- som et sagregister, ordnet efter systematiske retningslinier.

TROELS DAHLERUP

KRISTOF GLAMANN: Bryggeriets historie i Danmark indtil slutningen af det 19. århundrede. København, Gyldendal, 1962. 291 s. 16 plancher. 42,50 kr.

Emnet lyder umiddelbart festligt, og indledningskapitlet lever op til de tørstigste forventninger. Med en række storartet valgte citater og eksempler illustrerer professor Glamann øllets betydning i hverdag og fest for vore forgængere fra de største som Christian IV på Trefoldigheden til de mindste som børnene i Børnehuset. Men læseren erindres også om, at øllet for vore stærkt konsumerende for-

fædre ikke var det rene pjank; i Christian IV's børnehus skulle brøndene være låsede, »på det at børnene ikke skal få tilfælde deraf at drikke«.

Efter indledningskapitlet bliver tonen dog alvorligere, som det sømmer sig den økonomiske historikers behandling af et så vigtigt erhverv. I første hovedafsnit gives der en indgående beskrivelse af den før-industrielle bryggeriteknik. Forfatterens kyndighed i dette grænseland mellem den materielle kulturhistorie og den økonomiske historie er til stor glæde for læseren, ikke blot fordi han efter endt læsning føler sig i stand til selv at begynde som håndbrygger, men også, og det er vel nok så betydningsfuldt i sammenhængen, i stand til at følge argumentationen i de kronologiske afsnit uden at fortvivle over tekniske finesser som udbrygningsforhold og stænkeskæpper.

Den kronologiske fremstilling er delt i tre hovedafsnit. Det første fra ca. 1550 til ca. 1700 behandler især laugsforhold, beskatning og Kongens Bryghus. De samme emner dominerer også andet kronologiske afsnit, ca. 1700 til ca. 1800, idet dog opmærksomheden her især samler sig om det berygtede københavnske bryggerkartel, den såkaldte omgangsbrugning. I det sidste afsnit, der behandler det 19. århundrede, er det ændringerne i bryggeriets teknik og udviklingen i de enkelte foretagenders størrelse, der træder i forgrunden.

Udvalget af stof har naturligvis været betinget af det bevarede kildemateriale, og bogen kommer på den måde til at give både mere og mindre end titlen lover. Frem til tiden omkring 1800 er bogens hovedtema forholdet mellem staten og bryggerne, især det københavnske bryggerlaug. Først i det 19. århundrede bliver det muligt at se bryggerierne indefra og inddrage provinsens bryggerier i større omfang. Hjemmebrygningen har forfatteren i det store og hele måttet lade ude af betragtning. Det meget lange snit har umuliggjort en homogen behandling af stoffet, men fører til gengæld andre fordele med sig. Ved at følge et enkelt erhverv gennem en så lang periode belyser professor Glamann ikke kun dette særlige fag, men han giver samtidig et meget tankevækkende længdesnit af dansk erhvervspolitik fra middelalderens slutning til det 19. århundrede.

Ordet tankevækkende er brugt med vilje, for bag de skarpt belyste forgrunds-emner skimter læseren uløste og urejste problemer af stor rækkevidde. Helt centralt forekommer spørgsmålet: hvor meget betød øllet i den før-industrielle danske økonomi, og hvor meget betød den forbrugsomlægning fra øl til brændevin, kaffe eller te, der fandt sted i det 18. århundrede? Om nogen nøjagtig besvarelse af disse spørgsmål kan der selvsagt ikke være tale, men det er interessant at prøve at drage konsekvensen af nogle af de oplysninger, der meddeles, for derved at få en fornemmelse af, hvilken størrelsesorden vi har med at gøre.

Professor Glamann slutter sig til den oftere anførte formodning angående det gennemsnitlige ølforbrug, 4 potter pr. mand pr. dag. Det er ikke blot en anelig vædskemængde, knap 4 liter, det er også et væsentligt tilskud til kosten – for sigtigt kan man sige næppe mindre end 1000 og næppe mere end 1500 kalorier. En så bred strøm må have lagt beslag på en væsentlig del af den danske landbrugsproduktion.

Skolebørn har i det 17. århundrede ikke fjernet sig langt fra de 4 potter, hvis vi skal tro opgivelserne fra Børnehuset, Herlufsholm og latinskolen i Nyborg. Men lad os være beskedne og af hensyn til de endnu yngre regne med et gennem-

snitligt ølforbrug på kun 3 potter ved midten af det 17. århundrede. Hvis vi antager, at kongerigets befolkning ÷ Skånelandene på dette tidspunkt har været ca. 550.000 (Aksel Lassen), ville befolkningens daglige forbrug have været 12.132 tønder eller 4.428.180 tønder à 136 potter om året. Med et ret tarveligt udbrygningsforhold på 12 tønder øl af hver pund malt à 4 tønder ville denne flod af øl kræve 1.476.060 tønder malt. Med et fradrag for rumfangsgevinsten ved malningen på godt 5%, ville den årlige ølproduktion lægge beslag på ca. 1.400.000 tønder byg.

Vi kender ikke den danske kornproduktion ved midten af det 17. århundrede, men for midten af det 18. århundrede anslår Falbe-Hansen den med forsigtighed til gennemsnitligt 4.500.000 tønder korn om året.

De størrelser, der ligger til grund for beregningen, er behæftet med usikkerhed. Høstudbyttet kan have været større o. 1650 end 4.500.000 tønder om året, eller det gennemsnitlige ølforbrug kan have været mindre end 3 potter om dagen. Det kan heller ikke udelukkes, at udbrygningsforholdet har været højere, populært sagt, at der har været mere vand i øllet. (Denne mulighed synes ikke underbygget i kilderne for det 17. århundredes vedkommende, men bliver aktuel i det 18. århundrede). Men hvis vi fastholder de variable, der med vor nuværende viden synes bedst underbyggede i kilderne, kommer vi til den overraskende konklusion, at vore tørstige forfædre ved midten af det 17. århundrede indtog lige ved en trediedel af den danske kornproduktion i flydende form.

Vi kan prøve at nærme os problemet ad en anden vej, ikke gennem det anslåede forbrug pr. næse, men gennem det faktiske maltforbrug i København. Vi ved, at de ca. 60.000 københavnere i 1730'erne brugte gennemsnitligt 77.000 tønder malt om året. Under hensyn til matrosernes kostmalt og eventuelle unddragelser fra konsumtionen må dette betragtes som et minimumstal; det skulle dog være malt nok til at sikre hovedstadens indbyggere knap 2 potter tyndt øl om dagen. Regner vi det københavnske forbrug for typisk og sætter kongerigets befolkning til 715.000 (med alle forbehold), kommer vi med et tyndere øl, men en større befolkning end ved midten af det 17. århundrede til et årsforbrug på ca. 900.000 tønder byg, dvs. ca. en femtedel af gennemsnitshøsten ved århundredets midte som anslået af Falbe-Hansen.

Dette sidste regnestykke er for så vidt sikrere, som udgangspunktet her er et faktisk forbrug af malt. Desværre dukker der samtidig nye problemer op. Det københavnske forbrug var muligvis atypisk og muligvis særlig højt i 1730'erne (de mange byggearbejder). Endelig ved vi, at det københavnske maltforbrug var væsentlig lavere i 1740'erne. En forbrugsomlægning var allerede i gang, men hvornår var den begyndt? Heller ikke denne beregning kan give os mere end en antydning af den størrelsesorden det drejer sig om.

Med det foreliggende materiale er det ikke muligt at komme længere, men det er tilstrækkeligt til at fastslå bryggeriets betydning for den før-industrielle danske økonomi. Dermed må vi også indrømme de ændringer, der fandt sted i forbrugsvanerne mellem det 17. og det 19. århundrede, en helt central plads i den økonomiske historie. Hvornår fandt de sted? Hvad skete der med det frigjorte korn (eller de frigjorte landbrugsarealer)? Hvilke næringsmidler trådte i stedet for øllet?

Der er historiske værker, der nipper til de hvide pletter på historiens land-

kort ved at kortlægge og beskrive hver detalje i et lille hjørne, og andre, der er som ekspeditionsrapporter fra rejser gennem ukendte egne. Denne bog er af den sidste type. Professor Glamann beskriver forbilledligt de fænomener, han har iagttaget under sin ekspedition, men bag de laugsproblemer, statsindgreb og tekniske forhold, der er bogens hovedlinje, aner læseren langt videre problemer og perspektiver.

NIELS STEENGAARD

C. R. BOXER: *The Dutch Seaborne Empire, 1600–1800. The History of Human Society*. Gen. ed. J. H. Plumb. London, Hutchinson & Co. Ltd., 1965. xxvi + 326 s. Ill. og kort. 50 sh.

»*The condition of man is now superior to what it was*«. Det er vist længe siden, en seriøs historiker har vovet at give så utvetydigt udtryk for sin udviklingsoptimisme som Cambridgehistorikeren J. H. Plumb i sin indledning til dette bind i den af ham redigerede serie, »*The History of Human Society*«. Plumb har tidligere i flere essays beskæftiget sig med historiens og historikerens plads i vor tids samfund og kultur, han har beklaget svælget mellem den professionelle forsker og den dannede læser og set det som et resultat, ikke kun af den videnskabelige specialisering, men også af hele det sidste halve århundredes kulturelle usikkerhed.

Dette bevidste engagement er seriens udgangspunkt. *The History of Human Society* skal ikke blot være endnu en række textbooks, planen er, at bindene tilsammen skal give et impressionistisk billede af menneskehedens udvikling gennem de to store revolutioner, den neolitiske og den industrielle, til nutidens komplicerede samfund, hvor »menneskenes vilkår er bedre end før«. Det er med andre ord velstands- og udviklingssamfundenes verdenshistorie, Plumb ønsker at skabe, og dermed en verdenshistorie, der vil forekomme den nutidige læser relevant.

Planen er mere end ambitiøs, men den forekommer meget sympatisk og rigtig. Om den så er gennemførlig er en anden sag. Lord Acton's *Cambridge Modern History* var også i sit oplæg båret af et tidsbestemt engagement, men i sin udformning levede den sjældent op til oplægget – hvad der måske snarest var en fordel for de enkelte bidrag.

Det foreliggende bind er udarbejdet af Camoensprofessoren i portugisisk ved King's College, London, C. R. Boxer, der er kendt som forfatter til adskillige originale arbejder inden for både portugisisk og nederlandsk ekspansionshistorie. Skønt hans oprindelige udgangspunkt var Det fjerne Østens historie, og han hidtil kun har beskæftiget sig med europæisk historie i forbigående, har han i dette bind valgt at lægge tyngdepunktet i Nederlandene. Bogen er tilrettelagt som den nederlandske ekspansions kulturhistorie, med eftertryk på nederlandsk. Dagligliv og idehistorie er skildret på baggrund af en omhyggelig redegørelse for den politiske og økonomiske struktur, der alene udgør op mod en trediedel af bogens omfang. Ét kapitel er helliget udviklingen af den eneste nederlandske bosætningskoloni af varig betydning, Sydafrika, mens de øvrige kapitler behandler forhold som religionen, livet om bord på skibene og i forter og faktorerier.

Dette stofvalg forekommer at være i modstrid med hovedredaktørens intentioner. Hvis bindet skal være et udsnit af menneskehedens historie og ikke kun et stykke nederlandsk kulturhistorie, er der en række emner, der trænger sig på som mindst lige så berettigede til en behandling som de udvalgte. Østersøområdet var ganske vist ikke en del af det nederlandske imperium, men Østersøhandelen, eller nordsøfiskeriet for den sags skyld, var en lige så vigtig del af baggrunden for den nederlandske ekspansion som den reformerte religion eller republikkens forfatning. Det er sandsynligt, at forf. selv har været opmærksom på dette forhold, han nævner Østersøhandelen med respekt, men i forbigående, flere steder i bogen, og i hans kritik af Brugmans påvisning af kolonihandelens forholdsvis beskedne plads i den nederlandske økonomi synes der at ligge et forsvar for den valgte begrænsning.

Helt bortset fra at stofvalget i dette bind ikke er i overensstemmelse med hovedredaktørens planer, er det en særdeles læseværdig bog, ekstra kærkommen i betragtning af knapheden på let tilgængelige værker om den nederlandske storhedstid. Professor Boxer er meget lærd, og han bærer sin lærdom med elegance. Hans kendskab til de mest forskelligartede geografiske og historiske miljøer er lige så imponerende som hans belæsthed, han færdes med samme sikkerhed i den sydafrikanske »veld« som mellem Amsterdams regentfamilier, og han finder gang på gang det helt rigtige citat til illustration af sin fremstilling.

NIELS STEENGAARD

D. L. FARMER: *Britain and the Stuarts, 1603–1714*. Bell Modern Histories. London, G. Bell and Sons Ltd., 1965. 436 s. 35 sh.

Britain and the Stuarts er skrevet med henblik på engelske »undergraduates'« periodelæsning, hvad der ikke mindst har præget dens meget pædagogiske opbygning. Bogen er disponeret i et indledende kapitel »Elisabeth's Legacy« og seks kronologiske kapitler, der igen er opdelt i mindre afsnit, med emner som parlamentet, administrationen, kirken, Irland, Skotland osv. De kronologiske kapitlers saglige opdeling varierer efter, hvilken vægt der tillægges de forskellige emner på forskellige tidspunkter. Denne disposition medfører en del gentagelser; det skæmmer bogens form, men forhøjer uden tvivl dens pædagogiske anvendelighed. Bogens tyngdepunkt er den politiske historie, de kulturelle afsnit er så kortfattede, at de næppe kan være af interesse for den uforberedte. George Herbert får tre linjer, det samme får Robert Herrick, mens John Donne er uomtalt.

Heller ikke den økonomiske historie og ekspansionshistorien er tilgodeset i særlig stort omfang, på disse punkter er bogen endda ikke helt fri for fejl. Overenskomsten mellem ostindienskompagnerne af 1619 undertegnedes ikke i Batavia (s. 62) – en umulig tanke; Coen accepterede kun traktaten, fordi han fik den påtvunget hjemmefra. Det var dog på den anden side ikke Coen, der gav befaling til den såkaldte Amboinamassakre, således som det hævdes på den samme side; ansvaret påhviler alene den nederlandske guvernør i Amboina, van Speult. Meget væsentlige sider af den økonomiske historie lades uomtalt eller nævnes kun ganske kort, det gælder f. eks. kulindustrien, skibsfarten og de

vigtige strukturændringer i den engelske udenrigshandel efter krisen i 1620'erne, ligesom erhvervelsen af de vestindiske kolonier ikke sættes ind i en økonomisk sammenhæng. Det er også overraskende at finde en generalisering som denne (s. 329): »Like most wars, the struggle of 1689–98 provided a stimulus to the development of English industries«. Wilson konkluderer stik modsat, hvad angår de engelsk-nederlandske krige i det 17. århundrede, det samme gør Ashton i sine undersøgelser af det 18. århundredes engelske økonomi. Det kan ikke nægtes, at den engelske økonomi opførte sig højst paradoksalt under Den augsburgske ligas krig, hvor en række dårlige hostår og krigstidens dislokationer ledsagedes af en usædvanlig grundervirksomhed i industrielle joint stock kompagnier. Men at sammenfatte disse ejendommeligheder til at krigen skulle have været en stimulans til udvikling forekommer lidt for stærkt. To trediedele af de kompagnier, der var i gang mellem 1690 og 1695, var forsvundet året efter at freden i Rijswijck var sluttet.

Dr. Farmer har utvivlsomt sin force i den politiske historie, og på det felt vil det være vanskeligt at finde svagheder. Hans fremstilling af de komplicerede forhold under borgerkrigen er særdeles klar, kærkommen er også hans behandling af begivenhederne i Irland og Skotland, der ellers altid isoleres i forhold til begivenhederne i England. Med supplerende læsning inden for den økonomiske historie vil bogen kunne bruges som grundbog ved periodegennemgang for historiestuderende, men kun så længe der ikke eksisterer noget mere velegnet. Den er med enkelte undtagelser ikke dokumenteret, og den uforberede læser ville let kunne få det indtryk, at studiet af det 17. århundredes engelske historie er blottet for problemer. »Gentrydiskussionen« omtales dog, den får en note på to linjer med henvisning til Christopher Hill (s. 126). Denne mangel opvejes ikke af de »extracts« af samtidige kilder, der er anbragt efter kapitlerne, idet de meddelte uddrag er ynkeligt korte.

NIELS STEENGAARD

KARL-FRIEDRICH OLECHNOWITZ: Handel und Seeschiffahrt der späten Hanse. Abhandlungen zur Handels- und Sozialgeschichte herausgegeben im Auftrag des Hansischen Geschichtsvereins. Band VI. Leipzig-Weimar, Hermann Böhlau Nachfolger, 1965. xxiv + 185 s. 17,40 DM.

Professor Olechnowitz i Rostock har med denne bog ydet et nyt betydeligt bidrag til udforskningen af den senhanseatiske historie. (Som bd. III i samme serie udsendtes 1960 hans bog *Der Schiffbau der Hansischen Spätzeit*). Efter en indledning, hvor almene synspunkter trækkes op, tildels i polemik mod Fr. Rörigs påstand om »det hanseatiske menneskes« »formindskelse« som årsag til Hansaens »tilbagegang«, følger en række dybtgående undersøgelser. Forf. har dog ikke brugt skandinaviske arkiver, og hans kendskab til nordisk litteratur og kildeudgaver er ret begrænset.

Først behandles Wismars forbindelse med Spanien og Portugal o. 1600. Byens position var da konsolideret, som byggeriet i 16. århundredes sidste årtier viser, og med basis i den traditionelle Norgeshandel formåede dens købmænd at gøre sig gældende i Spanienstrafikken. De kejserliges besættelse 1627 betød, som det skildres i det følgende kapitel, alvorlige ødelæggelser og stands-

ning af fjernhandelen, men de under den påfølgende svenske besættelse førte licentjournaler og -regnskaber viser en trafik 1636–1644 af anselige dimensioner. Endnu var regenerationsevnen betydelig, og da byen som del af det svenske Østersøimperium i 1660'erne blev stapelplads for baltiske varer, fulgte ny fremgang. Den danske belejring, erobring og påfølgende besættelse 1675–80 gjorde imidlertid en brat ende på herligheden – et i dansk historieskrivning vistnok hidtil uønsket moment.

Også skildringen i kapitel 3 af Rostocks handel har nær tilknytning til dansk-norsk historie; her fremhæves atter nærtrafikken, d.v.s. farten på Danmark-Norge, i forbindelse med byens egen produktion som det grundlæggende – ikke mellemandelen, som alene Lübeck drev. I oplandet, herunder Danmark, købtes byg og brændeved, der tjente Rostocks mangfoldige bryggerier som råstoffer i den storstilede produktion af øl, som var byens dominerende exportvare ikke mindst til Danmark-Norge. Det kan på denne baggrund ikke overraske, at konjunkturerne viser stor lighed med de danske.

Særlig værdifuldt forekommer det store kapitel 4, hvor der på grundlag af en række bevarede købmandsbøger gøres rede for Stralsunds handel og skibsfart i 17. århundrede. Man får her et fyldigt indtryk af kontakten med andre byer som Leipzig, Hamburg, Lübeck, Königsberg, Stettin, Bergen o.s.v.; ikke mindst tekstilhandelen fra Hamburg belyses på interessant måde. Blandt de mange enkeltheder mærker man sig oplysningen om, at storkøbmanden og bankieren Heinrich von Stade i 1679 havde et anseligt tilgodehavende (5.067 Kurantmark) hos den fra dansk handelshistorie kendte Hamburgkøbmand Gebhard Lüpke. Forholdet til oplandet behandles derimod mindre indgående, og man ville gerne vide noget om, hvorledes den dominerende adel politisk og økonomisk tog handelsbourgeoisiet på slæbetov (s. 115 f.).

Bogens 5. og sidste kapitel bringer en skildring af den lübske familie Roddes handel i Novgorod 1668–72 på grundlag af endnu en købmandsbog. På denne tid, da tyngdepunktet i Ruslands forbindelser vestpå var ved at flyttes til Archangelsk, er der her, som forf. fremhæver, virkelig tale om »Nachklang«. En ganske kort sammenfatning slutter den indholdsrige, også for dansk handelshistorie nyttige bog, der havde været endnu nyttigere, hvis den havde været forsynet med et register.

JOHAN JØRGENSEN

STELLAN DAHLGREN: Karl X Gustav och reduktionen. *Studia Historica Upsaliensia XIV*. Scandinavian University Books. Stockholm, Svenska Bokförlaget/Norstedts, 1964. x + 481 s. 52 sv. kr. – KURT ÅGREN: Adels bönder och kronans. Skatter och besvär i Uppland 1650–1680. *Studia Historica Upsaliensia XI*. Scandinavian University Books. Stockholm, Svenska Bokförlaget/Norstedts, 1964. xii + 230 s. 42 sv. kr. – SVEN A. NILSSON: På väg mot reduktionen. Studier i svenskt 1600-tal. Stockholm, Natur och Kultur, 1964. 157 s. 21 sv. kr.

Privilegiestridd og stænderkonflikter antog i Sverige langt hidsigere karakter end i de fleste andre lande i 15- og 1600-tallet; måske netop af denne grund har de sociale og politiske spændinger og den statsfinansielle udvikling i Sverige sær-

ligt påkaldt forskningens interesse i de seneste årtier. Den latente privilegiestridd og kronens krav til de privilegerede stænder er på grundlæggende vis blevet behandlet af Sven A. Nilsson, hvis undersøgelser senere er blevet suppleret bl. a. af Ingrid Hammarströms og Birgitta Odéns statsfinansielle studier. Disse undersøgelser har ikke blot langt sikrere end hidtil fastlagt udviklingsmønstre og problematik i dette område; ligeså væsentligt har det været, at det kamerale kildemateriale i en helt anden målestok end før er blevet underkastet systematisk, kritisk behandling. Løse hypoteser og antagelser har måttet vige for en langt mere nøgtern forståelse af den sociale og politiske baggrund for Sveriges stormagtsperiode.

Det kan derfor også kun konstateres med tilfredshed, at dette forskningsfelt synes at være i færd med at blive lagt i fastere rammer ved Uppsala universitetet under professor Sv. A. Nilssons ledelse; studierne koncentrerer her om Sveriges sociale og statsfinansielle situation ved midten af det 17. århundrede. De første frugter af dette arbejde foreligger i docenterne Stellan Dahlgrens og Kurt Ågrens disputater. Omtrent samtidig har det »historiska seminaret« i Uppsala som festskrift til Sv. A. Nilssons halvtredsårsdag udsendt en række af dennes mest centrale afhandlinger i bogform.

Sven A. Nilsson fremhæver i sin forskning de brydningstendenser, der gør sig gældende i 1600-tallets svenske statshusholdning: Skulde rigets finanser fortsat hvile på godsindtægter (eller kommerciel udnyttelse af disse) eller ren pengeøkonomi i form af indirekte skatter (told, accise etc.)? De uadelige stænder gjorde sig til talsmænd for det første alternativ, medens aristokratiet foretrak det andet, eventuelt kombineret med adelige kontributioner. Vandene skiltes altså efter ganske naturlige linier: Reduktion eller kontribution.

De alternativer, der således forskningsmæssigt er udstukket, gør sig mærkbart og frugtbart gældende i docent Dahlgrens store bog om Karl X Gustavs reduktionsplaner og reduktionspolitik. I modsætning til dronning Christina og de hidtidige tendenser i regeringens politik gjorde han sig fra første færd til talsmand for kategoriske reduktionsprincipper og kunde således påregne de uadelige stænders politiske støtte. Den aktivitet, han udfoldede fra før sin regeringstiltrædelse, kulminerede i rigsdagsbeslutningen 1655, der foreskrev reduktion af godser i de såkaldte forbudte områder (minedrifts- eller produktionsområder af statsfinansiell eller militær betydning) og fjerdeparts-räfssten (foreløbig en udskrivning af 25 % af afkastningen af godsdonationerne siden 1632). Når rådet og adelen tilsyneladende forholdsvis villigt accepterede dette, skyldtes det antagelig, at man foretrak denne reduktion fremfor den anden udvej, som tonede frem i baggrunden: Angreb på adelsprivilegierne fra 1644.

Docent Dahlgrens bog udmærker sig fremfor alt ved sin ubetinget konsekvente og stringente argumentation; helt fortrinlige er hans analyser af Karl Gustavs planer, således som denne formulerede dem i en lang række koncepter. Ved dygtig og metodisk sikker udnyttelse af modifikationerne og afvigelserne i disse aktstykker lykkes det Dahlgren at fastlægge en række etaper i udviklingen af kongens politik. Forfatteren betoner med rette, at kongens planer var radikale, men også – som koncepternes forskellige stadier røber – at han gennem sine formuleringer af reduktionskravene og gennem sin behændigt henholdende privilegiepolitik stadig holdt vejen åben for videregående reduktionsforholdsregler.

Hovedformålet bag reduktionsbestræbelserne og den kongelige pressionspolitik overfor aristokratiet synes efter Dahlgrens undersøgelser at have været at skaffe dækning for de ordinære statsudgifter og sikring mod konjunkturbestemte svingninger, som man vilde udsætte sig for ved at foretrække andre, indirekte indtægtskilder. Udgifterne til det planlagte felttog til Polen 1655 havde man i forvejen sikret sig mod ved ekstraordinære skattebevillinger. På den anden side kunde visse momenter i majestætens argumentation tyde på, at hans reduktionsplaner foruden de øjeblikkelige, statsfinansielle hensyn også har lagt vægt på den militære værdi af de forbudte områders ressourcer. Har det endvidere været Karl Gustavs grundsynspunkt allerede inden sin tiltrædelse at etablere balance og stabilitet i landets normale statsfinanser på længere sigt, rejser argumentationen unægteligt spørgsmålet om kongens bevæggrunde i bredere perspektiv – derunder også de udenrigspolitiske aspekter.

At reduktionen – gennem det nyoprettede reduktionskollegium – efter de første åringers intense aktivitet stilnede noget af, bl. a. ved indrømmelser af politiske og taktiske grunde til rigsrådsaristokratiet, rokker tilsyneladende intet i kongens principielle holdning: Reduktionen skulde gennemføres, når og i den udstrækning det politisk lod sig gøre. Den anspændte udenrigspolitiske situation under felttogene i Polen, Brandenburg og Danmark pålagde ham derfor en vis forsigtighed. Dahlgren konstaterer da også afslutningsvis, at den varige betydning af Karl Gustavs reduktionsplaner snarest ligger i den udformning de fik under Karl XI. Reduktionerne efter 1660 – den klassiske periode – har allerede været genstand for en næsten uoverskuelig række undersøgelser, der imidlertid fortrinsvis har bevæget sig på det politiske eller statsfinansielle plan. Fra de senere år kunde man fremdrage docent Ola Lindqvists bog »Jacob Gyllenborg och reduktionen« (1956) og dr. Ulf Sjödelles disputats: »Kungamakt och högaristokrati. En studie i Sveriges inre historia under Karl XI« (1966) (Begge i »Bibliotheca Historica Lundensis«, henholdsvis bd. 4 og 17; om den første, se Hist. Tidsskr. 11. rk. V, s. 528–30). De praktiske eller sociale forudsætninger og konsekvenser har derimod indtil nu kun påkaldt forholdsvis ringe interesse. I denne henseende er docent Ågrens bog derfor på mange måder nyskabende.

Den svenske kronens godsdonationer eller godssalg fra Gustav II Adolfs tid udløste en række sociale spændingsmomenter. Medens udlæg af krongods ikke gav afgiftsmæssige komplikationer for den adelige køber, kunde kronen ikke på samme vis afhænde mere end de offentlige ydelser af selvejerbønder (skattebønder). I denne situation har man ofte været tilbøjelig til at antage, at de godsejere, der således fik overdraget indtægterne af skattebønder, ved økonomisk pres eller ved forøgelse af arbejdspræstationerne har søgt at tvinge disse bønder (skattefrælsbønder) til at give afkald på deres ejendomsret, bl. a. for at benytte gårdene som grundlag for hovedgårdsdannelse. Udgangspunktet for dr. Ågrens undersøgelser ligger altså påny i en lidt ældre forskningspostulat. Ved omhyggelige studier over uplandsk godsregnskabsmateriale og kameralt jordebogsmateriale lykkes det forfatteren at dokumentere uholdbarheden af de gængse antagelser. Selvom der bestod store uligheder i påligningen af skatter og andre byrder mellem krone- og adels gods og også indenfor disse grupper, synes selvejernes præstationer at have været relativt mindre, og navnlig synes

overgangen til skattefråse normalt ikke at have forøget deres økonomiske byrder. Til pengeydelseerne må føjes andre præstationer: hoveri og militærtjeneste; også i denne henseende synes selvejere at have været noget gunstigere stillet end de øvrige kategorier, og heller ikke her er der grund til at formode, at overgangen til skattefråse har påført dem principielt tungere byrder.

Docent Ågrens studier har sine begrænsninger, først og fremmest det meget begrænsede geografiske område, undersøgelserne dækker, nemlig Uppland, men også det, at undersøgelsen overvejende afgrænses til en enkelt – højadelig – godstype, rigsskatmester Sten Bielkes, rigskansler Magnus Gabriel de la Gardies og enkelte andres. I sig selv berettiger bogen således endnu næppe til nogen absolut syntese; senere undersøgelser må afgøre om de upplandske resultater også har gyldighed for andre egne af Sverige eller for andre adelsgrupper eller andre godstyper. Men disse begrænsninger opvejes dog af bogens store principielle fortrin. Dens mest iøjnefaldende styrke ligger i dens kritiske og metodiske stringens. Godsregnskabsmateriale og jordebøger er jo på ingen måde let bearbejdelige kilder; deres komplicerede natur og de mange tekniske og kritiske problemer, de rejser, stiller i virkeligheden overmåde store krav til forskeren. Skønt undersøgelserne derfor umiddelbart kan virke omstændelige, har dr. Ågren dog med rette valgt at fremlægge alle de bærende led af den kritiske arbejdsproces, der ligger bag selve undersøgelsen. Bogen står fuldt på højde med den kritiske standard på dette felt, som er skabt i Sverige i den sidste generation.

Selvom emnet – skattefråsebøndernes vilkår – umiddelbart kan forekomme begrænset, kaster dr. Ågrens undersøgelser ved deres almene karakter lys over mange problemer udover denne grænse og giver i virkeligheden et bredt, alment indtryk af upplandske bønderes økonomiske kår 1650–80. Men bogen åbner tillige langt videre perspektiver, som blot antydes i afslutningskapitlet: Består der nogen forbindelse mellem de sociale og økonomiske uligheder mellem de enkelte bondekategorier og den politiske stilling, deres repræsentanter indtog i reduktionsdiskussionerne frem mod den definitive beslutning i 1680? Det er – som forfatteren understreger – givet, at det ekstraordinært hårde pres, den skånske krig havde lagt på bondestanden, delvis kan forklare den akutte situation i 1680, men det er endvidere sandsynligt, at kronbøndernes særligt tyngende byrder også kan have rummet et incitament til at gå i brechen for reduktionskravet. Ikke mindre tankevækkende er det, at dr. Ågren i en senere undersøgelse (*Scandia* bd. 31, 1965) har kunnet dokumentere, at Sten Bielkes embedsindtægter langt oversteg hans godsindtægter; udeblev hans embedsgage på grund af finansnøden, kan det meget vel tænkes, at man heri kan finde én forklaring på, at rigsskatmesteren i 1680 tilsluttede sig de lavere stænders reduktionskrav. I så fald fortøner det tilsyneladende paradoks sig, og vi er atter tilbage ved den problemstilling, Sven A. Nilsson har formuleret, og som har vist sig så frugtbar i studiet af Sveriges sociale og statsfinansielle historie i 1600-tallet: kontribution eller reduktion.

E. LADEWIG PETERSEN

Boupp-teckningar i Uleåborgs Stad 1653–1800, utgivna af ALF BRENNER (†).
Genealogiska Samfundets i Finland Skrifter XXV. Tammerfors 1963–65.
viii + 671 s. 18 mk.

I betragtning af den flittige brug historikerne gør af det rige kildestof, som skifterne repræsenterer, er det påfaldende, hvor få udgaver der findes på dette område. Udover Jørgen Olriks lille bog fra 1903, *Borgerlige Hjem i Helsingør* for 300 Aar siden, der bringer en kulturhistorisk gennemgang af en række borgerlige boer (et tysk sidestykke til Olriks bog, Maria Schmidt: *Das Wohnungswesen der Stadt Münster im 17. Jahrhundert*, Münster 1965, bygger på testamenter), kan der fra dansk side vistnok kun nævnes det brudstykke af skiftet efter rigsråd Eske Brock, som C. Rise Hansen har udgivet for Udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie. Det må meget håbes, at samme udvalgs planer om en udgave af bondeskifter må blive til virkelighed.

Anderledes står det til i Finland, hvor det meget aktive Genealogiska Samfundet i sin skriftserie har offentliggjort en række købstadskifter, senest et svært bind omfattende Uleåborg. Sigtet med publikationen er naturligvis først og fremmest personalhistorisk, men der er tillige fremlagt et omfattende kulturhistorisk stof. Derimod må, som det bemærkes i forordet, etnologiske og økonomisk historiske undersøgelser fortsat ske på grundlag af de originale kilder, selv om udgaven naturligvis også her er en hjælp. For den ikke-finske (-svenske) benytter har værket følgelig især kulturhistorisk betydning. Alskens løsøre passerer revue i broget mangfoldighed, og der gøres konsekvent rede for samtlige bogsamlinger. Allerede et flygtigt gennemsyn af disse bogfortegnelser gør det klart, at der her er samlet et meget værdifuldt materiale til belysning af, hvad Georg Hansen (*Degnen*, s. 60) har betegnet som »et interprotestantisk bogmærked«.

JOHAN JØRGENSEN

H. G. JUDGE: *Louis XIV. Problems and Perspectives in History*, ed. by Hugh F. Kearney. London, Longmans, 1965. X + 150 s., 1 planche. 10 sh. 6 d.

Den nye engelske serie *Problems and Perspectives in History* tager sigte på periodelæsningen i engelske gymnasier og universiteter. De enkelte bind er opbygget i tre afsnit, et udvalg af kilder, et udvalg fra de historikere, der har beskæftiget sig med emnet, og en kort diskussion af emnets problemer og perspektiver. I forbindelse med det historiografiske udvalg bringes desuden en selektiv bibliografi.

I det foreliggende bind er balancen i denne plan dog noget forskudt. Da der allerede foreligger et let tilgængeligt udvalg fra historikere, der har beskæftiget sig med Ludvig 14.s person og tidsalder (W. F. Church: *The Greatness of Louis XIV, Myth or Reality?*), rummer det historiografiske afsnit kun to korte klip fra Montesquieu og Voltaire, og hovedvægten er lagt på de samtidige kilder. Kildeudvalget er dækkende, men rummer ingen store overraskelser, det er for det meste gamle kendinge, Madame de Sevigné, Spanheim, Bossuet, Saint Simon osv., der er repræsenteret. Kildeudsnittene er illustrerende, de

rejser også mange problemer i kraft af deres modsigende vurderinger af hovedpersonen, men er for korte til at kunne danne udgangspunkt for en dyberegående metodisk drøftelse i undervisningen.

Bortset fra bibliografien (150 numre) vil bindet næppe have interesse for et dansk publikum, der allerede har adgang til en tilsvarende, på visse punkter mere givende, kildesamling i dansk oversættelse (Elin Bach: Ludvig XIV. Historiske Læsehæfter for Gymnasiet, udgivet af Historielærerforeningen, 2. udg. 1961).

NIELS STEENGAARD

BREDO L. GRANDJEAN: Dansk ostindisk Porcelæn. Importen fra Kanton ca. 1700–1822. Udgivet med støtte fra Ny Carlsbergfondet. København, Thaning & Appels Forlag, 1965. 220 s. Ill. 120 kr.

Den danske import af kinesisk porcelæn igennem det 18. århundrede er ikke tidligere behandlet i sammenhæng. »Dansk ostindisk Porcelæn« er en monografi over en lille, men kulturhistorisk interessant gruppe inden for denne import. Det drejer sig om det såkaldte bestillingsporcelæn, som dekoreredes i Kina på bestilling af europæiske købere, ofte helt eller delvist efter europæiske anvisninger. I indledningen giver forfatteren en summarisk historisk skildring af den danske Kinahandel samt en mere udførlig teknisk redegørelse for porcelænets fremstilling og dekoration. En væsentlig del af bestillingsporcelænet, hvoraf stykker fra hertugdømmerne og Norge ikke er medtaget, befinder sig i privateje. Forfatteren understreger derfor, at der ikke er tale om en fuldstændig oversigt; men det fremlagte udvalg forekommer overbevisende som et repræsentativt udsnit af det danske bestillingsporcelæn gennem perioden fra ca. 1700 til 1822. Værkets tyngdepunkt er derfor det udførlige katalog over 143 stel eller enkeltstykker, forsynet med alle nødvendige data og illustreret i en lang række klare fotografier.

En behandling af bestillingsporcelænet stiller historikeren overfor problemer. Porcelænet hjemførtes ikke af Asiatisk Kompagni, gennem hvis velbevarede arkiv importen ville kunne belyses; det hjemgik derimod som officerernes og mandskabets private gods og kan derfor normalt ikke efterspores i kompagniets og toldvæsenets papirer. Man er henvist til at søge oplysningerne i eventuelt bevaret privat materiale, og oftest med et kummerligt resultat. Det er imidlertid her lykkedes forfatteren at fremdrage interessant materiale, hvoraf især skal fremhæves supercargo Christian Lintrup's privatarkiv fra 1740'erne.

En tilfredsstillende monografi over den danske Kinahandel savnes fortsat i dansk historisk litteratur. Når forfatteren derfor karakteriserer emnet som »fortrinligt behandlet« af Kay Larsen i »Den danske Kinafart« (1932), kan han næppe få tilslutning hertil fra mange historikere. For den, der skal arbejde med Kinahandelen, vil »Dansk ostindisk Porcelæn« derimod blive et beskedent, men højt velkomment supplement til de rækker af thepriser, der nødvendigvis vil blive rygraden i et sådant arbejde.

OLE FELDBÆK

LOUIS DERMIGNY: *La Chine et l'Occident. Le commerce à Canton au XVIIIe siècle, 1719–1833.* Tomes I, II, III et album. Paris, S.E.V.P.E.N., 1964. IV + 1755 s. Ill. 220 F. – LOUIS DERMIGNY (éd.): *Les mémoires de Charles de Constant sur le commerce à la Chine.* Paris, S.E.V.P.E.N., 1964. 491 s. Ill. 68 F.

Værket er en disputats, som École Pratique des Hautes Études har publiceret i skriftrækken »Ports-Routes-Trafics«, og i forbindelse hermed foreligger forfatterens udgivelse i samme skriftrække af schweizeren Charles de Constants erindringer og papirer. Disse omhandler Constants tre ophold som supercargo i Canton i årene 1779–93, og uden at bringe væsentligt nyt er de dog et værdifuldt supplement til den eksisterende litteratur om den europæiske Kinahandel og forholdene i Canton og Macao. Værdifuld er ligeledes forfatterens indledende redegørelse for Constants deltagelse i den franske Kinahandel under dække af kejserligt flag.

Interessen samler sig dog naturligt omkring selve disputatsen, hvis tabeller, kort og en række udmærkede, samtidige illustrationer er samlet i det medfølgende »album«. Forfatterens oprindelige hensigt var at behandle forbindelsen imellem Kina og Vesten i alle dens aspekter. Selvom han har måttet acceptere en indskrænkning af emnet til »la base matérielle«, nemlig handelen, og selvom det himmelske rige har måttet reduceres til blot at omfatte Canton og Macao, så er afhandlingen ikke desto mindre svulmet op til en størrelse af cirka 6 danske disputatser. Afhandlingens emne, den europæiske og amerikanske Kinahandel 1719–1833, er omfattende i sig selv. På baggrund af den eksisterende, næsten uoverskuelige litteratur om emnet rejser værket unægtelig selv spørgsmålet: er det i dag muligt for en enkelt historiker at give en detaljeret fremstilling af et emne som det foreliggende, uden at værkets pålidelighed i detaljerne kommer til at lide under det?

Forfatterens valg af året 1719, grundlæggelsen af Compagnie française des Indes, som indledning synes umiddelbart noget snæver. På den anden side giver en indledning omkring 1720 – det år, hvor co-hong organisationen etableredes i Canton – et naturligt udgangspunkt. I praksis bliver dette spørgsmål imidlertid af underordnet betydning for værkets disposition på grund af forfatterens udførlige indledning om Kinahandelens udvikling gennem 1600-tallet. Afslutningen ved ophævelsen af det engelske ostindiske kompagnis Kinamonopol i 1833 forekommer velvalgt, omend der også kunne argumenteres for en afslutning ved den egentlige åbning af Kina for europæerne med Nankingtraktaten 1842. Tiden 1719–1833 er opdelt i tre afsnit, svarende til de tre bind og omfattende perioderne 1719–1760, 1760–1784 og 1784–1833.

Forfatterens overblik over den europæiske aktivitet bidrager til at skabe klarhed over perioden 1719–1760. Det var de store handelskompagniers tid, men det var samtidig den store tid for omgælder af de nationale kompagniers monopoler. Forfatteren følger her den kamæleonagtige handel, som foregik dels fra Ostende og dels fra andre europæiske havne; den foregik under dække af en række europæiske flag, men fælles var angrebene på de gamle kompagniers enerettigheder. Udover de store handelskompagnier og selve sejladsen giver forfatteren endvidere en indgående redegørelse for de kinesiske forhold og specielt for den særlige organisation af handelen i Canton.

Perioden 1760–1784 fremstår overbevisende som en overgangstid, hvor en tidligere nogenlunde konstant europæisk konkurrence afløstes af en engelsk-domineret handel. Allerede i 1760'erne udgjorde skibe fra London mere end halvdelen af de europæiske skibe i Canton. Hertil kom den hastigt voksende engelske handel imellem Indien og Kina, og allerede i 1770'erne var antallet af engelske skibe fra Indien større end antallet af engelske skibe fra Europa. Samtidig med den voksende engelske aktivitet kendetegnedes årene 1760–1784 også ved det engelske kompagnis faldende fortjeneste på Kinahandelen på grund af den velorganiserede indsmugling af the i England. Forfatteren understreger med rette, at størstedelen af den kontinentale theimport reeksporteredes – legalt eller illegalt – til England, og at den »nationale« europæiske Kinahandel derfor ikke kan betragtes isoleret. Han kan derfor drage den umiddelbart paradoksale konklusion, at ligesom det engelske herredømme i Indien var det egentlige økonomiske grundlag for en kontinental-europæisk Indienshandel, så var også det voksende theforbrug og den voksende thebeskatning i England det økonomiske grundlag for tilstedeværelsen af størstedelen af de kontinental-europæiske skibe i Canton frem til 1784. Sideløbende hermed placerer forfatteren den europæiske deltagelse i den voksende interasiatiske handel imellem Indien og Kina indenfor rammerne af den europæiske Kinahandel. Gennem den private handel var det engelske kompagnis administration i Indien i stand til at financiere en væsentlig del af indkøbene i Canton og dermed indskrænke udsendelsen af sølv fra England. Dette finansieringssystem tog sin begyndelse omkring 1770; men ved at modtage kapital fra den private engelske handel og stiltiende acceptere de private engelske købmænds tilstedeværelse i Canton, var det engelske kompagni selv med til at undergrave sit monopol.

Det afsluttende afsnit om perioden 1784–1833 indledes med en indgående redegørelse for baggrunden for the Commutation Act 1784 og dens følger for den kontinental-europæiske Kinahandel. Den engelske regerings hensigter og dens administration af loven behandles detaljeret, og det påvises overbevisende, hvorledes grundlaget for thesmuglerierne fjernedes i løbet af ganske få år samtidig med, at englænderne nu blev de absolut dominerende i Canton. Denne dominerende stilling prægedes af et voksende modsætningsforhold imellem det engelske kompagni og det stigende antal private engelske handelshuse. Den private aktivitet, herunder opiumhandelen, og de private voksende krav om en aktiv engelsk politik for en åbning af Kina, følges frem til 1833. I det år forsvandt det engelske kompagni fra Canton, og i 1840 udbrød opiumkrigen.

Det anførte er selvsagt kun hovedlinier i et værk, som omfatter samtlige aspekter af den europæiske Kinahandel, herunder handelen med Nordvestamerika, Manilahandelen, de russiske karavaner etc., og kun de færreste historikere er vel tilstrækkeligt orienterede i emnet som helhed til at kunne foretage en kritisk efterprøvelse overalt i værket. På den anden side har forfatteren selv valgt den detaljerede fremstillingsform, og det må derfor være naturligt at efterprøve, hvorvidt værket opfylder de krav om pålidelighed i detaljen, som med rimelighed må kunne stilles. En sådan efterprøvelse kan her naturligt koncentreres omkring behandlingen af den danske aktivitet; pladsen tillader imidlertid ikke en egentlig fremlæggelse af resultaterne heraf, og kun konklusionen skal derfor meddeles. Danske arkivalier er ikke anvendt, og tilrods for, at værket hviler på et betydeligt

upubliceret materiale i udenlandske arkiver, har dette tilsyneladende ikke afkastet nyt stof til belysning af den danske aktivitet i dens forskellige aspekter. For den danske aktivitets vedkommende bygger forfatteren på trykt materiale; han læser dansk, og han har inddraget så godt som hele den relevante danske litteratur. De eneste mangler af betydning er J. H. Deuntzers behandling af *Asiatisk Kompagnis historie 1792–1840* samt værket »Vore gamle Tropolonier«. Sit væsentligste materiale har forfatteren hentet i de nyere behandlinger af *Asiatisk Kompagni* i oktrojperioderne 1732–72 og 1772–92 samt i Holden Furber: »John Company at Work«, men hans anvendelse af dette materiale er ikke tilfredsstillende. Egentlige sproglige misforståelser er få, men de uddragne oplysninger er ofte fejlagtigt gengivne eller overfortolkede og dramatiserede, og flere fejl og misforståelser må karakteriseres som urimelige. De kunne let være undgået ved kontrollerende opslag i den anvendte litteratur, og generelt bærer forfatterens anvendelse af det danske materiale præg af hastværk. Adskillige uholdbare associationer i forbindelse med person- og skibsnævne kunne ligeledes være undgået ved tilsvarende opslag, og sammenfattende må behandlingen af den danske aktivitet karakteriseres som utilfredsstillende for detailfremstillingens vedkommende.

Trods disse indvendinger må det fremhæves, at »Le commerce à Canton« har sin store værdi for dansk forskning ved at placere den danske aktivitet i Asien i årene 1719–1833 i den store sammenhæng. Selvom de mange detailfejl skæmmer fremstillingen, må denne ikke desto mindre som helhedsfremstilling af den danske deltagelse i den europæiske Kinahandel akcepteres som dækkende. Generelt må det endvidere fremhæves, at forfatterens store overblik over perioden, hans sikre placering af de mange enkelte handelsforetagender og projekter i den store sammenhæng og hans indgående genealogiske kendskab til tidens internationale handelsverden og til den betydning, som familieskabet spillede der, placerer arbejdet som et hovedværk ikke blot inden for den europæiske Kinahandel, men inden for den europæiske handel med Asien overhovedet.

OLE FELDBÆK

VINCENT T. HARLOW: *The Founding of the Second British Empire 1763–1793*. Vol. I: *Discovery and Revolution*. Vol. II: *New Continents and Changing Values*. London, Longmans, 1964. viii + 664 & x + 820 sider. 6 & 5 kort. 70 & 70 sh.

Ved sin død i december 1961 havde professor Harlow næsten fuldendt det andet og afsluttende bind af sit magnum opus. Det første bind udkom i 1952, og i 1964 genudsendtes det i uændret form samtidig med offentliggørelsen af bind II. Hvad der i 1961 stod tilbage var kun mindre afsnit vedrørende Vestindien, Sierra Leone og Australien, og bindet kunne derfor publiceres med ubetydelige rettelser og tilføjelser af dr. F. McC. Madden, Oxford, der samtidig har forfattet det afsluttende sammenfattende kapitel.

Udarbejdelsen af værket havde stået på i mere end tyve år, og gennem det går en klar og stadig fastholdt tese. Forfatteren vender sig imod den ældre opfattelse, ifølge hvilken det første britiske imperiums sammenbrud dateredes til

freden 1783, og hvorefter dets genopbygning fandt sted på radikalt ændrede vilkår under og efter krigen med Frankrig. Overfor denne katastrofeopfattelse understreger han kontinuiteten i den britiske oversøiske ekspansion og påviser, at grundlæggelsen af 1800- og 1900-tallets andet britiske imperium allerede fandt sted omkring 30 år tidligere end den ældre datering af det første imperiums sammenbrud. Tabet af de amerikanske kolonier var nok et bedøvels slag, men det var på den anden side kun tilsyneladende det store skel i britisk politik. Det første imperiums ekspansion på grundlag af kolonisering indenfor rammerne af et merkantilistisk system var på det tidspunkt godt på vej til at blive afløst af en ny politik under devisen 'trade without dominion'. Den ældre kolonipolitik faldt ikke med et slag, men en ny form for ekspansion på grundlag af små befæstede støttepunkter langs de centrale søruter samt et aktivt diplomati for åbning af tidligere 'lukkede' områder som Stillehavet, Sydamerika, Sydøstasien og Kina er klart påviselig. Samtidig var Englands politiske og økonomiske vanskeligheder i Nordamerika spor, der skræmte. Disse nye synspunkter påvises overordentlig klart i forbindelse med fredsforhandlingerne 1782–84 med de amerikanske stater og med modstanderne i kolonikrigen, Frankrig, Spanien og Holland. England var krigens taber, og en analyse af den britiske regerings prioritering af sine indrømmelser er overbevisende udnyttet til at vurdere og præcisere målsætningen i britisk oversøisk politik.

England kunne acceptere, at de vigtige støttepunkter langs de asiatiske søruter samt Kap det gode Håb var i hænderne på et politisk uafhængigt Holland. Hollands tiltagende politiske svækkelse måtte imidlertid medføre en tilsvarende fransk indflydelse på beherskelsen af ruterne som et led i magtkampen mellem England og Frankrig. I modsætning til regeringen i London betragtede den britiske administration i Indien derimod et svækket Holland som politisk ønskeligt af hensyn til den voksende engelske deltagelse i den interasiatiske søhandel, og dette modsætningsforhold leder direkte til det centrale problem, hvorvidt det andet britiske imperium grundlagdes ude i de oversøiske områder eller i London. Med andre ord om regeringen i London måtte tilpasse sin politik efter en selvstændig, overvejende ukontrolleret ekspansion i de oversøiske områder, eller om denne ekspansion fandt sted som følge af en koordineret planlægning fra den engelske regerings side.

At der ikke er tale om et alternativ, men derimod om en vis vekselvirkning turde være klart. Gennem hele den her behandlede periode arbejdede man i London intenst på at løse problemerne i forbindelse med administrationen af oversøiske områder af så varierende størrelse som Indien, Canada, Vestindien, New South Wales og Falklandsøerne, uden at problemerne dog kunne siges at være blot tilnærmelsesvis løst i 1793. Forfatteren afviser vel ikke, at der var tale om en vekselvirkning og at den officielle britiske politik undertiden måtte tilpasses en allerede stedfunden udvikling i de oversøiske områder; hans egne interesser er imidlertid koncentreret omkring forholdene i London i en sådan grad, at det står klart, at han selv placerer det politiske initiativ i London. Denne vurdering afspejles da også i det anvendte materiale. Værket er i overvejende grad bygget på upubliceret materiale af meget betydeligt omfang, og behandlingen af de komplicerede politiske forhold i London repræsenterer forskning af høj kvalitet. For de oversøiske områders vedkommende bygger

behandlingen derimod i overvejende grad på den eksisterende litteratur, og det kan derfor ikke nægtes, at værket ud fra en helhedsbetragtning er præget af en vis ensidighed. På den anden side må det retfærdigvis fremhæves, at en behandling af de oversøiske områder på grundlag af en lige så intensiv forskning som den, der er blevet forholdene i London til del, næppe idag ville være enkeltmands værk. Den eksisterende litteratur vedrørende den britiske oversøiske ekspansion i denne periode karakteriseres netop af specialafhandlinger, der enten beskæftiger sig med London eller med et enkelt af de oversøiske områder; på denne baggrund må det, til trods for de anførte indvendinger, understreges, at 'The Founding of the Second British Empire' i sjælden grad formår at opretholde en balance imellem det europæiske og det oversøiske aspekt, omend det første, som nævnt, er ensidigt tilgodeset i forskningsmæssig henseende. Også i sin disposition opretholder forfatteren en rimelig balance imellem de indbyrdes meget forskellige områder, og for deres historie er værket derfor værdifuldt ved at placere det enkelte område i en større sammenhæng. Størst betydning har værket dog i kraft af den kyndige og veldokumenterede skildring af det britiske imperiums administrative centrum. I forvejen er engelsk politik ofte vanskelig tilgængelig for ikke-engelske historikere, og værket yder her et væsentligt bidrag til forståelsen af det komplicerede politiske spil mellem kronen, parlamentet og de stærke oversøiske interessegrupper.

Forfatterens argumentation for periodens betydning for grundlæggelsen af det andet britiske imperium forekommer overbevisende, og hans fremstilling og synspunkter vil givet virke befrugtende på den fremtidige forskning også af de oversøiske områders historie.

OLE FELDBÆK

T. H. BEAGLEHOLE: *Thomas Munro & The Development of Administrative Policy in Madras 1792-1818*. Cambridge University Press, 1966. 183 s. 35 sh.

Madraguvernøren Thomas Munro hører til det første slægtled af imperiebyggere i Indien. Han var officer i det engelske ostindiske kompagnis hær på et tidspunkt, hvor englænderne endnu havde jævnbyrdige fjender i Sydindien. Efter 12 års militærtjeneste udnævntes Munro i 1792 til assistent hos kaptajn Alexander Read, der skulle varetage civiladministrationen i det nyligt erobrede Baramahal distrikt. Hos Read fik Munro en fortræffelig uddannelse, og det var i disse år, han fik lejlighed til at stifte nært bekendtskab med indisk samfundsstruktur og indiske institutioner. Munro viste hurtigt sine fremragende evner som civil embedsmand, og da den sidste og afgørende kamp mod Mysore-fyrsterne havde fundet sted i 1799, fik han overdraget styret i Kanara provinsen. Halvandet år senere forflyttedes han til The Ceded Districts (Bellary og Cud-dapah), som englænderne havde frataget Nizamen af Hyderabad. Som øverste distriktsemdsmand i dette område søgte Munro at finde frem til et både for englændere og indere tilfredsstillende skatteopkrævningssystem. Samtidig nåede han til den overbevisning, at det efter britiske forbilleder nyindførte retssystem var ikke blot utilfredsstillende, men også positivt uretfærdigt overfor

inderne, som havde andre retsbegreber, og hvis egne domstole havde arbejdet efter andre retningslinier end de engelske.

Det skattesystem, som Munro eksperimenterede med, var det såkaldte ryotwarisystem (ryot betyder bonde). Under ryotwarisystemet opkrævedes skatterne af regeringen direkte hos den enkelte bonde. I den version af systemet, som Munro gjorde sig til talsmand for, bestod skatten af en pengeafgift, der var lignet direkte på de dyrkede marker. Et sådant opkrævningssystem forudsatte for at kunne gennemføres tilfredsstillende, dels en forholdsvis veludviklet pengeøkonomi, dels en stor og dygtig stab af skatteembedsmænd. Der var andre skatteopkrævningssystemer i brug i Madrasprovinsen. I store områder blev skatterne inddrevet enten af forpagtere eller godsejere, og regeringen modtog en fast årlig afgift af disse uden ellers at have megen indsigt med, hvormed der blev indsamlet, og efter hvilke metoder. Andre steder betalte landsbyerne skat under et, og varetog selv fordelingen af skattebyrden. Munro var overbevist om, at hans system var det bedste. Efter de brandskatninger, der havde fundet sted under krigen, var det nødvendigt at tilføre landbruget ny kapital, og dette kunne kun opnås ved et større skattnedslag og indførelsen af ryotwarisystemet, der sikrede, at mellemændene ikke løb med fortjenesten. Efter at Munro havde gennemført en opmåling og ligning af jorden i The Ceded Districts, begyndte han for alvor at agitere for sit system.

Munros ideer mødte modstand hos mange af hans kolleger i Madrasprovinsen; men han havde indflydelsesrige venner i London, og det var takket være deres bistand, at han i 1814 efter en længere orlov i England sendtes tilbage til Madras som Principal Commissioner for the Revision of the Internal Administration. Som sådan fik han i de efterfølgende år lejlighed til at reformere retssystemet, så dette kom i nærmere overensstemmelse med indisk praksis. Hermed var hans indsats imidlertid ikke slut. Som guvernør i Madras fra 1820 til 1827 fik han mulighed for at overvåge indførelsen af et ryotwariskattesystem i de fleste af provinsens distrikter. Munro var således en af nøglefigurerne ved udformningen af det britiske administrationssystem i Indien. Dertil kom, at han var en charmerende og vennensæl mand, som vandt stor sympati for sig og sine synspunkter overalt, hvor han færdedes. Allerede i sin samtid blev han lidt af et ideal, den nye type koloniembedsmand, der utrætteligt arbejdede for de undervungnes vel og beskyttede de indiske bønder mod godsejere og forpagteres udbytning. Den triste kendsgerning står imidlertid tilbage, at det økonomiske fremskridt, Munro havde håbet på, aldrig satte ind. Tværtimod oplevede Madrasprovinsen nogle vanskelige årtier, hvor der ustandselig klagedes over bøndernes forarmelse. I 1853 så man sig nødsaget til på væsentlige punkter at moderere det af Munro indførte skattesystem. Dette kan nok vække til eftertanke, og man føler stærkt behovet for et mere indgående studium, ikke mindst af skattesystemet og dets virkninger.

Det er med forventning, at man åbner T. H. Beagleholes bog om Thomas Munro. Men forventningerne skuffes. Bogen er temmelig kedsommelig og Munros helteglorie pudses blankere, uden at man egentlig helt kan forstå hvorfor. Beaglehole har valgt at koncentrere sin fremstilling om udformningen af de administrative principper, som Munro gjorde sig til talsmand for. Bogen slutter allerede i 1818, altså inden Munro som guvernør havde fået

lejlighed til at føre skattereformerne ud i livet. Noget forsøg på en vurdering af de økonomiske virkninger af ryotwariskattesystemet bliver der således ikke tale om. Beaglehole har skrevet sin bog efter en systematisk gennemgang af Munros officielle breve og rapporter op til 1818. Den vægtigste indvending imod Beaglehole er, så vidt jeg kan bedømme, at han på intet tidspunkt viser sig i stand til at hæve sig op over det stof, han behandler, og nå frem til en selvstændig vurdering. Han følger Munro fra distrikt til distrikt uden at redegøre for den vekslende økonomiske og sociale struktur, med mindre denne er beskrevet af Munro selv. Man kan læse Beagleholes bog uden at have den ringeste anelse om det vidt differentierede økonomiske liv, der udspillede sig i Madrasprovin-sen. Landet er gennemgående meget frugtbart, men fuldstændig afhængigt af mulighederne for kunstig vanding, der bringer udbyttet op på i hvert fald det firedobbelte. Den afgørende skillelinie går således mellem det land, som er under »wet cultivation«, d.v.s. kunstig vanding, og det som er under »dry cultivation«, d.v.s. det som må nøjes med den almindelige regn. Denne skillelinie er afgørende, ikke blot for dyrkningsmetoderne, men også for den sociale struktur i landsbyerne, eftersom det oftest var lykkedes de højere kaster at bemægtige sig jorden i de overrislede områder. Landsbysamfundet her var opbygget og fungerede efter andre retningslinier end dem, som Munro var bekendt med fra Baramahal og The Ceded Districts, der begge var under »dry cultivation«, og hvor samfundsstrukturen som følge heraf var forholdsvis enkel. Det er umuligt at forstå diskussionen om skattesystemerne i Madras, med mindre man holder sig disse forhold klart for øje. Oppositionen mod ryotwarisystemet var således ikke blot og bar forstokkethed hos Munros samtidige. Mange af disse havde simpelt hen andre praktiske erfaringer end Munro. Beaglehole har ikke set det som sin opgave at fordele sol og vind lige imellem Munro og hans modstandere, men følger sin helt gennem tykt og tyndt.

Er det så til gengæld lykkedes Beaglehole at løse den meget begrænsede opgave, som han har stillet sig selv: nemlig at skildre de administrative principers genesis? Også her forekommer det mig, at Beaglehole er kommet til kort. Han har ikke trukket nogen linie op, der klart viser udviklingen af ryotwarisystemet fra 1792 til 1818. Man får nærmest indtryk af, at det var Alexander Read, der eksperimenterede sig frem til det første ryotwarisystem, som Munro derefter forbedrede. Samtidig hævder Munro flere steder, at dette system var særlig akseptabelt for de indfødte, fordi det lå så tæt op ad det, de tidligere havde været vant til. Hvis Beaglehole havde gjort sig den ulejlighed at læse Francis Buchanans bog »A Journey from Madras through the Countries of Mysore, Canara, and Malabar« (London, 1807) ville han have set, at adskillige former for ryotwari var i brug i Mysore, og det ville have været naturligt, om han havde forsøgt at redegøre for slægtskabet mellem disse og Munros system. Den samme kritik kan rejses mod behandlingen af de andre reformer, som Beaglehole gennemgår. Der er ikke gjort noget forsøg på at skildre Munros forbilleder og derefter vurdere hans indsats.

Konklusionen, der udgør et selvstændigt kapitel, bygger ikke på en analyse af det stof forfatteren har fremdraget i bogens øvrige kapitler, men forsøger at give et bredere billede af Thomas Munros personlighed. Hovedsynspunkterne har forfatteren her hentet hos Cambridgehistorikeren Eric Stokes i dennes bog

»The English Utilitarians and India«, hvor Munro og nogle af hans samtidige skildres som grundlæggerne af en patriarkalsk tradition i indisk administration og politik. Beagleholes forståelse af tiden og dens åndsstrømninger står ikke på højde med Stokes', og det kan anbefales enhver, der ønsker at danne sig et indtryk af Munro, at læse første afsnit af Eric Stokes' bog i stedet for Beagleholes konklusion. Den her anmeldte bog har således kun interesse for specialisten.

BENEDICTE HJEJLE

B. W. CLAPP: John Owens. Manchester Merchant. Manchester University Press, 1965. viii + 193 s. Ill. 37 sh. 6 d.

Under anden verdenskrig fandt man paa loftet af Manchesteruniversitetets hovedbygning en række protokoller og pakker, som viste sig at indeholde Manchesterfirmaet Owen Owens & Son's forretningsarkiv for aarene 1806-46. John Owens, firmaets sidste indehaver, testamenterede kort før sin død i 1846 sin formue på knap 100 000 £ til grundlæggelsen af Owens college, begyndelsen til det senere University of Manchester. Paa grundlag af dette materiale har forfatteren skrevet den foreliggende monografi over firmaets historie.

Forretningsarkiver kan udgøre et vigtigt supplement til udforskningen af den almene økonomiske historie. Ved studiet af Englands samlede økonomiske udvikling i denne periode konstaterer man vækst i produktion og udenrigshandel sammenfaldende med betydelige prisfald paa de omraader, der i kraft af industrialiseringen gennemgik den hastige vækst. Skal man have fat paa bestemmende faktorer i denne proces, maa man videre med detaljestudier af enkelte regionale omraaders, enkelte branchers og enkelte firmaers og virksomheders udvikling.

Hvad giver os i denne sammenhæng fremlæggelsen af firmaet Owen Owens & Son's arkiv?

Firmaet startedes i det smaa af Owen Owens som fabriksvirksomhed. Det producerede hattebaand og hattebesætning, paraplyer og paraplymaterialer samt efterhaanden flere og flere tekstilvarer. Dets forhold som fabriksvirksomhed er forholdsmæssigt daarligst belyst. Det har været en lille virksomhed med faa arbejdere i firmaets egen fabrik, men hertil var knyttet fabrikation for firmaets regning rundt omkring hos lokale vævere i hjemmene. Endnu i perioden 1806-22 spillede fabriktionsvirksomheden en betydelig rolle i firmaets økonomi, men ledsagedes stadig mere af salgsvirksomhed inden for tekstilbranchen. Udbyttet ved produktionen har været tilstrækkelig stort til, at firmaet forsøgsvis fra 1807 og regelmæssigt efter 1815 har magtet at gaa ind i den stærkt kapitalkrævende handel paa oversøiske omraader. I perioden fra 1819 til 1836 steg den aarlige investering i udenrigshandelen fra 14400 £ til 44000 £, og det er især former og vilkaar for eksport af tekstilvarer paa denne tid, som firmaets arkiv kan belyse.

Firmaets eksport naaede paa intet tidspunkt ud over $\frac{1}{10}$ af 1% af Storbritanniens eksport af tekstilvarer, men, som forfatteren rigtigt fastslaar, alle firmaer store som smaa arbejder under former og forhold som har været fælles for uden-

rigshandelen med tekstilvarer som helhed, og man tør derfor nok give firmaets erfaringer en mere generel gyldighed.

Det som da især giver bogen værdi er dens afspejling af, hvorledes et saadant mindre firma har tilpasset sig til stærkt konkurrenceprægede forhold for at kunne overleve. Et eksempel herpaa er firmaets beslutning om at opgive fabriktionsvirksomheden, da man ikke kunne klare konkurrencen i aarene efter 1820. Man satte i stedet kapital ind paa salgsvirksomheden. Man søgte billigst mulige køb af varer, der i pris og kvalitet svarede til de forskellige udenlandske markeds behov og betalingsevne. Man førte nøje kontrol med varernes afskibning, fragtpriser m. m. Valg af duelige agenter paa de oversøiske pladser var af afgørende betydning. Det oversøiske salg medførte nødvendigvis en ret lang tidsfrist, før kapitalen igen var hjemme, og næsten lige saa vigtig som den gode pris var det, at agenten kunne faa hjemsendt kapitalen hurtigst muligt og forstod at faa den omvekslet paa gunstige tidspunkter. Det varede i almindelighed to aar før investeret kapital igen kunne hjembringes. Med en uduelig agent var købmanden hjælpeløs og kompenserede da ved at indstille forretningerne.

Eksportens retning var stærkt skiftende efter gevinstmulighederne. Mens den endnu i 1825 for 68% vedkommende gik til USA bevirkede de umulige toldforhold paa det amerikanske marked herefter en stagnation og tilbagegang, skønt man forsøgte en omlægning til de allerbilligste varetyper. I stedet førtes den voksende kapitalindsats især ind paa afsætning af bomuldsvarer paa sydamerikanske omraader, men ogsaa her var der store fluktuationer, opgivelse af nogle omraader og nye fremstød paa andre. I 1837 afsattes 81% af firmaets eksport til Sydamerika.

Firmaets indehavere havde en række af den engelske middelklasses traditionelle holdninger. Man holdt et lavt forbrug og undlod at benytte laant kapital i større omfang. Forretningens ledelse foregik ud fra nogle faa doktriner om betydningen af at sprede risici mest muligt. Tilpasningerne skete oftest, som det synes, ret blindt, med instinktiv tilbageholdenhed over for høje priser og opgivelse af eksportsteder, som gennem nogle aar ikke havde givet tilfredsstillende resultater. Indstillingen var pragmatisk, uden forsøg paa at naa til en indsigt i de enkelte markeders specielle muligheder.

Under de depressive tilstande 1837–42 blev ogsaa en del af de sydamerikanske agenturer opgivet, uden at dog nye fremstød paa andre steder tog af. Da gunstige resultater heraf udeblev, tog kapitalindsatsen i udenrigshandelen af, og de bundne kapitaler vendte gradvis hjem til firmaets bankkonti i England og anvendtes i stadig stigende grad til rene bankierformaal.

Den stærke vækst i britisk tekstilvareeksport i disse aar var ikke ledsaget af store monopolgevinster til tekstileksportørerne. Set paa grundlag af det foreliggende forretningsarkiv skete ekspansionen under stærk konkurrence, med bestandige fluktuationer i priser og afsætningsmuligheder, som det enkelte firma maatte tilpasse sig for at overleve og trives.

Forfatteren har bestræbt sig paa at give en ærlig og holdbar fremstilling. Dette er agtværdigt, men forsigtigheden har tillige ført til, at han næsten udelukkende har benyttet korrespondancen som grundlag for sin fremstilling. Det fremgaar imidlertid, at arkivet er yderst righoldigt, og man kan ikke frigøre sig fra den tanke, at forfatteren har vist for lidt fantasi og energi ved ud-

nyttelsen af dette materiale, dels til en systematisk, oversigtlig præsentation af salgene opgjort paa varegrupper, af købs- og salgspriser, af omkostningsforhold og nettofortjenester, hvor dette kan lade sig gøre, dels til en heraf flydende mere analytisk fremstilling.

BIRGIT NÜCHEL THOMSEN

SAMUEL C. CHU: *Reformer in Modern China. Chang Chien, 1853–1926.* New York and London, Columbia University Press, 1965. xiii + 256 s. Kort og illustrationer. 6 \$.

Et af de store problemkomplekser i Kinas nyere historie er knyttet til Manchudynastiets senere årtier. Hvorfor oplevede Kina her en splittelse og svækkelse samtidig med, at Japan gennemgik en så voldsom fremgang? Omkring 1860 kunne en iagttager udefra meget vel have spået den modsatte udvikling, hævder J. K. Fairbank, en af de bedste kendere af Østasiens historie. Studiet af disse kritiske årtier i Kinas udvikling er i stigende grad blevet præget af forskere, som behersker det kinesiske sprog og som derfor har været i stand til at udnytte hidtil lidet anvendt kildemateriale. Herved er væsentlige aspekter i den indre udvikling i Kina blevet draget frem. Den foreliggende studie må ses i denne sammenhæng.

Chang Chien's kæbne må umiddelbart friste til en nærmere undersøgelse. Han var født i 1853 i en bondefamilie i Kiangsu-provinsen. Med vældig energi kæmpede han sig igennem hele examinationssystemet, indtil han i 1894 – 41 år gammel – opnåede *chin-shih*, den højeste grad. Livet igennem bevarede han en særlig interesse for sin egen provins og ganske særlig for sit eget distrikt Nan-t'ung. Det var her han i slutningen af 1890'erne fik oprettet et bomulds-spinderi, Dah Sun, med støtte fra såvel offentlig som privat side. Han ledede selv denne virksomhed til sin død i 1926, men var samtidig optaget af mange andre forehavender. Således tillagde han uddannelsesspørgsmålet en meget stor betydning, og han blev den drivende kraft i opbygningen af et nyt skole-system og en læreruddannelse i Nan-t'ung i årene efter århundredskiftet. Blandt hans andre aktiviteter må nævnes hans landvindingsforsøg ved Kiangsuprovincens kyststrækninger og hans bestræbelser på at gennemføre en regulering af Huai-floden. Endelig var han periodevis indblandet i politik på det nationale plan, men her var hans rolle dog i hovedsagen tilskuerens og rådgiverens, selv om han 1913–1915 var minister for landbrug og handel i Yüan Shi-k'ais regering.

Det er således en spændende og afvejlende karriere vi har for os. Chang Chien var de konkrete projekters mand, og han fremlagde aldrig et samlet reformprogram. Men hans grundlæggende ideer kan vel siges at være en udvikling af det lokale selvstyre, en forbedring af den almindelige skoleuddannelse og fremme af industrien. Karakteristisk nok var han meget åben over for anvendelse af vestlig teknologi og sagkundskab. Men på den anden side var han dybt forankret i den neo-konfucianske tradition, som han var opfødt i. Hans opfattelse var, at det bestående kinesiske samfund ved gradvise reformer – navnlig på det lokale plan – kunne tilpasses de ændrede vilkår. Derimod var

han meget tilbageholdende over for tankerne om politiske reformer. Han tilsluttede sig kun valent kravet om en forfatning i 1906, og kraften i den revolutionære bevægelse havde han slet ingen forståelse for.

Chu's studie giver en række interessante oplysninger om Chang Chien's mangesidede virksomhed og hans grundlæggende ideer. Når undersøgelsen alligevel ikke føles helt tilfredsstillende, hænger det i første række sammen med, at hans sigte er alt for snævert. Det kan ikke have den store interesse at kende Chang Chien's enkelte projekter (hvoraf mange forevrigt aldrig blev realiseret), hvis ikke de placeres i en større sammenhæng. Her synes fremstillingen at svigte, hvad der vel især skyldes dens snævre kildegrundlag. I hovedsagen benytter Chu nemlig Chang Chien's egne skrifter samt sønnens biografi og en række beretninger om arbejdet i Chang Chien's forskellige virksomheder. Fremstillingen har derfor en tendens til at overvurdere det originale eller særprægede i Chang Chien's indsats. Når det f. ex. nævnes, at Dah Sun er en af de første, overvejende privat drevne industrivirksomheder i Kina, må det dog tilføjes, at dens oprettelse kun havde været mulig ved støtte fra provinsgovernøren og regeringen. Dah Sun lader sig derfor meget vel indpasse i Kinas tidlige industrialiseringsperiode, hvor det netop er et karakteristisk træk, at »staten« spiller en væsentlig rolle, enten ved direkte finansiering eller ved støtte på anden måde, f. ex. ved skattelettelser.

Man kunne også pege på Chang Chien's indsats i uddannelsesspørgsmålet. Det er rigtigt, at Chang Chien er blandt de første, der tager uddannelsen op på et lokalt plan, men det må dog også fremhæves, at netop årene efter århundredskiftet er præget af en vældig udvikling af hele det kinesiske skole- og uddannelsesvæsen. Chu's egen statistik (s. 102 og 104) viser da også, at Nan-t'ung ikke adskiller sig væsentligt fra en række andre områder i Kina.

Endelig må det vel anses for tvivlsomt, om Chang Chien's ideer var helt så originale som fremstillingen lader formode. Man kunne eksempelvis nævne Chang Chih-tung, hvis skrift »Tilskyndelse til Studier«, der udkom under »De hundrede dage« i 1898, på en række punkter svarer til Chang Chien's forestillinger.

Man tør måske derfor sige, at undersøgelsen ville have vundet i dybde ved en understregning af det typiske i Chang Chien's virke og ideer frem for det særprægede.

NIELS AMSTRUP

G. KITSON CLARK: *The Making of Victorian England*. London, Methuen & Co. Ltd., 1962. xiii + 312 s. 30 sh.

»The old bland confident general statements about whole groups of men, or classes, or nations ought to disappear from history; or . . . they must remain under suspicion«. Således formulerer Kitson Clark sin egen tilskyndelse til at undersøge de faktorer, som tilsammen skabte grundlaget for den victorianske periode i Englands historie.

Kitson Clark er Reader in Constitutional History ved universitetet i Cambridge, men denne bog fører sin forfatter langt ud over forfatningshistoriske

emner. Den placerer ham nærmest i den tradition, som i Frankrig er skabt af kredsen omkring »Annales«, men i modsætning til historikere som Braudel og Bloch må Kitson Clark erkende, at hans forhold til f. eks. økonomisk historie er jomfrueligt.

Alligevel må hans forsøg siges at være kronet med held. Det er i vid udstrækning lykkedes at skrive den »history in depth«, som er tilstræbt. Efter et indledende kapitel, som æggende opremser problemer, der burde tages op til undersøgelse, præsenteres skarpsindige analyser af engelske samfundsforhold i perioden 1850 til 1875. Befolkningstilvæksten, industrialiseringen med dens mangeartede følger, de religiøse bevægelers greb i den engelske befolkning, adelens og godsejernes indflydelse i det engelske politiske liv er emner, som hvert for sig andet steds har været genstand for indgående forskning, men som i denne fremstilling sættes i sammenhæng, således at man får et tilforladeligt indtryk af de kræfter, som lå bag engelsk politik i perioden.

Naturligvis er ikke alle afsnittene lige fremragende. Bedst er bogens sidste halvdel, hvor landets indflydelsesrige kredse, specielt de politisk indflydelsesrige, behandles. Mindre originale er afsnittene om den økonomiske udvikling, hvor forfatteren ofte synes at have tabt det mål af syne, som han indledningsvis opstiller: At vurdere kritisk de generalisationer i historieskrivningen, som går igen fra den ene historiker til den anden.

Men i stedet for at ærgre sig over mindre misforståelser er der grund til at glæde sig over, at forfatteren ikke i større udstrækning end tilfældet er har ladet sig lede af »historikernes fællesgods«. Der er grund til at være taknemlig over, at der i en tid, hvor specialisten sidder i højsædet, alligevel er folk, der har mod til at vove pelsen. Bogen er ikke blot en gevinst, fordi den kaster nyt lys over vigtige sider af det engelske samfund, men tillige fordi læseren møder det sjældne: En kyndig historikers spejlbillede af en periodes samfundsmanifestationer i disses mangfoldighed.

KNUD LARSEN

SARVEPALLI GOPAL: *British Policy in India, 1858–1905*. South Asian Studies. Cambridge University Press, 1965. xii + 423 s. 70 sh.

Dr. Gopals bog beskæftiger sig med det engelske styre i Indien i årene fra 1858 til 1905. Dette er den periode i Indiens historie, hvor den britiske regeringsmagt i Indien hverken var truet udadtil eller indadtil. Ruslands kolonisation og udvidelsespolitik i Centralasien var det eneste problem, som for alvor bekymrede de engelske ministre og vicekonger. Det var spændingen mellem de to stormagter England og Rusland, der udløste den anden afghanske krig. Bortset fra denne og annektionen af det nordlige Birma var det halve århundrede, hvis historie her skildres, ikke præget af krigeriske begivenheder.

Indadtil forsøgte englænderne at konsolidere deres magtposition efter sepoyoprøret 1857–58. Lord Canning, der var generalguvernør og vicekonge i årene umiddelbart efter opstanden, forsøgte med fuldt overlæg at knytte bestemte befolkningsgrupper til det engelske styre ved i særlig grad at varetage deres interesser. Det blev i første række de indfødte fyrster og de store godsejere i de

dele af Nordindien, hvor oprøret havde fundet almindelig støtte hos befolkningen, som denne politik kom til gode. Samtidig med at man allierede sig med disse grupper, opgav man delvis samarbejdet med den engelskvenlige indiske elite i Calcutta. Denne bestod fortrinsvis af indiske købmænd, bankierer og intellektuelle, som indtil da havde draget nytte af det engelske styre, samt af de unge, der nu blev uddannet i engelsksprogede skoler og kollegier. Inden opstanden havde man set samarbejdet med denne klasse i møde med forventning; men nu frygtede man, at disse, der var ude af kontakt med de bredere befolkningslag, i deres reformiver ville svække snarere end styrke den engelske magt. Foruden de indiske fyrster og godsejere drog de europæiske forretningsdrivende og plantageejere nytte af det britiske styre. Sidstnævnte havde gerne indflydelsesrige venner og slægtninge i England, og det lykkedes dem både retsligt og økonomisk at erhverve sig en særstilling. Hvorledes størstedelen af den indiske befolkning bedømte det engelske styre, og hvorledes deres interesser blev varetaget, er det svært at bedømme. Vor viden om den almene økonomiske udvikling er såre begrænset, og disse klasser havde kun få muligheder for at komme til orde.

Selvom englænderne efter opstanden opgav det nære samarbejde med den engelskpåvirkede elite i byerne, fortsatte de en efter datidens forhold storstilet uddannelsespolitik. Dette kom denne hastigt voksende klasse til gode, og i 1885 var den i stand til at organisere sig i kongrespartiet, hvis hovedformål fra begyndelsen var at skaffe veluddannede indere adgang til de højere stillinger indenfor administrationen, og give dem mulighed for ved en eller anden form for repræsentation at give deres mening til kende i regeringsanliggender. De britiske myndigheder mødte kongres-bevægelsen med en indstilling, der strakte sig fra velvillig overbærenhed til isnende kulde. Få var i stand til at fatte, at denne lille skare af engelskuddannede indere skulle være i stand til at skabe et bredere folkeligt grundlag for sin agitation. Henimod århundredets slutning afslørede det imidlertid, at det gærede og sydede under overfladen, og at en national og religiøs vækkelse var ved at få tag i bredere lag af befolkningen. Disse strømninger var ofte af en reaktionær karakter, der gav sig udslag såvel i alvorlige sammenstød mellem hinduer og muhammedanere som i modstand mod pestkarantæner og vaccinationer.

I 1905 gennemførte den engelske regering en deling af Bengalen i to provinser. Dette blev af kongrespartiets ledere opfattet som et forsøg på at fratage Calcutta den ledende stilling og derigennem svække det indiske borgerskab, hvis agitation irriterede regeringen. Over hele provinsen vakte beslutningen vrede og forargelse, da man betragtede provinsen som en sproglig, kulturel og national enhed. Da kongrespartiet opfordrede til en boykot af alle engelske industrivarer, blev opfordringen fulgt i stort omfang af befolkningen. Hermed var det for første gang lykkedes kongrespartiet at skabe et folkeligt fundament for sin agitation. Alliancen mellem den engelskuddannede indiske elite og de bredere befolkningslag og benyttelsen af boykotten som politisk våben peger fremad mod en ny udvikling, og danner afslutningen på den periode, hvor det var lykkedes englænderne at styre efter det romerske magtprincip »divide et impera«.

Dr. Gopal har skuet ned på denne bevægede tid fra i sandhed olympiske højder. Det er den politik, der forberedtes, og de ordrer, der udgik fra vice-

kongernes palads i Calcutta, der danner grundstammen i hans fortælling. Det kildemateriale, han benytter, er brevvekslingen mellem vicekongerne, deres mest betroede embedsmænd, ministeriet i London og de i indiske spørgsmål ansvarlige ministre. Ved hjælp af dette materiale danner Gopal sig et indtryk af de mænd, der stod i spidsen for det indiske styre, og af de tanker og overvejelser, de gjorde sig. Men selvom disse refereres ret udførligt, er det ikke altid let at bedømme de kendsgerninger, der lå til grund for overvejelserne, og her kunne man nok have ønsket sig, at Gopal havde ydet læserne en bedre vejledning.

Hvor langt kan man nå i sin forståelse af en historisk udvikling ved at kikke topfolkene i kortene? Dette afhænger for en stor del af, hvilke spørgsmål det er, der er under overvejelse. I udenrigspolitik er det ofte således, at afgørende beslutninger træffes af politikerne i toppen, og at deres personlige opfattelse af en situation er afgørende for, hvorledes der derefter handles. Står man derimod overfor et indenrigspolitisk spørgsmål, foreligger der i reglen et større forarbejde i de underordnede instanser, som den øverste myndighed må tage hensyn til, og afgørelsen falder indenfor snævert afstukne grænser. Det vil derfor være naturligt at forvente, at de afsnit i Gopals bog, som omhandler den engelske udenrigspolitik i Indien, vil høre til de værdifuldeste. Dette slår ganske rigtigt til for så vidt som afgørende synspunkter og interessante oplysninger er blevet trukket frem i dagens lys; men disse er ikke blevet placeret i en større sammenhæng, og det er nødvendigt sideløbende at gennemlæse bredere fremstillinger af den engelske og russiske udenrigspolitik for virkelig at drage nytte af Gopals studier.

Går vi over til de indenrigspolitiske spørgsmål, er det svært ikke at lade sig forvirre, særlig når det gælder økonomiske problemer. Man har indtryk af, at de engelske vicekonger og deres økonomiske rådgivere indførte og afskaffede indkomstskat, told og forbrugsskatter efter forgodtbefindende. Alvorlige modsætninger skildres, som f. eks. dem der gjorde sig gældende mellem indigo-planterne og de bengalske bønder, uden at man har nogen anelse om størrelsen af de økonomiske interesser, der stod på spil. Det fremgår tydeligt, at de europæiske forretningsdrivende og plantageejere var en stærk interessegruppe; men vi får intet at vide om deres talmæssige styrke og erhvervsorganisation.

Gopal hører udpræget til de forfattere, der forsøger at forstå en tidsalder ved nøje at studere nogle af dens hovedfigurer og de tanker, disse gjorde sig om, hvad der foregik i deres samtid. En sådan fremgangsmåde kan i sig selv ikke kritiseres; men hvis den skal give værdifulde resultater, forudsætter den, at forfatteren er i besiddelse af en omfattende viden om tiden og dens problemer. Her kommer Gopal ofte til kort. Man savner en fast opbygning i bogen, og mange problemstillinger skimtes, uden at de senere bliver fulgt op. Det er som om forfatteren ikke har gjort op med sig selv, hvad der er centralt, og hvad der er mindre væsentligt, men ønsker at lade stoffet tale for sig selv. Bogen er derved blevet en af de mange i rækken, der handler mere om, hvad englænderne *mente*, de udrettede i Indien, end om den økonomiske og sociale udvikling, der reelt fandt sted.

Ingen kan imidlertid nære tvivl om, at Gopal har befundet sig godt i selskab med vicekongerne og de engelske politikere. Gladstone er hans store ideal, mesteren, hvis moralske styrke det liberale partis vicekonger ikke altid kunne

leve op til. I de små karaktertegninger af de ledende personer, med hvilke Gopal afslutter sine afsnit, synes idealerne således ofte at veje tungere til gunst for statsmændene end den saglige dygtighed og arbejdsindsats, som blev ydet. Dette tjener sjældent til forskønnelse af de konservative politikere og vicekonger, og Gopals domme kommer næppe til at stå uantastede. Dette gælder ganske særligt hans vurdering af Lord Curzon, hvis idealer man nok kan have svært ved at forlige sig med i dag, men hvis fremragende intelligens og dygtighed satte fornyet liv i det træge administrationsapparat. Skønt der således er meget, man må være uenig med forfatteren i, bør vi alligevel være taknemmelige for alt det stof, Dr. Gopal har fremdraget fra arkiverne. Det giver os et godt fingerpeg om, hvor forskningen fremover bør sætte ind.

BENEDICTE HJEJLE

ÅKE HOLMBERG: *African Tribes and European Agencies. Colonialism and Humanitarianism in British South and East Africa 1870–1895.* Studia Historica Gothoburgensia VI. Göteborg, Akademiförlaget, 1966. 409 s. 48 sv. kr.

Trods udtalt interesse i offentligheden for afrikanske spørgsmål må man erkende, at skandinavisk forskningsmæssig indsats på dette felt, uden for fag som etnografi og geografi, har været overskuelig. Man må da også betragte etableringen af Nordiska Afrikainstitutet ved Uppsala universitet i 1962 som et forsøg på at stimulere nordiske forskere inden for alle fag til at tage afrikanske emner op til undersøgelse. Nærværende studie af den nyudnævnte historieprofessor i Göteborg er ikke foretaget i forbindelse med eller under bistand fra ovennævnte institut. Det forekommer derfor så meget desto mere bemærkelsesværdigt, at en skandinavisk historiker har haft blik for en interessant og central problematik i den afrikanske udvikling og besiddet energi og muligheder for at foretage en tilbundsående og original undersøgelse af denne problemstilling.

Undersøgelsens materiale er for en stor del hentet fra britiske officielle arkiver og missionsarkiver samt i samtidige trykte publikationer og senere erindringer og fremstillinger. Endvidere har forfatteren gennemgået store dele af den nyere faglige litteratur, som han inddrager i sin analyse og tager stilling til.

Undersøgelsens formål opridses i bogens første kapitel, der bærer titlen *John Mackenzie v. Cecil Rhodes*. Herved er det allerede antydnet, at forfatteren har sat sig for at undersøge »humanitarianism versus colonialism, and both these in their relation to imperialism« (s. 11).

Humanitære opfattelser og interesser var i Afrika først og fremmest repræsenteret af missionærerne, der i deres britiske basis ofte besad indflydelsesrige og effektive pressionsgrupper. Over for dem – ofte i samarbejde, men lige så tit i åbenlys modsætning – stod kolonialisterne, repræsenteret af de briter og andre europæere, der enten var fast bosiddende i afrikanske områder eller havde meget betydelige investerings- og handelsinteresser at varetage. Mellem disse to grupper og under stadig hensyntagen til eller støtten sig til den ene eller den anden stod imperialisterne, repræsenteret af regeringens embedsmænd og andre,

for hvem Storbritanniens interesser som stat i forhold til andre stater, fortrinsvis europæiske, gik forud for alle andre interesser. Det er spillet og forhandlingsmønstret mellem disse tre grupper, hvis afgrænsning aldrig var knivskarp, der er genstanden for Åke Holmbergs undersøgelse.

Ved en detaljeret gennemgang af holdninger, handlinger og resultater, først i det nuværende Sydafrika vedrørende Bechuanaland, dernæst i Centralafrika vedrørende Nyasaland og endelig i Østafrika vedrørende Buganda, får forfatteren tegnet et nyt, et mere nuanceret og bedre underbygget billede af vilkår og målsætning for Storbritanniens udvidelse af sit direkte herredømme i disse områder samt af disse bestræbelsers resultat. Hvor kolonialistiske interesser var stærkt repræsenteret – som i Sydafrika – blev udfaldet den fortrinnsvis hensyntagen til stedlige europæiske interesser, som helt tydeligt manifesterede sig ved oprettelsen af Den sydafrikanske Union i 1909. For Nyasalands vedkommende var humanitære interesser – og intriger – mere udslagsgivende end kolonialistiske; regeringens repræsentant havde et videre spillerum, og udfaldet blev et protektorat, der var direkte underlagt den britiske regering. Endelig var i Buganda imperialistiske interesser i betydningen konkurrence og modsætningsforhold til europæiske stater – først og fremmest Frankrig og Tyskland – udslagsgivende, hvorfor udfaldet blev et protektorat – som i Nyasaland – men med en langt større formel anerkendelse af den lokale myndighedsudøvelse repræsenteret af Bugandas Kabaka.

Et af Åke Holmbergs vigtige enkeltresultater er hans påvisning af, at Cecil Rhodes, der hidtil er blevet opfattet som imperialist fremfor nogen, i virkeligheden var kolonialist og i afgørende situationer tydeligt lod sine koloniale interesser gå forud for hensynet til staten Storbritanniens interesser. Dette viste sig især i hans åbenlyse modsætning til de britiske regeringsrepræsentanter i Nyasaland. Nok ville Rhodes gerne se Storbritannien udvide sit herredømme, men kun på vilkår som ville tjene Cecil Rhodes' og andre kolonialisters interesser.

Åke Holmberg har med denne studie præsteret en virkelig original og selvstændig indsats til dybere forståelse af forudsætninger og vilkår for det fænomen, der ofte benævnes »Afrikas opdeling«. Hans undersøgelse står på højde med og supplerer glimrende John D. Hargreaves: *Prelude to the Partition of West Africa* (London 1963). I modsætning til denne erkender Åke Holmberg, at han kun i ringe udstrækning har haft mulighed for at inddrage afrikanske reaktioner i sin undersøgelse, men han er opmærksom på, hvor vigtigt det er at indtage også disse i de fortsatte undersøgelser for at udvide og muligvis fuldstændiggøre vor viden om denne for Afrika så afgørende periode. (En nærmere redegørelse for denne problematik og nyere litteratur herom findes i min artikel »Afrikas opdeling – europæisk overgreb eller afrikansk tiltrækning?« i *Den ny Verden*, 3. årg., 1966, nr. 1, s. 27–40).

Undersøgelsen er en påskønnelsesværdig præstation, som vidner om svensk historieforskningens dygtighed og åbenhed, og som lover godt for fremtidige skandinaviske studier af afrikanske emner – eller emner fra andre ikke-skandinaviske eller ikke-europæiske områder – hvis de blot vil tage Åke Holmberg som forbillede.

OLE KARUP PEDERSEN

PER FUGLUM: Ole Richter. Statsministeren. Oslo og Bergen, Universitetsforlaget, 1964. 450 s. + 2 s. ill. 19 n. kr.

I 1957 udsendte universitetslektor Per Fuglum bogen »Ole Richter. Ungdom og stortingsvirke«, hvori han fremlagde sine studier over Ole Richters levned frem til 1878, da Richter forlod Stortinget. Nu foreligger fortsættelsen, der behandler Ole Richters sidste ti år, hvor han først var de forenede rigers generalkonsul i London og fra 1884 som statsminister ledede den norske statsrådsafdeling i Stockholm. Hele biografien har dermed fået et omfang af 702 sider fremstilling plus 198 sider noter og registre.

Den 15. juni 1888 døde Ole Richter for egen hånd på Ministerhotellet i Stockholm. Umiddelbart efter katastrofen begyndte diskussionen om baggrunden for den tragiske beslutning, om skylden og de skyldige, en diskussion, der fortsatte langt ind i 1889 og med mellemrum blussede op i de følgende år, bl. a. efter offentliggørelsen i 1898 af Bjørnstjerne Bjørnsons drama »Paul Lange og Tora Parsberg«, hvis mandlige hovedfigur er skabt med Ole Richter som model. Hårde domme blev fældet i de år, både Bjørnson, Johan Sverdrup og kong Oscar blev udpeget som ansvarlige for Richters selvmord; for historikeren er det nok så vigtigt, at diskussionen blev anledning til nedskrivning af vidnesbyrd fra personer, der havde haft nærmere kontakt med Richter i hans sidste levetid.

Per Fuglum har gjort et stort arbejde for at søge bag om de forenklede påstande, rekonstruere de begivenheder, der udløste katastrofen, og forklare, hvorfor de formåede at udløse den. Han analyserer Sverdrups optræden i foråret 1888, især hans egenmægtige rekonstruktion af ministeriet, der sårede Richter dybt, ja, nok var anledningen til, at han kom ud i en voldsom sjælelig krise; han klarlægger omstændighederne omkring den artikel i Verdens Gang den 23. maj 1888, hvori Bjørnson gennem et voldsomt angreb på Sverdrup stillede Richter frem som i bedste fald en ambitiøs opportunist – Bjørnson benyttede i sit angreb på Sverdrups pålidelighed sin korrespondence med Richter, men gengav, som Fuglum påviser, ikke Richters oplysninger korrekt. Men ingen enkeltstående begivenhed synes dog at kunne give en tilfredsstillende forklaring på Richters selvmord, også konstitutionelle faktorer og lang tids psykisk pres indgår som væsentlige forudsætninger.

Fuglums omhyggelige undersøgelser af Richters politiske virksomhed gør dette psykiske pres forståeligt. Det personlige modsætningsforhold til Sverdrup, til dels et konkurrenceforhold, har virket stærkt belastende på den sårbare Richter; stillingen som norsk statsminister i Stockholm gav kun sjældent en indfyldelse, der kunne tilfredsstille ham; stillingen i Stockholm gjorde kontakten med vennekredsen i Norge vanskelig, enkelte venner mistede han af politiske grunde, således Bjørnson; hustruens død gjorde ham en tid stærkt nervedbrudt. Men til alt dette kom, at hans politiske idealer ikke lod sig omsætte til praktisk politik i den tids Norge.

Richter var liberal af politisk anskuelse – en del inspiration synes han her at have hentet fra de nationalliberale i Danmark, da han sidst i 1840'erne opholdt sig et par år hos slægtninge på Liselund ved Slagelse og satte sig særdeles grundigt ind i dansk politik. Men hans liberalisme var moderat, han foretrak den

langsomme udvikling, de politiske kompromiser tiltalte ham, længst muligt søgte han at hindre spaltningen af det politiske milieu i to fjendtlige lejre. Med denne holdning blev Richter en af de ledende i 60ernes og 70ernes »sagførerparti«, der ikke viste sig levedygtigt, da de politiske modsætninger skærpedes i kampen om statsrådernes adgang til stortinget. Richters mål i 1880erne var også en centrumpolitik, hvortil han ønskede støtte fra moderate kredse i både venstre og højre; dannelsen af det »rene« venstre samt Emil Stangs dygtige samling af alle højregrupper gjorde Richters politik urealisabel, i hvert fald når den ikke fik støtte fra Sverdrup.

Richters intellektuelle begavelse og administrative dygtighed var også af samtiden almindelig kendt. Men hans psykiske konstitution var ikke robust. Under de givne omstændigheder blev statsministertiden i Stockholm ham en plage, flere gange overvejede han alvorligt at søge tilbage til diplomatisk virksomhed i London. Tvivl, tvesyn og ubeslutsomhed er ord, der hyppigt anvendes i karakteristikken af ham i hans sidste år; han kunne fortsat med skarphed fremstille de grunde, der talte for og imod en sag, men det blev ham vanskeligt at veje dem mod hinanden og vælge uden at fortryde.

Et meget stort kildemateriale, trykt og utrykt, har Fuglum gennemarbejdet, både norsk og svensk. Hans slutninger synes velafbalancerede; et fint eksempel herpå er hans afvejning af de modstridende udsagn i spørgsmålet om Sverdrups forhåndskendskab til indholdet af den berømte protokol af 15. maj 1885, hvori statsrådsafdelingen fik udvirket, at nordmændene og svenskerne i det ministerielle statsråd skulle være talmæssigt ligestillede, men samtidig accepterede, at udenrigsministeren altid skulle være svensk. Sverdrups benægtelse synes ikke overbevisende. Det bør også bemærkes, at Fuglum har talent for at fremstille en kompleks situation, så at læseren holdes fængslet af såvel stoffets dramatik som undersøgelsens logik.

Adskillige af de markante standpunkters mænd i norsk politik har fået deres store biografier, Ole Gabriel Ueland, Fredrik Stang og Johan Sverdrup f. eks. Det er fortjenstfuldt, at Per Fuglum så grundigt har beskæftiget sig med en af de mindre markante politikere – han har uddybet vort kendskab til en tid i norsk historie, hvor det kompromisløse engagement blev regnet for politikerens fornemste dyd.

VAGN SKOVGAARD-PETERSEN

NYESTE TID

JARL TORBACKE: Journalistik på osäkra villkor. Den liberala Afton-Tidningen och dess föregångare. Acta Universitatis Stockholmiensis/Stockholm Studies in History, 10. Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1966. x + 354 s. 2 plancher. 45 sv. kr.

Afton-Tidningen var i sin korte levetid (1909–1920) et af Stockholmpressens relativt betydende dagblade. Journalisten Valfrid Spångberg søgte at skabe et spidsorgan for den svenske liberalismes venstre fløj – efter Hørups Politiken.

Men skønt August Strindbergs opsigtsvækkende samfundskritiske indsenderartikler i 1910 gav bladet en flyvende start (ca. 20.000), forblev sympatisørernes offervilje ringe og økonomien fra starten håbløs. De største indskud gjordes faktisk fra det socialdemokratiske typografforbund. Siden trådte de svenske georgister til, og en af dem, tandlægen Karl Elander overtog bladet et halvt års tid (1912–13). Da han havde fået halveret oplaget, købtes bladet overraskende af 90 ledende »liberala nykterister« (bl. a. 70 rigsdagsmænd). Denne gruppe savnede et landsorgan just nu, da kampen for totalforbudet blæstes ind. Den nye redaktør Carl Ekman viste imidlertid at han nu var mere partimand end afholdshøvding. Han lod straks det eksplosive forbudsspørgsmål glide i baggrunden og gjorde i stedet A-T til Karl Staafs hovedorgan og forvalter af den centrale partilinjje. Dette var muligt i liberalismens krisetid omkring regeringsskiftet 1914, fordi de tre-fire store liberale hovedstadsblade enten (tidvis) svigtede partiet eller – som Dagens Nyheter – »sejlede sin egen sø«. Ved disse politiske konjunkturer voksede Afton-Tidningen endog i udbredelse (til 35.000??). Men Ekman var ingen stor bladleder – han lød i fagkredse øgenavnet »stenhuggeren« (hvad forf. ikke har haft blik for). Med Staafs død i 1915 vendte billedet påny, og krigens inflationære omkostningsstigninger tømte nykteristernes ressourcer på et par år. Tyskerne søgte så at få tag i bladet, men det blev en ententevenlig kreds omkring krigs-millionæren A. R. Bildt, der hjemførte det (okt. 1917). Det gik imidlertid slet ikke for de nye hastigt skiftende redaktører, der alle mødte med patentløsninger. Bildt søgte flere gange at sælge, bl. a. til konkurrenterne, men først i 1920 slap han af med det ret nyopstillede trykkeri og kunne droppe dødssejleren.

Det er denne afvekslende, omend ikke altid lige fængslende historie, Jarl Torbacke fremlagde og fik antaget som disputats sommeren 1966.

Forfatteren fastslår med rette, at viden om avisernes interne forhold er nødvendig for at klarlægge pressens rolle og for at kunne vurdere den som kilde. Som begrundelse for sit emnevalg anfører han spørgsmålet om, hvorvidt man kan rekonstruere avisens materielle arbejdsvilkår, når de interne arkiver er forsvundet. Og han mener med sit arbejde at have løst denne opgave for Afton-Tidningens del.

Men han har kun delvis ret i denne påstand. Bogen indpasser med et omfattende bevismateriale og med sundt omdømme Afton-Tidningen i dens politisk-historiske sammenhæng, og den rummer flere interessante præciseringer af bladets rolle i hændelsesforløbet. Men meget står tilbage førend vi på en tilfredsstillende måde kan vurdere bladets position og dets skæbne. Dels er der endnu afgørende huller indenfor det ret snævre arbejdsfelt, forfatteren tager op, og dels er en meget vigtig side af sagen – vel nok den centrale side – ladet uomtalt.

Til det første kan anføres, at mangelen på pålidelige oplysninger om avisens materielle livsnerve, oplaget, står tilbage i det mindste for tiden efter 1913. Forfatterens ret hasarderede tommelfingerberegninger ud fra postoplaget m.v. kan ikke fylde dette hul. Dernæst lader den økonomiske stilling sig ikke belyse tilstrækkeligt uden driftsregnskaber, selvom likviditetsvanskeligheder kan påvises ved tiggerier og bagsnak, og selvom annoncemængden måles (de »realiserede« priser er i sådanne tilfælde meget svære at vurdere ud fra de officielle takster). Ledelsens problemstilling, situationsanalyse og planer – som de fremgår af

bestyrelsesreferater, responsa og tabelopstillinger – kan naturligvis ofte suppleres, men aldrig rigtig erstattes af bemærkninger i breve og dagbøger. Som eneste kilde er dette klassiske arbejdsmateriale farligt og uensartet, først og fremmest uegnet til at give et kontinuert forløb i kvantitative faktorer. Og uden disse får vi intet fast greb om, hvor skoen egentlig trykkede for f. eks. Afton-Tidningen. Skønt mulighederne for at skaffe supplerende konkrete data er mange – partierne, konkurrenterne, leverandørerne, bureauerne o.s.v. – er det tænkeligt, at der ikke findes mere om Afton-Tidningen end her fremlagt. Men man savner det i alle fald.

På det mere generelle plan må det indvendes, at vi ikke i tilstrækkelig grad har fået skildret bladets journalistiske egenart, dets »vareprofil« og dets publikum. Avisens typologiske indplacering i det almindelige pressebillede er af afgørende betydning ikke blot for historikers senere tolkninger af dens ytringer, men også for dens konkurrencesituation. Midlet hertil findes i indholdsanalysen. Forfatteren har visse målinger af denne type – f. eks. annoncernes totale andel, opdeling af pressecitaterne på ophavsblade og rubricering af lederne efter emner (den sidste og vigtigste er iøvrigt gjort uden skellig specifikation af kriterier og den virker ikke alt for tillidvækkende). Men han har slet ikke udnyttet de muligheder for en karakteristik, som ligger i en systematisk sammenlignende tælling af forskellige slags telegrammer, notitser, småannoncer o.s.v. Heller ikke den mere subjektive vurdering af stil og niveau i stoffet er forsøgt, fraset et par isolerede, ultrakorte sidebemærkninger.

Til forklaring på denne perspektivforkortelse skriver forfatteren på forhånd, at »tidningens kulturella, journalistiska och tidningstekniska insatser antingen var episodiska eller obetydliga. Andra sidor än de ekonomiska och politiska belyses därför endast i den mån de inverkat på dessa båda«. Men netop publikumsappellen er vel den faktor, som gir avisen konstant karakter, som fremfor noget bestemmer dens udfoldelse og trivsel. En undersøgelse heraf kan ikke erstattes af en jævnt fremadskridende kronologisk redegørelse for skiftende ejergrupperes kontantsorger. Disse kan vel synes at dominere det lille kæmpende dagblads hverdag, men de er blot trivielle udslag af dets eksistensproblem og ikke dets kernepunkt. Man kan sige, at uden et sådant forsøg på at finde en nøgle glider pressehistorien jævnt over i den lavt sigtende institutionshistorie – blir en halvdårlig undskyldning for at behandle adskilte personer, problemer og episoder under eet, skønt de måske ret beset kun har en tilfældig avistitel fælles. Mangelen på konklusion i denne bog – der findes en række sammendrag af de vigtigste konstateringer og ellers blot et slutord – bevidner sandheden i den her fremsatte påstand. Der er ganske simpelt ikke noget at konkludere om.

Givetvis er bogen dog et præsentabelt stykke arbejde. Ved at samle et uhyre spredt materiale og behandle det med solid kildekritisk teknik har Jarl Torbacke kunnet opløse denne korte, omskiftelige bladeksistens i faste, karakteriserede perioder og han har dermed givet et ikke ringe grundlag for den, der senere skal arbejde med avisen som kilde og som politisk faktor.

NIELS THOMSEN

HAROLD NICOLSON: *Peacemaking 1919*. University Paperbacks. London, Methuen, 1964. xxiv + 378 s. 15 sh.

Bogen udkom første gang 1933 og i nyt oplag 1943, forsynet med en indledning af mere principiel karakter. Det er denne 1943-udgave Methuen nu har genudsendt. Nicolson deltog selv i konferencen som en af det engelske udenrigsministeriums unge eksperter, og bogen er inddelt i to afsnit: en analyse af konferencen og et optryk af Nicolsons dagbog under forhandlingerne. Nicolson har jo forlængst slået sit navn fast med en række bøger om diplomatisk historie; alligevel forekommer beslutningen om at genudsende netop denne bog ikke ganske indlysende, så tidspræget som den er. I dag har den mindre interesse ved sin analyse af fredsforhandlingerne end som vidnesbyrd om den desillusionering freden betød for en række unge idealister. Den kan som sådan sammenstilles med Keynes's *The economic consequences of the peace*. Denne desillusionering er det gennemgående træk i analysen af konferencen, der især har sin betydning ved, at Nicolson var en af de første, der pegede på konferencens organisatoriske mangelfuldhed og konsekvenserne heraf. Bogen er iøvrigt i høj grad læseværdig, så engageret og veloplagt den er skrevet. Men den skal benyttes med varsomhed.

INGA FLOTO

PAUL GUICHONNET: *Mussolini et le fascisme*. Paris, Presses Universitaires de France, 1966. 120 s. 2,50 F.

Denne lille bog er kommet i den populære serie »Que sais-je?«, hvis særkende er kort sammentrængt orientering på grundlag af den eksisterende sagkundskab. Man skal derfor ikke vente nogen særlig originalitet, men en kort velredigeret orientering. I denne henseende svarer bogen til sigtet. Forfatteren er ekspert i 19. århundredes italienske historie, men udvider med denne bog sin kronologi til 20. århundrede. Som venteligt er det værdifuldeste afsnit det, der vedrører fascismens opståen og udvikling af samfundstilstande, der grundlagdes i 19. og begyndelsen af 20. århundrede. Hertil kommer et levende portræt af Mussolini efter Paolo Monellis biografi (1955). De udenrigspolitiske afsnit er de svageste, svagere end nødvendigt, bogens sigte og omfang taget i betragtning. Mussolini som redskab for en borgerlig reaktion mod den sociale uro, som regeringen så sig ude af stand til at beherske, belyses, særligt hans forhold til storindustrien. Fascismen som et frem for alt syd- og mellemitaliensk fænomen i politisk forstand og som udbredt i overklassen og dele af middelklassen i social henseende understreges. Nogen dybere analyse af fascismen i sociologisk forstand i lighed med Daniel Lernalers undersøgelse over den nazistiske elite findes ikke, således at den foreliggende orientering ikke giver mange holdpunkter på dette område. Interessant er det at se, at forfatteren så stærkt understreger den fascistiske bevægelses udvikling som en funktion af ydre politiske og økonomiske konjunkturer.

IB DAMGAARD PETERSEN

ORON J. HALE: *The Captive Press in the Third Reich*. Princeton University Press, 1964. xiv + 353 s. 6,50 \$.

Den amerikanske historieprofessor Oron Hale, University of Virginia, har med held og med stor grundighed løst den komplicerede opgave at klarlægge nazistpartiets planmæssige, men stykvis og halvt fordækt realiserede overtagelse af den tyske dagspresse. Han har gennemgået resterne af fire store organisations- og departementsarkiver foruden afhøringsrapporter og det anselige trykte materiale. Tillige har han i 1945 og senere i 1958 interviewet et dusin af hovedaktørerne, bl. a. Max Amann.

Resultatet er en veldokumenteret, solid og anvendelig redegørelse for ekspansionens økonomiske vilkår og teknik – den særprægede vekselvirkning mellem lovgivning, trusler, pression og normal forretningspraksis – og for dens skiftende faser. Noget nyt er skildringen af den økonomisk meget svage nazistiske presses opvækst i Weimartiden. Først med konfiskationen af arbejderpartiernes presse og den politibeskyttede intimidering af publikum i 1933 nåedes et oplag af 3 millioner, en firedobling fra 1932. Samtidig fik man en fuldstændig centralisering af de lokale (»Gau-«) partiaviser under Max Amanns »Eher Verlag«, som fra München udsendte »Völkischer Beobachter«. Forlods kendt i hovedtræk – men ikke som her dokumenteret ved forløbet i talrige konkrete tilfælde – er det, hvorledes Eher Verlag gennem sine datterselskaber i de følgende år erhvervede kontrollerende aktieposter i de fleste større »borgerlige« blade. Operationsbasis var her lovene om udelukkelse af »upålidelige« udgivere (1934) og om »strukturrationalisering« af den nødstedte avisindustri (Amannforordningerne af 1935). De følgende bølger af overtagelser indebar for så vidt blot en udvikling af denne aktionsmetode, styrket af krigsøkonomiens sparekrav. Allerede i 1939 sad partiet således på 66 % af oplaget, i 1944 på 80 %, idet de endnu privatejede aviser da var af »Heimatpresse«-typen. Det skal nævnes, at der i skildringen er interessante enkeltheder til karakteristisk af regimet. Således hvorledes Amann som Hitlers personlige ven (og forlægger) berigede ikke bare sit firma, men også i stor stil sig selv. Videre den stærke spænding, der kunne være mellem regimets forskellige magtcentre, her mellem Goebbels og Amann. Og endelig, hvorledes de store industribaroner måtte aflevere deres aviser, når Amann ville have dem – ligesom alle andre udgivere.

På den anden side forekommer det, som om forfatteren i de lidt større linjer undervurderer virkningen af regimets almindelige karakter for dagspressen. Det er rigtigt, at nazisterne i deres overtagelsesstrategi udnyttede den gamle modsætning mellem redaktører og udgivere og også fandt støtte i den forældede, næsten ufatteligt decentraliserede struktur i provinspressen. Men dette var sekundært, da de først havde hele den politiske magt. På samme måde må det anføres, at ensretningens væsentlige side ikke lå i den koncentration af ejerforholdene, som er bogens hovedemne. Helt fra 1933 kunne regimet jo regne med fuld støtte fra den samlede presse. Karakteristisk var det herved, at den gammel-dags, præventive censur ikke kom til at spille nogen rolle – netop fordi den med sin negative karakter ikke ansås for tilstrækkelig for det moderne, dynamiske totalitære system. Det, man ønskede, var den positive opslutning, den aktive, viljesløse stræben efter at gå magthavernes ærinde. Herved kunne det naturligvis

spille en vis rolle, at aviserne blev overtaget af partiet. Men det var vigtigere, at tilbageværende private var bange for at blive det. Og endnu vigtigere var den latente trusel mod alle medarbejdere om vilkårlig udelukkelse af »Berufslisten«, som indebar udelukkelse fra al publicistisk virksomhed (samt eventuelt videre personlig forfølgelse). Hovedresultatet opnåedes altså egentlig ved selve ophævelsen af retsstaten, og det formelle redskab par excellence var »Schriftleitergesetz« af 4.10.1933, som frigjorde redaktørerne fra udgiverne for at gøre dem til slaver af partiet. Hvem der ejede aviserne var herefter for så vidt et mindre vigtigt spørgsmål. Modsat f. eks. W. Hagemann (*Publizistik im dritten Reich*, 1948) fastholder Hale ikke denne hovedlinje, og dette får ham til at se væk fra, at det var Goebbels og ikke Amann-Rienhardt, som var tysk presses mestermand.

Det andet manglende element er indplaceringen af dagspressen i nazisternes propagandasystem. Hale gir interessante citater til belysning af den frustration, uniformiseringen skabte selv hos de ledende partijournalister, og han påviser også uroen over oplagens stagnation eller tilbagegang. Men han får ikke fat på den afgørende baggrund herfor, nemlig at nazisternes propagandistiske hovedvirkemidler lå andetsteds og måtte gøre det: i radioen, filmen og ikke mindst massedemonstrationen, der, langt mere end det trykte ord med dets uhjælpelige hang til argumentation, lempede sig for den følelsesmæssige, hypnotiske appel og for at træde i aktiv forbindelse med den fysiske magtudfoldelse. (Se herom Z. A. B. Zeman: *Nazi Propaganda*, Oxford University Press 1964). Først på denne baggrund blir det klart, hvorfor regimet i det væsentlige kunne lade sig nøje med at betragte dagspressen som et udbytningsobjekt og lade det vantroves som publikumsmedium.

Smudsomslagets citat af William L. Shirers anmeldelse skyder derfor over målet, når det siger: »With this work Professor Hale has written the definitive book on what happened to the press in Nazi Germany . . .« At der på et snævrere felt er ydet en glimrende præstation – selvom de kvantitative opgørelser måske nok i højere grad burde bygge på selvstændige systematiske rubriceringer og ikke på arkivfragmenter – er derimod ubestrideligt, og bogen vil gøre udmærket nytte som oversigtsværk.

NIELS THOMSEN

ERNEST K. BRAMSTED: *Goebbels and National Socialist Propaganda 1925–45*. Michigan University Press, London, Cresset Press, 1965. 488 s. 50 sh.

Forfatteren til dette omfangsrige værk om den nazistiske propaganda og Joseph Goebbels er af sydtysk oprindelse og tidligere lektor i tysk sprog ved forskellige universiteter. Efter 1933 emigrerede han til England, hvor han arbejdede på London School of Economics sammen med den tyske sociolog Karl Mannheim. Under krigen var han knyttet til BBC og det engelske udenrigsministerium. Efter krigen blev han medarbejder ved den store udgave af dokumenter fra det tyske udenrigsministerium, Documents on German Foreign Policy, som de allierede i fællesskab udgav.

Bramsteds formål har ikke været at skrive en biografi af Goebbels eller at dække alle aspekter i propagandaapparatet. Hans ønske er først og fremmest

at kaste lys over udviklingen af de temaer og det maskineri, hvorpå den national-socialistiske propaganda byggede, samt at vise sammenhængen imellem propagandaen og nazismens konkrete manifestationer, især forfølgelsen af jøderne. Metoden er induktiv, idet Bramsted bygger på en analyse af karakteristiske holdninger og metoder, som anvendtes af Goebbels og hans medarbejdere. Bogen falder i en historisk og en systematisk del, og som mange tidligere, der har søgt at anvende en systematisk analyse på et historisk forløb, finder Bramsted vanskeligheder ved at kombinere den historiske analyse med den systematiske.

Bramsted har ved udarbejdelsen kunnet benytte en række ikke publicerede pressedirektiver fra Goebbels' hånd. Det drejer sig om nogle samlinger i det tyske forbundsarkiv i Koblenz (Brammer-samlingen 1933–36 og Sängersamlingen 1934–43) og en samling i Institut for Publicistik ved Münster universitet (Oberheitsamlingen). Forfatteren har derimod ikke udnyttet materiale fra det tyske propagandaministerium, der er gjort offentligt tilgængeligt af det amerikanske Nationalarkiv, men mest rummer personaleakter. Ved at bygge på kildematerialet fra Tyskland får bogen en særlig værdi. Forfatteren har givet sig i kast med en omfattende opgave, og den metode, han benytter, er pladskrævende. Bogen ville have vundet både sagligt og omfangsmæssigt ved at være blevet koncentreret om et af de to aspekter, forfatteren ønsker at belyse. Den ville have vundet endnu mere ved en grundigere diskussion af kildematerialet og den anvendte metode.

Ser vi på den historiske del, kan det ikke nægtes, at perspektivet er meget tillokkende. En forudsætning for Hitlers store succes var det snævre og smidige samarbejde med denne propagandamaskine, som Goebbels stillede til hans rådighed. Tankevækkende er her forfatterens indledning, der viser forbindelsen mellem den tyske dolkestødslegende og den allierede krigspropaganda, der under Northcliffe's hensynsløse ledelse bragte så store resultater i 1. verdenskrigs afsluttende stadium. For nazisterne blev det tidligt et erklæret mål at lære af den engelske propaganda og at skabe et uovertruffent instrument i psykologisk krigsførelse. Ved krigens begyndelse stod Tyskland uendeligt meget bedre rustet end i 1914 i denne henseende og, ironisk nok, de tidligere læremestre som diletanter.

For den historiske analyse bliver pressedirektiverne et første klasses materiale, sammenholdt med hvad vi iøvrigt ved om kursvekslingerne på det strategiske og taktiske plan. En række strategiske faser i udenrigspolitikken lader sig anskue gennem propagandaen. Det er den tykke streg under de historisk belagte kendsgerninger fra Rigs-kancelliet og Førerhovedkvarteret. Propagandamaterialet er endvidere en kilde til viden om, hvilke forestillinger de nazistiske ledere gjorde sig om befolkningens store masse, dens reaktioner og hele psykologiske mekanisme. (Ikke mindst dette aspekt kunne det i lyset af den politiske videnskabs interesse for forholdet mellem den brede befolkning og topplanen i den politiske proces have været interessant at få belyst mere end tilfældet er). Endelig synes den systematiske analyse af materialet omkring visse emner, for eks. jødespørgsmålet, at kaste stærkere lys over den måde, hvorpå disse emner anskuedes af de nazistiske topledere.

Påvisningen af den intime sammenhæng mellem propaganda og politik er dog ikke dybtgående nok til at være fuldt tilfredsstillende. Vi lades således

næsten helt i stikken i en periode fra München-konferencen til begyndelsen af marts 1939, hvor kun Goebbels' direktiver i forbindelse med jødeprogromen omtales. Det ville være interessant at vide, om dette skyldes et hul i kildematerialet eller et bevidst udvalg. Det samme gælder perioden september 1939 til sommeren 1940, den såkaldte »støjkriegsperiode«, hvor den tyske propaganda sammenlignet med den allierede nåede udmærkede resultater. Netop denne periode, der mere var en kamp mellem statsmænds prestige end imellem hære, meddeler forfatteren praktisk taget intet om. Endvidere ville analysen først virkeligt få betydning, hvis forholdet til de enkelte lande blev taget op. Det længste, Bramsted når her, er en analyse af tyske holdninger til England og en omtale af B.B.C.'s propagandaoffensiv mod Tyskland. Bogen rummer meget og interessant materiale. Den er resultatet af et stort arbejde. Den har imidlertid ikke til bunds løst hverken den systematiske eller den historiske opgave, som kan stilles i forbindelse med emnet.

IB DAMGAARD PETERSEN

E. M. ROBERTSON: *Hitler's Pre-War Policy and Military Plans 1933-39*. London, Longmans, 1963. XIII + 207 s. 35 sh.

Kunsten at skrive kort og knapt med et maksimum af indhold er i almindelighed ikke særligt udbredt. Den fordrer mod til at præsentere sit arbejde på et uanseligt antal sider, og den fordrer ikke så lidt stilistisk evne til at sammenpresse et stort materiale i korte rammende sætninger. Esmonde Robertson, lektor ved Edinburgh universitet, hører til disse sjældne væsener, der mestrer kunsten. Han arbejdede fra 1951-55 i »The Cabinet Office Historical Section« på en monografi af operation Barbarossa og på en studie over Hitlers førkrigs-politik og militære planer. Det foreliggende arbejde er et resultat af denne beskæftigelse. I denne forbindelse havde Robertson adgang til de beslaglagte tyske arkiver, hvoraf en betydelig del siden er blevet offentliggjort. Bogen er en af de bedste foreliggende små fremstillinger af Hitlers udenrigspolitik og militær-politik i trediveerne.

Robertson er original på en række punkter, hvoraf jeg vil fremhæve spillet omkring indmarchen i Rhinlandet og hans tese om, at Hitler fra 1937 sigtede mod et opgør med England og ikke med Sovjet. Et andet aspekt, der træder tydeligt frem, er den afhængighed af Tyskland, som Mussolinis abessinske og spanske eventyr bragte ham i. Det er berettiget at tale om en italiensk såvel som en engelsk-fransk appeasement-politik over for Tyskland. Elimineringen af Østrig og Tjekkoslavakiet muliggjordes blandt andet af Italiens svaghed over for Tyskland i en situation, hvor det havde bragt sig i et skarpt modsætningsforhold til vestmagterne.

Robertsons tese om, at Hitler fra november 1937 sigtede mod et opgør med England fremfor med Sovjet, holder næppe stik. Robertson bygger på Hossbach-konferencen og på en lignende konference 28.5.1938, hvor Hitler bl. a. udtalte: »I tilfælde af krig mellem Tyskland og vestmagterne, hvor det tyske krigsmål vil være en udvidelse af den tyske kystlinie [ø: til at omfatte Belgien og Holland], står Tjekkoslavakiet som en fjende i ryggen i vejen for en sikker

tysk sejr. Det må udslettes«. – En nærmere analyse af de diplomatiske forhold på dette tidspunkt peger mere i retning af tysk frygt for vestlig intervention i forbindelse med opgøret med Tjekkoslavakiet eller måske i anden anledning. Undersøger vi den engelske politik, vil vi se, at Chamberlain spillede på to strenger over for Tyskland. På den ene side alvorlige advarsler for det tilfælde, at Tyskland igen skulle forsøge at ændre status quo uden forudgående forhandling med England, og på den anden side tydelige tilkendegivelser af samarbejdsvilje, dersom Hitler ville gå ind på dette krav. Den politik, som Chamberlain søgte at realisere, var en bred omfattende forståelse med Tyskland om Europa og rustningskontrol. Chamberlain var villig til at opfylde Tysklands nationale aspirationer, men under engelsk kontrol, efter forudgående forhandling mellem de fire europæiske stormagter, der mødtes i München, og på formelt set fredelig måde, som følge af diplomatisk pres og forhandling. Politikken skulle forebygge et opgør mellem vestmagterne og de revisionistiske, fascistiske magter og var rettet imod Sovjets voksende magt og formodet undergravende indflydelse i Vesteuropa.

For at nå sit mål gav Chamberlain en række kraftige advarsler i noter og offentlige taler, der tydeligt viste Hitler den risiko, han ville løbe, dersom han ikke gik ind på appeasementpolitikken. Samtidig svækkede Chamberlain ved hemmelige breve til Daladier virkningen af disse erklæringer over for Frankrig, således at Frankrig følte sig tvunget til at gøre indrømmelser og deltage i presset på Tjekkoslavakiet. Det indtryk af fasthed, som meddeltes til Hitler, fik ham til at imødesee et muligt opgør med vestmagterne omkring hans østeuropæiske politik. Han tog udfordringen op, men følte at han spillede højt spil. Kun stillet over for vestmagternes begyndende mobilisering, presset af Mussolini og under tryk fra generalerne og Göring bestemte han sig til at forhandle i München og ikke løbe an på, at vestmagterne bluffedes. Set fra Chamberlains side var der vundet en sejr. Set fra Hitlers synspunkt var hans triumf blevet svækket, og nødvendigheden af at øge flåderustningerne og at skabe en egentlig militæralliance med Japan og Italien for at eliminere engelsk indflydelse i Østeuropa trådte stærkere frem. Først efter at Japan havde vist sig uvillig til at deltage i en alliance rettet mod England, og da det viste sig, at Polen ikke ville spille Hitlers spil mod Sovjet, ændrede Hitler strategi og søgte at neutralisere Sovjet for dermed at slå vestmagternes diplomatiske baghåndstrumf af hånden på dem. Støttet militært til Italien, som Hitler (det fremgår af denne bog) var tilbøjelig til at overvurdere, og med Sovjet neutraliseret, kunne Hitler håbe at afskrække vestmagterne fra at intervenere ved nedkæmpelsen af Polen. Hitler spillede højt spil. Robertson hører til de forfattere, der viser ham som den køligt beregnende spiller, der tager en kalkuleret risiko, ofte en stor risiko, men aldrig en blind risiko. For en gangs skyld fejlede han. Denne mand, der var vant til at manipulere med folkemasser, undervurderede den engelske opinion, og han undervurderede Chamberlains vilje til om fornødent at gennemføre appeasementpolitikken med magt! Det vil sige, bringe Hitler til fald indefra eller ved ødelæggende bombeangreb udefra for derefter at genoptage Münchenpolitikken med mere samarbejdsvillige tyskere.

Robertson har formentlig ret i, at Hitler på et eller andet tidspunkt havde gjort op med sig selv, at det før eller siden måtte komme til et opgør med Eng-

land. Så vidt vi kan bedømme kilderne var dette opgør imidlertid ikke i hans mere langsigtede planer bestemt til at foregå i 1938, heller ikke i 1939 og endog ikke i 1940, men derimod nok i 1944, når hans flådeoprustning var fuldendt, hvis udviklingen gik i hans favør. Drømmen om at udvide Tysklands område i øst forlod ham ikke og forsøget på at neutralisere Sovjet i 1939 var en behændig taktisk manøvre. Set fra en øjeblikssynsvinkel er Hitlers politik at opfatte som en lang række improvisationer og behændige manøvrer for at nå konkrete isolerede mål. Set i et langt perspektiv bliver realiseringen af langsigtede mål gennem denne række af enkeltaktioner tydelig. Robertsons synsvinkel er i temmelig høj grad øjeblikssynsvinklen. Dette spørgsmål om perspektiv er formentlig afgørende i den standende strid om vurderingen af Hitlers politik.

IB DAMGAARD PETERSEN

JACOB KRONIKA: *Midt i fjendens lejr. Slesvigske dagbogsblade fra Hitlerkrigens Berlin.* København, Gyldendal, 1966. 270 s. 39 kr.

Jacob Kronika, det danske mindretals talsmand hos den tyske regering fra 1932–45 og »Nationaltidende«s og »Svenska Dagbladet«s berlinerkorrespondent i samme tidsrum, påbegyndte i 1957 offentliggørelsen af sine optegnelser i en bog som han kaldte »Lys i vinduet – slesvigske dagbogsblade fra Berlin 1933–39«; »Midt i fjendens lejr« er en fortsættelse heraf, idet den dækker perioden oktober 1941 til maj 1943. Om sin første bog skrev Kronika selv, at det drejede sig om en bearbejdelse af et udpluk af notaterne, og om »Midt i fjendens lejr« erklærer han, at »ingen anden end jeg selv er forresten i stand til at tolke de kodeord, afkortelser, forvrængninger osv., som jeg af forstælige grunde har gjort brug af i mine dagbøger fra dette Naziberlin. Hvor det bliver nødvendigt, vil jeg efter hukommelsen kunne komplettere notaterne« (s. 23). De originale nedtegnelser er således oversat til normalsprog, de er bearbejdede og suppleret med erindringsstof, og de er – som det vil vise sig under læsningen – kædet sammen af store passager med ren fiktion. Det giver en let læst, atmosfærefyldt og i bedste forstand spændende bog om krigshverdagen i Berlin, om samtaler med regerings- og partifunktionærer, om danskhedens skæbne og kampen for »Flensborg Avis«, og om københavnerrejser med inspirerende diskussioner på »Nationaltidende«s redaktion i kredsen omkring Aage Schoch; men samtidig har forfatteren rigtignok også gjort den kritiske læser en bjørnetjeneste, fordi det ikke af teksten fremgår, hvornår det samtidige notat slutter, og erindringsstoffet og den senere erhvervede viden begynder; tværtimod har Kronika bibeholdt dagbogsstilen – det sker blandt andet gennem ganske unødvendige mystifikationer som anvendelsen af pseudonymer, navneforkortelser og ikke motiverede udeladelser i samtalereferaterne – og han har derigennem givet sin fremstilling et præg af samtidighed og autenticitet som en stor del af oplysningerne i hvert fald ikke kan gøre krav på. Det gælder klart, når Kronika 12.12.42 karakteriserer den selv i parti- og regeringskredse ukendte og konturløse bureaukrat Eichmann som »den stormægtige chefadministrator vedrørende jødeudryddelsen«, når han 9.1.43 med tydelige associationer fra 20. juli-attentatet i 1944 taler om en hængning i Plötzensee-fængslet med »slagterkroge«, eller når

han 27.4.42 under et københavnerophold lader Peter de Hemmer Gudme berette om den voksende aktivitet indenfor »modstandsbevægelsen«, et begreb der endnu ikke eksisterede. Men i almindelighed er det uhyre vanskeligt for ikke at sige umuligt at sondre imellem forfatterens ubestridelig store viden om interne tyske forhold, nedfældet i dagbogsnotatets umiddelbarhed, og så de oplysninger som stammer fra efterkrigsårenes øgede indsigt, og som derfor hyppigt i tilbageprojektionen får karakter af bagklogskab og efterrationalisering; derfor er »Midt i fjendens lejr« – der fremlagt i en anden form kunne være blevet et fremragende kildekrift – i det store og hele død kapital for forskningen, indtil dagbøgerne i dechifreret stand, men uden at deres oprindelige anlæg iøvrigt er forvansket, en gang ad åre kan gøres tilgængelige for historikerne.

Kronikas bog er imidlertid ikke blot et stemningsbillede fra krigsårenes Berlin, den er også en højst personlig og lidenskabelig ført dialog mellem realpolitikeren Jacob Kronika, der »spiller spillet« for at overleve og redde danskheden igennem krigen, og hans modpart, den kristne og dybt engagerede antinazist Jacob Kronika, der stillet overfor sine venners krav om en klar stillingtagen – i sidste instans valget af den tredje emigration: selvmordet – forfølges af sin fortid og pines i sin samvittighed over at han gennem sit loyale samarbejde med rigsregeringen gør sig til medansvarlig for regimets forbrudelser. Karl Jaspers ord »Vi er skyldige, fordi vi har overlevet«, står som motto på titelbladet, og denne tanke går som den bærende igennem fremstillingen. Denne er da også blevet et engageret og til tider meget bevægende indlæg i diskussionen om kollaborationens komplicerede og knugende problemstilling – og Kronika skåner ikke sig selv. Så meget desto ejendommeligere – omend følelsesmæssig forståelig – er hans nedvurdering af de ideelle hovedmotive bag den danske regerings og især Scavenius' forhandlingspolitik. For hvad gjorde Scavenius i København andet end Kronika i Berlin? At spille spillet i fjendens lejr for at overleve og få sine landsmænd til at overleve!

HANS KIRCHHOFF

WALTHER HUBATSCH: Kriegswende 1943. Beiträge zur Wehrforschung Band XI. Udgivet af Arbeitskreis für Wehrforschung. Darmstadt, Wehr und Wissen, 1966. 160 s. 12,80 DM.

Professor Walther Hubatsch fra Bonn, der vil være kendt herhjemme bl. a. for sit arbejde »Die deutsche Besetzung von Dänemark und Norwegen 1940« (1952), har øget sin omfattende krigshistoriske produktion med en bog om 2. verdenskrigs kulminationsår, vendepunktet i 1943. Der er ikke her tale om noget originalt arbejde, for fremstillingen er praktisk talt identisk med forfatterens introduktion til det af ham redigerede tredje bind af Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht 1940–45 (1963); således er også her krigsdagbogen hovedkilden, synsvinklen er førerhovedkvarterets og emnet de tyske krigshandlinger i deres militær-strategiske sammenhæng. Med disse begrænsninger giver bogen en kort, klar og logisk opbygget fremstilling af den militære udvikling i 1943, det år da de allierede i afgørende grad vristede initiativet fra Hitler og tvang værnemagten ud i forsvarskrigen.

»Kriegswende 1943« rummer en højst nyttig analyse af Det tredje Riges beslutningsorganer og giver et overskueligt og godt udblik over værnemagtens organisation, dens kampkraft og dens rustningsniveau i 1943. Også det afsluttende kapitels gennemgang af de tyske krigsteatre og de militære operationer danner en udmærket vejviser igennem den øvrige litteraturs jungle af taktiske og operative detaljer. Svagere står derimod beskrivelsen af udviklingen på den allierede og den neutrale front, ligesom fremstillingen af det politiske og militære forløb i den japanske og italienske lejr såvel som i satellitstaterne og i de okkuperede lande lader en del tilbage at ønske. Her virker den kronologiske afgrænsning stærkt hæmmende for en dybere forståelse, og den militære problemstilling kommer afgørende til kort.

Hubatsch's arbejde imødekommer et stort behov i sit forsøg på at skabe en syntese, men det skæmmes af forfatterens O.K.W.-perspektiv, som lader verdenskrigen fremstå som et blot og bart magtpolitisk opgør; den tyske soldat gør sin pligt som partisanen gør sin, og dermed mener forfatteren at have affærdiget hele spørgsmålet om konflikten ideologiske udfordring. Resultatet er imidlertid en »objektivering« af den tyske krigs- og besættelsespolitik som skaber ganske betydelige proportionsforvrængninger og misforståelser. Man noterer sig også, at bogen ligger på linie med den store del af tysk efterkrigslitteratur i sit forsøg på at distancere værnemagten fra Hitlers og N.S.D.A.P.s politik.

Det er naturligvis med betydelig interesse man vender sig til det afsnit der er tilmålt Danmark i fremstillingen, men er disse knapt to sider (s. 81–83) symptomatiske for bogens øvrige og mindre kontrollable kapitler, må der sættes et stort spørgsmålstegn ved dens kvalitet og anvendelighed overhovedet. Hubatsch, der dog tidligere har vist interesse for det besatte Danmarks historie i en afhandling »Um die dänische Souveränität 1940–43« (Unruhe des Norden, 1956), afslører her store mangler i sin viden om de særlige danske okkuperingsforhold, og den anlagte synsvinkel skaber et fortegnet og på visse punkter helt misforstået billede af udviklingen i landet. Rigsdagsvalget i marts 1943 fortolkes således som »eine zunehmende Ablehnung der Besatzungsmacht« (!); sabotagebølgen i sommeren 1943 tilskrives alene stemningsskredet som følge af landgangen på Sicilien og luftoffensiven mod Tyskland i juli, mens en simpel statistik vil vise, at sabotageaktiviteten nok blev båret frem af de tyske tilbagegøt, men havde helt andre og meget tidligere forudsætninger. Strejkerne og urolighederne i august opfattes med den udenforstående iagttagers tilbøjelighed til oversimplificering som et storstilet oprørsforsøg fra modstandsbevægelsens side der uheldigvis løber ind i overførslen af den 25. panserdivision fra Norge til Frankrig og derfor kvæles i kimen, mens den forstærkede værnemagt nu uden besvær kan afvæbne den danske restarmé. Den tredje faktor i spillet, Scavenius-regeringen og de danske politikere, forbigås ganske, hvorved statusbetragtningen den 29. august bliver uden værdi. Heller ikke tovtrækkeriet om den moderate eller den hårde besættelseskurs – personificeret i Best og v. Hanneken – berører Hubatsch; tværtimod krediterer han helt uformidlet værnemagten for dens nej til at medvirke ved jødedeportationen, hvorved v. Hanneken uden hensyn til hans store andel i undtagelsestilstanden den 29. august kommer til at stå som eksponent for en moderat politik. At aktionen mod den danske hær placeres den 24.8., og at Best i flæng tituleres som Reichsbevollmächtigter og Reichskommissar noteres kun for en ordens skyld. Ankomsten af tysk politi

til landet i september omtales ikke. Derimod gør Hubatsch – og det sikkert med rette – opmærksom på, at etableringen af departementschefsstyret var en for tyskerne gunstig afslutning på augustkrisen.

Alt i alt kan »Kriegswende 1943« kun anbefales med et betydeligt forbehold.

HANS KIRCHHOFF

F. ROY WILLIS: *France, Germany, and the New Europe 1945–1963*. Stanford, Stanford University Press, London, Oxford University Press, 1965. XVI + 397 s. 55 sh.

Forfatteren er professor i historie ved University of California og har tidligere beskæftiget sig med forholdet mellem Tyskland og Frankrig i efterkrigstiden i bogen *The French in Germany 1945–1949* (1962). Nærværende studie kan betragtes som en fortsættelse af den nævnte, men rummer et videre perspektiv, idet dens formål er at undersøge forholdet mellem de to stater, der opfattes som afgørende mht. en mulig europæisk integration. Fremstillingen er baseret på gennemgangen af et meget stort trykt materiale af både fransk og tysk oprindelse samt udgået fra de allerede etablerede organer for sider af et europæisk samarbejde inden for Det europæiske Fællesmarked. Dette materiale er suppleret med den meget omfattende litteratur, der for en stor del er af dokumentarisk karakter, for så vidt som den er udtryk for standpunkter og indlæg i debatten om europæisk integration og specielt forholdet mellem Tyskland og Frankrig. Dette gælder også væsentlige dele af den litteratur, der bærer betegnelsen studier. Endelig har forfatteren haft adgang til at interviewe en række enkeltpersoner, der har beklædt fremtrædende poster i henholdsvis det franske og tyske beslutningssystem.

Fremstillingen er fortrinsvis disponeret kronologisk med hovedvægten lagt på baggrunden og forudsætningen for afgørelsen af enkeltbeslutninger i forholdet mellem de to stater. Den egentlige, analyserende fremstilling afsluttes med indgåelsen af Romtraktaten i 1957, mens de sidste kapitler forekommer medtaget af studiemæssigt uvedkommende grunde, såsom aktualiteten i døgnperspektiv og trangen til at se en opfattet og argumenteret tendens ført videre. Trods den kronologiske disposition er det i høj grad lykkedes forfatteren at gøre fremstillingen analytisk ved hjælp af hans koncentration om efter hans opfattelse vigtige, ja afgørende beslutninger i forholdet mellem Tyskland og Frankrig.

Man finder ikke i bogen nogen klart tilkendegivet analytisk ramme, ligesom man savner en redegørelse for den anvendte metode. Forfatterens hovedsynspunkt og hans opfattelse af studiets formål fremgår af nogle bemærkninger i forordet (s. VII ff.), hvor han anser tilnærmelsen mellem Tyskland og Frankrig – først i form af den tyske besættelse af Frankrig og senere i form af den franske besættelse af Tyskland – for at have været om ikke eneafgørende så dog vigtig for den udvikling i retning af europæisk integration, der kan iagttages fra 1945 til 1958. Hovedspørgsmålet bliver da, hvad der medførte, at disse to stater, hvis indbyrdes modsætninger gennem århundreder hævdes at have forpurret mulighederne for en »europæisk fred«, fra 1945 befandt sig i en ny situation, der muliggjorde en tilnærmelse og tenderer imod et fast etableret samarbejde?

Den grundige og veldokumenterede gennemgang af enkeltbeslutninger fra Petersberg-protokollen i 1949, etableringen af kul- og stålunionen i 1952, forhandlingerne og sammenbruddet i spørgsmålet om europæisk forsvarsfællesskab, Den tyske Forbundsrepublik optagelse i NATO 1955 og til Romtraktaten i 1957 er absolut oplysende og lærerig læsning. Forfatteren er i alle disse enkelttilfælde forsigtig med at drage for vidtgående slutninger mht. årsagssammenhænge og lægger vægt på at vise det meget brogede og sammensatte forhandlingsmønster, der tegner sig ved alle disse afgørelser. Han redegør omhyggeligt for, hvorledes økonomiske argumenter bevidst fremføres for at opnå politiske resultater, hvis økonomiske virkninger ofte er uoverskuelige og vækker betænkelighed hos de mest berørte interessegrupper. Han påviser også, hvorledes forestillingen om et Europa »fri for politikere« og ledet af erhvervsudøvere eller teknikere søges gjort gældende i den offentlige debat både i og uden for de repræsentative forsamlinger og besluttende organer. Der er kort sagt meget stof og mange oplysninger at hente i denne bog.

Men trods det kan besvarelsen af hovedspørgsmålet ikke anses for tilfredsstillende, hvilket sandsynligvis skyldes manglen af en analytisk ramme, inden for hvilken problemstillinger og materialets relevans kunne tages under overvejelse. I sammentrængt form lyder svaret således: »With or without a treaty, Franco-German rapprochement was a reality because it had been brought about by a myriad contacts of students, teachers, businessmen, federalists, tourists, soldiers and politicians, and because it had been institutionalized by ties, not of governments, but of mayors and their cities, historians and their students, universities and their rectors, businesses and their administrators« (s. 327). Det peger i retning af de psykologiske faktorer, som forfatteren omtaler i sit forord. Sådanne er imidlertid ikke søgt påvist, og en sammenhæng mellem dem og de undersøgte beslutninger er ikke søgt sandsynliggjort. Materialet kan ikke bære en sådan argumentation, da dets hovedindhold er regeringspublikationer, parlamentsdebatter og kommissionsbetænkninger, som nok rummer en lang række psykologiske argumenter for gensidigt at overbevise hinanden, men som ikke egner sig for psykologiske efterprøvninger og kontrol. Der er flere steder i fremstillingen tilløb til en opfattelse, der – foruden i de indre fransk-tyske forbindelser – finder vilkår og årsager i det omgivende internationale samfund, som også Frankrig og Tyskland måtte tage hensyn til. Uden at udelukke eller se bort fra mulige psykologiske faktorer i de to behandlede samfund, ville det sandsynligvis have styrket forfatterens argumentation og fremstillingens klarhed, om han havde klargjort sig og sine læsere, hvilken sammenhæng der bestod mellem disse faktorer, det omgivende internationale samfund og varetagelsen af både franske og tyske interesser, der ifølge hans materiale og fremstillingens enkeltresultater alle påvirkede udfaldet af de tagne beslutninger.

Som den første fremstilling af et centralt problem på grundlag af et hidtil uudnyttet materiale kan bogen anbefales til punktlæsning og erhvervelse af detailviden om enkeltbeslutninger inden for dette område.

OLE KARUP PEDERSEN

CARL GUSTAV STRÖHM: Zwischen Mao und Chruschtschow. Wandlungen des Kommunismus in Südosteuropa. Stuttgart, W. Kohlhammer Verlag, 1964. 304 s. 12,80 DM.

Hvorledes skal journalisters beskrivelser af samtidshistoriske begivenheder bedømmes ud fra et faghistorisk synspunkt? Dette spørgsmål er blevet mere og mere aktuelt i massekommunikationens tidsalder, hvor journalister ikke nøjes med kuriøse skildringer af fremmede folks sære skikke, men ofte omkring de emner, de løbende har behandlet i deres aviser, samler en vis stofmængde sammen, bearbejder den og udgiver den i bogform. Skribenter som John Gunther, Anna Louise Strong og Edgar Snow er f. eks. ofte citerede forfattere, når den kommunistiske verdensbevægelse behandles; i Danmark har eksempelvis Kai Moltke behandlet disse emner, og inden for genren er vel det mest kendte danske værk Nicolai Blædels »Forbrydelse og Dumhed« om oplægget til Anden Verdenskrig.

Ströhm hører på godt og ondt til i den »journalistiske historieskrivning«; han ledsager sin skildring af de sydøsteuropæiske landes efterkrigsudvikling med ret detaljerede beskrivelser af landenes historiske forudsætninger, og det virker ofte solidt og godt; selve emnet behandles særdeles håndfast uden overvældende tøven, selv når kildegrundlaget er spinkelt eller overhovedet ikke kan skimtes; da især Jugoslavien og Albanien behandles, henviser Ströhm hyppigt til officielle publikationer i og fra disse lande, hvorpå han efter citater giver sig til over flere sider at indfortolke skjulte meninger og diverse magtkampe i det ofte ret traditionelle materiale. Ströhms udgangspunkt er østekspertens; hans vurderinger har som forudsætning en antikommunistisk, nærmest tysk-europæisk holdning.

Bogens hovedidé er gennem skildringen af forholdene mellem Jugoslavien og Albanien og i fjernere tilknytning mellem Sovjetunionen og Kina at påvise, hvorledes den kommunistiske politik underordnes nationale interesser; Albaniens særstilling i Østeuropa skyldes efter Ströhms mening dets kamp for at undgå infiltration fra, ja måske direkte indlemmelse i Jugoslavien, og når det er lykkedes, skyldes det den albanske leder Enver Hoxhas erkendelse af loven om de små staters usårighed under visse ekstreme geografiske og strategiske forhold (s. 268). Overhovedet behandles de sydøsteuropæiske landes politik udelukkende i et magtpolitisk perspektiv, mens de omfattende ideologiske spørgsmål og problemer omkring socialismens konkrete politiske og sociale opbygning uden undtagelse omfortolkes til åben eller dulgt magtpolitik. Dermed bliver billedet ensidigt, og dette forhold sammen med den næsten brutale kildefortolkning og de mange spekulationer uden henvisninger må ud fra et forsigtigt fagligt synspunkt mane til varsomhed – men af vesttyske østeksperter meninger om europæisk kommunisme får man et ganske godt billede, og det er jo nok så værdifuldt, når f. eks. vesttysk østeuropapolitik skal vurderes; den baseres jo netop på bøger som Ströhms.

BENITO SCOCOZZA

Foreningsmeddelelser

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING I ÅRENE 1965 OG 1966

Foreningen udsendte i 1965 Historisk Tidsskrift 12. række bind I hæfte 4, i 1966 12. række bind I hæfte 5 og 12. række bind II hæfte 1 samt Henry Bruun: Dansk historisk Bibliografi 1913-42 bind I. På foreningens årsmøde den 1. september 1966 vedtoges en forhøjelse af kontingentet pr. årgang af tidsskriftet fra 18 til 30 kr. for ordentlige medlemmer og fra 10 til 18 kr. for studenter.

Foreningens medlemstal var 1. januar 1966 6 livsvarige og 342 ordentlige medlemmer samt 169 studenter, 1. januar 1967 6 livsvarige og 348 ordentlige medlemmer samt 266 studenter.

På årsmødet den 1. september 1966 genvalgtes professor C. O. Bøggild-Andersen som medlem af bestyrelsen. Til revisorer genvalgtes overinspektør Otto Mørkholm og amanuensis Troels Dahlerup. På det efterfølgende bestyrelsesmøde fordelte bestyrelsens medlemmer arbejdet mellem sig på samme måde som i det foregående år.

På årsmødet den 26. maj 1967 fremsatte bestyrelsen forslag om ændring af vedtægternes § 4 til følgende ordlyd: »Den danske historiske Forenings hovedsæde er i København. Her ledes dens virksomhed af en bestyrelse på indtil ni medlemmer, der vælges på 3 år af foreningen på dens årsmøder med flertallet af de tilstedeværendes stemmer. Udtrædende medlemmer kan vælges på ny. Bestyrelsens medlemmer fordeler forretningerne mellem sig og vælger en formand. Bestyrelsen samles på formandens indbydelse, så ofte som et af dens medlemmer forlanger det«. Med ændring af ordene »der vælges på 3 år« til »der på skift vælges for 3 år« vedtoges dette forslag. Et ligeledes af bestyrelsen fremsat forslag om ændring af vedtægternes § 6, 1. punktum til: »Foreningens årsmøde holdes i København efter offentlig indbydelse fra bestyrelsen« blev ikke vedtaget.

På samme årsmøde genvalgtes professor Svend Ellehøj som medlem af bestyrelsen for 3 år. I stedet for afdøde professor C. O. Bøggild-Andersen valgtes professor Erling Ladewig Petersen, ligeledes for 3 år. Revisorerne genvalgtes. På det efterfølgende bestyrelsesmøde fordelte bestyrelsens medlemmer arbejdet mellem sig på samme måde som i det foregående år.

Regnskabet for 1965.

Indtægter

Medlemsbidrag og salg af skrifter	9.591,62 kr.
Understøttelse fra Undervisningsministeriet	6.000,00 -
Understøttelse fra Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse	1.000,00 -
Understøttelse fra Dansk historisk Fællesfond	925,00 -
Renteindtægter	2.141,84 -
Kassebeholdning 1. januar 1965	20.653,02 -
	<hr/>
	40.311,48 kr.

Udgifter

Forfatterhonorarer	1.671,50 kr.
Trykning af Historisk Tidsskrift 12. rk. I:4	6.724,94 -
Distribution af Historisk Tidsskrift	164,73 -
Administration og diverse	1.172,70 -
	<hr/>
	9.733,87 kr.
Kassebeholdning 31. december 1965	30.577,61 kr.
Private indsamlingsfond, obligationer til pålydende værdi	26.500,00 -
	<hr/>
Formue 31. december 1965	57.077,61 kr.

Regnskabet for 1966.

Indtægter

Medlemsbidrag og salg af skrifter	16.313,13 kr.
Understøttelse fra Undervisningsministeriet	6.000,00 -
Understøttelse fra Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse	1.000,00 -
Understøttelse fra Dansk historisk Fællesfond	950,00 -
Renteindtægter	2.495,60 -
Kassebeholdning 1. januar 1966	30.577,61 -
	<hr/>
	57.336,34 kr.

Udgifter

Forfatterhonorarer	9.302,60 kr.
Trykning af Historisk Tidsskrift 12. rk. I:5, II:1	43.300,66 -
Distribution af Historisk Tidsskrift	578,59 -
Administration og diverse	3.218,75 -
	<hr/>
	56.400,60 kr.
Kassebeholdning 31. december 1966	935,74 kr.
Private indsamlingsfond, obligationer til pålydende værdi	26.500,00 -
	<hr/>
Formue 31. december 1966	27.435,74 kr.

DEN DANSKE HISTORISKE FORENINGS VEDTÆGTER

Vedtagne 10. maj 1876 på foreningens årsmøde med ændringer vedtagne på årsmøderne 18. maj 1898, 15. april 1937 og 26. maj 1967.

§ 1.

Formålet for Den danske historiske Forening er dels at vække historisk ånd og interesse i almindelighed, dels at fremme historisk kunst og historiske studier, nærmest med hensyn til fædrelandet og dets litteratur.

§ 2.

Foreningen udgiver et dansk historisk tidsskrift. Dettets indhold skal fornemmelig bestå af originale historiske afhandlinger; tillige kan deri optages historiske anmeldelser og kritikere, utrykte breve, dokumenter og andre historiske bidrag. Ved siden deraf kan særskilt udgives større historiske arbejder.

§ 3.

Enhver, som anmelder sig for bestyrelsen, kan blive ordentlig medlem af foreningen, er stemmeberettiget 1 måned efter anmeldelsen og betaler et på et årsmøde med almindeligt stemmeflertal fastsat årligt bidrag eller bidrag een gang for alle.

Æresmedlemmer, som ikke erlægger kontingent, kan vælges på foreningens årsmøder. Medlemmerne modtager de skrifter, som foreningen udgiver.

§ 4.

Den danske historiske Forenings hovedsæde er i København. Her ledes dens virksomhed af en bestyrelse på indtil ni medlemmer, der på skift vælges for 3 år af foreningen på dens årsmøder med flertallet af de tilstedeværendes stemmer. Udtrædende medlemmer kan vælges på ny. Bestyrelsens medlemmer fordelel forretningerne mellem sig og vælger en formand. Bestyrelsen samles på forman- dens indbydelse, så ofte som et af dens medlemmer forlanger det.

§ 5.

Foreningens årsregnskab revideres af 2 dertil valgte revisorer og forelægges derefter på årsmødet.

§ 6.

I løbet af hvert års andet kvartal holdes i København efter offentlig indbydelse fra bestyrelsen et årsmøde. I dette vælges medlemmer af bestyrelsen og revisorer, og bestyrelsen gør rede for udførelsen af sit hverv. I dette årlige møde afgøres tillige de forslag og andragender fra medlemmer i foreningen, som måtte være indsendte til bestyrelsen inden marts måneds udgang. Bestyrelsen meddeler tillige i hvert bind af det historiske tidsskrift en nøjagtig beretning om foreningens virksomhed og pekuniære forhold, ligesom der også med passende mellemrum offentliggøres en fortegnelse over dens medlemmer. Ekstraordinære almindelige

møder afholdes, når enten bestyrelsen finder det hensigtsmæssigt eller det forlanges af 30 medlemmer i en til bestyrelsen stilet skrivelse.

§ 7.

Forandringer i disse vedtægter kan alene ske i foreningens årsmøder. Forslag til sådanne forandringer fra medlemmernes side må indgives til bestyrelsen inden hvert års 1ste marts. Både i dette tilfælde, og hvis bestyrelsen vil foreslå forandringer, må de 14 dage før mødet bekendtgøres for medlemmerne. Underændringer til foreslåede ændringer skal anmeldes for bestyrelsen 3 dage forinden mødets afholdelse. For at give beslutninger, som forandrer vedtægterne, gyldighed, må i det mindste 30 medlemmer, bestyrelsen iberegnet, være tilstede i mødet og $\frac{2}{3}$ af de tilstedeværende billige forandringen.

§ 8.

Et eksemplar af disse vedtægter skal medfølge ethvert bind af Historisk Tidsskrift.

Navneregister

VED

KAI HØRBY

(Oversigterne s. 371 f. er ikke registreret)

- Abel, Wilhelm, ty. historiker 225 ff.
Abessinien 514.
Abildgaard, Nicolai, da. maler 181.
-, Søren, da. arkivtegner 450.
Absalon, da. ærkebiskop 50 52 223.
Acton, Lord, eng. historiker 538 562.
Adalbert, ærkebiskop af Hamborg-Bremen 40 ff 55.
Adam af Bremen, ty. historieskriver 40-45 49 55f 63f 87 438ff 444 528.
Adenauer, Konrad, ty. forbundskansler 291.
Adlercreutz, A. F. Carlos, sv. efterrettingschef 285.
Afrika 420 423ff 427 585f.
Afzelius, Adam, da. historiker 396f.
Ager Romanus 545.
Aggersborg 33f 37f 54.
Agobard af Lyon, fr. ærkebiskop 222.
Agus, Irving A., amer. historiker 222f.
Ahlefeldt, Ditlev 250.
Ahnlund, Nils, sv. historiker 159.
Aix-en-Provence 199.
Akab, jød. konge 387 390.
Alban, eng. helgen 51.
Albanien 602.
Albertus Magnus, ty. skolastiker 364.
Albion, R. G., amer. historiker 557f.
Albrecht, hertug af Mecklenburg 454.
Albrecht, Conrad, ty. admiral 190f.
Alexander den Store 381 390.
Alexander II, pave 42.
Alexander III, pave 219 221.
Alf, biskop af Garðar 75.
Alföldi, Andrew, ung.-amer. historiker 543-546.
Alin, Oscar, sv. politiker 265f.
Alkibiades, ath. statsmand 381 390.
Allard, Sven, sv. diplomat 290ff.
Allen, C. F., da. historiker 293 300 305 315f 321 333.
Als 173 183.
Alsace 227.
Alsace-Lorraine 273.
Alten, F. von, ty. historiker 455.
Altheim, Franz, ty. historiker 548.
Altmark 195.
Amann, Max, nat.-soc. pressemand 592f.
Amboina 563.
Amerika 29 57 571f 574.
Amplonius 364 373.
Amsterdam 563.
Amstrup, Niels, da. historiker 580f.
Anatolien 210.
Andersen, Emilie, da. historiker 453-458.
-, Ernst, da. jurist 499.
-, H. C., da. digter 485f.
-, H. N., da. forretningsmand 273f.
-, J. Oskar, da. kirkehistoriker 293 305 309 320ff 337 341-349 351-354 356 362.
Andersson, Erik, sv.-fi. officer 432.
-, Thorsten, sv. navneforsker 548f.
Andrea Bianco, ital. kartograf 77ff 82 85 89.
Andrae, Carl Göran, sv. historiker 204f.
Andreas Suneson, da. ærkebiskop 44.

- Andrén, Nils, sv. statskundskabsforsker 287ff.
- Andresen, A. P., borgmester i Flensborg 182.
- Angmagssalik 79f.
- Anker, Carsten Tank, no. jernværksejer 181.
- Ann Arbor, Michigan 127.
- Ansgar 41 51 440.
- Antiochia 413 547.
- Antiochos III af Syrien 387.
- Antiochos IV af Syrien 546ff.
- Antwerpen 456f.
- Anund Jakob, sv. konge 40.
- Apamea 547.
- Arbman, H., sv. arkæolog 39.
- Archangelsk 565.
- d'Archimbaud, Gabrielle Démiens, fr. arkæolog 226.
- Arhning, J. O., da. historiker 235f.
- Are Frode, isl. historieskriver 215 437f.
- Aristoteles, gr. filosof 364 366–370.
- Arnald, biskop over Grønland 72 75.
- Arne, biskop over Grønland 75.
- Arnold af Lübeck, ty. historieskriver 56.
- Aron, Raymond, fr. sociolog 126 134ff.
- Artlenburg (Sachsen) 50.
- Arup, Erik, da. historiker 32f 41 49 54 157 163 203 377f.
- Arresø 448.
- Asa, jød. konge 389.
- Ashton, T. S., eng. historiker 255 564.
- Asien 89 573f 580.
- Asinius Pollio, rom. historieskriver 401.
- Askov 282f.
- Aslaksen, Kurt, da. teolog 338.
- Asmundsen, Tyge, da. biskop 463.
- Asquith, H. H., eng. politiker 262.
- Asser, da. ærkebiskop 44 50 52 56 74f.
- Athen 211f.
- Attika 211.
- Attila, hunnerkonge 387.
- Attolico, Bernardo, ital. diplomat 110.
- Augsburg 564.
- Augustin, kirkefader 394 424f 427.
- Augustus, rom. kejser 399 f 411 543 546.
- Australien 573.
- Ausá (Skåne) 463.
- Avignon 69.
- Azorerne 189.
- Bach, Elin, da. historiker 570.
- , Erik, da. historiker 409.
- Badian, E., eng. historiker 403f.
- Bagdad 38f.
- Bager, Einar, sv. arkivar 453–458.
- Bagge, Povl, da. historiker 8 140 146–159 203 206ff 282f 537ff.
- Bailloud, Gérard, fr. arkæolog 541f.
- Balfour, Michael, eng. historiker 268ff.
- Ballin, Albert, ty. skibsreder 273.
- Bang, P. G., da. embedsmand 489.
- Banner, Erik, da. rigsråd 295 350.
- Bara hd. (Skåne) 461 463 469.
- Baramahal (Indien) 575 577.
- Baranowski, B., po. historiker 248.
- Barb, A. A., eng. religionshistoriker 424.
- Bardenfleth, Carl Emil, da. politiker 490 493.
- Basel 166 241.
- Bastrup 47.
- Batavia 563.
- Bath, B. H. Slicher van, holl. historiker 536f 557.
- Bauhin, Caspar, schw. botaniker 241.
- Baumer, F. L., amer. historiker 557f.
- Bayern 259f.
- Bayeux 47 554.
- Beard, Charles A., amer. historiker 5.
- Beaglehole, T. H., eng. historiker 575–578.
- Beaumont, Elie de, fr. geolog 261.
- Becatti, Giovanni, ital. arkæolog 213.
- Bechuanaland 586.
- Becker, C. J., da. arkæolog 441–452.
- Beckett, Francis, da. kunsthistoriker 50.
- Behrend, Harald, ty. historiker 170–176.
- Beldenak, Jens Andersen, da. biskop 299.
- Belgien 96 99 103 108 114 119 255 272 595.
- Bellary (Indien) 575ff.
- Beloff, Max, eng. historiker 516.
- Benediktsson, Jakob, isl. filolog 240.
- Benestad (Skåne) 466.
- Bengalen 583.
- Benhadad, aramæisk konge 384.
- Beresford, Maurice, eng. historiker 225 227f.
- Berg, C., da. politiker 508.
- Bergen 75 168 200 529 565.

- Berges, Wilhelm, ty. historiker 380.
 Berggren, Håkan, sv. historiker 262 ff.
 Berlin 109 272 285 505 597 f.
 Bernard, Paul P., amer. historiker 259 f.
 -, Stephane, fr. sociolog 132 ff 136.
 Bernis, François Joachim de Pierre de, fr. udenrigsminister 258.
 Bernstorff, A. P., da. udenrigsminister 144.
 -, J. H. E., da. udenrigsminister 511.
 Berntsen, Klaus, da. politiker 507 ff.
 Bertold, biskop af Garðar 69.
 Best, Werner, ty. embedsmand 599.
 Bethmann Hollweg, Theobald von, ty. rigskansler 270-274.
 Bidermann, Jacob, ty. jesuit 470.
 Bielke, Sten, sv. rigsskatmester 568.
 Bildt, A. R., sv. forretningsmand 589.
 Bille, Anders, da. rigsråd 456.
 -, Eske, da. rigsråd 230 456.
 Birka 38 439 f.
 Birma 582.
 Biskupin (Polen) 38.
 Bismarck, Otto von, ty. rigskansler 110 207 259 f 269 f.
 Bistrup 144.
 Bjarni Herjulfsson 60 64 f 87.
 Bjerregaard, Hans, da. præst 487.
 Bjork, David K., amer. historiker 140.
 Bjäre hd. (Skåne) 461.
 Bjæverskov hd. 235.
 Bjøl, Erling, da. statskundskabsforsker 132.
 Bjørkvik, Halvard, no. historiker 228.
 Bjørn, Claus, da. historiker 204 f.
 Bjørnbo, A. A., da. historiker 79.
 Bjørnson, Bjørnstjerne, no. digter 587.
 Björnstorp (Skåne) 462 f.
 Björnståhl, Jacob Jonas, sv. orientalist 233.
 Blekinge 460.
 Blicher, Steen Steensen, da. digter 485.
 Blinkenberg, Chr., da. arkæolog 1.
 Bloch, Herbert, amer. arkæolog 425.
 -, J., da. arkivmand 525.
 -, Marc, fr. historiker 557 582.
 -, Raimond, fr. historiker 543-546.
 Blomberg, Werner von, ty. general 92 191.
 Blædel, Nicolai, da. journalist 602.
 Boak, A. E. R., amer. historiker 420.
 Bock, Karl N., ty. filolog 186.
 Bodulf, eng. helgen 51.
 Boëthius, Axel, sv. arkæolog 213.
 Boisen, Mogens, da. oversætter 275 f.
 Bojsen, Frede, da. politiker 507 f 510.
 Bolin, Sture, sv. historiker 38 41 45 54 222 408.
 Bollerup 466.
 Bonifacius VIII, pave 69.
 Bonin, Eduard von, ty. officer 185.
 Bontems, Claude, fr. historiker 231 f.
 Boutruche, Robert, fr. historiker 227.
 Bordesholm, slesv. kloster 366 374.
 Borgbjerg, F. J., da. politiker 274.
 Bornholm 165.
 Bornhöved 49.
 Bosen, Jep, Malmøborger 458.
 Bosl, Karl, ty. historiker 551 f.
 Bossuet, Jacques-Bénigne, fr. teolog 569.
 Boston (Massachusetts) 253.
 Boström, Christopher Jacob, sv. filosof 160.
 -, E. G., sv. statsminister 265 f.
 Boulding, Kenneth E., amer. konfliktforsker 128.
 Boxer, C. R., eng. historiker 562 f.
 Braem, Goddert, da.-no. købmand 168.
 -, Johan, da.-no. købmand 168.
 Braidwood, Robert A., amer. arkæolog 5 20.
 Bramsnæs, C. V., da. politiker 282 f.
 Bramsted, Ernest K., ty.-amer. historiker 593 ff.
 Brancourt, Jean-Pierre, fr. historiker 231 f.
 Brandenburg 567.
 Brandes, Edvard, da. politiker 508.
 Brauchitsch, Walter von, ty. general 94.
 Braudel, Fernand, fr. historiker 225 582.
 Braunius, Georgius, ty. topograf 182.
 Bremen 40 f 51 54 74 f 241 528 533.
 Brenner, Alf, fi. genealog 569.
 Brest 191 f.
 Bretagne 67 119.
 Briey (Frankrig) 272.
 Bristol 555.
 British Museum 57.
 Broch, Hermann, ty. forfatter 28.
 Brochmand, Jesper, da. biskop 376 382 393.

- Brock, Eske, da. rigsråd 569.
 –, Ludvig Frederik, da. officer 178.
 Bromley, John, eng. historiker 537.
 Brugmans, Hajo, holl. historiker 563.
 Bruhn, Daniel, da. officer 139.
 Bruun, Henry, da. historiker 143 603.
 Bryson, I. L., amer. konfliktforsker 130.
 Brønderslev 526.
 Brøndsted, H. V., da. zoolog 158.
 –, P. O., da. arkæolog 1.
 Budé, Guillaume, fr. statsteoretiker 231f.
 Bugge, P. O., no. biskop 181.
 Bulgarien 269.
 Bull, Francis, no. litteraturhistoriker 478.
 –, Hedley, amer. konfliktforsker 129.
 Bundsen, Axel, da. arkitekt 183.
 Burckhardt, Jacob, schw. kulturhistoriker 206.
 Burgman, Torsten, sv. historiker 267f.
 Burleigh, Walter, eng. logiker 369.
 Bury, J. B., eng. historiker 408.
 Buchanan, Francis, eng. forfatter 577.
 Buganda 586.
 Buschardt, Leo, da. biblioteksmand 286f.
 Butterfield, Herbert, eng. historiker 537.
 Bülow, E. von, da. amtmand 479.
 Byzans 39 48f.
 Bække (Ribe a.) 450.
 Bødvar den Hvide, isl. bonde 438.
 Bøggild-Andersen, C. O., da. historiker 603.
 Böhm, Hermann, ty. generaladmiral 196.
 Böhmen 224.
 Børglum 166.
 Börringe (Skåne) 468.
 Cabeljavius, Johannes 241.
 Caenegem, R. C. van, belg. historiker 218f.
 Caere (Etrurien) 544 546.
 Caesar, rom. statsmand 162 390 395f 399 404ff 429.
 Calcutta 583f.
 Calixt, Georg, da. teolog 477.
 Calza, Guido, ital. arkæolog 213.
 Cambridge 537f 562 577.
 Campanien 544f.
 Campbell, Alistair, eng. filolog 554.
 Canada 574.
 Canara (Indien) 577.
 Canaris, Wilhelm, ty. spionagechef 103 121.
 Cannae 544.
 Canning, Charles John Lord, vicekonge i Indien 582.
 Caracalla, rom. kejser 412.
 Carcopino, Jérôme, fr. historiker 214.
 Carinus, rom. kejser 418.
 Carl X Gustav, sv. konge 534.
 Carl XIV Johan, sv. konge 178.
 Carls, Rolf, ty. admiral 189 191.
 Carlsson, Carl Oskar, sv. præst 143.
 –, Gottfrid, sv. historiker 140–143.
 –, Lizzie, sv. historiker 143 216ff.
 Carpini, Giovanni di Piano, ital. opdagelsesrejsende 59 68 85f 88.
 Carprocates, gnostiker 385.
 Carthago 544 546.
 Cassiodor, rom. embedsmand 420.
 Cato (den ældre), Marcus Porcius, rom. politiker 402.
 Cato (den yngre), Marcus Porcius, rom. politiker 401.
 Cavour, Camillo Benso greve af, ital. statsmand 261.
 Cederlöf, Olle, sv. historiker 535.
 Chamberlain, Arthur Neville, eng. politiker 111 596.
 –, Joseph, eng. politiker 262.
 Chang Chien, kin. politiker 580f.
 Chanut, Pierre, fr. diplomat 161 164.
 Charlotte Frederikke, prinsesse af Mecklenburg-Schwerin 180f.
 Chavaillon, Jean, fr. arkæolog 541.
 Child, Sir Josiah, eng. merkantilist 239.
 Childe, Gordon V., eng. arkæolog 4ff 21 25.
 Choiseul, Etienne François de, fr. udenrigsminister 258.
 Christensen, Aksel E., da. historiker 31–56 197ff 203 435–441 548ff.
 –, C. A., da. historiker 225 235.
 –, Villads, da. historiker 540.
 –, William, da. historiker 303.
 Christian I, da. konge 184 381 390.
 Christian II, da. konge 217 293f 297ff 315f 321 333f 336 343 345 356 455ff 559.
 Christian III, da. konge 184 361 378 381 390 454 456f.

- Christian IV, da. konge 85 169 234 375–378 382 392 ff. 475 477 559 f.
- Christian VI, da. konge 482.
- Christian VII, da. konge 173.
- Christian VIII, da. konge 144 ff 176–181 489 f.
- Christiania 256.
- Christiansen, Andreas (jun.), da. grosserer 182.
- Christina, sv. dronning 566.
- Christoffer, greve af Oldenburg, 454 f.
- Chu, Samuel C., amer. historiker 580 f.
- Church, W. F., amer. historiker 569.
- Churchill, Lord Randolph, eng. politiker 262.
- Cicero, Marcus Tullius, rom. politiker 386 397 401 405 470.
- , Quintus Tullius, rom. privatmand 401.
- Cinthio, Erik, sv. kunsthistoriker 50.
- Citeaux 50.
- Clairvaux 50.
- Clapp, B. W., eng. historiker 578 ff.
- Clark, G. Kitson, eng. historiker 528 581 f.
- , Grahame, eng. arkæolog 208 f.
- Claudierne, rom. senatorslægt 402.
- Claudius Clavus (Claudius Claussøn Swart), da. geograf 63 78–82 85 ff 89.
- Clausen, H. P., da. historiker 147–159 200 ff 431.
- Clemens VII, pave 69.
- Clusium (Etrurien) 544 f.
- Cockerill, William, eng. foretager 255.
- Coen, Jan Pieterszoon, holl. generalguvernør i Indien 563.
- Cohen, Sidney L., amer. arkæolog 549 f.
- Cohn, Georg, da. jurist 125 f 128.
- Colbaz 51.
- Cole, W. A., eng. historiker 253.
- Columbus, Christoffer 57 86 550 557.
- Comte, Auguste, fr. filosof 551.
- Connolly, James, irsk politiker 262.
- Constable, Giles, eng. historiker 219 ff.
- Constant, Charles de, schw. supercargo i Kanton 571.
- Constantius I, rom. kejser 423.
- Constantius II, rom. kejser 425.
- Corbett, Sir Julian, eng. søkrigsteoretiker 189 193.
- Cornelieerne, rom. senatorslægt 402.
- Courbin, Paul, fr. arkæolog 226.
- Courcelle, Pierre, fr. historiker 425.
- Courtois, Ch., fr. historiker 427.
- Coventry 555.
- Crassus, Marcus Licinius, rom. politiker 404.
- Crone, G. R., eng. bibliotekar 59.
- , Henriette, f. Konow 509.
- Cronstedt, Carl, sv. oberst 251.
- Crouzet, François, fr. konfliktforsker 133.
- Cuddapah (Indien) 575 ff.
- Cunningham, John, skotsk søofficer 84.
- , William, eng. historiker 238.
- Curzon, Lord George, eng. generalguvernør i Indien 585.
- Czaplinski, Wladyslaw, po. historiker 247 f.
- Czarniecki, Stefan, po. feltherre 249 f.
- Czestochowa (Polen) 248.
- Cypern 133.
- Cyrus den Store, pers. konge 389.
- Cörper, Georg, da. kancelliembedsmand 231.
- Dagö 189.
- Dah Sun (Kina) 581.
- Dahl, Frantz, da. retshistoriker 273.
- , Ottar, no. historiker 10 13 147–154 157 200 f 431.
- , Sven, sv. geograf 463 469.
- Dahlberg, Erik, sv. officer 534.
- Dahlerup, Troels, da. historiker 165 ff 229 244 f 526 f 555 f 559 603.
- Dahlgren, Stellan, sv. historiker 565–568.
- Daladier, Edouard, fr. politiker 596.
- Dalby 51.
- Dalgas, Enrico Mylius, da. officer 484–487.
- Dalgård, Sune, da. historiker 167–170.
- Dalin, A. F., sv. filolog 233.
- Dallin, A. B., da. teolog 375 f.
- Damgarten (Mecklenburg) 251.
- Damsholt, Torben, da. historiker 213 f 407–430.
- Daniel 384 387.
- Danielsson, Arne, sv. museumsdirektør 535.
- Danneskiold-Samsøe, Conrad, da. lensgreve, amtmand 178 f.

- Danneskjold-Samsøe, Frederik greve, da. officer og embedsmand 481.
- Dannevirke 38.
- Danton, Georges Jacques, fr. revolutionær 262.
- David 381 384 389.
- Deane, Phyllis, eng. historiker 253ff.
- Decius, rom. kejser 423.
- Deichmann, Carl, no. bogsamler 477f.
- Delmenhorst 258.
- Delos 387.
- Demosthenes, gr. statsmand 211.
- Demougeot, Emilienne, fr. historiker 415.
- Derigny, Louis, fr. historiker 571ff.
- Desborough, V. R. A., arkæolog 210.
- Deuntzer, J. H., da. politiker 573.
- Deutsch, Karl W., amer. konfliktforsker 123ff 137.
- Dévèze, Michel, fr. historiker 228.
- Diderichsen, Paul, da. filolog 158.
- Diesner, Hans-Joachim, ty. historiker 426f.
- Dimitrakos, D., gr. klass. filolog 382.
- Diokletian, rom. kejser 409 411 416 418.
- Dionysios fra Halicarnassos 543.
- Donne, John, eng. digter 563.
- Dons, Aage, da. forfatter 214.
- Dopsch, Alphons, østr. historiker 408 417.
- Dorothea, Christoffer af Bayerns dronning 141.
- Dorothea, Christian III's dronning 378.
- Dorothea, hertuginde af Preussen 230f.
- Douaumont (fort ved Verdun) 276.
- Douglas, David C., eng. historiker 553.
- , L. W. A., sv.-no. udenrigsminister 265f.
- Drachmann, A. B., da. klass. filolog 397.
- Droysen, Johann Gustav, ty. historiker 11f 148 206.
- Disko-bugten 79.
- Duby, Georges, fr. historiker 226 228.
- Dumézil, Georges, fr. kulturhistoriker 215.
- Dumreicher, Carl Otto, da. embedsmand 490.
- Durkheim, Emile, fr. filosof 25f 207.
- Duroselle, J.-B., fr. konfliktforsker 129 133f.
- Dušková, Šaša, tjekk. historiker 224.
- Dybdahl, Vagn, da. historiker 273 540.
- Dybvad, Jørgen, da. teolog 377f 393f.
- Dyggve, Ejnar, da. arkæolog 446-452.
- Dönitz, Karl, ty. admiral 196.
- Daae, L., no. historiker 363 365.
- Eadgar, angels. konge 553.
- Ebbesson, Christian, da. hofembedsmand 375.
- Ebert, Max, ty. politiker 7 24.
- Eckersberg, C. W., da. maler 182.
- Edvard Bekenderen, angels. konge 554.
- Edwin, eng. jarl 555.
- Eggers, H. J., ty. arkæolog 10f 14.
- Ehrle, Frantz, ty. kardinal 363.
- Eichmann, Adolf, ty. nat.socialist 597.
- Eidsvold 145 176f 181.
- Einarsdóttir, Ólafía, isl.-da. historiker 540f.
- Eirik Upsi Gnipsson, biskop over Grønland 61 64 68-73 86-90.
- Ejder, Bertil, sv. filolog 458-469.
- Ekman, C. G., sv. politiker 280.
- , Karl, sv. journalist 589.
- Elander, Karl, sv. politiker 589.
- Elisabeth I, eng. dronning 237f 563.
- Elisabeth, prinsesse af Østrig 217.
- Elisabeth, da. prinsesse 378.
- Eller, Povl, da. historiker 246.
- Ellehøj, Svend, da. historiker 603.
- Ellingsted (Slesvig) 175.
- Elton, G. R., eng. historiker 528.
- Elvander, Nils, sv. historiker 264.
- Emma, Knud den Stores dronning 554.
- Emund den Slemme, sv. konge 43.
- Engelbrektsson, Engelbrekt, sv. hovedsmand 142.
- Engel-Janosi, F., østr. historiker 197.
- Engels, Friedrich, ty. socialist 261f 539.
- England 29 36 39 46 49 51 55 91 93-96 98f 101f 104 107f 110f 113f 118-121 167 178 181 191 195 225-228 237ff 252-256 273 514 522 528f 532 536 538 550 552-556 563f 571f 574ff 578f 581ff 593 595f.
- Engström, Sten, sv. historiker 230f.
- Ennius, Quintus, rom. digter 386.
- Ensslin, Wilhelm, ty. historiker 428.
- Erfurt 363-366 368 370 373f.
- Erich, August, da. kancellisekretær 375f 393.

- Erik Ejegod, da. konge 44.
 Erik af Pommern, da. konge 143 230.
 Erik Sejrsæl, sv. konge 140.
 Erslev, Kr., da. historiker 8 12f 49
 54 141 143f 148f 152ff 162 201f
 230 293 432f.
 Esajas 387f.
 Eskil, ærkebiskop af Lund 44 50 52.
 Eskil, ærkebiskop af Nidaros 69.
 Eskilstuna (Sverige) 232.
 Estland 190.
 Estrup, J. B. S., da. politiker 508.
 Etrurien 543-546.
 Etdorf, Hasso von, ty. officer 109.
 Evans-Fritchard, E. E., eng. etnolog 28.
 Eversley, D. E. C., eng. historiker 200.
 Ezechias, jød. konge 389.
 Eusebios, gr. kirkehistoriker 423.
 Eutropius, rom. historieskriver 418.
- Fabricius, Gajus F. Luscinius, rom. hærfører 387.
 Fabricius, Knud, da. historiker 162
 273 376 382 393.
 Fabritius, Albert, da. historiker 145
 176f 286f.
 Fairbank, J. K., eng. historiker 580.
 Falbe-Hansen, V., da. nationaløkonom
 561.
 Falck, Niels Nicolai, slesv.-holst. jurist
 171.
 Falkenhayn, Erich von, ty. general 273.
 Falkenhorst, Nicolaus von, ty. general
 116.
 Falklandsøerne 574.
 Falkman, Ludvig B., sv. landmåler
 460-465 467ff.
 Fairmouth (Massachusetts) 550.
 Falster 166 455 467 485.
 Falster, Christian, da. klass. filolog 477.
 Farao 379 387.
 Farmer, D. L., eng. historiker 563f.
 Febvre, Lucien, fr. historiker 208.
 Feldbæk, Ole, da. historiker 252f 570-
 575.
 Fennell, J. L. I., eng. historiker 236f.
 Fink, Troels, da. historiker 171 173ff 511.
 Finkelstein, L., amer. konfliktforsker
 130.
 Finland 102 104 111 190 250ff 292
 535 559 569.
- Fischer, Erik, da. kunsthistoriker 246.
 -, Fr., ty. historiker 272.
 -, Roger, amer. konfliktforsker 128f.
 Fjære hd. (Halland) 548.
 Flaccerne, rom. senatorslægt 402.
 Flatey (Breiðifjörður, Island) 74.
 Flensborg 175 181-186 533.
 Fljot (Island) 438.
 Floto, Inga, da. historiker 270f 278f
 284 591.
 Flädie (Skåne) 462.
 Fontenay 50.
 Forchhammer, G., da. geolog 1.
 Forni, G., ital. historiker 411.
 Forsell, Hans, sv. historiker 161.
 Fox, Annette Baker, amer. historiker
 511.
 Foxe, John, eng. præst 556.
 Frandsen, Karl-Erik, da. historiker 247-
 250.
 Frank, Tenney, amer. historiker 399.
 Frankeriget 222.
 Frankfort, H., amer. arkæolog 20.
 Frankrig 46f 50f 55 91 93 95f 104 117
 165 187 189 225-228 255 257f 260f
 264 272 277 490 513 536 542 551
 571 574 582 586 596 599ff.
 Frants I, fr. konge 231.
 Frederik I, da. konge 230 316 338 340f
 352 354-361 381 390 454 456.
 Frederik II, da. konge 375 378 381
 383 390 460 478.
 Frederik III, da. konge 249f 376 393
 475.
 Frederik IV, da. konge 475f 482 485.
 Frederik VI, da. konge 144 177-180 489.
 Frederik VII, da. konge 185f 489f
 498-501 505.
 Frederik, da. arveprins 181.
 Frederik II (den Store), preuss. konge
 260 270.
 Frederik III, preuss. konge 269.
 Frederik Vilhelm, kurfyrste af Branden-
 burg 249.
 Frederiksborg 495.
 Frederiksen, Erik Ellegaard, da. bog-
 titretæller 470.
 Freund, W. H. C., eng. religionshistori-
 ker 426.
 Freymond, Jacques, schw. konfliktfor-
 sker 131f 134.

- Fricke, Kurt, ty. admiral 113.
 Fridericia, J. A., da. historiker 144 375.
 Friedrich, Gustav, tjekk. historiker 224.
 Friis, Aage, da. historiker 145 157 506.
 – (Kragrup), Christian, kansler 240.
 –, Johan, kansler 230.
 –, Jørgen, da. biskop 315 333.
 Frisch, Hartvig, da. klass. filolog 211 397 520.
 Frisland 49 536.
 Fritsch, Werner von, ty. general 92 191.
 Frosta hd. (Skåne) 465.
 Fryxell, Anders, sv. historiker 160f.
 Frödin, John, sv. geograf 469.
 Frölich, Lorens, da. maler 183.
 Fuglum, Per, no. historiker 264 587f.
 Fulvierne, rom. senatorslægt 402.
 Furber, Holden, eng. historiker 573.
 Furtenbach, Børje, sv. officer 534.
 Fustel de Coulanges, N. D., fr. historiker 408.
 Fyn 307 467 533 549.
 Fyrkat 33f 37 54.
 Färs hd. (Skåne) 464.
 Færøerne 189 504.
 Fønien 546f.
- Gabba, E., ital. historiker 412.
 Gad, Finn, da. historiker 57–90 551.
 Gadebusch (Mecklenburg) 251.
 Gadh, Hemming, sv. biskop 141.
 Gagé, Jean, fr. historiker 410ff 419.
 Galerius, rom. kejser 423.
 Galla Placidia, rom. kejserinde 421.
 Gallien 420 423 428.
 Galster, Georg, da. numismatiker 52 235.
 Gamson, William A., amer. konfliktforsker 129.
 Ganshof, F. L., belg. historiker 218f.
 Garðar 63 69 75 77 88.
 Gardic, Magnus Gabriel de la, sv. rigskansler 568.
 Garnisonsbibliotek, Det kgl. 275 532.
 Geijer, Erik Gustaf, sv. historiker 159ff.
 Geissler, Hans ty. officer 116.
 Gelzer, Matthias, ty. historiker 396ff 406.
 Gemzell, Carl-Axel, sv. historiker 91–96 99ff 105 107f 112ff 116 119f 122 187–196.
 Genève 291.
 Geodætisk Institut 34.
 Georg, hertug af Lüneburg 477.
 Gersdorff, Rudolph baron, stiftamtmand 479.
 Gibbon, Edward, eng. historiker 407f 410.
 Gislinge (Holbæk a.) 235f.
 Gissel, Svend, da. historiker 225–228 235f 458–469.
 Gieysztor, A., po. historiker 197 225.
 Gla (Grækenland) 209f.
 Gladstone, William, eng. politiker 262 584.
 Glamann, Kristof, da. historiker 200 478–483 559–562.
 Glavendrup (Fyn) 450.
 Glénisson, Jean, fr. historiker 228.
 Glob, P. V., da. arkæolog 450.
 Godefroy (Gothofredus), Jacques, fr. retslærd 412.
 Goebbels, Joseph, ty. nationalsocialist 592–595.
 Goitein, S. D., isr. historiker 222.
 Goormaghtigh, John, amcr. konfliktforsker 131 133.
 Gopal, Sarvepalli, ind. historiker 582–585.
 Gottorp 171 184 533.
 Gouber, A. A., sovj. historiker 197.
 Graccherne, rom. politikere 395 399 404.
 Graebner, Fritz, ty. etnolog 4.
 Graham, A. J., eng. historiker 212.
 Gram, Hans, da. historiker 239 471.
 Grandjean, Bredo L., da. historiker 570.
 Gratian, rom. kejser 425.
 Grees, Hermann, ty. historiker 227.
 Grégoire, H., belg. historiker 423.
 Gregor VII, pave 42f.
 Gregor af Tours 218.
 Greifswald 363f 373.
 Greiner, Helmuth, ty. historiker 98 116.
 Gretely (v. Tibirke kirke) 447.
 Griffith, Arthur, irsk politiker 262.
 Grimm, Jacob, ty. historiker 216 f.
 Groener, Wilhelm, ty. general 196.
 Grotius, Hugo, holl. retslærd 123.
 Grækenland 209 212 225 544 546.
 Grønbech, Vilhelm, da. kultur- og religionshistoriker 9 163.

- Grønland 59–63 65–85 87–90 186 521 551.
- Gudme, Peter de Hemmer, da. journalist 598.
- Guichonnet, Paul, fr. historiker 591.
- Guizot, François, fr. historiker 162.
- Gunnensen, Birger, da. ærkebiskop 467.
- Gunther, John, amer. journalist 602.
- Gustav III, sv. konge 233.
- Gustav V, sv. konge 280.
- Gustav II Adolf, sv. konge 247 432 567.
- Gustav Vasa, sv. konge 140f 432.
- Guy af Amiens, fr. biskop 554.
- Gyldenstjerne, Karen 467.
- , Knud Axelsen 245.
- , Knud Henriksen 245.
- , Knud Predbjørnsen 245.
- , Mogens 463.
- Gyler, Wulf, lybsk skriver i Gustav Vasas tjeneste 141.
- Gyllenborg, Jacob, sv. greve 567.
- Günther, Christian, sv. diplomat 111.
- Gärds hd. (Skåne) 465 468.
- Gävle 251.
- Göinge hd. (Skåne) 461.
- Gonge, Mikkel Pedersen, høvedsmand 462.
- Göring, Hermann, ty. nationalsocialist 100 110 112 114–117 122 596.
- Görlitz, Walter, ty. historiker 92 94 98 104 116.
- Göteborg 31 204.
- Göttingen 366.
- Goye, Birgitte 234.
- , Henrik 454.
- , Mogens 294–310 312 314 316 327 332f 335f 338 350.
- Haarlem 246.
- Habakkuk, H. J., eng. historiker 254.
- Hachmann, R., ty. arkæolog 5.
- Hadenius, Stig, sv. historiker 264ff.
- Haderslev 183.
- Hadrian, rom. kejsler 418.
- Hadrian IV, pave 219ff.
- Haelwegh, Albert, da. kobberstikker 246.
- Hagelin, Wiljam, no. forretningsmand 103.
- Hagemann, W., ty. historiker 593.
- Hagen, Anders, no. arkæolog 444.
- Hakon Jarl 438.
- Halberstadt 167.
- Hald (Jylland) 245.
- Halder, Franz, ty. general 99f 105ff 109–114.
- Hale, Oron J., amer. historiker 592f.
- Hall, C. C., da. politiker 499.
- , James, eng. opdagelsesrejsende 84.
- Halland 460 462 467.
- Halmstad 461.
- Hambro, Carl Joachim, no. politiker 108.
- Hamburg 40f 52–56 74f 169 238 273 528 533 536 565.
- Hamle, L. E., da. forfatter 539.
- Hammarström, Ingrid, sv. historiker 566.
- Hammerich, L. L., da. filolog 218.
- Haneberg (Näshulta s. Södermanland) 232f.
- Han hd. 549.
- Hanneken, Hermann von, ty. general 599.
- Hannestad, Knud, da. historiker 420f.
- Hannibal 544.
- Hans, da. konge 231.
- Hans Bogbinder, borger i Malmø 455f.
- Hans Brolægger, stiftsskriver i Lund 462.
- Hans Byskriver (Malmø) 454.
- Hansen, C. Rise, da. historiker 236 569.
- , Georg, da. historiker 569.
- , Per, byfoged i Malmø 455.
- , Sv. Aa., da. økonom 200.
- Hanssen, Georg, ty. agrarhistoriker 170 172.
- , H. P., da. politiker 144.
- Harald Blåtand, da. konge 41.
- Harald Godwinsøn, eng. konge 553 555.
- Harald Hen, da. konge 43f.
- Harald Hårderåde, no. konge 39 43 48.
- Hardeknud, da. konge 554.
- Hargreaves, John D., eng. historiker 586.
- Harjager hd. (Skåne) 461.
- Harlow, Vincent T., eng. historiker 573ff.
- Harsberg, Erling, da. klass. filolog 213f.
- Harsin, P., belg. historiker 197.
- Hassø, Arthur G., da. historiker 378.
- Hastings (England) 553ff.

- Hawkes, C. F. C., eng. arkæolog 18.
 Heckscher, Eli F., sv. økonomisk historiker 536.
 Hedar, Sam., sv. historiker 232f.
 Hedberg, Jonas, sv. militærhistoriker 250ff.
 Hedeby 38.
 Hedensö (Näshulta s. Södermanland) 232f.
 Hedin, S. A., sv. politiker 262ff.
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, ty. filosof 160.
 Heidelberg 364 368 396.
 Heinze, Richard, ty. klass. filolog 398.
 Helgesen, Povl, da. teolog 230 340 343–346 359 362.
 Helk, Vello, da. historiker 530.
 Hellegouarc'h, J., fr. klass. filolog 405.
 Helsingborg 455 461f.
 Helsingø 447.
 Helsingfors 251.
 Helsingør 350 526 569.
 Hempel, Carl G., amer. filosof 26.
 Henderson, W. O., eng. historiker 255f.
 Henningsen, Sven, da. historiker 123 511.
 Henrichsen, Erik, da. forfatter 509.
 Henrik Løve, hertug af Sachsen 49.
 Henrik IV, fr. konge 237.
 Henrik, biskop over Grønland se Eirik Upsi Gnutsson.
 Henriksen, Ditlev, rådmænd i Malmø 455.
 Herakleios, østrom. kejser 409.
 Herbord, ty. historieskriver 53 56.
 Herder, Johann Gottfried, ty. digter 261.
 Herlitz, Nils, sv. retshistoriker 266.
 Herlufsholm 233f 560.
 Herrestad (Skåne) 461.
 Herbert, George, eng. digter 563.
 Herbst, Stanislaw, po. historiker 248.
 Herrick, Robert, eng. digter 563.
 Hertzberg, Ebbe, no. historiker 229.
 Heurlin, Bertel, da. historiker 290ff.
 Heytesbury, William, eng. logiker 369.
 Hyderabad (Indien) 575.
 Hieronymus, kirkefader 425.
 Higounet, Charles, fr. historiker 228.
 Hildebrandt, Hans, sv. historiker 161.
 Hildeheim 46.
 Hill, Christopher, eng. historiker 564.
 Hindenburg, Paul von, ty. præsident 273.
 Hippias, gr. filosof 385.
 Hippolytus Romanus, kirkefader 423.
 Hitler, Adolf 91–99 101–113 115–122 185 187 189 191 194f 207 270 285 513 517f 592 594–599.
 Hjejl, Benedicte, da. historiker 575–578 582–585.
 Hjelholt, Holger, da. historiker 181–186 232f 274 511.
 Hjermind (Viborg a.) 487.
 Hjærne, Harald, sv. historiker 160ff 164.
 Hjerring 296 298.
 Hofer, Walther, ty. historiker 93 104.
 Hoffmann, Erich, ty. historiker 182.
 –, Olof, sv. træfæmaler 535.
 Hofmeister, A., ty. historiker 365f.
 Hofstaðir i Myvatnssveit, isl. gård 437 443f.
 Hojer, Andreas, da. historiker 469 474–478.
 Holberg, Ludvig, da. historiker 469–478.
 Holland 96 99 101 103 108 113f 119 274 536 538 574 595.
 Hollingstedt 175.
 Holm, Edvard, da. historiker 481 483.
 –, Nils F., sv. historiker 265 534.
 Holmberg, Åke, sv. historiker 585f.
 Holmby (Skåne) 465.
 Holmgaard, Jens, da. historiker 478–488 525ff.
 Holmsen, Andreas, no. historiker 540f.
 Holstebro 526.
 Holstein, J. L., da. statsminister 234.
 Holsteinborg 526.
 Holsten 170–176 184 258 374 503 505 533 570.
 Holsti, Eino Rudolf, fi. diplomat 103.
 –, Ole R., amer. konfliktforsker 136.
 Holthus, Peter, borgmester i Malmø 453.
 Homer 388.
 Home, Alistair, eng. journalist 275f.
 Horns hd. 235.
 Hoseas 387.
 Hossbach, Friedrich, ty. officer 93 595.
 Hostrup, C., da. præst 510.
 Hoxha, Enver, albansk kommunistleder 602.

- Hrafinkel, isl. høvding 215.
 Huai, kin. flod 580.
 Hubatsch, Walther, ty. historiker 103
 106 109f 115 117 187 194 598ff.
 Huitfeldt, Arild, da. historiker 230 234
 315f 338f 360.
 Hunne, Richard, eng. købmand 556.
 Hunnius, Chr., 375.
 Hus, Jan, tjekk. reformator 364 373.
 Husum 185.
 Hvass, Jens, landsdommer i Nørrejylland 295.
 Hvetbo hd. (Hjørring a.) 549.
 Hvid, Niels, da. biskop 461f.
 Hvidding (Sønderjylland) 446.
 Hvidt, Kristian, da. historiker 507–510.
 Hvidtfeldt, Johan, da. historiker 181
 184 293ff 301f 305 310 312 333ff
 360 529.
 Hübner, R., ty. historiker 11.
 Hærens Arkiv 531f.
 Hæstrup, Jørgen, da. historiker 511.
 Høeg, Carsten, da. klass. filolog 211
 401.
 Høegh-Guldberg, Ove, da. politiker
 181.
 Høgsbro, Sofus, da. politiker 508ff.
 Høks hd. (Skåne) 461 548.
 Hørby, Kai, da. historiker 218–221 551f.
 Hørning (ved Randers) 446.
 Hørup, Viggo, da. politiker 588.
 Høvelte 532.
 Höör (Frosta hd., Skåne) 465.
 Haagensen, Clement, kannik i Lund
 462.
 Håkon Magnusson, no. konge 217.
 St. Ibb (Hven) 459.
 Ilsoe, Grethe, da. historiker 527 529ff
 540.
 –, Harald, da. historiker 230f 237f
 469–478.
 Imperial War Museum 274.
 Indiana (U.S.A.) 199.
 Indien 209 215 572 574ff 578 582ff.
 Ingelstad hd. (Skåne) 466 548.
 Ingstad, Helge, no. historiker 550f.
 Innocens III, pave 221.
 Iolkos (Grækenland) 210.
 Iran 215.
 Irland 261f 528f 563f.
 Island 59ff 72ff 77 79 81f 84 88 168
 189 240f 443 445 504.
 Italien 46 50f 55 225 228 282 396 403f
 410 419f 428 514 536 543 595f.
 Ivan IV den Skrækelige, russ. czar
 236f.
 Ivar Barðson, official i Garðar 75.
 Jacobsen, Knud Dahl, no. historiker
 204.
 Jacobus de Sancto Martino 368.
 Jansen, F. J. Billeskov, da. litteratur-
 historiker 470 474 476.
 Japan 268 580 596.
 Jasna Gora (Polen) 248.
 Jaspers, Karl, ty. filosof 598.
 Jechonia, jød. konge 386.
 Jelling 46 441f 446 449 451f.
 Jena 11 141.
 Jensen, C. A., da. maler 182.
 –, Frede P., da. historiker 375–382.
 –, Hans, da. historiker 509.
 –, H. C., flensb. stænderdep. 186.
 –, Jørgen, da. arkæolog 1–30 208–211
 541f.
 –, Sigurd, da. historiker 239–242.
 Jersin, Jens Dinesen, da. biskop 471.
 Jerusalem 82 533 547.
 Jeschonnek, Hans, ty. officer 105f 112.
 Jexlev, Thelma, da. historiker 530.
 Job 387.
 Jodl, Alfred, ty. generalmajor 92ff 97f
 100f 104–107 112–122.
 Johannes XXIII, pave 69.
 Johannes, munk 68.
 Johannes Buridanus, fr. filosof 366 373.
 Johannes Meyer fra Lübeck 366 368
 370 374.
 Johannesson, Gösta, sv. historiker 467.
 Johannsen, Hans Peter, flensb. biblio-
 tektdirektør 182.
 –, Gustav, sønderjy. politiker 185.
 Johansen, Holger Friis, da. klass. filo-
 log 239–242.
 –, Paul, ty. historiker 50.
 John, Eric, eng. historiker 552f.
 Jomsborg 33.
 Jón Smyrill, biskop af Grønland 75.
 Jón Ógmundarson, biskop af Hólar 73f.
 Jones, A. H. M., eng. historiker 412ff
 416–421 424 426f.

- Jónsson, Finnur, isl. filolog 75 437.
 Jordan, Karl, ty. historiker 532.
 Josafat 381 389.
 Josef II, østr. kejser 259f.
 Josias 381 389.
 Judge, H. G., eng. historiker 569f.
 Judæa 548.
 Jugoslavien 602.
 Jugurtha, numiderkonge 404.
 Julian, rom. kejser 418.
 Justinian, rom. kejser 428.
 Juvenal, Decimus Junius, rom. satiriker 385.
 Jylland 247 249 294 297f 307 310 312 335f 350 466 485ff 505 527 549.
 Jäger, Helmut, ty. geograf 226.
 Jägerskiöld, Stig, sv. rethistoriker 242ff.
 Järrestad hd. (Skåne) 462 464.
 Jørgensen, A. D., da. historiker 203 510.
 -, Andreas, da. historiker 530.
 -, Ellen, da. historiker 51 230 363 365 477.
 -, Frank, da. historiker 529 531.
 -, Harald, da. historiker 488-510 526f.
 -, Johan, da. historiker 528 531 564f 569.
 -, Poul Johannes, da. rethistoriker 296 300 302 306f 309.
 Jørund Gode, isl. bonde 438.
- Kairo 222.
 Kallias, ath. politiker 212.
 Kalmar 142.
 Kalø 479.
 Kanara (Indien) 575.
 Kanstrup, Jan, da. historiker 204f.
 Kanton 570-573.
 Kap det gode Håb 574.
 Kapverdiske øer, De 189.
 Karl den Store, frankerkonge 39 389 410 552.
 Karl X Gustav, sv. konge 247 249 565ff.
 Karl XI, sv. konge 567.
 Karl XII, sv. konge 251.
 Karlskrona 460 535.
 Katharina af Medici, fr. dronning 231.
 Kannitz-Rietberg, fyrst Wentzel, østr. udenrigsminister 259f.
 Kaupang (Skiringsal) 38.
 Kazimierz, Jan, po. konge 248ff.
- Keitel, Wilhelm, ty. general 92 97f 104 106-110 112 115f 122.
 Kellenbenz, Hermann, ty. historiker 200.
 Kelman, Herbert C., amer. socialpsykolog 128 518.
 Keos (Grækenland) 209f.
 Kersten, Adam, po. historiker 247-250.
 Keynes, John Maynard, eng. nationaløkonom 591.
 Kiangsu (Kina) 580.
 Kiel 145 178 189f 366f 374 532ff.
 Kielland, Alexander, no. forfatter 256f.
 -, Gabriel Schanche, no. købmand 256.
 -, Jacob, no. købmand 256.
 Kienast, D., ty. historiker 402.
 Kiev (Rusland) 48.
 Kina 209 570-574 580f 602.
 Kind, sv. landskab 548.
 Kirchhoff, Hans, da. historiker 187-197 284ff 597-600.
 Kjølens, Frits Hammer, da. søofficer 285.
 Kleidemos, attisk historieskriver 212.
 Klein, Burton H., amer. historiker 95.
 Kleineidam, E., ty. historiker 363 365. 373.
 Klineberg, Otto, amer. konfliktforsker 128.
 Klint, Helge, da. militærhistoriker 250ff 274ff 531f 534f.
 Kniphof, Claus, da. kaperhøvding 456f.
 Knud den Store, da. konge 39ff 52 554.
 Knud den Hellige, da. konge 40 44 55.
 Knud VI, da. konge 44 55.
 Knud Lavard 44 51 55.
 Knudsen, Hans, da. historiker 469 540.
 Knutsson, Paul, udsending til Grønland 75.
 Koblenz 594.
 Koch, Christian Dahlerup 550f.
 -, Hal, da. kirkehistoriker 41 409.
 Kock, Jørgen, borgmester i Malmø 455 457.
 Kohns, H. P., ty. historiker 420.
 Koht, Halvdan, no. historiker 31 54 177.
 Kolderup-Rosenvinge, J. L. A., da. rethistoriker 293f 300 313 316 469.

- Kondratieff, N. D., russ. økonom 254.
Kgl. Bibliotek, Det 334 365 377 523.
Kongo 534.
Konstantin den Store, rom. kejser 389
409 418 430.
Konstantinopel 413 415.
Koppe, Wilhelm, ty. historiker 226.
Korhonen, Arvi, fi. historiker 432.
Kornerup, Bj., da. kirkehistoriker 235
377f.
Kors-ørne (norrøn tradition) 79.
Korsør 236.
Kossack, G., ty. arkæolog 5.
Kossinna, Gustav, ty. arkæolog 2-5 29.
Krabbe, Tyge, da. rigsmarsk 455f.
Kraft, Ole Bjørn, da. politiker 513.
Krag, Erik, oversekretær i Da. Kanc.
531.
Kragelund, A., da. klass. filolog og litt.
historiker 469-474.
Krakow 367.
Kreisky, Bruno, østr. udenrigsminister
290f.
Krenzlin, Anneliese, ty. geograf 226.
Kreta 209f.
Kretschmer, K., da. historiker 181.
Krieger, A. F., da. politiker 152 495
498 501 509f.
Kristianstad 460.
Krogh, Knud, da. arkæolog 446.
Krohn, August, slesv.-holst. officer 185.
Kroman, Erik, da. historiker 453-458.
Kronika, Jakob, da. journalist 597f.
Krüger, Paul, præsident i Transvaal 269.
Kubala, Ludwik, po. historiker 247.
Kuhn, Alfred, amer. sociolog 518.
-, H., ty. filolog 5 50.
Kumogaards len (Finland) 559.
Kundby (Holbæk a.) 235f.
Kungfutse, kin. filosof 580.
Kurbuskij, Andrej, russ. fyrste 236f.
Kurck, Knut, sv. godsejer 233.
Kærby (ved Randers) 445.
København 140 144 168 171 239f 256
266 285 334f 359 368 375 393 454f
469 472 508 526 532f 560f 598.
Køge 479.
Köln 363f 368 374 536.
Königsberg 565.
Körner, Sten, sv. historiker 553ff.
Kaartvedt, Alf, no. historiker 264.
Labrousse, Ernest, fr. historiker 537.
la Cour, Vilhelm, da. historiker 36.
Lactantius, rom. historieskriver 423.
Lafeber, C. V., holl. historiker 273.
Lagerroth, Fredrik, sv. historiker 380.
Laholm (Halland) 461.
Laming-Emperaire, Annette, fr. arkæo-
log 541f.
Lamprecht, Karl, ty. historiker 162.
Landquist, J., sv. kulturhistoriker 7.
Landqvist, Åke, sv. historiker 287ff.
Landskrona 461 464.
Lanc, Frederick C., amer. historiker
200.
Langebek, Jacob, da. historiker 240
377 459.
Langholm, Sivert, no. historiker 203.
L'Anse of Meadows (Newfoundland)
550.
Larkin, James, irsk politiker 262.
Larsen, J. E., da. retslærd 293 300 315
330.
-, Kay, da. historiker 570.
-, Knud, da. historiker 279-282 581f.
Lasch, Christopher, amer. historiker
278f.
Lassen, Aksel, da. historiker 200 250
561.
Latium 543-546.
Lauenborg 503ff.
Laurensen, Peder, da. reformator 341
346f.
Lauring, Palle, da. forfatter 452.
Lauritzen, Jens, byfoged i Malmø 456.
Lausten, Martin Schwarz, da. teolog
558f.
Le Goff, Jacques, fr. historiker 200 225.
Leif Eriksson (den Lykkelige) 60f 64ff
87.
Leipzig 363f 373 475 565.
Lejre 440.
Leroi-Gourhan, André, fr. arkæolog
541f.
Leisner, Johnny, da. historiker 261f 268ff.
Lenin, Uljanov Vladimir Iljitj, russ.
politiker 207.
Leowigild, visigotisk konge i Spanien
428.
Lepszy, K., po. historiker 247.
Lerna (Grækenland) 209.
Lerner, Daniel, amer. sociolog 591.

- Le Roy Ladurie, Emmanuel, fr. historiker 227f.
 Lervaagsdal (Island) 438.
 Leyden 241.
 Leysener, Nicklaus, borger i Malmø 455f.
 Lewenhaupt, Carl., sv.-no. udenrigsminister 265.
 Libanios, gr. rhetor 413.
 Libby, Orin Grant, amer. historiker 139.
 Libzowska, Zofia, po. historiker 248.
 Liddell Hart, Basil Henry, amer. militækspert 275.
 Liebe, C. F. J. H., da. statssekretær 501 505.
 Liemar, ærkebiskop af Hamborg-Bremen 40.
 Lijt, Henric van, borger i Antwerpen 456f.
 Lilleasien 209 471f.
 Lind, Egmont, da. konservator 46.
 Lindberg, Folke, sv. historiker 264.
 Linde, Helle, da. historiker 527.
 Lindenov, Christopher Henriksen, kancellisekretær 139.
 -, Godske, admiral og opdagelsesrejsende 84.
 Lindholm 38.
 Lindquist, Ivar, sv. historiker 43.
 -, Ola, sv. historiker 554 567.
 Lintrup, Christian, da. supercargo 570.
 Linvald, Axel, da. historiker 143-146 176-181 497 529.
 -, Steffen, da. historiker 177.
 Lipson, E., eng. historiker 238.
 Lisbjerg (Århus a.) 47.
 Liselund (v. Slagelse) 587.
 Lister 460.
 Livius, Titus, rom. historieskriver 402f 424 472 543 545ff.
 Ljungberg, Leif, sv. historiker 453-458.
 Ljunggren, K. G., sv. historiker 458-469.
 Ljunits hd. (Skåne) 461.
 Loccenius, Johan, sv. retshistoriker 233.
 Lolland 455 467 485.
 Lombardiet 50.
 Lon (Island) 437.
 London 188 252f 277 285 504 529 555f 562 572 574ff 584 587f.
 Lopez, Robert S., amer. historiker 200.
 L'Orange, H. P., no. kunsthistoriker 36 409.
 Lorraine 103.
 Los Angeles (Calif. U.S.A.) 139f.
 Lossberg, Bernhard von, ty. officer 96.
 Lossmann, Friedrich, ty. historiker 405.
 Lot, Ferdinand, fr. historiker 227 408.
 Lovisa (fi. by) 251.
 Ludendorff, Erich, ty. general 270 273.
 Ludvig XIV, fr. konge 569f.
 Ludvig XV, fr. konge 257f.
 Luggude hd. (Skåne) 461 464.
 Lund (Skåne) 31 44 50f 54 56 73ff 140f 150 165ff 456-460 462 466ff 533.
 Lund-Sørensen, Asger, da. jurist 530.
 Lunde, Johs. no. historiker 256f.
 Lunding, H. M. V., da. statssekretær 501.
 Lundkvist, Sven, sv. historiker 203 205.
 Luther, Martin, ty. reformator 270 356 359.
 Lübeck 32 49f 52 54 56 455 533 565.
 Lübker, Friedrich Heinrich Christian, rektor i Flensborg 185.
 Lüpke, Gebhard, købmand i Hamburg 565.
 Lyschander, Claus Christoffersen, da. historiker 85.
 Lönnroth, Erik, sv. historiker 49 228 433.
 Macao (Kina) 571.
 Maciver, R. M., amer. konfliktforsker 130.
 Mackenzie, John, eng. missionær 585.
 Mackeprang, M., da. historiker 46.
 Mac Mullen, Ramsay, amer. historiker 411 413.
 Mc Neil, Elton B., amer. konfliktforsker 128.
 Macrobius, Ambrosius Theodosius, rom. grammatiker 543.
 Madden, F. McC., eng. historiker 573.
 Madras 575ff.
 Mager, Friedrich, ty. historiker 175.
 Maginotlinien 190 275.
 Mahan, Alfred Thayer, amer. søofficer og historiker 189.
 Mahn, Jean-Berthold, fr. historiker 221.

- Maitland, Fredric William, eng. rets-
lærd og historiker 221 552.
- Malabarkysten (Indien) 577.
- Malling, Peder, da. arkitekt 181.
- Malmer, M. P., sv. arkæolog 2 7 15 17.
- Malmström, C. G., sv. historiker 161.
- Malmø 342 347 453-458 460f 464 468.
- Malmøhus 461.
- Malmøhus len 263.
- Malone, Joseph J., eng. historiker 252f.
- Manasse 389.
- Manchester 578.
- Manchudynastiet 580.
- Manila 572.
- Mann, H. K., eng. kirkehistoriker 73.
-, Thomas, ty. forfatter 557.
- Mannheim, Karl, ty. sociolog 593.
- Mansergh, Nicholas, eng. historiker
261f.
- Mantoux, Paul, fr. historiker 255.
- Mao Tse-tung 602.
- Marcus Aurelius, rom. kejser 410.
- Margrethe, da. dronning 143 217.
- Margrete Hansdatter, enke efter Nick.
Leysener i Malmø 456.
- Maria Theresia, østr. kejserinde 259f.
- Marie Antoinette, fr. dronning 262.
- Marius, Gaius, rom. politiker 397 403f.
- Marko, Kurt, ty. historiker 289f.
- Marokko 132.
- Marrou, Henri-Irénée, fr. historiker 149
425.
- Marseille 471.
- Marsilius von Inghen 364.
- Marston, Th. E., amer. historiker 57 87.
- Marsvin, Jørgen, da. rigsråd 463.
- Marx, Karl, ty. filosof 30 261f 282
539 552.
- Massachusetts 550.
- Matzen, Henning, da. retshistoriker 293
305 315.
- Maulfield, Thomas, eng. logiker 369.
- Mazowien (Polen) 248.
- Mazzarino, Santo, ital. historiker 407f
418f 421f 427.
- Mazzini, Giuseppe, ital. revolutionsleder
261.
- Maximinus I Thrakeren, rom. kejser 410.
- Mecheln (Belgien) 456.
- Mehlen, Berend von, ty. lejetropfører
141.
- Meier, Christian, ty. historiker 406.
- Meiggs, Russell, eng. arkæolog 213.
- Meinecke, Friedrich, ty. historiker 206f.
- Melchior, H. B., da. historiker 233.
- Meldgård, Jørgen, da. arkæolog 550f.
- Mendès-France, Pierre, fr. politiker 132.
- Mesopotamien 20 209.
- Meyer, Eduard, ty. historiker 3 396.
-, Ernst, ty. historiker 397.
- Mickelsen, Hans, borgmester i Malmø
455.
- Mickwitz, Gunnar, fi. historiker 417 ff.
- Mikander, Kai, fi. oversætter 431.
- Mikkelsen, Vald. M., da. botaniker 469.
- Mill, Johan Stuart, eng. nationaløko-
nom 539.
- Millar, Fergus, eng. historiker 414.
- Milward, Alan S., eng. historiker 95.
- Misraki, Jaqueline, fr. historiker 228.
- Molbech, Chr., da. historiker 469.
- Moltke, Carl, kancellipræsident 490.
-, Kai, da. politiker 602.
-, Otto Joachim, præsident i rentekam-
meret 489f.
- Momigliano, Arnaldo, ital. historiker
424.
- Mommsen, Theodor, ty. historiker 395f
400f 407.
- Monelli, Paolo, ital. historiker 591.
- Mongoliet 59 85.
- Monrad, D. G., da. politiker 492 501.
- Montelius, Oscar, sv. arkæolog 2 3.
- Montesquieu, Charles de Secondat ba-
ron af, fr. filosof 407 569.
- Morcar, eng. jarl 555.
- Moreau, J., fr. historiker 423.
- Morgan, Lewis H., amer. sociolog 25.
- Morgenthau, Hans J., amer. statskund-
skabsforsker 130.
- Mors 296.
- Morville, Georg, da. jurist 484.
- Moskva 199 291.
- Mourier-Petersen, Ferdinand, da. gods-
ejer og politiker 484.
- Muhammed 410.
- Mun, Thomas, eng. merkantilist 239.
- Munch, P., da. politiker 512f 515 518ff.
- Munro, Thomas, eng. guvernør i Madras
575-578.
- Mussolini, Benito, ital. fascistleder 591
596.

- Müllenhoff, K., ty. arkæolog 3.
 Müller, Sophus, da. arkæolog 1 ff 8f 14 17.
 –, Th. A., da. historiker 474–478.
 München 95 198 ff 225 ff 592 595 f.
 Münster 536 569 594.
 Münter, Fr., da. biskop og kirkehistoriker 338 ff 342 345 353 f 361.
 Münzer, Friedrich, ty. historiker 398 400.
 Mysore (Indien) 575 577.
 Møller, Andreas, da. embedsmand 497.
 –, Christmas, da. politiker 512 f.
 –, Elna, da. arkæolog 36.
 –, Erik, da. historiker 489 497 f 502 506 f.
 –, J. P., da. maler 181.
 Møn 530.
 Mørkholm, Otto, da. historiker 211 f 546 ff 603.
- Nanking 571.
 Nan-t'ung (Kina) 580 f.
 Napoleon Bonaparte, fr. kejser 181.
 Narvik 109 f 121 285.
 Nassau, William, eng. økonom 261.
 Nationalmuseet 546.
 Nebukanedzar 378 384.
 Nederlandene 47 165 167 169 f 225 228 259 f 562 ff.
 Nedersachsen, Statsarkivet for, 528.
 Neergaard, Niels, da. politiker 507–510.
 Nero, rom. kejser 387.
 Nevins, Allan, amer. historiker 284.
 New England 252 f.
 Newfoundland 550.
 New South Wales 574.
 Nicolaus III, pave 63.
 Nicolaus V, pave 63.
 Nicolaus Theoderici fra Amsterdam 365 f 368 373.
 Nicolson, Harold, eng. diplomat 591.
 Nicomedia 423 472.
 Nidaros 63 69 73.
 Niebuhr, Barthold Georg, ty. historiker 543.
 Niels, da. konge 44.
 Nielsen, Lauritz, da. biblioteksmand 51.
 Nilsson, Göran B., sv. historiker 262 ff.
 –, Sven A., sv. historiker 565–568.
 Nonnebakken (Odense) 33 ff 54.
- Norborg, Lars-Arne, sv. historiker 228.
 Norby, Søren, da. søkrieger 455 457.
 Nordamerika 550 574.
 Nordberg, Tord O:son, sv. historiker 242 ff.
 Nordborg (Als) 175.
 Nordholm, G., sv. kulturgeograf 468.
 Nordland 517.
 Norðrsetur 79.
 Nordsøen 563.
 Norge 54 63 65 72 75 81 91 f 99–111 113 f 116 f 119–122 145 f 167 f 177–180 186–192 194 f 229 253 264 ff 268 276 ff 285 445 459 478 521 525 530 535 540 f 555 564 f 570 587 598 f.
 Normandiet 119 553 555.
 Normann, Carl-E., sv. kirkehistoriker 376.
 Northcliffe, Lord Alfred, eng. bladkonge 594.
 North Dakota 139.
 Novgorod 49 565.
 Nowak, Tadeusz, po. historiker 248.
 Nûgssuaq-halvøen 79 f.
 Numidien 426.
 Nyasaland 586.
 Nyborg 560.
 Nyerup, Rasmus, da. historiker 1.
 Nygård, H. S. A., da. historiker 540.
 Nürnberg 187 194 534.
 Nyrop, C., da. historiker 483 f.
 Nysted 183.
 Näshulta (Södermanland) 232 f.
 Nørlund, Poul, da. historiker 33 f 36 46 ff 56.
 Nørregaard, Georg, da. historiker 176–181.
 Nørrejylland, Landsarkivet for, 527.
 Nørretranders, Bjarne, da. historiker 236 f 289 f.
- Ockham, William, eng. filosof 364 373.
 O'Connell, Daniel, irsk politiker 261.
 Odén, Birgitta, sv. historiker 203 566.
 Odense 166 315 337 341 345 ff 352 f 355 358–361 456 533.
 Odhner, C. Th., sv. historiker 160.
 Oeing-Hanhoff, Ludger, ty. historiker 370.
 Oldcastle, Sir John, eng. Lollard-leder 555.

- Oldenburg 258.
 Olechnowitz, Karl-Friedrich, ty. historiker 564f.
 Oliva, L. Jay, amer. historiker 257ff.
 Oliwa (Polen) 247 249.
 Olrik, Axel, da. folkemindeforsker 440.
 –, Jørgen, da. historiker 569.
 Olsen, Albert, da. historiker 478f 482.
 –, Olaf, da. arkæolog og historiker 33 35 ff 215f 435–452.
 –, Peder, da. historieskriver 230.
 Olsvig, Viljam, no. litteraturhistoriker 470.
 Onsjö hd. (Skåne) 461.
 Orchomenos (gr. by) 210.
 Orlogsmuseet 531 f.
 Ormslev (Sorø a.) 467.
 Orosius, rom. historieskriver 424.
 Oscar II, sv.-no. konge 264f 587.
 Oslo 31 102 203f 277 285.
 Osten, Wilhelm August van der, da. embedsmand 482.
 Ostende 571.
 Ostia 213f 425.
 Ostindien 570 575.
 Oswald, eng. helgen 51.
 Otto af Bamberg, ty. biskop 52f.
 Otto, W., ty. historiker 547.
 Owens College (Manchester) 578.
 Owens, John, købm. i Manchester 578.
 –, Owen, købm. i Manchester 578.
 Oxie hd. (Skåne) 461.
 Oxford 555 573.
- Padua 240.
 Painter, G. D., amer. historiker 57 60 62 65–68 70 72ff 76f 84 87ff.
 Palanque, J.-R., fr. historiker 409.
 Palme, Sven Ulric, sv. historiker 204.
 Palmstierna, Nils, sv. oberstløjtnant 534.
 Paludan-Müller, C., da. historiker 141 293 299 337–341 343 348f 354–357 360ff 454.
 Paris 50 166 262 285 364 508.
 Parnell, Charles Stewart, irsk politiker 262.
 Paschalis II, pave 61 67–71 73f 88.
 Pasternak, Jacob, da. historiker 294ff 298 301–306 309–318 320–331 333 335f.
 Pau (Sydfrankrig) 169.
- Pedersen, Mikkel, sjæll. stiftsskriver 460.
 Pedersen, Ole Karup, da. historiker 123–138 267f 276 ff 286–289 511–524 585f 600f.
 Peristeria (Grækenland) 209.
 Persien 534.
 Pesez, Jean-Marie, fr. historiker 227f.
 Persson, A. W., sv. historiker 408.
 Petain, Henri Philippe, fr. marskal 276.
 Peter III, russ. czar 259.
 Petersberg (Tyskland) 601.
 Petersen, Carl S., da. litteraturhistoriker 79 470.
 –, E. Ladewig, da. historiker 203f 222f 233f 552f 565–568 603.
 –, Ib Damgaard, da. historiker 91–122 194 591 593–597.
 –, Niels, da. historiker 488–507 529f.
 Petit, P., fr. historiker 413.
 Petrn, Sture, sv. hovrættspresident 242 ff.
 Petronius, Gajus, rom. forfatter 470 472.
 Philip V, konge af Macedonien 544.
 Pictor, Fabius, rom. historieskriver 544.
 Piganiol, André, fr. historiker 407 409f 418.
 Piggott, Stuart, eng. arkæolog 18 208f.
 Pilichowski, C., po. historiker 248.
 Pinborg, Jan, da. filolog 363–372 382.
 Pirenne, Henri, belg. historiker 38 54 222 408 410 417.
 Piwarski, Kazimierz, po. historiker 249.
 Platon 385.
 Plesner, Johan, da. historiker 50.
 Plinius (den Yngre), rom. historieskriver 412 469–472 543.
 Plinius (den Ældre), rom. historieskriver 545.
 Ploug, Carl, da. politiker 510.
 Plumb, J. H., eng. historiker 208 562.
 Plutarch, gr. forfatter 387f 472.
 Plötzensee, ty. fængsel 597.
 Poitiers 554.
 Polen 38 96 103 195 225 247 258 273 567 596.
 Pollux, gr. leksikograf 212.
 Poltava 534.
 Polybios, gr. historieskriver 211 407 544 546f.
 Pommern 249 530.
 Pompeii 213.

- Pompejus, Gnæus, rom. politiker 390 396 404 406.
- Pontoppidan, Erik, da. kirkehistoriker 338.
- Popper, Karl R., eng. filosof 155.
- Porkala (Finland) 291.
- Pors, Sti, stiftslensmand i Lund 465.
- Portugal 253 562 564.
- Post, Eric von, sv. diplomat 110.
- Postan, M. M., eng. historiker 227f.
- Poulsen, Henning, da. historiker 201f.
- Powell, Thomas Reed, amer. statskundskabsforsker 137f.
- Poznan 38.
- Prag 238 364.
- Prange, Knud, da. historiker 527 529 540.
- , Wolfgang, ty. historiker 226.
- Premenstein, Anton von, ty. historiker 399f 411.
- Preussen 258 260 505 528.
- Prince-Smith, John, eng.-ty. nationaløkonom 255.
- Protagoras, gr. filosof 385.
- Provence 226f.
- Ptolemaios Philometor 547.
- Pufendorf, Samuel, ty. historiker og retslærd 474ff 534.
- Puteoli (Italien) 213.
- Pylos 210.
- Pyrgi (Caeres havneby) 546.
- Pyrrhus, konge af Epirus 387.
- Quisling, Vidkun, no. nationalsocialist 102f 105 107f 112 119 195.
- Raeder, Erich, ty. storadmiral 91 94f 97 99-102 105 108 111-114 116-122 187-196.
- Rajewski, Z., po. arkæolog 38.
- Rambaud, Alfred, fr. historiker 257.
- Ramsay, W., eng. arkæolog 399.
- Ramskou, Thorkild, da. arkæolog 225.
- Ramsø hd. 235.
- Randers 297f.
- Ranke, Leopold von, ty. historiker 162 164 206.
- Rantzau-Breitenburg, Konrad greve, da. statsminister 489.
- Rantzau, Johan, holst. feltherre 455.
- , grev Kristian, da. embedsmand 480.
- Rapoport, Anatole, amer. konfliktforsker 128 138.
- Rasch, Aa., da. historiker 256f.
- Rasmussen, Poul, da. historiker 171 244f 527.
- Rathsack, Mogens, da. historiker 293-334.
- Ravn den Hemske, landnamsmand på Island 438.
- Raybaud, Léon-Pierre, fr. historiker 231f.
- Read, Alexander, eng. officer 575 577.
- Reading (England) 555.
- Redlefsen, Ellen, mus.dir. i Flensborg 182.
- Redmond, John Edward, irsk politiker 262.
- Reims 166.
- Reitzer, Chr., da. jurist 475.
- Rendsborg 185 531f.
- Renouvin, Pierre, fr. historiker 273.
- Renvall, Pentti, fi. historiker 202 431-434.
- Rerup, Lorenz, da. historiker 158 507-510.
- Resen, Hans Poulsen, da. biskop 84f 90 377.
- Reutersvärd, P. O., sv. politiker 265f.
- Rhinen 55 89 532.
- Rhode, Johan, da. læge og filolog 240.
- Rhodes, Cecil, eng. koloniembedsmand 585f.
- Ribe 296 298.
- Richard of Chilmington 369.
- Richert, Arvid, sv. diplomat 110f.
- Resen, Peder Hansen, da. historiker og retslærd 294.
- Richter, Ole, no. politiker 264 587f.
- Rickert, Heinrich, ty. filosof 28 155.
- Riegels, N. D., da. historiker 480.
- Rienhardt, Rolf, nat.-soc. pressemed. 593.
- Rigsarkivet 294 454 525 529 540.
- Riis, P. J., da. arkæolog 9 12.
- Rijswijk 564.
- Riksarkivet (Helsingfors) 559.
- Rimbert, hamb. ærkebiskop 440.
- Ringkøbing 296 298.
- Ringsted 44 55.
- Riste, Olav, no. historiker 276ff 521.
- Ritter, Gerhard, ty. historiker 197 208 270-274 364.

- Robertson, E. M., eng. historiker 103 595ff.
- Robespierre, Maximilien de, fr. politiker 262.
- Rode, Ove, da. politiker 283.
- Rokkan, Stein, no. historiker 204.
- Rom 42 55 69f 72ff 213f 321f 339 357f 361f 387 395-430 473 475 543-546 552 600f.
- Romano, Ruggiero, ital.-fr. historiker 225f.
- Roncayolo, Marcel, ital. geograf 228.
- Roosevelt, Franklin D., amer. præsident 284.
- Roover, Raymond de, amer. historiker 200.
- Rosenberg, Alfred, ty. nationalsocialist 102 108 121.
- Rosenhane, Gustav, sv. godsejer 233.
- , Shering, sv. godsejer 233.
- Rosenkrantz, Niels, da. udenrigsminister 179.
- Rosenørn, P. Chr. Stemann, borgmester i Stege 509.
- Roskilde 44 165ff 235f 328 453.
- Rostgaard, Frederik, da. embedsmand 239 459 475.
- Rostock 363-368 370f 373f 455 564f.
- Rostovtzeff, M., russ. historiker 399 408 410ff 417f.
- Rostow, W. W., amer. økonom 254 268.
- Rothenstein, Robert L., amer. konfliktforsker 511.
- Rouillé, Antoine Louis, fr. udenrigsminister 258.
- Round, J. H., eng. historiker 552.
- Rousseau, Jean-Jacques, fr. filosof 130.
- Roussell, Aage, da. museumsmand 50 443.
- Rubens, Peter Paul, flamsk maler 246.
- Rubow, Paul V., da. litteraturhistoriker 469 471.
- Ruge, Morten, da. museumsmand 286f.
- Ruggini, Lellia Cracco, ital. historiker 414 419f.
- Rusland 45 48 54 81 119 236f 248 257f 260 268 273 f 278 565 572 582.
- Russell, J. C., eng. demograf 226.
- Rydberg, O. S., sv. historiker 142.
- Rygen 166.
- Rønnebergs hd. (Skåne) 461.
- Rørdam, H. F., da. kirkehistoriker 377f 393 465.
- Rörig, Fr., ty. historiker 54 564.
- Saar 131f.
- Sabine, George H., amer. statskundskaftsforsker 137.
- Sachsen, 32 52 504.
- Sadolin, Jørgen Jensen, da. biskop 356 359.
- Sahlgren, Jöran, sv. filolog 548f.
- Saint Simon, Claude Henri de Rouvroy, fr. socialist 551.
- , Louis de Rouvroy, fr. statsteoretiker i det 17. årh. 231f 569.
- Sallust, rom. historieskriver 401 405.
- Salomon, jød. konge 384 389 391 438f.
- Samos 387.
- Sandler, Rickard, sv. politiker 107.
- Sandvik, Gudmund, no. historiker 229.
- Sankerib, assyr. konge 379 387.
- Sars, Ernst, no. historiker 203.
- Satakunta (Finland) 559.
- Saul, jød. konge 379 384 387 390.
- Sauvigny, Gaston de Bertier de, fr. historiker 261.
- Saxo, da. historieskriver 31f 39 54 150 471.
- Scavenius, Erik, da. diplomat og politiker 283 598f.
- Schafer, B. C., amer. historiker 197.
- Schalling, Erik, sv. retshistoriker 229 460 462f 468f.
- Scharff, Alexander, ty. historiker 533.
- Scheel, Anton Wilhelm, da. jurist og politiker 498.
- Scheidt, Hans Wilh., ty. Amtsleiter 108.
- Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph von, ty. filosof 160.
- , Thomas C., amer. konfliktforsker 128.
- Schepelern, H. D., da. filolog og museumsmand 239-242.
- Schieder, Theodor, ty. historiker 206ff.
- Schiern, Fr., da. historiker 477.
- Schiller, Bernt, sv. historiker 204.
- Schmid, H. F., østr. historiker 197.
- Schmidt, Frederik, da. provst 152.
- , Maria, ty. historiker 569.
- Schoch, Aage, da. journalist 597.

- Schoubye, Jørgen, da. historiker 257–260 511.
- Schow, N. J., da. filolog og arkæolog 181.
- Schreiber, Georg, ty. historiker 221.
- Schulte-Mönting, Erich, ty. officer 196.
- Schulin, Johan Sigismund, da. politiker 481.
- Schultz, C. G., da. arkæolog 33f 36 44.
- Schumpeter, Joseph Alois, østr.-amer. økonom 254.
- Schweiz 225 228.
- Schwerin 454.
- Schütt, Hans-Friedrich, stadsarkivar i Flensborg 182ff.
- Schütt, Otto, flensb. historiker 183.
- Scipionerne, rom. politikere 402f.
- Scipio Aemilianus, Publius Cornelius, rom. politiker 404.
- Scocozza, Benito, da. historiker 231f 539 557f 602.
- Scullard, H. H., eng. historiker 402f.
- Šebanek, Jindřich, tjekk. historiker 224.
- Secher, V. A., da. retshistoriker 529.
- Seeck, Otto, ty. historiker 408.
- Seignobos, Charles, fr. historiker 163.
- Seip, Jens Arup, no. historiker 203 229.
- Seleukos IV af Syrien 547.
- Seneca, Lucius Annæus, rom. filosof 385.
- Senko, W., po. historiker 367.
- Serajevo 274.
- Serbien 272.
- Severerne, rom. kejserfamilie 411 423.
- Seigné, Marie de Rabutin-Chantal marquise de, fr. adelsdame 569.
- Shetlandsøerne 189.
- Shirer, William L., amer. journalist 593.
- Sicilien 599.
- Sick, Wolf-Dieter, ty. geograf 226.
- Sienkiewicz, Henryk, po. forfatter 247.
- Sierra Leone 573.
- Sighvat, isl. skjald 438.
- Simlinge (Vemmenhøgs hd., Skåne) 465.
- Sirago, V. A., ital. historiker 421.
- Sjælland 307 376 378 393 459 461 464 466ff 548f.
- Sjælland m. m., landsarkivet for 526.
- Sjöbeck, Mårten, sv. kulturgeograf 469.
- Sjøberg, Erik, da. historiker 337–362.
- Sjödell, Ulf, sv. historiker 567.
- Sjøqvist, Viggo, da. historiker 511–524.
- Skeat, T. C., eng. historiker 547.
- Skelton, R. A., amer. historiker 57 60ff 65ff 70 73–78 80 83f 87ff.
- Skodvin, Magne, no. historiker 187 194.
- Skokloster 169.
- Skondelev, Johan, biskop i Flensborg 183.
- Skotland 189 529 563f.
- Skovgaard-Petersen, Inge, da. historiker 159–165 201ff 431–434 553ff.
- , Vagn, da. historiker 262–266 587f.
- Skrubbeltrang, Fridlev, da. historiker 170–176 483–488 535ff.
- Skydsgaard, Jens Erik, da. historiker 395–407 411 420 543–546.
- Skytts hd. (Skåne) 461 463.
- Skyum-Nielsen, Inger, f. Dübeck, da. jurist 216ff 242ff.
- , Niels, da. historiker 165ff 223f 293.
- Skåne 307 453f 456–460 463 466ff 548f 561 568.
- Skånemarkedet 51.
- Slagelse 467 587.
- Slesvig 459 486 498 503 517 533 570.
- Smith, Adam, eng. nationaløkonom 184.
- , G., eng. rejsende 237f.
- , M. A., amer. arkæolog 22.
- Småland 140.
- Snorre Sturlason, isl. historieskriver 31 54 215.
- Snow, Edgar, eng. journalist 602.
- Sorø 234 236.
- Sostelid, jernaldergård i Island 444f.
- Soutman, Pieter, holl. kunstner 246.
- Sovjetunionen 96 102 104 107 109 128 189f 199 288–292 595ff 602.
- Spang-Hanssen, E., da. filolog 469 474–477.
- Spanheim, E. von, ty. diplomat 569.
- Spanien 55 189 220 225 228 237 253 404 536 538 564 574.
- Spencer, Herbert, eng. filosof 552.
- Speult, Herman van, holl. guvernør på Amboina 563.
- Speyer 50.
- Spitsbergen 168.
- Sponneck, Wilhelm Carl Eppingen rigsgreve, da. finansminister 492.

- Sprout, H., amer. statskundskabsforsker 522.
 -, M., amer. statskundskabsforsker 522.
 Spångberg, Valfrid, sv. journalist 588.
 Sreniowski, Stanislaw, po. historiker 247f.
 Staaf, Karl, sv. politiker 589.
 Stade 528.
 Stade, Arne, sv. militærhistoriker 534.
 -, Heinrich von, hamb. storkøbmand og bankier 565.
 Stalin, Josef, sovj. politiker 289.
 Stang, Emil, no. politiker 265 588.
 -, Frederik, no. politiker 588.
 Stauning, Th., da. politiker 283 512 514 519f.
 Stavanger 256.
 Stavenow, L., sv. historiker 160.
 Steenberg, Jan, da. kunsthistoriker 50.
 Steensberg, Axel, da. kulturhistoriker 225 227.
 Steensgaard, Niels, da. historiker 167-170 199f 238f 253-256 559-564 569f.
 Steenstrup, Iapetus, da. naturforsker 1.
 -, Johs., da. historiker 549.
 Stege 509 530.
 Stein, Ernst, østr. historiker 409 417.
 -, H., da. pressemand 273.
 Stenton, F. M., eng. historiker 552.
 Stephanus, Johannes, da. skolemand 85.
 -, Stephanus Johannis, da. historiker 241 471.
 Stephens, Henry Morse, amer. historiker 139.
 Sternburg, Schenk von, ty. officer 105.
 Stettin 565.
 Sthyr, Jørgen, da. kunsthistoriker 246.
 Stiesdal, Hans, da. arkæolog og historiker 36.
 Stilicho, vand. hærfører 415.
 Stillehavet 574.
 Stockholm 141 169 197 199 204 243f 249 253 274 287 293 460 535 587f.
 Stoke, Eric, eng. historiker 577f.
 Stokkeby (= Stokkerup) 225.
 Storbritannien 276ff 514 521 528 573 578 586.
 Storebælt 467.
 Stralsund 565.
 Strassburger, Hermann, ty. historiker 406.
 Strindberg, August, sv. digter 589.
 Stroheker, Karl Friedrich, ty. historiker 428.
 Strong, Anna Louise, amer. journalist 602.
 Struensee, Johann Friedrich, da. statsmand 144.
 Ströhm, Carl Gustav, ty. historiker 602.
 Strövelstorp (Skåne) 462.
 Sture, Sten, sv. rigsforstander 142.
 Suhm, P. F., da. historiker 315.
 Sulla, Lucius Cornelius, rom. politiker 401 404.
 Sundevad 183.
 Sundwall, Johs., fi. historiker 415 428.
 Suyderhoef, Jones, holl. kunstner 246.
 Svaning, Hans, da. historiker 230 338.
 Sveaborg (v. Helsingfors) 251.
 Svend Estridsen, da. konge 40-45 49 51 53 55f.
 Svend Tveskæg, da. konge 41 550.
 Svend Nordmand, biskop af Roskilde 44.
 Svensson, Bjørn, da. journalist 284ff.
 Sverdrup, Georg, no. politiker 178.
 -, Johan, no. politiker 587f.
 Sverige 102ff 107 109 111 145 179 204 230 242 248f 251 253 258 264-267 279f 287ff 291 433 445 521 534f 544 548 559 565-569.
 Sydafrika 562f.
 Sydamerika 574 579.
 Syme, Ronald, eng. historiker 400f 406.
 Synesios fra Kyrene, gr. filosof 425.
 Syrien 423 546ff.
 Søborg 47.
 Söderberg, Sven, sv. arkæolog 550.
 Söderblom, Staffan John, sv. diplomat 110.
 Sønderborg 175.
 Sønderjylland 139 143f 170-176 181 184.
 Sövde s. (Skåne) 464.
 Tacitus, Cornelius, rom. historieskriver 395 401 429.
 Tannenbergske, østpreuss. by 273.
 Taranger, Absalon, no. historiker 229.
 Tarn, Sir William, eng. historiker 548.
 Tarquinius Superbus, etruskisk konge 543f.

- Tausen, Hans, da. reformator 345 359.
 Tavastehus (Finland) 251.
 Taylor, Lily Ross, amer. historiker 401f.
 Teit Isleifsson, isl. lærd 438.
 Tengberg, N., sv. historiker 161.
 Tengström, Emin, sv. klass. filolog 426f.
 Terraine, John, eng. militærhistoriker 274f.
 Themistokles, gr. statsmand 381 390.
 Themsen 555.
 Theoderik, visigotisk konge i Italien 428.
 Theodosius I, rom. kejser 389 411 425.
 Thietmar af Merseburg, ty. historie-
 skriver 439f.
 Thisted 296 298.
 Thomas, George, ty. officer 96.
 Thomas Aquinas, ital. filosof 364 367
 373.
 Thomas af Canterbury, eng. helgen 51.
 Thompson, E. A., eng. historiker 418
 424 429.
 Thomsen, Birgit Nüchel, da. historiker
 578ff.
 -, Chr. Jürgensen, da. arkæolog 1.
 -, Ejnar, da. litteraturhistoriker 473.
 -, Niels, da. historiker 588ff 592f.
 -, Rudi, da. historiker 200 211f 546ff.
 Thomson, John A. F., eng. historiker
 555f.
 Thord Litle, da. retslærd 296 298ff.
 Thorolf Mostrarskeg, isl. bonde 437.
 Thott, Otto, da. politiker 234 478 481ff.
 Thukydide, gr. historieskriver 212.
 Thy 549.
 Tiberen 545.
 Tibirke 441 446f 451.
 Tiimgård (Ringkøbing a.) 245.
 Tillisch, Frederik Ferdinand, da. politi-
 ker og embedsmand 185 495.
 Tingsted (Falster) 441 446f.
 Tingsten, Herbert, sv. politiker 263.
 Tirpitz, Alfred von, ty. admiral 189
 192f.
 Tisvilde 441.
 Tjekkoslaviet 94 118 225f 595f.
 Tocqueville, Alexis de, fr. historiker
 261.
 Tolstrup, Flemming, da. jurist 233f.
 Tommerup (Skåne) 223.
 Torbacke, Jarl, sv. historiker 588ff.
 Torna hd. (Skåne) 462f 469.
 Tornøe, J. Kr., no. historiker 550f.
 Torshavn 504.
 Torstendahl, Rolf, sv. historiker 159-
 165 431.
 Trajan, rom. kejser 213.
 Trelleborg 33-36 47f 54 56 549f.
 Trevelyan, G. M., eng. historiker 538.
 Trevor-Roper, H. R., eng. historiker
 537 539.
 Trier 50.
 Triest 133f.
 Troeltsch, Ernst, ty. historiker 7 557.
 Trolle, Gustav, sv. ærkebiskop 142.
 -, Herluf, da. rigsråd 234.
 Trommer, Aage, da. historiker 41.
 Trondheim 102 181.
 Trygger, Ernst, sv. politiker 280.
 Tryggevælde (Præstø a.) 479.
 Tscherning, A. F., da. politiker 501.
 Tue, da. ærkebiskop 365.
 Tunberg, Sv., sv. historiker 549.
 Turville-Petre, E. O. G., eng. filolog
 215f.
 Tvevad, Jørgen, da. historiker 528f
 532ff.
 Tübingen 558.
 Tyskland 29 43 53-56 91 95 103 107ff
 116-119 208 225-228 255 258ff 269f
 272ff 276ff 291f 390 396 505 513f
 517ff 521f 536 551f 558f 586 594-
 597 599ff.
 Tøjhusmuseet 531f.
 Tønder 175 183.
 Tönnersjö hd. (Skåne) 461.
 Tønnesen, Helge, da. biblioteksmand
 286f.
 Tønningen 251.
 Ueland, Ole Gabriel, no. politiker 588.
 Ukraine 247f.
 Uleåborg (Finland) 569.
 Ulfila, visigotisk helgen 429.
 Ulfljot, isl. landnamsmand 437f.
 Ungarn 273 282.
 Uppland 565 568.
 Uppsala 140 204f 263 265ff 368 438ff
 444 452 458 566.
 Urne, Lage, da. biskop 333.
 U.S.A. 128 139f 198 267 271 276f
 279 284 288f 557 579.

- Ussing, Tage Algreen, da. politiker 491f 497.
 -, J. L., da. klass. filolog 396.
- Vaagt, Gerd, ty. historiker 182 184f.
 Valdemarerne, da. konger 54 56.
 Valdemar I, da. konge 51f 55.
 Valdemar II, da. konge 52 548f.
 Valentinian I, rom. kejser 415.
 Valerian, rom. kejser 423.
 Vandal, Albert, fr. historiker 257.
 Varde 296 298.
 Vargas-Bedemar, E. R. greve, da. mineralog 181.
 Varkaus (Finland) 251.
 Varro, Marcus Terentius, rom. forfatter 424 544 546.
 Vedel, Peter, da. embedsmand 511.
 Veii (Etrurien) 545.
 Velasquez, Diego, sp. maler 246.
 Vemmelev (Sorø a.) 467.
 Vemmenhøgs hd. (Skåne) 461 464f 468.
 Ven 459.
 Vendsyssel 549.
 Vercauteren, F., belg. historiker 198.
 Verdun 273 275.
 Vermeule, Emily, amer. arkæolog 209ff.
 Versailles 192 283 521.
 Vestervig 245 296 298.
 Vestindien 139 186 253 256 504 571 573f.
 Viard, Paul, fr. historiker 221.
 Viborg 244f 316 322 334 342 347 359 487.
 Vidalenc, Jean, fr. historiker 261.
 Vilhadus, ty. helgen 51.
 Vilhelm Erobreren, eng. konge 39 552f 555.
 Vilhelm af Jumièges, norm. historieskriver 554.
 Vilhelm af Poitiers, fr. historieskriver 554.
 Villands hd. (Skåne) 461.
 Vincent de Beauvais, fr. teolog 59 85.
 Vinland 57-61 63-67 69-72 74 77ff 81ff 85-90 550f.
 Vinstrup, Peder Jensen, da. biskop 375-382 393f.
 Vogt, Joseph, ty. historiker 424 429f.
 Volborg hd. 235.
- Voltaire, François Marie Arouet de, fr. filosof 469 569.
 Voss, Knud, da. kunsthistoriker 525f.
 -, Olfert, da. arkæolog 449.
 Vreden, Lyder van, kærner i Malmö 454.
 Vries, Jan de, holl. litteraturhistoriker 215.
 Vulci (Etrurien) 544.
 Væ (Skåne) 464f.
 Växjö 143.
- Wagner, Gerhard, ty. officer 196.
 Wahle, Ernst, ty. arkæolog 4.
 Waitz, Georg, ty. historiker 455.
 Wales 529.
 Wallin, Curt, sv. historiker 223.
 Walsingham, Sir Francis, eng. statsmand 237f.
 Waltz, Kenneth N., amer. konfliktforsker 130f 134ff 518.
 Warlimont, Walter, ty. officer 93 97f 105 113 116.
 Warner, C. K., eng. historiker 557f.
 Waterloo 532.
 Watt, James, skotsk opfinder 255.
 Weber, Max, ty. sociolog 18 22f 206f 551f.
 Weeke, C., da. biblioteksmand 51.
 Wegener, Wolfgang, ty. admiral 189-195.
 Weibull, Curt, sv. historiker 31 43 54 164.
 -, Jörgen, sv. historiker 201f 264.
 -, Lauritz, sv. historiker 31 33 41 51 54 142 159 163f 293.
 -, Martin, sv. historiker 161 164.
 Weichold, Eberhard, ty. officer 196.
 Weigand, Karl, ty. historiker 182.
 Weimar 592.
 Weise, Erich, ty. arkivmand 528.
 Wenceslaus I, po. konge 224.
 Wernham, R. B., eng. historiker 237f.
 Werlauff, E. C., da. historiker 474.
 Weser 536.
 Westergaard, Waldemar Christian, da.-amer. historiker 139f.
 Westfalen 32 52.
 Westin, G., sv. historiker 248.
 Widding, Ole, da. filolog 171.
 Wieacker, Franz, ty. retshistoriker 421f.

- Wien 197 ff 259 290.
 Wieslander, Hans, sv. statskundskabsforsker 279–282.
 Wilhelm II, ty. kejser 268 ff 273.
 Willey, Gordon R., amer. arkæolog 20.
 Willis, F. Roy, eng. historiker 600f.
 Wilna 248.
 Wilson, Charles, eng. historiker 238 f 564.
 –, C. H., eng. historiker 262 537 ff.
 –, Woodrow, amer. præsident 273 278 f.
 Windmann, Horst, ty. historiker 182.
 Winkel Horn, Fr., da. litteraturhistoriker 470 473.
 Winstrup, L. A., kgl. bygn.insp. 183.
 Winter, August, ty. oberstløjtnant 109.
 Wismar 564.
 Wistrand, Erik, sv. filolog 404 f.
 Witzell, Karl, ty. admiral 191.
 Wohlhaupter, Eugen, ty. retshistoriker 172.
 Wojcik, Zbigniew, po. historiker 248.
 Wolfen, J. C., da. embedsmand 475.
 Wolfers, Arnold, amer. konfliktforsker 135 f.
 Worm, Christen, da. biskop 239.
 –, Ole, da. læge og oldforsker 239–242.
 –, Willum, kgl. historiograf og højesteretsassessor 239.
 Worsaae, J. J. A., da. arkæolog 1 449.
 Wright, Quincy, amer. folkeretsforsker 123 ff 128 134 f 137.
 Wulff, D. H., da. historiker 540.
 Wullenwever, Jürgen, lybsk borgmester 455.
 Wycliffe, John, eng. teolog 555.
 Yale 57 f 87.
 Yeats, William Butler, irsk digter 262.
 Ystad 461 464.
 Yüan Shi-k'ai, kin. politiker 580.
 Zampini, Matthieu, ital. statsteoretiker 231 f.
 Zedden, Ernst W., ty. historiker 558 f.
 Zeman, Z. A. B., eng. historiker 593.
 Ziemke, Earl F., ty. historiker 106 f 110 ff 116 120 f 194.
 Zuidersøen 536.
 Ægypten 20 209 423 f 546 f.
 Ægæiske øer, De 210.
 Æthelred, angels. konge 554.
 Ætiopien 534.
 Øksnebjerg (Rønninge s. Odense a.) 183.
 Øland 36.
 Ørberg, Paul G., da. historiker 527 530.
 Øresund 252 455 468 548.
 Ørsted, A. S., da. jurist 489 f.
 Örvik, Nils, no. historiker 278.
 Øsel 189.
 Østerbygden (Grønland) 75.
 Östergötland 548 f.
 Østersøen 54 186 565.
 Østrig 258 ff 272 f 290 ff 595.
 Övraby (Skåne) 466.
 Åberg, Alf, sv. militærhistoriker 535.
 –, Nils, sv. arkæolog 7 24.
 Åbo (Finland) 159 559.
 Ågren, Kurt, sv. historiker 565–568.
 Ågård (Thisted a.) 245.
 Aakjær, Svend, da. historiker 540.
 Åland 189 f.
 Ålborg 480.
 Ålin, P., sv. arkæolog 210.
 Århus 49 144 f 200–204 378 480 487 533 547.
 Årstad hd. (Skåne) 461.
 N. Åsbo hd. (Skåne) 461.
 S. Åsbo hd. (Skåne) 461 ff.
 Åsbring, Lars-Göran, sv. jurist 242.
 N. Åsum (Skåne) 468.

RETTELSE

2. linie på s. 259 hører hjemme øverst s. 258.